

Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon

Tanulmányok

Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon

Tanulmányok

Szerkesztette:

Kovách Imre, Dupcsik Csaba,
P.Tóth Tamás, Takács Judit

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
(Szociológiai Intézet)

Argumentum

A kötet szerkesztői:
KOVÁCH IMRE–DUPCSIK CSABA–P.TÓTH TAMÁS–TAKÁCS JUDIT

© A kötet szerzői, 2012

ISBN 978-963-446-680-2

A kiadásért felel Láng József, az Argumentum Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Tóth Magdaléna
Borítóterv: Hodosi Mária
Tördelte: Türr Tamás
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

TARTALOM

KOVÁCH IMRE – DUPCSIK CSABA: Bevezető megjegyzések	7
--	---

ÉRTÉKEK ÉS BIZALOM

KOVÁCS ÉVA: A magyar történelmi kultúra helye Európában	17
KOVÁCH IMRE – KRISTÓF LUCA: Elit és társadalmi integráció	30
HAJDU GÁBOR: Bizalom, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után	45
SÁGVÁRI BENCE: Az átmenetek kora? – A magyar fiatalok társadalomképéről	63
KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR: A kultúra és az értékek szerepéről	83
TIBORI TÍMEA: Hogyan lettünk egyharmadból egyötöd?	100

TELEPÜLÉSEK ÉS RÉGIÓK

SZIRMAI VIKTÓRIA – VÁRADI ZSUZSANNA: Térbeli-társadalmi elkülönülés és integráció a magyar nagyvárostérségekben	115
CSIZMADY ADRIENNE: A várostervezési eszközök hatása a leszakadó rétegek integrációjára	133
CSIZMADY ADRIENNE – CSURGÓ BERNADETT: A városból vidékre költözők beilleszkedési stratégiái	149
KOVÁCH IMRE – MEGYESI BOLDIZSÁR: Az átalakuló kormányzás hatása a vidéki települések társadalmára	167

GAZDASÁG ÉS MUNKA

FARKAS ÉVA – MAKÓ CSABA – ILLÉSSY MIKLÓS – CSIZMADIA PÉTER: A magyar gazdaság integrációja és a szegmentált kapitalizmus elmélete	191
MESSING VERA: Kettévágott munkapiac, szétforgácsolt társadalom – Avagy hogyan dezintegrálják a magyar munkaerőpiacot és a társadalmat az állami foglalkoztatáspolitikai beavatkozások, különös tekintettel a közfoglalkoztatási programokra	204
TARDOS KATALIN: Befogadás és kirekesztés a munkahelyeken	221

BEFOGADÁS ÉS KIZÁRÁS

DUPCSIK CSABA: Az integráció fogalma a társadalomtudományos és a laikus társadalomképekben az oktatási integráció példáján keresztül	243
ERŐS GÁBOR: Iskolai (dez)integrációs paradoxonok – Expanzió, integráció, szegregáció a magyar közoktatásban a rendszerváltás óta	262
SZALAI JÚLIA: A cigány gyerekek iskolai (le)értékeléséről	275
KÓCZÉ ANGÉLA: Roma civil szervezetek társadalmi integrációs szerepének korlátai és lehetőségei	293
NEMÉNYI MÁRIA: A megnevezés dilemmái	306

EGYÉNEK, CSOPORTOK ÉS KÖZÖSSÉGEK

GERŐ MÁRTON: A civil társadalom néhány trendje Magyarországon 1990 után	317
ALBERT FRUZZSINA – DÁVID BEÁTA: Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon	343
LÉGMÁN ANNA: Közösségképek	357
TÓTH OLGA: Társadalmi integráció és család	369
TAKÁCS JUDIT – DOMBOS TAMÁS: Az LMBT emberek társadalmi integrációját segítő tényezők Magyarországon	383
P.TÓTH TAMÁS: A HIV-pozitívok társadalmi integrációs esélyei Magyarországon	398
SZÉMAN ZSUZSA: Infokommunikáció – A tartós gondozást igénylő idősek társadalmi integrációjának új eszközei	412
KUCSERA CSABA: Egyedül élő budapesti idősek társas és közösségi részvételét gátló szubjektív okok	427

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

Kötetünk egy nagyobb kutatási programnak az előfutára, s bár ehhez képest meglehetősen terjedelmes, jelentős a munkánkat ösztönző kihívás is. Az utolsó mintegy ötven év társadalomtudományi irodalmában (és ennek hatására a közbeszédben) a társadalomszerkezet és az egyenlőtlenségek rendszere volt az a domináns fogalmi keret, amelyben a magyar társadalomról szóló elemzések megszülettek. Ez a paradigmává vált tudományos beszédmód – annak ellenére, hogy ma is képes érvényes (rész)eredményeket termelni – az ezredfordulóra „elfáradt”, és így kevésbé alkalmas a jelenkori, minden korábbinál összetettebb, gyorsabb társadalmi változások követésére.

A stratifikációs és az osztályokra alapozott elemzések megtorpanása tetten érhető a nemzetközi társadalomtudományi irodalom vitáiban és produktumaiban is. Évekkel ezelőtt egy kötet összeállításával kíséreltük meg e folyamatnak a magyar társadalom elemzésére vonatkozó következményeit megérteni (Kovách 2006). Az említett kötet a paradigmaváltás szükségességének a leírásáig jutott el, ugyanakkor nem adott új fogalmi keretet, noha nyilvánvaló volt, hogy nem lehet lemondani a magyar társadalom egésze változásainak a megértéséről sem. Ezért is határoztunk úgy, hogy a MTA TK Szociológia Intézetében egy új, évekre szóló kutatási program foglalkozzon a jelenkori magyar társadalom elemzésének fogalmi és metodológiai megújításával. E munka magából eredően interdiszciplináris feladat, mert annak a társadalmelemzési paradigmának a megújítására vállalkozik, amelyet más tudományágak is átvettek, amely meghatározta és meghatározza a társadalomról folytatott politikai (és) közbeszédet. E meggyökerezettség is oka annak, hogy a korábbi fogalmi keret nehezen változtatható (Kovách–Kuczsi–Kristóf 2006).

A feladat lényege olyan fogalmi rendszer megtalálása és/vagy kidolgozása, amely alkalmas a társadalmi egyenlőtlenségek kifejezésére és azok újabb kutatási módszereinek a befogadására, egyszersmind arra, hogy az új redisztribúció és piaci rend, a fogyasztói társadalom, az értékváltozások, és a „posztmodernnek” tekintett társadalmi jelenségek, a kapcsolati társadalom szintézisre törekvő elemzésének a kerete legyen. Kötetünk az első próbálkozás arra, hogy megvizsgálja: a társadalmi integráció középpontba állítása segíthet-e meghaladni a társadalmi rétegződéssel foglalkozó elemzések megtorpanásán.

Ezt a munkát részben könnyíti, részben nehezíti, hogy a *(társadalmi) integráció* gyakran használt, ugyanakkor több értelemben is definiált szociológiai kifejezés. A fogalom több szinten, több területen is használatos: utalhatunk vele a szociológia alapkérdéseire éppúgy, mint konkrét társadalmi jelenségekre, ráadásul ez utóbbi értelemben az integráció szűkebben vett szociológiai diszciplinán kívüli szakértői körök, illetve a „laikus” közvélemény érdeklődésének is a középpontjába került.

A fogalomhasználat három, szintjét különböztethetjük tehát meg: 1. társadalomelméleti, 2. elsősorban résztársadalmi csoportokra vonatkozó „konkrét szociológiai” vagy „szakértői”, valamint 3. mindennapi „laikus”. Az elvont társadalomelméletek szintjén az integráció fogalma azzal a kérdéskörrel áll kapcsolatban, hogyan lesz emberek, csoportok, cselekvések, intézmények, normák stb. tömegéből – többé-kevésbé – működőképes egész, vagyis hogyan lesz *társadalom*, mi tartja össze a társadalmat, hogyan működik a társadalom. A társadalmi integráció definiálása Durkheim, Weber, Parsons és a szociológia több más jelentősebb klaszikus vagy kortárs alakjának az életművében kitüntetett helyet kapott. Jürgen Habermas, Pierre Bourdieu és Manuel Castells integrációra vonatkozó megközelítései azonban különös jelentőséggel bírnak a kötet szándékait illetően.

Jürgen Habermas a kritikai elmélet megújítása mellett bevallottan más megközelítések eredményeinek saját rendszerébe való beépítésére is törekedett, beleértve az általa rendszeresen vitatott rendszerelméletet is. Ezen törekvéseinek terméke a *rendszerintegráció* és a *cselekvésintegráció* megkülönböztetése is. Habermas szerint akkor beszélünk rendszerintegrációról, amikor a cselekvéseket következményeik – még hozzá nem mindig szándékolt és nem mindig tudatosított következményeik – szintjén hangolja össze valamilyen társadalmi mechanizmus. Túlzás nélkül állítható, hogy a szociológia egyik alapkérdése, hogyan tud leírni ilyen, az emberek cselekvésein keresztül megnyilvánuló, de mégis az emberek „háta mögött” működő integrációs mechanizmusokat.

Habermas azonban azt is látja, láttatja, sőt szinte monomániásan foglalkoztatja őt az a gondolat, hogy „a rendszer” eluralkodása az „életvilág” felett összetartja ugyan a társadalmat, ám oly módon, hogy egyúttal gyengíti és akár dezintegrálhatja is azt. A rendszer ugyanis „hajlamos” az életvilág gyarmatosítására, kiiktatva abból a sok esetlegesség mellett az egyéni motivációkat és a bizalom érzését is. Szükség van tehát cselekvésintegrációra is, azaz olyan mechanizmusokra, amelyek a cselekvéseket a motivációk, az egyéni tematizációk és racionalizációk szintjén hangolják össze. Tegyük hozzá: Habermas legnagyobb erényének e probléma vázolását, a problémafelvetést tekinthetjük, míg a válaszkísérlet – a kommunikatív cselekvés elmélete – már kevésbé sikerült (még akkor is, ha ez utóbbinak összehasonlíthatatlanul „jobb sajtója” van).

Az „integrált társadalmat” gyakran ragadják meg funkcionális metaforákkal: mintha egy bonyolult gépezet, vagy épület, vagy – még inkább – mintha egy élő organizmus lenne, amelyben minden(ki) „megtalálja a helyét”, minden „elemnek” megvan a maga „feladata”, funkciója az egész fennmaradásában. Az ilyen felfogás azonban óhatatlanul megrázkódtatásnak, válságnak fog fel minden, az „elemek” közötti konfliktust, vagy akár csak versengést, konkurenciaharcot is. Bourdieu megközelítése leginkább azért lehet kötetünk témája szempontjából releváns, mert komolyan veszi, hogy a versengés és a konfliktusok nem pusztán a dezintegrációs kihívásokat jelenthetik, hanem a rendszer „normál működésének” részét képezik. Sőt a rendszer – a *mező* – meghatározásának a részét is. Nem pusztán retorikai különbség, hogy Bourdieu mezőként nevezi meg a társadalmi alrendszereket: a mezőt tétek és nyereségek sajátos együttese konstruálja, határai pedig addig húzódnak, ameddig olyan egyéneket találunk, akik rendelkeznek a mezőre jellemző habitussal. A habitus magában foglal készségeket, személyes erőforrásokat, attitűdöket, motivációkat egyaránt – lehetetlen szétszálazni, mi számít ebből „integratívnak” és mi „dezintegratívnak”. A mező éppen attól létezik – ha úgy tetszik: az „integrálja” –, hogy vannak egyének, akik hajlandóak harcba szállni a mező tétjeiért.

Castells szerint a globális, a lokális és a számos köztes szint (dez)integrációs mecha-

nizmusait *együtt*, kölcsönhatásaikkal egyszerre kell vizsgálni. Megközelítésének közvetlen előnye, hogy egyrészt a különböző identitáspolitikákat, „faji”, nemzeti és etnikai, ökológiai, vallási fundamentalizmuson vagy szexuális orientáción/nemi identitáson alapuló mozgalmakat képes egységes elméleti keretben elemezni. Másrészt: ezen identitáspolitikákat nem „reakciókként”, nem antimodern „törzsi lázadásokként”, nem „a haladás menetét megszakító regressziókként”, nem (pusztán) a globalizáció elleni „lokalista” lázadásokként értelmezi, hanem a globalizáció termékeiként. A kaliforniai melegmozgalom tagja, az ohioi szélsőjobbos milicista, az esőerdők elpusztítása és az indiánok visszaszorítása ellen tiltakozó brazil környezetvédelmi aktivista, a katalán nacionalista vagy az iszlám fundamentalista egyaránt válaszokat – s a maga módján adekvát válaszokat – ad a globális társadalmi rendszer integrációs zavaraira. Bár ez természetesen nem jelenti azt, hogy ugyanolyan mértékben „kell” szeretnünk ezeket a mozgalmakat.

Visszatérve a magyar társadalom vizsgálatára: egy korszakkal ezelőtt, az államszocializmusról érkező *szociológusok* egyrészt kimutatták, hogy a „mindent ellenőrizni” törekvő központi hatalom nem képes pusztán akarátvitellel vagy robotokkal megvalósítani, hanem ehhez megbízottakra van szüksége. Az ilyen megbízottaknak viszont megvannak a maguk személyes, illetve csoportérdekei is, melyek alapján informális csoport(ok)ba rendeződhetnek. Az, hogy ezt a csoportot „*új osztálynak*” nevezzük, „*apparátusnak*”, *elitnek vagy bármi másnak* (Szelényi 1990), másodlagos ahhoz képest, hogy a minden folyamat ellenőrzésére és minden forrás saját elvei szerint történő (újra)elosztására törekvő állami redistribúciós mechanizmus a társadalom integrálása közben a rendszer lényegéből fakadóan új egyenlőtlenségeket hoz létre vagy régieket erősít meg.

A szociológusok (egy részének) másik, általában nem is kellőképpen tudatosított erőfeszítése *átértékelte a tradíciók társadalmi jelentőségét is*. A „múlt örökségét” a hivatalos ideológia – és sokáig a társadalomtudományok is – *elsősorban hiányok és negatívumok továbbélésével hozta kapcsolatba*, mind materiális, mind „tudati” szempontból. Losonczy Ágnes 1977-ben publikált sorai egyszerre illusztrálják e szemléletet, valamint ennek fokozatos meghaladását is a társadalomtudományokban: „*Szokás nálunk megbélyegző módon említeni »a múlt káros örökségeit«, pedig a múltnak vannak a mát építő pozitív segítő értékei, és ugyanakkor vannak a mai értékekkel szemben álló magatartás- és erkölcsi sémái is – éppen úgy, mint a mának. Sommásan elítélni mindazt, ami a múltban létrejött, mélyen társadalom-ellenes, történelmietlen, és félrevezetően hamisít.*” (Losonczy 1977:59)

A reveláció erejével hatott a hazai szociológiai gondolkodásra Bourdieu tétele, mely szerint az egyének mobilitási esélyeit jelentős mértékben a családjukban felhalmozott tudás, készségek és attitűdök, tehát a *kulturális tőke* határozza meg. Az elmélet eredeti megfogalmazásának helyszínén, Franciaországban lehangoló tapasztalat lehetett a kutatók számára, hogy a kulturális tőke átadása döntően a családon belül történt, s arra az állam által ellenőrzött oktatási rendszer csak korlátozott befolyással bírt. Az államszocializmus viszonyai között azonban a felismerés, hogy az állam redistributív – azaz: a források újraelosztására irányuló – törekvései éppen az egyik legfontosabb egyéni erőforráshoz korlátozott mértékben férnek hozzá, inkább biztató tapasztalat lehetett. Úgy tűnhetett, hogy az ún. második gazdaság¹ az egyik olyan fontos terep, ahol a kulturális tőke megnyilvánulhat, hiszen itt a volt kistulajdonosok gyerekei nagyobb eséllyel indulhattak, de az 1945 előtt „tőkehiány-

¹ Magántulajdonban lévő, legális vagy „megtűrt”, de nem regisztrált illetve gyakran illegális tevékenységekkel és kvázi-piaci viszonyokkal jellemezhető gazdasági szféra a szocializmus korában (Gábor–Galasi 1981).

ban” szenvedők leszármazottai sem voltak kizárva – amit az is alátámaszthat, hogy a ’80-as évek elejére a háztartások mintegy 80%-ából legalább egy fő kiegészítő jövedelmeket szerzett ebből a szférából (Kolosi 1987).

A „második gazdaság” és a hozzá kapcsolódó („megszakított”, „szocialista” stb.) polgárosodás fogalmai a rendszer humanizálásához és esetleges átalakításához hozzájáruló integrációs mechanizmusra mutattak rá. Szelényi Iván olyan kettős társadalomról beszélt, amelyben egymás mellett, illetve részben egymásba csúszva él két integrációs mechanizmus: az állami redistribúció és a kvázi-piaci második gazdaság, melyeken belül jellegzetes esélyek és egyenlőtlenségek léteztek.

Szelényi szintézise úgy is értelmezhető, hogy már ekkor fennállt annak a lehetősége, hogy bizonyos csoportok *mindkét integrációs mechanizmus alapján a vesztesek közé* kerüljenek. A ’90-es rendszerváltást követően a vesztesek rétege egyrészt sokkal nagyobb lett, másrészt – a nyilvánosság kiterjedése következtében – láthatóbbá vált (Ferge 2006). A rendszerváltást követően az állam² visszavonult ugyan a termelés közvetlen meghatározásából, de a jövedelmekben máig meghökkentően magas az állami redistribúció mértéke, s ebből a „nem piacépés” elemek nemhogy nagyobb, de szignifikánsan kisebb arányban részesülnek (Szalai 2007). Vannak – még hozzá nem is kevesen, akár a társadalom negyede-harmada –, akiket a két legfontosabb integrációs mechanizmus egyaránt hátrányos helyzetben tart. Ez önmagában is hatalmas gazdasági, társadalmi és morális terhet jelent az érintetteknek, közvetlen és tább társadalmi környezetüknek, ráadásul a többieket, tehát a középrétegek jelentős részét hiszterizálja a vélt vagy valós fenyegetés, hogy ők is a vesztesek közé süllyedhetnek. Történelmi és jelenkori példák tömege arra figyelmeztethet, hogy ez társadalmilag és politikailag robbanásveszélyes helyzet.

A rendszerváltást követő korszakban mintha elapadtak volna az államtársadalmi integrációt célba vevő szociológiai elemzések is. A „szociológia válsága” éppúgy az okok között szerepelhet, mint „a szociológiai professzionalizálódás” (Kovács–Kuczi–Kristóf 2006). Előbb azonban vegyük szemügyre, hogy az államtársadalmi integrációs mechanizmusok szintjén kívül hogyan használható még az integráció fogalma a szociológiában. Abból a kérdésből, hogy „hogyan működik a társadalom”, ami a szociológia (és általában, a társadalomtudományok) *alapkérdésének* tekinthető, „pár lépés” megtétele után *gyakorlatilag bármely* szociológiai igényű gondolatmenetből eljuthatunk a fenti értelemben vett integráció kérdésköréhez. A szociológia *tudományos üzem* voltából azonban az is következik, hogy nem kell minden egyes szociológusnak minden egyes művében megtennie e „lépéseket” (csak a viszonylag kevés, elméletre szakosodott kutatónak).

A legtöbb társadalomkutató konkrét elemzése, hipotézise, adatértelmezése, középszintű koncepciója stb. *elméleti háttéréneként* használja az integráció fogalmát, amelynek részletes definiálása „nem az ő dolga” (és amelynek kifejtése a legtöbb esetben, akár csak jelen írásban, terjedelmi korlátokba ütközne). Így *konkrét jelenségek, mechanizmusok, szerveződési elvek, intézményi működési módok leírására* használják az „integráció” kifejezést – ez az, amit korábban a fogalomhasználat második – „konkrét szociológiai” vagy „szakértői” – szintjének neveztünk. S bár az utóbbi értelemben felfogott „integráció” elvileg egyenrangú felek összekapcsolódására is utalhat, az elemzések zömében mégis bizonyos csoportok, intézmények, államok stb. vagy idetartozó egyének egy nagyobb egységbe való beintegrálódását problematizálják – ami sokat változtat a kérdésselvetésen. Ha ugyanis valamely

² E bekezdésben hangsúlyozottan az 1990 és 2012 közötti korszak *egészének* államáról és társadalmáról van szó.

kisebbség vagy kisebb egység beintegrálódik valahová, akkor ez a megközelítés óhatatlanul a beilleszkedés, az alkalmazkodás – még hozzá nemcsak az elvart, de az *elvárható* alkalmazkodás – kérdésévé válik. Vagyis úgy tűnhet fel, mintha az „integrációs probléma” az adott kisebbség problémája – vagy az ő „másságukból” fakadó „probléma” – lenne; a „befogadók” ugyanakkor egységesebbnek tűnhetnek fel az ilyen megközelítésben, mint amilyenek valójában. Az ENSZ társadalmi integrációval foglalkozó dokumentuma is egyértelműen ebben az értelemben használja a fogalmat (UNRISD 1994).

Mindez nehezen megkerülhető dilemmákat jelent. Példának okáért: az lenne a kívánatos helyzet, ha a különböző etnikai, kulturális, társadalmi csoportok egyenrangú integrálódása alkotná a magyar társadalmat, de önbecsapás lenne, ha például a romák/cigányok társadalmi helyzetének *leírásakor* is ebből a normatív képből indulnánk ki. Vagy egy másik példával élve: az integráció kifejezését szinte magához rántó „európai integráció” intézmény- és szimbólumrendszere aggályosan ügyel annak megjelenítésére, hogy valamennyi tagállam egyenlőségben alapuló kapcsolatrendszeréről van szó, ugyanakkor Magyarország szemszögéből ez újra meg újra beintegrálódási kérdésként merül fel. A humán és társadalomtudományok számos más fogalmához hasonlóan, az „integráció” szó megjelent a hétköznapi diskurzusokban is. Használják „szociológiaelméleti” kategóriaként, az „európai” (esetleg: „euroatlanti”) kifejezés állandó szókapcsolataként³ vagy konkrét szociálpolitikai, oktatási stb. mechanizmusok említésekor.

A kötet tanulmányainak szerzőit arra kértük, hogy a viszonylag szűk terjedelmi korlátokon belül is kíséreljék meg értelmezni szakterületük szempontjából az integráció fogalmát. Kollegáink többsége úgy válaszolt felkérésünkre, hogy megvizsgálta: hogyan strukturálja át a választott témáikhoz tartozó fogalmi hálót, ha bekapcsolják a *network*be az „integrációt” is. Pontosabban: azokat a jelenségeket és összefüggéseket, amelyeket az integráció fogalmával is lehet és szokásos elemezni.

A 26 cikk egy kötetébe integrálása nem bizonyult egyszerűnek; igaz, lehetetlen feladatnak sem. A cikkek „hivatalos” témája jelentős átfedést mutat egymással, a megközelítések és fő tézisek azonban – szerencsés módon – inkább kiegészítik egymást. *Közvetlenül* egyik cikk sem foglalkozik a korábban szociológiaelméletnek is nevezett össztársadalmi integrációval – áttételesen azonban úgyszólván valamennyi cikk valamennyi bekezdése mögött ott munkál a kérdés: „*Hogyan működik a jelenkori magyar társadalom integrációja?*” Vagy még inkább: „*Miért nem működik úgy, ahogy kellene?*”

A kötet dolgozatainak leggyakoribb, mintegy a kötetet összetartó, integráló vezérmotívumai: a *bizalom (hiánya)*, a *törésvonalak*(ká szélesedő társadalmi különbségek) és az (egyre súlyosbodó, egyre kezelhetetlenebb) *egyenlőtlenségek*. A *bizalom* – amelynek meglétét vagy hiányát az össztársadalomban éppúgy érdemes vizsgálni, mint annak alapmolekulájában, két ember interakciójában – minden „igazi” integráció szükséges, de nem elégséges feltétele. Éppen ezért rossz hír a szerzők számára – és a magyarországi társadalmi integráció szempontjából is –, hogy a hazai bizalomszint nemzetközi összehasonlításban nagyon alacsony (Hajdu JK⁴). A fiatal korosztályok legalább annyira bizalmatlanok, mint az idősebb generá-

³ A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár online szociológiai gyűjteménye, a több mint 130 ezer írás adatait tartalmazó SocioWeb 2146 olyan tételt tartalmaz, amelynek tárgyszavai között szerepelt az integráció kifejezés; ezek mintegy feléhez (1076 tétel) az „Európai Unió” tárgyszó is kapcsolódott. Összehasonlításként: az integrációs tárgyszavas tételek között 148-hoz kapcsolódott az „oktatás”, 115-höz a „területfejlesztés”, 101-hez a „romák” tárgyszó, és így tovább. *Forrás:* SocioWeb (<http://database.fszek.hu:2009/szocopt/szoc0402.htm?v=szoc&a=start&a1>).

⁴ A jelen kötetben olvasható cikkekre a továbbiakban a szerző nevével és a JK rövidítéssel hivatkozunk.

ciók (Ságvári JK), de a bizalmatlanság közös volta természetesen nem képez valódi közösségérzetet a különböző generációk között. Az elitek és a társadalom között is erős a kölcsönös bizalomhiány (Kovách–Kristóf JK)

S bár a kötetben talán éppen az idősekkel foglalkozó szerzők próbálták a legtudatosabban szakítani a hazai panasz kultúra nyomásával (Kucsera JK, Széman JK), tanulmányaikból mégis az derülhet ki, hogy bizonyos életkor felett az elszigetelődés, a dezintegráció szinte törvényszerű, s csak jelentős, tudatos társadalmi erőfeszítések árán lenne csökkenthető ennek veszélye. Mindez egy olyan társadalomban, amely egyrészt nagyon korlátozott mértékben hajlandó és képes ilyen erőfeszítésekre (Gerő JK), s amelyben, másrészt, sokan aspirálnak arra, hogy lehetséges „integrálódó” csoportokként tartsák őket számon.

Az általánosított bizalomindex az össztársadalom állapotának fontos mutatója, de az egyes egyének szintjén, nyilvánvaló módon, érdekesebb a „*kiben lehet megbízni?*” típusú kérdéseknél annak vizsgálata, hogy adott egyén milyen kapcsolathálóval rendelkezik. Figyelmeztető jel, hogy a magyaroknak átlagosan nagyon kevés bizalmas kapcsolata van, s azon belül is magas a hozzátartozók aránya a barátokhoz képest (Albert–Dávid JK). S bár az utóbbi évtizedben mutatkoznak a változás „t(r)endenciái”, kötetünknek a témával foglalkozó szerzői óvatosságok: lehet, hogy csak a barát fogalmának jelentésváltozása (felhígulása?) áll e jelenség mögött. S nem optimizmus, hanem tévedés lenne azt feltételezni, hogy „legalább a családi kapcsolatok erősek”. A felnőtt lakosság mintegy fele ugyanis „dezintegrált” családban él, s ami még fontosabb: bár nagyon elterjedt szemlélet, még a szakemberek között is, valójában semmi sem bizonyítja, hogy a házasságban élő férfiból, nőből és gyerekeiből álló család – és csakis kizárólag az – minden esetben „integrált” lenne (Tóth JK). A kirekesztettség útja innen is tovább követhető „lefelé”: elég, ha az LMBT-emberek (Takács JK) vagy a HIV-pozitívak (P.Tóth JK) társadalmi helyzetére gondolunk.

A bizalmatlanság kultúrájának elsajátítása már a családokban elkezdődik, majd a másodlagos szocializáció fő terepén, az iskolában folytatódik. Itt a „gyakorlatorientált” magyar iskolarendszer gyorsan megismerteti a kiskorú cselekvőket a legfontosabb tanulással: egy törésvonalak és egyenlőtlenségek által tagolt társadalomban élnek, ahol a teljesítmény nem sokat számít az előrejutásban ahhoz képest, hová születnek. A közhiedelemmel ellentétben ezt a leckét a halmozott hátrányoktól sújtott romák/cigányok gyorsabban és alaposabban elsajátítják, mint a többiek (Szalai JK). Miközben a kölcsönös bizalom és önkéntességen alapuló civil társadalom nagyon gyenge (Kóczé JK), a formális és informális civil aktivitás, az (e téren) nagyon aktív és invenciózus helyi cselekvés annál nagyobb szerepet játszik például az iskolai diszkrimináció kereteinek és formáinak kialakításában (Eröss JK). Ha pedig bizonyos korszakaiban az állami politika a hátrányok csökkentésében érdemi lépésekre törekszik, akkor az oktatási rendszer szereplőinek döntő többsége szkeptikus és/vagy ellenséges az ilyen törekvésekkel szemben (Dupcsik JK).

Vitatható, léteztek-e egyáltalán valaha bizalom és interperszonális kapcsolatokon alapuló „testmeleg” közösségek, de az irántuk való modern sóvárgás egyértelmű tünete hiányérzetüknek (Légmán JK). A kifejezés tágabb értelmében felfogott kultúra sem tehet mást, mint leképezi és részben újratermeli a „bizalmatlanság kultúráját” (Kapitány–Kapitány JK, Tibori JK). S bár nem szabad névértéken elfogadni a magyar panasz kultúra azon toposzát sem, hogy mi különlegesen tehetségtelenek vagyunk történelmi traumáink feldolgozásában, azért a sors tépázta népek hosszú sorában akadnak az önterápiában ügyesebbek is (Kovács JK). Emellett úgy tűnik, hogy még a pártatlanságra és objektivitásra törekvés is vezethet kirekesztéshez (Neményi JK).

A gazdaságban törésvonalak húzódnak a gazdasági egységek különböző típusai (Farkas et al. JK) és a diszkrimináció különböző mértékű esélyének kitett munkavállalói csoportok (Tardos JK) között. Igazi „szociológiai thriller” arról olvasni, hogy egy céljai szerint – ha hinni akarunk megalkotóinak – jó szándékú intézmény, a közhasznú foglalkoztatás hogyan válik a kiszolgáltatottság kiterjesztőjévé és tartósítójává (Messing JK). A (helyi) közösségek már említett bomlása, az egyenlőtlenségek társadalmi lecsapódása és az új integrációs mechanizmusok egymást erősítő, gerjesztő folyamatokká váltak (Kovách–Megyesi JK).

A társadalmi határvonalak a különböző csoportok térbeli elkülönülésében is megjelennek – e tárgyilagos mondat nagyon gyakran olyan helyzetek sorozatát takarja, amikor tömegek kényszerül(het)nek költözésre, mivel lakókörnyezetük „túl jóvá” (értsd: magasabb státuszú új szomszédok megjelenésével drágábbá) vált számukra (Csizmady JK). Az előző mondatban emlegetett magasabb státuszú rétegek tagjaival is lehet azonban – ironia nélkül – együtt érezni: költözésük gyakori oka egy olyan idill kergetése, amelyet éppen az ő megjelenésük csorbít vagy semmisít meg (Csizmady–Csurgó JK, Szirmai–Váradai JK). „*Minden társadalomnak olyan elitje van, aminőt érdemel*” – parafrázeálja az egyik szerzőpáros (Kovách–Kristóf JK) *Joseph de Maître* mondatát nemzetről és kormányról, s ez az összefüggés, sajnos, megfordítva is érvényes.

A kötet tanulmányai, úgy tűnik, igazolják előzetes – e bevezetésben is vázolt – várakozásainkat. A kötetben foglalt tanulmányok empirikus bizonyítékai annak, hogy az „integráció” kategóriája alkalmas arra, hogy a jelenkori magyar társalom elemzésének (egyik fő) fogalmi keretét nyújtsa. Szándékaink szerint a társadalmi integráció fogalmi keretének alkalmazásával tovább fogjuk folytatni a mai magyar társadalom széles körű és elmélyült elemzését célul tűző munkálatainkat. E tágabb projekt keretében a jelen kötet kiindulópontként és – reményeink szerint – inspirációként egyaránt szolgálhat.

Hivatkozások

- Dupcsik Cs. (2008). Polgárosodás-viták az 1970–90-es években. In: Horváth S. (szerk.) *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely. 354–373.
- Erdei F. (1980). A magyar társadalom a két háború között I–II. In: *A magyar társadalomról*. Budapest: Akadémiai. 291–346.
- Erdei F. (1987). *A magyar társadalom*. Budapest: Magvető.
- Gábor R. I.–Galasi P. (1981). *A „második gazdaság”. Tények és hipotézisek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Gyurgyák J. (szerk.) (1991). *Polgárosodás Magyarországon. Századvég-különszám*. 2–3.
- Halmos K. (1991). Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a XIX–XX. századi lexikon- és szótárirodalom tükrében. In: Gyurgyák (1991). 131–166.
- Halmos K. (1994). Magyarországi polgárosodás. Tallózás az 1988 és 1992 közötti történeti irodalomban. *Aetas*, 3. 95–154.
- Kemény I. (1991) [1987]. „Polgárosodás polgárjogok nélkül.” In: *Közről és távolról*. Budapest: Gondolat. 131–147.
- Kemény I. (1992a). „A nem regisztrált gazdaság Magyarországon”. In: *Szociológiai írások*. Szeged: Replika Könyvek. 219–244.

- Kemény I. (1992b). „Kompromisszumok egyezés nélkül”. In: *Szociológiai írások*. Szeged: Replika Könyvek. 201–219.
- Kolosi T. (1987). *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Kovács I. (1991). A polgárosodásfogalom értelmezéséhez. Összegzés helyett. *Századvég*, 2–3. 217–229.
- Kovács I.–Kuczi T.–Kristóf L. (2006). A szociológia szerepváltozása és az értelmiség útja az osztályhatalomból. In: Kovács I. (szerk.) *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőség a mai Magyarországon. Szociológiai tanulmányok*. Budapest: Napvilág. 79–105.
- Laki M.–Szalai J. (2004). *Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Losonczi Á. (1977). *Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben*. Budapest: Gondolat.
- Losonczi Á. (1993). Polgárosodás – fogalom és valósága. Válasz a *Replika* körkérdésére. *Replika*, 11–12. 94–106.
- Manchin R.–Szelényi I. (1990). A családi mezőgazdasági termelés a kollektivizált gazdaságokban: három elmélet. In: Szelényi I. *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa. 375–398.
- Rév I. (1998). Retrotópia. A kritikai gondolkodás primitív fordulata. *Beszélő*, december, 40–54.
- Szelényi I. (1990). A kelet-európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz önkritikus felülvizsgálata*. In: Szelényi I. *Új osztály, állam, politika*. Ford. Berényi G., Mészáros J., Kertesi G. Budapest: Európa. 51–98.
- Szelényi I. (1992a). *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Közreműködött: Manchin R., Juhász P., Magyar B. és Martin, B. Budapest: Akadémiai.
- Szelényi I. (1992b). *A poszt-kommunista átmenet társadalmi konfliktusai*. Polgárosodás-tanulmányok. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.

ÉRTÉKEK ÉS BIZALOM

KOVÁCS ÉVA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI KULTÚRA HELYE EURÓPÁBAN

Kulcsszavak: társadalmi emlékezet, emlékezetpolitika, náciizmus,
kommunizmus, forradalom, Európa, Magyarország

„*Bezzeg a németek, náluk ilyen nem fordulhatna elő!*” – ki ne hallott (vagy mondott) volna hasonló mondatokat egy-egy hazai holokauszt-relativizáló politikusi kijelentés, szélsőjobboldali emlékműgyalázás, félszívvvel megtartott iskolai holokauszt-emléknap kapcsán? „*Bezzeg a franciák, azok tudják, hogyan kell a forradalomra emlékezni*” – sóhajtanak fel sokan kiüresedett március 15-i ceremóniáink láttán. „*Nálunk még az osztrákok és a németek is szebben emlékeznek 1956-ra*” – vonták le többen is 2006 októberében a következőt. Az elképzelt és normaként magunk elé állított európai emlékezet még mindig nyugati; s a közvélekedés az, hogy *attól* „messze vagyunk” mi még. Az alábbi írásban azt vizsgálom meg vázlatosan, milyen helyet tölt be a magyar történelmi és emlékezetkultúra az európaiban, hogy valóban messze vagyunk-e Európától, s ha mégsem, akkor közeledőben vagy épp távolodóban. A tanulmány kényszerből él számos általánosítással és egyszerűsítéssel, hogy a kötet szerkesztői által megfogalmazott kérdésnek („*az integráció fogalmát az emlékezet témájában járjam körül*”) eleget tehessen. Olvasása így inkább irodalmi összefoglalóként, netán vitaindító esszéként, semmint értekező elemzésként ajánlott.¹

Néhány állítás az európai emlékezeti diskurzusokról – nyugati szemmel

„*Van-e a történelmi kultúrának egy DIN-sztenderdje² vagy különutasok vagyunk?*” – tette fel 2007-ben a kérdést a németeknek a heidelbergi történész, Edgar Wolfrum (Sachse–Wolfrum 2009). A kérdésben benne foglaltatik az az állítás is, hogy míg az európai országok mai történelmi kultúrája hasonló, addig a német mind a keletitől, mind a nyugatitól eltér. A több mint két évtizede egyesült Németországból nézve a magyar történelempolitika és társadalmi emlékezet (ezeket együtt érti Wolfrum történelmi kultúrának) csupán egy a kelet-európai rendszerváltások „*normálesetei*” közül. Ezek a nem csak árnyalatokban különböző, de azonos típusba (jelesül a posztkommunista, „kelet-európai” országok közé) sorolt esetek egyfelől – Gomułka Lengyelországtól Kádár Magyarországon át Ceaușescu Romániájáig – az

¹ A magyar történelempolitika és társadalmi emlékezet jelenségeit a kilencvenes évek óta kutatom. E tanulmányok hivatkozásától most amennyire lehet, eltekintek és a nemzetközi összehasonlító, illetve teoretizáló irodalomra koncentrálok.

² Az addig csak az ipari termékek minőségi normájaként közismert DIN (*Deutsches Institut für Normung*) mértéket először Timothy Garton Ash használta ironikusan a német emlékezetkultúrára (Ash 1999:309).

átmenetben támaszkodhattak a korábbi kommunista diktatúrák nacionalista hagyományaira, másfelől az új posztkommunista államok – különösen Milošević Szerbiája, Mečiar, majd Fico Szlovákiája és Antall, majd Orbán Magyarország – kiaknázhatták a lakosság nemzeti érzéseit és forradalmi mítoszait saját politikai céljaikhoz. Ez az út, úgy az egykori NSZK és NDK mint a jelenlegi egyesült Németország előtt mindmáig el van zárva.³ A német különutas koncepcióban tehát benne rejlik az a feltételezés, hogy a posztkommunista országok emlékezetkultúrája nagyon hasonló, ám belülről nézve a különbségek (akár a mai kelet-európai nacionalizmusok, akár a 20. század diktatúráinak öröksége felől nézve) néha még át is rajzolhatják a Kelet–Nyugat, demokratikus–diktatórikus stb. pólusok közé feszített emlékezeti tereket.⁴

A DIN-sztenderddel kapcsolatos kérdést úgy is fel lehet tenni, hogy a német műltfeldolgozást egyfajta zsinórmértékként (*Urmeter*) állítjuk a többi európai nemzet elé: akár emlékművekről és múzeumokról, akár pedagógiai programokról vagy csak úgy általában a köztörténelemhez való viszonyról van szó (Henke 2005:101). Ez az elsőhöz hasonlóan erősen általánosító állítás persze nem veszi figyelembe, hogy még az NSZK-nak is húsz év kellett ahhoz, hogy a zsidóüldözések első németországi emlékhelyét Dachauban, az egykori koncentrációs táborban megnyissa, s további majd három évtized, hogy Auschwitzot saját *lieu de mémoire*-ként köztörténelme részévé tegye. Franciaországban, Hollandiában vagy éppen Olaszországban pedig egy fél évszázaddal a II. világháború lezárulta után indult meg a társadalmi méretű műltfeldolgozás (Flacke 2005). Tény azonban, hogy mára az egykori vasfüggöny nyugati oldalán elhelyezkedő országokban a történelmi szembenézés saját 20. századi műltjükkel – különösképpen a náci terrorral – egyfajta *kategorikus társadalmi imperativusszá* vált, míg a keleti oldalon még mindig a történelempolitika uralja az emlékezeti teret.

A harmadik megközelítés, amely a 2000-es évek elején erősen átította a történelmi kultúra nemzetközi diskurzusait, lehetőséget látott egy *közös európai emlékezet* kialakítására – vagy legalábbis annak esélyeit latolgatta (Faulenbach–Jelich 2006; Pakier–Stráth 2010).⁵ Abból indult ki, hogy nemcsak a régi korok közös kulturális öröksége köti össze a kontinens társadalmait, hanem a 20. század történelme is kínál – sőt kikövetel – transznacionális emlékezetformákat, melyek egyeztetésével és integrálásával az Európai Unió kulturális és morális kohéziója erősíthető. Tény, hogy az I. és a II. világháború, a holokauszt, a Gulág, az elűzetések története, az etnikai és transznacionális kisebbségek (különösen az európai romák) diszkriminációja olyan történelmi események, illetve folyamatok voltak, melyek nem álltak meg az országhatároknál, és számos „keresztemlékezetet” hoztak létre. Ezeket a keresztemlékezeteket azonban egyelőre csak nagyon kevés esetben sikerült úgy harmonizálni, hogy egy közös emlékezeti térben megférjenek (így például a *Denkmals für die ermordeten Juden Europas* [Európa meggyilkolt zsidóságának emlékműve] Berlinben, a Mauthauseni Emlékközpont Ausztriában vagy – kisebb-nagyobb megszorításokkal – az auschwitzit éves megem-

³ Nem térhetek itt ki arra a vitára, amely a német különutat az alapító mítosz hiányával, illetve az alkotmányos hazafiság és a német félelem (*German Angst*) keverékével írja le (pl. Münkler 2012).

⁴ A német egyesülés után húsz évvel az is látszik, hogy ugyan a kommunista diktatúra történelmi, társadalomtörténelmi feldolgozása mára jelentős eredményeket ért el, a német társadalmi emlékezetben és történelmi kultúrában betöltött szerepe egyelőre ellentmondásos maradt (Lindenberger 1999, Merkel 2000).

⁵ Nem volt ez persze előzmények nélküli. A transznacionális emlékezetformák közül az első a '70-es évektől a holokauszt volt, s részben ezzel a kialakuló globális emlékezzettel versenyezve formálódott a népirtások (genocidiumok) kutatása és emlékezeti formáinak kialakítása, majd a '80-as évek végétől a vörös diktatúrák transznacionális emlékezzetének létrehozása (pl. Mazower 1998, Courtois–Fázy–Benyhe 2000).

lékezések, de az országkiállítások már korántsem...). Az egykori francia–német megbékéléshez hasonló jelentőségű a most zajló orosz–német és lengyel–német megbékélés, illetve az azt kísérő emlékezetpolitikai jelenségek. Általában azonban mégis sokkal jellemzőbb, hogy a keresztmémlekezetek nacionalizálódnak, és évtizedeken át mérgezik a nemzetközi kapcsolatokat, miközben az emlékezeti munkát is hátráltatják.

Végül a negyedik feltevés szerint az európai transznacionális történelmi kultúra a náci terrorra koncentrál, annak emlékezete forró, míg a kommunista terroré hideg. A hideg és forró emlékezet fogalmát – a lévi-straussi és assmanni hagyományoktól eltérő módon – Charles S. Maier hozta be a diktatúrák emlékezetének elemzésébe. Maier az atomfizikából kölcsönözte a hasonlatot. Szerinte a soá emlékezete, akár a plutónium, lassú felezési idővel hat, azaz „forró” emlékezet, a vörös diktatúráké, akár a trícium: „hideg”. A „forró” emlékezet társadalmi erőket és érzelmeket mobilizál, azaz társadalomszervező emlékezet, a „hideg” viszont csak a történettudósok érdeklődésére tarthat számot (Maier 2001/2002). Maier optikája sajátosan nyugati, és csak a nyugati emlékezetet fogja be. Amennyire ma látható, a kelet-európai emlékezetek épp fordítva működnek: ott a kommunizmus emlékezete felforrósodott 1989/90 után, míg a nácizmusé hideg maradt.⁶

Ezek a főként Németországból és az Európai Unióból (valamint az Egyesült Államokból) megfogalmazódó kérdések és kijelentések, melyek gyakran normatív elvárásokká egyszerűsödnek, nemcsak bilaterális és nemzetközi kapcsolatokban, de belpolitikai programokban is testet öltenek, s számos csatornán szivárognak a „magas” politikából a hazai történelmi kultúra és közbeszéd mindennapi gyakorlataiba. A német „különutas” koncepció azért érdekes számunkra, mert történelmi kultúránk „németes”: tradicionálisan ahhoz fűz a legtöbb szál bennünket, és az angolszász vagy francia emlékezeti formák még mindig jóval távolabb állnak tőlünk, bár némi hatás azért kimutatható (például a Terror Háza, a Holokauszt Emlékközpont vagy a hódmezővásárhelyi Emlékpont állandó kiállításainak a koncepciójában és dizájnjában). Így aztán nehéz helyzetbe kerülünk, ha a német „különutas” tézist elfogadjuk.

Talán ebből a négy megközelítésből is látható, hogy az európai emlékezet sajátosságairól megfogalmazott általános feltevések sem koherensek. Kétségtelen, hogy egy transznacionális, európai emlékezet kialakításában a német tudósok és politikusok a legaktívabbak. Egyúttal a belső vitákból az is kiderül, hogy ez az új európai emlékezet a legmesszebb a II. világháború, s azon belül is a holokauszt feldolgozásában jutott; más területeken korántsem beszélhetünk európai sztenderdekről. Közelebbről nézve azonban az is kiderül, hogy máshol tartanak a franciák, mint az olaszok vagy éppen a svájciak és a dánok, ad absurdum a Vatikán a II. világháborús részvétel társadalmi feldolgozásában. A képet az is árnyalja, hogy a holokauszttal való szembenézésnek az első lökést nem Európa, hanem az Egyesült Államok adta, s a náci korszakkal való szembenézés utolsó nagy európai hullámát – az egykor munkaszolgálatosokat alkalmazó cégek jogutódjaival szemben megfogalmazódott jóvátételi követeléseket, amelyek egy egész kárpótlási, majd muzealizációs és pedagógiai programot indítottak el – szintén nem Európából kiinduló folyamat váltotta ki. Az elmúlt 30 évben kialakult emlékezeti alakzatot inkább nevezhetjük globálisnak, mint európainak.

Végül a német belső viták ismeretében az is látszik, hogy a szocialista korszak – dacára

⁶ A totalitarizmusok összehasonlításának aztán külön kutatási iránya és irodalma – nálunk a Terror Háza képeiben múzeuma – is lett (pl. Rousso 2004).

a Stasi-akták korai és gyors feldolgozásának és kutathatóvá tételének – továbbra is a történelempolitika mostohagyereke; az NDK társadalmi emlékezete ellentmondásosan illeszkedik a mai német történelmi kultúrába. Ha létezne is egy DIN-sztenderdje az európai emlékezet-kultúrának, annak még a németek sem felelnének meg maradéktalanul.

Közös európai emlékezet – múlt vagy jövő idő?

Ezekben az állításokban mégsem az a legnyugtalanítóbb, hogy újratерemtik a Kelet–Nyugat aszimmetrikus ellentétet, hanem sokkal inkább az, ahogy az európai emlékezeti folyamatok hosszú távú dinamikáját tételezik. Sarkítva: e dichotómiával azt sejtetik, hogy az 1989–90-es forradalmakkal és demokratikus átalakulásokkal a kelet-európai nemzetek előtt megszűnt a közel fél évszázados akadály, s tékozló fiúként visszatérhetnek az emlékezet európai fősodrába. Elég azonban a nemzetközi konferenciakötetekbe és országmonográfiákba betekintnünk, vagy a témában rendezett nagyobb kiállításokat megnéznünk, és kiviláglik, hogy a fősodor is inkább forrásvidék, vagy más metaforát használva egy olyan erőter, amelyben ellentétes mozgások és szétartó erők is folyamatosan megfigyelhetők.⁷

A sejtetés másik fele, azaz hogy a kommunista diktatúrák idején a kelet-európai emlékezetformák gyökeresen mások voltak, mint a nyugat-európaiak, valószínűleg szintén túlzó általánosítás. Nem azt kérdőjelezem meg ezzel, hogy a totalitárius rezsimekben a nyugat-európaiaktól eltérő emlékezeti folyamatok játszódtak-e le a 20. századi Európa történéseivel kapcsolatosan, s még azt sem, hogy más történelempolitikai gyakorlatok voltak-e jellemzőek. Közhely, hogy a vörös diktatúrákról Kelet-Európában nem lehetett nyíltan megemlékezni, de Nyugaton is alig vagy egyáltalán nem emlékeztek rájuk, noha ott szabad lett volna. S az is tény, hogy a holokauszt társadalmi feldolgozása előbb kezdődött meg Nyugat-Európában, mint Keleten. Azt állítom csupán, hogy közös európai emlékezet – mint erőter vagy forrásvidék – 1989 előtt is létezett, s azt sem mondhatnánk, hogy gyengébb mesternarratívákkal, mint a mostaniak.⁸ Közös vonásnak tekinthetjük például, hogy az első világháború patrióta, hősi emlékezetét, mely egész Európát jellemezte, s hasonló ikonográfiájú emlékművek tízezeiben testesült meg szerte a kontinensen, a második világháború vonatkozásában a tömeggyilkosság áldozati mesterelbeszélése váltotta fel. Ezekben a történelmi elbeszélésekben és mnemotikus gyakorlatokban lényegében minden ország a német nemzetiszocializmus áldozataként jelent meg.

Az áldozatszerep generalizálása (vö. Ausztria mint „a Harmadik Birodalom első áldozata”, s Magyarország mint az utolsó) a valódi áldozatokat (a hatmillió, zsidóként elhurcolt és elpusztított, továbbá a rabmunkára, munkaszolgálatra kényszerítettek, a frontokon elesettek és a kitelepítettek, a málenkij robotra és a Gulágra hurcoltak) háttérbe szorította. A felszabadulás után Európa sajátos helyzetben találta magát: olyan elbeszélést kellett teremtenie a zsidóüldözésekről, melyet az egész társadalom elvisel. A nap mint nap nyilván-

⁷ Jó példa erre a *Deutsches Historisches Museum* 2004–2005-ös *Mythen der Nationen* című kiállítása, amely a II. világháború emlékezetét dolgozta fel a háborúban érintett szinte minden ország kontextusában. A kiállítás 1000 oldalas (!) katalógusának országtanulmányai ugyan komoly lehetőséget adnak az összehasonlításra, erre azonban – néhány fontosabb mesterelbeszélés bemutatásán túl (François 2005) – maguk a kurátorok sem vállalkoztak (Flacke 2005).

⁸ Ennek bizonyítására Ausztria és Magyarország zsidóüldözésekkel kapcsolatos 1945–2005 közötti társadalmi emlékezetének összehasonlításával kísérletet is tettem (Kovács 2006).

nosságra kerülő helyi borzalmak elsötétítették a németek által megszállt területek térképét, majd minden településen történt valami szörnyűség az előző években. A leleplező nyilvánosság fényében, a zsidóság elüldözésében és az európai zsidóság kiirtásában betöltött szerepe okán a kollaboráns társadalmak korábbi önképe – ha lehet ilyet mondani – radikálisan eltorzult. A zsidók és nem zsidók közötti együttélés felmondása, a zsidóság kirekesztése árnyékot vetett a fiatal demokráciákra. Tragikus, de nem meglepő, hogy az európai társadalmak meglehetősen rezerváltan vették tudomásul, hogy néhány zsidó hazatért 1945 után. Az 1938 előtti nemzeti identitások (legyen szó a németről, az osztrákról és a magyarról, de akár a franciáról, az olaszról vagy a lengyelről is), melyben zsidó és nem zsidó jól-rosszul, de osztozott, egy időre vállalhatatlanná váltak. Mindkét „félnek” saját tapasztalataival dacolva kellett helyreállítania megbomlott nemzeti kötődéseit, mindkét „fél” egyfajta absztrakt elbeszélést keresett, hogy ne kelljen feladnia korábbi lokális, kulturális és politikai kötődéseit. A nemzeti önazonosság törésvonalai rövidesen kirajzolódtak a társadalmi emlékezeten is. A túlélő vagy visszatérő zsidók számára a megelőző évek teljesen más emlékezeti tájat rajzoltak ki, mint a nem zsidók számára. Ugyancsak gyökeresen más volt a megítélése a második világháború lezárulásának is: a Vörös Hadsereg megjelenését Kelet- és Közép-Európában tartósan jószerivel csak a zsidók tekintették felszabadulásnak, a kontinens nagyobbik fele megszállásként fogta fel.

Közhely, hogy a szélsőségesen különböző – békés úton összeegyeztethetetlen és megbocsáthatatlan – tapasztalatok vezettek a tömeges társadalmi amnéziához. Az első, háború utáni években – különösen, amíg a népbíróági perek zajlottak – még jelentős médianyilvánosságot kaptak a konkrét események, megfogható maradt mind az áldozatok, mind a tettesek köre, az '50-es évek elejére azonban beállt az a merész, mégis sikeres mesterelbeszélés, amely Európa náci múltját teljes mértékben a németekre hárította. Ez az új verzió a zsidó áldozatokat az antifasiszta ellenálló kategóriája mögé rejtette, maga az Antifa mozgalom pedig valójában a nemzeti áldozati szerepek intézményesítését szolgálta. A röpké néhány év alatt nagy sikerrel összekovácsolt új elbeszélés meglepő módon egészen a '70-es-'80-as évekig tartotta magát, tekintet nélkül arra, hogy Kelet- vagy Nyugat-Európát nézzük.

Azt állítom tehát, hogy amint az első világháborúról, úgy a másodiktól is létezett egy európai köztörténelmi tudás és kultúra, amely, épp a hidegháború következtében, s dacára a kontinens politikai megosztottságának és az egyes nemzetek kulturális különbségeinek, meglehetősen hosszán azonos mesterelbeszélést alkalmazott; vagyis a kollektív amnézia, amely a náci népiirtást követte, nem rendszerspecifikus. Hogy e mesterelbeszélés meghaladható-e, s az elhallgattatott áldozatok hangja visszaadható-e, az azonban valószínűleg már rendszerfüggő. A hosszú csendet nyugaton a *Holocaust* című amerikai televíziós filmsorozat törte meg 1979-ben.⁹ Ezzel a filmmel indult egyébként a karrierje a zsidóüldözés új kifejezésének, a holokausztnak is (Komoróczy 2000). S bár a filmet részben Ausztriáról és Ausztriában forgatták, ott csak viszonylag későn, az amerikai, a brit, az izraeli, a német és a francia bemutató után sugározták – Magyarországon és más kelet-európai országokban pedig 1989 előtt egyáltalán nem. A sorozatot széles körű, botrányos fordulatoktól sem mentes vita követte sok helyütt – de a szellem kiszökött a palackból: a holokauszt az ezredfordulóra az emberi szenvedések metaforájává vált (Levy–Sznajder 2005) Nyugaton.

A '80-as évekig tehát a II. világháború történetét elmondó áldozati mesternarratívák hasonlóak voltak az európai országokban, tekintet nélkül arra, hogy melyik tömbhöz tartoztak

⁹ *Holocaust – The Story of the Family Weiss* (R: Marvin Chomsky), NBC, New York 1979.

az egyes országok, majd a '80-as évektől a múlttal való szembenézés új mintázatai jöttek létre Európa demokratikusabbik felén, míg ez a folyamat a posztszocialista országokban másképp vagy egyáltalán nem játszódott le.

Különutak? – Emlékezetpolitikák a posztszocialista Keleten

A kelet-európai rendszerváltások új folyamatokat indítottak el az érintett társadalmak történelempolitikai gyakorlataiban és kollektív emlékezetében is (vö. Deák–Gross–Judt 2000; a magyar esetről vö. Hofer 1992, Kovács 2001). Az emlékezés imperatívusza – mely a képző- és filmművészet, az irodalom és a dokumentumfilm egyes munkáit már a '70-es és a '80-as évek fordulójától áthatotta – rövid időre társadalmi normává erősödve a spontán tanúságtételek és megemlékezések lavináját indította el. Úgy tűnt, a múlttal való fájdalmas szembenézésnek nem vehet gátat semmi. Mégsem így történt, s ennek két jellegzetes példája a felemás viszony a magyar holokauszthoz és a szocialista múlttal való szembenézés elmaradása. Az áldozatok helyét a történelempolitika kisajátította, s az ezredfordulóra már sorvasztóvá váló – politikailag ciklikusan felizzított – történelemlázból mindmáig nem gyógyultunk ki.

A kelet-európai rendszerváltások szimbolikus kulcstémájává az áldozatok felmutatása vált. A 20. századi történelem összes áldozata az elismerésért küzdött. Magyarországon az 56-osok játszották a főszerepet, őket a sztálinizmus, végül a soá áldozatai követték. A politikai pártok ügyesen játszották ki a különböző áldozatcsoportokat egymás ellen, miközben a soá emlékezete fokozatosan a háttérbe szorult. Pár évvel később, mikor az 56-osokat már diszkreditálta a politikai harc, a soá emlékezete a kommunizmuséval találta szembe magát – lett légyen szó nemzeti ünnepről, múzeumalapításról vagy parlamenti beszédről. A holokauszt egyre kevésbé volt akceptálható a magyar nemzet közös társadalmi emlékezeteként, annak ellenére, hogy a 2005-ben nyílt Holokauszt Múzeum erre lehetőséget nyújtott volna. A tettesek és szemtanúk szerepét máig nem tisztázta kimerítően sem a társadalmi emlékezet, sem a történetírás.

A magyar eset lehetséges párhuzamait keresve először is vegyük szemügyre, mi is történt a forradalmak és rendszerváltások után Európa keleti emlékezeti tájain. Általánosságban négy markáns vonás rajzolódott ki, melyeket az akceleráció, az expanzió, a diszperzió és a szeparáció fogalmaival írhatunk le.

1. A kelet-európai emlékezetkonjunktúra egyrészt a globális folyamatok *felgyorsulását* vonta maga után: sorra jöttek létre az emlékezet új helyei (emlékművek, kiadványok, ünnepnapok, ceremóniák, pedagógiai programok stb. formájában) a kelet-európai országokban. Általában azonban csak az amerikai és nyugat-európai emlékezeti technikák és intézmények egyszerű másolására volt lehetőség, az emlékezeti gyakorlatok nem lépték túl a szűk „tolmácsi” értelmiségi körök határait, és csak ritkán alakultak át helyi emlékezeti (ellen)kulturává. Előbbire példa lehet az iskolai holokauszt-emléknap sok helyen kényszeredetten történő megtartása, vagy az emlékező macskakő, más néven botlatókő (*Stolperstein*) projekt, amely mindaddig működött, amíg a német partnerek és a Budapesti Önkormányzat támogatta, amikor azonban civil kezdeményezésként kellett volna folytatni, az új emlékkövek elhelyezése akadozni kezdett. Utóbbira pedig az *Élet menete* a példa, amelyen évről évre egyre többen vesznek részt.
2. Mivel a kelet-európai emlékezés erőinek vektora elsősorban a kommunista és nem a nemzetiszocialista diktatúrára mutatott, az emlékezetre méltó történeti események és korok

köre *kitágult*. A vörös diktatúrák addig Nyugaton méltatlanul elfelejtett, Keleten erőszakosan elfojtott emlékezete „felizzott”, és helyet követelt magának a 20. századi traumák sorában: ringbe szállt, hogy megmérkőzzék a soá emlékezetével (Knigge–Mähler 2005). Nálunk 1956 forradalmi mítoszának felelevenítése állt a szimbolikus rendszerváltás középpontjában – általa került át a kommunista diktatúra emlékezete a történelmi kultúra „gonosz”, elutasítandó oldalára. S noha ’56 kezdetben alkalmasnak látszott arra, hogy társadalmi és nemzeti konszenzust teremtsen az átmenet nemzedékei között – ezt a lehetőséget végül elszalasztottuk (Fink–Hadler–Schramm 2006, Kovács 2011). Hasonló folyamatok játszódtak le a kemény diktatúra emlékezetével is: sem a kitelepítések, sem a Rákosi-rezsim más büntetetei, sem az ’56-ot követő megtorlások nem váltak magától értetődő tudássá és abból következően egyértelmű emlékezési gyakorlattá a ma élő nemzedékekben. A Kádár-korszak – azaz a puha diktatúra – emlékezete pedig mindmáig több mint ellentmondásos (K. Horváth 2008, György 2000, Kovács 2008). A lusztráció megtorpanása és az ügynökműlt feldolgozásának elmaradása (Varga 2006), vagy a Terror Háza létrejötte és állandó kiállítása (Frazon és K. Horváth 2002), valamint legutóbbi élettörténet-gyűjtő gigaprojektje, mely a holokauszt élettörténelmi emlékezetével kíván így versenyezni, lehetne ennek az ambivalens viszonyoknak két emblematikus példája.

3. A kelet-európai emlékezetek horizontján nemcsak a vörös diktatúrák tüntek föl, hanem a különböző nemzetek közötti történelmi konfliktusok is. Az emlékezet *szétszóródott*. Így vált például a német– lengyel szimbolikus politika forró témájává az elűzetések, a cseh–német, cseh–osztrák, szlovák–magyar politikakévé a Beneš-dekrétumok emlékezete (Beer 2003). 2002 óta élénk, sőt olykor heves vita folyik arról, hogy miképp lehetne megemlékezni a modern kori exodusokról, azaz azokról az elűzetésekről, kitelepítésekről és lakosságcserekről, melyek 1914 és 1950 között többé-kevésbé a kontinens szinte minden országát érintették. A vita hevességét mi sem jelzi jobban, mint az, hogy a téma olykor a lengyel–német és cseh–osztrák napi külkapcsolatokban is felbukkant, és a németek elűzésének „beismerése” egyfajta mércéül szolgált az Európai Unióhoz csatlakozó országokkal szemben. Az elűzetések története vált a formálódó „európai emlékezet” színpadának harmadik főszereplőjévé (Beer 2011). A tervezett közös, európai emlékmű azonban egyelőre az évtizedes vita után sem született meg.
4. Végül az új emlékezetformák a posztszocialista országokban felvették – vagy inkább visszanyerték – sajátos nemzeti alakjukat, azaz *elkülönöztek*. A volt Szovjetunió államai-ban például a kommunikatív emlékezet (a kibeszéletlen múlt) horizontja egészen a ’20-as évekig nyúlik vissza, Romániában a kemény diktatúra mint értelmezési keret egészen az 1990-es forradalomig tart, Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban a forradalmak emelkednek ki az emlékezeti térből, Szlovákiában vagy a volt jugoszláv tagköztársaságokban viszont a közelmúlt megrázó vagy traumatikus eseményei egy időre megakasztották a kommunikatív emlékezetet. Szárba szöktek a legkülönfélébb nacionalista emlékezetpolitikák is ott, ahol könnyen rátelepedhettek a korábbi – és a szocialista korszakban hol búvópatakként, hol központi ideológiaként tovább élő – nacionalista történelmi kultúrára. Ennek eklatáns magyar példája a Trianon-kultusz, mely 2010-től nemzeti emléknapként kanonizálódott a törvényhozásban. Az elvben internacionalista, a helyi gyakorlatokban sokszor nacionalista kommunista emlékezeti kultúrából az inga mintha most épp a bezárkózó nemzeti emlékezetekbe lendülne át – egyébként nem csak Kelet-Európában (vö. Jaworski–Stachel 2007).

Mindazonáltal, a mennyiségi mutatók alapján egy olyan kép rajzolódik ki, amelyben a kelet-európai emlékezetkultúrát (akárcsak a nyugatit) a véres diktatúrák és háborúk története szervezi, azaz időhatárai az ötvenes éveket nemigen lépik át. (A „kemény” diktatúrákról lásd pl. Neculau 2004, Pauer 2007, Badstübner 2000, Lindenberger 1999, Brenner–Heumos 2005 stb.). S bár vannak bizonyos hasonlóságok egyes kelet-európai országok között, mégis, szinte alig találunk olyan tudományos munkát, amely e hasonlóságok értelmezésére és tipizálására vállalkozna. A történelempolitikai gyakorlatokra és a nemzeti historiográfiákra alapozva Stefan Troebst négy posztoszocialista kategóriát határoz meg vázlatosan (2005:36–41.)¹⁰:

1. *Elidegenítés*. Azok az országok tartoznak ide, melyekben a kommunista rezsimit mint külső megszálló hatalmat utasítják el emlékezeti gyakorlataikban, így a balti államok, ahol a szovjet fennhatóság alatt töltött évtizedek mint „orosz” megszállás kerültek be a történelempolitikába, valamint Horvátország és Koszovó, ahol a jugoszláv rezsimit mint „szerb kommunizmus” tételeződik és bizonyos szempontból Szlovákia, ahol a kommunizmust a cseheknek tulajdonítják.
2. *Ambivalencia*. A második kategóriát azok az országok alkotják, amelyekben nincs társadalmi és politikai konszenzus a kommunista múlt megítélésében, ezért gyakoriak a történelempolitikai harcok. Ilyen Magyarország, Lengyelország, Szlovénia és Csehország, továbbá az utóbbi évtizedben Ukrajna is.
3. *Apátia*. A harmadik kategóriába Troebst azokat a nemzeteket sorolta, ahol a múlttal kapcsolatos felemás attitűdök és a megélt szocialista múlt elidegenítésére való törekvés egyfajta apátiához vezet a történelempolitikákban. A múlttal való szembenézés nem kerül az emlékezeti rítusok és politikák homlokterébe. Idesorolható Bulgária, Románia,¹¹ Albánia, Makedónia, Szerbia és Montenegró.
4. *Kontinuitás*. Az utolsó kategóriát azok az országok alkotják, ahol mind a politikai elit, mind az uralmi szerkezet nagyon hasonló maradt az 1989/90 előttihez, így a szocializmus történelmi kultúrája megőrződött a kommunista rezsim összeomlása után is. Oroszország és a FÁK-államok egy része (például Fehér-Oroszország, Moldávia stb.) tartoznak ebbe a körbe.¹²

Troebst kategóriái valószínűleg alkalmasak arra, hogy a főbb rövid- és középtávú történelempolitikai folyamatokat összevegyük. Kevesebb fogódzót kínálnak azonban a kollektív emlékezetformák elemzéséhez, hiszen láttuk, hogy bizonyos emlékezeti alakzatok évtizedeken keresztül tovább élhetnek úgy, hogy a felszínen amnéziának vagy felejtésnek tűnnek, azonban új társadalmi szükségletek és politikai szándékok összetalálkozásakor újult erővel lépnek az emlékezetpolitika színpadára. Így tört be a holokauszt három évtized után az európai történelmi kultúrába, de így kerülhetett Trianon is a magyar szimbolikus politika középpontjába.

¹⁰ Az idézett tanulmányban csak körülírt kategóriákat én neveztem el.

¹¹ Troebst 2005-ben még nem láthatta, hogy Romániában nem sokkal később jelentős fordulat áll be a szocialista múlttal való szembenézésben. A Securitate-akták feldolgozása, a történész-bizottságok munkája fordulatnak tekinthető a román történelempolitikában – a román eset ebből a szempontból a csehszlovákokra és a németre hasonló inkább (Tismăneanu–Dobrină–Vasile 2007, Tismăneanu 2008).

¹² Az egyes országok történelmi kultúrájára számos hivatkozás is található az idézett írásban (Troebst 2005).

Európai emlékezeti terek – mozgásban

Összegzésképpen: az eddigiek alapján feltételezhető – de csak egy későbbi, alapos elemzéssel dönthető el –, hogy a magyar történelmi kultúra több lényegi elemében is markánsan különbözik a nyugat-európaiktól, ám sokban hasonlít egyes kelet-európai országokéhoz. A magyar köztörténeti elbeszélések távolsága az európai mesternarratíváktól valószínűleg inkább nőtt a '70-es, '80-as évek óta, s erre a távolodásra a rendszerváltás utáni köztörténetnek állandóan reflektálnia kell; azaz nem vitás, hogy a magyar történelmi kultúra az európai részévé vált, ha annak épp a perifériáján helyezkedik is el. A politikai skandallumoktól és külföldi megbotránkozásoktól sem mentes integrációnk tehát többé-kevésbé megtörtént, ha az integrációt úgy fogjuk fel, hogy köztörténetünk, történelmi kultúránk kommunikálható Európában, s fogalmainkon alapvetően ugyanazt értik külföldön, mint mi idehaza.

Voltak és vannak persze ma is olyan vonásai ennek a kultúrának, melyek Európában nem kommunikálhatók maradéktalanul. Csak néhány példát sorolok fel. A rendszerváltás után az első megütközést a népi-urbánus vita felelevenítésével keltettük (Kovács 1994). Az európai emlékezetkultúra millenniumi ünnepségeinket sem igen tudta a saját „térképén” elhelyezni. Komoly tudományos vitát kavart a Terror Háza állandó kiállításának megnyitása (pl. Knigge–Mähler 2005), de értelmezési zavarokat nem okozott a nemzetközi tudományos és közéleti diskurzusokban: a holokauszt-relativizálási szándékot, az áldozatok és tettesek történelmietlen kategorizációját mindenki értette. Inkább derűtséget keltett – és szintén „olvasási” nehézségeket okozott – az uniós elnökségünk alatt Brüsszelben kiállított történelmi szövegünk vagy a Kerényi-féle történelmi festménykiállítás a Nemzeti Galériában. Mindmáig elszalasztott lehetőség maradt a magyar holokausztnak az európai holokausztba illesztése, s emiatt csak részben okolható a magyar holokauszt-történetírás állapota (Gyáni 2008), jóval többet nyom a latban a magyar kollektív emlékezetben érzékelhető ambivalencia, melyet a történelempolitika csupán „lekövet” (Seewann–Kovács 2005). Ennek az integrálatlanságnak az a súlyos következménye, hogy az európai megemlékezések, múzeumi és gyűjteményes feldolgozások máig jelentőségén alul tárgyalják a magyar zsidókkal történt atrocitásokat (lásd pl. a legutóbbi „Munkaszolgálat Németországban” című vándorkiállítás¹³ anyagát vagy például a Mauthauseni Emlékközpont kiállítási koncepcióját).¹⁴ Az európai történelmi – és politikai – kultúra nehezen kanonizálja Trianon és a Horthy-korszak most tapasztalható, államilag kezdeményezett reneszánszát is: ennek az „értetlenségnek” már nem csak az európai szakmai körök és a média, de politikusok is hangot adnak.

Jó, jó, mondhatnánk, de Nyugaton is változó a helyzet, s a DIN-sztenderdet ott sem üti meg minden tekintetben minden nemzet. S valóban, az európai emlékezetformák között is akadnak világosabbak, kiérleltebbek és konszenzusosabbak éppúgy, mint homályosabbak, kezdetlegesebbek és konfliktusosabbak. Claus Leggewie (2010) az európai emlékezetet – a centrum és a periféria mintájára – hét koncentrikus körben ábrázolja, s ezek a körök az origótól távolodva a kevésbé kiérlelt és konszenzusos témák irányában bővülnek:

1. Az európai emlékezet középpontjában a holokauszt áll mint megkérdőjelezhetetlen, negatív alapító mítosz. (Csak zárójelben jelzem, hogy ennek a mesternarratívája sem teljesen „megállapodott”: a roma népiirtások emlékezete még mindig küzd az elismerésért, vö. Szász 2012).

¹³ Elérhető: <http://www.ausstellung-zwangsarbeit.org/index.php?id=273&L=1>.

¹⁴ Elérhető: *Rahmenkonzept zur Neugestaltung*: http://www.mauthausen-memorial.at/index_open.php.

2. A második kört a szovjet-kommunizmus emlékezete alkotja, azonban, ahogy korábban már utaltam rá, ez az emlékezet verseng a holokausztéval. (A két történet és történelmi kultúra összevetésére lásd Snyder 2010).
3. A harmadik kör az elüzetések emlékezete (s ezen belül is az ún. keleti németek emlékezete) mint lehetséges páneurópai trauma. A verseny mai állása alapján úgy tűnik, hogy erre – talán éppen mert kelet-európai partnerekkel kellene közös történeti elbeszélést kialakítani – kevés az esély, s valószínűbb, hogy ez „német ügy” marad.
4. A negyedik kör az örménykérdés és az örmény genocidium emlékezete. Ebben lényegében semmilyen konszenzus nincs az európai és a török mesternarratívák között. A török liberális intellektuelek ugyan folytatnak elszigetelt disputákat a „mészárlásokról” (*katliam, kiyim*), azonban az első világháború alatt történtek népiértásként (*soykirim*) való elismerése Törökországban pillanatnyilag lehetetlennek tűnik. Ez az emlékezetpolitikai konfliktus nem csupán a bilaterális és a török és európai dialógust hátráltatja, de olykor a török és örmény migráns közösségek között is konfliktusokhoz vezet Európában. (Kiegészítésképp: a vallási-etnikai tisztogatások emlékezetével Kelet-Európa is adós. Az európai zsidóellenes pogromok, a bulgáriai törökök elüzetése vagy éppen a tömegmészárlások a délszláv háborúban – olyan, a nemzeti és európai emlékezetbe még csak így-úgy beillesztett traumatikus történelmi események, melyek szintén az európai civilizáció történetének részei.)
5. Az ötödik körben már homályos emlékezeti tájakra jutunk: az európai gyarmati bűnök földjére. Bár az európai gyarmatosítások történetében egyre erősebben jelenik meg a posztkoloniális nézőpont, az iskolai tankönyvek még mindig túlnyomórészt a gyarmatosítás „kalandos”, pozitív aspektusait hangsúlyozzák. A tisztázatlan európai gyarmati múlt és a szembenézés hiánya olykor aktuálpolitikai hangsúlyokat is kaphat Európában (ahogy nemrégiben például Kongó kapcsán, ahol II. Lipót alatt 10 millióan pusztultak el).
6. A hatodik képzeletbeli kör Európa mint a bevándorlók kontinense. Noha a 19–20. századi bevándorlás (különösen az 1950-es éveket követő hullámok) részben politikai és gazdasági menekülteket hozott – gyakran a volt gyarmatokról –, a bevándorlók második, harmadik nemzedéke európai polgárként magára kellene ismerjen az előbbi körökben megrajzolt emlékezeti formákban úgy, hogy „öshazája” emlékezeti táján se tévedjen el. Erre az utóbbi időkig nem sok figyelmet fordítottak Európában, mert a bevándorlókkal kapcsolatos diskurzusok elsősorban a társadalmi beilleszkedés körül forogtak, így a kibocsátó országok történelme és kultúrája csak nagyon töredezetten jelenhetett meg, és akkor rendre elkülönítve az európaiktól. Hozzáteszem, a demográfiai trendek az eseti társadalmi és területi szegregáció ellenére lassacskán megkerülhetetlenné teszik, hogy ezeket az Európán „kívüli” történeteket is az európaiba illesszék, olyan új mesternarratívákat teremtve, amelyek így a szűken vett európai traumatikus emlékezetet (lásd 1–3. kör) a migránsok számára is elismerhetővé teszik.
7. Végül az utolsó kör – Leggewie elemzésében – az 1945 utáni európai sikertörténet európai emlékezete. Itt elsősorban arra a békés demokratizációs folyamatra kell gondoljunk, melyen a vasfüggönyön túli társadalmak a II. világháború után átestek. Tény, hogy ez a sikertörténet a vasfüggöny innenső oldalán csak 1989/90-nel kezdődött, és a 2004-es egyesülési folyamattal mélyülhetett volna el. Megjegyzem, ahhoz, hogy az 1945 utáni európai történelem közös sikerré váljon, elengedhetetlen, hogy a hidegháborús évek, a kelet-európai forradalmak ('56, '68) és a létező szocializmusok transznacionális történetét is alaposabban megismerjék az európai társadalmak.

Látjuk tehát, hogy az az európai emlékezeti táj is olykor inkább csatamező, amelyhez valamilyen képp kapcsolódni eminens érdeke minden európai demokráciának. Hiszen a versengő, olykor ellentmondásos történelmi és emlékezeti kultúra – bármit gondolunk is a történelempolitikáról, mely ezeket instrumentalizálja – a plurális demokráciák sajátja. Kétségtelen, hogy a transznacionális politikai elitek saját világnézetük és értékrendjük szolgálatába akarják ezeket állítani, mert egy újabb legitimációs lehetőséget látnak bennük, de a nemzeti politikai elitek céljai sem mások. Az emlékezetpolitikai csaták háttérjében némiképp külön életet élnek a legkülönbözőbb (nemzeti, etnikai, regionális, lokális, nemzedéki stb.) társadalmi emlékezetek – és paradox módon végső soron ezekben dől el, mi válhat közös európai emlékezetté, s mi marad parciális. Ha tetszik, magyar emlékezeti kultúránk európaiságát valójában nem a történelempolitikák, hanem a demokratikusan összeegyeztetett nemzeti emlékezetformáink fogják meghatározni.

Hivatkozások

- Ash, TG. (1999). *Zeit der Freiheit. Aus den Zentren des neuen Europa*. München–Wien: Carl Hanser Verlag.
- Badstübner, E. (szerk.) (2000). *Befremdlich anders: Leben in der DDR*. Berlin: Dietz.
- Beer, M. (2003). A németek elűldözése Magyarországról és beilleszkedésük a megosztott Németországba. *Regio*, 1. 73–97.
- Beer, M. (2011). *Flucht und Vertreibung der Deutschen. Voraussetzungen, Verlauf, Folgen*. München: Beck.
- Brenner, C.–Heumos, P. (szerk.). (2005). *Sozialgeschichtliche Kommunismusforschung. Tschechoslowakei, Polen, Ungarn, DDR 1945–1968*. München: Oldenbourg.
- Courtois, S.–Fázy, A.–Benyhe, J. (2000). *A kommunizmus fekete könyve: bűntény, terror, megtorlás*. Budapest: Nagyvilág.
- Deák, I.–Gross, J. T.–Judt, T. (szerk.) (2000). *The Politics of Retribution on Europe: World War II and Its Aftermath*. Princeton: Princeton University Press.
- Faulenbach, B.–Jelich, F.-J. (2006). „Transformationen” der Erinnerungskulturen in Europa nach 1989. Essen: Klartext.
- Fink, C.–Hadler, F.–Schramm, T. (szerk.) (2006). *1956. European and Global Perspectives*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag.
- Flacke, M. (szerk.) (2005). *Mythen der Nationen. 1945 – Arena der Erinnerungen*. Berlin: DHM.
- François, E. (2005). *Meistererzählungen und Dammbücke: Die Erinnerung an den Zweiten Weltkrieg zwischen Nationalisierung und Universalisierung*. In: Flacke, M. (2005) 13–28.
- Frazon Zs.–K. Horváth Zs. (2002). A megsértett Magyarország. A Terror Háza mint tárgybe-mutatás, emlékmű és politikai rítus. *Regio*, 4. 303–347.
- Gyáni G. (2008). Helyünk a holokauszt történetírásában. *Kommentár*, 3. 13–23.
- György P. (2000). *A néma hagyomány. Kollektív felejtés és kései múltértelmezés: 1956 1989-ben*. Budapest: Magvető.
- Hofer T. (1992). Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben. 1989. március 15-e Budapest. *Politikatudományi Szemle*, 1. 29–51.

- Henke, K.-D. (2005). *Bitte kein deutsches Urmeter. Herausforderungen im Umgang mit der kommunistischen Vergangenheit in Ostmitteleuropa*. In: Knigge, V.–Mählert, U. (2005) 101–106.
- Jaworski, R.–Stachel, P. (szerk.). *Die Besetzung des öffentlichen Raumes. Politische Plätze, Denkmäler und Straßennamen im europäischen Vergleich*. Berlin: Frank és Timme.
- K. Horváth Zs. (2008). *The Redistribution of the Memory of Socialism. Identity Formations of the „Survivors” in Hungary after 1989*. In: Sarkisova, O.–Apor, P. (szerk.) *Past for the Eyes. East European Representations of Communism in Cinema and Museums after 1989*. Budapest–New York: CEU Press. 247–274.
- Knigge, V.–Mählert, U. (szerk.) (2005). *Der Kommunismus im Museum. Formen der Auseinandersetzung in Deutschland und Ostmitteleuropa*. Köln–Weimar–Wien: Böhlau.
- Komoróczy G. (2000). *Holocaust. A pernye beleég a börtönbé*. Budapest: Osiris.
- Kovács É. (1994). Indulatok a népi-urbánus vitában, avagy miért épp népiként és urbánusként vitatkozik a budapesti értelmiség a rendszerváltás óta. *2000*, 8. 35–50.
- Kovács É. (2001). A terek és a szobrok emlékezete (1988–1990). *Etűd a magyar rendszerváltó mítoszokról*. *Regio*, 1. 68–88.
- Kovács É. (2006). The mémoire croisée of the Shoah. *Eurozine*. [Online]. 22-05-2006, 1–9. Elérhető: <http://www.eurozine.com/articles/2006-05-22-kovacs-en.html>. [Letöltve: 2012-07-16].
- Kovács É. (szerk.) (2008). *Tükörszilánkok – Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet – 56-os Intézet.
- Kovács É. (2011). *Vom nationalen Mythos zum nationalistischen Alibi: Leben und Sterben der Revolutionsmythen in Ungarn*. In: Jaworski, R.–Kusber, J. (szerk.) *Erinnern mit Hindernissen. Osteuropäische Gedenktage und Jubiläen im 20. und zu Beginn des 21. Jahrhunderts*. Berlin: LIT Verlag. 241–266.
- Leggewie, C. (2010). Seven circles of European memory. *Eurozine*. [Online]. Elérhető: <http://www.eurozine.com/articles/2010-12-20-leggewie-en.html>. [Letöltve: 2012. július 19.].
- Levy, D.–Sznajder, N. (2005). *The Holocaust and Memory in a Global Age*. Philadelphia: Temple University Press.
- Lindenberger, T. (szerk.) (1999). *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln–Weimar–Wien: Böhlau.
- Mazower, M. (1998). *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*. New York: Knopf.
- Merkel, I. (2000). Az „ostalgia” mint identitáspolitikai. Észrevételek a keletnémet kultúra átalakulásáról. *Café Babel*, 39. 163–169.
- Maier, C. S. (2001/2002). Heißes und kaltes Gedächtnis: Über die politische Halbwertszeit von Nazismus und Kommunismus. *Transit*, 22. Angol nyelven elérhető: http://www.iwm.at/index.php?option=com_content&task=view&id=316&Itemid=481. [Letöltve: 2012. július 19.].
- Münkler, H. (2012). *A németek és mítoszaik*. Budapest: Európa.
- Neculau, A. (szerk.). (2004). *Viața cotidiană în comunism*. [A mindennapok világa a kommunizmusban]. Iași: Polirom.
- Pakier, M.–Stráth, B. (szerk.) (2010). *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*. Oxford: Bergahn.
- Pauer, J. (2007). A diktatúrák múltjának feldolgozása Csehországban és Szlovákiában. *Kommentár*, 1. 22–29.

- Rousso, H. (szerk.) (2004). *Stalinism and Nazism. History and Memory Compared*. Lincoln–London: University of Nebraska Press.
- Sachse, C.–Wolftrum, E. (szerk.) (2009). *Aufarbeitung der Diktatur – Diktat der Aufarbeitung? Normierungsprozesse beim Umgang mit diktatorischer Vergangenheit*. Göttingen: Wallstein.
- Seewann, G.–Kovács É. (2005). Juden und Holocaust in der ungarischen Erinnerungskultur. *Südosteuropa*, 1. 24–59.
- Snyder, T. (2010). *Bloodlands. Europe Between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books.
- Szász A. L. (2012). Nincs itt semmi látnivaló? *Élet és Irodalom*, május 18.
- Tismăneanu, V.–Dobrinu, D.–Vasile, C. (szerk.) (2007). Raport final – Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România. București: Humanitas.
- Tismăneanu, V. (2008). Democracy and Memory: Romania Confronts Its Communist Past. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 617, 1. 166–180.
- Troebst, S. (2005). „Was für ein Teppich?” *Postkommunistische Erinnerungskulturen in Ost(mittel)europa*. In: Knigge, V.–Mählert, U. (2005) 31–54.
- Varga L. (2006). *Világ besúgói, egyesüljetek! Az állambiztonság átmentése*. Budapest: Polgart.

ELIT ÉS TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ

Kulcsszavak: elitek, bizalomhiány, hatalom, érdekek

A szociológiában a társadalmi integráció fogalmának alapvetően kétféle – azaz: az egyes társadalmi csoportokra, illetve a teljes egységre (társadalomra) vonatkoztatott – értelmezése használatos. A társadalmi egészhez képest hátrányos helyzetben levő résztársadalmi csoportok, például az etnikai kisebbségek, a menekültek, az üldözöttek, a szegények és a leszakadók felzárkózásának az igénye, hátrányaik megszüntetésének elősegítése vezetett a társadalmi integráció fogalmának egyre gyakoribb használatához. A teljes társadalom működésének megértésére vonatkozó durkheimi elméleti tradíció szerint a társadalmi integráció azokat a módokat és eszközöket jelenti, amelyekken keresztül a társadalom tagjai egymásra hatnak, kapcsolatot tartanak, megerősítik és elfogadják összetartozásukat egy közösségen belül. A társadalmi integráció ez utóbbi felfogása magában hordozza annak a feltételezését, hogy egy közösségben/társadalomban – annak még a leginkább demokratikus vagy közmegegyezésszerű formáiban is – vannak olyan csoportok, amelyeknek hangsúlyosabb (vezető) szerepe van az integráció intézményes formáinak és kereteinek fenntartásában, illetve magában a társadalom integrálásában. Egy jól működő társadalom integrációjában meghatározó a gazdasági, politikai és kulturális elitek jelentősége, és amennyiben ez a szerep nem teljesül, akkor egyrészt a társadalom integrációja gyenge és zavarokkal teljes lesz, másrészt az elitek társadalmi vezető szerepe is kérdésessé válik, mivel az elitek egyik lényeges társadalmi funkciója nem érvényesül. Az eliteknek a társadalmi integráció formáinak és intézményeinek fenntartásához, az integráció alakításához történő hozzájárulása az elitek kutatásának egyik alapkérdése, amelynek eredményei jelentős hozzájárulást adnak az egész közösség állapotának az elemzéséhez is.

Különös jelentőségű az elitek szerepének elemzése a társadalmi integrációban olyan átmeneti időszakokban, amikor az integráció korábbi formái és intézményei felbomlanak, az értékek cserélődése felgyorsul, a társadalom tagjainak gyengül a tájékozódó képessége, és keresik az együttműködés túlélésre vagy új formák létrehozására alkalmas módjait. Ilyenkor az elitek összetétele is gyorsabban változik és kevésbé kiszámítható, mint a konszolidált korszakokban.

Az elitek integratív funkciója

„Minden társadalomnak olyan elitje van, aminőt érdemel” – parafrázálhatnánk a Joseph de Maître-nek tulajdonított szállóigét nemzetről és kormányról. Az elit teljesítményét, beleértve az integrációban betöltött jelentőségének szintjét megmérni, s azt megítélni, nem egyszerű feladat.

Az elitelmélet egyik alaptétele, hogy minden társadalom szükségképpen vezetők és vezetettek csoportjára bomlik, így az elit jelenléte a társadalomban univerzális. A klaszszikus elitelméletek képviselői a 20. század elején még nagy hangsúlyt fektettek az elit mintaadó, értékteremtő feladatára. Pareto kétféleképpen is értelmezte az elit fogalmát, egyrészt ugyanis elitnek nevezi azokat, akik az adott területen a legjobbak, legtehetségesebbek, másrészt azokat, akik döntéshozatali pozícióban vannak (Pareto 1963). A fogalomnak e kettős használata végigvonul az elitelmélet egész történetén. A kérdésfeltevés, változó formában, de mindig azt járja körül, milyenek a létező elitek, ahhoz képest, amilyeneknek lenniük kellene. A normatív értelmezés a 20. század elején (Benda, Ortega, Spengler stb. munkáiban) volt erősebb. A 20. század második felének elitkutatásai inkább empirikus leírásokat készítettek, és kevésbé normatív elméleti modelleket alkalmaztak (Higley–Pakulski 1998).

Az elit minősége és a társadalomra gyakorolt hatása (integratív funkciója) mindig az elit-ről szóló írások központi témája volt. Mills nagy hatású és sok vitát kiváltó könyve az amerikai „uralkodó elitről” (Mills 1972) a különböző – politikai, gazdasági és kulturális – eliteket egy egységes, belső kohézióval bíró csoport tagjaiként mutatta be. Mills koncepciója szerint az elitek integráltak és hegemoniával rendelkeznek egy olyan interakciós hálózat részeként, mely az összes elitcsoportot összeköti. Az uralkodó elit fogalmát – empirikus vizsgálatok eredményei nyomán – az USA-ban hamar elvetették (Dogan 2003). A pluralista elitelmélet (pl. Dahl 1971) fragmentációt és erőegyensúlyt feltételez az elitek között. A konszenzuális egység elmélete (Higley et al. 1976, 1991) szerint akkor tekinthető egységessnek az elit, ha kellő belső kohézióval rendelkezik ahhoz, hogy tagjai egyetértsenek az általuk irányított társadalom alapvető természetét és szükségleteit illetően, függetlenül esetlegesen eltérő csoportérdekeiktől és politikai nézeteiktől. A demokrácia stabilitásának feltétele, hogy a differenciálódott elitcsoportok mindannyian részt vegyenek a döntéshozatalban, és – ellentéteik dacára is – elfogadják az alapvető játékszabályokat. Ezt egy olyan interakciós struktúra biztosítja, amely az összes fontos elitcsoport számára hozzáférést nyújt a „döntéshozatali arénához”. Az elitek szorosan integráltak ugyan, de az egyes csoportok érdekei eléggé eltérőek ahhoz, hogy a különböző nézőpontok között verseny alakuljon ki. A döntéshozatalhoz való hozzáférés informális, rugalmas, kohézív elitkörökön (*elite circles*) át valósul meg, melyek az eliteket tömörítő intézmények körül és azokon keresztül formálódnak. Az elitkörök kialakulásában szerepet játszanak a barátság és a személyes kapcsolatok is, de inkább a hasonló érdekekkel és problémákkal bíró személyek ismétlődő interakciói tartják össze azokat. A köröknek nincs formális vezetősége, maguk a résztvevők sem ismerik annak kiterjedését, csak a saját kapcsolataikat, így a körök működése nem más, mint indirekt interakciók sokasága. Az elitek körei metszik egymást, s ez által szektorokat, intézményeket kötnek össze. A kisebb körökön átívelő nagy – társadalmanként néhány száz fős – központi kör teszi lehetővé a konszenzuális elitek integrációját. A konszolidált demokráciák működőképességét az egységes, de differenciált elit biztosíthatja. Más politikai rendszerekben az elitek más típusai meghatározóak a társadalom integrációjában (Higley–Lengyel 2000). A totalitárius és poszttotalitárius rezsimeket az egységes és kevésbé differenciált ideokratikus elit irányítja. Az autoritárius rendszerekben nem egységes és differenciálatlanul megosztott az elit. A nem konszolidált demokráciákban pedig a fragmentált elit differenciált, de kevésbé egységes az alapvető játékszabályok tekintetében.

A hazai elitekről kevés magyar szerző írt úgy, hogy ne utalt volna Bibó István éppen 70 évvel ezelőtt megjelent nagy hatású esszéjére. Az *Elit és szociális érzék*ben Bibó a következőképpen fogalmazza meg az elittel szembeni „minőségi követelményt”:

„Az elit feladata azonban több és szélesebb, mint a társadalom vállalkozásainak, akcióinak a vezetése. Az elit legfőbb szerepe az, hogy az élet élésére, az emberi helyzetekben való erkölcsi viselkedésre s az emberi szükségletek mélyítésére, finomítására és gazdagítására mintákat, példákat adjon, azaz kultúrát csináljon” (Bibó 2004 [1942]:418).

A társadalmat érintő döntéseket meghozó vezető szerepe ebben a felfogásban tehát kevesebb, mint az elité. Bár a társadalom irányításához szükséges, hogy az elit tagjai döntéshozói pozíciókat foglaljanak el, a követendő és követhető mintákat csak egy olyan csoport tudja felmutatni érvényesen, amelynek kiválasztódása (és kiváltságai) a társadalom számára elfogadhatóak:

„Bármi is a kiválasztó szempont, minden elit nyugodt és termékeny működésének az első feltétele, hogy az elit kiválasztását igazoló értékelési rend mögött olyan eleven társadalmi közmegegyezés álljon, mely ezt az értékelést magáévá teszi, s az elit kiválasztottságát egészében elismeri. Másik feltétele az elit nyugodt és termékeny működésének az, hogy a társadalom valóságos szervezete az elfogadott értékelési rendnek egészében megfeleljen, s az elit tagjai a társadalom szervezetében olyan helyeket foglaljanak el, ahonnan valóban képesek is a társadalmat irányítani, reá hatni s vezetői tevékenységük mögött a követés nagyfokú valószínűségét kiváltani” (Bibó 2004 [1942]:419).

Bibó ezt az elvet a különféle történelmi elitformációk esetében, így a születési arisztokráciára és a parlamentáris demokrácia választott vezetőire is, általános érvényűnek tartotta.

A 20. század végének kelet-európai rendszerváltásai az elitelmélet reneszánszát hozták. A társadalmi átalakulás megértéséhez a társadalomtudósok Pareto klasszikus elméleti keretét használták fel az elitváltásról, aktualizálva az elitreprodukció versus elitcirkuláció kérdését (Szelényi et al. 1995). A poszt szocializmus első évtizedének vége felé az új demokráciák elitjeinek összehasonlítása, illetve a stabil, konszolidált demokráciák elitjeitől való különbsége vált elsődleges kutatási témává.

Jacek Wasilewski tipológiája (2001) a közép-európai posztkommunista társadalmak három fejlődési stádiumát különbözteti meg: az átmenet, az átalakulás és a konszolidáció szakaszait, melyekhez szerinte különböző típusú elitek tartoznak. Az elitek típusát, főbb céljait és a tömeg–elit kapcsolat jellemzőit az alábbi táblázat foglalja össze (1. táblázat).

1. táblázat: A posztkommunista társadalmak elitjei

<i>Elittípus</i>	<i>Főbb célok</i>	<i>Tömeg–elit kapcsolat</i>
Az átmenet elitje	<ul style="list-style-type: none"> – eltávolodás az állam szocializmustól – új rendszer víziója – demokratizálódás 	<ul style="list-style-type: none"> – szimbolikus politizálás – nagyfokú elitautonómia – tömegek mozgósítása egy vízió nevében – az elit morális legitimitációja

<i>Elittípus</i>	<i>Főbb célok</i>	<i>Tömeg–elit kapcsolat</i>
Az átalakulás elitje	<ul style="list-style-type: none"> – részletes politikai és gazdasági reformprogram – reformok megvalósítása 	<ul style="list-style-type: none"> – reformpolitika – az elit autonómiájának korlátozása, a politika professzionalizálódása – tömegek újbóli mozgósítása
A konszolidáció elitje	<ul style="list-style-type: none"> – demokrácia konszolidációja – gazdasági hatékonyság és növekedés – globális munkamegosztásba való bekapcsolódás – európai uniós integráció 	<ul style="list-style-type: none"> – elosztó politika – az elit autonómiájának további korlátozása – érdekek intézményesítése (<i>interest institutionalization</i>) – tömegek fokozatos demobilizációja

Forrás: Wasilewski 2001

Pavol Frič és Aleš Bednařík (2010), Wasilewski tipológiájához hozzárendel egy negyedik típusú elitet, mivel szerinte a posztszocialista társadalmak már túl vannak a konszolidációs fázison. *A felzárkózás elitjének* missziója a nyugat utolérése, bár e cél elérésének módjáról az elit, és a társadalom körében sem uralkodik konszenzus. A társadalomnak és az elitnek a felzárkózással kapcsolatos elitszerepekre vonatkozó elvárásai Frič szerint a következők (2. táblázat):

2. táblázat: A felzárkózás elitje

<i>Elittípus</i>	<i>Főbb célok</i>	<i>Tömeg–elit kapcsolat</i>
A felzárkózás elitje	<ul style="list-style-type: none"> – deliberatív demokrácia kialakítása – hatékony és elszámoltatható közigazgatás kiépítése (korrupció, klientelizmus és kizárás elleni harc) – jogegyenlőség biztosítása 	<ul style="list-style-type: none"> – modernizációs politika – a tömeg nyilvánossággá/ közéletté való átalakítása – a döntéshozatalban való részvétel lehetőségének kiterjesztése – partnerség, a nyilvánosságban részt vevők mozgósítása politikai szereplőkként

Forrás: Frič 2010

Elitek és társadalmi zavarok Magyarországon

Az elit által és az elitnek kitűzött fenti célok azonban általános vélekedés szerint messze esnek a 2010-es évek valóságától, legalábbis Magyarország esetében. A konszolidált demokrácia fázisának elérése helyett a nem konszolidált, Ilonszki Gabriella és Lengyel György (2009) kifejezésével élve, a *színlelt* demokrácia veszélye fenyeget. A szerzőpáros az elitek magatartásmódjának zavaráról ír a demokratikus intézmények működésének válsága kapcsán. Érvelésük szerint a demokrácia konszolidációjának feltétele, hogy az elitek elfogadják a demokrácia intézményi kereteit és játékszabályait. Ha az elit magatartása ezekkel kapcsolatban sorozatosan normaszegő, akkor csupán színlelt demokráciáról beszélhetünk, amelyben az elit, és ennek nyomán a társadalom jelentős csoportjai csak színlelik a szabályok betartását. Ez önmagában a demokráciát még nem sodorja veszélybe, de erősen rombolja annak

minőségét és a társadalom közérzetét. Továbbá, ha a színlelés „lelepleződik”, az felboríthatja a demokratikus stabilitáshoz szükséges elitkonszenzust (Higley–Burton 2006). Az elit egyes csoportjainak egymás elleni gyanakvása egyre nagyobb részüket készítheti normaszegésre, ami rendkívül súlyos következményekkel jár a társadalom számára. Ilonszki és Lengyel tézise szerint Magyarországon az utóbbi évtizedben elindult ez a veszélyes folyamat. Az elit demokrácia-színlelését általános jelenségnek tartják, példáiuk mégis arra a területre vonatkoznak, ahol a normaszegés a leglátványosabb: a politikai elitre. A rendszerváltás idején elitkonszenzusként vélt megállapodásról kiderült, hogy csak időleges kompromisszum volt, amit a feleknek egy idő után már nem állt érdekében betartani. (A 2009-es tanulmány megjelenése óta már azt is láthattuk, ahogyan a jelenlegi kormányzó elit először csak kétségbe vonta, majd kétharmados parlamenti többsége birtokában ki is nyilvánította a konszenzusos rendszerváltás örökségével való szakítását.)

Ilonszki és Lengyel közismert és állandóan napirenden lévő politikai problémákat hoz összefüggésbe az elit magatartászavarával: az elharapódzó demagógia és populizmus, a választások előtti ígéretés, a kormányzati túlköltekezés, a politikai ellenfél legitimitásának kölcsönös megkérdőjelezése mind az elit normaszegő magatartásának szimptomái közé tartoznak. A két szerző azt a – közkeletűen általában csak „árokásásnak” nevezett – folyamatot is a válságjelenségek közé számítja, ahogyan az elit igyekszik szembeállítani egymással a különböző társadalmi csoportokat.

Ezt a jelenséget, mely szorosan kapcsolódik a társadalmi integráció kérdéséhez, a politikai szociológia irodalma empirikusan is vizsgálta. Angelusz Róbert és Tardos Róbert (2000, 2011) húsz év adatainak elemzése alapján kimutatta, hogy Magyarországon az utóbbi két évtizedben egyre növekedett a már eredetileg is magas politikai polarizáltság, a 2000-es évek végére Európában szinte egyedülálló szintet érve el. Körösenyi András (2012) vizsgálata ezzel párhuzamosan a politikai elit még extrémebb polarizációját mutatta. Ez még önmagában nem elég ahhoz, hogy a politikai polarizáció növekedésének okaként az elit rossz mintaadási hajlamát lássuk, Körösenyi érvelése szerint azonban a polarizáció egyik, és talán legfontosabb magyarázata mégis az elit magatartásához kapcsolódik: a politikai pártok vezetőinek, azaz a politikai elit tagjainak stratégiája eredményeképpen következett be. A vezetőknek kiemelkedő súlyuk – és felelősségük – van ebben a folyamatban. A politikai elit a népességénél mindig markánsabb ideológiai önbesorolásának még szélsőségesebbé válása okozza a szavazótáborok polarizálódását – és ezáltal az árkok további mélyülését.

A negatív következmények a társadalom integrációjára nézve jól ismertek. A politikai polarizáció tábormentalitást hoz magával, ami meggyengíti a nyilvánosság terének hatékony működését. A táborokon belül pedig elterjed a kettős mérce, a morális relativizmus alkalmazása.

A tábormentalitás nem csak politikai és médiaelemzésekben érzékelhető jelenség. Angelusz és Tardos hosszú távú adataik elemzése alapján a magyar társadalom – ideológiai értelemben vett – növekvő kapcsolati homofiliájára hívják fel a figyelmet. „*Az ideológiai-politikai távolság egyben kapcsolati távolsággá is válik*” (Angelusz–Tardos 2011:362), azaz egyre kevésbé barátokunk, ismerkedünk a más politikai táborhoz tartozókkal. A kapcsolati távolság növekedése, az állandó azonos véleményekkel való találkozás pedig könnyen további polarizációt eredményezhet: a szerzők által használt fogalommal élve divergenciaspirál indul el.

A kapcsolati homofília mindig nagyobb az ideológiai pólusokon, mint a centrumban, így annál erősebb, minél többen fogadnak el szélsőséges nézeteket. A polarizált és polarizáló politikai elit magatartása nagyban hozzájárul a divergencia spiráljának működéséhez a kétezres évek Magyarországon.

Az eddig idézett irodalmakból úgy tűnhet, mintha főként a politikai elit lenne hibáztatható az utóbbi évtized negatív jelenségeiért. Ugyanakkor az sem ritka, hogy az elittel kapcsolatos írások a kapitalizmuskritikával kapcsolják össze az elitek magatartásának bírálását. Szalai Erzsébet (2006) a gazdasági elit felelősségét hangsúlyozza. A politikusok gúzsba kötve táncolnak, a gazdasági elitek nyílt hatalmi igényekkel lépnek fel a politikai és a kulturális elitekkel szemben. A gazdasági elit stabil túlereje a többi elítcsoporttal szemben a kapitalizmus rendszerének sajátossága, és mint ilyen nem megváltoztatható. Az elítcsoportok közötti állandósult egyensúlyhiány az oka annak, hogy a korrupció is rendszerszintű, kiiktathatatlan jelenség. A gazdasági elit megerősödésének és hatalomátvételi kísérleteinek folyamatát írja le Csire András és Kovács Imre (1998) is.

A gazdasági és a politikai elitek viszonyával kapcsolatban leggyakrabban felmerülő magatartási anomália az oligarchizálódás jelensége. Az oligarcha kifejezés, értve ezen a politikai döntésekre negatív hatású befolyással bíró gazdasági szereplőket, igen nagy népszerűsége tett szert a 2010-es évek magyar közéleti diskurzusában. Tágabb társadalomtudományos kontextusban azonban végigkíséri az elitelmélet történetét. Michels (1911) klasszikussá vált megállapítása az oligarchia vastörvényéről kimondja, hogy a kevesek kiválasztódása az uralomra demokratikus viszonyok között is érvényesül. Legutóbb pedig egy amerikai szerzőpáros bestsellerré vált gazdaságtörténeti munkája (Acemoglu–Robinson 2012) az oligarchizálódás jelenségében véli felfedezni a társadalmak gazdasági sikerességének vagy sikertelenségének kulcsfontosságú faktorát. Érvelésük szerint minél nagyobb egy társadalomban az oligarchák hatalma, annál valószínűbb, hogy saját érdekeiket szolgáló szabályok elfogadtatásával gátolják a gazdasági innovációt, így járulva hozzá nemzetük bukásához. Az oligarchák önérdékű magatartását morális fékek nem, csupán külső kényszerek képesek befolyásolni, ebben nagy szerepe van a minél inkább plurális és nyitott politikai intézményeknek.

David Stark és Vedres Balázs (2012) a magyarországi gazdasági elitről szóló kutatásukban, eltérve a gazdasági és politikai elit viszonyáról szóló szokásos kérdésfeltevéstől, azt vizsgálták, hogy a politikai elit gazdasági kapcsolatainak, az átpolitizáltságnak milyen hatása van a magyar gazdaság működésére. Az általuk „történeti hálózatelemzésnek” nevezett módszerrel adatokat gyűjtöttek az 1987 és 2001 közötti legnagyobb magyar cégek felső vezetéséről és igazgatótanácsi tagjairól. A vizsgált cégek 20%-ánál volt legalább egy politikus az igazgatótanácsi tagok között, ami – a meginterjúvolt gazdasági elittagok egybehangzó véleménye szerint – egyet jelent egy cég azonosítható politikai kötődésével. A hálózatelemzés során igazolódott a szerzők előfeltevése, ami szerint a politikai oldal alapján azonosítható cégek, jobb- és baloldalon egyaránt, hajlamosabbak más „saját oldali” cégekkel kapcsolatban állni, mint hasonló, de „semleges” cégek egymással, az „ellenoldali” cégek pedig taszítják egymást. Így olyan pontokon, ahol az azonos tevékenységi körből, hasonló tulajdonosi szerkezetből, és egyéb kontrollváltozókból valószínűsíthetően kapcsolatoknak kellene lenniük a cégek között, az üzleti hálózatokban „politikai lyukak” tátonganak. Az eredmény érdekessége, hogy a politikai hatás az egész vizsgált időszak során erősödött. Ennek alapján Stark és Vedres úgy vélik, hogy a gazdasági hálózatok átpolitizáltságának oka nem a kialakuló kapitalizmus kezdeti politikai meghatározottsága, mint azt korábban, a posztszocialista útfüggőség (Stark–Bruszt 1998), illetve a menedzserkapitalizmus (Eyal–Szelényi–Townsend 1998) elméletei kapcsán feltételezték, hanem – a fentebb említett polarizációs irodalom állításaival összhangban – az, hogy a pártok versenye a gazdaságban is érezteti (többnyire káros) hatását. A politikai elit tagjainak üzleti és politikai lobbizása a Stark és Vedres által idézett menedzserrek szerint a gazdasági hálózatok sötét oldala.

A különböző nemzeti eliték minőségének vizsgálatakor sokan (Pakulski 2010, Frič–Bednařík) azt a szempontot is felvetik, hogy a nemzeti eliték mozgásterét erősen korlátozott: „szendvicshelyzetben” vannak a helyi társadalmak és a globális szereplők között.

A továbbiakban ezt a szendvicshelyzetet a „zsemle alja”, azaz a helyi társadalom szempontjából vizsgáljuk. Paretóval és Bibóval együtt tesszük fel újra a kérdést: képes-e az elit (pozitív) mintaadóként szolgálni, és ezáltal hozzájárulni a társadalom integrációjához, vagy jellemzően inkább csak hatalmi, uralmi elitként működik?

Az eliték elfogadottsága

Az eliték minőségét mérhetővé tenni igen nehéz feladat. E tanulmány csupán egy első közelítésnek tekinthető az elit és a társadalom viszonyának vizsgálatára. Abból a (bibói és tulajdonképpen weberi) feltételezésből indulunk ki, hogy az elit csak akkor képes betölteni feladatát, ha bizonyos elfogadottsággal, legitimitációval rendelkezik a társadalom szemében. Tanulmányunk harmadik részében ezt a kérdést igyekszünk megvizsgálni, célzott közvéleménykutatási adatok híján egyelőre elégedettségi, intézményekbe vetett bizalmi indexek másodelemzésével, illetve az elit fogalom médiában való megjelenésének elemzésével. A médiaelemzés forrása az internet esetében a Google keresőprogramja,¹ az írott sajtó esetében pedig az Országgyűlési Könyvtár Pressdok adatbázisa.²

A társadalomtudomány bevett szektoriális felosztása az elitet politikai, gazdasági és kulturális elitcsoportokra osztja. A közbeszédben azonban nem különülnek el analitikusan ezek a szegmensek, és a három fogalom használata nagyon eltérő. Az elitokról szóló diskurzus főbb elemei a médiában a következők voltak.

A leggyakrabban használt fogalom – nem meglepő módon – a *politikai elit*. A Google 218 ezerre becsüli az erre adott találatok számát, a Pressdok adatbázis 417 rekordot számol. A médiában a politikai elit fogalmát használó szereplők több csoportra oszthatók.

1. Marginalizált/*anti-establishment* politikai szereplők, akik nem tartják vagy nem tarthatják magukat a politikai elit részének, sokszor éppen elhatárolódásukat fejezik ki, illetve politikai ellenfeleiket támadják a politikai elit fogalmának negatív kontextusban való használatával.
2. Politikai elemzők. A politikai elemzések szerzői általában tárgyilagos, leíró jelleggel használják a fogalmat. E csoportba tartoznak a médiában (általában az interneten) megjelenő tudományos cikkek szerzői is.
3. Közvélemény-kutatók. A politikusok népszerűségéről, illetve a politikai elitet tömörítő intézményekbe (parlament, kormány, pártok) vetett bizalomról szóló cikkek gyakran mutatják be úgy az adatokat, mint a lakosság véleményét a politikai elitéről.
4. Médiamunkások. Ez a legszélesebb csoport, ide tartozik minden olyan véleménycikk, publicisztika, blogbejegyzés szerzője, aki használja a politikai elit fogalmát. A kontextus, mint az első kategória esetében, itt is dominánsan negatív.

A médiaelemzés alapján általánosságban elmondható, hogy a politikai elit a legnegatívabban megítélt elitcsoport. A fogalom tárgyilagos, leíró használata persze előfordul a médiában,

¹ Futtatás: 2012-06-10.

² Elérhető: <http://www.ogyk.hu/szakir/sajto/pressdok.html>. [Letöltve: 2012-06-12].

pozitív kontextusban azonban alig-alig jelenik meg. A Google keresőben több mint 200 találat után kerül elő az első, pozitívnak értékelhető szövegkörnyezet: „*A politikai elit végre belátta: meg kell védeni az embereket*”³. Maga a fogalom gyakran gúnyt jelző idézőjelek között szerepel. Az alábbi táblázatban a politikai elitet a médiában érő „szemrehányások” legjellemzőbbjeit gyűjtöttük össze (3. táblázat).

3. táblázat: A politikai elit a médiában

<i>A politikai elit...</i>	
Válságban van	így tette tönkre a munkahelyeket
Felelőssége van	mulasztása mérhetetlen
Nem veszi komolyan a választópolgárt	korrumpálta az országot
Tisztessége elveszett	alkalmatlan
Adós a megfelelő válaszokkal	sosem volt ilyen népszerűtlen
Bűnei	leszerepelt
Rossz úton jár	félrebeszél
Agyhalott	szalonképtelen
Zárkóztatottabb, intoleránsabb	elhazudta a rendszerváltást
Mélyponton	~nevezett bűnbanda

A politikai elittel azonosuló szereplőket a nyilvános közbeszédben egyáltalán nem találunk. Kivételek alól egy szimbolikus azonosítás, mely egy *Népszabadság*-cikk⁴ címében szerepel, kiemelten: „*A politikai elit is mi vagyunk*”. Talán nem érdektelen, hogy ezt a véleményt éppen Esterházy Péter, az egyik legtekintélyesebb értelmiségi véleményformáló fogalmazta meg (Kristóf 2011). Ebben az esetben sem pozitív azonban a szimbolikus identifikáció, hiszen éppen arról szól, hogy a politikai elit hibáiért a felelősséget a társadalom egészének kell vállalnia.

Korábbi kutatásokból tudjuk, hogy a politikai elit társadalmi elutasíthatósága miatt, melyet a fenti nyilvános diskurzus kiválóan tükröz, a kétezres évek Magyarországon a politikai identifikáció igencsak problémássá vált. A politikai elit körében végzett *survey*-k (Csurgó–Megyesi 2011) és a politikusokkal felvett életút-interjúk (Bányai–Légmán 2011, Csurgó–Kristóf–Légmán 2012) egyaránt azt tanúsítják, hogy a kutatók által a politikai elit tagjaiként definiált szereplők nagy része önmagára nem a politikai elit tagjaként tekint.

A *gazdasági* elit már korántsem olyan széles körben használatos fogalom, mint a politikai elit. A találatok száma a Google-ben 23, a Pressdok adatbázisban 116 ezerre becsült. A gazdasági elit fogalma a médiában is elsősorban a tudományos diskurzushoz kötődik. Másfelől azonban a marginalizált politikai szereplők és a vélemény-újságírók a gazdasági elitet sok esetben a politikai elittel együtt emlegetik. A kontextus ilyenkor kétféle lehet. Negatív esetben a gazdasági elit a politikai „bűntársaként” jelenik meg, vagy esetleg dominanciaharcot folytat vele, befolyásolni próbálja. Létezik azonban egy olyan diskurzus is, melyben a gazdasági elit szintén a politikai elittel együtt, de mint a politikán kívüli, és ezért pozitív, vagy legalábbis semleges szereplő jelenik meg. Ennek a diskurzusnak az elemei főként (gazdasági)

³ Elérhető: <http://www.nepszava.hu/articles/article.php?id=428141>. [Letöltve: 2012-09-17].

⁴ Elérhető: <http://nol.hu/archivum/archiv-418315>. [Letöltve: 2012-09-17].

hírekben található meg, például: „*A gazdasági elit várja a stabilitást*”.⁵ A 4. táblázatban a gazdasági elittel kapcsolatos diskurzusok elemeit mutatjuk be.

4. táblázat: A gazdasági elit a médiában

<i>Negatív elemek</i>	<i>Semleges elemek</i>
<i>A gazdasági elit...</i>	
Válságban van	várja a stabilitást
Összefonódik	tárgyal
Politizál	konzultál a politikával
Ki kellene tisztulnia,	javasol
Zárja kapuit	elégedetlen
Csak magában bízik	kiábrándul a kormányból
Befolyásol	hallgat
Kiforrotlan	
Zsákmányt szerez	
Szabadrablást hajt végre	
Nyugati tőkeérdekeket szolgál ki	

A *kulturális elit* még a gazdasági elitnél is kevésbé használt fogalom a közbeszédben, szinte egyáltalán nem jellemző a tudományos diskurzuson kívüli használata (Google: 6 ezerre becsült találat, Pressdok: 14 rekord). Úgy tűnik azonban, ezen a limitált használaton belül a kulturális elit megítélése hasonul a másik két elitcsoportéhoz (5. táblázat).

5. táblázat: A kulturális elit a médiában

<i>A kulturális elit...</i>	
Válsága	arrogáns
Téved	szemben áll egymással
~felelős	

A kulturális elit kifejezés ritka használata arra utal, hogy az általunk e szóval leírt elitcsoport a közbeszédben más elnevezés(ek)kel szerepelhet, hiszen az nem valószínű, hogy ez az elitzsegmens szinte egyáltalán ne jelenjen meg a nyilvános diskurzusban. Megpróbálkoztunk tehát a hasonló értelmű – bár nem teljesen szinonim – *értelmiségi elit* keresésével. Az értelmiségi elittel kapcsolatban is több diskurzus figyelhető meg, csakúgy, mint a gazdasági elit esetében. Az egyik ilyen diskurzus az elitek általános válságának percepciójához kapcsolódik. A másik semleges vagy egyenesen pozitív elemeket tartalmaz, mivel az értelmiségi elitet nem a politika „büntársaként”, hanem éppen ellenkezőleg, „áldozataként” mutatja be (6. táblázat). Az értelmiségi elit az egyetlen olyan elitcsoport, ahol a negatív kontextus nem dominál, a diskurzusokban szereplő negatív, illetve semleges/pozitív elemek aránya kiegyenlített.

⁵ Elérhető: http://mno.hu/migr_1834/a-gazdasagi-elit-varja-a-stabilitast-391999. [Letöltve: 2012-09-17].

6. táblázat: Az értelmiségi elit a médiában

Negatív elemek	Semleges vagy pozitív elemek
Az értelmiségi elit...	
Válsága	felelőssége
Marcangolta magát	jelentősége
Erkölcstelen	válaszúton
Mindent ellenőrizni akar, de nincs igazi felhatalmazása	nem sorvadhat el nélküle nincs nemzet
Böszmesége	~elleni harc
Közönye	megfélemlítése
Nincs is	lecserélése

Az intézményekbe vetett bizalom adataival főként a politikai elitről alkotott véleményt tudjuk mérni, hiszen a bizalom mérés legfőbb tárgyai: a politikai pártok, a parlament és a kormány, ennek az elitzsögmensnek a tagjait tömörítik.

Az intézményekbe vetett bizalom szintjét rendszeresen, nemzetközi összehasonlításban is mérik. Az alábbi táblázatban az *Eurobarometer* adatai mutatják a magyarok politikai intézményekbe vetett bizalmának szintjét (vö. Hajdu JK), az európai uniós átlaggal összehasonlítva (7. táblázat).

7. táblázat: A politikai intézményekbe vetett bizalom

	„Bízok” illetve „Inkább bízok” az adott intézményben (%)					
	Parlament		Kormány		Politikai pártok	
	HU	EU-átlag	HU	EU-átlag	HU	EU-átlag
2011. tavasz	36	33	36	36	n. a.	n. a.
2010. ősz	41	31	40	29	n. a.	n. a.
2010. tavasz	41	31	29	40	29	18
2009. ősz	15	32	14	29	9	16
2009. tavasz	15	32	14	32	10	19
2008. ősz	16	34	16	34	8	20
2008. tavasz	15	34	13	32	9	18
2007. ősz	21	35	21	34	8	18
2007. tavasz	26	43	27	41	n. a.	n. a.
2006. ősz	27	33	23	30	14	17
2006. tavasz	47	38	48	35	29	22
2005. ősz	26	35	33	31	14	17
2005. tavasz	29	35	32	31	16	19
2004. ősz	38	38	40	34	18	17
2004. tavasz	26	35	31	28	13	14

n. a. = nincs adat

Forrás: Eurobarometer (http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm)

A politikai intézményekbe vetett bizalom, amint az a fenti táblázatból is látható, választási ciklusok szerint hullámzik. A válaszadók összekapcsolják az intézmények és a hatalomgyakorlók, a választott politikai elit iránti bizalmat. A választási évek kiugrásaitól eltekintve azonban a magyar adatok az európai átlag alatt maradnak, különösen a 2008–2009-es években. A *Eurobarometer* 2007-es felmérésében a demokráciával való elégedettségre is vonatkozott kérdés, a magyarok e tekintetben is igen elégedetlennek mutatkoztak: mindössze egynegyedük volt „inkább elégedett”, az EU 58%-os átlagával szemben. Nyilvánvaló, hogy ezek a komparatív adatok nem csak a politikai elit megítéléséről szólnak. A szintén az *Eurobarometer* által mért étellel való általános elégedettség, valamint az *European Social Survey* (ESS) által mért interperszonális bizalom változójában is, az intézményi bizalomhoz hasonlóan, a magyarok erősen az átlag alatt szerepeltek. Boda Zsolt és Medve-Bálint Gergő (2012) az ESS 2010-es adatai alapján kimutatta, hogy az intézményi bizalom az összes vizsgált országban leginkább az interperszonális bizalommal, az elégedettséggel és a vallásssággal függ össze, az országok közötti eltérésekben pedig a GDP játszik szerepet. Ezek a kulturális és jóléti tényezők tehát magyarázhatják az egész Kelet-Európára jellemző intézményekkel szembeni tartós bizalmatlanságot, az adatok fentebb bemutatott erős volatilitását azonban nem. Boda és Medve-Bálint érvelése szerint a bizalmatlansághoz az is hozzájárul, hogy a magyarok intézményeiket erősen átpolitizálnak és rosszul működőnek érzékelik.

Az intézményekbe vetett bizalom, az étellel való általános elégedettséghez hasonlóan, erősen függ a társadalmi háttérváltozóktól (iskolázottság, jövedelem, életkor). Amint azonban arra Enyedi Zsolt (2011) felhívja a figyelmet, magával a demokráciával való elégedettség nem így működik: nem mondhatjuk, hogy az iskolázottabbak vagy a fiatalok elégedettebbek lennének a magyar demokrácia állapotával⁶ (vö. Ságvári JK). A demokráciával való elégedetlenség pedig általában pártellenességgel, politikaelit-ellenességgel jár.

Az intézmények iránti alacsony bizalmi szint és az intézmények működésének negatív percepciója közötti összefüggés létét az is erősíti, hogy a magyarok nem minden intézménnyel szemben bizalmatlanok: bíznak az Európai Unió intézményrendszerében, nyilván nem függetlenül attól, hogy saját nemzeti politikai intézményeikkel szemben bizalmatlanok.

Mi a helyzet a többi, nem kifejezetten politikai intézménnyel? Mít köthetünk a gazdasági, illetve a kulturális elithez? Magyarországon a sajtóba vetett bizalom kirívóan alacsony – a Magyar Tudományos Akadémia (amely a kulturális elit egy jellegadó csoportjának legfőbb intézménye) viszont az egyetlen olyan intézmény, amely esetében egy tízpontos skálán mért bizalom meghaladja a középértéket (Tóth 2009). A többi intézménnyel kapcsolatban így valójában csak a bizalmatlanság különböző fokozatairól beszélhetünk az elmúlt évtized során romló tendenciával (Bernát 2009). Az intézményi bizalom kutatói szerint összefüggés van a magas fokú bizalmatlanság és a közintézményekkel kapcsolatos korrupció percepciója között (Tóth 2009). E tekintetben a legrosszabbul a politikai pártok és az üzleti élet szerepel, ezeket a területeket vélik az emberek korrupciótól leginkább fertőzöttnek. A parlament, a kormány és a média is hasonlóan súlyos megítélés alá esik.

A gazdasági elit megítélésének vizsgálatára az intézményi bizalom mérőszámai jóval kevésbé alkalmasak. Többen kutatták viszont a gazdagok, gazdagság iránti attitűdöket. Ezekből a vizsgálatokból (Örkény–Székelyi 2000, Csepeli et al. 2004) tudjuk, hogy a magyarok nem tekintik meritokratikusnak a gazdasági elitet. A magyarországi boldogulás feltételezett okai

⁶ Egyetlen, bár fontos háttérváltozó kivételt képez: a roma népesség elégedetlenebb a demokráciával.

között a fő helyen nem az egyéni teljesítmény, hanem a kapcsolatok és egyéb külső tényezők állnak (Csibe 2009). A teljesítmény el nem ismerését mutathatja az is, hogy a magyarok nemzetközi összehasonlításban erősen egyenlősítő hajlamúak. 83%-uk szerint, ami Európában a legmagasabb érték, fontos a jövedelemkülönbségek csökkentése.⁷

2008-ban a GfK Hungária vizsgálata szerint a megkérdezettek 60%-a úgy vélekedett, hogy a rendszerváltás utáni a legkevésbé boldog időszaka Magyarország történelmének, ezzel párhuzamosan 62% a Kádár-kort tartotta a legboldogabb korszaknak. A Kádár-kor iránti nosztalgia és a választási időszakok kivételével általánosnak tekinthető bizalomhiány úgy is értelmezhető, hogy a rendszerrel szembeni elégedetlenség nem csupán az éppen kormányhatalmon levő elittel szemben érvényesül, hanem a magyar lakosság kritikus az utóbbi húsz év társadalmi, gazdasági és politikai berendezkedésével, és ezért a teljes magyar elitet tartja felelősnek.

Összegző megjegyzések

A sajtóelemzés, valamint a szakirodalom vonatkozó megállapításai alapján megengedhető következtetés, hogy a magyarországi elitek integratív szerepe az erőteljes bizalomhiány következtében kevésbé hatékony. A magyar társadalom határozott gyanakvással tekint azoknak a társadalmi csoportoknak a ténykedésére, amelyeket a közvélekedés és a társadalomtudomány eliteknek tart. A bizalomhiány nem csupán az elitek magatartására vonatkozik. Az elit kiválasztódása, az elitek által működtetett intézmények és maga az a gazdasági, politikai és társadalmi rendszer is kevésbé elfogadott, amelynek létrehozásában és működtetésében az elitek vezető szerepet játszanak. Az is valószínűsíthető, hogy az elitekkel kapcsolatos bizalom gyengesége oly mértékig tekinthető általánosnak, hogy azt a pártok és a politikai ideológiák iránti (egyébként az utóbbi időig meglehetősen fluid) egyéni szimpátia sem írja felül. Az elitek erőltet elitidentitása is tükrözi a társadalom távolságtartását. Maguk sem biztosak az elithez tartozásukban, és különösen a politikai vezető csoportok tagjaiban erős a hajlandóság arra, hogy ne az elit tagjaként, hanem például szakemberként határozzák meg magukat. Az elitidentitás bizonytalansága éppúgy következménye, mint ahogy forrása is az elitek és a társadalom közötti bizalomhiánynak.

Mivel a társadalmat elvileg vezetők és az általuk elvileg vezetettek között erős a bizalomhiány, és nincs olyan alternatív társadalmi csoport, amely intézményes elitpozíciók nélkül is képes és alkalmas a társadalomszervezésre, az elitek integráló szerepe erősen korlátozott. Az emberek mindennapjaik során nem követik az elitek által kínált vagy sugallt értékeket, nem tartják azokat sajátjuknak és használhatóknak. A gazdaság válságának és a minden centralizáló törekvés ellenére is töredezett hatalmi viszonyoknak következménye, hogy az eliteknek – a politikai kampányidőszakokat kivéve – igencsak behatárolt az értékteremtő és -átadó képessége. Az elitek magatartása gyakorta normaszegő. Az erről tanúskodó híradások mindennaposak, és tovább mélyítik az elitek és a társadalom közötti bizalomhiányt. A társadalom által differenciálatlanul normaszegőnek tekintett elit aligha válhat a társadalmi integrációban meghatározó értékek kidolgozójává és terjesztőjévé.

Az elitek társadalmi integrációban játszott szerepe azonban nem írható le csupán a gyengeséggel, erőtlenséggel, a hatékonyság hiányával. A dolgozatunkban felsorolt publikációk

⁷ *European Value Survey 1999.*

szerzői szerint az eliteknek komoly szerepe van a magyar társadalom dezintegrációjában. A politikai elitek hatalmi érdekeik miatt mindent megtesznek a társadalom egymással párbeszédet sem folytató politikai táborokba szervezésére. A társadalmi integráció szempontjából meghatározó közintézmények működtetése és a szükséges átalakítások elmaradása is a pőre hatalmi érdekeknek alávetett. Az elitek nem dolgoztak ki alkalmazható és hatékony stratégiát a társadalmi hátrányok mérséklésére, a gazdaság fejlesztésére és a krízishelyzetek menedzselésére. A nyílt hatalmi és gazdasági érdekérvényesítés elsődlegességének és kizárólagosságának egyenes következményeként hiányzó szolidaritás a társadalom megosztottságának és dezintegrációjának az egyik fő forrása.

A további kutatási irányokról szólva izgalmas elemzési feladat lehet a dolgozatunkban idézett de Maître- (és Esterházy-) gondolat, az elit és a társadalom összetartozásának vizsgálata. Milyen mértékig alakította az elit az utóbbi évtizedek magyar társadalmát, hol vannak a politikai, gazdasági, kulturális hatalom határai? Más oldalról közelítve: az elitek integratív/dezintegratív szerepe (valamint összetétele és társadalmi minősége) milyen mértékben következik az ezredforduló magyar társadalmának az állapotából?

Egy másik lehetséges kutatási feladat azoknak a társadalomszerveződési kezdeményezéseknek a felkutatása és elemzése, amelyek kinyilvánítottan a jelenlegi elitek megkerülésével próbálnak új integrációs formákat létrehozni.

Az empirikus kutatási irányok mellett fontosnak látjuk az elitek potenciális „hatókörének” elemzését is. A szocialista rendszer meghaladásának történelmi feladványa, a globalizáció, majd az európai integráció valamint a világgazdasági recesszió egyik témánk szempontjából kiemelten lényeges következménye lehet, hogy az elitek befolyása jelentős mértékben csökkent „a dolgok” irányításában. A társadalom vezető csoportjainak egyszerűen sokkal kevesebb a beavatkozási, irányítási, ellenőrzési lehetősége, legalábbis a hagyományos formákban és hatalmi technikákkal, mint más történelmi korszakokban. A gazdaság és társadalom mozgása sokkal inkább öntörvényű, és annak összes veszélyes következményeivel együtt mintegy „elszabadult” az elitek által kontrollálható, befolyásolható folyamatoktól. Ha az elitek objektív befolyásvesztése valóságos, akkor a teljesítményükkel szembeni kritika és szembenállás egy része inkább olyan funkciókra vonatkozik, amelyeket az elitek „ab ovo” nem képesek betölteni. Mindez nyilvánvalóan nem csökkenti az elit morális és egyéb felelősségét az elkövetett hibák mellett azért sem, mert az elit tagjai tartoznak a befolyásvesztés beismerésével, ám azzal éppen ellenkező elitszerepekről szól a kommunikációjuk.

Az elitek integráló és dezintegráló szerepének elemzése tehát egyrészt kutatások sokaságát igényli a társadalom és elitjeinek az értékrendjéről, az elitek elfogadottságáról, az elitszerepek egymás közötti (hatalmi) kapcsolatáról, az elitektől kevésbé függő társadalomszerveződési formákról, a hatalom természetéről. Másrészt azonban elengedhetetlen a válaszkérés az empirikus társadalomtudomány eszközeivel és módszereivel közvetlenül kutatható témák mellett a magyar társadalom változásait érthetőbbé tevő általánosabb összefüggések kérdéseire.

Hivatkozások

- Acemoglu, D.–Robinson, J. (2012). *Why nations fail: the origins of power, prosperity and poverty*. New York: Crown Publishing.
- Angelusz R.–Tardos R. (2000). *Pártok között szabadon*. Budapest: Osiris.
- Angelusz R.–Tardos R. (2011). Régi és új törésvonalak, polarizáció, divergenciaspirál. In: Tardos R.–Enyedi Zs.–Szabó A. (szerk.) *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány. 347–382.
- Bányai B.–Légmán A. (2011). Politikusi életutak 1989 után. In: Kovách I. (szerk.) *Elitek a válság korában. Magyarországi elitek, kisebbségi magyar elitek*. Budapest: Argumentum, MTA PTI, MTA ENKI. 285–314.
- Bernát A. (2009). *Gyorselemzés a piactudomány normatív keretei: gazdaság és kultúra c. kutatás alapján*. Budapest: TÁRKI.
- Bibó I. (1986 [1942]). Elit és szociális érzék. In: *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Magvető. 221–241.
- Boda Zs.–Medve-Bálint G. (2012). Intézményi bizalom Európa régi és új demokráciáiban. *Politikatudományi Szemle*, XXI (2). 27–51.
- Csepeli Gy.–Örkény A.–Székelyi M.–Barna I. (2004). Bizalom és gyanakvás. Szociálpszichológiai akadályok a piactudományhoz vezető úton Kelet-Európában. *Szociológiai Szemle*, (1.) 3–35.
- Csöste A. (2009). *Boldogtalan kapitalizmus? A mai magyarországi társadalom értékpreferenciáinak néhány jellemzője*. Budapest: Közjó és Kapitalizmus Intézet. (Műhelytanulmány No. 10.)
- Csöste A.–Kovách I. (1998). Gazdasági elit: útban az osztályhatalomhoz. *Társadalmi Szemle*, 4. 16–33.
- Csurgó B.–Kristóf L.–Légmán A. (2012). Politikus-narratívák az új parlamenti pártok képviselőinek körében. In: Boda Zs.–Körösné A. (szerk.) *Trendek a magyar politikában*. Budapest: MTA TK PTI. (Megjelenés alatt.)
- Csurgó B.–Megyesi B. (2011). Elit-meghatározások és eliteszocializációk – a 2009-es magyarországi elitfelvételek fogalmi-mintavételi háttere. In: Kovách I. (szerk.) *Elitek a válság korában. Magyarországi elitek, kisebbségi magyar elitek*. Budapest: Argumentum–MTA PTI–MTA ENKI. 143–176.
- Dogan, M. (szerk.) (2003). *Elite Configurations at the Apex of Power*. Leiden–Boston: Brill.
- Dahl, R. (1971). *Polyarchy. Participation and Opposition*. New Haven–London: Yale University Press.
- Enyedi Zs. (2011). Politikai képviselet és intézményi alternatívák. Felfogások a polgárok és a politikusok körében. In: Tardos R.–Enyedi Zs.–Szabó A. (szerk.) *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány. 243–265.
- Eyal, G.–Szelényi, I.–Townsend, E. (1998). *Making Capitalism without Capitalist: The New Ruling Elites in Eastern-Europe*. London: Verso.
- Frič, P.–Bednařík, A. (2010). Leadership in Czech Elites. In: Fric, P. (szerk.) *Czech Elites and General Public: Leadership, Cohesion and Democracy*. Prague: Karolinum Press. 11–57.
- Higley, J.–Field, G. L.–Groholt, K. (1976). *Elite Structure and Ideology*. Oslo: Universitetsforlaget, New York: Columbia University Press.

- Higley, J.–Hoffmann-Lange, U.–Kadushin, C.–Moore, G. (1991). Elite integration is stable democracies: a reconsideration. *European Sociological Review*, 7 (1.) 35–53.
- Higley, J.–Pakulski, J. (1998). Elitelmélet a marxizmus után. *Századvég*, új folyam 9. 71–88.
- Higley, J.–Lengyel Gy. (szerk.) (2000). *Elites after State Socialism. Theories and Analysis*. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Higley, J.–Burton, B. (2006). *Elite Foundations of Liberal Democracy*. Lanham, MD: Rowman és Littlefield.
- Ilonszki G.–Lengyel Gy. (2009). Válaszúton: Konszolidált vagy színlelt demokrácia? *Politikatudományi Szemle*, 1. 7–25.
- Körösényi A. (2012). A politikai polarizáció és következményei a demokratikus elszámoltatásra. In: Boda Zs.–Körösényi A. (szerk.) *Trendek a magyar politikában*. Budapest: MTA TK PTI. (Megjelenés alatt.)
- Kristóf L. (2011). Politikai nézetek és reputáció az értelmiségi elitben. *Politikatudományi Szemle*, 2. 83–105.
- Michels, R. (1999). *Political Parties. A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*. New Brunswick–London: Transaction Publishers.
- Mills, C. W. (1972). *Az uralkodó elit*. Budapest: Gondolat.
- Örkény A.–Székelyi M. (2000). Images of Justice in East Central Europe: During and after the Transition. *East Central Europe*, 28. 71–94.
- Pakulski, J. (2010). Global Elites. In: Turner, B. S. (szerk.) *The Routledge International Handbook of Globalization Studies*. Oxford, New York: Routledge. 328–34.
- Pareto, V. (1963). [1915–1919] *A Treatise on General Sociology*. New York: Dover.
- Stark, D.–Bruszt L. (1998). *Postsocialist pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. New York: Cambridge University Press.
- Stark, D.–Vedres B. (2012). Political Holes in the Economy: The Business Network of Partisan Firms in Hungary. *American Sociological Review*, 10. 1–23.
- Szalai E. (2006). *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet*. Budapest: Új Mandátum
- Szelényi Sz.–Szelényi I.–Kovách I. (1995). The Making of the Hungarian Postcommunist Elite. *Theory and Society*, 24. 697–722.
- Tóth I. Gy. (2009). *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékstruktúrájában*. Budapest: TÁRKI.
- Wasilewski, J. (2001). Three Elites of the Central/East European Democratization. In: Markowski, R.–Wnuk-Lipinski, E. (szerk.) *Transformative Paths in Central and Eastern Europe*. Warsaw: Institute of Political Studies, Polish Academy of Sciences. 133–142.

BIZALOM, NORMAKÖVETÉS ÉS TÁRSADALMI RÉSZVÉTEL MAGYARORSZÁGON A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

Kulcsszavak: értékek, bizalom, normakövetés, részvétel

A következő tanulmányban áttekintem, hogy az elmúlt 20-25 évben, a rendszerváltás óta eltelt időszakban hogyan változott a magyar társadalom integrációja szempontjából releváns érték-szerkezet. A céloom tehát helyzetleírás, nem pedig a változások okainak megtalálása.

A társadalmi integráció vizsgálatokor, röviden és egyszerűen fogalmazva, arra vagyunk kíváncsiak, hogy mi tartja össze a társadalmat. A szociológia tudományának egyik alapvető kérdéséről van szó, amivel már a szociológia klasszikus képviselői is foglalkoztak. Jelen tanulmányban a társadalmi integrációt a társadalom tagjainak együttműködési hajlandóságaként, a tagok közti szolidaritásként értelmezzük. A társadalmi integráció ellentéte ennek megfelelően a dezintegráció, amely a társadalom tagjai közötti bizalom- és szolidaritáshiánnyal, a normasértések gyakoriságával, az alacsony együttműködési szinttel jellemezhető.

Az elemzéshez részben a vizsgált időszakban írt szakirodalmak feldolgozását, részben az ekkor készített adatfelvételek másodelemzését végzem el. A tanulmány a következőképpen épül fel: először bemutatom, hogy milyen kapcsolat van a bizalom, a normakövetés és a társadalmi részvétel, a civil és politikai aktivitás között, majd ezt követően megvizsgálom, hogy a három területen hogyan alakult a rendszerváltás utáni magyar társadalom helyzete.

Rosszul integrált társadalmak

Banfield (1958) klasszikus munkájában egy dél-olaszországi kisvárost vizsgált, melyben a közéleti részvétel meglehetősen alacsony volt, a gazdaság nem fejlődött, az emberek nem bíztak egymásban. Ennek okát abban találta meg, hogy a város polgárai a saját családjuk materiális, rövid távú hasznát igyekeztek maximalizálni, és azt feltételezték, hogy a többiek is így tesznek. A jelenséget „*amorális familizmusnak*”, „*amorális családközpontúságnak*” nevezte. Definíciója szerint „*az amorális családközpontúság társadalmában senki sem mozdítja elő a csoport vagy a közösség érdekét, kivéve, ha az a saját előnyére is válik*” (Banfield 1958:85). Egy ilyen társadalomban az állampolgárok nem foglalkoznak a köz ügyeivel, senki nem kezdeményez, a hivatalnokok és a politikai vezetők megvesztegethetőek, és ha mégsem, akkor is korruptnak tekintik őket. Ebben az értelemben a familizmus egy társadalmi állapot (Dupcsik–Tóth 2008), ami a bizalom alacsony szintjével, a közéleti aktivitás hiányával, a társadalmi kapcsolatok gyengeségével jellemezhető. Az ilyen társadalmakban a családba vetett bizalom nem elsősorban abszolút, hanem a másokba vetett bizalomhoz képest relatív értelemben magas.

Az amorális családközpontúság példája a másokba és az intézményekbe vetett bizalom alapvető fontosságára hívja fel a figyelmet. Az alacsony bizalmi szint a normakövetéssel és

a korrupcióval, valamint a társadalmi, közéleti részvétellel is kölcsönösen összefügg. Ha valaki nem bízik másokban, úgy véli, hogy az általa vallott értékeket a többiek nem osztják, hogy nem várható másoktól kölcsönösen tisztességes magatartás, hajlamosabb lehet elsősorban vagy kizárólag a saját érdekeit követni (Brann–Foddy 1987, Messick et al. 1983, Tyler–Degoey 1995). Az önérdékkövetés pedig a közösség érdekének figyelembevételét gyengíti, és a közösségért végzett tevékenységek csökkenését eredményezi (Cohen 1999, Putnam 1993).

Mindez a normaszegések gyakoriságával és a korrupció mértékével is összefügg: az alacsony bizalom miatt ugyanis a saját érdeküket követő egyének hajlamosabbak a társadalmi normák megsértésére. A bizalomhiány és a közösséggel szembeni felelősségérzet, a társadalmi részvétel, a civil szervezetekben való aktív tevékenység hiánya együtt jár (Wollebaek–Selle 2002), a civil aktivitás alacsony szintje pedig gyengíti a közfeladatot ellátó személyek ellenőrzését (Nárai 2004a), így a korrupció csökkenése ellen hat. A folyamat természetesen kétirányú, a normaszegések és a korrupció visszahatnak a bizalom mértékére (Rose-Ackerman 2001). Az intézményekbe vetett bizalom mindemellett a gazdasági és politikai rendszer legitimitását biztosítja. *„A bizalom a társadalmi és gazdasági rendszer működés-módjának a helyeslését jelenti, valamint egy olyan társadalom-lélektani mechanizmust, amely a rendszerben résztvevők társadalmi viselkedését is pozitív módon befolyásolhatja, és kapcsolóként szolgál a személyes motivációk és hitvallások, illetve az elérni kívánt szervezeti és társadalmi célok között”* (Csepeli et al. 2004:3).

A társadalom integrációjában közvetlenül betöltött szerepén túl a bizalom rendkívül fontos többek között a gazdaságban (Algan–Cahuc 2010, Csepeli et al. 2004), az új társulások létrehozásában (Fukuyama 1997), valamint az egyének szubjektív jól-létét is befolyásolja (Helliwell–Wang 2010). Végso soron a társadalom életminőségének az alapja (Ward–Meyer 2009), a részvétellel és a normakövetéssel együtt pedig a demokrácia működésének feltétele (Putnam 1993).

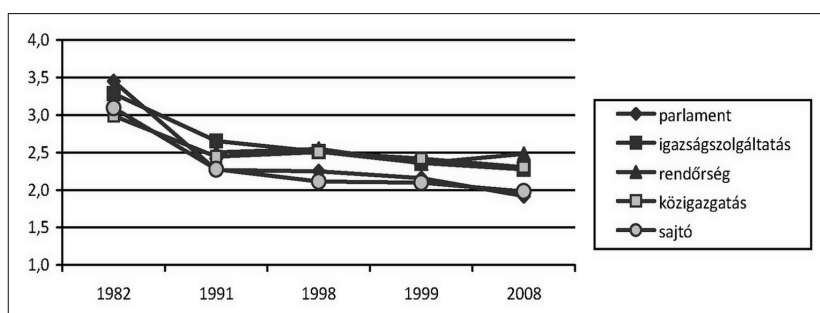
Bizalom

Jelen tanulmány szempontjából a társadalmi bizalom mértéke fontos, így nem foglalkozunk a családba, barátokba, az erős kötésekbe vetett bizalommal (Khodyakov 2007). A társadalmi bizalmat kétféleképpen szokták mérni: egyrészt az emberek egymás közti bizalmával (általánosított bizalom), másrészt az intézmények (kormány, parlament, rendőrség stb.) iránti bizalommal. Számos vizsgálat szerint Magyarország európai összehasonlításban meglehetősen alacsony bizalmi szintet mutat (Dupcsik–Tóth 2008, Giczi–Sik 2009, Tóth 2009). Csepeli és munkatársai (2004) hasonló megállapításra jutottak a sikeresség és a gazdagság külső és belső oktulajdonítását vizsgálva. Az általános bizalmatlanságot a külső oktulajdonítás belső oktulajdonítással szembeni dominanciájaként definiálták. Összességében azt találták, hogy 1991-ben Kelet-Európában nagyobb volt az általános bizalmatlanság, mint a nyugati országokban. Eredményeik szerint Kelet-Európában mind a sikerességet, mind a gazdagságot kisebb arányban tulajdonítják belső okoknak, azaz kisebb arányban tekintik megérdemeltnek, mint Nyugat-Európában vagy az Egyesült Államokban. Ráadásul Kelet-Európában 1991 és 1996 között nőtt a külső okok (pl. indulási előny, jó kapcsolatok) szerepének hangsúlyozása. Mindezek a gazdasági rendszer legitimitását ássák alá. Az 1990-es évek elején a magyar társadalom demokráciafogalma a többi kelet-európai országéhoz képest jobban kötődött az anyagi jóléthez (Simon 1996), azaz a rendszerváltás idején erős volt a nyugati életszínvonalhoz való felzárkózás és a meggazdagodás iránti vágy, valamint a meritokratikus szabályok

erős hitellel bírtak (Csepeli et al. 2004). Később részben e várakozások beteljesülésének hiánya vezetett csalódáshoz, az intézményekbe vetett hit elvesztéséhez, bizalmatlansághoz.

Ezt az okfejtést a *European Social Survey* (ESS)¹ és a *European Values Study* (EVS)² idő-soros adataival is vizsgáltuk. Az utóbbi kutatásban 1982 és 2008 között állnak rendelkezésre adatok. A kérdőívekben a válaszadóknak a parlament, a jogrendszer, a sajtó, a közigazgatás és a rendőrség iránti bizalmukat négyfokozatú skálán kellett kifejezniük. Az 1. a) ábrából látszik, hogy 1982 és 2008 között meredeken csökkent az intézményekbe vetett bizalom. A parlament esetében az 1982-es 3,4-es átlagról 2008-ra 1,9-re csökkent a bizalom mértéke, az igazságszolgáltatás esetében 3,3-ről 2,3-re, a közigazgatásnál 3-ról 2,3-re, a sajtónál 3,1-ről 2-re. Ha a politikai környezetet figyelembe véve az 1982-es válaszok őszinteségében kételkedünk is, a trend 1991 és 2008 között is hasonló. A parlament, az igazságszolgáltatás és a sajtó iránti bizalom 3-4 tized ponttal csökkent a rendszerváltás után. Ezzel szemben a közigazgatásba és a rendőrségbe vetett bizalom állandónak tekinthető.

1. a) ábra: Az intézményekbe vetett bizalom alakulása Magyarországon (1–4 skálán), 1982–2008

Az adatok forrása: EVS

Az 1. b) ábra az ESS adatait tartalmazza. Itt a válaszadóknak 0-tól 10-ig egy tizenegy fokú skálán kellett értékelniük az egyes intézmények iránti bizalmukat. 2009-ig a tendencia a már megismerthez hasonló: a parlament, a politikusok és a jogrendszer iránti bizalom is csökkent, sőt ekkorra az egyébként stagnáló rendőrség iránti bizalom is kisebb lett, mint három évvel korábban. Feltehetően ennek okai között megtaláljuk a 2006. októberi eseményeket, az egyre szaporodó korrupciós botrányokat, a kormány meggyengült legitimitását. 2010-ben a kormányváltás után³ jelentősen nőtt az intézmények iránti bizalom, de még így sem érte el

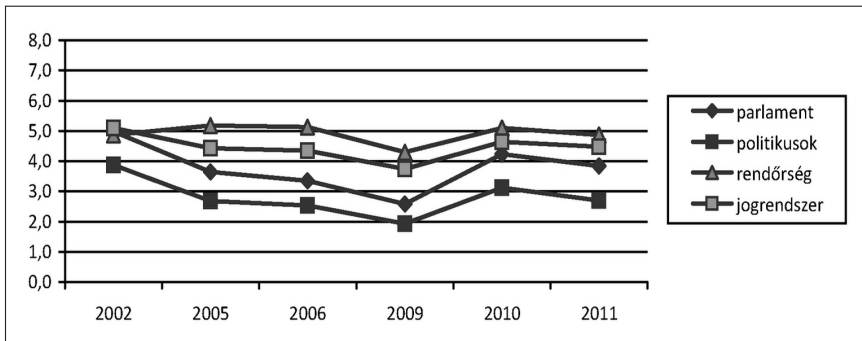
¹ A *European Social Survey* azzal a céllal indult, hogy tudományos igényességgel vizsgálja a (főként) európai országokban történő attitűdváltozásokat, viselkedés- és véleménymintázatokat. 2002 óta öt hullám adatfelvétele készült el, 2012-ben történik a hatodik hullám adatfelvétele. Minden egyes hullám kérdőíve állandó és hullámonként változó részeket is tartalmaz. A részletes dokumentáció és az adatfájlok a www.europeansocialsurvey.org honlapon érhetők el.

² A *European Values Study* adatfelvételét kilencévente végzik el. A kutatás az európaiak értékeinek, preferenciáinak, attitűdjeinek feltérképezését tűzi ki célul több témában. Az utolsó hullám adatfelvételében 47 ország vett részt. A kutatás kérdőíve részben megegyezik a *World Values Survey* kérdőívével. A részletes dokumentáció és az adatfájlok a www.europeanvaluesstudy.eu honlapon érhetők el.

³ Az adatfelvétel 2010. október–decemberben történt.

a korábbi, 2002-es szintet. Különösen megnőtt a parlament és a politikusok iránti bizalom, ami a politikai változásokhoz fűzött fokozott várakozásokat jelezte. Ugyanakkor az azóta eltelt időszak azt mutatja, hogy a politikai elit nem tudott ezzel élni, nem felelt meg az elvárásoknak. A TáRKI 2011. májusi adatai⁴ szerint visszaállt a korábbi trend, azaz a bizalom mértéke ismét csökkenni kezdett. A politikusok iránti bizalom a 0–10 skálán átlagosan mindössze 2,7 pontos volt, a parlament iránti bizalom átlagosan 3,8 pontos, de még a jogrendszer (4,5) és a rendőrség iránti bizalom (4,9) is elmaradt a skála középértékétől, azaz a magyar állampolgárok inkább bizalmatlanok ezekkel az intézményekkel szemben.

1. b) ábra: Az intézményekbe vetett bizalom alakulása Magyarországon (0–10 skálán), 2002–2011

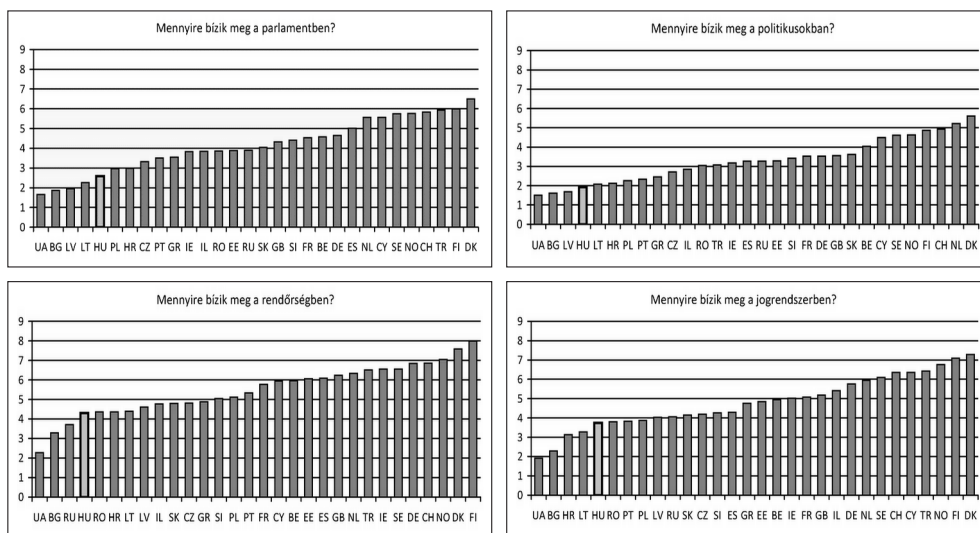

Az adatok forrása: ESS (2002–2010), TÁRKI Omnibusz 2011/5 (2011)

Magyarországon az intézményi bizalom más európai országokkal összevetve is viszonylag alacsony. 2008–2009-ben a vizsgált négy területen – parlament, politikusok, jogrendszer, rendőrség – Magyarország az utolsó helyek egyikét foglalta el a vizsgált harminc ország közül (2. ábra). Az intézményi bizalom a többi kelet-európai országhoz hasonló mértékű volt, és messze elmaradt a skandináv országokra, Svájcra vagy Hollandiára jellemző mértéktől. Mivel a magyar adatfelvétel 2009-ben készült, a fent már jelzett körülmények miatt ez az adat a vizsgált időszak bizalmi szintje alsó becslésének tekinthető. 2010–2011-ben huszonhat európai ország közül a középmezőnyben, a középmezőny alján helyezkedett el az ország (3. ábra), jellemzően a többi kelet-európai államot megelőzve, de továbbra is jelentősen elmaradva az éllovasoktól. A politikai változások és a kormányváltás miatti várakozások miatt ezeket az adatokat felső becslésnek tekintjük. Mindezek alapján elmondható, hogy Magyarországon az intézmények iránti bizalom az európai országok alsó feléhez hasonló mértékű, a kelet-európai országok között pedig a középmezőnyhöz, felső harmadhoz sorolható e tekintetben.

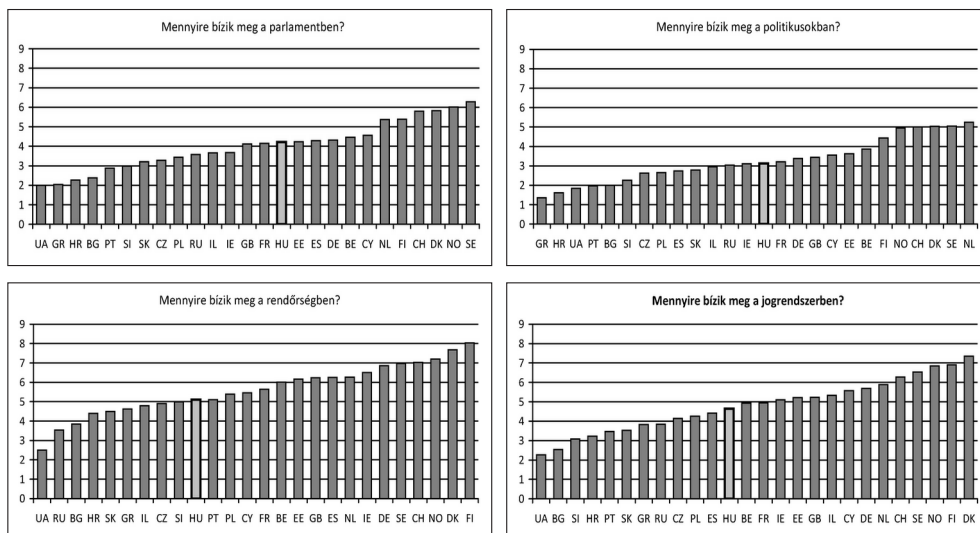
⁴ Az adatbázist (TDATA-H59: TÁRKI Omnibusz 2011/05) a TáRKI Adatbank bocsátotta a rendelkezésünkre. A felhasznált kutatás vezetői: Sik Endre és Simonovits Bori.

2. ábra: Az intézményekbe vetett bizalom európai összehasonlításban (0–10 skálán), 2008–2009

Az adatok forrása: ESS 4. hullám

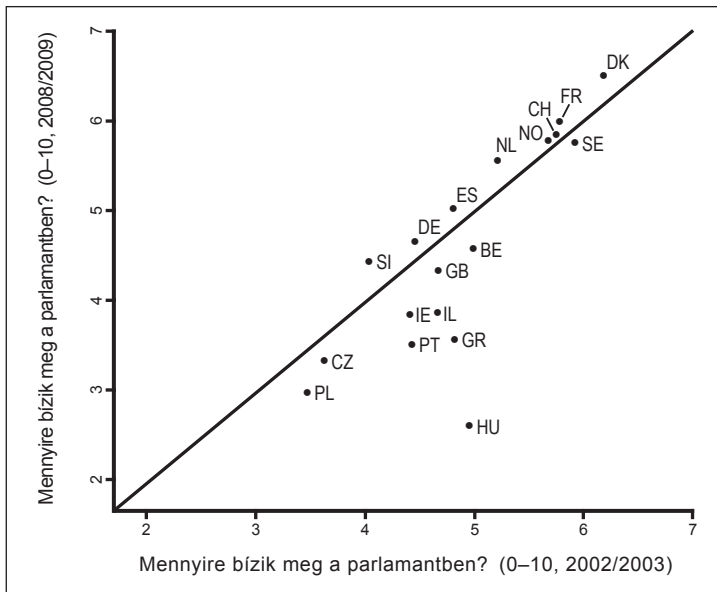
3. ábra: Az intézményekbe vetett bizalom európai összehasonlításban (0–10 skálán), 2010–2011

Az adatok forrása: ESS 5. hullám

Ha a többi európai országgal vetjük össze, akkor Magyarországon az intézményi bizalom változásának dinamikája is aggasztó mértékű. A 4. ábrán a parlament iránti bizalom szerepel az ESS 1. és 4. hullámából. A legtöbb országra az jellemző, hogy a két érték hasonló, a 2002–2003-as bizalmi szint nagyjából egyezik a hat évvel későbbivel, azaz az adott ország az átló közelében helyezkedik el. Ezzel szemben Magyarországon az évtized eleji bizalmi szint jelentősen meghaladja az évtized végén mértet, és a kettő közti különbség európai összehasonlításban egyedülálló. Az intézmények iránti bizalom mértéke mellett tehát a bizalom változásának trendje tekintetében is az egyik legrosszabb helyzetben vagyunk.⁵

4. ábra: A parlamentbe vetett bizalom változása
2002–2003 és 2008–2009 között

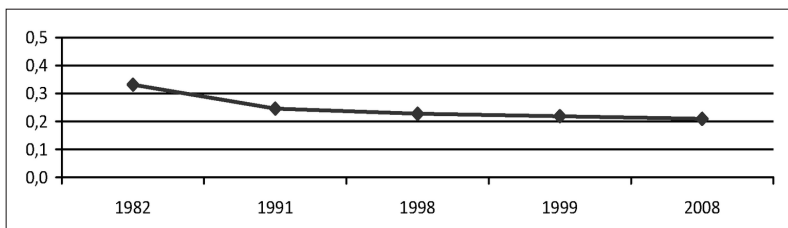
Az adatok forrása: ESS 1. és 4. hullám

Az általánosított (másokba vetett) bizalom mértéke némiképp másként alakult a rendszerváltás után, mint az intézményekbe vetett bizalom. Az 5. a) ábrán az EVS adatok láthatóak. A válaszadóknak arra a kérdésre kellett válaszolniuk, hogy melyik állítással értenek inkább egyet: a legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy az ember nem lehet elég óvatos másokkal szemben. A grafikonon azok aránya van feltüntetve, akik az előbbi állítást választották, azaz megbízhatnak másokban. A legnagyobb bizalomvesztés 1982 és 1991 között történt, ekkor a másokban bízók aránya 33%-ról 25%-ra csökkent, majd az esés 1999-ig folytatódott (22%). 1999 és 2008 között nem történt érdemi változás, az utóbbi időpontban a másokban

⁵ Az ESS 5. hullámának adatait használva a változás kisebb mértékű, és Magyarország helyzete nem ennyire kiugró, de a már részletezett speciális körülmények miatt úgy véljük, ez az összehasonlítás félrevezető lenne, nem felel meg a vizsgált időszakra jellemző trendnek. A 2. hullám vagy a 3. hullám adatait használva a következtetés nem változik: Magyarország minden esetben a legnagyobb bizalomcsökkenést mutató országok között van.

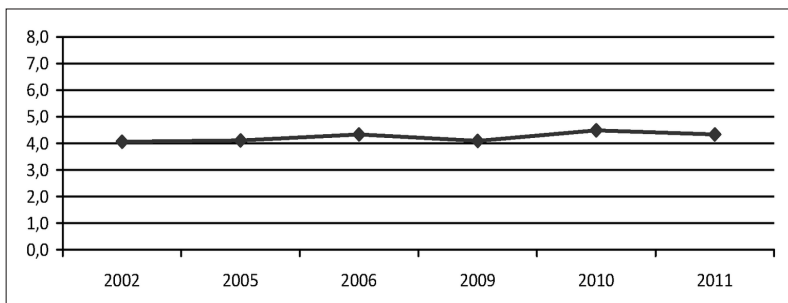
való bizalom 21%-os volt. Az általánosított bizalom mértékének állandóságát támasztják alá az ESS adatai is. Ebben a kutatásban 11 fokú skálán kellett a két állítással való egyetértést kifejezni. A válaszok átlaga 2002-ben 4,1 volt, majd a vizsgált időszak során 2010-ben volt a legmagasabb (4,5), míg a Tárki kutatásában 2011-ben 4,3 volt az átlag.⁶ Ez statisztikai értelemben magasabb, mint a 2002-es érték, ugyanakkor a kis eltérés miatt inkább az állandó mértékű általánosított bizalom trendjébe illeszkedik. Az intézményi bizalommal szemben tehát az általánosított bizalom mértéke a '90-es évek csökkenése után az új évezredben stagnált, azaz az emberek egymásba vetett bizalma nem csökkent tovább.

5. a) ábra: Az általánosított bizalom alakulása Magyarországon (0–1 skálán), 1982–2008

Az adatok forrása: EVS

5. b) ábra: Az általánosított bizalom alakulása Magyarországon (0–10 skálán), 2002–2011

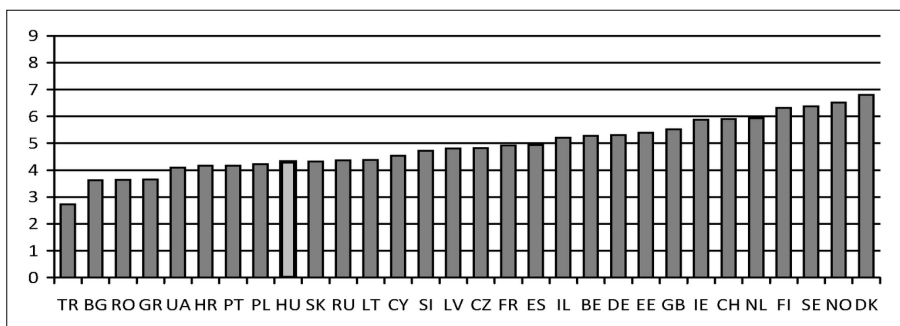

Az adatok forrása: ESS (2002–2010), TÁRKI Omnibusz 2011/5 (2011)

Európai összehasonlításban ennek ellenére az alsó harmadban, a középmezőny alján, a többi kelet-európai ország között található Magyarország (6. ábra).

⁶ Itt is megfigyelhető tehát a 2010-es politikai változások hatása, de az intézményi bizalomhoz képest jelentősen kisebb mértékben, ami a korábbi magyarázatok és az adatok elővigyázatos értelmezésének helyességét támasztja alá.

6. ábra: Az általánosított bizalom európai összehasonlításban (0–10 skálán), 2008–2009

Az adatok forrása: ESS 4. hullám

Normakövetés és korrupció

Keller (2009) a gazdasági erkölcsöt vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy a magyarok általánosságban erősen normakövetők, azonban ha az önérdeteket is figyelembe veszik, akkor megengedőek a normaszegésekkel szemben. Mindemellet a vizsgált 28 európai ország közül Magyarországon gondolták a legkisebb arányban, hogy a megfelelő képzettség az előrejutás két legfontosabb tényezőjének egyike, és itt gondolták a legnagyobb arányban, hogy a gazdag családba születés viszont az. Tóth (2009) elemzése szerint viszonylag nagy a normaszegést elítélők aránya. A '90-es évek óta 70-80% azok aránya, akik szerint helytelen, ha valaki nem vállalja be a teljes jövedelmét, hogy kevesebb adót fizessen, ugyanakkor egyfajta polarizálódás ment végbe a véleményekben: az ezt nagyon helytelenítők és az egyáltalán nem helytelenítők aránya egyaránt nőtt. Keller (2009) eredményével ellentétben Tóth úgy látja, hogy a környező országokhoz képest a magyarok megengedőbbek a normaszegésekkel szemben. Ennek magyarázata az lehet, hogy az összehasonlítás alapját képező kérdésekben megjelent az önérdekkövetés igénye, ami viszont alapvetően Keller következtetésének helyességét támasztja alá.

Tóth (2009) a bizalom és a normakövetés kapcsolatára is rávilágít. Amikor azt kérdezték az emberektől, hogy mit tennének, ha a szomszédjukhoz betörnének, 85%-uk válaszolta azt, hogy értesítené a rendőrséget, ugyanakkor *másokról* a kérdezettek harmada azt feltételezte, hogy nem venne az esetről tudomást. Egy másik példában egy elhagyott pénztárca feltételezett megtalálásakor a kérdezettek 15%-a mondta azt, hogy eltenné a pénztárcát, míg másokról ugyanezt 80%-uk gondolta. Mindössze 20%-nyi válaszadó tartotta önmagát és másokat is tisztességesnek. Ez azt jelenti, hogy „*a magyarok kétharmada (joggal vagy jogtalanul, nem tudjuk pontosan) úgy gondolja, hogy ő ugyan tisztességes, de a többiek nem*” (Tóth 2009:29). Jelentős tehát a másokkal szembeni bizalmatlanság abból a szempontból is, hogy megkérdőjeleződik a többi ember normakövetési hajlandósága.

A normakövetést három lehetséges szinten vizsgálhatjuk. Elsőként megnézhetjük, hogy mennyire elfogadottak a normaszegések, milyenek a normaszegésekről alkotott vélemények. Egy másik lehetséges szempont az érzékelt normaszegések mértéke, a normaszegések percepciója, vagyis az egyének hogyan látják, mások milyen gyakran sértik meg a szabályokat.

Végül egy harmadik megközelítési lehetőség annak vizsgálata, mennyire gyakori az egyének (bevallott) normaszegő cselekvése.

Az ESS és az EVS kutatások alapján úgy tűnik, a normaszegések elítélése erősödik a magyar társadalomban (*1. táblázat*). Amikor különböző tevékenységekről kérdezték az embereket, hogy egy 1-től 10-ig terjedő skálán mennyire tartják azokat megengedhetőnek, 1991 és 2008 között jellemzően csökkent az egyes normaszegések elfogadása. Például az adócsalásra adott átlagos pontszám 1991-ben 3,6 volt, ami már ekkor is a skála átlaga alatti, tehát az inkább elítélendő kategóriába esett, de 2008-ban már csak 1,6 volt az átlag, azaz a magyarok túlnyomó többsége szinte teljesen elfogadhatatlannak tartotta az adócsalást. Hasonló mondható el az állami támogatások jogosulatlan igénybevételéről és a saját érdek miatt történő hazugságról is. Két kiemelendő aspektusa azonban van a jelenségnek. Egyfelől a normaszegések szigorodó elítélése inkább a '90-es évek eleje és vége között jellemző, a 2000-es években már nincs igazán jelentős változás.⁷ Másfelől az adatok némiképp alátámasztják Keller (2009) állítását, hogy a normaszegés elítélésében ugyan élen járnak a magyarok, azonban az egyéni haszonszerzés esetében ez nincs így. Az állami támogatás jogosulatlan igénybevétele és az adócsalás helytelenítése erősebb, mint a saját érdek miatti hazugság és az áfa kikerülése miatt történő számla nélküli fizetésé. Míg az előbbi két cselekvés megfogalmazása általános, az utóbbi kettő esetében explicit módon is megjelenik a cselekvés mögötti önérdék, haszon.

A normaszegések percepcióját és a normaszegő cselekvéseket érdemes párban vizsgálni, már csak a kettő között megjelenő – már más kutatásokban jelzett – meglehetősen nagy diszkrépancia miatt is. A vizsgált négy tevékenység esetében 1999-ben a válaszadók 69–78%-a gondolta azt, hogy a többi magyar közül majdnem mindenki megteszi azokat. Ezzel szemben 2005-ben és 2010-ben 1% és 27% között változott azok aránya, akik azt választották, hogy a kérdezést megelőző öt évben legalább egyszer előfordult, hogy az adott – a másik kutatásban vizsgáltaktól részben eltérő – tevékenységet megtették. 2005-ben az ESS-kutatásban a válaszadók harmada állította, hogy a kérdezést megelőző öt évben előfordult vele, hogy használtan olyan árut vett, amiről később kiderült, hogy hibás, ugyanakkor mindössze 0,9%-nyian vannak, akik ugyanezen időszakban eladtak valamit úgy, hogy közben eltitkolták a hibáját.⁸ Két további tevékenység esetében lehetőség van a percepció és a cselekvés összehasonlítására. Ugyanakkor fel kell hívni rá a figyelmet, hogy az eltérő időpontok és a némileg más kérdésfeltevés miatt óvatosan kell kezelni az eredményeket. 2005-ben a válaszadók 27%-a állította, hogy a megelőző 5 évben legalább egyszer előfordult, hogy számlakérés nélkül fizetett azért, hogy ne kelljen áfát vagy más adót fizetnie, míg 1999-ben a megkérdezettek 76%-a vélte úgy, hogy a magyarok közül majdnem mindenki megteszi azt, hogy számla nélkül fizet az áfa kikerülése miatt. 2010-ben a válaszadók 25%-a ismerte el, hogy a megelőző öt évben elkövetett közlekedési szabálysértést (például gyorshajtást vagy piros jelzésen történő áthajtást), míg 1999-ben a megkérdezettek 69%-a gondolta azt, hogy az ország lakosai közül majdnem mindenki túl szokta lépni a sebességkorlátozást. Az utóbbi esetben tehát egy szűkebb normaszegés (gyorshajtás szemben általánosságban a közlekedési szabálysértésekkel) esetében is igen jelentős a különbség a percepció és az elismert cselekvés között.

⁷ Sőt az ESS adatai szerint 2005 és 2010 között valamelyest nőtt azok aránya, akik szerint nem, vagy legfeljebb csak kicsit elítélendő, ha valaki túlzott vagy hamis kárigényt jelent be a biztosítónak.

⁸ 2005-ben a kérdőívben volt olyan válaszlehetőség, hogy a kérdezett „*még nem volt olyan helyzetben*”, amire a kérdés vonatkozik. Ha ezeket a válaszadókat kizárjuk, 1% azok aránya, akik hibás árut adtak el másnak.

1. táblázat: A normaszegésekről alkotott vélemény, percepció és a normaszegések elkövetése

Idő		<i>Vélemény, attitűd</i>	<i>Percepció</i>	<i>Cselekvés</i>
		<i>Azok aránya, akik egyáltalán nem vagy csak kicsit tartják helytelennek (%)</i>	<i>Milyen gyakran történt vele az elmúlt 5 évben: a legalább egyszer válaszok aránya (%)</i>	<i>Milyen gyakran tette az elmúlt 5 évben: a legalább egyszer válaszok aránya (%)</i>
2005	Valaki használtan ad el valamit, és eltitkolja ennek hibáit	4,2	33,3 ^a	0,9
2005	Valaki számlakérés nélkül fizet azért, hogy ne kelljen áfát vagy más adót fizetni	39,5		27,0
2005	Valaki túlzott vagy hamis kárigényt jelent be a biztosítónak	10,7		1,7
2010	Valaki túlzott vagy hamis kárigényt jelent be a biztosítónak	16,2		1,4
2010	Olyan dolgot vásárol, amiről úgy gondoljuk, lehet, hogy lopott	21,7		6,5
2010	Valaki olyan közlekedési szabálysértést követ el, mint például a gyorsajtás vagy a piros jelzésen való áthajtás	24,8		25,1
		Mennyire tartja megengedhetőnek a tevékenységet (1–10 skála, átlag)	A magyarok hányad része teszi a következőket: a majdnem mindenki válaszok aránya (%)	
1982	Állami juttatásokat jogosulatlanul igénybe venni	1,5		
1991	Állami juttatásokat jogosulatlanul igénybe venni	2,8		
1998	Állami juttatásokat jogosulatlanul igénybe venni	2,8		
1999	Állami juttatásokat jogosulatlanul igénybe venni	1,7	70,4	
2008	Állami juttatásokat jogosulatlanul igénybe venni	1,6		

Idő		Vélemény, attitűd	Percepció	Cselekvés
		Azok aránya, akik egyáltalán nem vagy csak kicsit tartják helytelennek (%)	Milyen gyakran történt vele az elmúlt 5 évben: a legalább egyszer válaszok aránya (%)	Milyen gyakran tette az elmúlt 5 évben: a legalább egyszer válaszok aránya (%)
1991	Csalni az adóval, ha van rá mód	3,1		
1998	Csalni az adóval, ha van rá mód	2,4		
1999	Csalni az adóval, ha van rá mód	2,1	78,4	
2008	Csalni az adóval, ha van rá mód	1,6		
1991	Saját érdekében hazudni	3,7		
1999	Saját érdekében hazudni	2,5		
2008	Saját érdekében hazudni	2,7		
1999	Számla nélkül fizetni az áfa kikerülésére	2,6	76,2	
2008	Számla nélkül fizetni az áfa kikerülésére	2,5		
1999	Túllépni a sebességkorlátozást	2,0	68,8	

^a Használtan olyasmit vett, amiről hamarosan kiderült, hogy hibás.

Az adatok forrása: ESS 2. és 5. hullám (2005, 2010), EVS (1982, 1991, 1998, 1999, 2008)

Nemzetközi összehasonlításban vizsgálva az adatokat még erősebb alátámasztást kap az összefüggés: hazánkra olyan gondolkodás jellemző, hogy másokról normaszegést feltételezünk, míg magunkról nem; sőt mindezt egyfajta erkölcsi magaslatról, a normaszegések általános elítélése mellett tesszük (2. táblázat).

A normaszegések megengedhetősége alapján Magyarország a vizsgált országok közül az utolsók között szerepel, azaz nálunk a vélemények szintjén a normaszegések elfogadhatósága meglehetősen alacsony. Ugyanez mondható el a normaszegések bevallott elkövetéséről. A vizsgált három normaszegő cselekvést átlagosan a magyarok 10,9%-a követte el a megelőző 5 évben legalább egyszer, aminél kisebb arány csak négy országban tapasztalható. Ezzel szemben a skandináv országokban és Hollandiában is 25% körüli ez az arány. Hihető azt feltételezni, hogy nem arról van szó, hogy az említett országokban jelentősen magasabb a normaszegések aránya, mint hazánkban, sokkal inkább arról, hogy nálunk a válaszadók kevésbé voltak őszinték a kérdőív kitöltésekor. A normaszegések percepciója mindezt azzal egészíti ki, hogy Magyarországon kiemelkedően magas azok aránya, akik másokról normaszegést feltételeznek. Három normaszegő cselekvés esetében a magyar kérdezetek átlagosan 73,7%-a válaszolta azt, hogy a többi magyar közül majdnem mindenki megteszi azokat. Ez több mint háromszor nagyobb arány, mint a sorban Magyarország után következő Görögország esetében. A maradék 29 országban ugyanez az arány 4% és 18% közötti.

Hazánkra tehát egy rendkívüli mértékű bizalmatlanság és álszentség jellemző. Miközben a vélemények szintjén jelentős a normaszegések elítélése, másokról tisztességtelen magatartást feltételezünk, míg magunkat meglehetősen jónak látjuk, aminek az oka, úgy tűnik, inkább az őszinteség, mintsem a normaszegő cselekvések hiánya.

A normaszegések különleges esete a korrupció, amikor valaki elméletben a közösség érdekében végzett tevékenysége közben, a pozíciójával visszaélve sért normákat, vagy a másik oldalról: egy ilyen személyt vesz rá valami normasértésre. A korrupció mérésére meglehetősen elterjedt mérőeszköz a *Transparency International Korrupció Érzékelési Indexe* (CPI).⁹ Az egyes országok állami szektorában az egész világból, tehát nem az adott ország lakossága által érzékelt korruptség alapján készített 2011-es jelentés szerint a vizsgált 182 ország közül Magyarország az 54. helyen állt. 180 ország közül 2009-ben a 46., 2008-ban a 47., 2007-ben a 39., 2006-ban pedig a 41. helyen szerepelt. Összességében romló tendencia rajzolódik ki.

2. táblázat: A normaszegésekről alkotott vélemény, percepció és a normaszegések elkövetése európai összehasonlításban

Ország	Vélemény ^a	Ország	Percepció ^b	Ország	Cselekvés ^c
Fehéroroszország	3,9	Magyarország	73,7	Dánia	28,5
Görögország	3,7	Görögország	22,1	Norvégia	28,0
Litvánia	3,6	Olaszország	17,9	Hollandia	25,9
Franciaország	3,5	Törökország	17,5	Svédország	25,0
Belgium	3,5	Románia	12,9	Finnország	23,8
Luxemburg	3,4	Portugália	12,4	Németország	22,6
Ukrajna	3,3	Belgium	11,9	Ukrajna	22,6
Észtország	3,2	Ausztria	9,8	Franciaország	22,4
Szlovákia	2,9	Észak-Írország	9,5	Belgium	21,9
Oroszország	2,9	Fehéroroszország	9,0	Svájc	20,1
Hollandia	2,8	Írország	8,9	Szlovákia	19,8
Szlovénia	2,8	Szlovákia	8,5	Csehország	19,4
Spanyolország	2,8	Oroszország	8,4	Spanyolország	18,3
Finnország	2,7	Németország	8,3	Nagy-Britannia	17,4
Svédország	2,7	Dánia	7,7	Észtország	17,1
Nagy-Britannia	2,7	Csehország	7,1	Szlovénia	15,5
Dánia	2,6	Észtország	6,6	Írország	14,5
Ausztria	2,5	Franciaország	6,6	Oroszország	14,4
Észak-Írország	2,5	Hollandia	6,6	Ciprus	14,2
Lettország	2,5	Horvátország	6,6	Lengyelország	13,9
Románia	2,5	Izland	6,2	Horvátország	11,9
Lengyelország	2,4	Lengyelország	6,2	Magyarország	10,9
Németország	2,4	Ukrajna	6,0	Görögország	10,3
Írország	2,4	Spanyolország	6,0	Izrael	9,7

⁹ Elérhető: <http://cpi.transparency.org/cpi2011/>.

Ország	Vélemény ^a	Ország	Percepció ^b	Ország	Cselekvés ^c
Horvátország	2,3	Litvánia	5,7	Bulgária	8,1
Olaszország	2,3	Bulgária	5,6	Portugália	7,6
Izland	2,2	Finnország	5,6		
Portugália	2,2	Nagy-Britannia	5,4		
Magyarország	2,1	Málta	5,3		
Csehország	2,1	Svédország	5,0		
Bulgária	1,9	Lettország	4,4		
Málta	1,7				
Törökország	1,3				

^a Mennyire tartja megengedhetőnek a következőket? 1–10 skálán a három pontszám átlaga:

„Állami juttatásokat jogosulatlanul igénybe venni”, „Csalni az adóval, ha van rá mód”, „Számla nélkül fizetni az áfa kikerülésére”.

^b Az ország lakosainak mekkora része teszi a következőket? A majdnem mindenki válaszok arányának átlaga (%): „Állami juttatásokat jogosulatlanul igénybe venni”, „Csalni az adóval, ha van rá mód”, „Számla nélkül fizetni az áfa kikerülésére”.

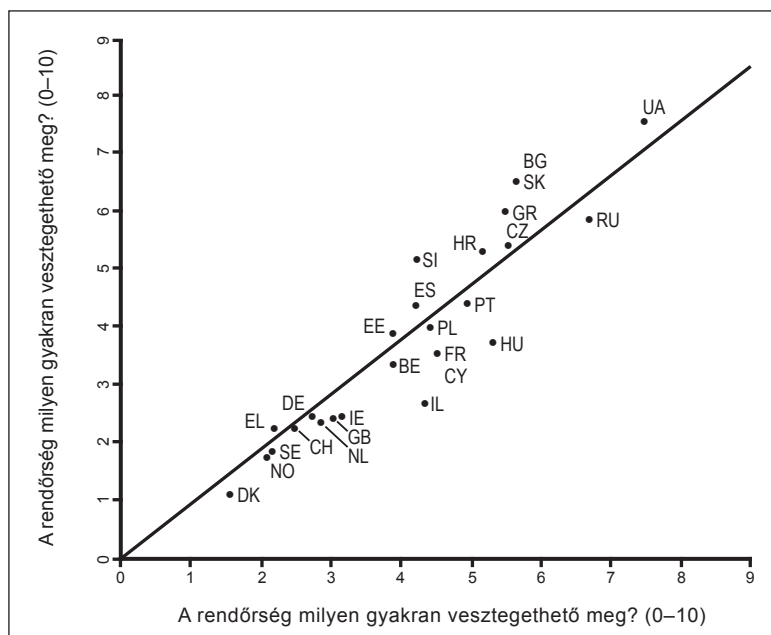
^c Az elmúlt öt évben milyen gyakran tette? A legalább egyszer válaszok arányának átlaga (%): „Jelentett be túlzott vagy hamis kárigényt a biztosítónak”, „Vásárolt valamit, amiről azt gondolta, lehet, hogy lopott”, „Követett el közlekedési kihágást, például gyorsajtást, vagy áthajtást a piros jelzésen”.

Az adatok forrása: EVS 3. hullám (Vélemény, Percepció), ESS 5. hullám (Cselekvés)

A lakosság által érzékelt korrupció mértéke 2007-ben Magyarországon a többi kelet-európai országhoz képest jellemzően kisebb, ugyanakkor a nyugat-európai országokénál általában magasabb volt. Ezzel szemben az évtized közepén a korrupció elfogadottsága – amennyiben passzív korrupcióról, azaz a csúszópénz elfogadásáról volt szó – Magyarországon volt az egyik legmagasabb az európai országok közül, míg az aktív korrupció, azaz a kenőpénz kérésének elfogadottsága átlag közeli volt. A többi normaszegéshez hasonlóan a korrupcióról is elmondható, hogy a gyakorlat, a cselekvések szintje elmarad az észlelés szintjétől, azaz a magyar lakosság magát nem tartja korruptnak, másokat azonban igen (Keller–Sik 2009).

Az ESS 5. hullámának kérdőívében rákérdeztek arra, hogy a válaszadók mennyire tartják megvesztegethetőnek a bíróságokat és a rendőrséget. Magyarország a bíróságok megvesztegethetősége tekintetében átlagos, a rendőrséget azonban az európai országok átlagához képest inkább megvesztegethetőnek tartjuk.

7. ábra: A bíróságok és a rendőrség megvesztegethetősége európai összehasonlításban (0–10 skálán), 2010–2011

Az adatok forrása: ESS 5. hullám

Társadalmi és civil részvétel

A politikai és civil részvétel a társadalom integrációját a bizalomépítésen és az állam ellenőrzésén keresztül is erősíti (Nárai 2004a). A részvételen túl, az előbbi dimenzió szempontjából, a kapcsolati tőke is fontos, mivel ez lehet az alapja a helyi részvételnek és az információ terjedésének is, így a barátokkal, szomszédokkal való gyakori találkozás szintén egy jól működő társadalom ismérve. Giczi és Sik (2009) elemzése szerint a barátokkal való kapcsolattartás intenzitása Magyarországon abszolút értékben magas, de az európai rangsor végén helyezkedünk el, míg a szomszédokkal való találkozás gyakorisága messze elmarad az európai átlagtól.

A rendszerváltás idején, 1989 és 1993 között a civil szervezetek száma megnégyszereződött, majd 1997 után – néhány évi stagnálást követően – ismét növekedés kezdődött (KSH 2008). A civil társadalmi aktivitás azonban az európai országok közül Bulgária és Románia mellett Magyarországon volt a legalacsonyabb: ezekben az országokban a felnőttek kevesebb mint 10%-a aktív tagja valamilyen civil szervezetnek (Giczi–Sik 2009). Míg az ezredfordulón az Európai Unió tagországaiban 28% volt az önkéntes munkát végzők aránya, addig Magyarországon ez mindössze 4%-ot tett ki (Nárai 2004b). Ennek következtében egyes szerzők a társadalmi aktivitásról írva a rendszerváltás időszakához képest „visszalépésről” és „irányváltásról” írnak (Laki–Szabó 2004).

Gazsó (2005) az ezredforduló utáni évekre vonatkozó eredményei szerint a magyar tár-

sadalom politikai részvételi hajlandósága meglehetősen alacsony, „*az ország állampolgárait a mérsékelt politikai érdeklődés, gyér tájékozódási igény, továbbá a kollektív politikai cselekvéstől való nagymértvű elzárkózás jellemzi*” (Gazsó 2005:6). A magyar lakosság nem látja értelmét a kollektív politikai cselekvésnek, az elzárkózó-elforduló magatartás jellemző a társadalom összes csoportjára, a politikai részvétel az európai átlag alatt marad. Számos kutatás a közügyek iránti érdeklődés hanyatlásáról számol be. Például 2002 és 2006 között csökkent a politika iránti érdeklődés, a politika iránt egyáltalán nem érdeklődők aránya mintegy 50%-kal nőtt (Böhm 2008). Különösen aggasztó, hogy a fiatalok körében hasonló, sőt még nagyobb a politika iránti érdektelenség. A jó állampolgár tíz jellemzője közül 2008-ban a 15–29 éves fiatalok a két legkevésbé fontosnak az aktív politikálást és az önkéntes szervezetek munkájában való részvételt tartották (Bauer–Szabó 2009).

Az EVS adatai alapján 1991 és 2008 között csökkent a politikai és a civil szervezetekhez tartozás Magyarországon, és jellemzően ugyanez mondható el az önkéntes munkáról. Az nem meglepő, hogy 1991 után a szakszervezeti tagság és munka meredeken csökkent. A '90-es években nagyjából minden tizedik magyar vallotta magát vallási, egyházi szervezethez tartozónak, ami szinte a felére csökkent 2008-ra, míg az önkéntes munkát végzők aránya az ezredforduló környéki felfutás után visszaállt a rendszerváltás utáni szintre. A pártokhoz való tartozás és a pártokban végzett önkéntes munka a politikából való kiábrándulással párhuzamosan a harmadára esett a két évtized alatt. A civil szervezethez való tartozást és az NGO-kban végzett önkéntes munkát hétféle civil szervezet közül legalább az egyikben való részvétellel, illetve önkénteskedéssel mértük. A rendszerváltást követően valamivel 10% felett volt a civil szervezethez tartozók és 7% volt az önkéntes munkát végzők aránya, ami napjainkra jelentősen lecsökkent. A civil szervezetek számának növekedésével tehát az állampolgári passzivitás is nőtt, azaz egyre több szervezetben egyre kevesebb magyar tevékenykedik (3. táblázat).

3. táblázat: Politikai és civil részvétel Magyarországon (%)

	Szervezethez tartozás			Önkéntes munka		
	1991	1999	2008	1991	1999	2008
Vallási, egyházi szervezet	11,1	12,1	6,1	2,6	5,4	2,2
Szakszervezet	31,7	7,0	3,7	4,6	1,3	0,7
Párt	2,4	1,6	0,6	1,2	1,1	0,4
Civil szervezet ^a	10,5	7,7	6,4	7,1	7,5	4,7

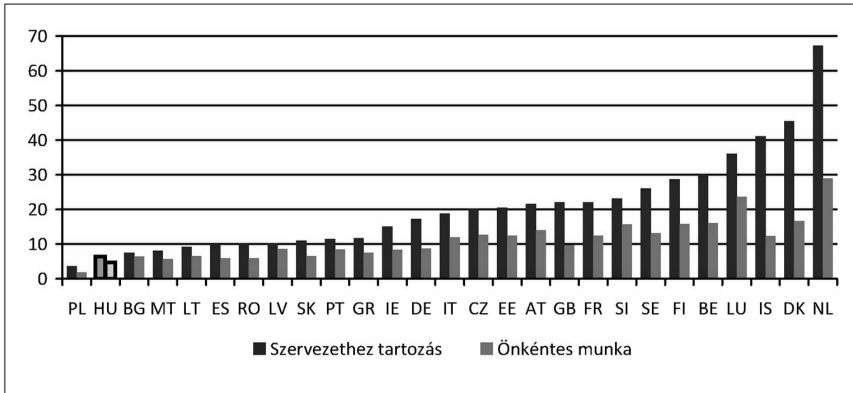
^a A következő civil szervezetek közül legalább az egyikhez tartozás, legalább egy szervezetnek végzett önkéntes munka: szociális; oktatási, művészeti, kulturális; helyi közösségi; emberi jogi; környezetvédelmi; békemozgalom; egészségvédelemmel foglalkozó.

Az adatok forrása: EVS 2–4. hullám

Az Európai Unió tagállamai közül a civil szervezeti aktivitás tekintetében Magyarország az utolsó előtti helyen szerepel – egyedül Lengyelországot előzzük meg (8. ábra). Míg a magyarok 6%-a tartozik valamilyen civil szervezethez, addig az európai átlag 20% feletti. A többi kelet-európai ország jellemzően az alacsony civil tagsággal bíró államok között található, de az európai átlag körüli vagy azt meghaladó civil aktivitást tud felmutatni például Csehország, Szlovénia vagy Észtország is. A lista élén a skandináv és a Benelux ál-

lamok állnak. Az önkéntes munkát végző magyarok 5%-os aránya szintén messze elmarad az Európai Unió átlagától (11%). Az országok sorrendje nagyjából megfelel a szervezethez tartozás sorrendjének.

8. ábra: Civil szervezeti aktivitás az Európai Unió tagállamaiban (%), 2008–2010

Az adatok forrása: ESS 4. hullám

Összefoglalás

Ha a társadalom integrációja szempontjából alapvető fontosságúnak tartjuk az intézményekben vetett bizalom és az általánosított bizalom magas szintjét, a normakövető cselekvéseket és a társadalmi részvételt, akkor nem rajzolódik ki biztató kép a mai magyar társadalomról. A rendszerváltás óta jelentősen csökkent az intézményi bizalom, és csökkent a másokba vetett bizalom is. E tekintetben az európai országok utolsó harmadában helyezkedik el Magyarország. A normaszegések elutasítása meglehetősen magas a magyarok körében, ugyanakkor a normaszegő cselekvések kapcsán meglehetősen őszintétlennek tűnik hazánk: miközben másokról európai összehasonlításban rendkívül nagy arányban feltételezünk normaszegő viselkedést, a saját normaszegő cselekvéseink bevallása tekintetében az utolsók között vagyunk. Azaz másokról rosszat feltételezünk, saját magunkat pedig jónak mutatjuk. Az érzékelt korrupció Magyarországon átlagos volt az évezred első évtizedének végén, ugyanakkor a *Transparency International* nemzetközi összehasonlításban gyakran használt korrupció-érzékelési indexe szerint a nemzetközi szereplők érzékelése szerint Magyarország helyzete folyamatosan romlik. Ahogy a romló intézményi bizalom is jelzi, a magyar társadalom egyre inkább kiábrándul a politikából, a részvételi hajlandóság, a politika iránti érdeklődés napjainkra soha nem látott mértékre süllyedt. A civil szervezeti aktivitás szintén csökkenő tendenciát mutat, ráadásul európai összehasonlításban az egyik legalacsonyabb. Összességében, ha a magyar társadalmat a jól integrált és a dezintegrált társadalmak skáláján kell elhelyezni, akkor a vizsgált dimenziók alapján azt kell mondanunk, hogy Magyarország inkább egy dezintegrált társadalom képét mutatja.

Hivatkozások

- Algan, Y.–Cahuc, P. (2010). Inherited Trust and Growth. *American Economic Review*, 100(5). 2060–2092.
- Banfield, EC. (1958). *The Moral Basis of a Backward Society*. Glencoe–Illinois: The Free Press.
- Bauer B.–Szabó A. (szerk.) (2009). *Ifjúság 2008 gyorsjelentés*. Budapest: Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet.
- Bóhm A. (2008). *A politikai klíma változásai Magyarországon (2002–2007)*. In: Füstös L.–Guba L.–Szalma I. (szerk.) *Társadalmi regiszter 2008/1. A politikai klíma változásai, értékek, gazdasági erkölcs, Európai Társadalmak Összehasonlító Vizsgálata 6. kötet*. Budapest: MTA PTI–MTA SZKI. 9–19.
- Brann, P.–Foddy, M. (1987). Trust and the Consumption of a Deteriorating Common Resource. *The Journal of Conflict Resolution*, 31(4). 615–630.
- Cohen, J. (1999). Trust, voluntary association and workable democracy: the contemporary American discourse of civil society. In: Warren, ME. (szerk.) *Democracy and Trust*. Cambridge: Cambridge University Press. 208–248.
- Csepeli Gy.–Örkény A.–Székelyi M.–Barna I. (2004). Bizalom és gyanakvás. Szociálpszichológiai akadályok a piacgazdasághoz vezető úton Kelet-Európában. *Szociológiai Szemle*, 1. 3–35.
- Dupcsik Cs.–Tóth O. (2008). Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, 51(4). 307–328.
- Fukuyama, F. (1997). *Bizalom*. Budapest: Európa.
- Gaszó F. (2005). A politika világa hazai és nemzetközi metszetben. In: Füstös L. és Guba L. (szerk.) *Európai társadalmi regiszter 2002. Európai Társadalmak Összehasonlító Vizsgálata, 3. kötet*. Budapest: MTA PTI, MTA SZKI. p. 6–22.
- Giczi J.–Sik E. (2009). Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. In: Tóth I. Gy. (szerk.) *Tárki Európai Társadalmi Jelentés*. Budapest: Tárki. 65–84.
- Helliwell, J. F.–Wang, S. (2010). Trust and Well-being. *National Bureau of Economic Research Working Paper Series*, No. 15 911.
- Keller T. (2009). A gazdaság erkölcsösségét szabályozó társadalmi normákról – normakövetés és normaszegés. In: Tóth I. Gy. (szerk.) *Tárki Európai Társadalmi Jelentés*. Budapest: Tárki. 155–166.
- Keller T.–Sik E. (2009). A korrupció észlelése, elfogadása és gyakorlata. In: Tóth I. Gy. (szerk.) *Tárki Európai Társadalmi Jelentés*. Budapest: Tárki. 167–182.
- Khodyakov, D. (2007). Trust as a Process. *Sociology*, 1. 115–132.
- KSH (2008). *Nonprofit szervezetek Magyarországon 2006*. Budapest: KSH
- Laki L.–Szabó A. (2004). Részvétel a társadalom „önkéntes” szervezetei életében. Önkéntesség, szervezkedés és szervezetek, érdekmegjelenítés, állampolgári aktivitás. In: Füstös L.–Guba L. (szerk.) *Társadalmi regiszter 2002. Európai Társadalmak Összehasonlító Vizsgálata, 2. kötet*. Budapest: MTA PTI–MTA SZKI. 30–49.
- Messick, D. M.–Wilke, H.–Brewer, MB.–Kramer, RM.–Zemke, PE.–Lui, L. (1983). Individual adaptations and structural change as solutions to social dilemmas. *Journal of Personality and Social Psychology*, 2. 294–309.
- Nárai M. (2004a). A civil szervezetek szerepe és jelentőségük. *Educatio*, 4. 616–634.
- Nárai M. (2004b). A nonprofit szektor jellemzői az Európai Unióban és Magyarországon. *Comitatus: önkormányzati szemle*, 1–2. 49–61.

- Putnam, RD. (1993). *Making Democracy Work*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Rose-Ackerman, S. (2001). Trust, honesty and corruption: reflection on the state-building process. *European Journal of Sociology / Archives Européennes de Sociologie*, 42(03). 526–570.
- Simon J. (1996). A demokrácia értelmezése a posztkommunista országokban. *Szociológiai Szemle*, 1. 113–156.
- Tóth I. Gy. (2009). *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékstruktúrájában. A gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei című kutatás zárójelentése*. Budapest: Tárki.
- Tyler, T. R.–DeGoey, P. (1995). Collective Restraint in Social Dilemmas: Procedural Justice and Social Identification Effects on Support for Authorities. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3. 482–497.
- Ward, P.–Meyer, S. (2009). Trust, Social Quality and Wellbeing: A Sociological Exegesis. *Development and Society*. 2. 339–363.
- Wollebaek, D.–Selle, P. (2002). Does Participation in Voluntary Associations Contribute to Social Capital? The Impact of Intensity, Scope, and Type. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 1. 32–61.

AZ ÁTMENETEK KORA?

A magyar fiatalok társadalomképéről

Kulcsszavak: fiatalok, bizalom, korrupció, értékek, generációs különbségek

Bevezetés

„*Nem lennék a mai fiatalok helyében...*” – ez az idősebbektől származó, együttérző sóhajtás mind gyakrabban válik társadalmi konszenzussá azokban az időkben, amikor az élet számos területén nő a kiszámíthatatlanság és a bizonytalanság, a korábban biztosnak hitt életstratégiák pedig elveszítik szavatosságukat. Az elmúlt évek pénzügyi-gazdasági válsága talán a huszoneves generációt érintette a legsúlyosabban egész Európában: több európai országban 2007 végéhez viszonyítva 2012 tavaszára közel kétszeresére vagy annál is nagyobb mértékben nőtt a munkanélküli fiatalok aránya.¹ Az elmúlt évtizedekben bekövetkezett gazdasági válságok munkaerő-piaci hatásainak elemzése során kimutatható volt, hogy a fiatalok vannak leginkább kitéve a gazdaság konjunkturális hatásainak, több szempontból is az ő helyzetük a leginkább sebezhető (OECD 2010). A fiatalok millióinak helyzetét megnehezítő strukturális problémák azonban nem az elmúlt néhány évben jelentek meg: számos ország (pl. Olaszország, Spanyolország, Görögország) immáron hosszú évek, évtizedek óta kénytelen együtt élni 20-30%-os ifjúsági munkanélküliséggel és az ezzel járó súlyos társadalmi problémákkal. A sikeres avagy sikertelen munkaerő-piaci integráció, az önálló élet elkezdésének körülményei, a korábbi szocializációtól függetlenül, jelentős hatással lehetnek a fiatalok gondolkodására, a társadalommal, gazdasággal, politikával kapcsolatos értékeik kialakulására és megszilárdulására is.

Magyarország helyzete – ha néhány makromutatót tekintve nem annyira kedvezőtlen is, mint a már említett mediterrán országoké – több szempontból is aggodalomra adhat okot. Az elmúlt másfél évtizedben itt is lezajlott a Nyugat-Európában évtizedekkel ezelőtt bekövetkezett felsőoktatási expanzió, illetve a posztmaterális átmenetnek egy sajátos kelet-európai változata a fiatalok körében (Gábor 2006, Laki 2011). Az információs technológiák terjedése leginkább e korosztálynak alakította át a kommunikációval, szórakozással, munkával és tanulással kapcsolatos szokásait. Napjainkra már egy átlagos tizen- vagy huszoneves magyar fiatal is a legfejlettebb országokban élő társaihoz hasonló „digitális ökoszisztémában” éli mindennapjait. Ez egyben azt is jelenti, hogy az őket érő kulturális ingerek jelentős része is azonos. Ez a digitális bennszülött – azaz a digitális technológiák használatát gyerekkoruktól kezdődően elsajátító – generáció azonban korántsem alkot homogén társadalmi csoportot. A tágan értelmezett digitális kultúrában elfoglalt pozíció a kutatások szerint csak részben járult hozzá

¹ Carnie, K.–Bernard, S. (2012). Youth unemployment in OECD nations Financial Times, July 2. Elérhető: <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/5e9dbee4-c459-11e1-a98c-00144feabdc0.html>. [Letöltve: 2012-09-01].

a társadalmi egyenlőtlenségek csökkenéséhez, sőt az e kultúrából kiszoruló vagy csak annak perifériájára kerülő csoportok esetében a szakadékok áthidalása is egyre kevésbé lehetséges (Ságvári 2011). Az elmúlt időszakban a 15–29 éves korosztályban is felerősödtek azok a polarizációs folyamatok, amelyek értelmében egyre jobban elvált egymástól a perspektívával rendelkező (piacképes tudással bíró, nyelveket beszélő, „beágyazott” stb.), illetve a mindezzel nem rendelkező, sodródó, állandó létbizonytalanságban élő fiatalok csoportja.

Az elmúlt években számos olyan elemzés látott napvilágot Magyarországon, amely nemzetközi és hazai empirikus kutatási eredményekre alapozva vizsgálta a magyar társadalom érték-szerkezetét az ezredfordulót követően (pl. Medgyesi–Tóth 2005, Tóth 2009, Keller–Sik 2009, Keller 2010, Kopp 2008, Ságvári 2010). E kutatásokból jól rekonstruálhatók az alapvető értékek, normák és attitűdök tekintetében a rendszerváltást követő időszak második évtizedében bekövetkezett változások, tükröt tartva nem csak a társadalomtudományokat művelők, hanem a szélesebb értelemben vett közvélemény elé is. E kutatások szinte egybehangzóan mutatnak rá a magyar társadalom olyan értékorientációira, domináns meggyőződéseire, amelyek sok tekintetben megnehezítik egy funkcionálisan, intézményrendszerét tekintve jól működő, integratív, bizalomra épülő társadalmi rendszer, és egy versenyképes gazdaság kialakulását.

Az említett kutatások módszertani és tematikus sajátossága, hogy – részben a nemzetközi összehasonlító jellegükből fakadóan – leginkább a magyar társadalom egészét vizsgálták, így többnyire nem volt céljuk feltárni az egyes társadalmi csoportok – vagy éppen generációk – között húzóódó törésvonalakat. Ezért e tanulmány célja, hogy – nemzetközi és hazai empirikus kutatások adatait felhasználva – kifejezetten a fiatalokra vonatkoztatva vizsgálja meg, hogy a társadalmi integrációt meghatározó néhány kitüntetett jelentőségű értékdimenzióban miképpen írható le a mai fiatal és fiatal felnőtt (15–29 éves) korosztály, illetve mennyiben különböznek napjaink idősebb (szülői) korosztályaitól.

A kötet témájához igazodva, a társadalmi integráció kérdését középpontba helyezve így elsősorban a bizalom/bizalmatlanság, illetve a normakövetés/normaszegés jelenségének különböző dimenzióit járom körül, mivel azt gondolom, hogy a társadalmi együttélésnek és együttműködésnek, a hatékonyan működő intézményi struktúráknak ezek alapvető társadalmi feltételeik. A fiatalok szerepe pedig azért kitüntetett jelentőségű e téren, mert az általuk *inkorporált* normák, értékek és attitűdök együttese az, amely hosszabb távon meghatározhatja a magyar társadalom, a gazdaság és a politika fejlődésének irányait. A fiatal korban megtapasztalt és megszilárdult társadalomkép lesz az, amely két-három évtizedes távlatokban jellegadóvá válhat.

A tanulmány első, elméleti részében röviden áttekintem a bizalom és az értékek generációs átörökítésének, illetve változásának a jelen írás szempontjából releváns szociológiai dimenzióit. A tanulmány második részében pedig a rendelkezésre álló empirikus kutatások eredményeinek másodelemzésével a magyarországi fiatalokat vizsgálom – alapvetően nemzetközi összehasonlításban.

A bizalomról

A bizalom – kis túlzással – az emberek közötti kapcsolatok egyik legfontosabb „olajozója”, társadalmi szinten pedig a társadalmi integráció egyik legfontosabb alkotóeleme (Csepeli et al. 2004). Az emberek közötti viszonyokban jelen lévő bizalom hatására csökken a bizonytalanság, illetve a kockázat szintje, ami sokszorosára növelheti az emberek közös cselekvéseinek,

hatékonyágának lehetőségeit. Másképpen fogalmazva, ha egy kapcsolatban jelen van a bizalom, akkor nincsen arra szükség, hogy „folyamatosan a másik kezét nézzük”. A bizalom tehát az adott társadalmi és gazdasági rendszer működésének elfogadását jelenti, amely sajátos társadalom-lélektani mechanizmusokon keresztül a rendszer részét képező egyének társadalmi viselkedését is pozitív módon befolyásolja (Festinger 1957, idézi Csepeli et al. 2004).

Ezzel ellentétben, a bizalmatlansággal terhelt kapcsolatokban a gyanakvás válik a domináns attitűddé, az emberek pedig olyan pesszimizmuson alapuló védekező mechanizmusokat alakítanak ki, amelyek segítségével a további kockázatokat kívánják elkerülni és sebezhetőséget csökkenteni. Ez azonban nyilvánvalóan beszűkíti a lehetőségeket, egyéni és társadalmi szinten is gátolja az innovációt, alacsony szintre csökkenti a kockázatvállalást, végeredményként pedig az emberek elbizonytalanodnak cselekvéseik értelmében és sikerében.

Szociológiai értelemben a bizalom funkciói közösségi szinten válnak igazán értelmezhetővé. Egy magas szintű bizalommal jellemezhető közösségben jóval nagyobbak az együttműködés és a kommunikáció lehetőségei, a hálózat sűrűbb, az alkotó energiák áramlása akadálytalanabb. De a bizalom hozzájárul a tolerancia növekedéséhez, a másság elfogadásához, a nem azonos kulturális és politikai meggyőződések békés egymás mellett éléséhez is. Ez utóbbival kapcsolatban fontos felismerés a közösség részéről az, ha a másságot nem egzisztenciális, a saját létet fenyegető kihívásként értékeli. A bizalom tehát az egyén közösséghez tartozását is erősítheti, ugyanakkor ez nem jár együtt más csoportok kirekesztésével, a különböző csoportok közötti gondolati „falak” felhúzásával. A bizalom hiánya ugyanakkor a társadalmi tőke erodálódásához vezet, amelynek végeredménye az izoláció, atomizáció, a szervezetek felbomlása (vagy éppen ki nem alakulása), a kommunikációs csatornák „eldugulása”, összességében pedig az emberi kapcsolatok hanyatlása, a kártékony sztereotípiák, rémhírek terjedése, az előítéletek, az idegengyűlölet megerősödése (Allport 1954).

A bizalomnak fontos gazdasági funkciói is lehetnek: ha egy közösség tagjai bíznak egymásban, akkor a felmerülő tranzakciós költségek is mérsékelhetők. Ahol viszont nincs bizalom, ott a szerződéses viszonyok általában túlszabályozottak (Knack–Keefe 1997).

Piotr Sztompka a bizalomról írt monografikus áttekintésében öt olyan makrotársadalmi körülményt határoz meg, amelyek hozzájárulhatnak a bizalom kultúrájának kiépüléséhez (2003:122–125).

Az első a társadalom normatív összetartó erőinek (jog, erkölcs, szokások) jellegzetessége. Amennyiben ezek jól, kiszámíthatóan működnek, úgy a társadalmi együttélésnek egy olyan alapvető vázát alakítják ki, amely a tisztességen, becsületességen, kölcsönösségen alapul, megteremtve ezzel a biztosságot, a kiszámíthatóságot, a tervezhetőséget társadalmi szintű érzetét. Nem nehéz belátni, hogy ennek hiányában a durkheimi értelemben vett anomia válik meghatározóvá.

A második strukturális feltétel a fennálló társadalmi rend stabilitása és bizonyos fokú folytonossága. Az állandóságot és a folyamatosságot képviselő szervezetek, intézmények, konvenciók az emberek számára biztosságot, támogatást, komfortérzetet nyújtó referencia-pontokká, közvetetten pedig a bizalom kultúráját erősítő tényezőkké válnak. Természetesen nem arról van szó, hogy a társadalmi változás minden esetben rombolja a bizalmat, főleg akkor nem, ha ennek üteme fokozatos, továbbá valamilyen meghatározható irányt követ. Gyors és radikális változások (pl. forradalmak) azonban minden esetben a bizalom csökkenésének irányába hatnak. (Az esetek többségében persze már maga a gyors változás is a súlyos társadalmi konfliktusok miatt erodálódott bizalmi kultúra hiányában következik be.)

A harmadik tényező a társadalom szervezeti működésének átláthatóságában, transzparen-ciájában rejlik. Amennyiben rendelkezésre állnak megfelelő információk a különböző cso-

portok, intézmények működésének szabályaival, ezek sikereivel, kudarcaival kapcsolatban, akkor a rendszereket működtető ok-okozati viszonyok megismerhetők, aminek következtében az emberekben a bizalom kultúráját tápláló biztonság- és kiszámíthatóságérzet színtje nő. Amennyiben azonban az uralkodó társadalmi meggyőződés az átláthatatlanság, a rejtőzködés, az ellenőrizhetőség hiánya, úgy az ezek talaján szárba szökkenő rémhírek, pletykák, összeesküvés elméletek hatására a bizalom társadalmi méreteiben indul csökkenésnek.

A bizalom kultúrájának negyedik eleme az embereket körülvevő környezet ismerősége, megszokottsága. Az ismerős tér, épületek, hangok, illatok stb. a már sokszor említett biztonságérzet és kiszámíthatóság érzetét keltik, amelyek szintén hozzájárulnak a bizalom kultúrájának erősödéséhez.

Végezetül, az ötödik elem az emberek és intézmények felelősségére, illetve felelősségre vonhatóságára, vagy éppen ennek ellenkezőjére, az önkényre, felelőtlenségére vonatkozik. Lényegében ez a legfontosabb tartópillére egy társadalomban meglévő intézményi bizalomnak. Amennyiben a feladatok és kötelességek, az ellenőrzés és felügyelet, az elszámoltathatóság keretei kellőképpen meghatározottak és jól működőek, az a közösség tagjaiban mind az intézményi mechanizmusok működésével, mind pedig másokkal szemben nagyobb fokú bizalmat alakíthat ki. Amennyiben viszont ezek a körülmények nem állnak fenn, úgy az emberek természetes reakciója a gyanakvás, az egyéni túlélési stratégiák kifejlesztése, illetve a törvény- és normaszegés kultúrájának erősödése.

Némiképpen leegyszerűsítve: a fenti strukturális körülmények alapvetően arra vannak hatással, hogy az emberek milyen mértékben lesznek hajlandók a bizalomra „fogadni”, azaz hinni abban, hogy számukra a bizalom alapú cselekvés kifizetődő. Egy közösség tagjai természetesen nem egyformák, e hajlandóság tekintetében sem. Sztompka (2003:125) két olyan alapvető ideáltípusos személyiséget határoz meg, amelyek tulajdonságai az alábbi ellentétpárok dimenzióiban határozhatók meg: jövőorientáció vagy hagyománykövetés, magas vagy alacsony aspirációs szint, siker- vagy alkalmazkodás-orientáció, újtásra való hajlam (azaz innovativitás) vagy konformitás. Ezek a személyiségtípusok vegytiszta formájukban természetesen nem léteznek, ugyanakkor egy közösségben terjedésük öngerjesztő folyamatként mehet végbe. Ha valamelyik értékorientáció megerősödik a társadalmi klíma megváltozásának következtében, akkor nem feltétlenül kellene ahhoz közvetlen, személyes tapasztalatok, hogy ez a közösség tagjaiban továbbterjedve követendő mintává váljon. Az egyik vagy másik személyiség-orientációval jellemezhető társadalmi csoportok dominánssá válása a bizalom vagy a gyanakvás (bizalmatlanság) társadalmi kultúrájának megerősödését hozhatja magával.

A történelem számos esetben szolgáltatott már példát mindkét folyamatra. Fontos azonban az is, hogy míg a bizalom kultúrájának kiépülése egy lassú, sok apró lépésből felépülő folyamat, addig a bizalmatlanság kulturális normává szilárdulása jóval gyorsabban, akár néhány nagyobb – közvetlenül vagy közvetetten megtapasztalt – eseményen keresztül is bekövetkezhet. Kézenfekvő hasonlattal élve: egy kút vize valamilyen mérgező anyag hatására gyorsan elszennyeződhet, ugyanakkor ennek megtisztítása hosszú időt, aprólékos munkát igényel.

Mint az eddigiekből is nyilvánvaló, egy társadalomban a meglévő bizalmat több szinten is értelmezhetjük. Létezik olyan, absztrakt szintje, amely az adott rendszerre jellemző alapvető értékekre és normákra vonatkozik. Továbbá beszélhetünk bizalomról a különböző intézményekkel, ezek működésével kapcsolatban, végezetül pedig a bizalom az egyes emberek vagy társadalmi csoportok között mikroszinten is értelmezhető. E tanulmányban kísérletet teszünk a magyarországi fiatalok értékeinek, attitűdjeinek bemutatására mindhárom szinten.

A generációs folyamatokról

A kulturális és értékváltozások folyamatának e tanulmány témája szempontjából releváns elmélete generációs jellegű, azaz a kulturális orientációkban, viselkedésben bekövetkező átalakulások elsősorban a fiatal generációk belépésével, a nemzedékek közötti „erőviszonyok” folyamatos változásán keresztül mennek végbe.

Karl Mannheimnek (2000) a nemzedékek problémájáról szóló, a múlt század első felében megszülető írásában is megjelent már az a gondolat, mely szerint a generációk létrejöttéhez nem elegendő csupán a születési évszámok egyezősége, hiszen nem statisztikai kategóriákról beszélünk. A nemzedékek kialakulásához a fiatal korban megélt közös társadalmi élmények (*Zeitgeist*) és az ebből kialakuló kollektív emlékezet vezetnek el.

A meghatározó társadalmi, kulturális, gazdasági és politikai tapasztalatok, a történelmi környezet, az azonos társadalmi-kulturális közegben átélt szocializáció azok a tényezők, amelyek kialakíthatják a közös emlékezetet, értékeket és attitűdöket. Ez a mentális útravaló pedig aztán hosszú évtizedekig meghatározza gazdája gondolkodásmódját, a világról alkotott nézeteit.

Az emberek világról alkotott képe és értékorientációi lételeményeiken alapulnak. Az értékeknek az a szerepe, hogy irányelveket, alapvető viselkedési formákat adjanak az egyénnek, amelyekkel ő az adott környezetben a legjobban boldogulhat. Ezeket pedig leginkább fiatal korunkban tesszük magunkévá, és ezek „leülepedésében” egyaránt szerepe van a társadalom aktuális értékrendszeréhez kapcsolódó mintakövetésnek, a normasértést követő (vagy nem követő) szankcióknak vagy egyes érzelmeknek.

A különböző értékorientációk elsődleges funkciója, hogy kijelöljék egy társadalom, egy közösség számára a kívánatos, illetve a nem kívánatos célokat, így lehetővé téve az emberi viselkedés alapvető szabályozását (Rokeach 1973). A kulturális antropológusok által vallott nézetek szerint az összetett értékrendszerek kialakulása a darwini természetes kiválasztódáshoz hasonló folyamaton keresztül megy végbe. Ennek lényege a társadalom „kulturális fitneszségének” megteremtése egy olyan sajátos „evolúciós folyamat” során, amikor azok az értékek kerülnek előtérbe és válnak meghatározóvá, amelyek a létezés adott körülményei között több előnnyel járnak a kevésbé „versenyképesekhez” képest.

Az uralkodó értékrend így mindig az aktuális egzisztenciális körülményekhez igazodik. Amennyiben ez utóbbi változik, az új helyzetnek megfelelően az értékek átalakulása is bekövetkezik. Ez persze nem megy egyik napról a másikra, hiszen az érték-evolúciós folyamat során végbe kell mennie a kiválasztódás folyamatának is, azaz a társadalomnak „ki kell kísérleteznie”, hogy melyek azok az új életstratégiák, amelyek az aktuális körülmények között a legsikeresebbnek bizonyulnak.

Mikroszinten, azaz az egyének, a társadalmi csoportok szintjén az alkalmazkodás folyamata, az értékek változása természetesen csak korlátozott mértékben és „mennyiségben” mehet végbe. Ezért van az, hogy az adott körülményekhez legjobban alkalmazkodó újfajta életstratégia (és az ebből fakadó megváltozott érték- és normarendszer) megtalálásában és adaptálásában mindig a fiatalabb korosztályok járnak az élen. Nem feltétlenül kell különösebb pszichológiai és szociológiai ismeretekkel felvérteznie magát az embernek ahhoz, hogy elfogadja, az idősebb korosztályok esetében a bensővé tett, hosszú évek alatt kialakult és elmélyült szokásokat és világnézeteket nehezebb feladni és megváltoztatni.

Ebből az is következik, hogy ha valaki felnőtt, vagy még inkább idősebb korában kénytelen szembesülni a környezet ilyen mértékű változásával, az alkalmazkodás sokszor fájdalmas, frusztrációval teli, és csak részleges sikerrel kecsegtet. A fiatal felnőttkorban megszilárduló

értékrend egyszerre táplálkozik a leginkább a szülők és az oktatási rendszer által közvetített tudásból és normákból, a kortárs csoportok által felkínált mintákból, illetve az egyén társadalommal kapcsolatos közvetlen, személyes tapasztalataiból. Így az, hogy ebből „mi megy át”, azaz milyen mértékben fogadják el és teszik magukévá a fiatal generációk ezeket az értékeket, nagyban függ attól, hogy ez mennyiben konzisztens a saját közvetlen élettapasztalataikkal.

Nem nehéz belátni, hogy ha a körülmények jelentős mértékben megváltoztak az idősebb generációk szocializációs időszakához képest, akkor nagy eséllyel lehetünk szemtanúi az uralkodó értékrendszerek olyan megváltozásának, amely döntően a generációk cserélődésén keresztül megy végbe.

A magyarországi fiatalok európai összehasonlításban

A Magyarországra hagyományosan jellemző alacsony bizalomszint a rendszerváltozást követő két évtizedben sem változott meg alapvetően. Voltak ugyan ebben az időszakban kisebb-nagyobb „kilengések” azonban a társadalom uralkodó bizalomhiányos értékrendjét érdemben megváltoztatni képes folyamatokról nem beszélhetünk. Sőt a társadalomban meglévő bizalom szintjének változása szoros összefüggést mutatott a szabálykövetéssel, illetve a normaszegéssel kapcsolatos társadalmi attitűdökkel is. Az elmúlt másfél évtized empirikus kutatásai is azt bizonyították, hogy a magyar emberek túlnyomó többsége szerint nemcsak a gazdasági sikerességhez, hanem a mindennapi létezéshez is szükség van a szabályok áthágására, létrehozva ezzel a „bocsánatos bűnök” kategóriájába tartozó cselekvések társadalmi konvencióit.

A TÁRKI 2009-ben a *World Values Survey* 5. hullámának magyarországi kutatása kapcsán fogalmazta meg az előzőekkel részben összecsengő, történeti-földrajzi kontextusba helyezett konklúziót, mely szerint „... *ma Magyarország minden kétséget kizáróan ott helyezkedik el a világ értéktérképén, ahova történelme, kulturális öröksége kijelöli. Értékszerkezetünk nagyjában-egészében a nyugati keresztény kultúra keretei közé illeszkedik, választásaink, preferenciáink a nyugati keresztény világhoz tesznek bennünket hasonlatossá. Ugyanakkor értékválasztásainkban az tükröződik vissza, hogy sok tekintetben ennek a kultúrkernek a szélén helyezkedünk el, egy zárt, magába forduló társadalomként*” (Tóth 2009:10). Sajátos pozícióink az értékek világában elsősorban a bizalomhiány nagyon magas szintjében, ebből következően a kooperáció és a szolidaritás hiányában, a társadalmi egyenlőtlenségek el nem fogadásában, a normaszegéssel (pl. korrupcióval) kapcsolatos felemás (egyszerre elfogadó és azt elítélő) attitűdjeinkben és egy olyan paternalista mentalitásban mutatkozik meg, amely túlságosan magas elvárásokat fogalmaz meg az állammal szemben, miközben nem ismeri el annak tevékenységét.² Miközben az értékek vonatkozásában továbbra is vágyott cél maradt az egyenlőség, a valóságban az elmúlt közel két évtizedre a társadalmat és gazdaságot sikeresekre és sikertelenekre osztó dualista gondolkodás vált meghatározóvá (Csepeli 2007).

Csepeli és szerzőtársai (2004) már a rendszerváltást követő első évtized társadalmi változásaival kapcsolatban megfogalmazták azt, hogy a (gazdasági) sikeresség ok-okozati magyarázó sémáiban a kelet-európai (és így a magyar) közgondolkodásban a kezdeti „eufóriát” követően már a '90-es évek első felében gyors csökkenésnek indult a meritokratikus elvek legitimitációja, ami a teljesítmény és az érdem iránti gyanakvás és egy makrotársadalmi szín-

² Ez a fajta mentalitás nem csak a „hétköznapok” világában, hanem a gazdasági-politikai elit kapcsolataiban is éreztette hatását (Ságvári 2006).

ten értelmezett irigységérzet felerősödéséhez vezetett. Az azóta elvégzett további kutatások szintén azt jelzik, hogy e tekintetben a magyar társadalom attitűdjeiben jelentősebb változás nem következett be.

Tanulmányom második részében nemzetközi és hazai empirikus kutatások adatainak felhasználásával vizsgálom a magyar fiatalokra jellemző – a társadalmi bizalom és a normakövetés fogalmához kapcsolódó – értékeket és attitűdöket. Tisztában vagyok ugyanakkor azzal, hogy a tanulmány írásakor (2012 nyara) Európában és Magyarországon is olyan gazdasági és politikai folyamatok zajlanak, amelyek megkérdőjelezhetővé teszik akár 1-2 éves (nemzetközi összehasonlító) kutatások eredményeinek aktualitását is. Feltételezhetjük azonban, hogy a fejezet adatai a társadalmi klíma olyan dimenzióit mérik, amelyek bár bizonyos mértékben ki vannak téve a rövid távú (de)konjunkturális hatásoknak is, mégis, a társadalmi kultúra olyan mélyen gyökerező területeit érintik, ahol a trendszerű változások csak hosszabb folyamatok eredményei lehetnek. Ezt a feltételezést támaszthatja alá az a tény is, hogy a *European Social Survey* (ESS) országokra vonatkozó idősoros adatai szerint 2002 és 2010 között – néhány ország kivételével – a bizalomra vonatkozó kérdések eredményeiben jelentős változások nem következtek be, miközben ennek az időszaknak a második felében már egyértelműen, a hétköznapiakban is érezhetőek voltak a 2008-ban kezdődött gazdasági-pénzügyi válság következményei.

Mint azt a tanulmány elméleti bevezetőjében már említettem, a bizalom fogalma három alapvető dimenzió mentén értelmezhető: a rendszer működőképességébe vetett általános hit, az intézményekkel kapcsolatos bizalom, illetve az emberek/csoportok közötti bizalom területén. Vizsgáljuk most meg ezek alakulását. Az elemzéshez elsősorban a *European Social Survey* (ESS) 2010-ben lebonyolított 5. hullámának adatait használtam fel. Ahol erre módomban volt, ott az eredményeket más magyar és nemzetközi (*Eurobarometer*) kutatások adataival egészítettem ki.

Rendszerszintű bizalom

A fennálló gazdasági-politikai rendszerrel kapcsolatos bizalom, többek között, az egyes alrendszerek működőképességével kapcsolatos elégedettség fokával mérhető. Kétségtelen, hogy – bizonyos események hatására – az emberek véleménye akár rövid távon is megváltozhat mind pozitív, mind pedig negatív irányba, azonban makroszinten ez inkább tekinthető lassú és szerves folyamatnak. Az ESS 5. hullámának kérdőívében külön kérdés szerepelt a gazdaság, az oktatás, illetve az egészségügy állapotára vonatkozóan, illetve egy általános kérdés a demokrácia működésével kapcsolatban. Mivel e változók között szoros kapcsolat volt kimutatható, ezért egy olyan összevont indexet hoztam létre,³ amely egy 0–100 közötti skálán mérte az elégedettség általános szintjét. Ennek értékét kapcsolatba hozhatjuk az adott országra jellemző rendszerszintű bizalom mértékével.

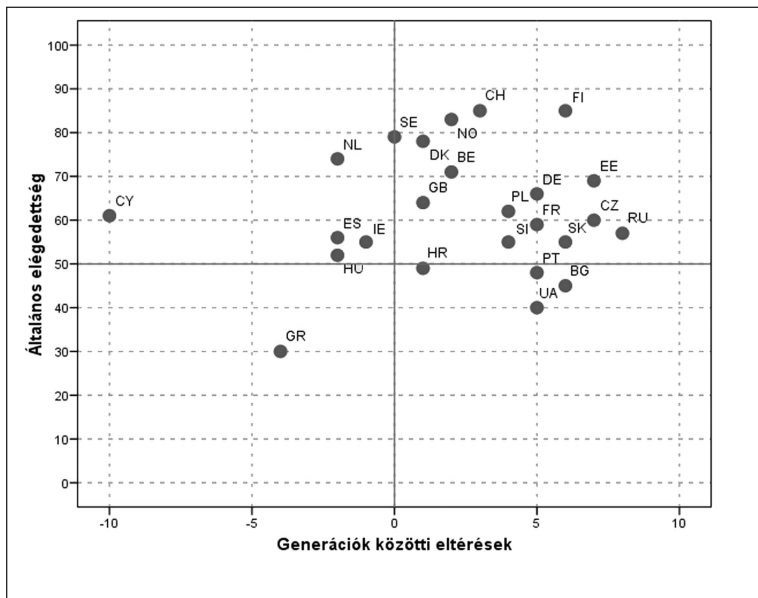
Az elégedettséget mérő index átlagos értéke a teljes ESS mintában 58, míg a 15–29 éves fiatalok⁴ esetében 60 pont volt. E korosztály átlagos értékei 85 (Finnország) és 30 (Görög-

³ Az index a négy kérdésre adott 0–10 közötti skálaértékek összesítésével, majd egy 0-tól 100-ig terjedő skálára való transzponálásával jött létre.

⁴ E tanulmányban fiatalok alatt – összhangban a nemzetközi definíciókkal – minden esetben a 15–29 éves korosztályt értem. A korosztálon belüli további életkori csoportok létrehozásának kétségkívül lett volna értelme, azonban ebben az esetben olyan alacsony elemszámok álltak volna csak rendelkezésemre, amelyek aligha lettek volna megfelelően interpretálhatóak.

ország) pont között változtak. A magyar fiatalok átlagos elégedettsége 52 pont volt, ami az egyik legalacsonyabb érték Európában (1. ábra). Sőt míg az országok többségében az idősebb generációkkal való összehasonlításban a fiatalok értékei magasabbak, addig Magyarország azon néhány ország közé tartozik, ahol fordítva, ha nem is jelentős mértékben, de a fiatalok összességében elégedetlenebbek a gazdasági-politikai rendszer működésével.⁵ 2002 és 2010 között a magyar fiatalok átlagos index-értéke közel 5 pontot csökkent (a csökkenés mértéke azonban korosztálytól független volt).

1. ábra: Az általános elégedettség értékei a 15–29 éves korosztályban, illetve ennek eltérése a 60 évesnél idősebb korosztály adott országra jellemző átlagértékétől

Adatok forrása: ESS 5. hullám (2010)

Az egyes korosztályok vélekedéseinek hasonlóságát, illetve bizonyos kérdésekben a fiatalok átlagnál nagyobb elégedetlenségét támasztják alá egy 2009-es – a gazdasági válsághoz kapcsolódóan politikai, gazdasági attitűdöket mérő – magyarországi kutatás adatai is.⁶

Azzal az állítással, hogy „*Bizonyos körülmények között egy diktatúra jobb, mint egy demokratikus politikai rendszer*”, a 18–29 éves fiatalok 24%-a értett egyet, miközben az idősebb korosztályok esetében ez az arány 20% körül mozgott (1. táblázat). További fontos adalék, hogy az ilyenfajta radikalizmus mértéke a legfiatalabbak (18–23 évesek), illetve a legjobb anyagi körülmények között élők körében volt az átlagnál magasabb.

⁵ A generációs összehasonlításhoz az adott ország 15–29 éves, illetve 60 év feletti korosztályának átlagait vettem alapul.

⁶ A kutatás során 3500 főt kérdeztek meg hagyományos (PAPI) módszerrel.

1. táblázat: „Bizonyos körülmények között egy diktatúra jobb, mint egy demokratikus politikai rendszer” állításra adott válaszok megoszlása az egyes korosztályokban

	18–29 éves	30–39 éves	40–49 éves	50–59 éves	60 évnél idősebb	Összesen
Teljes mértékben/inkább egyetért	24%	18%	21%	20%	19%	20%
Egyáltalán nem/inkább nem ért egyet	64%	69%	67%	69%	66%	67%
Nem tudja/nem válaszol	12%	13%	12%	11%	15%	13%
	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Az adatok forrása: A gazdasági válság hatása Magyarországon kutatás (2009)

A fenti két kutatás eredményei alapján láthatjuk, hogy a magyarországi fiatalok elégedettségének mértéke – nem függetlenül a társadalom egészének értékítéletétől – az alapvető rendszerek működésével kapcsolatban fokozatosan romlott az elmúlt évtized során.

Intézményi bizalom

A fiatalok intézményekkel kapcsolatos társadalmi bizalma, illetve a generációk közötti különbségek tekintetében a vizsgált európai országok már jóval összetettebb képet mutatnak.⁷ Jól láthatóan elkülönülnek egymástól a skandináv országok (Svédország, Finnország, Norvégia, Dánia), illetve Hollandia és Svájc (2. ábra). Az intézményi bizalom szintje ezekben az országokban a legmagasabb (a 10-es skálán 6 körüli érték), sőt a fiatalok az idősebb korosztállyal való összehasonlításban is összességében nagyobb bizalommal viseltetnek a különböző intézmények iránt. A többi ország esetében ilyen markánsan elkülönülő csoportok már kevésbé határozhatók meg. Egyértelműen a görög, horvát, ukrán és bolgár fiatalok rendelkeznek a legkisebb szintű bizalommal, eltérés közöttük csak abban van, hogy mennyiben tér el a fiatal és idős korosztályok bizalomszintje. (E tekintetben Görögországban a legrosszabb a helyzet.)

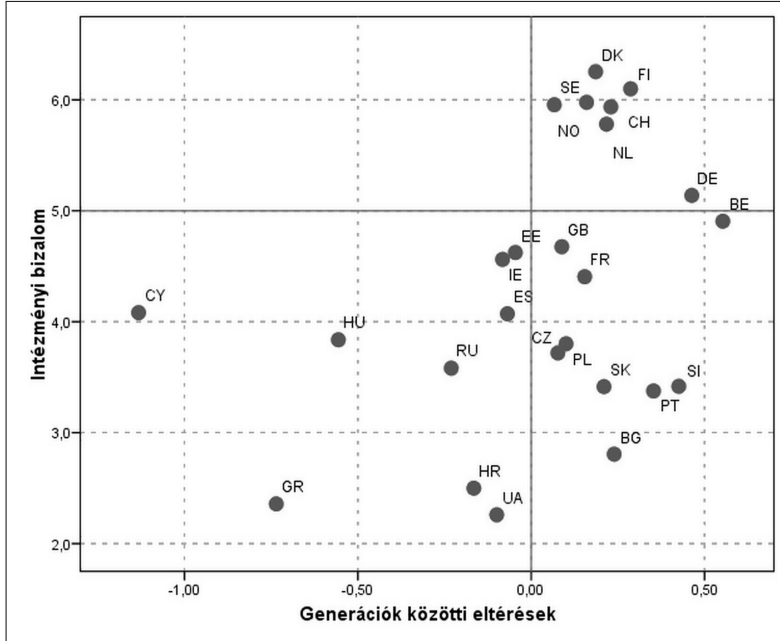
Az intézményi bizalom szintje a magyar fiatalok körében is meglehetősen alacsony (3,84), ugyanakkor az is látható, hogy a fiatalok még kedvezőtlenebbül ítélik meg a helyzetet, hiszen összességében több mint fél pont a különbség a két vizsgált korosztály között. Ez a vizsgált országok körében Ciprus és Görögország után a harmadik legmagasabb érték.

A már említett 2009-es magyarországi kutatás alapján tovább árnyalhatók a generációk közötti különbségek. A 3. ábrán jól látható, hogy a valódi törésvonal több esetben a 60 évesnél idősebbek, illetve fiatalabbak között húzódik meg, míg a huszonéves korosztály vélekedései – az Európai Unió és az egyházak kivételével – nem igazán térnek el az idősebbekétől.

Magyarország esetében tehát nem igazán érvényesül az a legtöbb európai országban megfigyelhető tendencia, mely szerint az intézményi bizalom szintje összességében a fiatalok körében a legmagasabb, a középkorúak esetében a legalacsonyabb, az idősek esetében pedig szintén magas, ám ennek szintje nem éri el a fiatalokét.

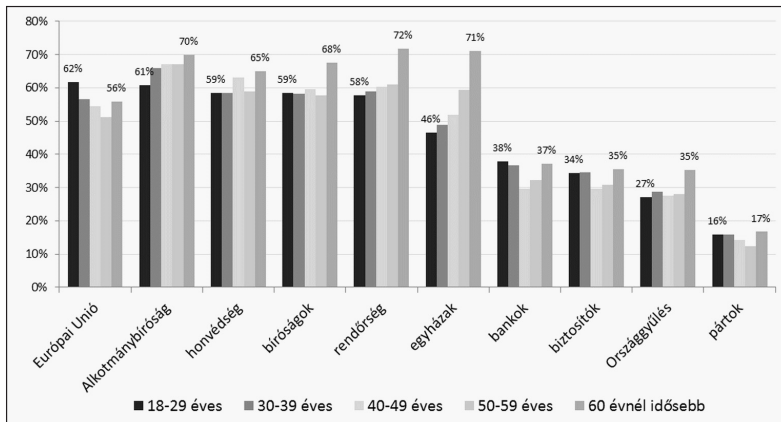
⁷ Az intézményi bizalom szintjének komplex mérésére az alábbi intézményekkel kapcsolatban adott 0–10 közötti értékek átlagait vettem alapul: az adott ország (1) országgyűlése, (2) jogrendszere, (3) rendőrsége, illetve (4) politikai pártjai. Minél nagyobb a mutató értéke, annál nagyobb az összesített intézményi bizalom szintje.

2. ábra: Az intézményi bizalom átlagos értékei a 15–29 éves korosztályban, illetve ennek eltérése a 60 évesnél idősebb korosztály adott országra jellemző átlagértékétől

Adatok forrása: ESS 5. hullám (2010)

3. ábra: Az egyes intézményekben valamilyen szinten bízók aránya

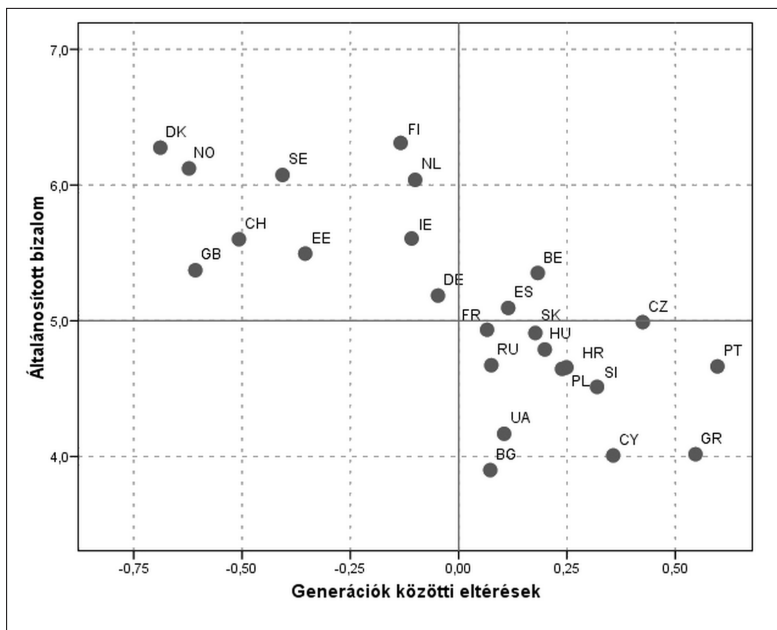
Adatok forrása: A gazdasági válság hatása Magyarországon kutatás (2009)

Általánosított (személyközi) bizalom

A bizalom harmadik dimenziója egyén és egyén között értelmezhető: az általánosított, más néven személyközi bizalom alatt leginkább azt a várakozást értjük, hogy egy közösség tagjai meghatározott szituációkban kiszámítható módon fognak viselkedni (Medgyesi–Tóth 2005).⁸

A 4. ábra adatai alapján jól látható, hogy az ESS adatbázisban szereplő országok fiataljai egy képzeletbeli választóvonal mentén két nagyobb csoportra oszthatók. Az ábra függőleges tengelyén az általánosított bizalom átlagos szintje látható az adott ország 15–29 éves korosztályában, míg a vízszintes tengely ennek az átlagos értéknek a 60 évesnél idősebb korosztály (ország)átlagához viszonyított eltérését jelzi. Ennek negatív értéke arra utalnak, hogy a fiatalokra jellemző értékek az idősebeknél alacsonyabbak, míg a pozitív értékek az ezzel ellentétes állapotot fejezik ki.

4. ábra: Az általánosított (személyközi) bizalom átlagos értékei a 15–29 éves korosztályban, illetve ennek eltérése a 60 évesnél idősebb korosztály adott országra jellemző átlagértékétől

Az adatok forrása: ESS 5. hullám (2010)

⁸ Az emberek közötti bizalom szintjének mérésére az alábbi három kérdésre adott válaszok 0–10 közötti értékeinek átlagait használtam fel. „A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt gondolja, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?”, „Gondolja, hogy a legtöbb ember, megpróbálná kihasználni Önt, ha alkalma nyílna rá, vagy igyekeznének tisztességesek lenni?”, „Ön szerint az emberek inkább csak magukkal törődnek, vagy általában segítőkészek?”. A mutató nagyobb értéke nagyobb társadalmi szintű bizalmat feltételez.

A legtöbb országban nem túl jelentősek a generációk közötti eltérések, kivételt egyrészt Dánia, Norvégia, az Egyesült Királyság, illetve Svájc, másrészt Portugália és Görögország jelent. Míg az előbbi csoportban a fiatalok bizalomszintje összességében alacsonyabb, mint az idősebb korosztályoké, addig az utóbbi országokban a helyzet fordított: itt a fiatalok azok, akik összességében nagyobb fokú általánosított bizalommal jellemezhetők.

Magyarország európai összehasonlításban – sem a személyközi bizalom átlagos szintje, sem pedig a generációk közötti eltérések tekintetében – nem tér el jelentősen a vizsgált országok átlagától. Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy – a bizalom rendszerszintű és intézményi dimenziójával szemben – Magyarország is azon országok közé tartozik, ahol az alacsonyabb életkor összességében magasabb szintű általánosított bizalmat feltételez. Az adatok azonban azt is jelzik, hogy a volt keleti blokk országai és a mediterrán országok, illetve döntően a skandináv és észak-európai régió között egy lassú kiegyenlítődési folyamat is tetten érhető:⁹ az alapvetően magas bizalomszintű országokban a generációs folyamatok ennek csökkenése, míg az alacsony bizalomszintű országokban ennek kismértékű növekedése irányába hatnak. Az európai országok különbözősége e téren természetesen nem fog eltűnni, ugyanakkor az adatokból az is kiolvasható, hogy a bizalom egy adott országban kialakult kultúrája korántsem tekinthető állandónak.

Európa bizalomtérképe

A komplex megközelítés érdekében klaszterelemzést végeztem a 15–29 éves fiatalok körében, amelynek során a korábban vizsgált két – az intézményi és a személyközi – bizalomformát, illetve a generációs különbségeket együttesen elemeztem. Először az ESS nemzetközi adatbázis teljes mintáján, az országokat a népességszám alapján súlyozva a következő négy jellegzetes csoportot különítettem el:

1. Az első csoportba tartoztak azok, akik esetében mind az intézményi, mind pedig a személyközi bizalom szintje magas volt, illetve ezek mértéke generációs összehasonlításban is pozitív elmozdulást mutatott, azaz az adott ország 60 évesnél idősebb korosztályának átlagával összevetve is magasabb volt. Ők a „bízók”.
2. A második csoport közös jellemzője, hogy az idetartozók az előző csoport ellenpólusát képezik: mindkét bizalomtípus esetében nagyon alacsony értékekkel rendelkeznek, és ez generációs összehasonlításban is csökkenő trendet mutat. Őket az egyszerűség kedvéért „gyanakvóknak” nevezhetjük.
3. A harmadik csoport az előző kettő „keveréke”, hiszen míg a személyközi bizalom szintje magas, addig az intézményekkel kapcsolatos bizalom jóval alacsonyabb. Az idősebb korosztályokkal összehasonlítva a személyközi bizalom az esetükben magasabb, míg az intézményi alacsonyabb.
4. Végezetül, a negyedik csoport jellegzetessége, hogy mindkét bizalomtípus esetében a középű (5) értékhez állnak közel, miközben a generációs különbségek sem igazán jelentősek.

⁹ Ez még akkor is igaz, ha 2002 és 2010 között néhány amúgy is magas bizalomszinttel jellemezhető országban (pl. Svédország, Hollandia) tovább emelkedett azok aránya, akik bíznak másokban.

2. táblázat: A klaszterelemzés eredménye (klaszterközéppontok)

	1	2	3	4
Intézményi bizalom (IN_TRUST)	6,37	1,79	2,92	5,08
Személyközi bizalom (PS_TRUST)	6,48	3,03	5,92	4,12
Generációs különbség (személyközi bizalom) PS_DIFF1	1,32	-1,70	1,08	-0,90
Generációs különbség (intézményi bizalom) IN_DIFF1	2,01	-1,77	-0,87	0,93

Adatok forrása: ESS 5. hullám (2010)

A négy klaszter megoszlásai az egyes nemzeti mintákban természetesen jelentős mértékben eltérnek egymástól, létrehozva ezáltal az országok jellegzetes csoportjait.¹⁰ Egy jól interpretálható négycsoportos (hierarchikus klaszteranalízis segítségével létrehozott) megoszlást mutat az 5. ábra.

5. ábra: Országtypológia az egyes országok fiataljainak bizalomtípusai alapján

Adatok forrása: ESS 5. hullám (2010)

A skandináv országok alkotják az első csoportot, kiegészülve Hollandiával és Svájcjal. Közös jellemzőjük, hogy a fiatal korcsoporton belül 42–53% között mozog a magas személyközi és intézményi bizalomsszinttel jellemezhető „bízó” (1. klaszter) csoport aránya, míg csupán 10% körüli a „gyanakvóké” (2. klaszter). Szintén alacsony annak az ellentmondásos csoportnak az aránya, ahol a magas személyközi bizalom nagyfokú intézményi bizalmatlansággal jár együtt.

A második csoportban Németországot, Franciaországot, az Egyesült Királyságot, Belgiumot, illetve Észtországot találjuk. Itt szintén magas a „bízók” aránya (de ez nem éri az első csoport mértékét), ugyanakkor valamivel magasabb az intézményekkel szemben bizalmatlanoké, illetve azoké is, akik minden szempontból bizalmatlanok (de ez utóbbi sem éri el a 20%-ot).

¹⁰ Ezek részletes megoszlása a tanulmány mellékletében (3. táblázat) található.

A harmadik csoport egy jellegzetes posztszocialista mentalitást tükröz, de ide tartozik Spanyolország és Portugália is. Ez az eredmény részben összecseng más hasonló tematikájú kutatások azon eredményeivel, amelyek a hagyományos mentalitásbeli kelet–nyugat választóvonalak helyett (amely két többé-kevésbé homogén blokkot feltételezett), sokkal inkább egy észak–dél megosztottságot mutattak ki (pl. Florida–Tinagli 2004, Ságvári 2010). Ezen országokban a „gyanakvó” (2. klaszter), illetve a „keverék” (3. klaszter) csoportba tartozók aránya már minden esetben eléri az 50%-ot. Ugyanakkor viszonylag magas arányban találunk olyanokat – a fiatal korosztályban is –, akik minden tekintetben magas bizalomszinttel jellemezhetők.

Végezetül a negyedik csoportba négy keleti, dél-keleti ország került: Ukrajna, Horvátország, Bulgária és Görögország. Itt a legmagasabb a bizalmatlanság szintje, mivel – Horvátországot kivéve – 40% körül van azoknak az aránya, akik a minden szempontból bizalmatlan csoportba tartoznak, Horvátországban pedig igen magas (42%) annak a „keverék” csoportnak az aránya, akik, az átlagosnál valamivel magasabb személyközi bizalom mellett, különösen bizalmatlanok a saját országuk intézményeivel szemben.

Az ESS nemzetközi adatbázisának hiányosságai (pl. Olaszország, Ausztria, Románia, Lettország, Litvánia, Szerbia stb.) miatt sajnos túl sok „fehér folt” van a térképen ahhoz, hogy megalapozott állításokat tegyünk Európa jól körülhatárolható bizalmi zónáival kapcsolatban, de e tanulmánynak nem is célja a nemzetközi eredmények részletekbe menő interpretációja. Mindezek ellenére az eredmények megerősítik a korábbi – teljes népszerűséget vizsgáló – kutatások megállapításait. Tehát azt, hogy a globalizációnak, az információs technológiáknak az értékeket és normákat homogenizáló hatása ellenére Európa fiataljai a társadalmi integrációt erősíteni, illetve gátolni képes bizalom tekintetében nagyon is különböző mintákat mutatnak. Az adatok azt mutatják, hogy ezek az értékek az ESS kutatás által „belátott” egy évtizedes távlatban is viszonylagos stabilitást mutatnak, azaz a bizalom társadalmi szintű csökkenésének, illetve növekedésének nincsenek egyértelműen azonosítható trendjei.¹¹ Azt is megállapíthatjuk, hogy az országok döntő többségében – Görögország és Ciprus kivételével – nem mutathatók ki jelentős generációs törésvonalak a bizalom különböző dimenzióiban.

Bizalom és annak hiánya a hétköznapiakban: normaszegés és korrupció

A társadalmi integráció egyik lehetséges indikátora az adott közösségre jellemző korrupció szubjektív észlelése. Természetesen a korrupció mértékének létezik egy objektív – ám a jelenség jellege miatt empirikusan nem mérhető – szintje, illetve egy egyéni és társadalmi szinten létező közös „tudás” és meggyőződés arról, hogy milyen mértékű a korrupció egy adott közösség, ország különböző alrendszerében (amely már a társadalomtudományok empirikus módszereivel is vizsgálható). E tanulmányban a fiatalok korrupcióval kapcsolatos társadalmi attitűdjeit és ennek generációs jellegzetességeit a *Eurobarometer* egy 2011-es kutatása alapján vizsgáltam.¹²

A korrupció jelenségével kapcsolatos tisztánlátás természetesen egy józan reakciónak tekinthető, hiszen ez segítheti a „játékszabályokhoz” való alkalmazkodás képességét. Más kérdés

¹¹ Kivétel ez alól csak az intézményi bizalom alakulása, amely Horvátország esetében nagymértékben nőtt, míg Görögországban és Ukrajnában nagymértékben csökkent 2002 és 2010 között.

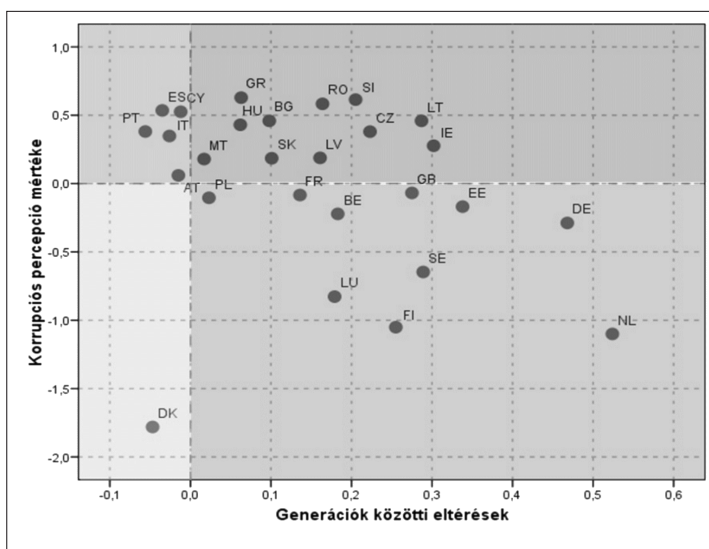
¹² Eurobarometer 76.11 (2011. szeptember). Elérhető: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_375_en.pdf. [Letöltve: 2012-08-10].

annak vizsgálata, hogy az emberek (esetünkben a fiatalok) mennyiben fogadják el ezt a társadalom normális működési állapotának. Mennyiben gondolják azt, hogy az a társadalmi állapot, amelybe lényegében „beleszocializálódtak”, a gazdaság működésének alapvető működési logikája, az „ügyek” intézésének társadalmi konszenzus alapján elfogadott módja?

Elsőként egy korrupciós percepciót mérő összevont mutatót hoztam létre, amelynek értéke azt fejezi ki, hogy az adott országban milyen mértékű problémának tartják a korrupciót a megkérdezettek. A bizalom kérdésénél már használt módszerrel ezen elemzésnek is része volt a generációs különbségek vizsgálata

A 6. ábra a vizsgált országok fiataljainak a teljes minta átlagértékei alapján négy részre osztott térben elfoglalt pozícióját mutatja. Az adatok azt jelzik, hogy azokban az országokban, amelyek a függőleges tengely (korrupciós percepció) pozitív (0,5 körüli), illetve ahol a vízszintes tengely (generációs különbségek) negatív, továbbá nullához közelítő értéktartományában helyezkednek el, a fiatalok jól érzékelhető, komoly társadalmi-gazdasági problémának tartják a korrupciót. Továbbá ez a meggyőződésük – akár közvetlen, akár közvetett tapasztalatokból táplálkozik – lényegében egy korosztálytól független társadalmi konszenzust jelez, hiszen az idősebbek és a fiatalok átlagértékei nem térnek el jelentősen egymástól. E csoportba sorolható számos mediterrán (Portugália, Spanyolország, Ciprus, Olaszország), illetve dél-kelet-európai ország (Bulgária, Görögország) mellett Magyarország is.

6. ábra: A korrupció szubjektív észlelésének mértéke a 15–29 éves korosztályban, illetve ennek eltérése a 60 évesnél idősebb korosztály adott országra jellemző átlagértékétől

Adatok forrása: Eurobarometer 76.11 (2011)

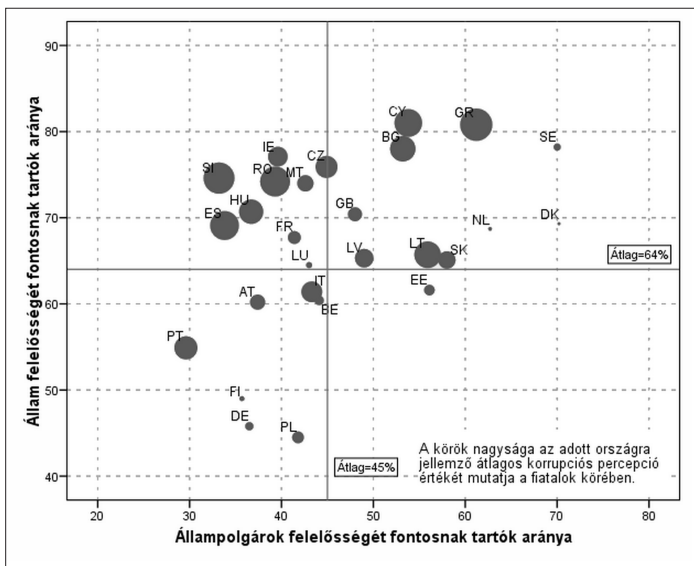
Az ábra vízszintes tengelyének negatív tartományában találjuk azokat az országokat, ahol a korrupciót az előző csoporttal összevetve jóval kisebb mértékűnek gondolják a fiatalok. Itt többnyire a skandináv országokat (Dánia, Finnország, Svédország), illetve Hollandiát és Luxemburgot találjuk.

Egy társadalom uralkodó értékeiről sokat elárul az, hogy a közösség tagjai szerint a korrupció visszaszorításában mely szereplőknek van felelőssége. A 7. ábra az állam, illetve az állampolgárok felelősségének együttes megoszlásait ábrázolja a fiatalok véleménye szerint, országonkénti átlagok formájában. (Az ábrán az országokat jelző pontok nagysága az előzőekben bemutatott korrupció percepció index értékét fejezi ki: minél nagyobb egy pont, annál nagyobb problémának, illetve nagyobb mértékűnek tartják a korrupciót az adott országban.)

Az ábrán viszonylag jól elkülönülő csoportot alkot Szlovénia, Románia, Írország, Románia, Spanyolország és Magyarország. Közös jellemzőjük, hogy ezen országokban a korrupció szintjét a fiatalok magasnak tartják, az ellene való fellépésben pedig az állam felelősségét nagyra, ugyanakkor az állampolgárokét kevésbé meghatározónak. Magyarország esetében a fiatalok 69%-a gondolja úgy, hogy az állam felelőssége a korrupció elleni fellépés, míg csupán 35% tartja ugyanezt az emberek (állampolgárok) feladatának. Ez utóbbi az egyik leg-alacsonyabb érték Európában.

7. ábra: „Kinek a feladata a korrupció megelőzése, illetve a korrupció elleni küzdelem?”

(Az államot, illetve az állampolgárokat felelősnek tartók arányának együttes megoszlása a fiatalok körében az egyes országok százalékos átlagában)

Adatok forrása: Eurobarometer 76.11 (2011)

A Kutatópont és a Transparency International közös kutatása 2011 végén vizsgálta a magyar fiatalok korrupcióval kapcsolatos véleményeit, attitűdjeit.¹³ Ennek eredményei meg-

¹³ A kutatás online panelen (CAWI) zajlott, 1000 fő megkérdezésével, akik nem, kor, településtípus és iskolai végzettség szerint reprezentálták a magyarországi internetezőket. Az internethasználat korosztályi jellegzetességei miatt ezzel az adatfelvételi módszerrel lényegében a teljes (internetező és nem internetező) népességre vonatkoztat-

erősítették más, korábbi kutatások tapasztalatait, amelynek értelmében a „*fiatalok egységes állásponton vannak abban a tekintetben, hogy ma Magyarországon a becsületesség nem kifizetődő tulajdonság, és sokkal jobban boldogulnak azok az emberek, akik készek hazudni, csalni és lopni*” (Székely et al. 2012:4). A megkérdezett fiatalok különösen a politikusokat és a médiát tartották a példamutatás szempontjából rossznak. Az eredmények további adalékkal szolgáltak a korrupcióval szemben való fellépés értelmetlenségének gondolatához. A fiatalok nagy része ugyanis nem gondolja azt, hogy az aktív állampolgári fellépésre ne lenne szükség, ugyanakkor meg vannak győződve ennek eredménytelenségéről, arról, hogy a „rendszer” úgylis visszaverné ezeket a próbálkozásait.

Összefoglalás – a tovább élő múlt

Az elmúlt évek gazdasági visszaesése és a következő évekre várható stagnálás vagy lassú kilábalás a fiatalok élethelyzetében és kilátásaiban nem ígér gyors pozitív változást. Mindez azt jelenti, hogy a közeljövőben a munkaerőpiacra belépő, illetve az időközben jelentős mértékben átszervezett felsőoktatásban tanuló, majd onnan néhány éven belül kilépő fiatalok általános generációs élményévé válhat a válságtudat és a bizonytalanság. A különösen érzékeny ön- és világnézetformáló fiatal felnőttkorban megélt gazdasági realitások pedig későbbi gondolkodásunkat is meghatározzák (Giuliano–Spilimbergo 2009). A recesszióban, bizonytalanságban, nélkülözések között töltött időszak „emléke” életük végéig kísérhet. Így feltételezhetjük, hogy a jelenlegi időszak is hatással lehet majd domináns értékeikre, a fennálló gazdasági-politikai rendszerrel kapcsolatos attitűdjeikre.

A jelen tanulmányban bemutatott eredmények azonban azt vetítik előre, hogy egyelőre nem mutatkoznak annak jelei, hogy megjelent volna egy olyan egységes – társadalmi méretekben is látható – fiatal generáció, amely a társadalmi integrációra ható értékválasztásaiban gyökeresen szakított volna a szülői örökséggel. E tanulmány keretein belül (részben az elérhető empirikus adatok korlátai miatt is) a fiatalok csoportjain belül meghúzódó belső törésvonalak bemutatására nem volt lehetőség, de nyilvánvaló, hogy ez a korosztály is belsőleg tagolt, és többféle értékorientáció egymás mellett élésével jellemezhető.

A rendszerváltás óta eltelt több mint két évtizedben jó néhány korosztály lépett be a fiatal felnőttkorba, majd onnan tovább. E generációk közös élményei a bizalom és bizalmatlanság dimenziójában nem különböznek a szülői tapasztalatoktól. Nem is voltak olyan igazán nagy hatású élményeik, amelyek erősítették volna őket abban, hogy a „dolgoknak van más elintézési módja is”. Amennyiben az ifjúságot közvetlenül érintő politikai, szakpolitikai kérdéseket tekintjük, ott sincsen igazán példa arra, hogy az ok-okozati összefüggéseket homályban hagyó, egyszerű fekete-fehér válaszokon, vagy a végtelenségig „megfaragott” politikai üzeneteken túl érdemi vita és párbeszéd zajlott volna fajsúlyos társadalmi-politikai kérdésekben.

Eredményeink alapján megkockáztathatjuk annak kijelentését, hogy a fiatalok társadalomképükben és értékválasztásaikban sok tekintetben „hozzaöregedtek” szüleikhez – dacára az ezzel ellentétes várakozásoknak. A gazdasági válság 2-3 évvel ezelőtti, a hétköznapiakba való begyűrűzéséig úgy tűnt, hogy a rendszerváltás környékén született fiatalok is továbbörökítik attitűdjeikben és egyéni életstratégiáikban a tanult tehetetlenség sajátos kelet-európai válto-

ható eredményekre juthatunk. (A korosztály kb. 10%-át kitevő, internetet nem használó népesség ezzel a módszerrel természetesen nem vizsgálható.)

zatát. Ennek egyik fő mozgatórugója a kiszámíthatóság és a biztonság mindennél fontosabb vágya volt, amely a Ronald Inglehart-féle univerzálisnak gondolt társadalmi értékváltozás folyamatával ellentétben a materialista életszemléletbe való „visszahátrálást” hozta magával. Az elmúlt évtized tizen- és huszoneves korosztályai számára a globális fogyasztói kultúrában elfoglalt pozíció vált az egyik elsődleges identitásformáló tényezővé. E felszín alatt azonban mindvégig ott találjuk a szocializmus szülői tapasztalataiból táplálkozó nosztalgiát a részben valós, részben pedig hamis biztonságérzet és lassú gyarapodás iránt. Mindez élesen szemben állt és áll azzal a kollektív társadalmi elvárással, amely a fiatalokhoz automatikusan kapcsolni vélt tulajdonságokat és szerepeket (innovativitás, kockázatvállalás, dinamizmus, versenyképesség stb.) írta elő a fiatalok számára – elsősorban a média és a politika felületes üzenetein keresztül. Mindez azonban azt eredményezte, hogy egy olyan – a társadalmi integrációhoz kapcsolódó értékválasztásaiban és attitűdjeiben – homogén, azonban sok tekintetben nem koherens társadalom jött létre, ahol a fiatalabb generációk szocializációja jelentősebb társadalmi „teknikus” mozgásokat – legalábbis az adatok alapján – nem jelez előre.

A társadalom működésével kapcsolatos alapvető értékek és attitűdök megváltozása társadalmi szinten ugyan lassú folyamat, azonban egy-egy – főleg fiatal – generáció esetében ez a külső környezet, a társadalmi „klíma” megváltozásának következtében gyorsabban is végbe mehet. A magyarországi fiatalok helyzete napjainkban kétségtelenül átalakulóban van. Az elkövetkezendő néhány év történései és erre reflektáló kutatásai adhatnak majd választ arra a kérdésre, hogy vajon a fiatalok tömeges külföldi munkavállalása, a közoktatás, a szakképzés és a felsőoktatás átalakuló rendszere, illetve a gazdaság és munkaerőpiac helyzete milyen hatással lesz majd a fiatalok társadalomképére, a társadalmi integrációval, a bizalom különböző dimenzióival kapcsolatos vélekedéseikre.

Melléklet

3. táblázat: Klaszterek aránya az egyes országokban

	Klaszter				Összesen
	1	2	3	4	
Belgium	22	10	36	32	100
Bulgária	23	41	18	17	100
Svájc	13	11	42	34	100
Cseh Köztársaság	30	24	26	20	100
Németország	17	12	33	38	100
Dánia	14	8	48	30	100
Észtország	23	19	31	27	100
Spanyolország	32	18	23	26	100
Finnország	17	7	53	22	100
Franciaország	22	17	30	31	100
Egyesült Királyság	23	17	34	26	100
Görögország	35	38	12	15	100
Horvátország	42	32	11	15	100

	Klaszter				Összesen
	1	2	3	4	
Magyarország	32	25	21	22	100
Írország	24	17	34	25	100
Hollandia	16	7	49	28	100
Norvégia	18	8	44	31	100
Lengyelország	29	24	21	26	100
Portugália	31	26	19	24	100
Svédország	17	13	46	24	100
Szlovénia	32	27	19	22	100
Szlovákia	36	22	18	24	100
Ukrajna	33	38	10	19	100
ESS országok átlaga	25	20	28	27	100

Adatok forrása: ESS 5. hullám (2010)

Hivatkozások

- Allport, G. W. (1954). *The Nature of Prejudice*. Garden City–New York: Doubleday.
- Bauer B.–Szabó A. (szerk.) (2011). *Arctalan (?) nemzedék*. Budapest: NcsSzi. Elérhető: ncsszi.hu/download.php?file_id=1023. [Letöltve: 2012-08-21].
- Csepeli Gy. (2007). A kelet-európai kisállamok új nyomorúsága. *Mozgó Világ*, 33(6). 23–26.
- Csepeli Gy.–Örkény A.–Székelyi M.–Barna I. (2004). Bizalom és gyanakvás: Szociálpszichológiai akadályok a piacgazdasághoz vezető úton Kelet-Európában. *Szociológiai Szemle*, 1. 3–35.
- Festinger, L. (1957). *A Theory of Cognitive Dissonance*. Evanston: Row, Peterson.
- Florida, R.–Tinagli, I. (2004). Europe in the Creative Age. Alfred P. Sloan Foundation – DEMOS. Elérhető: <http://www.demos.co.uk/files/EuropeintheCreativeAge2004.pdf>. [Letöltve: 2012-08-20].
- Gábor K. (2006). Ifjúsági korszakváltás, ifjúsági és politikai kultúra a kelet- és a nyugat-európai fiatalok körében. In: Gábor K.–Jancsák Cs. (szerk.) *Ifjúságszociológia*. Szeged: Belvedere. 351–366.
- Giuliano, P.–Spilimbergo, A. (2009). Growing up in a recession: beliefs and the macroeconomy. NBER Working Paper, No. 15321. Elérhető: <http://nber.org/papers/w15321>. [Letöltve: 2010-01-08.].
- Keller T.–Sik E. (2009). A korrupció észlelése, elfogadása és gyakorlata. In: Tóth I. Gy. (szerk.) *Tárki Európai Társadalmi Jelentés – Gazdasági attitűdök*. Budapest: TÁRKI. 167–181.
- Keller T. (2010). Magyarországi értéktérkép: normakövetés, egyéni teljesítmény, szolidaritás és öngondoskodás elfogadottsága a magyar társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 2. 42–70.
- Knack, S.–Keefer, P. (1997). Does social capital have an economic payoff? A cross-country investigation. *The Quarterly Journal of Economics*, 4. 1251–1288.
- Kopp M. (szerk.) (2008). *Magyar lelkiállapot 2008. Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban*. Budapest: Semmelweis.

- Laki L. (2011). Fiatalok a munkaerőpiacon. In: Bauer B.–Szabó A. (2011). 115–129.
- Mannheim K. (2000). A nemzedékek problémája. In: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris. 201–253.
- Medgyesi M.–Tóth I. Gy. (szerk.) (2005). *Kockázat, bizalom és részvétel a gazdaságban és a társadalomban*. Budapest: TÁRKI.
- OECD (2010). Rising youth unemployment during the crisis: how to prevent negative long-term consequences on a generation? *OECD Social, Employment and Migration Working Papers, No. 106*. Elérhető: <http://www.oecd.org/employment/youthforum/44986030.pdf>. [Letöltve: 2012-08-02].
- Pongrácz T. (szerk.) (2011). *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai*. Budapest: KSH.
- Ságvári B. (2006). Gazdaság, állam, politika. Érdekérvényesítés és kapcsolatok a magyarországi multinacionális vállalatok és a kormányzat között. *Kritika*, 2006. 4.
- Ságvári B. (2010). Kultúra és gazdaság. Az értékek szerepe a gazdasági fejlődésben. PhD értekezés. Kézirat.
- Ságvári B. (2011). A net-generáció törésvonalai. Kultúrafogyasztás és életstílus-csoportok a magyar fiatalok körében. In: Bauer B.–Szabó A. (2011). 263–281.
- Székely L.–Lakatos D.–Molnár Cs. G. (2012). *Fiatalok és korrupció Magyarországon*. Budapest: Transparency International Magyarország. Elérhető: http://www.transparency.hu/uploads/docs/Fiatalok_es_a_korrupcio_Magyarorszagon.pdf. [Letöltve: 2012-07-10].
- Sztompka, P. (2003). *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press
- Tóth I. Gy. (2009). Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékstruktúrájában. A gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei című kutatás zárójelentése. Budapest: TÁRKI. Elérhető: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_elemzeszaro_toth.pdf. [Letöltve: 2012-08-21].

A KULTÚRA ÉS AZ ÉRTÉKEK SZEREPÉRŐL

Kulcsszavak: integráció, érték, kultúra, szociális minták, szerves fejlődés

Minden integráció – legyen az gazdasági, kulturális vagy szociális – olyan folyamat, amely a *viszonyba kerüléstől*, az egymás közti *kölcsönhatások* egyre teljesebb áramlásán és a külső tényezőkkel szembeni *közös, egymással „szolidáris” fellépésen* keresztül az *egységes, összehangolt rendszerré válásig* és az integrált elemeknek az *Egésszel való identifikálódásáig* követhető. Teljes integrációról csak e folyamat végén beszélhetünk, de a folyamat természetesen egyik vagy másik szinten meg is rekedhet, dezintegrációs folyamatok pedig a már elért integrációs szintek struktúráit is kikezdehetik. Az emberi történelem integrációs és dezintegrációs folyamatok sokaságával jellemezhető, de az emberi társadalomra is érvényes, ami az élővilágra általában: egyre komplexebb szerveződési szintek jönnek létre.

A társadalom integrációs-dezintegrációs folyamatait vizsgálva az első kérdés, hogy *milyen integrációs egységek* a vizsgálódás tárgyai. Ez már csak azért is fontos, mert az egyik integrálódási folyamat, az egyik integrációs szint szempontjából a másik integráltsága negatív, dezintegratív hatású tényező is lehet.

Ma már a *világméretű integráció* erősen vitatott, bár gyakran vizsgált lehetősége is felmerül. Amikor a „világrendszer”-iskola (Wallerstein, Arrighi, Gunder-Frank, Amin stb.) centrum–periféria viszonyokat eleméz, akkor minden integrációs folyamat egyik kulcsproblémájára kérdez rá (amely kérdésre későbbi szintek kapcsán még visszatérünk), tehát hogy lehetséges-e valóságos integráció az integrálandó részek egyenlőtlensége mellett? A világrendszer-iskola által felvetett problémák egy másik lényeges összetevője szerint a globalizáció dominánsan – bár nem kizárólagosan – a *gazdaság* globalizációján, eredendően a „világ gazdaság” kialakulásán alapszik, ami felveti azt a kérdést, hogy a társadalom egyes alrendszerei (mint a gazdaság) önálló integráló egységeknek tekinthetők-e, vagy ellenkezőleg, éppen az egyes alrendszerek túlzott önállósulása jelent dezintegráló tényezőt? Vagy egyszerűen csak arról van szó, hogy egy-egy olyan alrendszer, mint a gazdaság a társadalmi rendszerekben a természetes integráló folyamat *alapvető eszköze, szerve*, mint sokan állítják?

Valóságos globális integrációról azonban ma még nem beszélhetünk, a világot – a világ gazdaság többé-kevésbé integrált és a tömegkultúra mind integráltabb rendszere mellett – politikai és kulturális értelemben külön rendszereket alkotó szereplők versenye jellemzi, ahol a gazdaság fő aktorai összefonódnak a hatalmi struktúrákkal. Fő szereplőnek a hungtingtoni értelemben vett „civilizációkat” is lehet tekinteni, vagy az ezekkel szinte egybeeső kontinensnyi méretű nagyhatalmakat, „magállamokat”. A következő szintek tehát, amelyeken az integráció vizsgálható: a *kontinensnyi nemzetállami szint*, illetve a vallási-kulturális rendszerek szintje. Napjainkig az egyetlen kísérletnek a nemzetállamok fölötti teljesen(?) kontinentális méretű integrációra az Egyesült Európa lenne tekinthető.

A következő integrációs szint, amely ma még mindig a legelterjedtebb, a *nemzetállami szint*. Problémaként vehető fel az államnemzet versus kultúrnemzet régi kérdése, s mivel dominánsan a nemzetállami szintű integráció kérdéseit szeretnénk most tárgyalni, e kérdéskörre is visszatérünk még.

Létezik egy olyan, a nemzetállamok és az EU közötti szint is, a *regionális szint* (hiszen magának az EU-nak a magját is egy regionális integráció: Belgium, Hollandia és Luxemburg gazdasági integrációja alkotja). A magyar hagyományokban is találhatunk példát az ilyen integrációs lehetőségek keresésére: a Habsburg birodalmi integráció alternatívájaként így fogalmazódtak meg a Duna-menti konföderáció különböző variánsai (a „visegrádi négyekre” vonatkozó elképzeléseket is beleértve).

A *vallási integráció*¹ egyes esetekben párhuzamos a nemzeti integrációval, míg gyakran az utóbbi ellen ható erőként lép fel. Időnként a vallási megosztottság nehezíti vagy teszi éppen lehetetlenné a nemzeti integrációt (például a szerbek, bosnyákok és horvátok egységes nemzetté válását vagy a függetlenné vált India egységének fennmaradását), míg máskor a nemzetállami megosztottság hat a vallási alapú integráció ellen.

Különös figyelmet érdemelnek a nemzetállamnál alacsonyabb fokú integrációs szintek, mint a kisebb regionális egységek, a *több megyét összefogó gazdasági régióktól* le az egyes városok természetes vonzáskörzetéig, a Bibó és Erdei elképzelte „*városmegyéig*”; az egyes települések (nagyvárosi körzetek); illetve az integrációs szerepet ellátó *intézmények* a legkisebb integrációs egységekig, a *családi, munkahelyi, szomszédsági* és egyéb kapcsolatrendszeréig.²

Az alábbiakban – alapvetően a *nemzetállami* és az annál *kisebb egységek integrációját* tekintetbe véve – az integráció problémáját elsősorban a kultúra- és értékszociológia szempontjából tekintjük át, vázlatosan sorra véve az integrációs folyamatokban szerepet játszó *egyes tényezők szerepét* is.

*

Az emberi társadalom sosem volt homogén, ám szerveződése kezdetétől élnek azok az aranykor-mítoszok, amelyek – hol a múltba, hol messianisztikusan a jövőbe vetítve – voltaképpen az integráció programját fogalmazzák meg, tehát hogy a különműködés elismerésével is lehetséges társadalmi összhang. Bár a *totális* összhang nyilvánvalóan lehetetlen, az összehangolás a társadalmak történetének nagy részében – a válságkorszakok kivételével – mégis többé-kevésbé működik, dezintegrált csoportok és egyének marginalizálásával vagy zárványhelyzetbe szorításával. Ez az összehangoltság, a társadalmak integráltsága nem jelent még csak viszonylagos konfliktusmentességet sem, csak azt, hogy működőképes mechanizmusok léteznek ezek kezelésére, a társadalmi létnek a konfliktusok ellenére rendszerként való működtetésére. (Éppen azért, mert a társadalmak fennállásuk nagyobb részében többé-kevésbé integráltan működnek, lehet relevanciája az olyan strukturalista-funkcionalista szociológiai modelleknek, mint például Parsonsé). Amikor azonban egy társadalom integrációs egyensúlya megbillen, a parsonsi társadalomábrázolás érvényessége is elbizonytalanodik, s ahogy ilyenkor az integráló mechanizmusok a *status quo* retrográd, merev védelmezőinek,

¹ Amellyel most szintén nem foglalkozunk részletesebben, lásd például Kamarás István, Tomka Miklós, Gereben Ferenc vizsgálatait.

² Ez a „hálózat”-kutatások tárgya (pl. Angelusz–Tardos 1991, Albert–Dávid 2007, Utasi 2002, Somlai 2008).

az egyébként szintén az integrációt szolgáló társadalomelméletek pedig a valóságot pontatlanul ábrázoló apologetikának tűnnek. A dezintegráció a bemerevedés, a belső és külső változásokhoz való alkalmazkodás megromlása esetén átmenetileg jótékony hatású lehet, a dezintegráltság (tartósuló) *állapota* azonban éppen az alkalmazkodás szempontjából a legrosszabb az emberi nem számára. Ezért az integrációs törekvések a társadalmi gyakorlatot minden korban áthatják, (hozzáértve persze, hogy nagyon sokféle integrációs *törekvés* lehetséges, s közöttük olyanok is, amelyek *eredményei* egyáltalán nem erősítik, inkább gyöngítik az integrációt).

Az integráció megközelíthető a politika vagy a gazdaság oldaláról is, de annak egyik lényegi eleme a *kultúrában* ragadható meg, minthogy éppen a kultúra (beleértve a tágabb értelemben vett, például érintkezési- és viselkedéskultúrát is) az, ami a társadalom egész koherenciáját biztosítja, rendszerbe szervezi és tartalmat ad neki. Természetesen a rendszerbe szervezés, a koherencia- és tartalomadás konkrét teendőit konkrét intézmények – és azon belül konkrét személyek – végzik, de ami mindezek tevékenységét összehangolja, az az adott társadalom egész jelenét (múltját és jövőjét is) metarendszerként működtető „kultúra”. Ezért aztán a társadalmi integráció mindig a *kultúra* integráltságán múlik. Minél integráltabb egy kultúra, annál integrálóképesebb is.

Egyik kiinduló premisszánk, hogy a *kultúra integráltságát* – nem annak homogenitását, hanem többé-kevésbé koherens rendszerre szerveződését – kétszeresen is alapvető fontosságúnak tartjuk. Egyrészt úgy gondoljuk, hogy egy kultúra fennmaradása s a világ többi kultúrája közé való betagozódása akkor biztosított, ha többé-kevésbé integrált, s így kifelé összerendezett egészként tud fellépni, a kívülről érkező hatásokat pedig be tudja építeni a maga rendszerébe. Másrészt ez az integráltság nagyon fontos a kultúra belső működése szempontjából is, mert a tartósan feloldatlan, polarizált hasadások rombolóan hatnak a kultúra működése, önépítése tekintetében, s gazdasági, társadalmi és politikai következményeik is negatívak. A kultúra viszonylagos integráltsága már csak azért is alapvető, mert a *kultúra lényege éppen a társadalom integrációjának biztosítása*.

A mai magyar társadalmat többféle törésvonal, megosztottság és ezek dezintegratív – igen összetett – hatásai jellemzik. E hatások része a magyar társadalom többszörös megosztottságából, más részük a világot jellemző többsíkú válságból származik (Kapitány–Kapitány 2003, 2009), s szerepet játszik benne az intézmények (részben az útfüggőséggel is magyarázható) diszfunkcionális működése és különböző értékcollíziók (Kapitány–Kapitány 2012b) is. Mindezekről másutt bővebben írtunk, így az alábbiakban inkább *azokat a tényezőket* vesszük sorra, amelyeket szerintünk potenciális integrációs hatásokra való tekintettel érdemes figyelembe venni.

Az integráció tényezői

Nem írunk most részletesebben a *gazdaság*, az *állam*, a *jog*, a *mobilitás*, a *face-to-face közösségek* és az *intézmények* integrációs szerepéről (Kapitány–Kapitány 2007), az elsődlegesen integrációs céllal működő intézmények közül azonban érdemes külön is megemlíteni az *iskolát*. Bár erről évtizedek óta ismeretes – elsősorban Bourdieu és követői hatására –, hogy sok tekintetben inkább a társadalmi különbségek fenntartásában, újratermelésében játszik szerepet, mintsem azok csökkentésében (pl. Ferge–Tausz 2007, Havas–Liskó 2005), mindazonáltal az iskolának mindig is van szerepe a különböző szociális háttérű gyerekek közös szociáli-

zációjában, s ezáltal egymáshoz közelítésében is. A hasonló tananyag, a mindenki által átélt helyzetek, közös élmények – s nem utolsósorban a sajátjuktól különböző tapasztalatokkal való közvetlen szembesülés, a megértés lehetősége, szükséglete – még akkor is jelentősek egy-egy nemzedék integrációjában, ha később egyre inkább dezintegrációs hatások is érik őket. A hosszú oktatási-nevelési folyamat ráadásul maga is integráló hatású. Azáltal, hogy *szabályokat interiorizáltat*, azáltal, hogy *közvetíti a társadalom főbb viszonyait, szerepeit, a társadalomban domináló gondolatokat, attitűdöket*, segít mindezek szerepét „természetes” keretfeltételként elfogadtatni a felnövekvő nemzedékek minél több tagjával, akik éppen ez által integrálódnak a társadalomba. (Az iskolának ez az integratív hatása persze egyszerre jelentheti a gördülékenyebb rendszerműködés elősegítését és a fennálló igazságtalan hierarchiák konzerválását). Ha a tágabb értelemben vett kultúra integráló szerepének egyik kulcsa a szűkebb értelemben vett kultúra hatékony működése, akkor a kultúra elsajátításának, újratermelődésének egyik legfőbb forrása éppen az oktatás.

A *média* integrációs szerepe ambivalens. Egyrészt igen jelentős integráló szerepet játszik fogyasztói magához kötésével. (Többek szerint éppen az az egyik elsődleges funkciója: életidejük egy jelentős hányadában passzív szerepre készíti, leköti az emberek milliárdjait, megakadályozva, hogy lázadjanak a társadalom adott rendje ellen vagy különböző deviáns magatartásokkal vegyenek részt annak dezintegrálásában.) De maguk a *közvetített tartalmak* is integrálnak: megint csak közös élményeket, egymáshoz közeledő nyelvet teremtenek, terelik a motivációkat, különböző közvetlen és közvetett módszerekkel visszaigazolják a fennálló rend főbb vonalait, annak megfelelő értékeket, magatartásokat, viszonyulásmódokat preferálnak (Császi 2002).

Ugyanakkor a média *inadekvát kulturális mintákat* is közvetít, s ezzel részt vesz a világról alkotott képzetek és a valóság távolodásában, az értékcollíziók kialakulásában – ennek viszont dezintegratív hatásai vannak. A „gonosz világ” képzetének közvetítésével (Gerbner 2002) egyrészt segít kisütni, relativizálni a negatív tapasztalatokat és áttételezni az agressziót, több kidolgozott modellel, például a szociáldarwinizmus szemléletével a domináló versenytársadalom alapjellegéhez szocializál (tehát ily módon is integrál); ám egyszerismind feszültséget is teremt a fennálló világgal szemben, fokozza az egyén szembenállását a többiekkel, ez pedig sokakból a dezintegráció irányába mutató reakciókat vált ki.

A médiában megjelenő konfliktusok eltérő hatásúak lehetnek: van, amikor a média kifejezetten konfliktusgerjesztő, máskor viszont segít a konfliktusok oldásában.³

A következő, integratív hatású tényező az *egyes társadalmi csoportok mint átfogó kulturális mintaadók* jelenléte. Ezt mint *par excellence* kulturális (és értékrendszeri) tényezőt (amely kiterjed az életmód, a tárgykultúra-lakáskultúra, az emberi kapcsolatrendszer, a fogyasztási, étkezési, öltözködési, utazási szokások, az olvasói és médiahasználati preferenciák területeire) részletesebben is bemutatjuk. A társadalom rétegződésével az egyes szociokulturális nagycsoportoknak (osztályok, rendek stb.) saját kulturális modelljük is kialakul: a többi nagy szociokulturális csoporthoz való viszonyuk mellett (amely viszonyokban a „társadalomegész”

³ Figyelemre méltók az etnikai integráció szempontjából azok a kísérletek, amelyek során mintegy az integrálandók „kezébe adják” a médiaeszközöket. Magyarországon roma gyerekek önprezentációra tanításával azt igyekeznek elérni, (több kísérletben is), hogy megtanulják saját szemmel bemutatni, ábrázolni a világot. Ez nekik maguknak lényegi segítséget nyújthat – mint nemsokára még visszatérünk erre, az egyik leghatékonyabb eszköz, az aktív (sőt, mediatív) részvétel eszközét kínálva (a társadalmon kívüliség helyett). A többségi társadalom számára pedig azzal segítik az integrációt, hogy az egyébként előítéletekkel megközelített csoportot egy multikulturális közeg egyenrangú (és alkotó) résztvevőjeként mutatják be.

létéjén), külön, magukban is „kulturát”, „társadalmat” alkotnak. Ezek a kulturális modellek összefogják, integrálják magát a csoportot, de mintaként szolgálnak a többi csoport számára is, így optimális esetben egyszerre növelik a saját csoport és a társadalom egészének integrációját. Magyarországon hagyományosan ilyen kulturális minták alakultak ki a – külön-külön is rétegzett – nemesség, polgárság és parasztság világában is. A 20. századra külön modellé (önálló szociokulturális csoporttá) állt össze az értelmiség is. (Van kulturális modellje a városi munkásságnak is, de annak ellenére – vagy éppen azért –, hogy a szocializmus idején ezt a modellt állították eszményi mintául a társadalom többi csoportja számára, e modell többi csoportra gyakorolt, mintaadó hatása nem túl erős). Az alábbiakban e szociokulturális modellek esetleges integrációs hatását vesszük sorra.

A *nemesi* modell az utóbbi években növekvő népszerűséggel bír. Státuszszimbólumot is, életformamintát is jelentenek a kastélyok, kúriák; azok közül, akik megtehetik, sokan vásárolnak, újítanak fel ilyen épületeket, (de az utazási célpontok között is kedveltek a kastélytúrák). A nemesi életforma hatásait mutatja a nagy társasági események szervezése, az ehhez kapcsolódó tárgyi kellékek (sokszemélyes étkezészetek, nagy étkezőasztal, almárium) iránti kereslet, a nagy közös étkezések „formájának megadása”. Ehhez kapcsolódik a borkultúra fellendülése, a saját névvel palackozott borok divatja. A nemesi hagyományból sugárik szét a családfakutatás, az ősök képeinek kifüggesztése, a lakások vadásztrófeákkal, fegyverekkel, páncélokkal díszítése. Idekapcsolható a ló- és a lovas kultúra újra előtérbe kerülése is (a természetben való lovaglás, az „úrlovas” attitűdje, amelyben a ló elsődlegesen nem a munkavégzéssel áll kapcsolatban). A nemesi modell az öltözködésben, a viselkedésben is érezteti hatását; egyrészt olyan viseletelemek jelennek meg újra (atilla, bocskai vagy a hagyományos női viselet egyes darabjai), amelyek a történelmi nemességhez köthetők, másrészt újra szerepet kezd játszani a dresszkód, vagy az asztali etikett hagyományos szabályai.

A nemesi modell a társadalom hierarchikus tagozódásának, a vezető csoportok elkülönülésének évezredes folyamatában alakult ki, egyrészt a mindenkori hatalmi szimbólika elemeire, másrészt a sajátosan a feudális viszonyokra jellemző – a vadász-harcosok „katonai arisztokráciájából” létrejött csoportokhoz kötődő – szimbólumokra építve. Az évszázadok során a nemesség „nemesi nemzetként” külön társadalmi egységgé különült, és vertikálisan differenciálódott. A feudális viszonyokban jogilag is szentesített felsőbb helyzetük révén évszázadokon át mintaadók voltak az összes többi társadalmi csoport számára; a belső tagolódás pedig az egyre növekvő számú nemességből külön is kiemelve az arisztokráciát a legfőbb mintaadóvá tette. Ez a mintaadó szerep a feudális társadalmi szerkezetben ambivalens volt: egyrészt a fentebbi szintek mintájukkal mintegy húzták maguk után az alsóbb szinteken lévőket, másrészt a hangsúlyozott elkülönülés szabályai bizonyos vonatkozásokban eleve tiltották a más csoportok általi utánzást, tehát az egyes csoportok disszimilálódását segítették elő. A feudális szerkezet sajátos integrációs rendszerében azonban a disszimiláció nem feltétlenül dezintegratív, minthogy e társadalmak lényegéhez tartozik, hogy mindenki a „maga helyén”, tehát a hierarchikus tagolódást mintegy „természeti törvényként” elfogadva, a maga kaszt, rendi stb. szerepén keresztül integrálódik a társadalomba. Másrészt erős integratív hatás érvényesül az egyes csoportokon belül is, ahol a többiektől való különbözős, elkülönülés maga az egyik legfőbb integráló erő.

A második világháborút követő társadalmi átalakítás felszámolta a nemességet mint társadalmi csoportot, ám ahogy a feudális viszonyok tovább éltek a kapcsolati és egyes intézményi mechanizmusokban, a minta is tovább élt, legalábbis egyes elemeiben. Minthogy azonban maga a csoport megszűnt reprezentatív társadalmi szereplő lenni, és ezzel kiesett

a korábbi társadalmi szerkezet egyik lényeges komponense, ez szükségképpen dezintegrációs hatással járt azokban a szegmensekben, ahol a nemesség korábban közvetlen integrációs hatást gyakorolt. A nemesség kiesésével keletkező hiátus elsősorban a falvak életében jelentkezett.⁴ Ennek a hiánynak a betöltésére a szocializmus utolsó éveiben megkezdődött egy olyan folyamat, amelyet igazán illethetne a „dzsentifikáció” elnevezés: értelmiségiek falvakba költözése (gyakran éppen a korábbi nemesi kúriák, udvarházak revitalizálásával, de parasztházak értelmiségi jellegűvé váló „átértelmezésével” is). Sok helyütt ez az értelmiségi csoport kimondva-kimondatlanul éppen a hajdani nemesi mintaadó szerepnek (illetve e szerep ideáltípusának) betöltését ambicionálja, s próbál az adott település életének szervezőjévé, gerjesztőjévé válni.⁵ Az erősen dezintegrálódott falvak életében ennek elvben igen sok pozitív hozadéka lehet (és néhány település esetében ez meg is figyelhető), ahol azonban erős hasadás, akár ütközős mutakozik az őslakosok és a betelepülők, „bebírók” között, ott éppen az integratív hatás nem tud létrejönni. Ilyenkor csak hosszú távon dől el, hogy a beköltözötteknek sikerül-e szervesen betagozódniuk a település életébe. Az elvágott történelmi szálak *valamilyen formában* való összekötése-pótlása azonban az integráció fontos feltétele.

Talán még erősebb a *polgári modell* kulturális mintaadó hatása. Ma mind a 19–20. század fordulójához kapcsolódó, mind a két világháború közti városi kultúrának nagy a népszerűsége. Ugyancsak reneszánsza van a polgári nyilvánosság és életvitel olyan adekvát intézményeinek, mint a kávéházak, cukrászdák, színházak és mozik, vagy a gyógyfürdők. (Ez utóbbiak kedvelt utazási célpontokká is válnak, akárcsak olyan, erősen polgári légkörű városok, mint London, Amszterdam; vagy a polgári szórakozás olyan reprezentatív alkalmi, mint a bécsi újévi koncertek, a veronai opera-előadások vagy a bayreuthi fesztivál.) A polgári lakáskultúra jellegzetes tárgyai, mint a zongora, a családi fotóalbumok, a vitrinek, a csipkék, a perzsa-szőnyegek, a biedermeier bútorok, romantikus dísz tárgyak ugyancsak népszerűek. Különös figyelem esik a polgári életformát idéző irodalmi művekre, filmekre. A „polgári” jelző számtalan szókapcsolatban szerepel (pozitív konnotációval). Terjednek a polgári mentalitás olyan elemei, mint az ironikus-önironikus magatartás, a privát lét örömeinek tulajdonított fontosság, a csevegő-társalgó társasági együttlétek. Tömegével bukkannak fel a magyar városok régi polgári életét bemutató képeslapok, albumok, az interneten terjesztett *slide-show*-k.

A polgári modell, megjelenése óta, a társadalom legkülönfélébb csoportjaira hatást gyakorol. Amióta a kapitalista társadalmi rendszer szétfeszítette a feudalizmus kereteit, azóta a legfőbb mintaadó szerepéből is kiszorította a feudális nemességet, de már hatalomátvétele előtt erős hatással volt az akkor még a hierarchiában felette álló csoportokra is – elsősorban individualizmusával, ezzel összefüggő szabadságeszményével, életmód-orientált szemléletével és kultúrakultuszával. A 18–19. században a nemesség, sőt az arisztokrácia is számos polgári vonást vett fel (természetesen annak függvényében, hogy az adott társadalomban

⁴ Ehhez persze hozzá kell tenni, hogy a 20. századi modernizáció viszonyai között az elkülönülő nemesi életformának és kiváltságvédelemnek mint a társadalmi mobilitást akadályozó erőnek már egyre inkább dezintegratív hatása volt, hiszen a felemelkedő csoportok már nem a régi hierarchia szerint, annak viszonyaihoz akartak integrálódni, hanem új társadalmi szerepeken keresztül. Ami azonban a nemesség korábbi funkcióiból integratív erejű maradt – például a települések életének szervezésében, gazdasági újítások kezdeményezésében stb. játszott szerepük – az hiányzott, kiesett a települések második világháború utáni életéből.

⁵ Lásd erről például a Pécsi Egyetem Szijártó Zsolt által vezetett hallgatói munkacsoportjának '90-es évekbeli kutatásait. Sok más vonatkozásban is megfigyelhető a lokalitás szerepének növekedése (s ez is kedvez annak a tendenciának, hogy a helyi közélet szervezői saját kulcsszerepük felépítésében a hagyományos nemességéhez hasonló integrációs modell felélesztésével kísérletezzenek).

mekkora súlya volt a polgárságnak). A kifejlődő – és a 18–19. században már erős öntudattal magát a korábbi uralkodó csoportoktól elkülönítő, azok fölé helyező – polgárság mindközben teljes világgá, teljes társadalommá szervezi a maga modelljét, amelynek megvan a maga etikája, életmódja, kultúrája és természetesen olyan alapvető társadalomszervező viszonyulásformája is, mint a tőke–munka viszony. Egyrészt az összes többi csoportnak az újfajta, a polgári viszonyok alapján végbemenő integráció lehetőségét kínálja: az új modell, a „polgárosodás” az arisztokráciától a segédmunkássá váló szegényparaszti minden társadalmi csoport lehetősége és lehetséges mintája. Másrészt a polgári társadalom szerkezete a hármas eszmény, a „szabadság, egyenlőség, testvériség” jegyében az összes korábbi integrációs modelltől különbözik. Elvben szakít a kaszttársadalmak, rendies társadalmak azon integráció-felfogásával, amely mindenkit – különböző hierarchiafokokon – döntően születési helyzete alapján integrál a társadalomba, és – ugyancsak elvben – minden korábbinál teljesebb, bizonyos értelemben valóban totális jellegű integrációt valósít meg, amelyben mindenkit egyaránt a „piac” integrál. Persze a polgári társadalomban is hatnak erős dezintegratív hatások, a piac sem tud mindenkit integrálni, mivel a kereslet és kínálat mozgásai *állandóan* marginalizálják mindazokat, akikre nincs kereslet; s bár szétzúzzák a korábbi hierarchiák jogi alapjait, a polgári társadalomban is érvényesül a „mindenki tudja a helyét” hierarchizáló, erős csoporthatárokat képző elve (bár ez az elv már nem bír a „természeti törvény” erejével; a mobilitás sokkal kiterjedtebb a korábbiaknál).

A polgári modell a világpiac háttérével annyira erős, hogy hatása alól semmilyen eddig ismert társadalom nem tudja teljesen kivonni magát – még a vele tudatosan szembeforduló ún. „szocialista” országokban is előbb-utóbb újraindult a „polgárosodás”; miként Ázsia, Afrika egyetlen tradicionalista, fundamentalista társadalmá sem tudja ezt a hatást kizárni. (Ma már eléggé elterjedt az a nézet, hogy a 20. századi fundamentalizmusok maguk is – sajátos – modernizációs/polgárosodási modellek: Appadurai 1996, Eisenstadt 2003, Niedermüller et al. 2008.) A polgári modell integráló erejének kulcsa az, hogy a piacgazdaság termelékenységevel először lerombolja a tőle különböző társadalmak integrációs mechanizmusait, kiszakítja az egyéneket azok viszonyaiból, majd ezeket az egyéneket mint individuumokat többek között elsősorban az áruvisztonnyal integrálja. Mihelyt az egyén elfogadja, hogy a társadalomban gazdasági eszközökkel csaknem minden elérhető, s hajlandó szükségleteinek kielégítése érdekében a pragmatizmus és a *cost-benefit* szemlélet jegyében gondolkodni, ezzel egyrészt a legkülönfélébb emberi motivációk ebbe a csatornába terelhetők, s így elvben bármely egyén önként, saját legbelsőbb hajtóerőin keresztül integrálódhat a tőke–munka társadalmába, másrészt az árukínálat bősége, a civilizatorikus fejlődés tapasztalata a szükségletek között is kiemelt szerepet juttat a polgári életforma összetevőinek. Mindenki „polgárosodik”, mert a maga individualitásában mindenki kiteljesedtebb individuum akar lenni, és mert polgárosodik, mindenki egyre individualisztikusabbá is válik. Ahogy a nemesi modell integratív ereje kettős: integratív hatást gyakorol egyrészt a társadalomegészre, másrészt az elkülönülő (rendi) csoportokra, úgy kettős integratív hatása van a polgári modellnek is: ennek is (igen nagy) integráló hatása van a társadalomegészre, de ugyanakkor integratív erő az is, ahogy az egyéneket individualizálja, mert minél individuálisabb – és ezzel elvben a többi embertől függetlenítettebb, atomizáltabb – az egyén, annál erősebben és egyértelműbben kötődhet a létét meghatározó, a haszonelv, a kereslet és kínálat irányította gazdasági viszonyokhoz. Ez a kettős integráló folyamat a gyakorlatban persze dezintegratív hatású is. A klasszikus polgári minta „belülről irányított” egyéne (Riesman 1968) a 20. század második felében mindinkább átadta a helyét a mediatizált popkultúra „kívülről irányított” individualizmusának, s aki

ma „polgárosodik”, az jelentős részben már ehhez a modellhez igazodik Magyarországon is (a klasszikus polgári modell jelenleg inkább az értelmiségben, illetve a középosztály felsőbb csoportjaiban hat). A „kivülről irányított ember” egyszerre atomizált individuum és tömegember. Mint erre már Daniel Bell (1976) felhívta a figyelmet: a kivülről irányított polgári modell ellentétben áll a klasszikus polgári modellel, s bár külön-külön mindkettő képes emberek sokaságát integrálni a polgári társadalomba, ma már inkább feszültségük dezintegráló hatása érvényesül. Ma Magyarországon a polgári modell a fentiekén kívül számos egyéb okból is terjed. Már a rendszerváltás előtt olyan, a szocializmus által tagadott-visszaszorított értékek kötődtek hozzá, mint a privát lét, az individualitás védelme, a magánvélekedés (és az ahhoz kapcsolódó szabadságok) fontossága, a polgári kultúra és nem utolsósorban a magánvállalkozás előnye. Amint lehetett, ezeket az értékeket rehabilitálták, s már a '60-as/'70-es évektől a magyar társadalom a polgári kultúra élesztésével haladt a piacgazdaság felé. Hatóerejét a jelenben is az egyéni vállalkozás ethosza, az individualitás értékrendszeri preferenciája, az autonómiának és függetlenségnek a „polgárihoz” kötődő asszociációi, és nem utolsósorban a polgári biztonságra való tömeges vágyakozás adja. A „polgári” (életszínvonal, életminőség, életstílus) elérése ugyanakkor igen sokak mobilitási ambíciójának célpontja is.

A *paraszti* minta a 20. század végére nagymértékben elveszítette befolyását a társadalomra. Vannak azonban olyan társadalmi csoportok, amelyek körében ennek a szociokulturális modellnek is jelentős vonzereje van. Mint említettük, nem csak kastélyok és kúriák telnek meg új étellel, hanem parasztbarokk házak, tanyák is. Sok értelmiségi a maga modern életformáját éppen a hagyományos paraszti életvitel egyes elemeivel kombinálja. Sok helyütt lesznek lakások díszéivé festett tányérok, rokkák, egyéb népművészeti tárgyak, archaikussá vált paraszti munkaeszközök. Egyre több kertes házban építenek kerti kemencét; terjed az önellátás ethosza, revitalizálódnak az ehhez kapcsolódó építmények (nyári konyha, fészter stb.), újra szokássá válik a házi kenyérsütés, befőzés, a disznóölés, kolbásztöltés, sonkafüstölés, pálinkafőzés, gyümölcszárítás. Mind többen tartanak haszonállatot, fűszerkerteket, virágoskerteket telepítenek (városokban is). Felértékelődik a vályog, a falusi kert virágai; mind több városi ember adja fejét gomba- vagy gyógynövénygyűjtésre; újratermesztenek őshonos gyümölcsfajtaikat. Sokak szemében nagy megbecsültséget ad az erdők és vizek ismerete. A korábban „babonának” bélyegzett népi gyógymódokhoz is sokan fordulnak a hivatalos orvoslás kudarcainak korrigálására; felélednek népi mesterségek, népi tudások, a mezőgazdaság „kalendáriumi” rendjének tisztelete. Erős hatása van a táncháznak, számos gyűjtője a népzeneinek, néptáncnak. Helyi ünnepek fontos identitásképző elemei lesznek az adott település paraszti hagyományai, népszokásai; újra terjed a betlehemezés, a vízzel való húsvéti locsolás, a népi vallásosság formái. Városiak öltözetében is felbukkannak a hímzett ingek, a rakott szoknya, a mellények. Az utazási célpontok között is sokakat vonzanak az „érintetlen falvak”, terjed az öko- és zöldszturizmus.

Bár a parasztság kultúrája *alávetett társadalmi csoportok kultúrájaként* nem azon a módon tudott mintaadó modell lenni, mint a társadalomban uralkodó csoportok modelljei, de mivel a feudális társadalmon belül ugyanolyan erős saját kultúrát alakított ki, mint a nemesség, ráadásul létszámában jóval nagyobb tömeget képviselt, s még túl is élte a nemességet. Mivel a parasztságot a városoktól – s így a „kozmpolita” hatásoktól – távolabb eső életformája miatt a világon mindenütt a nemzettudat kifermálódása idején, és azóta is, a nemzet legfőbb „megtartó erejeként”, a nemzeti „karakter” legjellegzetesebb hordozójaként tartották számon, ennél fogva mintaadó hatást tudott gyakorolni saját körein túl is mindazokra, akik számára a „nemzeti” pozitív értéktartalommal bír. A paraszti minta nagyon erős volt továbbá

a parasztságon belül, amelynek közösségi, tradicionalista értékrendszerében a saját közösséghez való igazodás parancsa minden más értéknél erősebb. Erősen hatott mindazokra, akik ugyan már eltávolodtak a parasztság világától, de paraszti gyökereik révén saját hagyományait ebben a kulturális közegben találják meg. S végül a többi alávetett csoporthoz hasonlóan mintaadóként hathatott a felsőbb társadalmi csoportok azon tagjaira, akik vagy a társadalmi elnyomás miatt érzett szociális lelkiismerettől hajtva, vagy egy vitalitása-vesztett életforma felfrissítése, „életszerűvé” tétele jegyében fordulnak a közvetlen termelésben részt vevő társadalmi csoportok, s ezek között a parasztság felé. Különösen erős lehetett a paraszti minta szerepe egy olyan országban, amelyben a mezőgazdaság mindig jelentős gazdasági ágazat volt, s melynek egyik legfőbb gazdasági tartalékát elsősorban jó mezőgazdasági adottságai képezik. A paraszti minta ugyanolyan koherens kultúrát alkot, mint a többi említett kultúra: etikai rendszer, viszonymód, életformamodell (az ehhez tartozó sajátos tárgyalkultúrával).

Míg a 18–19. század fordulóján még csak színesítő elemként fordult a parasztság felé a „magaskultúra”, a 19. században Petőfi és Arany nemzedéke már uralkodóvá akarta tenni e kultúrát, hogy aztán a 19. század második felében a népiség jórészt „népieskedéssé” üresedjen, a „népélet” idillizálásba és dekorativitásba torkolljon. Ekkor jött létre a „cifra nyomorúság”, vagyis a népművészeti formákban való külsődleges tobzódás, s egyidejűleg a parasztság tömeges elnyomorodása. A két világháború között a népi írók mozgalma újra kísérletet tett a parasztság politikai-társadalmi szerepének növelésére és egy sajátos parasztpolgárosodás elősegítésére, a parasztságot elsődleges nemzetfenntartó erőnek tekintve mint az „államalkotó nemesi nemzet” alternatíváját. A parasztság polgárosítási kísérletének azonban véget vetett a szocialista fordulat, amely egyfelől szétzúzta a parasztság közösségeit, hagyományos életformáját (és a paraszti kultúramodell alapjait), másfelől „munkás-paraszt” államnak hirdetve magát, a paraszti kultúra egyes elemeit ismét a külsődleges-dekoratív módon emelte piedesztálra, a folklórt „esztrádosítva”, szegényparaszt sztárokat kiemelve, a hagyományos paraszti életformát az „öntudatos téeszparaszt” fiktív modelljével próbálva helyettesíteni. A „nemzeti” jelleget az '50-es évek ideológiájában a parasztság és a forradalmiság ötvözete képviselte, de mint ahogy nem volt valóságos mód a nemzeti érdekek képviseletére, s a „forradalmiság” eszményét egy minden valóságosan forradalmi szellemet elnyomó despotizmus csúfolta meg, úgy a parasztság is csak hamis formában jelenhetett meg a társadalom hivatalos önképében. 1956 sztálinizmus elleni rohamának fontos eleme volt a parasztság sorsának számonkérése. A paraszti mintához fordulás mind ez idáig utolsó nagy hulláma a '60-as, '70-es években következett be, amikor a (részben paraszti származású) értelmiségiek egy csoportja Bartók „tisztá forrás”-eszményének szellemében vállalta fel (olykor a hatalommal szemben is) az autentikus népkultúra életben tartását, újraélesztését. Ráadásul ezt a '60-as évek domináns modernizmusa jegyében tette (kimutatva a rokonságot a modernizmus funkcionalizmusa, valamint a hagyományos paraszti munkaeszközök és munkamódszerek letisztult funkcionalizmusa vagy a táncházak zenei és táncnyelve és a korszak modernitását képviselő beatkultúra között), s ezzel ismét a paraszti *polgárosodás* modelljét helyezték előtérbe. A rendszerváltásra azonban a paraszti polgárosodás hagyományos tartalékai jórészt elfogytak, a parasztság jelentős része addigra megindult egy nem-paraszti urbanizációs úton, a nemzeti identitás súlypontjai pedig áthelyeződtek a parasztságtól az értelmiség, illetve a középosztály csoportjaihoz, (s a „nemzeti” képzetkörében ismét inkább az ezekhez a csoportokhoz közelebb álló nemesi hagyományelemek erősödtek fel).

A paraszti kultúra integratív erejét elsősorban a falu „rendtartó” szervezete adja (Imreh 1973) – amit a szocialista bürokrácia a falvak jelentős részében megsemmisített. A rendszer-

váltás után a rendtartó falu – latensen tovább élő – hagyományai sok helyütt revitalizálódtak, de korántsem mindenütt; s még ahol megőrződtek is, ott is sokat veszítettek erejükből. A másik fontos integráló erő, a paraszti „morális munkakényszer” ugyan erős mintaként tovább élhet a leszármazottak sokadik generációjában is, a hagyományos paraszti életformától való eltávolodással azonban ennek ereje is gyengül (s a falvakba települő értelmiségiek és az őslakosok fent említett konfliktusát gyakran éppen az adja, hogy a betelepülők a hagyományos „rendtartó falu” eszményét és munkaszellemét kérik számon a mai falutól, az „őslakosok” pedig egy ellenirányú mozgás folyamában urbanizációs eszményeket követnek, és a döntően „kivülről irányított” tömegkultúrához próbálnak integrálódni). Az igazsághoz tartozik egyébként, hogy a „rendtartó falu” dezintegrációja már akkor megkezdődik, amikor a faluközösségekben megjelennek a jelentősebb vagyoni-társadalmi különbségek. Amikor aztán a hagyományos paraszti életforma alapjai is elhalványulnak, a dezintegratív tendenciák felerősödhetnek. Amennyiben ma mégis beszélhetünk e modell hatásáról, ennek megint több oka is van. A gyökérkeresés mellett (hiszen a mai városi családok többségének is paraszti gyökerei vannak) Magyarországon is hat az elidegenedett városi életformával szemben a természetközelség vonzereje; a posztindusztriális kornak a régi tudások, a kézi megmunkálás felé fordulása, és a túlfutott individualizmus korában a közvetlen kapcsolatok, a közösségi életforma vágya. Az utóbbi években jelentős tényezője ennek a hatásnak a gazdasági válság is: a növekedő anyagi nehézségek felértékelik a parasztság önellátásra képes életformáját, és a legnagyobb nehézségek között is működő magatartásmintáit; ebbe az irányba hat a bio- és öko-gazdálkodás divatja, trendje, a termelés lokális jellegének erősítésére vonatkozó elképzelések terjedése is.

Az *értelmiségi minta* szerepe az integrációban közvetlen és közvetett egyszerre. A szellemi tevékenységek nagy része eleve integratív funkciójú, és a szellemi foglalkozások ethosza is az értelmiségi hivatástudat fontos elemévé avatja az integráló szerepet. Az értelmiség ilyen szerepe halmozottan érvényesül a 20. századra, minthogy a szellemi tevékenységet végzők aránya óriási mértékben megnövekedett: akár információs társadalomnak nevezzük a korszakot, akár kommunikációs társadalomnak, posztindusztriális társadalomnak, hálózati társadalomnak stb., a lényegi változás éppen a szellemi termelők integrációs funkcióinak hatalmas mértékben megnövekedett szerepe. De közvetlenül magának a szellemi tevékenységnek is van integrációs hatása, mivel az ilyen tevékenység fokozottan hozzáköt az emberi kultúra rendszeréhez, annak minden szintjén. A minden szellemi tevékenység alapjául szolgáló *tanulás* az egyik legerősebb integrációs faktor. Az értelmiség társadalmi szerepe, s ezzel az értelmiségivé válás vonzereje azonban az utóbbi években (ismét) csökkent. Bár az értelmiségi minta követése továbbra is jelentős szerepet játszik az integrációs folyamatokban, a társadalom többi csoportjára gyakorolt hatásuk csökkent a magaskultúra integratív hatásával együtt.

A 20. században a kultúra ezen integráló funkcióját jelentős mértékben a *tömegkultúra* vette át: ennek legfőbb szociális hordozójává a meghatározatlan körvonalú „*középcsoportok*” váltak, amelyek nem a „középosztályal” azonosak, hanem a hagyományos kispolgárságból, a kispolgárosodott munkás- és parasztrétegekből, az alsó középosztályból, bérből-fizetésből élőkől és kisvállalkozókból stb. kialakult konglomerátummal. A fentiekkel ellentétben ez a csoport maga nem mintaadó, mivel jellegét nem életformája, hanem az életformáját kívülről meghatározó erők – politikai és gazdasági hatalmak, média – által számára kialakított keretek szabják meg. Ennek a mintának a terjesztésében azért kulcsfontosságú a média, mert – éppen mediális helyzete folytán – a társadalom legtöbb csoportját el tudja érni, és be tudja vonni a kívánt életformabeli, értékrendi, kultúrafogyasztási modellek követésébe. Akik a tömegkultúra kritikájával szemben e gyakran nagyon alacsony színvonalú kulturális tényező

pozitív szerepe mellett érvelnek, azoknak annyiban van igazuk, hogy – mint erre fentebb utaltunk – egy sokféle dezintegráló tényezővel együtt élő társadalomban a káosz, az anómia, a deviancia eluralkodásának fékezője lehet mindaz, ami még integratív hatást tud gyakorolni, s ezt a funkciót, az egyre nagyobb létszámú emberiség túlnyomó többségének viszonylagos integrálását a tömegkultúra (a súlyos válsághelyzetek kivételével) be tudja tölteni. (A média szerepéről lásd még pl. Bajomi 2010, Császi 2002, 2003, Garnham 2000, Gerbner 2002, György 1998, Király 1993).

Érdeemes figyelembe venni az egy-egy társadalomra az adott történelmi szakaszban erős vonzerőt gyakorló kortárs globális hatások, illetve az adott korszakban preferált, mintának, előzménynek tekintett korábbi korstílusok szerepét is (Kapitány–Kapitány 2012c).

Az integrációs tényezők közül az egyik legmeghatározóbb az egyének és csoportok viselkedését és gondolkodását irányító *etika* hatása. Korunk válságai közül ezért is az egyik legmeghatározóbb dezintegráló erő az etikai alapállás globális mértékű meggyengülése: az etika ugyanis alapvető az *egyén* integritásának megteremtésében, hiszen *minden* etikai tartás mögött felelősségtudat áll, hiszen *minden* etika a tágabb közösség normáinak belsővé tételével (az etikai rendszerek alkotói esetében a tágabb közösség normáinak létrehozásával) jön létre. Fontos azonban az is, hogy ne csak az egyének kövessenek etikai normákat, hanem a *társadalomban* is jelen legyenek *többé-kevésbé általánosan érvényesülő* etikai rendszerek, amelyek az egyének is segítenek visszaigazolni magatartása helyességét, mert ha ilyen nincs, vagy hatása nagyon meggyengült, az egyes egyének integráltsága ellenére maga az integráló erő hiányzik, a társadalom általánosan dezintegrálódik. Többféle etikai rendszer is élhet egymás mellett (ezt az együttélést vagy maguknak az etikai rendszereknek részét alkotó kölcsönös tolerancia, vagy az etikák pluralizmusához hozzáigazított társadalmi struktúra biztosíthatja).

Különleges jelentősége van a *vallások* integratív hatásainak. Nem térünk ki részletesen a vallásszociológiai kutatások eredményeire, csak azt emeljük ki, hogy a valláserkölc, a hit, illetve az egyházak szervező-összetartó szerepe számos ember számára jelent elsődleges integratív erőt, és több marginalizált csoport esetében is sokszor a vallás teremti meg a társadalomba való be-, illetve visszakapcsolódás lehetőségét.

Az etika jelenlététől majdnem elválaszthatatlan egy következő, nagyon lényeges integratív erő: a *jövőperspektívák* jelenléte. A kidolgozott etikai rendszereknek többnyire van jövőképük is. A jövőperspektíva nagyon fontos integráló tényező. Világszinten ma viszonylag kevésé vannak jövőperspektívák; inkább az uralkodó paradigma válsága, felbomlása érződik.

A *társadalmi cselekvés lehetősége* a következő nagyon fontos integratív tényező. Amikor elég széles spektrum áll rendelkezésre a társadalmi cselekvésre (informális és intézményes területeken egyaránt), akár a megnyíló jövőperspektíváknak köszönhetően, akár azért, mert a társadalmi jelenben rejlő lehetőségek széleskörűen ki tudnak bontakozni – ez mindig kedvez az integrációnak. Amikor szűkülnek a lehetőségek, a következmény ellentétes: marginalizálódás, dezintegráció. A „társadalmi cselekvés” lehetőségének itt mindkét összetevője fontos: a *valóságos és értelmes* cselekvés lehetősége is, s az is, hogy ez *össztársadalmi célokhoz kapcsolódhassék*. Az individualizáció túlfutásának következményeként egyre több kooperációs probléma jelentkezik (mind az interperszonális viszonyokban, mind az intézményes viszonyokban). A társadalmi cselekvés lehetőségének csökkentője a viszonyok bürokratizáltsága, túlszervezettsége is; amikor az egyéneknek és csoportoknak mereven kell alkalmazkodniuk a szabályokhoz, hierarchiákhoz, beszűkülnek az egyéni kezdeményezés lehetőségei, s ennek – miközben a formai integrációt az intézményes szabályozás erősítése növelheti – a valóságos integráció gyengülése, az egyének és csoportok azonosulásának csökkenése a következménye.

A társadalmi cselekvés egyik legelfogadottabb, a társadalomba a legtöbb embert integráló fajtája a *munka*. A társadalom integráltságának egyik igen nagy akadálya a legújabb kori társadalmi viszonyok között a *munka szférájának éles elszakadása az élet többi részétől*, s szembeállítás a szabadidő világával. A kultúrának az integráció szempontjából olyannyira fontos koherenciája nem állhat helyre a munka világának a kultúra egészével való összehangoltsága, a kultúra egészébe való beilleszkedése nélkül. Jelenleg a munka az emberek többsége számára elidegenedett, az élet többi részétől éles határokkal elválasztott tevékenység, nincs igazán integráló ereje, s amikor a kultúra szóba kerül, ezt általában a munkán kívül határozzák meg.

Itt viszont érdemes figyelmet szentelni mindannak a jelentős változásnak, ami a munka világában kimutatható. Munka és kultúra viszonyát is egészen új alapokra helyezheti egyrészt az olyan új termelési formák megjelenése, amelyek például (számítógépes) távmunkán alapszanak, amelyek visszahelyezik a munkát az otthonokba, lehetőséget nyújtanak a családi munka-kooperáció új formáinak felvirágzására stb. Mindez elősegítheti azt, hogy a munka elidegenedettsége jelentős mértékben csökkenjen, munka, szabadidő, a szűkebb értelemben vett kultúra, hétköznapi és ünnep stb. új módon, de ismét összekapcsolódhasson a tág értelemben vett kultúra (kultúrák) egységében. Másrészt az is gyökeres változást indukálhat munka és kultúra viszonyában, hogy magának a munkának, a termelésnek a társadalomban betöltött szerepe csökken, illetve módosul.

A társadalmi cselekvés azon fajtája, amelyet Habermas (1985, 2001) a „*kommunikatív cselekvés*” fogalmában ragad meg, az integráció szempontjából szintén különösen kedvező lehet. Habermas ugyanis itt egy olyan empatikus és konstruktív kommunikációs hozzáállást feltételez, amelynek éppen az a célja, hogy a természetszerűen sok szempontból különböző egyének és csoportok *magában a kommunikációs folyamatban integrálódjanak*. Minden olyan erőfeszítés, amely különböző szemléletek és „nyelvek” között megpróbál *közös nevezőt teremteni, különböző irányzatokat szintetizálni*, az integráció jelentős tényezője lehet.

Integráló hatása lehet magának a *társadalmi stabilitásnak* is. Amikor egy társadalom huzamosabb ideig lényegileg változatlan formákban tud működni, az megnövelheti az emberek biztonságérzetét, s így a beagyazottságtudatot és az azonosulást. A társadalom hektikus változásai idején nemcsak az igazodás változó szempontjai okozzák a dezintegrációt, hanem maga a változékonyság is gyengítheti az integráló erőt. A politikai megosztottság és a különböző irányzatok váltakozása azonban önmagában nem csak gyengítheti, de kedvező esetben erősítheti is az integrációt. Az egyes irányzatok a maguk céljaira koncentrálnak és e célokban egyetértő egyének és csoportok társadalmi beagyazódását és összetartozás-érzését is fokozhatják, az irányzatok váltakozása a hatalomban pedig elvben olyan korrekciókat biztosíthat, amelyek megakadályozzák az egy-egy irányzat egyoldalúságai miatt hátrányba kerülők dezintegrálódását. A gyakorlatban azonban ez igazából csak akkor működik, *ha az éppen hatalomban lévő centrum maga is integráló – és nem megosztó – erőként tud fellépni*, s főleg, ha a váltakozás mögött olyan rendszeralapok vannak, amelyek *az egymást váltó erők számára közös nevezőt is jelentenek*.

Integratív hatást gyakorolhatnak az egyes *értékek* is; annál inkább, minél elterjedtebb, általánosabb értékekről van szó. Integratív erőt képviselnek az egyének *ambíciói* is, ha az egyéni célok egybeesnek a társadalom szerepkínálatával. A társadalmi szerepek betöltésére irányuló ambíció ugyanis azt implikálja, hogy az egyén legitimnek ismeri el a társadalom intézményes rendjét, hiszen abban kíván meghatározott szerepet betölteni, s így legbelsőbb, személyes motivációit is mintegy hozzákapcsolja a társadalom adott rendszeréhez. Persze,

ha a társadalom működési zavarai beszűkítik az egyén lehetőségeit ezen ambíciók kiélésére, ha nagy a távolság a tömeges ambíciók, célok és azok megvalósulási lehetőségei között (például, amikor túlságosan sokan versengenek ugyanazokért a helyekért), ez ellenkező, dezintegratív hatást eredményezhet.

Elvben integráló erőnek lehet tekinteni minden olyan kezdeményezést a társadalomban, ami egyébként egymástól elszakadó társadalmi-kulturális jelenségcsoportok *szintézisének* lehetőségét hordja magában.⁶

Az integratív erők között talán az eddig felsoroltaknál kevésbé szokás figyelembe venni a *tárgyi környezet* ilyen hatásait. Pedig az integráció szempontjából egyáltalán nem mindegy, hogy ez a környezet mennyire segíti az egyes emberek beágyazódását. Itt nem csak a fogyatékkal élők számára biztosított akadálymentes környezetről, az aktivitásukat megkönnyítő eszközökről van szó. Rendkívüli mértékben befolyásolhatja az egyes egyének és csoportok integráltságérzetét az, hogy a közterek mennyire kellemesek, tiszták, karbantartottak; hogy a köztereken zajló élet ritmusa mennyire esik egybe a benne élők számára kellemes életritmussal, hogy a köztereken mozgó emberek, járművek mennyisége mennyire felel meg az ott élők komfortérzetének, mennyire könnyen érhetőek el a legfrekvenciáltabb célpontok; mennyire biztonságos a köztereken való tartózkodás, vannak-e és mekkorák a járműmentes terek, mennyire van jelen élő növényzet és élővíz (különös tekintettel a parkok, ligetek, vízpartok településen belüli arányára), milyen arányban vannak jelen az adott település szövetében az életminőség, a szórakozás, illetve a kommunikáció feltételei, az ezeket szolgáló intézmények; mennyire hatja át a települést a szabadság légköre, mennyire érvényesülnek agorafunkciók, mennyire vannak jelen spontán, szabad produkciók; mennyire érezhetik magukat otthon az adott környezetben a különböző társadalmi csoportok, kisebbségek tagjai; mennyire nagyok a körülmények színvonalkülönbségei. Persze mindezek alakulása nagyrészt a társadalmi viszonyok függvénye, a közvetlen közérzet-meghatározó komponens azonban az esetek nagy részében éppen a környezet jellege, állapota. S mindez vonatkozik a privát szférára is. A 20. század végén a tárgyi környezet ilyen integráló hatása erősödött, bár, tegyük hozzá, a túlságosan uniformizálódott tárgyi környezet egy individualisztikus értékrendszerű társadalomban beindítja a centrifugális, elhasonuló törekvéseket is.

A tárgyi környezet részeként a *technika* is képes igen nagy hatású integráló erővé válni. Napjaink új technikája minden ízében meghatározza a társadalmi létet, s mivel az élet legkülönfélébb területeit ugyanarra a technikai alapra helyezi, e technika használói között összeköttetést, kulturális közösséget is teremt. Természetesen a technika önmagában nem valósítja meg az integrációt, de a számítógépes kultúra hozadéka mindenesetre egy olyan eszközszer, amely ezt nagymértékben elősegíti.

Az integráció különböző szintjeinek viszonyáról

Nem kerülhető ki az a kérdés, amivel írásunkat indítottuk: a társadalmi lét melyik szintjén kívánjuk vizsgálni az integrációt? Hiszen magától értetődő, amire több ízben utaltunk is, hogy ugyanaz, ami az egyik szinten integratív, egy másik szinten éppen hogy dezintegratív hatásnak tekinthető.

⁶ A táncházmozgalom kapcsán már említettük, miként játszott ez szerepet a hagyomány és a beatkultúra, a ruralitás és az urbanizáció kulturális mintáinak összedolgozásában, de hasonló szereppel – a vidék és város kultúrájának összekapcsolásával – jelenhet meg például a ma egyre népszerűbbé váló közösségi kertek mozgalma is.

Az összefüggések megértéséhez érdemes az integrációs szintek viszonyát a *nemzetállami* és a *lokális* szintek viszonyában szemlélni. Az alaptétel itt is igaznak tűnik: ha az alsóbb szintek „túlságosan” önállósdnak a központtól, ez az egész rendszer meggyengüléséhez vezethet, akárcsak a helyi kezdeményezéseket lebénító túlzott centralizáció. A dezintegráció – bármelyik ok vezetett is hozzá – előbb-utóbb az egész rendszer rossz teljesítményét, meggyengülését okozza, s ekkor felerősödhet a decentralizáció követelése. Amennyiben e követelések sikerrel járnak, számos döntés az alsóbb szintekre kerül, ami felszabadító hatással járhat. Így történt például, amikor az államszocializmus – „decentralizáló” korszakában – előnyös helyzetbe hozott egyes megyéket, egyes intézményeket, amelyekben a megnőtt helyi önállóság következtében erősödött a helyi integráció. Amikor a rendszerváltás után felértékelődött az egyes települések önkormányzatainak szerepe, ez egyúttal megnövelte a lokális integráció lehetőségeit is. S ha a fentiekben a helyi kulturális aktivitás pozitív példáit emlegettük, ezek nagyrészt éppen ennek köszönhetőek. De ugyanezek a folyamatok nem minden esetben járnak hasonló eredménnyel. Egyrészt világos, hogy a decentralizációval fokozódhatnak a helyi különbségek, és ami egyes alsóbb szintű központok tevékenysége révén helyi felvirágzást és fokozódó helyi integrációt eredményez, az másutt éppen ezek akadályává válik: egy retrográd helyi központ ugyanolyan bornírt módon béníthatja meg a hozzá tartozó terület életét, mint egy hasonló országos központ. A decentralizáció azonban nem csak a magasabb szint integrációja szempontjából lehet problematikus, hanem az alacsonyabb szint integrációja szempontjából is. Jó példa erre, hogy az Amerikai Egyesült Államokban a szövetségi kormány közvetlen beavatkozásával kellett megtörni a faji megkülönböztetés fenntartása – és így az afro-amerikai közösségek és egyének dezintegrációja – mellett elköteleződő helyi központokat. Bár korábban említettük, hogy egy egyenlőtlen rendszer is működhet integrált módon, fontos megemlíteni, hogy csak akkor, ha az adott társadalmi struktúra legitimitással bír, ám az említett amerikai példa esetében ez a '60-as években már egyáltalán nem volt így: a faji alapú szembenállásnak, az elkülönülésnek az egyes csoportokon belül lehetett ugyan integratív hatása, a küzdelmek mégis inkább dezintegrálták e csoportokat is. Etnikai és/vagy szociális alapon Magyarországon is megfigyelhetők hasonló jelenségek (pl. Csanádi–Ladányi 1992, Ladányi–Szelényi 2004, Virág 2006, Ladányi 2008, Csizmady 2008).

A sikeres integráció sokkal inkább annak függvénye, hogy a *tág értelemben vett kultúra mennyire egységes* az adott szinten. Ha az adott szintet szervező politikai és gazdasági rendszer összhangban van egymással és az adott egység népességének értékrendszerével/értékrendszereivel, s összhangba hozható e népesség hagyományaival, domináns ambícióival; ha a politikai kultúra, a munkakultúra, a családi lét és az egyéb interperszonális viszonyok kultúrája nem csak hogy nincs ellentmondásban egymással, de lényegében ugyanazok a domináns értékek szervezik – akkor az integrációnak jó esélyei vannak. Ezért sokkal eredményesebb a *szerves fejlődés* a szervetlennél: a szerves fejlődésben minden új kezdeményezés eleve hozzáigazodik az adott feltételekhez, s így az előző mondatban említett összhang sokkal könnyebben létrejön. S ezért olyan fontosak azok a kezdeményezések, amelyekben összefonódik mondjuk az életmódkultúra, a közéletiség, a hagyományépítés, a művészet és a mindennapi munka világa, mert ilyenkor ez az összefonódás egyúttal a tág értelemben vett kultúra komponenseinek összedolgozódását is jelentheti. A szerves fejlődés egyik lényeges tulajdonsága, (s éppen emiatt nagyon lényeges az integráció szempontjából is), hogy a *rendszer egészét megmozdítja*, aktivizálja, s ezáltal (elvben) a társadalom minden tagja lehetőséget kap az aktivitásra, arra, hogy tudatos befolyással lehessen sorsa, életkörülményei alakítására.

Egy olyan korszakban, amelyben oly sokféle változás zajlik, mint napjainkban, s amely-

ben a kultúrának mind a külső környezete, mind belső rendszere annyiféle ellentmondással terhes, oly sok körülmény nehezíti a kultúra működését, különös jelentősége van annak a tapasztalatnak, hogy *ahol a kultúra lehetőséget kap arra, hogy szabadon megszerveződjék, ott ma is megjelenik az erre irányuló aktivitás.*

A szűkebb értelemben vett kultúra (s azon belül is különösen a magasművészet, a humán tudományok, de például a természettudományos ismeretterjesztés is) kulcsszerepet tudnak játszani abban, hogy a társadalom tagjai ne csak passzív elszenvetői legyenek a változásoknak, hanem aktív alakítói is. A szűkebb értelemben vett kultúra aktív, alakító szerepe azonban a rendszerváltás óta sok tekintetben háttérbe szorult, bár egyes területeken (s éppen az önszerveződés, az „alulról” induló kulturális kezdeményezések terén) jelentős a felpozíció. Meggyengültek azok a mechanizmusok, amelyek *a nagy folyamatok átlátását* segíthetnék, a széles körű társadalmi aktivitás feltételeit erősíthetnék.

Egyetlen integrációs szinten sincs azonban teljes harmónia. Az a törvényszerűség, amit már az etnikai csoportok integrációja kapcsán említettünk, általános: *az integráció akkor igazán sikeres, ha ráépül az integrálandó egyéneket és csoportokat korábban irányító értékekre, világgépekre, ambíciókra: ha az integráló egységben az integrálandó egyének és csoportok olyan szerepeket kapnak, amely számukra is természetes, sőt lehetőleg kívánatos.* Az integráló mag szempontjából az az optimális, ha az adott rendszer minden eleme jól integrálódik a rendszerbe. Az egyének és csoportok szempontjából az az optimális, ha úgy lehetnek részei egy rendszernek, hogy nem kell feladniuk (szinte) semmit abból, amit saját lényegi sajátosságainak tartanak. De ha ilyen – mindkét oldalról optimális – integráció létrejön, s ettől az adott szint integrációja igen erősnek mondható, ez egyáltalán nem áll szükségszerű ellentétben egy magasabb szint integráltságával. Hiszen *ha a magasabb szint úgy integrálja az alacsonyabb szintet, mint az a maga egyéneit és csoportjait, hogy az alacsonyabb szintű rendszert irányító értékek, világgépek, ambíciók a magasabb rendszerben (is) adekvátként érvényesülhetnek, akkor a magasabb szint integrációja is nagyon erős lehet.* Visszatérve tehát a különböző integrációs szintek viszonyának alapkérdéséhez: bár természetesen *a különböző szintek integrációja ölthet olyan formákat, amelyek az alacsonyabb vagy a magasabb szint integrációját gyengítik, de ez nem szükségképpen van így, s optimálisnak éppen az olyan integráció tekinthető, amely az összes többi szint integrációját is erősíti.* Ez viszont minden szinten konszenzust feltételez valamennyi rendszerelem között (ami teljesen sosem megvalósítható, de közelíthető, célul tűzhető). Az EU társadalmi is integrálhatóak, ha ez egyenjogúnak tekintett (kulturális sajátosságait, gazdasági érdekeiket, hagyományait nem csak figyelembe vevő, de a magasabb egységben játszott szerepüket kifejezetten ezekre alapozó) nemzetállamok egyfajta konföderációjaként valósul meg. *A nemzetállam is akkor erős, ha egyes részeinek, intézményeinek, lokalitásainak, társadalmi mozgalmainak, irányzatainak cselekvési szabadsága, erős integritása, s az egyes intézmények, lokalitások, társadalmi mozgalmak is akkor; ha a bennük részt vevő egyéneknek, csoportoknak cselekvési szabadsága és erős belső integritása van.* Az integrációt éppen az különbözteti meg a hegemon hatalom által kikényszerített asszimilációtól, hogy míg amazt az alsóbb szint integritásának meggyengülése előzi meg (s gyakran lerombolódás, akkulturáció kíséri), addig az integrációban az alsóbb szintek megőrizhetik belső erejüket, s optimális esetben a magasabb szintű integráció éppen annak köszönheti erejét, hogy az alsóbb szintek is jól integráltak.

Természetesen integráció másképp is létrejöhet. A történelem számos többé-kevésbé sikeres példát mutat fel autoriter, egy-egy központi akarat vagy gazdasági szisztéma által végrehajtott, mindent magához hasonító – (asszimiláló, hegemon jellegű), de *végeredményében*

integrációhoz vezető – folyamatokra is. Az így létrejött integrációkban azonban az erőszakkal „integrált” elemek által elszenvedett erőszak akár évszázadok múltán is, váratlanul visszaüthet, s a részek növekvő szuverenitásigénye és az ehhez igazodó belső integráció *ilyen esetekben* valóban dezintegratív hatású lehet a magasabb rendszer szempontjából.

Hasonlóképpen nem mindegy, mint ezt is többször hangsúlyoztuk, hogy egy társadalom (vagy bármely szint) integrációja csak bizonyos aspektusból (például csak a gazdasági, csak a politikai vagy csak a kulturális alrendszer aspektusából) vagy valamennyi aspektus együttesében jön-e létre. Integráció az is, ha csak az egyik szempontból történik meg, de ez az egyensúlytalanság előbb-utóbb problémákat okozhat a rendszerben. Az összes különböző rendszerszervező aspektus együttes érvényesülése tekinthető optimálisnak.

Végül érdemes figyelembe vennünk azt is, hogy – mint írásunk elején is hangsúlyoztuk – nemcsak a decentralizáció, a dezintegráció *sem mindig negatív* fejlemény. Túlszervezett, túlbürokratizált, túlhomogenizált vagy egyszerűen túl nagy rendszerek esetében – számos történelmi példa alapján – éppen dezintegrációjuk, sőt szétesésük a továbblépés feltétele. A történelem integrációk és dezintegrációk folyamatos váltakozása is. Olykor az alsóbb szintek – optimális *célnak* nem tekinthető – dezintegrációja szükségessé válhat egy felsőbb szint pozitív célokhoz kapcsolt integrációja érdekében. De még ilyenkor is érvényes az, hogy az *átmenetileg* meggyengült-meggyengített lokális integráció újramegerősödése mindenképpen fontos, mert minden felsőbb szint az alsóbb szintek „lábazatán” nyugszik. Az alsóbb szintű rendszer gyengesége a felsőbb szintű rendszert is gyengíti, „agyaglábú óriássá” teheti.

Hivatkozások

- Albert F.–Dávid B. (2007). *Embert barátjáról*. Budapest: Századvég.
- Angelusz R.–Tardos R. (1991). *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE MKI.
- Appadurai, A. (1996). *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalisation*. Minneapolis: Minnesota University Press.
- Bajomi L. P. (2010). *Média és politika*. Budapest: PrintX Budavár Kft.
- Bell, D. (1976). *The Cultural Contradictions of Capitalism*. London : Heinemann.
- Bourdieu, P. (1978). *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat.
- Csanádi G.–Ladányi J. (1992). *Budapest térbeli-társadalmi szerkezetének változásai*. Budapest: Akadémiai.
- Császi L. (2002). *A média rítusai*. Budapest: Osiris – MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Császi L. (2003). *Tévéerőszak és morális pánik*. Budapest: Új Mandátum.
- Csizmady A. (2008). *A lakóteleptől a lakóparkig*. Budapest: Új Mandátum.
- Eisenstadt, SN. 2003. *Comparative Civilizations and Multiple Modernities*. Leiden: Brill.
- Erdei F. (1937). *Futóhomok*. Budapest: Athaeneum.
- Ferge Zs.–Tausz K. (szerk.) (2007). *A szegénység és kirekesztés változása, 2001–2006*. Budapest: MTA–KTI.
- Garnham, N. (2000). *Emancipation, the Media, and Modernity (Arguments about the Media and Social Theory)*. Oxford–New York: Oxford University Press.
- Gerbner, G. (2002). *A média rejtett üzenete*. Budapest: Osiris–MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- György P. (1998). *Digitális éden*. Budapest: Magvető.

- Habermas, J. (1985). *A kommunikatív cselekvés elmélete I–II*. Budapest: ELTE FTIK – ELTE Szociológiai Intézet.
- Habermas, J. (2001). *A kommunikatív etika*. Budapest: Új Mandátum.
- Havas G.–Liskó I. (2005). *Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában*. Budapest: Felsőoktatási Kutatóközpont.
- Imreh I. (szerk.) (1973). *A rendtartó székely falu (Faluközösségi határozatok a feudalizmus utolsó évtizedeiből)*. Bukarest: Kriterion.
- Kapitány Á.–Kapitány G. (2003). *Értékválasztás 2002*. Budapest: Új Mandátum.
- Kapitány Á.–Kapitány G. (2007). *Túlélési stratégiák. Társadalmi adaptációs módok*. Budapest: Kossuth.
- Kapitány Á.–Kapitány G. (2009). A kultúra változása – változások kultúrája. In: Antalóczy T.–Füstös L.–Hankiss E. (szerk.) *{Vész}jelzések a kultúráról. Jelentés a magyar kultúra állapotáról, No. 1*. Budapest: MTA PTI. 18–84.
- Kapitány Á.–Kapitány G. (2010). Pártok és szubkultúrák a választási kampány tükrében. Értékválasztás, 2010. In: Antalóczy T.–Füstös L.–Hankiss E. (szerk.) *Mire jó a kultúra? Jelentés a magyar kultúra állapotáról*. Budapest: Magna Produkció Kft. 171–277.
- Kapitány Á.–Kapitány G. (2012a). *A szellemi termelési mód*. Budapest: Kossuth.
- Kapitány Á.–Kapitány G. (2012b). Konszenzusok és ambivalenciák. Reflexiók egy értékutató eredményeihez. In: Messing V.–Ságvári B. (szerk.) *Közösségi viszonyulásaink (A családdal, az állammal és a gazdasággal kapcsolatos társadalmi attitűdök, értékek európai összehasonlításban)*. Budapest: MTA TK SZI–MTA TK PTI. 102–121. Elérhető: http://www.socio.mta.hu/dynamic/st_soc_2_1.pdf. [Letöltve: 2012-07-25].
- Kapitány Á.–Kapitány G. (2012c). *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón – és utána*. Budapest: Új Mandátum.
- Király J. (1993). *Frivol múzsa*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Ladányi J. (2008). *Lakóhelyi szegregáció Budapesten*. Budapest: Új Mandátum.
- Ladányi J.–Szelényi I. (2004). *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág.
- Niedermüller P. et al. (szerk.) (2008). *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiai és modelljei a globális világban*. Budapest: l'Harmattan.
- Riesman, D. (1968). *A magányos tömeg*. Budapest: KJK.
- Somlai P. (2008). *Társas és társadalmi*. Budapest: Napvilág.
- Tomka M. (2006). *Vallás és társadalom Magyarországon*. Piliscsaba: PPKE.
- Utasi Á. (2002). *A bizalom hálója. Mikrotársadalmi kapcsolatok, szolidaritás*. Budapest: Új Mandátum.
- Virág T. (2006). A gettósodó térség. *Szociológia*, 1. 60–76.

HOGYAN LETTÜNK EGYHARMADBÓL EGYÖTÖD?

Kulcsszavak: „egyharmadország”, művészeti észlelés, identitás, szabadidő társadalom, demokrácia

Dolgozatomban a kultúra- és a művészetészlelésben tapasztalható „egyharmad”-jelenségről, az ebből adódó identitáskeresésről, a kultúráközvetítő intézmények diszfunkciójáról és a kulturális magatartásban jelentkező paradigmaváltásról, demokráciahiányról írok hazai és nemzetközi tapasztalatok alapján.

A kultúrával kapcsolatos számtalan definíciós kísérlet közül mondanivalóm kifejtéséhez a legközelebb Bourdieu (1986) és Vitányi (1996) megfogalmazása áll. A francia szociológus kultúrafelfogása három dolgot jelent: belsővé tett személyes tudást, tárgyiasult formát, intézményeket. Ezt a praxissal egészíti ki a magyar szociológus. A meghatározások egyik közös eleme a kultúra integrációs szerepének hangsúlyozása. Dolgozatomban ezt a pozitív előítéletet igyekszem cáfolni.

„Hanyatló az a civilizáció, mely nagyobb jelentőséget tulajdonít emlékezetének, mint a jövőjének” (Boulez 1981:17). A globális felgyorsulás felszínesebbé teszi a társadalmakat, perifériára sodorja a kultúrát. A „magas művészet” láthatatlan szubkultúrákba szorul.

Hogyan változtatják meg az ember jelenét, múltját és jövőjét ezek a folyamatok? – teszi fel filozófiai irányú kérdését a szociológus szerző. Az említett jelenségek ugyanis olyan eseményekhez vezetnek, amelyek elkanyarodnak a művészet, a kultúra szférájától, érdekeitől és témáitól. Az emlékezést pusztán a jövőkép megfestésére használják fel, mely két momentum közt a jelen mint az észlelés és a differenciálás tárgya jelenik meg.

Hogyan definiálhatjuk a művészetet, a kultúrát ebben a kontextusban? E felgyorsulás milyen mértékben változtatja meg tartalmát és formáját, formálódási, megjelenési és megtalálhatósági helyeit? Vajon újrapozicionálásról, újradefiniálásról vagy szertefoszlásról van szó?

Napjainkban a világ kitágulása szerkezeti átrendeződéshez vezet a közösségeken belül is, amelyek önmagukban nem, csak a többi közösséghez kapcsolódva lehetnek aktívak – ez azonban a „világméretű tömeg” által beszippantott és elnyelt osztályok eltűnéséhez vezet. A „modern nomádok”, akik gyakran pusztán a munkával összefüggő okok miatt kénytelenek szakítani a helyhez kötöttséggel, átalakítják a lakóhelyük szerkezetét is. Az előző két évszázad polgári modellje, vagyis hogy a városközpontban állt egy múzeum, egy színház és egy koncertterem, mára elavultnak számít, pedig ezek az intézmények azok, amelyek a művészetet, a kultúrát, a műveltséget közvetít(het)ik.

Óriási mértékű nyitás tapasztalható az újabb és újabb változatos formák, illetve helyszínek felé, amelyek hatása grandiózus és meglepő, ugyanakkor – a tömegtermelés miatt – divatos is. Az alkotó életét egy „magányos hosszútávfutó”-éhoz hasonlíthatjuk, ahol például az internet bekapcsolódása végteleníti a pályát, a versenyt, akár „kifulladásig”.

A művészet „mérése” és a tudás korlátozottsága

A sikeres művészi konfekciótermékek mögött tehát, amelyek „töretlenül nagy sebességgel” követik egymást, már nem létezik megélt élet, gondolat és tapasztalattal teli élmény, hanem csak az értelem meggondolatlan eltékozlása. Mára már szinte lehetetlenné vált olyan bonyolult értékkritériumok és értékmérők kidolgozása, amelyek segítségével kiegyensúlyozott véleményt lehetne alkotni a művészetről, az alkotásokról, és az alkotókról, szuverén élettervek szövése és alakítása mellett: „Amikor a tudás a hírközlésre korlátozódik, különválnak a történelem, az ítélőképesség és a tapasztalat átélt mozzanataitól. Széles körű tudással rendelkező társadalom illúzióját kelti és kiemeli a virtuális tudás realitását. Ez azt jelenti, hogy a tudást a kibernetikai információcsere szigorúan szabályozott médiumának tekintjük, ahol a gondolkodást valamiféle betegség zavarja, s ezt a betegséget hírközlésnek nevezzük” (Kroker 1999:237).

Adorno már negyven évvel ezelőtt megfogalmazta: „Nem biztos, hogy a művészet még mindig valóban lehetséges, még emancipációjának elérése után sem nyugodott bele implicit gondolatainak elvesztésébe, és el is vesztette azokat” (Adorno 1970:97). Vagy csak a művészet jellege változik meg: egyszerűen átmeneti állapotban van? Az értelmiségnek újra át kell gondolnia, milyen helyeken és milyen eszközök segítségével mutatkozhat meg a művészet, és egyáltalán, megnyilvánulhat-e még hagyományos módon.

A mai trendek vizsgálatánál kiemelik a kutatók, hogy a művészeti intézmények – a televíziós nézettségmérő mutatójához hasonlóan – a látogatottság jelentős mértékű nyomásának vannak kitéve, amit csak kompromisszumokkal lehet enyhíteni. Költség-haszon mérlegelés és statisztikák tanulmányozása segítségével alakíthatja ki a művészeti értékmérőt, miközben a művészet ideális értékeit nem lehet és nem is szabad csak számokkal mérni.

A művészet identitáskeresése

A saját kulturális megszűnésükön munkálkodó társadalmakban a kollektív emlékezet csak egy üledékes réteg a memóriánkban, nem pedig olyan táptalaj, amelyből az újdonság csírája kihajthatna. De vajon nem éppen ebből a „semmiből” hajthat ki az újdonság csírája? – kérdezzük újra meg újra. A nyugati világot hatalmába kerítő depresszió abból ered (Baudrillard–Morin 2003), hogy a krízist már nem kihívásnak, az élet egyik állapotából a másikba történő átmeneti időszaknak tekintjük. Ez a tudat azonban a – napjainkban egy gombnyomással megszüntethető – kollektív emlékezet szükségességén alapul, ezért a krízist dilemmaként éljük meg: egy olyan pontként, ahonnan nincs visszaút. Ebben a kontextusban a művészetet új szempontok szerint kell megvizsgálni, miközben az saját létét is megkérdőjelezi. Ezután azokat a helyeket és tereket is újra kell értelmezni jelenlegi érvényességük tekintetében, amelyekhez a művészet kötődik. A szubvenziós modelleknek, amelyek elsorvaszthatják az alkotóenergiát, esetlegesen úgy kell megszűnniük, hogy többé-kevésbé megváljanak a kulturális javak miniszteriális ellenőrzöttségétől.

Napjainkban a művészet vészhelyzetben van, ami képviselőit nem harcra, hanem pozícióváltásra készíti; mint Baudrillard mondta a 2003. évi franciaországi sztrájkok idején: „A kultúra egyesít, a művészet bomlaszt. Felejtse el hát a kultúrát, és éljenek inkább a művészetnek” (Baudrillard–Morin 2003:11). Baudrillard szerint a kulturális alapok egységesítése, a globalizálódás veszéllyel jár, mert új törvényekhez és intoleranciához vezet; az ellentmondás, az eredetiség, a sokféleség itt nem kívánatos. Ezzel szemben mi inkább úgy látjuk, minden

cselekedetünk, reflexiónk végső soron kultúra; a kérdés inkább az, milyen értelemben és mélységben?

A művészet közvetítő, kommunikációs közeg, az intelligens vita kultúrájának megteremtésére szolgáló eszköz, az agresszív formák megjelenésének alternatívája, míg a kultúra a mi felfogásunk szerint az emberi tevékenységek összessége.

A mai, egységesülésre törekvő Európában kell hogy legyen olyan politikai akarat is, amely tiszteletben tartja a különböző nemzeti sajátosságokat, jellegzetes kulturális eredményeket. A látási észlelés és képi gondolkodás dominanciája már elég régóta közismert az európai kultúrtörténetben. A 20. században ugyan sokáig háttérbe szorította a verbalitás-központú szemlélet, az utóbbi években azonban egyre több filozófus és pszichológus fedezi fel újra, hogy a „*gondolkodás őseredeti anyagát képzetek, nem pedig szavak alkotják*”, vagyis az emberi intelligencia alaprétege vizuális (Nyíri 2001); „*képeket megérteni, képekben gondolkodni, képekkel kapcsolatban érzelmeket érezni, sőt képekben kommunikálni az emberi természet alapvetőbb rétegéhez tartozik, mint a szavakban történő gondolkodás és kommunikáció*” (Nyíri 2001:2).

A képek sokkal erősebben hatnak ránk, mint a szavak. Ezt az is jól illusztrálja, hogy a képeknek mindig is kiemelt jelentőségük volt az emberiség történetében a barlangrajzoktól és a Biblia Pauperumtól kezdve, a reformáció sokszorosított grafikáin át, korunk képdömping-jéig. A képeket teljesen „betiltani” sohasem sikerült.

Képkorszakban élünk: képek vesznek körül bennünket mindenütt, olyan mennyiségben, mint a történelemben ezelőtt még soha. A plakátok, reprodukciók, fotók, képesújságok, televízió, mozi, képeslapok ontotta képáradat az utóbbi évtizedben tovább bővült a számítógépes grafika, digitális kamera és fényképezőgép, valamint legújabban a mobiltelefonok segítségével létrehozható képekkel. A hétköznapi emberek maguk is képalkotókká válnak. Nyíri Kristóf szerint a változások lényege, hogy a „*mentális képalkotás képessége ismét növekvőben van*”, és az emberek „*kezdik magukat otthonosan érezni a képek körében, a képekkel való tevé-
vés olyan gazdag tapasztalatára tesznek szert, amely példátlan az írott történelemben*”. Emellett „*korunk számítógépes alkalmazásai is változást gerjesztenek: a könnyű képalkotás lehetőségét, a képi kommunikáció egyre mindennaposabbá válását*” (Nyíri 2001:3). Az „*ikonikus forradalom*” magasabb szintű kommunikációt teremt meg az emberek között, amely talán a jövőben visszaadhatja a személyes kapcsolatok bensőségeségét, a kis közösségek intimitását. Otto Neurathot idézve: „*A szavak elválasztanak, a képek kapcsolatot teremtenek*” (Nyíri 2001:3).

Vannak azonban, akik borúlátóbbak a képdömping tekintetében, akik szerint a növekvő, egyre silányabb és agresszívabb képáradat inkább negatív értelemben változtatja meg viszonyunkat a mindennapi látványhoz. S. Nagy Katalin (1990) például úgy véli, hogy a képek ilyen mennyisége és minősége korlátozza képzeletünket, és passzivitásban tart; a vizuálisan eltompult nemzedékek pedig már intellektuálisan sem olyan fogékonyak, hiszen az emberek az információk négyötödét vizuálisan észlelik és fogadják be. Hasonlóan vélekedik Almási Miklós (1982) is: a képkorszak embere nem tudja a képek üzeneteit magába fogadni, hiszen a világot „*dresszírozott*” szemmel figyeli, és „*betanult látványklisébe foglalja azt, ami előtte áll*”, mert így a legkönnyebb megemészteni. Ami ezeken a kliséken kívül esik, egyszerűen észrevétlen marad, hiszen a látnivalók lehetséges köréből csak az kerül be a tudatunkba, amire figyelmünk, látásérzékenységünk, szemléleti formáink vezérlik tekintetünket (Almási 1982:79).

A „*képzabáló szomorúsága*” abból fakad, hogy kielégítetlen marad, mivel mindig újabb, gyorsan befalható képekre vágyik. A reklám- és klipömlés, a „*kvíz-show*”-k, a „*talk-show*”-k,

az akciófilmek megváltoztatják a predispozíciókat, vizuális elvárásainkat. A szemet az extremitás vezeti, de mivel hozzászokunk ahhoz, hogy minden pillanatban történik valami érdekes, és hogy ezt az érdekességet egyre dinamikusabb tempó és információk kísérik, ha valamit nem ilyen tálalásban kapunk, már unatkozunk. Az önálló műfajjá vált, semmiről sem szóló, a narratív logikát teljesen felbontó klipek és szpotok mellett tabuvá válnak a lassabb tempójú, komplex személyiségekkel, kimunkált részletekkel dolgozó filmek. A „vontatottság” is untat. Már nem tudunk a „képernyő mögé” látni, csak az az információ, ami éppen előttünk van, azon túl semmi sincs. Ez a „*pictural turn*” – ahogy Almási nevezi – fő sajátossága, és ez az, aminek „kulturális vakság”-unkat köszönhetjük.

Almási (1995) a megváltozott predispozíciót tartja felelősnek azért, hogy ma már máshogy tekintünk a műalkotásokra. Egy olyan korban, amikor az írás kultúráját felváltja a képi kultúra, egyre kevésbé vagyunk érzékenyek a festmények, szobrok mélyrétegei iránt. Az „info-centrumú” képnél ugyanis nem kell, és nem is lehet elidőzni, a művészi kép azonban e nélkül nem tud hatni. Néha ugyan „*trendivé*” válik egy-egy művész, de képeik élvezetére nem vagyunk képesek, mert hiányzik belőlünk a művészileg fogékony befogadás képessége.

A művészeti észlelés szociológiai elmélete

Bourdieu szerint „*valamely műalkotás észlelése minden esetben tudatos vagy tudattalan desiffráló műveletet feltételez*” (Bourdieu 1978:175). Tökéletesen „*közvetlen és adekvát*” megértés csak akkor jöhet létre, „*ha az alkotó által a művében mozgósított kultúra azonos azzal a kultúrával, illetve pontosabban művészeti kompetenciával, amelyet a néző mozgósít a mű desiffrálásakor*” (Bourdieu 1978:176). Ha a néző nincs birtokában a megfelelő rejtjeleknek, akkor félreérti a művet, nem veszi észre, hogy „*kódolt – éspedig egy másik kód szerint kódolt – közleményekkel van dolga... és a mindennapi észlelésben megszokott tárgyak desiffrálására használt kódot*” (Bourdieu 1978:176) alkalmazza. Bourdieu szerint ezzel magyarázható, hogy a megfelelő kompetenciával nem rendelkező befogadóban erős az *ábrázolás realizmusa* iránti igény.

A kevésbé művelt néző csak a Panofsky (1984) által jellemzett első befogadási szintig, azaz a mennyiség érzékeléséig tud eljutni, ami „*megcsonkított esztétikai élmény*”-t eredményez. A *kulturális vakság* tehát a „dekódoláshoz” szükséges eszközök hiányának az eredménye. A művészeti kompetencia pedig nem más, mint azoknak a művészeti felosztási elveknek az előzetes ismerete, amelyek segítségével a műalkotást a művészeti univerzumban el lehet helyezni. Kifinomultságának fokát az jelzi, ha a befogadó több egymást követő felosztást is el tud végezni ezen a rendszeren belül. A kompetenciát az egyén neveltetésének és társadalmi helyzetének köszönheti, illetve a referenciacsoport diffúz nyomása tartja fenn, támogatja és erősíti, azaz a befogadó a konvencionális értelmezéstől különböző szinteket érintve eljut(hat) a kulturális jelenségek összetettebb megismeréséig.

A művészeti kódok történelmileg és társadalmilag kialakult rendszerét az iskola lenne hivatott átadni a társadalom tagjainak, de „*az iskolai oktatás a dolog tendenciáját tekintve annak kedvez, hogy az egyének a már öntudatlanul elsajátított gondolkodási, észlelési vagy kifejezési modelleket tudatosítsák*” (Bourdieu 1978:189). A művészeti oktatás tehát feltételezi, hogy olyan egyénnel van dolga, akik „*már előzőleg megszerzett szakértelemmel és jelentős tapasztalati tőkével rendelkeznek..., amely természetesen egyenlőtlenül oszlik el a különböző*

társadalmi közegek között” (Bourdieu 1978:195). A polgárság a művészeti kompetencia és a nevelés közötti összefüggést zárójelbe téve próbálja legitimálni kiváltságát.

Minket Bourdieu elmélete itt nem abból a szempontból érdekel, hogy miként támasztja alá általános elméletét a társadalmi rétegek és az egyenlőtlenségek újratermelődéséről, hanem azért, amit a befogadásról és közvetetten az ízlésről is mond. Bourdieu habitusvizsgálatai alapján megállapította, hogy az esztétikai befogadásra való képesség elsajátításában az oktatásnak, a családnak, a családi tradíciónak és a társadalmi-kulturális mező felől érkező hatásoknak van döntő szerepe. A műalkotás által közölt információ annál érthetőbb a befogadónak, minél közvetlenebbül találkozik azokkal az explicit és implicit elvárásokkal, amelyeket neveltetése és társadalmi helyzete alakított ki benne (Bourdieu 1978:195). Ennek megfelelően szoros és fordított korrelációt tapasztalt az iskolai végzettség és a realista képek választása között: minél alacsonyabb volt az iskolai végzettsége valakinek, annál inkább igényelte a képi realizmust, valamint annál inkább preferálta a leghíresebb és az iskola által leginkább szentesített művészeket. Kedvenc festőként modern festőket csak a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező, nagyvárosi múzeumlátogatók említettek. A művelt nézők rendelkeztek a legspecifikusabb művészeti kategóriákkal, és az iskolai végzettség emelkedésével nőtt köztük azok száma, akik művészeti iskolákban gondolkodtak (Bourdieu 1991). A gyakori múzeumlátogatás rendszerint más kulturális tevékenységek (hangverseny-, színházlátogatás) gyakorlásával is együtt járt. E ponton összekapcsolódnak a nemzetközi és a hazai művészeti befogadásra, kulturális magatartásra vonatkozó kutatások tapasztalatai.

Személyes vallomással tartozom: keresem a változás elméleti és gyakorlati összefüggéseit, a globális és a lokális folyamatok egymásra hatásából adódó, prognosztizálható fejleményeket, s mindezek lenyomatát a társadalmi létben, az egyének mindennapi választásaiban, értékékszeteiben és viselkedésében, szokásaiban, illetve a nem tipikus magatartásformákban. Késztetésem háttérében az az érdeklődés áll, hogy e dolgozat alkalmat ad annak áttekintésére, mit is gondolunk, mire használjuk az individuumban rejlő generatív és kreatív készségeket, milyen képességek fejleszthetők a különféle kompetenciák alapján. Nem csupán didaktikus megfontolás vezérel akkor, amikor a szándéktól a cselekvésen, viselkedésen át a teljesítményt mint a készségek, képességek együttesét értelmezem a lehetséges „legjobb jövő” szempontjából.

Mai tudásokkal kellene a kívánatos jövőt megrajzolni, figyelemmel a lehetséges buktatókra is; különösen differenciált látásmódot követel az életmód változása, s benne a szabadidő átalakulásának leírása. Érdeemes tehát a valóságról (magunkról s a bennünket körbevevő, motiváló társadalmi közegekről), annak szerkezeti és tartalmi jegyeiről szólni, utalva az átalakulás ok-okozati összefüggéseire, várható megjelenésformáira és hatásaira.

Elemzésünk alapja, kiindulása és egyben végcélja is az a cselekvő individuum, akit nem elveszett, eszköztelen, tájékozódni képtelen egyénnek tekintünk, hanem épp ellenkezőleg, úgy véljük, olyan kiaknázatlan és nagyszámú képességek, készségek birtokosa, aki – megfelelő felkészítéssel, gyakoroltatással – alakítója lehet saját és közössége életének rövidebb és hosszabb távon egyaránt. A pozitív kifejelet az, amikor az autonóm személyiség szabad választása alapján élvezzi legjobb tudása gyümölcsét, ha létrejön az összhang, ha a siker és az alkotási folyamat öröme hatja át a cselekvőt, tehát ha létrejön a *flow* állapota (Csíkszentmihályi 1998).

A szabadidő-társadalom működőképességének feltétele (amely egyben a demokratikus létforma elidegeníthetetlen része is) *az egyéni kreativitás fejlesztése és számbavétele*. Csak utalásszerűen emlékeztetek arra a jelentős fordulatra, amelyet a pszichológia egyes iskolaalapítói az „én”, az „ego” működésének feltárásakor megtettek, tehát hogy már az egyén és a társa-

dalom összefüggésében kezdtek gondolkodni, s elkerülhetlenné vált az identitás, a kreativitás és az önmegvalósítás együttes vizsgálata. Kezdetben az „én” szerepének kiteljesedését mint a szabadság megvalósulását értelmezték, így a kreativitás csupán része volt az individuum önmegvalósításának, a motivációk és a szükségletek inspirálója, nem pedig maga az „*én helyreállítása*” (Kohut 1977) – amiből már az következik, hogy az egyén hat a szűkebb és a tágabb környezetére, s annál erőteljesebben, mennél sokoldalúbb személyes alkotóképességeinek tárháza.

A szabadidő és a kreativitás éppen a „*leisure*” fogalom használatában kapcsolódik össze, és ez az alapja a művészetészlelés és a kulturális magatartás paradigmaváltásának. Néhány kutató korábbi víziója mára valósággá vált, gondoljunk csak a következő megközelítésekre: Pieper (1952) szerint a „*leisure*” a nyitottak attitűdje; Willis (1990) a fiatalok többlet-szabadidejében fellelhető cselekvéseket „szimbolikus kreativitásként” értelmezi (ld. a zenei mozgalmak a beattól a punkon át a popig stb.), Godbey (Robinson–Godbey 1999) pedig a kreativitást az életminőség javításához is fontosnak tartja. De idesorolhatjuk Rogers álláspontját is (1961), aki az „én” elfogadására ösztönöz, vagy Csíkszentmihályi felfogását (1998), aki a *flow*, a tevékenységek közötti „áramlás” fundamentumát a kreativitásban jelöli meg.

A hazai kreativitáskutatás egyik úttörője, Vitányi Iván (1971, 1981; Vitányi–Sági 2003) is abból indul ki, hogy a mindennapi ember magatartását, tevékenységét figyelve két lényegi mozgatórugó mindig jelen van: a generativitás és a kreativitás. E fogalmakat az emberek elidegeníthetetlen sajátjának (generativitás) tekinthetjük, illetve „*ha bárki bármit tesz, az kreativitás és kultúra*” (Shaw et al. 1980:203). Vitányi összefoglalásában: „*A kreativitás nem egyetlen tulajdonság (ami vagy van, vagy nincs), nem is csak valamilyen tulajdonságok összessége, hanem az egész emberi tevékenység, emberi lét egyik alapvető, lényegi és ontológiai aspektusa, minden ember elidegeníthetetlen, »nembeli« tulajdonsága. A sajátos emberi kreativitás tesz bennünket emberré.*” (Vitányi–Sági 2003:42) Ezt a felfogást ötvözzük a kritikai gondolkodással, amely segít bennünket az elemzésben, az értékelésben, a következtetések levonásában, ugyanakkor lehetőséget kínál az interpretációra és annak eldöntésére, mit fogadjunk el, és mit cselekedjünk.

Az élménnyről a különböző tudományterületek képviselői eltérően vélekednek, döntően a befogadói magatartással társítják. A mindennapokban akkor beszélünk élménnyről, ha annak különlegessége lenyűgöz bennünket, ha további felfedezésekre, az újdonság, az érdekeség megismerésére ösztönöz, ha kíváncsivá tesz bennünket. Az élmény cselekvéssé alakul bennünk, gazdagítja kreativitásunkat, fantáziánkat, formát, kifejezést ad tudatos és ösztönös tapasztalásainknak. Az élmény egyszerre megismerés és értékelés, válasz a külvilágból érkező és belső motívumaink által keletkezett cselekvéseinkre, alkotásainkra. Ebből adódóan az élmények sokasága magatartásunk, önmeghatározásunk része, az érzések és tapasztalatok ötvözete, kritika és önkritika, ugyanakkor cselekvéseink motorja is. Ha pedig az életmód, életvezetés szempontjából értelmezzük az élmény fogalmát, akkor ebben fedezzük fel szabadságunk érvényesülésének új-ját-módját, amely megkülönböztet bennünket másoktól, egyedivé teszi megoldási módjainkat, ítéleteinket, döntéseinket, egész cselekvési rendszerünket.

A külvilághoz alkalmazkodva elfogadjuk, hogy az élet objektív törvények szerint alakul, belső logikája mindenütt azonos, míg a személyes életünknek saját filozófiája van, amely belesimul az egyetemes tendenciákba. Az ideálok ártértékelődtek, a valóság elidegenedett az embertől, az emberi tudástól, s hiábavalónak bizonyul minden morális szándék az egyeztetésre, az ellentmondás feloldására. Az eszmék, az illúziók védelmére, s egyben a személyiség integritásának megőrzésére újabb és újabb eszközöket keres az ember, s ezt a 21. században a globalizáció,

a digitalizáció, a szabadidőipar és -társadalom kiépülése és működése eredményesen támogatja. Az anyagiasság, a hasznosság mellett újból előtérbe kerül az egyéni érdek, a boldogulás, az eredményesség, a sikeresség fogalma, elérhetőségének vágya. Ebben a felfokozott önmegvalósítási, egzisztenciális „tülekedésben” jó eséllyel indulnak azok, akik a szabadidő-társadalom megvalósításának útját a foglalkozások és szerkezetük, az időfelhasználás átalakulásában, valamint a jó közérzet általános életvezetési elvének érvényesülésében látják. Kialakulóban van a szabadidő felhasználásának új paradigmája, amely az életvezetés alapjává a változatos tevékenységek rendszerét és a foglalatosságok intenzitásérőségének növelését társítja, mert a magatartásmód változásában jelentős szerepet kap a kreativitás, a flexibilitás és az innováció.

Ha a különböző kulturális értékeket a befogadás dimenziói felől közelítjük, bizonyos mennyiségi elemek (pl. társadalmi viselkedés, szokások, habitus, konstruktivitás stb.) és minőségiak (értékek, innováció, autonóm alkotások stb.) rajzolódnak ki, amelyek szélessége és erőssége (terjedelme és dinamikája) az egyén számára rendelkezésre álló szabadidőtől függ. A munka mennyiségének csökkenése mögött az a szerkezetváltás rejlik, mely szerint a professzionális szaktudás megszerzéséhez és gyakorlásához mind több és folyamatos tanulásra van szüksége az egyénnek, valamint testi, szellemi és lelki erejének kondicionálása érdekében újabb és újabb rekreációs, egészségmegőrző programokat kell beépítenie életvezetésébe a sikeresség, az eredményesség érdekében.

A cselekvő ember hétköznapi beszédében (az ún. „kis narratívákban”), szokásaiban, generativitásában többnyire olyan „alkotást” hoz létre, amelyben döntően cselekvési kompetenciáira támaszkodik (kezdeményezőkézség, odafigyelés, önfegyelem, rugalmasság). Az így létrejött objektíváció folklorisztikus, amit a tömegkultúra és tömegipar tovább erősít, sematizál. Ennek felelnek meg azok a divat-(minta-)követő „kis” mozgalmak, mint pl. a világméretűvé terebélyesedett fogyókúra- és *fitness*örület a jóléti országokban. Ha az egyén a generatív képességei mellé a kreatívakat is mozgósítja (empátia, önbizalom, elemzőkézség, komplexitás), átléphet a mennyiségi fokozatból a minőségibe, s létrejöhet az „újra” alkotás. De például az egészség, a tudatos táplálkozás, a sport és a kikapcsolódás is új értelmet nyer(het): az élelmiszerek tudatos kiválasztása, mennyiségének fiziológiás szükséglet szerinti bevitele, az önfegyelem, a rendszeresség, a rugalmasság stb. megalapozzák más területek, így a szabadidőben végzett sportolás és az aktív pihenés igényét és lehetőségét.

A *leisure* és a *flow* állapota akkor valósul meg, amikor tudatosan válogatunk a felkínált lehetőségekben, mindig összekapcsoljuk a fejlesztő és az örömszerző funkciót, s a kritikai gondolkodásunk segít a tevékenységek közötti arányok kialakításában. Az életmód paradigmaváltása akkor valósul meg, amikor megváltozik a cselekvő ember tevékenységének iránya, tárgya, és az így létrehozott objektíváció sokkal inkább tükrözi alkotója szándékát, tudását, mint korábban. A személyiség komplex és differenciált módon egyesíti a környezetből, a művészeti alkotásokból, a különböző kulturális hatásokból szerzett tapasztalatait, de alkalmazásának számos előfeltétele van (szocializáció, iskolázottság stb.), amelynek kifejtése most nem tárgya ennek az írásnak.

Az életmódváltás lehetőségei

A különféle technikákon alapuló hazai életmód- és szabadidő-felvételek jellegzetes és rendszeresen visszatérő megállapítása (Vitányi 1972, 1978, 1986, 1996, 2003, 2008; Hankiss 1979, 1982, 1987, 1992; Antalóczy 2010) hogy a megkérdozett lakosságnak az a töredéke,

aki a pihenést, a kikapcsolódást és a szabadságot fontos életvezetési módnak tekinti, nagyon megosztott. Vonatkozik ez a rekreáció fajtáira, de különösen a pihenésre szánt, egybefüggően eltöltött idő mennyiségére. Szám adatok idézése, elemzése helyett ebben a dolgozatban inkább a tendenciákról érdemes szólni. Ahogy a gazdasági, társadalmi átalakulás megváltoztatta a foglalkoztatottak arányát, a társadalmi idő felhasználása is módosult, illetve gyökeresen megváltozott. Az első – időben a '90-es évek elejére tehető – dinamikus változást a teljes foglalkoztatás megszűnése, azaz a tömeges munkanélküliség megjelenése és állandósulása jelentette. A munkavállalók első reakcióira nem a minőségi, innovatív megoldások voltak jellemzőek, hanem a mennyiségi: a biztonság, a munkahely megőrzése érdekében saját képességeik, terhelhetőségük végső határáig is képesek voltak elmenni, s ha mégis kudarcot vallott ez a stratégiájuk, sokan testileg, lelkileg összeomlottak.

A felkapaszkodók, az ún. túlélő típusok számára – több hullámban – a szabadpiac, a vállalkozói világ keltett reményeket. Mára kialakult és letisztult a kép: csak azok tudtak talpon maradni, eredményeket elérni, akik képzettségük, rugalmasságuk és a megfelelő piaci esélyek révén fokozatosan megvethették a lábukat, és motiváltak maradtak. Közülük néhányan kiemelkedő teljesítményt nyújtottak, valóságos karriert futottak be.

A leszakadók tábora viszont jelentősen másképp formálódott Magyarországon, mint azt a jóléti társadalmak tendenciái alapján feltételeztük. A nagyszámú, szinte egy időben munkanélkülivé váló csoportba döntően azok kerültek, akik aluliskoláztak, elmaradt térségben élnek, s maguk, illetve családjuk számára olyan hátrányokat halmoztak föl, amelyeket semmilyen szociális és oktatási, képzési, munkaerő-piaci ellátórendszer nem képes felszámolni. A lecsúszás, a kirekesztődés tehát drámai gyorsasággal és többnyire tartósan meghatározta a lakosság egyharmadának életét (Vitányi 1986). Akár egyetlen személy munkanélkülisége is nyomasztólag hathat közvetlen környezetére, családjára gazdasági terhet ró, szélsőséges esetben a teljes elszegényedéshez vezethet, ebből következően a depriváció mértéke nagyobb a hivatalos méréseknél.

A szerencsésebbek, ahogyan megkapaszkodtak, ismét a korábbi védekező mechanizmusait kezdték működtetni: saját szellemi, fizikai erejük kizsákmányolása árán igyekeztek életszínvonalukat megtartani, esetleg némileg javítani. Ebben a körben kezd értelmezhetővé válni a fogyasztói, a szabadidő-társadalom kifejezés. Megjelennek azok a tevékenységek, idő-felhasználási formák (speciális sportok, téli-nyári szabadság, hosszított hétvégi pihenés stb.), amelyek nem egyszerűen az egyén belső szükségletéből, hanem a társadalmi elvárásokból, a környezet által megkövetelt viselkedésformákból, egy-egy foglalkozáshoz tapadó előítéletekből fakadnak, és folyamatos nyomásként nehezednek az individuumra.

A hazai viszonyokat a jóléti országok életmódjával összehasonlítva nem csupán az a különbség mutatkozik, hogy nálunk még mindig csak formálódóban van a középosztály, s nem is az a tény, hogy a gazdagok kialakuló világa nálunk sokkal jobban elkülönül a felső középosztálybeliektől, hanem az, hogy a kulturális fogyasztás minősége sokkal alacsonyabb színvonalú. Ez a kvázi egzisztenciateremtés, ahol a felemelkedés megítélése jobbra külső jegyekre épül (pl. a jólöltözöttség, a nagy autó, a legújabb mobil és laptop stb.), amit egy kisebb üzleti sikertelenség már veszélyeztet(het), s ahol nincs elég innováció a folyamatos megújulásra, a kísérletezésre, nincs szellemi, anyagi tartalék a hosszú távú célok megvalósítására. Amíg a legtöbb szükséglet ésszerű és dinamikus kielégítésének háttérében több ember megfeszített munkája és többletvállalása áll, valamint ameddig a pihenés, a rekreáció luxusnak számít, addig nehéz a jövőt úgy elképzelni, mint a személyiség kiteljesedésének térbeli és időbeli egységét, harmonikus működésének alapfeltételét.

A szabadidő használata, a fogyasztás minősége összefügg a fogalom legtágabb értelmében vett munkakultúrával is. Azok, akik már kikerültek a munka világából, vagy akiknek esélyük sincs, hogy bekerüljenek, nemcsak a társadalmi időfelhasználásban nem szereznek tapasztalatot, hanem esetlegessé válik a fogyasztásuk; és szabadidejük – bár korlátlan – mégis az egyik legsúlyosabb korlátja az életüknek.

A hazai viszonyok megértéséhez érdemes felidézni Vitányi Ivánt, a magyar kulturális élet elmúlt 50 éve egyik legjobb ismerőjének gondolatait. Vitányi 1968-ban – az első nemzetközi időmérleg-felvétel [1964] hatására – vizsgálta a magyar lakosság szabadidő-felhasználását a tevékenységek rendszerén, társasságán keresztül. Ennek során – részben reprezentatív felvételek (1964, 1972, 1978, 1996, 2003) adatai alapján, részben a kultúrszociológiai gondolkodás fejlődését követve – bemutatta és elemezte a magyar kultúra intézményrendszerét és szereplőit, és máig érvényes kijelentéseket tett a kor befogadói magatartásáról, a kultúráközvetítő intézmények állapotáról, végső soron a kulturális politikáról.

Nem volt szemünk az adatok összefüggésének meglátására, nem volt fülünk a szavak értelmezésére: „*Sokszor igyekeztünk bizonyítani, hogy az ország fejlődésének kritikus problémája nem a részben külső okok folytán bekövetkezett válság, hanem a szerveslensége és egyenlensége. Azt is tárgyaltuk, hogy ennek kiigazításához, a szerveség megteremtéséhez, a »második társadalmulás« következetes végigviteléhez a megkésett országokban nem elégséges a spontán fejlődés, de – bár szükséges feltétel – nem elégséges az állam gazdasági beavatkozása, sőt okos beavatkozása sem*” (Vitányi 1983:208–209).

A kultúra jellegéről és az identifikációról folytatott, azóta is csillapítatlan vita végső kicengése visszavezet annak beismeréséhez, hogy a szerveslenségre súlyos következményeit szenvedjük ma is. „*Nem érdemes ugyanis arról elmélkedni, hogy ha a kultúrára változatlanul csak a maradék jut, melyik intézményt igyekezzünk »szinten tartani«, és ha valamelyiket fejleszteni szeretnénk, melyik rovására tegyük. Ennek latolgatását hagyjuk azokra, akik úgy tekintik, hogy mindegyik csak viszi a pénzt. Nekünk azt kell megnézni, hogy ha a gazdasági irányítás felismeri a kultúra szerepét, akkor mit kell tennünk*” (Vitányi 1983:269). Azóta is csak a kapkodás, a részfinanszírozás, az átszervezés, a szereplők cseréje jellemzi a mindenkori oktatás-, művészet- és kultúrpolitikát.

A fejlesztés irányát a '60-as, '70-es években az oktatás kiszélesítésében, a felnőttek továbbképzésében, ismereteik bővítésében, a közösségek fejlesztésében, az intézményhálózat felújításában, bővítésében jelölték ki. Máig adósai vagyunk a nagy ívű tervek beteljesítésének, s ma is érvényes a 30 évvel korábbi konklúzió, hiszen a szerveslenségre okán a lakosság jelentős része nem sajátította el azokat a modern élethez és termeléshez szükséges képességeket, magatartási, azonosulási formákat, amelyek a minőség irányába tolták volna őket. „*A közművelődés ügye nem járulékos AZÉRT-EZ-IS-HADD-MENJEN-CSAK, hanem a nemzet sorsának, jövőjének kulcskérdése. Nem abból kell kiindulni, hogy mennyi pénz kell a kultúrához, hanem, hogy mennyi kultúra kell a pénzhez...*” (Vitányi 1983:123). Nem jutottunk messzire.

Két megközelítés vált ismertté a '80-as években. Az egyik szerint a lakosság egyharmada fogyaszt minőségi kultúrát és él minőségi életet (Vitányi 1986), míg Kolosi (1987) rétegződéskutatásai szerint kialakult egy 12-13%-os kulturális elit, és a státuszkonzisztenciák jelentősen lecsökkentek.

Az életmód, a kulturális magatartás és a kultúrafogyasztás összefüggéseit vizsgálva már a '80-as években körvonalázódott az a tipológia, amelyből levezethető a kultúra lassú erodálása.

1. táblázat: A magyar lakosság kulturális fogyasztói típusainak összehasonlítása (%)

	1985	1996	2003	2008
I. Passzív	35	43	52	47
II. Kapaszkodó, rekreációs (később: otthonülő)	26	15	28	
Mindent fogyasztó				9
III. Nyitott, felhalmozó (később: fiatalos)	24	24	11	
Könnyed szórakozó				14
IV. Autonóm	15	15	9	
Kulturálisan érdeklődő				20
V. Kulturális elit				10

Forrás: Vitányi 1985-ös, 1996-os, 2003-as, Antalóczy 2010-es a magyar kultúra állapotáról szóló reprezentatív vizsgálatai. A klaszterek elnevezései változtak, de a tartalmat és az arányokat jól mutatják (TT megjegyzése).

A két szélső típusnál radikális a kulturális fogyasztás csökkenése, a beszűkülés, a „romlás”, amely 2003-ban érte el mélypontját, utána lassú emelkedés, átrendeződés tapasztalható az egyes csoportokon belül. Megváltozott a közönségnek az intézményekhez való viszonya, hiszen a digitalizáció gyökeresen átalakította a fogyasztó igényeit, szokásait. De nemcsak új tudások, alkalmazások fejlődtek ki, hanem a korábbi kulturális szakadék még mélyebbé vált, s a funkcionális analfabetizmus a digitális írás-olvasás hiányával tetéződött (Antalóczy et al. 2010:26–27).

Korcsoportok szerint is markánsan elválík a befogadók csoportja, mind a fogyasztás tartalmát, mind az intézmény- és eszközhasználatot illetően. Egyszerre érzékelhető az integráció és dezintegráció, azzal a megszorítással, hogy a gazdaságilag stabilabbak számára elyben szélesebb a hozzáférés horizontja a kulturális javakhoz, a tanuláshoz, művelődéshez. Érdeemes kitágítani gondolkodásunkat az egész életen át tartó tanulással, képzéssel, amely esélyt jelenthet a bennünket körülvevő világ, a változások alaposabb megismerésére, megértésére, motiválhat az érdemi cselekvésre. Ezen a területen különös jelentősége van az önkéntességnek és az iskolán kívüli képzési formáknak. Az ehhez társuló infrastruktúra, eszközellátás is bővült, melyet dinamikusan követett a fogyasztók befogadó-, vásárlókedve.

A '90-es években mintha „*még megvolna az ország, megvolna a kultúra*” (Vitányi 1997:94). Ezt követően azonban döntően a széthullásnak, a közép- és alsó osztálybeliek leszakadásának lehetünk tanúi. Mozi például vidéken elvétve van, művelődési ház alig, és az is multifunkcionális – kulturális feladatokkal. Szakosodtak a könyvtárak, a múzeumok és kiállítóhelyek, a komolyzenei hangversenyekre alkalmas terek, helyiségek – a látogatók száma pedig napról napra csökken. A ráfordítások számszerű növekedése csak az inflációt tükrözi, azt nem, hogy kevesebben és sokkal szűkebb körből válogathatnak.

Az ezredfordulón a kultúra „*alulról nézve*” (Vitányi 1997:121) még mindig megvolt: felülről toldozták, foldozták, majd 2003-tól mindkét irányból további romlás volt tapasztalható. A modern és a posztmodern elválása egyben az életmód és a magatartásformák egyre nagyobb eltérését eredményezte. Az évtizedekkel korábban kialakult közönségtípusok módosulása felgyorsult, a több mint egyharmadból közel kétharmad passzív befogadó lett. A harmadik harmadba legalább háromféle attitűd alapján sorolhatók az emberek, itt a nyitottság a kreativitással együtt jár, és ezek ereje biztosítja egyúttal az autonómiát is. Mindez a kultúra minőségével

és az értékekkel függ össze: „*A magaskultúrának mint értelmiségi szubkultúrának ez a saját-érték a meghatározója... A magaskultúra jövője egyben a demokrácia jövője. Mert tudni kell, hogy az előregyártott infotainment-kultúra nemcsak a magas kultúrát teszi feleslegessé, hanem a demokráciát is. Olyan világot teremt, amelyben az egyes embernek nem kell és nincs is miről döntenie. Amit megkap, készen kapja, amit nem kap meg, nem is igényli, sőt nem is tud róla. Így is lehet persze élni: hiszen megvan, ami kell. A formális választások a demokrácia illúzióját is megadják*” (Vitényi 1997:123). „Jól lenni” nem egyszerűen annyit jelent, hogy fiziológiailag különös felüdüléssel, regenerálódással ösztönözzük szervezetünk hatékony működését, általános jó közérzetünk tartóssá válását, hanem azt is, hogy olyan szakmai, szellemi kihívások érnek, amelyeket hosszú időn át képesek vagyunk magas színvonalon, önfelelten végezni.

A folyamatban a társadalmilag elfogadott értékek közül kiemelt szerepe van olyan tulajdonságoknak, mint a rugalmasság, mozgékonyág, innováció, a felelősségvállalás, a tudás. Csak ezek fejlesztése és társadalmi elismertsége alapozhatja meg felzárkózásunkat azokhoz a világtrendekhez, amelyek kihívásaira (globalizáció, digitalizáció, tudásalapú és információs társadalom stb.) ma még csak részleges válaszaink vannak, ha vannak.

A középosztály megerősödésének záloga a magyar oktatási és szakképzési rendszer teljes átalakítása, mely folyamat elindult, s amelyből egyetlen elemet hangsúlyoznék: az idegen nyelvek használatának fontosságát. Azok a prognózisok, amelyek az élmény- és kulturális turizmus általánossá válásáról, a szabadidő mértékének és érdemi eltöltésének lehetőségeiről szólnak, feltételezik, hogy az érintettek kapcsolatteremtésének nincs sem társadalmi, sem gazdasági, de kommunikációs akadálya sem. Olyan változások jósolhatók, ahol az emberek közötti viszonyokat a különböző kultúrák ismerete és lényegének elfogadása motiválja, ahol a társadalmi szolidaritás, az egyéni képességek kiteljesítése és a személyiség szabadsága az alapértékek közé tartozik – nem csupán verbálisan, hanem a magatartásmód(ok)ban is. A szűk keresztmetszetű, zárt életpályák, terek helyébe egy olyan dinamikus szerveződő életvezetési modell épül be, amely biztosítja, hogy az egyén megtalálja azokat a foglalatosságokat, amelyek túlmutatnak a létfenntartása szükségességén, és biztosítják a kezdeményezés, a vállalkozás örömeit, segítik a megismerés határainak kiterjesztését, lehetőséget adnak arra, hogy befeleledkezzék „az élet élésébe”. Döntően a sikeres szemléletváltáson múlik, akarunk-e másképpen, más minőségben cselekedni, gondolkodni, végső soron – élni? Van-e elég kreativitás bennünk céljaink eléréséhez? Ezzel a kérdéssel ismét visszakanyarodtunk mondandóink kiindulópontjához: az alkotóképesség jelentőségének és folyamatos fejlesztésének társadalmi méretű elismerése és követelménye segíthet bennünket abban, hogy eredményesek legyünk.

Eddig azokról szoltunk, akik sikeresen alkalmazkod(hat)nak, s akikre úgy tekintünk, mint a társadalom gazdagodását szolgáló autonóm, szakértői csoportokra, akik a fejlődés motorjai. Miként gondolkodunk azonban a leszakadókról, a társadalmilag, gazdaságilag kirekesztettekről? Az alapintézmények (szociális, oktatási, egészségügyi) reformjának, hálózatának kiépítésén túl olyan infrastruktúra biztosítására is szükség van, ahol értelmet nyer az élet minőségének fogalma.

A minőség absztrakció csupán, nekünk kell időről időre új tartalommal megtölteni. Az egyéni és a társadalmi célok összehangolása olyan követelmény, ahol a szubjektív vágyak elérhető közelségbe kerülnek, ha a belső késztetések, elvárások a külső feltételrendszerekkel, intézményekkel, infrastruktúrával találkozással szinergiára lépnek, ösztönzőleg hatnak. Érdemes befektetni, támogatni a kultúrát, amely a demokrácia alapja, lehetőség a személyiség kiteljesedésére. A kultúra és a demokrácia állapota azonban tovább erodálódott, s mint e dolgozat címe is utal rá, így lettünk most a minőségi kultúrafogyasztás és életmód szempontjából „egyhármadból” „egyötöd”.

Hivatkozások

- Adorno, TW. (1970). *Zene, filozófia, társadalom*. Budapest: Akadémiai.
- Almás M. (1982). *Anti-esztétika. Séták a művészetfilozófia labirintusában*. Budapest: Helikon.
- Almás M. (1995). *Napóra a Times Square-n. A pénz forradalma az ezredvégen*. Budapest: T-Twins.
- Antalóczy T.–Füstös L.–Hankiss E. (szerk.) (2010). *Mire jó a kultúra?* Budapest: Magna Produkció.
- Baudrillard, J.–Morin, E. (2003). *La Violence du monde*. Paris: Le Félin.
- Boulez, P. (1981). *Points de repère*. Paris: Édition du Seuil.
- Bourdieu, P. (1978). A művészeti észlelés szociológiai elméletének elemei. In: Józsa P. (szerk. és ford.) *Művészetszociológia*. Budapest: Közgazdasági. 175–200.
- Bourdieu, P. (1991). *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press.
- Csikszentmihályi M. (1998). *Finding Flow: The Psychology of Engagement With Everyday Life*. New York: Basic Books.
- Kohut, H. (1977). *The Restoration of the Self*. New York: International Universities Press.
- Kolosi T. (1987). *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Kroker, A. (1990). *Elektronikus hulladékok és X média. „New Media Futures” Design Exchange*. Toronto: Ontario University Press. 230–231.
- Nyíri K. (2001). *Bilder als Wissensvermittler in der Informationsgesellschaft*. Vortrag gehalten anlässlich der II. Ungarischen AvH-Stiftung-Konferenz („Information – Wissen – Gesellschaft”). Budapest, november 15–17. Elérhető: http://www.hunfi.hu/nyiri/AvH_BUD_2001.htm. [Letöltve: 2012-08-29].
- Panofsky, E. (1984). *A jelentés a vizuális művészetekben*. Budapest: Gondolat.
- Pieper, J. (1952). *Leisure, the Basis of Culture*. London: Faber and Faber.
- Robinson, J.–Godbey, G. (1999). *Time of Life*. Princeton: Penn State University Press.
- Rogers, C. (1961). *On becoming a person: A therapist's view of psychotherapy*. London: Constable.
- S. Nagy K. (1990). *A látvány, amelyben élünk*. Budapest: Budapesti Műszaki Egyetem.
- Schweeger, E. (2004). *L'art dans l'espace urbain*. Előadás, Réseau Varése konferencia. Október 22. Budapesti Francia Intézet.
- Shaw, R.–Crutchfield, J.–Farmer, N.–Parker, N. (1980). Power spectral Analysis of a Dynamic System. *Physiologie Letters*. A76
- Szalai S. (1964). Idő a mérlegen. *Valóság*, 3. 17–30.
- Vitányi I. (1971). *Közösség-közönség*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda.
- Vitányi I. (1981). *Társadalom, kultúra, szociológia*. Budapest: Kossuth.
- Vitányi I. (1983). *Vitairat a mai magyar művelődésről*. Budapest: Gondolat.
- Vitányi I. (1986). *Egyharmadország*. Budapest: Magvető.
- Vitányi I. (1997). *A magyar társadalom kulturális állapota*. Budapest: Maecenas.
- Vitányi I.–Sági M. (2003). *Kreativitás és zene*. Budapest: Akadémiai.
- Willis, P. (1990). Symbolic Creativity. In: *Common Culture*. Oxford: Open University Press. 237–245.

TELEPÜLÉSEK ÉS RÉGIÓK

TÉRBELI-TÁRSADALMI ELKÜLÖNÜLÉS ÉS INTEGRÁCIÓ A MAGYAR NAGYVÁROSTÉRSÉGEK BEN

Kulcsszavak: Társadalmi integráció, dezintegráció, területi elkülönülés, térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek, magyar nagyvárosi térségek, Budapesti Agglomeráció

Bevezetés

A klasszikus humán ökológiai kutatási irány, a chicagói iskola munkássága óta tudjuk, hogy a városi társadalmi dezintegráció jelenségei a társadalmi integráció folyamataival is együtt járnak, illetve, hogy a társadalmi felbomlást a térbeli társadalmi szerveződés, az integráció különböző típusú folyamatai kísérik (Nemes–Szelényi 1967). A chicagói iskolát bíráló nézetek (Szelényi 1973) figyelembevétele alapján pedig az is feltehető, hogy a két folyamatot nem lehet igazán elkülönítve elemezni, mivel azok összekapcsolódnak, sokszor ugyanannak a dolognak a két különböző, egyszersmind összetartozó oldaláról van szó.

Erre lehet példa a területi elkülönülés, vagy másképp fogalmazva a térbeli szegregáció jelensége. A területi elkülönülés folyamatait a társadalmi felbomlás jelenségeként is értelmezhetjük, hiszen a térbeli, köztük a városi társadalmak szétszakadásáról van szó, arról hogy a különböző térbeli, társadalmi csoportok közötti kapcsolatok megszűnnek vagy redukálódnak, hogy megszűnik a különböző társadalmi pozíciójú területi csoport közötti kommunikáció is, következésképpen arra sincs mód, hogy a mindennapi élettapasztalatok és szubkulturális minták keveredjenek. Más szempontból azonban a térbeli társadalmi szegregáció a társadalmi struktúrában hasonló pozíciójú népesség integrációját is jelenti, mivel az érintett népesség tagjai közel kerülnek egymáshoz, nőnek a személyes kapcsolatok, a szubkulturális minták hatásainak a lehetőségei, következésképpen erősödhet a csoportszintű társadalmi szolidaritás és ezzel a területi, illetve a lokális szintű integráció is.

S bár az is nyilvánvaló, hogy a társadalmi szegregáció alapvetően negatív jelenség, főként akkor, ha a szegregált, a szegregálódó (többnyire kisebbségben, hátrányos társadalmi struktúrális helyzetben lévő) csoportok kirekesztését jelenti a kedvező élethelyzeteket eredményező különböző fizikai, társadalmi kondíciókból, ha a lakóhelyi életlehetőségek, a helyben vállalható munkalehetőségek, az infrastrukturális körülmények hiányait adja. Negatív akkor is, ha az érintett, kirekesztett társadalmi csoport életformája, deviáns mintákra alapozott értékrendje veszélyezteti a többségi társadalmakat. A problémák figyelembevétele mellett azonban azt is látni kell, hogy a szegregáció, a térségi társadalmak pozíció alapú elkülönülése társadalmi tény. A társadalmi elhelyezkedés törvényszerűségeit fejezi ki, azokat a különös hatásokat, amiket nem csupán a klasszikusok írtak le, amikor először csodálkoztak rá (az általuk akkor még nem definiált) globális urbanizáció első szakaszára, a városrobbanás periódusára, a vidékről frissen beáramló új városlakók elhelyezkedési rendjét meghatározó szabályszerűségekre. Arra, hogy a hasonló társadalmi helyzetűek ugyanazon térségben élnek, ugyanabba

az ökológiai övezetbe integrálódnak, s nem úgy, ahogy azt Max Weber állította, miszerint a nagyváros „egyének laza homokkupaca” (Nemes–Szelényi 1967:91).

Azóta kutatások sokasága bizonyította be nemcsak a térbeli elhelyezkedés ökológiai törvényszerűségeit, hanem azt is, hogy a társadalmi elkülönülés mögött társadalmi igények is meghúzódnak, a hasonló társadalmi helyzetben lévők hasonló térbeli cselekvési lehetőségei, szükségyszerűségei, egyszersmind választásai is. Ezeket nemcsak tiszteletben kell tartani, hanem a pozitív következményeit is ki kell emelni. Alapvetően azt, hogy a nagyvárosi környezetben a kisebb területi egységekre kiterjedő helyi társadalmak születését, formálódását fejezik ki. Ezzel megint a chicagói iskolánál vagyunk, bár azzal a fontos korrekcióval, hogy nemcsak a természetes övezetek ökológiai meghatározottságait, a környezeti szempontok térszervező mechanizmusait tartjuk jelentősnek, hanem a társadalmi strukturális összefüggéseket is, tehát hogy a különböző jövedelmi, iskolázottsági csoportok hogyan viselkednek a térben, s hogy ennek következtében milyen lokális integrációs erők szerveződnek.

Tanulmányunkban a fenti nézőpont szerint elemezzük a magyar nagyvárosi térségeket. Elsőként bemutatjuk a magyar nagyvárosi térségek térbeli társadalmi strukturális folyama-taiban létrejött elkülönülési trendeket, a különböző városnegyedek közötti társadalmi szakadékokat, a város és környéke közötti új társadalmi elkülönüléseket. Ezt követően pedig kísérletet teszünk a társadalmi integráció bizonyos mechanizmusainak, azok térségi, illetve társadalmi strukturális, vagyis az érintett csoportok életviszonyaiból, társadalmi pozícióiból következő kondicionáltságainak az elemzésére. Megvizsgáljuk, hogy van-e összefüggés az elkülönülés, a szegregáció és a lokális integrációs folyamatok között.

A magyar nagyvárosi térségek társadalmi szerkezetének bemutatására két átfogó empirikus kutatás adatbázisának elemzése adott lehetőséget. Az egyik a *Várostérségek, térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok – Az európai versenyképesség térségi társadalmi tényezői* című kutatás, a másik *A modern fogyasztási modelleket meghatározó társadalmi mechanizmusok és érdekviszonyok. A fenntartható fogyasztás modellje* című vizsgálat és annak eredményei.

A *Várostérségek, térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok – Az európai versenyképesség térségi társadalmi tényezői* című, 2004 és 2007 között végzett alapkutatás¹ fő célja volt, hogy feltárja a 9 magyar nagyvárostérség térbeli társadalmi egyenlőtlenségeit és társadalmi konfliktusait, valamint megvizsgálja a térbeli társadalmi problémáknak a város-térségek társadalmi versenyképességére gyakorolt hatásait. A projekt alkalmazott kutatási célja a várostérségi térbeli társadalmi egyenlőtlenségek enyhítését, a – társadalmi egyenlőtlenségekkel összefüggő – társadalmi konfliktusok kezelését adó megoldások kimunkálása,

¹ A projekt konzorciumi keretben valósult meg, a Nemzeti Kutatási Fejlesztési Programok (NKFP) támogatásával (nyilvántartási szám: 5/083/2004). A konzorcium vezető intézménye az MTA Szociológiai Kutatóintézet (mai nevén: MTA Társadalomkutató Központ Szociológiai Intézet), a kutatás vezetője Szirmai Viktória volt. A konzorcium tagjai: az MTA Regionális Kutatások Központja, Közép-Dunántúli Osztálya (mai nevén: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete), a Kodolányi János Főiskola, a PESTTERV Pest megyei Terület-, Település-, Környezet Tervező és Tanácsadó Kft. és a Székesfehérvári Regionális Vállalkozásfejlesztési Alapítvány voltak. A kutatás mintaterülete Budapest és a nyolc 100 ezer főnél népesebb magyarországi nagyváros, Debrecen, Győr, Kecskemét, Miskolc, Nyíregyháza, Pécs, Szeged és Székesfehérvár, valamint a rangsor módszerekkel kiválasztott három legfejlettebb és három legfejletlenebb környéki település volt (a három legfejlettebb Törökbálint, Százhalombatta, Gödöllő, a három legfejletlenebb Tök, Tinnye, Szigethalom). A kutatás számos módszerre épült, a legfontosabbak az 5248 fő megkérdezésén alapuló reprezentatív kérdőíves adatfelvétel az említett térségekben, a 108 mélyinterjú, valamint a statisztikai adatbázis-elemzés.

a várostérségek gazdasági és társadalmi versenyképességét javító különböző típusú eljárások kidolgozása volt.

A *Fenntartható fogyasztás, termelés és kommunikáció* projekt keretében, *A modern fogyasztási modelleket meghatározó társadalmi mechanizmusok és érdekviszonyok. A fenntartható fogyasztás modellje* című, 2009 és 2011 között megvalósított rész kutatás² a városi terjeszkedés problematikáját tárta fel a Budapesti Agglomeráció példáján, valamint elemezte a budapesti térségben élő különböző társadalmi státuscsoportok által kialakított és követett területfogyasztási modelleket, azok térbeli, társadalmi, gazdasági meghatározottságait, érdekviszonyait.

A térbeli társadalmi elkülönülés a magyar nagyvárosi térségekben

A centrum és periféria modell átalakulása

A magyarországi nagyvárosi terek térbeli társadalmi szerkezete történetileg a magas társadalmi státusú centrum és az alacsony társadalmi státusú periféria modellje szerint alakult.³ A 20. század elején például a budapesti jobb jövedelmű, magasabb társadalmi státusú csoportok a belső városrészekben, a szegényebb, alacsonyabb státusú rétegek az 1950 előtti Budapest külterületein, az ipari városrészekben és peremtelepüléseken helyezkedtek el.⁴

Az államszocializmus korában, a történeti centrum-periféria társadalmi egyenlőtlenégi modell jelentős mértékben módosult. A magyar városokban a '70-es évek óta érzékelhetőek a várospszutulás jelenségei, a belvárosi történeti műemlékek, a lakásállomány leromlása, a *slum*-sodás folyamata, a környezeti károk, a fizikai leromlás társadalmi következményei, az alacsony jövedelmű, idősebb népesség, illetve a roma népesség belvárosi koncentrációja is (Lichtenberger et al. 1995, Ladányi–Szelényi 1998). A fizikai, társadalmi leromlás jelenségei miatt e belső városrészek tehetősebb, jobb érdekérvényesítési lehetőségekkel, magasabb pozícióval rendelkező társadalmi rétegei közül számosan az új lakótelepekre költöztek, ame-

² A projekt konzorciumi keretben valósult meg, a Budapesti Corvinus Egyetem vezetésével, a *Norway Grants (Norwegian Financial Mechanism)* támogatásával (referenciaszám: 0056/NA/2006-2/ÓP). Az MTA Szociológiai Kutatóintézet által végzett rész kutatást Szirmai Viktória irányította. Az eredményeket a budapesti várostérségekben megvalósított 1000 főre kiterjedő reprezentatív kérdőíves adatfelvétel és 53 mélyinterjú adta. A 2010-ben megvalósított budapesti várostérségi vizsgálat megalapozásakor kiemelt cél volt az összehasonlíthatóság. Az ehhez szükséges legfontosabb módszertani megoldás a mintavétel szempontjainak a kidolgozása volt. 2005-ben a mintavételi eljárás a mintába bekerült települések mindegyikének egészét tekintve aránytartó volt, nemre, korcsoportra és iskolai végzettségre nézve reprezentatív. A településeken belüli, valamint a mintába bekerült települések közötti lakosságárányt tekintve viszont nem aránytartó rétegzett valószínűségi mintavételi eljárás került alkalmazásra. 2010-ben Törökbálint és Gödöllő, valamint Tinnye és Szigethalom kerültek a mintába. A reprezentatív kvóta alapja a 2001. évi népszámlálás adatbázisa volt. Az elemzés során e három változó a 2005-ös adatfelvétel alapján került súlyozásra.

³ A centrum-periféria modellt társadalom-földrajzi, illetve szociológiai értelemben használjuk. Társadalom-földrajzi értelemben a centrum egy meghatározott földrajzi egység térbeli központját, a periféria pedig az adott földrajzi egység külső területeit jelenti. A központ és a külső területek között történetileg változó gazdasági, infrastruktúrális, funkcionális, és társadalmi különbségek, illetve egyenlőtleniségek is lehetnek.

⁴ Budapesten a jelzett centrum-periféria modell soha nem érvényesült tisztán, a belvárosban mindig laktak alacsonyabb státusú csoportok is, részben várostervezési, építészeti okok, részben a városi társadalmak összetétele miatt.

lyek a nagyobb városok centrumainak a környékén (az úgynevezett átmeneti övezetekben), vagy a külső övezetekben épültek.

A jelzett folyamatok megbontották a centrumból a perifériák felé irányuló fizikai és társadalmi státusromlás tendenciáját. A belvárosok ökológiai pozíciója visszaesett, az átmeneti övezet státusa az új lakótelepek és azok társadalmi összetétele révén javult, a periféria pozíciója továbbra is alacsony maradt.

A '90-es évek ellentmondásos változásokkal jártak: egyrészt a belvárosok egyes részeinek a leszakadásával, fokozatos pusztulásával, a fizikailag és társadalmilag problematikus *slumok* kialakulásával, másrészt a városcentrumok meghatározott részeinek gyors és látványos fejlődésével. Az átalakulás kedvező jelenségei alapvetően a „*citysedés*” folyamataiból, a történeti funkciók átalakulásából, a lakóhelyi funkciók csökkenéséből, az üzleti, a kereskedelmi funkciók növekedéséből fakadtak. Az üzleti-piaci alapú ingatlanfejlesztések hatására minden nagyobb városban jellemzővé vált a pénzintézmények, a bankok, az irodaházak építése, az új vagy megújuló gazdasági, kereskedelmi centrumok és a kapcsolódó infrastruktúra kialakítása, a szállodák felújítása, új szállodák építése, a nagy bevásárlóközpontok kialakítása. A városközpontokat gyors ütemben modernizálták az elegáns üzletek, új éttermek és kávéházak, a sétáló utcák, az átalakított közterek is.

A jelzett ellentmondásos trendek tehát egyrészt javították, másrészt rontották a belvárosok hagyományos centrum-periféria modellben elfoglalt ökológiai és társadalmi pozícióit.

A magyar nagyvárosok központjaiból már a '80-as évek óta egyre többen költöztek ki a városszéli településekre, a '90-es évek pedig a szuburbanizáció további dinamizálódását hozták. A szuburbanizációt nemcsak a nagyvároslakók meghatározott csoportjainak új lakáspiaci helyzete, a városkörnyéki lakóhelyek iránti igényei, a városi környezeti problémák, a légszennyezettség, a zajártalmak, a rehabilitáció hiánya indokolták, hanem a térben terjeszkedő gazdaság igényei, a gazdaság területi decentralizációja is. A nagyváros környéki önkormányzatok (településrendezési eszközökkel, fejlesztésekkel) szintén támogatták a szuburbanizációs folyamatokat.

Mindezek eredményeként a nagyvárosok és térségeik együttes lakossága 1990 és 2008 között 2,7%-kal csökkent (a csökkenés kisebb volt, mint az országos érték, amely 3,3%). Különbség tehető azonban a centrumvárosok és a háttértelepülések népességszámának alakulásában. A centrumvárosokban a népesség száma csökkent: Budapest esetében 14,6%-kal, a többi vizsgált nagyvárosban 4,2%-kal. Ezzel ellentétben a városkörnyékeken a lakónépesség száma jelentős mértékben növekedett a vizsgált időszakban (összességében 32%-kal). Az egyik legnagyobb arányú népességszám-változás a Budapesti Agglomerációban történt, ahol az 1990. évi adatokhoz képest 18,9%-kal nőtt a népesség. A többi nagyváros esetében a háttértelepülésen élők aránya 19,2%-kal nőtt (KSH Tájékoztatási Adatbázis).

A 9 nagyvárosi térségben 2005-ben megvalósított reprezentatív kutatásból kiderült, hogy a szuburbanizáció során főként a magas státusúak városon belüli területi átrendeződése, a belvárosból való fokozatos kifelé húzódása, majd a városkörnyékre való kitelepedése figyelhető meg. Elsőként a fejlett városkörnyékeket, majd a jobb külvárosokat, illetve a fejlettebb városkörnyékeket választották (Szirmai 2009).⁵

⁵ A 9 vizsgált várostérségben részben előre megadott városszociológiai (humán ökológiai) kritériumok, részben helyi tapasztalatok, szakértők, várostervezők, valamint a városok bejárása alapján jelöltük ki a különböző övezeteket. A *belvárosi övezet*: más néven (történelmi) városközpont, a *city*, vagy első munkahelyi övezet, ahol a városközpont jellegadó munkahelyegységei találhatók (pl. közigazgatási szervek, pénz- és hitelintézetek, luxusigényeket

A jelzett kutatásból az is látszik, hogy a városlakók többsége, közte a városi középosztály magasabb státusú csoportjai nem gondolnak a kiköltözésre. A 2005-ben lebonyolított, város-térségekre nézve reprezentatív kutatás eredményei is azt bizonyították, hogy a nagyvárosi térségek lakosságának többsége, 79,6%-a nem akar lakóhelyet változtatni. A városlakók csupán 13%-a mondta azt, hogy biztosan el fog költözni, 7,3%-uk szeretne, de nincs rá lehetősége. A városkörnyékiek csupán 4,5%-a állította, hogy biztosan költözni fog, 4,2% elköltözne, de nincs rá módja.

A Budapest térségre elvégzett 2010-es vizsgálat meglepő eredménye volt a már korábban is alacsony költözési szándék 10,1%-ra történő csökkenése, továbbá az is, hogy 3,3%-ra esett vissza azoknak az aránya, akik elmennének, de nincs rá lehetőségük.⁶ Ennek egyik tényszerű oka a 2008-ban kezdődött gazdasági válság, a lakás- és hiteltartozások költözést visszafogó következménye, különösképpen a fejletlen városkörnyéki településeken élő, hátrányosabb helyzetű, alacsonyabban iskolázott rétegek esetében.

A kiköltözést visszafogó tényező volt az is, hogy 2003 és 2006 között Budapesten 35 ezer új lakás épült. Ebből lakóparki formában több mint 6 ezer új lakás készült el (Cséfalvay 2008:23). Valószínűsíthető, hogy a fővárosban épített új lakóparkok felszívták azokat, akik elégedetlenek voltak a többnyire belső kerületi, vagy éppen lakótelepi lakásaikkal, és akik tiszta és biztonságos, másképp fogalmazva olyan szuburbán környezetbe vágytak, amely egy időben nyújtotta a városi és szuburbán élet előnyeit,⁷ miközben megóvta őket a bejárás nehézségeitől, az elővárosi viszonyok kialakulatlanságától is.

A 2005-ben biztosan költözők között magas volt a budapesti térségben lakók, a városokban, ezen belül a belvárosi és az átmeneti övezetben élők aránya. A belvárosi övezetekben a közép- és a felsőfokú végzettséggel rendelkező diplomások, a szellemi alkalmazottak, az átmeneti övezetben, de a külvárosokban is a középfokú végzettséggel bírók, a vállalkozói rétegek képviseltek magas arányokat a biztosan költözők között. A fejlett és a fejletlen városkörnyékeken ismét a közép- és a felsőfokú végzettséggel rendelkező diplomások, a vállalkozók, a szellemi alkalmazottak aránya magas.

Tehát amíg a várostérségi ökológiai hierarchia két végpontján, a centrumban és a periférián a legmagasabb társadalmi státusúak, addig a közbeeső városrészekben a középrétegek elvagyódása a jellemző.

kielégítő szaküzletek, oktatási és kulturális intézmények, irodák stb.), de elsősorban az üzleti és kereskedelmi élet, valamint a szórakoztatóipar létesítményei. Inkább intenzív beépítés és többszintes házak, mint a lakóövezeti funkció jellemzi (nagy nappali és kicsi éjszakai népesség), bár saját lakossága is van. Az *átmeneti övezet*: két részből, a belvároshoz közeli ipari üzemek és kereskedelmi egységek zónájából és az azt körülölelő – szintén kettős – lakóövezetekből áll. A lakóövezet belső részeire néhány szintes épületek (korábban esetleg bérházak), valamint kis zöldterület a jellemző. Az itt élők keveset költenek a lakásfenntartásra, ezért fokozatos lepusztulás figyelhető meg. A lakóövezet külsőbb részein főképp különálló, nagyobb méretű kerttel rendelkező családi házas területek találhatók, de jelen vannak a szállodák és apartmanok is. A *külvárosi övezet*: más néven előváros, a nagyvárossal szoros funkcionális kapcsolatot tart fenn, jól elkülönülve közvetlen közelében fekszik, esetleg korábban közigazgatásilag is önálló település volt, amely ma már a nagyváros beolvadt településrészévé vált. Legfőbb szerepköre a lakófunkció (főként családi házas beépítéssel vagy lakóteleppel, újabban lakóparkkal), lakóik nagy része a városközpontban dolgozik. Végül a *hátértelaptelepüléseket* rangszám módszerrel választottuk ki, melynek során a megközelíthetőség, a lakáshelyzet, a köz- és felsőoktatás, az egészségügyi ellátás, a vállalkozói aktivitás, az adózás, a jövedelmek, a foglalkoztatás, a munkanélküliség, a mobilitás, a szociális ellátás szempontjait vettük figyelembe.

⁶ A költözéssel kapcsolatos elemzéseket Schuchmann Júlia készítette (Szirmai et al. 2012:157).

⁷ A lakóparki lakásokat nemcsak fővárosiak, hanem a magasabb státusú vidéki lakosok is megvették, akár gyerekeik számára, akár befektetési szándékkal.

Ez a tendencia 2010-ben is érvényesnek bizonyult, a költözni akarók átlagát jelentősen meghaladta a felsőfokú (15,6%) és az érettségivel rendelkezők (17,5%) aránya. Vagyis a költözési szándék (és lehetőség) lényegesen magasabb a képzetesebb társadalmi csoportok esetében, de a magasabb jövedelmi helyzetben lévők esetében is.

Mind 2005-ben, mind 2010-ben a magas és a nagyon magas jövedelműek akartak az átlagot meghaladó mértékben költözni. Kiemelkedően fontos azonban az a tény, hogy 2010-ben már az átlagot négyszeresen meghaladó mértékben akartak költözni a nagyon magas jövedelemmel rendelkezők (42,9%). Figyelemreméltó az is, hogy míg 2005-ben az alacsony jövedelmű csoportok átlag alatt, 2010-ben már az átlag felett (12,1%) akartak lakóhelyet cserélni.

A különböző jövedelmű csoportok eltérő tényezők alapján döntenek: míg a magas jövedelműek esetében a költözés egy szabadon választható lehetőség, addig az alacsony jövedelműek esetében ez inkább kényszer, lakhatási költségeik növekedése, vagy az eladósodás következtében. A közepes jövedelműek – bár 2010-ben közöttük is növekedett a költözők aránya – mindkét időszakban átlag alatti arányban mozdulnának.

A hazai várostérségekben tehát nem lehet a szuburbanizáció jelentős mértékű felgyorsulását prognosztizálni: a mai költözési szándékok nem jelentősek, csupán kisebb csoportok lakóhelyi elégedetlenségét vagy új típusú lakóhelyi elvárásait mutatják. Budapest esetében új trend, hogy 2007 óta nemcsak csökkent a fővárosi kiköltözés dinamikája, hanem enyhe népességnövekedés is látszik.⁸ A fővárost és a környékeit összekötő közlekedési utak állapota, a megnövekedett gépkocsiforgalom miatti zsúfoltság,⁹ az állandósult dugók, a városfejlődés dinamikájától jóval elmaradt mennyiségi és minőségi tömegközlekedés szintén szerepet kapnak akár a költözési célok visszaesésében, akár a visszaköltözési igényekben. Mindez arra utal, hogy a közeljövőben valószínűleg nem várható a térbeli társadalmi szerkezet drasztikus átalakulása.

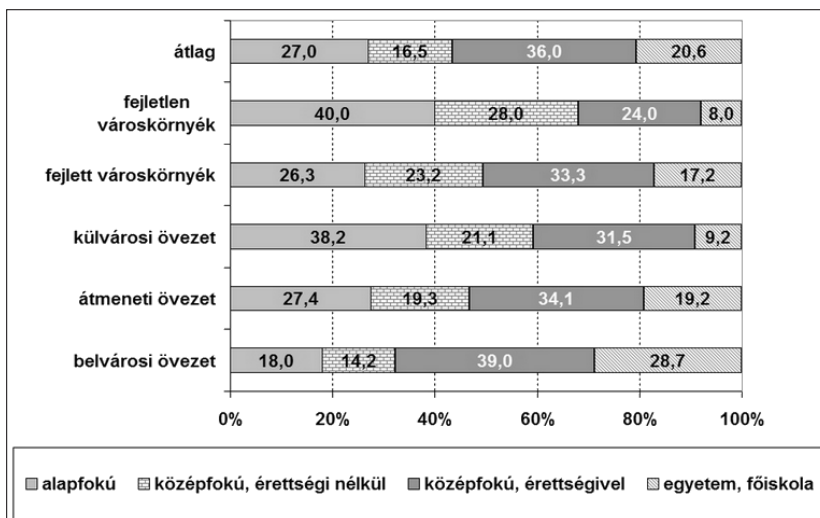
A nagyvárostérségek társadalmi szerkezete

A 9 magyar nagyvárostérségben, 2005-ben végzett reprezentatív vizsgálat (Szirmai 2009) eredményei feltárták, hogy a vizsgált nagyvárosok, köztük Budapest centrum részein is a magasabb társadalmi státusúak, míg a város külső negyedeiben, illetve a városkörnyékeken az alacsonyabb társadalmi státusúak jelenléte a jellemzőbb (lásd az *1., 2., 3., 4. számú ábrákon*). Fontos trend, hogy a városcentrumból a városkörnyékek felé haladva a térbeli társadalmi szerkezet egyértelműen hierarchikusan alakult. A hierarchiát a kedvezőbb földrajzi helyzetben lévő, jobb infrastruktúrával rendelkező, fejlettebb városkörnyéki településeken élő magasabb társadalmi státusúak magasabb arányai azonban megtörték.

⁸ 2009. január 1-jén a főváros lakónépessége 1 712 210 fő volt. 2010. január 1-jei adatok szerint azonban Budapesten 1 721 556 fő él, az agglomerációban pedig 803 141 fő.

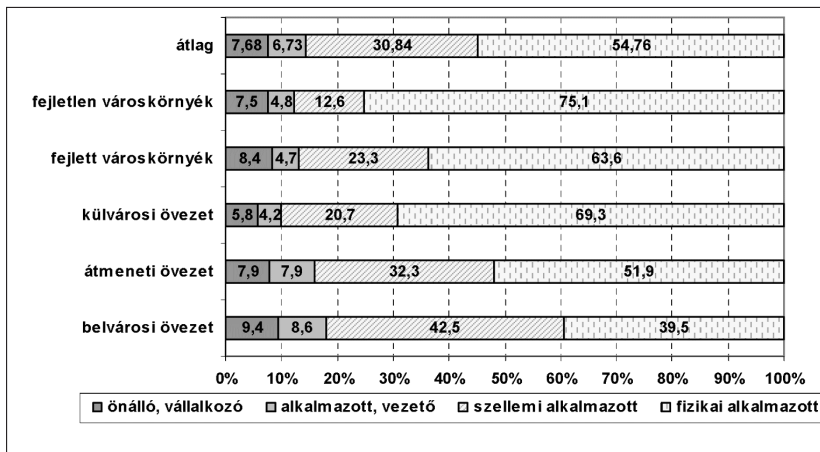
⁹ Míg 1990-ben az agglomerációban élők 50%-a tömegközlekedési eszközt használt, addig 2010-re ez az arány 33%-ra csökkent (www.catch-mr.eu). Váradi Zsuzsanna elemzése alapján: a Budapest környékén élő magas státusúak autóhasználata rendkívül erőteljes (65%) az alacsony státusúakkal (25%) szemben (Szirmai et al. 2012:160).

1. ábra: A 9 magyar nagyvárostérség különböző övezeteiben élők iskolai végzettség szerinti megoszlása (% , 2005)

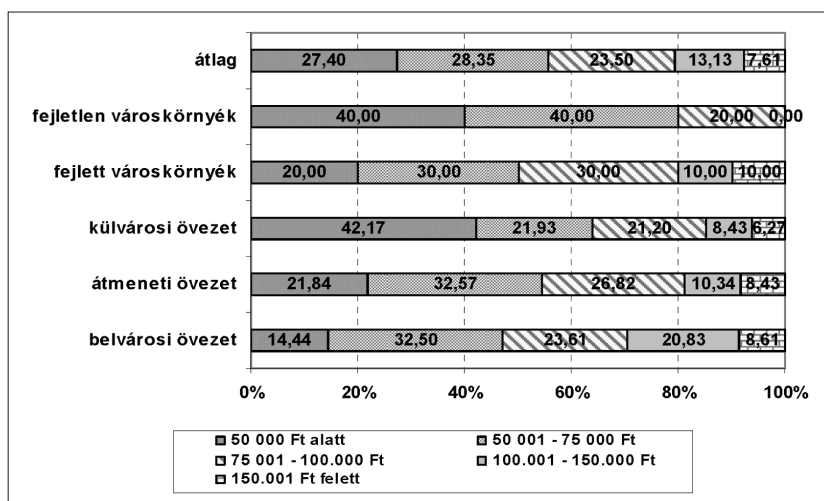
Forrás: NKFP kérdőív adatai

2. ábra: A 9 magyar nagyvárostérség különböző övezeteiben élők munkahelyi beosztás szerinti megoszlása (% , 2005)

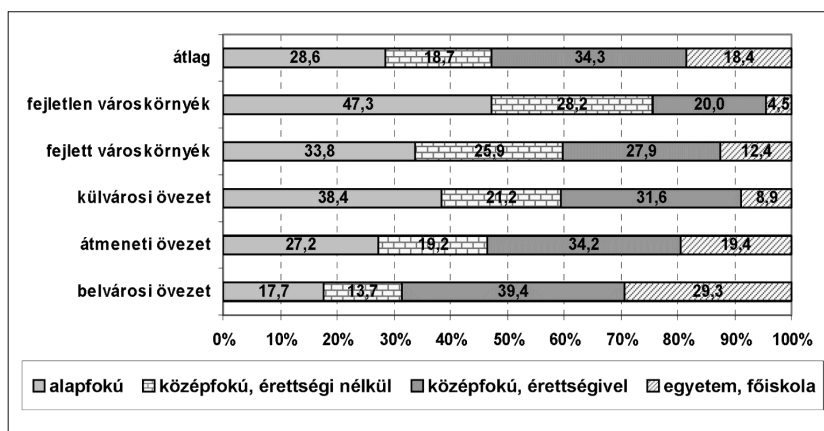
Forrás: NKFP kérdőív adatai

3. ábra: A 9 nagyvárostérség különböző övezeteiben élők havi nettó jövedelem szerinti megoszlása (% , 2005)

Forrás: NKFP kérdőív adatai

4. ábra: A budapesti várostérség különböző övezeteiben élők iskolai végzettség szerinti megoszlása (% , 2005)

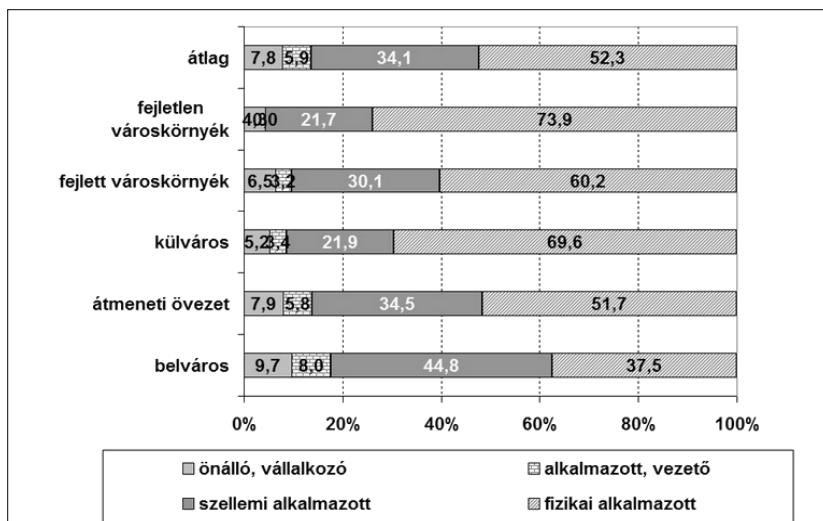
Forrás: NKFP kérdőív adatai

Az elemzések alapján 2005 és 2010 között a budapesti térség esetében fontos változások történtek a népesség területi elhelyezkedésében. A város belső övezetei között 2005-ben érzékelhető erőteljes hierarchikus elrendeződés 2010-re – mind az iskolai végzettség, mind a munkahelyi beosztás, mind pedig a jövedelem szempontjából – enyhült, viszonylag kiegyenlítettebbé vált. A magasabb társadalmi státusúak korábban inkább belvárosi koncentrációja most visszafogottabb, míg kiterjedtebb az elhelyezkedésük a főváros egyéb belső

negyedeiben is. Jelentős különbség azonban, hogy amíg a 2005-ös vizsgálatban csak a belvárosi koncentrációik lépték túl a mintabeli arányokat, addig 2010-ben a városi arányaik a magasabbak. A jövedelem szerinti megoszlások ettől eltérőek. Mert amíg 2005-ben a legmagasabb jövedelműek a mintaátlaghoz képest nagyobb mértékben a belvárosban jelentek meg, addig 2010-ben, a mintához képest magasabb arányokban a fejlett agglomerációs településeken találjuk meg őket.

A belvárostól kifelé haladva hierarchikusan növekvő alacsonyabb társadalmi státusú arányok esetében is tapasztalható egy relatív kiegyenlítődés: az alacsony státusúak 2005-ben a mintabeli átlagnál még magasabb városi arányai 2010-re csökkentek, miközben a fejletlen városkörnyékeken nőtték (lásd az 5., 6., 7., és 8. ábrákat).

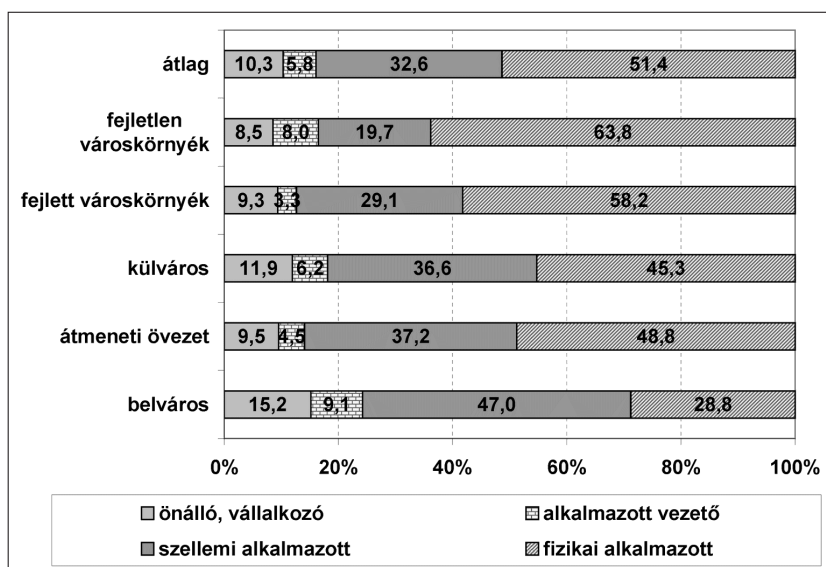
5. ábra: A budapesti várostérség különböző övezeteiben élők munkahelyi beosztás szerinti megoszlása (% , 2005)

Forrás: NKFP kérdőív adatai

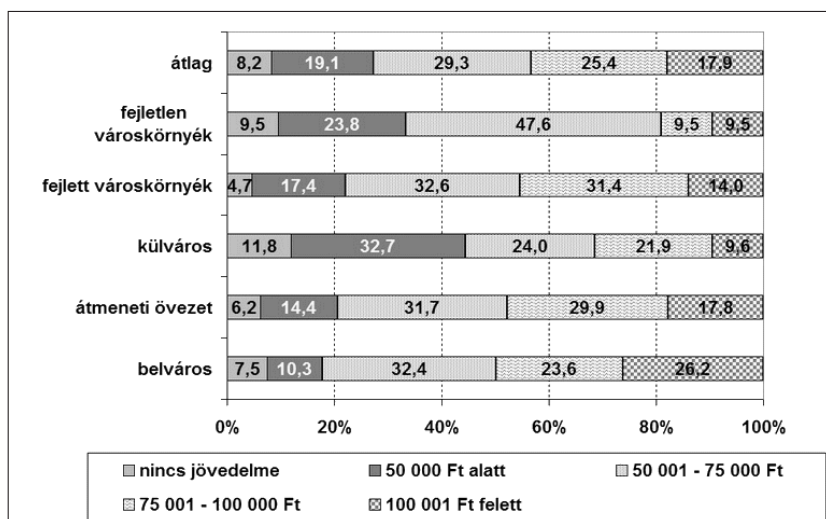
A budapesti várostérségre vonatkozó 2010-es eredmények, valamint a 2005-ös és a 2010-es kutatási tapasztalatok összehasonlítása alapján egyrészt erősödni látszik a magas társadalmi státusúak városi (már nemcsak belvárosi), illetve a fejlett városkörnyéki településekre érvényes koncentrációja. Másrészt jellemzőbbé válik az alacsony társadalmi státusú csoportok főként fejletlenebb városkörnyéki településeken történő elhelyezkedése. Mindez a város és a környék társadalmi szerkezeti elhelyezkedésének dichotomikus elrendeződését mutatja, ami – a norvég kutatás keretében készült nemzetközi összehasonlító tanulmány eredményei szerint – alapvetően európai jelenség. A francia, az osztrák, valamint a dán fővárosra és annak térségeire kiterjedő, az „urban sprawl” folyamatát feltáró elemzések ugyanis azt mutatják, hogy a Budapest térségben élők területi elhelyezkedésének rendje fokozatosan követi a nyugat-európai fővárosi térségek példáit (Szirmai 2011).

6. ábra: A budapesti várostérség különböző övezeteiben élők munkahelyi beosztás szerinti megoszlása (% , 2010)

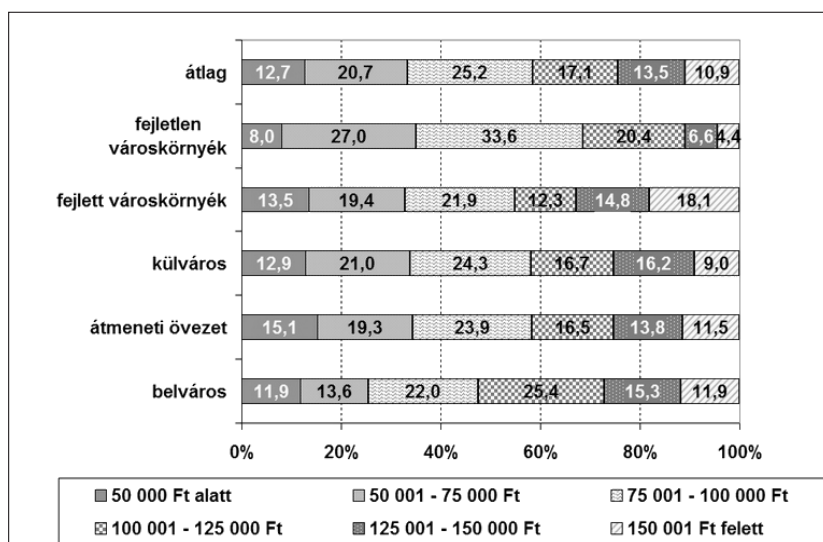
Forrás: Fenntartható fogyasztás... kérdőív adatai

7. ábra: A budapesti várostérség különböző övezeteiben élők havi nettó jövedelem szerinti megoszlása (% , 2005)

Forrás: NKFP kérdőív adatai

8. ábra: A budapesti várostérség különböző övezeteiben élők havi nettó jövedelem szerinti megoszlása (% , 2010)

Forrás: Fenntartható fogyasztás... kérdőív adatai

A kettős struktúrájú centrum-periféria modell szerveződése

A térbeli társadalmi egyenlőtlenségek leírására a nemzetközi szakirodalom többféle lehetőséget is kínált. A magyar területi struktúrában a nemzetközi térre is jellemző „duális” térségi társadalmi modell érzékelhető (Mollenkopf–Castells 1993). A magyarországi nagyvárostérségi kutatási eredmények alapján fogalmazódott meg az ún. kettős struktúrájú centrum-periféria modell mint a duális szerkezet egyik változata, ahol az egyik struktúrát a magas státusú centrum és az alacsony státusú periféria, míg a másik struktúrát az alacsony státusú centrum és a magas státusú periféria – vagyis a térbeli (ökológiai) társadalmi lejtő megszakadása, felfelé mutató törései – adják.

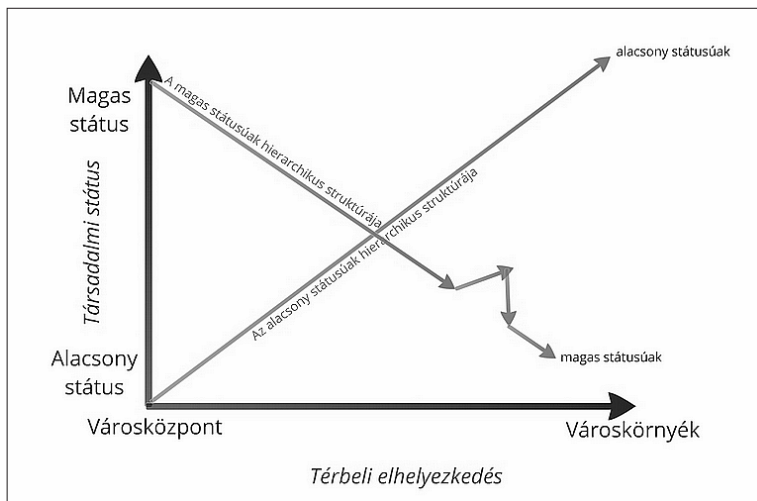
A fent bemutatott eredmények szerint a magyarországi várostérségekben tehát egyrészt továbbra is érvényesül a hagyományosnak nevezett centrum-periféria modell. A városokban, azok centrumrészein erőteljesebb a magasabb társadalmi státusúak jelenléte, míg a város külső övezeteiben, illetve a városkörnyékeken az alacsonyabb társadalmi státusúaké. A centrumból a periféria felé haladva a térbeli társadalmi szerkezet hierarchikus. A várostérségi ökológiai térbeli lejtőn kifelé haladva a magasabb státusúak jelenléte fokozatosan csökken, az alacsonyabb státusúaké fokozatosan növekszik.

Másrészt azonban a magyarországi várostérségekben már nem érvényesül tisztán a hagyományos centrum-periféria modell: a fejlett városkörnyékek társadalmi szerkezete egyértelműen megtöri a centrum és a periféria „két végpontja” között húzódó ökológiai térbeli lejtőt, a kifelé fokozatosan csökkenő társadalmi hierarchiát. A lakosság iskolai végzettség és foglalkozás szerinti megoszlásából is látszik, hogy a fejlett városkörnyékek esetében átmenetileg megáll a társadalmi státusérték csökkenésének a trendje, és egy felfelé mutató

hullám módosítja a várostérségi ökológiai, társadalmi lejtőt. Az átmenet keretében ugyanis a várostérségek külső övezetei új társadalmi értéktartalmat is kaptak. A mai térbeli társadalmi folyamatok és a szuburbanizáció következtében – de a városkörnyék átalakult gazdasági, társadalmi szerepei, funkcionális kapcsolatai miatt is – a városkörnyék társadalmi státusa differenciálódott, magas és alacsonyabb státusú térbeli, társadalmi egységekre bomlott. Itt is megjelentek a magas és alacsony társadalmi státusú csoportok által benépesített városkörnyéki övezetek, falvak.

Az átmenet, a globalizáció hatásaira a magyarországi nagyvárosi térségek társadalmi szerkezete, ezzel összefüggésben a centrum-periféria modell társadalmi tartalma jelentős mértékben átalakult. Az utóbbi időszakban kibontakozott térbeli-társadalmi folyamatok, vagyis a centrum és a városkörnyék differenciált, részben magas, részben alacsonyabb társadalmi tartalmai révén egy *kettős struktúrájú centrum-periféria modell, illetve térbeli társadalmi hierarchia* jött létre. Az egyik struktúrában megjelenő térbeli társadalmi hierarchia a hagyományosnak nevezett magas státusú centrum és az alacsony státusú periféria megkülönböztetésével jellemezhető modell érvényesülését mutatja; a másik struktúrában megjelenő térbeli társadalmi hierarchia pedig az alacsony státusú centrum és a magas státusú periféria modell szerveződését fejezi ki (9. ábra).

9. ábra: A kettős struktúrájú centrum-periféria modell

Forrás: saját szerkesztés

A kettős struktúrájú centrum-periféria modell a történeti folyamatok és a mai modernizáció hatásait, a globalizáció térbeli társadalmi következményeit, a centrumok és a környékek átalakulásának mai specifikumait, a magyar nagyvárosi térségekre jellemző főbb egyenlőtlenségek közös vonásait foglalja össze. A centrum-periféria kettős struktúrája nemcsak a társadalmi, hanem a területi (ökológiai) hierarchiák meghatározottságait is kifejezi: a városcentrumok és a környékek, az egyes övezetek eltérő területi jellegzetességeit, a gazdasági, az intézményellátottsági, a különböző szolgáltatási, az infrastrukturális adottságok eltéréseit, a térszerkezeti helyzetekkel összefüggő differenciált közlekedési kapcsolatokat, az erre is

épülő ingatlanértékek specifikumait. A térbeli társadalmi, ökológiai lejtő legkülönbözőbb szerkezeti sajátosságai, annak új irányai, a lejtőt megtörő hullámok össze is kapcsolódnak, új társadalmi minőségeket, köztük új integrációs mezőket is létrehoznak.

Összegezve tehát a nagyvárostérségi társadalmi szerkezet itt bemutatott jellegzetességei, a különböző társadalmi pozíciójú csoportok területi elkülönülése, annak új szerkezetei a nagyvárosi, illetve főként a nagyvárostérségi társadalom belső megosztottságát, területi egységekre való tagoltságát, azok állandó újraszerveződéseit mutatják. A hagyományos struktúrák átalakulásai, az ezzel is összefüggő népességmozgások, lakóhelyi költözések pedig a társadalmi felbomlás lehetőségeit is kifejezik, miközben feltételeket is teremtenek a helyi integrációs folyamatok szerveződésére. A továbbiakban ezt vizsgáljuk meg.

Társadalmi integráció a nagyvárosi térben

A budapesti várostérségre kiterjedő, a Norvég Alap által támogatott kutatás központi kérdésfeltevése az volt, hogy a várostérség térbeli társadalmi szabdaltsága milyen hatást gyakorol a lakosság mindennapi életére, munkavégzési tevékenységeire, a vásárlási, szórakozási és az egészségügyi intézmények igénybevétele révén megvalósuló területfogyasztási szokásaira. Meg akartuk tudni, hogy a mindennapi élet különböző tevékenységei hol zajlanak: a térbeli társadalmi szerkezet által kijelölt szűk térben, a lakás környékén, a lakóhelyen, tehát inkább lokálisan, vagy szélesebb térre, a térség több egységére is kiterjedő módon valósulnak meg, tehát inkább globálisnak, mint lokálisnak nevezhetők.

A modern városfejlesztési folyamatok ismeretében előfeltevésünk az volt, hogy a nagyvárostérségi népesség mindennapi élete inkább globális, részben a koncentrált, részben pedig a decentralizált fejlődési folyamatok miatt. A mai nagyvárosi térben egy időben lehet erőteljes a gazdasági, az infrastrukturális, a legkülönbözőbb intézményi nagyvároscentrumi koncentrálttság és a szétszórt területi allokációk jelensége, többek között éppen a városterjeszkedés következményeként is. Ez pedig számottevő vonzást gyakorol a népesség térbeli fogyasztási szerkezetére, növekszik a centrum és a környék közötti ingázás, a városlakók mindennapi élettere egyre több negyedre terjed ki, ami csökkenti a lokális integráció lehetőségét is.

A városlakók által már elfoglalt tér viszonyait újra és újra átszervező, a meglévő határokat feszegető, az egyre globálisabb egységekre kiterjedő mindennapi élettevékenységek a területfogyasztás új hullámait hozzák létre. Ezek a szuburbanizációban, a kiköltözésben alakuló folyamatok mellett helyben maradók, de a nagyvárosi teret egyre nagyobb egységekben használók – vagy inkább fogyasztók – a városi terjeszkedés, az „*urban sprawl*” dimenzióját teremtik meg.

A szociológiai törvényszerűségek azonban óvatosságra intettek bennünket. Hiszen az is nyilvánvaló volt, hogy a nagyvárostérségi társadalmi csoportok térben megnyilvánuló, mindennapi élethez kötött fogyasztási szokásait és modelljeit nemcsak a konkrét nagyvárostérségi, a centrum és a környék fogyasztási lehetőségei, nemcsak a konkrét nagyvárostérségi és kulturális fogyasztási minták és nemcsak a környék fogyasztási lehetőségei, valamint a kínálat területi eloszlása generálják (Sassen 1991), hanem a társadalmi strukturális helyzet (a jövedelem, az iskolai végzettség, a foglalkozás, a beosztás, a családi háttér) által meghatározott lehetőségek is. Ez utóbbiak pedig igencsak egyenlőtlenek, részben éppen a területi társadalmi elkülönülés, a társadalmi szerkezeti dichotómiák miatt.

A munkavégzés, a vásárlás, az egészségügyi szolgáltatások és a szórakozási tevékenységek területi szerkezete

A fenntartható területfogyasztást feltáró kutatás reprezentatív kérdőíves felmérése alapján elemezhetővé vált, hogy a budapesti térségben élők mindennapi tevékenységei – így a munkavégzés, a vásárlás, a szórakozás és a rekreációs, egészségügyi, oktatási intézmény igénybevétele – hol valósulnak meg: a közvetlen lakóhelyen, a lakás környékén, a szélesebb településen vagy máshol; tehát inkább lokálisan vagy szélesebb térre is kiterjedő módon. Azt is vizsgáltuk, hogy a tevékenységek lokalizációjában milyen különbségek vannak a társadalmi dimenziók, így az iskolai végzettség, a jövedelmi szint vagy a munkahelyi beosztás alapján. Eredményeink szerint a nagyvárostérségi népesség eltérő módon és eltérő mértékben használja, illetve fogyasztja a teret a mindennapi élettevékenységei során.

A munkavégzéshez kapcsolódó térhasználat alakulásában elmondható, hogy a Budapesten élők, a magas és az alacsony társadalmi státusúak egyaránt a városban dolgoznak, alapvetően nem járnak sem más agglomerációs településre, sem pedig más településre dolgozni. A budapesti magas státusúak jóval nagyobb arányban találnak munkát a lakásuk közelében, valamint a városon belül, mint az alacsonyabb társadalmi státusúak (1. táblázat).

A fejlett városkörnyéken élők esetében figyelemreméltó, hogy az itt élő magas státusúak, bár az átlagnak megfelelő mértékben dolgoznak lakásuk közelében, ugyanakkor az átlaghoz képest magas a máshol dolgozók aránya is. Mindkét arány még magasabb az itt élő alacsony státusúak esetében.

A fejletlen városkörnyéken a magas státusúak az átlaghoz képest jóval nagyobb arányban járnak más településre dolgozni, bár lakásuk közelében is az átlagérték felett találnak munkahelyet. Az alacsony státusúaknál hasonló a kialakult helyzet. Tehát a munkavégzés területi szerkezetét főként a munkahelyek budapesti koncentrációja magyarázza.

1. táblázat: A munkavégzés helyszínének megoszlása, lakóhely alapján (% , 2010)

	Lakása közelében	Városnegyedben/ településrészen	Saját településén	Budapesti agglomerációban	Más településen
Magas státusúak esetén					
Budapesten lakók	25,27	13,19	40,45	0,00	0,00
Fejlett városkörnyéken lakók	25,93	3,70	0,00	11,11	22,22
Fejletlen városkörnyéken lakók	36,36	10,00	0,00	0,00	30,00
Átlag	26,36	10,94	28,57	2,36	7,09
Alacsony státusúak esetén					
Budapesten lakók	12,12	8,40	8,33	0,00	0,00
Fejlett városkörnyéken lakók	9,26	11,11	0,00	7,41	11,11
Fejletlen városkörnyéken lakók	14,75	3,28	0,00	16,13	18,03
Átlag	12,15	7,72	4,45	5,65	6,88

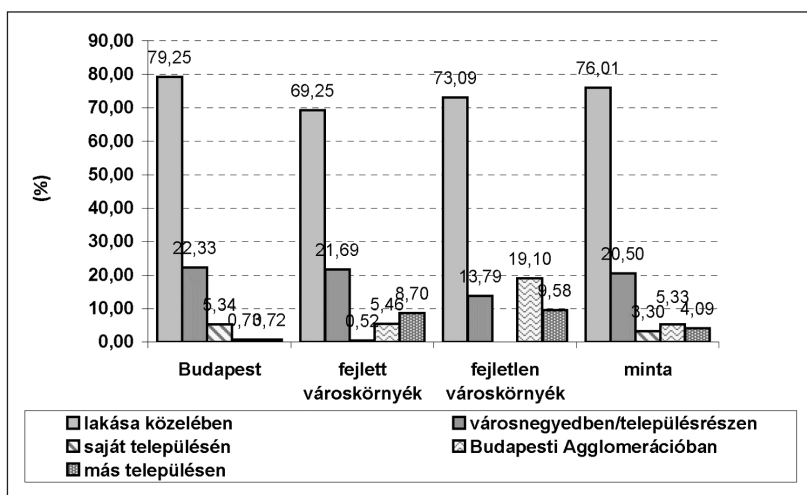
Forrás: Fenntartható fogyasztás... kérdőív adatai

A *bevásárlás* mint a mindennapi élet tevékenysége, annak térhasználata a piacgazdasági folyamatok következtében jelentős mértékben átalakult. A bővülő kínálat – áru és üzletek szerint is – differenciált lehetőségeket biztosít a lakosságnak, hogy különböző tereket, helyszíneket vegyen igénybe a vásárláshoz. Az élelmiszerek vásárlása esetén azonban a lokalitás jellemző, a tér használata jellegzetesen a tartós fogyasztási cikkek esetében bővül, köszönhetően a bevásárlóközpontok, hipermarketek térnyerésének.

A Budapesten élők – státusuktól függetlenül – egyértelműen helyi szinten vásárolnak, az itt élők egyáltalán nem járnak más településre vásárolni. A legtágabb térhasználat az átlagnál nagyobb mértékben a magas státusú, fejlett városkörnyéken élők esetén tapasztalható. Általában, a bevásárlással kapcsolatos térhasználatot leginkább a térségi kínálati viszonyok befolyásolják.

Az *egészségügyi intézmények használata* során szinte általános a lakóhelyi koncentrált-ság, ezeknél a tevékenységeknél a területi kínálat hatása a döntő.¹⁰

10. ábra: Az egészségügyi szolgáltatások igénybevételének terület szerinti megoszlása, lakóhely alapján (% , 2010)

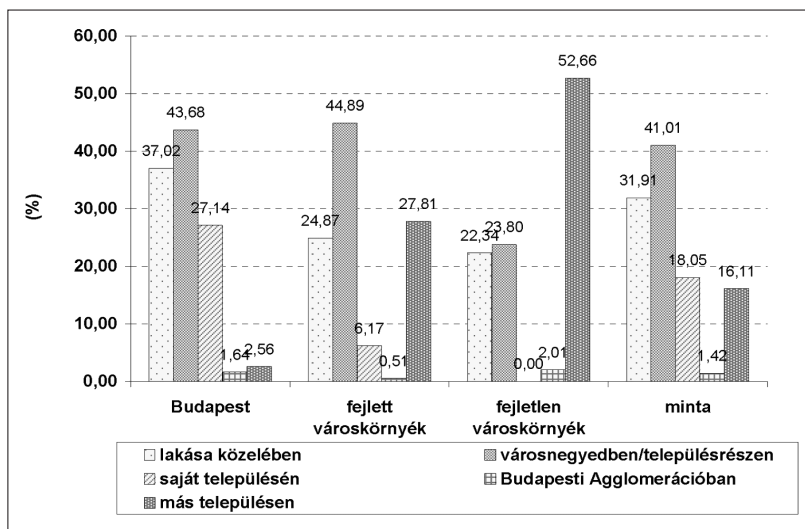

Forrás: Fenntartható fogyasztás... kérdőív adatai

Szórakozás tekintetében a legjellegzetesebb vonás – ismét – a főváros szívó hatása, vagyis a nagyvárostérség külső, fejletlen övezetében lakóknak több mint fele máshol talál kikapcsolódási lehetőséget. A budapestiek a lakásuk közelében és városnegyedükben találnak szórakozási lehetőséget (11. ábra).

¹⁰ Az adott elemzést Kovács Szilvia készítette (Szirmai et al. 2012:147).

11. ábra: A szórakozás területi megoszlása, lakóhely szerint (% , 2010)

Forrás: Fenntartható fogyasztás... kérdőív adatai

A területhasználati tevékenységekkel kapcsolatos kutatási eredmények természetesen nem mutattak tiszta kategóriákat, a különböző társadalmi csoportok mindennapi térfogyasztása a globális és lokális dimenziók szerint a következő főbb típusokban írható le:

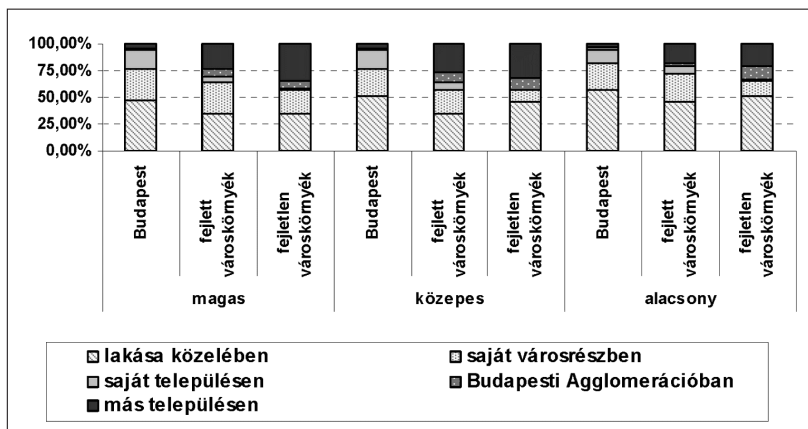
- A centrumtelepülés, vagyis Budapest magas státusú csoportjainak a térfogyasztási tevékenységei esetén nagyobb arányú a lokális jelleg.
- A centrumtelepülés, vagyis Budapest alacsonyabb társadalmi státusú csoportjainak a térfogyasztása szintén inkább lokális jellegű.
- A fejlett városkörnyéki települések magas státusú csoportjainak a térfogyasztási tevékenységei részben lokálisak, miközben a területi szabadság törvényszerűségei (és az érintett társadalmi csoportok igényei miatt) erőteljesebb a „globális” jelleg.
- A fejlett városkörnyéki települések alacsony státusú csoportjainak a térfogyasztási tevékenységei viszonylag kiegyenlítettek, részben lokálisak, részben globálisak.
- A fejletlen városkörnyéki települések magas státusú csoportjainak a térfogyasztási tevékenységei – hiányos infrastrukturális adottságok és a számukra nem megfelelő, más-képp fogalmazva nem eléggé szegregált helyi társadalmi környezet miatt – erőteljesen globálisak, miközben lokálisak is.
- A fejletlen városkörnyéki településeken élő alacsonyabb társadalmi státusú csoportok térfogyasztási tevékenységei globális, egyben lokális jellegűek is.

A fenti tipizálás, illetve a vizsgált tevékenységek térbeli igénybevételének komplex elemzése szerint¹¹ kitűnik, hogy a társadalmi státus kevésbé van hatással a területfogyasztásra, mint a lakóhelyi elhelyezkedés, mivel az egyes településtípusokon belül élők területfogyasztási szerkezete között nagyobb a hasonlóság, mint a különböző lakóhelyen élő azonos társadal-

¹¹ A komplex elemzést Baranyai Nóra készítette (Szirmai et al. 2012:174).

mi státusúak esetében (bár a társadalmi helyzet hatása sem elhanyagolható). Az ökológiai lejtő¹² jelentősége mindhárom társadalmi státusú csoporton belül megmutatkozik (a 12. ábrán a területhasználásban megnyilvánuló eltérések láthatók, a státuscsoportokon belüli területi szempontú megoszlás alapján).

12. ábra: Az egyes helyszíneken igénybe vett szolgáltatások átlagainak aránya az összes igénybe vett szolgáltatás átlagához viszonyítva (% , 2010)

Forrás: Fenntartható fogyasztás... kérdőív adatai

Véleményünk szerint ezek a megállapítások jelzik (ha nem is bizonyítják, hiszen ahhoz további kutatások szükségesek) a területi elkülönülés és a lokális integrációs folyamatok közötti összefüggések meglétét, mégpedig minden egyes társadalmi pozíciójú csoport esetében.

Összegzés

A kutatási eredmények rámutattak arra, hogy a városi társadalmi dezintegráció, a területi elkülönülés folyamatai a társadalmi integráció jelenségeivel is összekapcsolhatók. Az elemzések igazolták egyrészt a területi társadalmi felbomlás folyamatait, a piaci társadalom, a globális gazdaság és urbanizáció, a városi terjeszkedés hatásait, a magyar nagyvárosi térségek, közte kiemelten a budapesti térség hierarchikus, kettős struktúrában szerveződő, társadalmi egyenlőtlenségeket okozó területi társadalmi szerkezetét. Ez a szerkezet az ökológiai lejtő adottságaival is összefügg.

A kettős szerkezet a nagyvárosi népesség mindennapi életviszonyaiban is látható. A különböző mindennapi élettevékenységek részben a nagyvárosi tér egészében, részben a lakóhelyen valósulnak meg, és integrációs mechanizmusokat hoznak létre, főként a centrumban élő népesség esetében, akiknek mindennapi tevékenységei inkább lokálisak. A városkörnyé-

¹² Az elnevezés azt a jelenséget takarja, amikor az ökológiai – azaz a gazdasági, intézményellátottsági és infrastrukturális – adottságok a várostérségi centrumból a periféria felé haladva egyre kedvezőtlenebbé válnak.

kiek szintén lokális mindennapi tevékenységei a lakóhelyhez kötődő integrációs hatásokkal járnak. Náluk ugyanakkor erőteljesebb a várostérségi szívó hatás.

Az elemzés tehát rámutatott a területi-társadalmi elkülönülés, a szegregáció és az általunk vizsgált lokális integrációs folyamatok közötti összefüggésekre, amelyek inkább a térségi szerkezettől, mint a társadalmi helyzettől befolyásolva alakulnak.

A nagyvárosi térben a mindennapi élet lokális vagy globális jellegzetességei döntő mértékben a térségi elhelyezkedéstől függenek, amelyet a társadalmi strukturális pozíciók felülírhatnak ugyan, de korlátozottabb mértékben, mint gondoltuk. Ez azonban mégsem jelenti a lakóhely erősebb befolyását a társadalom strukturális hatásaihoz képest, mivel a mai nagyvárosi lakóhelyi viszonyok a társadalmi, köztük a strukturális mechanizmusok kifejeződésai, hordozói. A nagyvárosi tér (a vizsgált példa esetében a Budapesti Agglomeráció) mai viszonyait alakító nagy folyamatok, a globális urbanizáció legújabb trendjei (Enyedi 2012), a városterjeszkedés, a szuburbanizáció, a mögötte meghúzódó egyenlőtlen gazdasági és infrastrukturális – munkahelyi, intézményi, szolgáltatási – allokációs mechanizmusok szétszakítják ugyan, de egyszersmind lakóhelyi szinten integrálják is az érintett térségi társadalmakat, össze is kovácsolják a nagyváros belső egységeit, azok fizikai-ökológiai és társadalmi szerkezetét.

Hivatkozások

- Cséfalvay Z. (2008). *Kapuk, falak, sorompók. A lakóparkok világa*. Budapest: Gondolat.
- Enyedi Gy. (2012). *Városi világ*. Budapest: Akadémiai. (Modern regionális tudomány)
- KSH (2009). *Bevásárlóközpontok és hipermarketek 2008*. Elérhető: www.ksh.hu/docs/hun/xfftp/idoszaki/bevcp/bevcp08.pdf. [Letöltve: 2012-08-15].
- Ladányi J.–Szelényi I. (1998). Class, ethnicity and urban restructuring in postcommunist Hungary. In: Enyedi Gy. (ed.) *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Budapest: Akadémiai. 67–86.
- Lichtenberger E.–Cséfalvay Z.–Paal M. (1995). *Várospusztulás és felújítás Budapesten*. Budapest: Magyar Trendkutató Központ. (Az átmenet trendjei 2.)
- Mollenkopf, J. H.–Castells, M. (1993). *Dual City. Restructuring New York*. New York: Russel Sage Foundation.
- Nemes F.–Szelényi I. (1967). *A lakóhely mint közösség. Városshociológiai tanulmányok*. Budapest: Akadémiai.
- Sassen, S. (1991). *The Global City*: New York: Princeton University Press.
- Szirmai V. (szerk.) (2009). *A versenyképesség társadalmi tényezői – Hogyan lehetnek a magyar nagyvárostérségek versenyképesebbek?* Budapest – Pécs: Dialóg Campus.
- Szirmai V. (szerk.) (2011). *Urban Sprawl in Europe*. Budapest: Aula.
- Szirmai V.–Várad Zs.–Kovács Sz.–Baranyai N.–Schuchmann J. (2012). *A nagyvárosi területfogyasztás térbeli társadalmi problémái: város és környék dichotómiák*. In: Kerekes S.–Szirmai V.–Székely M. (szerk.) *A fenntartható fogyasztás környezeti dimenziói*. Budapest: Aula. 125–164.
- Szelényi I. (1973). *Városshociológia*. Budapest: KJK.

A VÁROSTERVEZÉSI ESZKÖZÖK HATÁSA A LESZAKADÓ RÉTEGEK INTEGRÁCIÓJÁRA¹

Kulcsszavak: dzsentifikáció, bulldózeres rehabilitáció, szociális rehabilitáció

A városzociológusok egyik fő kérdése, hogy a különböző társadalmi rétegek mennyire egyenesen helyezkednek el, illetve mennyire különülnek el egymástól, vagyis a város(negyed) lakói mennyire szegregáltak vagy integráltak élnek. A szegregációs minták vizsgálatánál fontos annak kiderítése, hogy mi hozza létre, tartja fenn az adott helyzetet, illetve milyen folyamatok változtatják meg a térbeli társadalmi egyenlőtlenségek adott struktúráját.

Ez utóbbi kérdésre adott válaszok két nagy csoportra oszthatók. Az egyik azt hangsúlyozza, hogy a különböző társadalmi csoportok, eltérő igényeikből és életmódjukból adódóan is, más-más követelményeket támasztanak a lakásukkal, illetve annak szűkebb és tágabb környezetével szemben, ezért viszonylag homogén lakóhelyi övezeteket hoznak létre. A szegregált környékek kialakulását a spontán piaci folyamatok is elősegítik. A másik magyarázat szerint nem az előbbi tényezők, hanem a várostervezői beavatkozások felelősek elsősorban egy-egy település térszerkezetéért vagy az abban bekövetkezett változásokért. A beavatkozások felvállaltan vagy a felszín alatt segíthetik elő a szegregáció erősödését vagy tompítását, az integráció beindulását.

Szelényi Iván 1972-ben készített kandidátusi értekezésének utolsó oldalain² két, témánkat közelről is érintő fontos hipotézist fogalmazott meg. Az egyik szerint „*a kelet-európai város szerkezetét tekintve minőségileg különbözik a nyugat-európai és észak-amerikai városoktól, nem a kettő közötti átmenetet jelenti, hanem egy autonómnak tűnő harmadik*” (Szelényi 1990:138). E modell akkor még hipotetikus feltevései egyebek között a társadalmi rendszerek sajátosságaiból adódtak, illetve jelentős mértékben ezek városirányítási, várostervezési következményeiből. A folyamatok mögött egyrészt az állt, hogy „*a várostervezés, a városrészek fizikai arculatának alakításával eldönti azok társadalmi összetételét is, tehát befolyásolja a szegregációs folyamatokat. Mindaddig, míg a várostervezés a lakásosztály szempontjából homogén területeket hoz létre, homogenizálja azok lakosságát is*” (Szelényi 1990:139). Másrészt, ha a városfelújítás a régi struktúrák rombolásával jár, és ezzel homogén új területeket hoznak létre,³ akkor „*...biztosak lehetünk abban is, hogy társadalmi összetételük is homogén*

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj az OTKA „Új trendek a szuburbanizációs folyamatokban” kutatás keretében készült. Az elemzés többéves empirikus kutató munkára támaszkodik: a KSH és a Belső-Erzsébetvárosban két időpontban (2005/2010) készített (1800 és 1500 fős) survey-kutatás adatai mellett a lakossági vélemények vizsgálatához 2005–2012 között készítettünk a pesti belvárosban interjúkat. Ezek segítségével monitoroztuk a lakók helyzetét, véleményét, kiszolgáltatottságát, és az ebben bekövetkező hullámvázásokat, változásokat.

² A dolgozat Magyarországon csak a rendszerváltás után jelenhetett meg (Szelényi 1990).

³ Szelényi abban az időben elsősorban azokra a tervekre reagált, amelyek kiterjesztették volna a lakótelepi gyűrűt a belváros felé. Az érvelés logikája természetesen ennél általánosabbnak tekinthető.

lesz, tehát nem azoknak nyújtanak lakóhelyet, akik ma jellegzetesen az átmeneti övezetben élnek, hanem az átlagosnál kvalifikáltabb és magasabb jövedelmű rétegeknek. [...] Ennek következtében [...] a szanálásra kerülő területekről kiszorulnak az alacsony státusú és ezért »slum-alkotásra« különösen alkalmas rétegek. [...] A látszólag olyannyira elvont gazdasági, műszaki, sőt akár városesztétikai érvek mögött társadalmi érdekek működése mutatható ki – akár várospolitikáról, akár várostervezésről legyen is szó” (Szelényi 1990:140–141).

Napjaink radikálisan különböző körülményei között is kísérteties párhuzamokat vélünk felfedezni, amikor a belső-pesti városrészek fizikai átalakulásának társadalmi körülményeit és következményeit vizsgáljuk az itt zajlott/zajló városrehabilitációs projekteken keresztül.

A várostervezés szerepe

A várostervezésnek, a helyi lakáspolitikának (*local housing policy*) jelentős szerepe – és felelőssége – van a városok alakításában. A tervezési fázisban sokféle érdek ütközik, és a helyi erőviszonyokon múlik, hogy ki kerül ki győztesen. Tulajdonképpen már a tervezőasztalon eldől, hogy mely csoportok lesznek az átalakulás közvetlen nyertesei és melyek a vesztesei, és már azt is sejteni lehet, hogy hosszú távon kik élvezhetik majd a változást, és kik szorulnak ki belőle végérvényesen.

A nyugat-európai városi és regionális fejlesztési politikákban az utóbbi évtizedben a hangsúly többek között a lakossági részvételre (participáció), a társadalmi kohézió erősítésére és az integrációra helyeződött (Manzi et al. 2010). A participáció (Geddes 2000 [1915], Arnstein 1969) segítségével a területen élők valamilyen mértékig már a tervezés fázisában aktívan részt vehetnek az átalakítás folyamatában. Megvalósulásához azonban elengedhetetlen, hogy a (város)politika szereplői, a tervezők és a hatóságok valódi partnerségi kapcsolatot alakítsanak ki a lakossággal, a civil szervezetekkel és a helyi vállalkozókkal is. Ráadásul ezt a munkát a városrehabilitáció lezárulta után sem lehet abbahagyni, hiszen az új (megújult) környezet „működésének” egyik legfontosabb feltétele a szociálisan és esetleg kulturálisan is különböző csoportok integrációjának megkönnyítése (Polése–Stren 2000). Erre a célra általában olyan városfejlesztési társaságot hoznak létre, melynek szociális kérdésekkel foglalkozó munkacsoportja még évekig a területen tevékenykedik.

A nemzetközi példák szerint a valódi – nem csupán a policy-dokumentumokban hangsúlyozott – integráció létrehozása nem könnyű feladat. A participációról és annak módjairól évtizedek óta folytatott vita középpontjában általában annak kérdése áll, hogy az érintett területen élőket milyen szinten és milyen módszerrel szükséges vagy célszerű bevonni a tervezés folyamatába, és hogy ennek milyen hatásai lehetnek az eredmények fenntarthatósága (és az integráció) terén. Ugyanakkor sokan jelzik bizonytalanságukat afelől, hogy a lakókban megvan-e a képesség és a megfelelő szintű érdeklődés a részvételre (Rosenberg 2007), illetve a hatalomban megvan-e a hajlandóság arra, hogy a participációt valóban komolyan vegye (Lukovich 1997). Más kutatók felvetik, hogy a participáció nyomán új elit jöhet létre azokból, akik aktívan részt vesznek az „ügyek intézésében” (Potapchuk 1991). Mások szerint azok a participációs módszerek, amelyek lokális szinten jól működhetnek, globális szinten már nem biztos, hogy megfelelnek a fenntarthatóság elveinek. Ugyanis a globális és lokális érdekek gyakran ellentétbe kerülhetnek (Rydin 2003). Kérdéses lehet a bevont lakosság legitimitációjának foka is, tehát hogy kit is képviselnek valójában a folyamatban aktívan megjelenő lakók, civil szervezetek (Csanádi et al. 2010).

A városok átalakítása, a várostervezés tehát olyan sokdimenziós térben zajlik, melyben a lakosság különböző csoportjai csak bonyolult érdekkonfliktus-rendszerek közvetítésével kapnak szerepet – ha kapnak egyáltalán. Az is látható, hogy mind elméleti szinten, mind pedig a tervezési praxis szakembereinek körében lezáratlan, gyakran igen éles viták terepén járunk – Budapesten azonban e viták terén nem jutottunk túl az első lépéseken.

Budapest helyzete – ahogyan több dimenzióban, úgy a belső városrész fejlődését tekintve is – nagyban eltér a Nyugat-Európában látottaktól. Míg ugyanis a nyugati nagyvárosok belvárost (*cityt*) övező gyűrűiben a '80-as években előrehaladt a *slumosodás* folyamata, addig Budapesten az utóbbi évtizedben ennek majdnem ellenkező irányú változását tapasztaltuk: A belvárosi helyeken inkább csökkent a szegregáció, sőt több esetben teljes népességcsere történt (Csanádi et al. 2010). Míg nyugaton a szociális városrehabilitáció a város átmeneti övezeteiben kritikussá váló szegénység sűrűsödésére adott válasz volt, addig nálunk a belső területek jelentős részén a megvalósult városmegújítási akciók többsége (kimondva vagy kimondatlanul) lakosságcserét, a korábbi alacsonyabb státusú lakosság elköltöz(tet)ését, magasabb státusúak területre vonzását célozta.

A fővárosban a várostervezési döntések jellemzőjének tekinthetjük, hogy azok nem összehangoltan, az egész város területét figyelembe véve születnek meg, hanem sok vonatkozásban kerületi fennhatóság alatt, helyi érdekeket előtérbe tolva. Ez a döntési és tervezési rendszer semmilyen téren nem szolgálja a főváros egységes kezelését, ugyanakkor megkönnyíti, hogy a helyi problémákat (köztük a „problémás” lakossági csoportokat) az adott kerület „büntetlenül” más kerülethez (vagy akár a városon kívülre) „nyomja át”, és így rövid úton „rendezze” saját problémáit (Ladányi 2009). Ez a módszer (a problémák exportálása) egyfelől egy-egy kerület helyzetén valóban javít (az ellátórendszer terhei és a szegénységgel együtt járó konfliktusok csökkennek), másfelől azonban egyes, főleg a kevésbé jó pozíciójú kerületek helyzete romlik, illetve bizonytalanná válik. Mivel egy-egy polgármesternek általában nincs rálátása sem a (más) kerületi, sem a fővárosi szinten születő döntésekre és tervekre, bármikor szembesülhet a városrendezés másodlagos következményeivel, s kerülete többé-kevésbé magára marad az ezekből adódó problémák megoldásánál. Ilyen lehet például a közúti forgalom ugrásszerű megnövekedése, ha a szomszédos kerület határaihoz közel lakóparkot, bevásárlóközpontot stb. épít, vagy amikor a városrehabilitáció során szociális gondoskodásra szoruló embereket költöztetnek át.

Mielőtt konkrét példákon néznénk meg a várostervezés működését, tekintsük át azokat a körülményeket, elveket és kényszerítő eszközöket, melyek behatárolják az önkormányzatok és/vagy a tervezők döntéseit.

Budapesten a rendszerváltás óta a városrehabilitációs politikában – a korábbi időszak gyakorlatától eltérően – a közösségi pénzügyi források nem játszanak meghatározó szerepet, a rehabilitációt alapvetően az ingatlanberuházói tőke irányítja. A konjunktúra időszakában megnőtt a kereslet a belvárosi ingatlanok iránt, ezért beruházók és fejlesztők léptek be erre a piacra is.⁴ A vidékről érkezők mellett a korábban szuburbanizálódó középosztály bizonyos – a városi élet relatív előnyeit újra felismerő – csoportjai is fizetőképes keresletként jelentek meg (vö. Csizmady és Csurgó cikkével jelen kötetben) a városközponttól nem túlságosan távol levő, új építésű, nem túl magas árfekvésű lakások piacán. Ennek következtében a helyi

⁴ Most nem vizsgáljuk azt a kérdést, hogy vajon a kereslet gerjesztette-e az építkezéseket, vagy a külföldi beruházók láttak fantáziát a belvárosi beruházásokban, és ez futatta fel a keresletet, ám annyit megjegyzünk, hogy a két folyamat szorosan egymásra épült.

várospolitikai döntéshozatalban is reális lehetőséggé vált, hogy a korábban „problematicusnak” tekintett társadalmi csoportokat tömörítő övezetekhez „hozzá lehessen nyúlni”, sőt gyakran nagy külső nyomás is mutatkozott erre. Úgy tűnt, hogy az adott városrészek felújításának egyetlen reális alternatívája nyílt meg, ezért a döntéshozók még a viszonylag radikális átépítésekkel és bontásokkal járó városfejlesztési megoldások esetében is a potenciális beruházókkal való feltétlen megállapodásra törekedtek.

A legtöbb kerületben tehát úgy működtették a rendszert, hogy mindenben kiszolgálják a beruházó igényeit, aki természetesen az elérhető legkisebb befektetés és legnagyobb haszon elvét követve kevésbé volt figyelemmel a történeti épületállományra és az ott lakókra. Ez a politika a gazdaságilag depressziós időszakokban (ami a rendszerváltást követő éveket jellemezte) akár racionális megoldás is lehetett volna, de a '90-es évek vége óta megélték a befektetői érdeklődés nyomán az önkormányzatok számára már nagyobb tér nyílt volna más stratégia érvényesítésére. Ennek ellenére legtöbbjük továbbra is megengedő befektetés-ösztönző politikát követett, melynek a városszerkezetre, lakókra, közterekre gyakorolt hatását visszafordítani többé már nem lehet.

Városrehabilitációs stratégiák

A közszereplők ritkán számolnak azzal, hogy az általuk teremtett várospolitikai, tervezési feltételrendszer a városrehabilitáció minőségét is meghatározza, és ezen keresztül egyrészt a város épített környezetére, másrészt a terület társadalmi összetételére is hat. A városrehabilitációs beavatkozások három nagy (időnként elmosódó határú) csoportra oszthatók. A következőkben ezeket tekintjük át, a rövid és hosszú távú következményekre helyezve a hangsúlyt.

„Buldózeres” városrekonstrukció

Az átalakulás már rövid távon és szándékoltan népességcserével jár. Az elköltöző – általában alacsony státusú – lakosságnak az új lakhelyén (a befogadó területen) történő integrációját kell segíteni ahhoz, hogy ne alakuljanak ki ismét szegregált területek, vagyis a „probléma” ne helyeződjön át a város egyik részéről a másikra, esetleg egy másik városba.

Kérdéses, hogy e scenárió választásának mikor van létjogosultsága, és mikor jelenti egyszerűen a problémáktól szabadulást. A döntésben Herbert Gans klasszikussá vált *slum*-definíciója segíthet.⁵ Azt kell megvizsgálnunk, igazolható-e, hogy az adott terület kárt okoz az ott lakóknak, illetve – bizonyos megszorításokkal – a tágabb környezetnek. Ha egy környék szélsőségesen elszegényedett és szegregált, akkor a belső társadalom kohézióját romboló folyamatok is felerősödnek, a sűrűsödő devianciák kezelhetetlenné válnak, a külső társadalommal való konfliktusok pedig meghaladnak egy kritikus határt. Sajnos előfordul azonban, hogy a politikai – hivatali – befektetői érdekvizonyok miatt minősítenek *slum*nak egy területet, rossznak egy fizikai környezetet – a nemkívánatosnak tekintett lakóktól való megszabadulás érdekében.

A pesti belvárosban két nagy területű buldózeres városrekonstrukció folyt az utóbbi 20 évben: a IX. és a VIII. kerület középső részén.

⁵ „A *slum*lakásnak, -negyednek, -intézménynek stb.-nek az a jellemzője, hogy fizikailag, társadalmilag vagy emocionálisan kárt okoz lakóinak, illetve az egész városnak” (Gans 1973:429).

1. A IX. kerület Középső-Ferencváros területén (Ferenc körút–Üllői út–Haller utca–Mester utca által határolt részen) 1990–2004 között 1014 lakást bontottak le, és háromszor annyit (3089) építettek helyettük (Egedy 2006:45). Eközben a várostervezők és a politikusok a program értékmegőrző voltát hangsúlyozták: „*Cél a városrész értékmegőrző átalakítása, a lakásállomány struktúrájának javítása és ezen keresztül a negatív társadalmi folyamatok megállítása, megfordítása.*”⁶ Az ezredfordulón az önkormányzat deklarált céljai között még egy olyan környezet kialakítása szerepelt, amely egyaránt megfelel a területre beköltöző (lehetőleg magasabb státusú) és a már itt élő, helyben maradó lakóknak (Egedy et al. 2002). A gyakorlatban azonban egyre inkább az derült ki, hogy az alkalmazott módszerek mellett a terület státusának emelése szükségszerűen vonja magával a korábbi lakók elköltözését vagy elköltöztetésének „szükségességét” is. A rehabilitáció kétféle módon folyt: a beruházóknak eladott korábbi önkormányzati tulajdonú lakóházak helyére a középosztálynak megfelelő lakások épültek, illetve a felújított házak lakásait komfortosították, esetleg egybenyitották. Mindkét esetben kiköltöztették a korábbi bérlők jelentős részét. Az elköltözők két lehetőség között választhattak: pénzbeli „megváltást” kérnek, vagy cserelakást. Ez utóbbi, szintén önkormányzati tulajdonú, ám magasabb komfortfokozatú bérlakás vagy éppen a kerületben rosszabb helyen, vagy egy másik kerület alacsonyabb státusú területén volt (leginkább a VIII., a X. és a XX. kerületekben).

A fizikai környezet megújulása – a terveknek megfelelően – magával hozta tehát a társadalmi környezet teljes átalakulását. A várostervezői beavatkozás nyomán a Középső-Ferencvárosban látványos státusemelkedés kezdődött, melyet a korábbi népszámlálások adatai (1990 és 2001) már jeleztek (Egedy 2006, Csanádi et al. 2010), és feltételezésünk szerint az ingatlanpiaci *boom*nak köszönhetően a 2011-es adatok még erősebben jeleznek majd.

2. A piaci alapú, *slum-clearence* típusú városrekonstrukciók között a másik nagyméretű a VIII. kerületben zajló Corvin Sétány Program⁷ (Szigony utca–Kisfaludy utca–Üllői út–Práter utca által határolt területen), melynek tervét⁸ 1998-ban készítette el a rehabilitációs feladatok elvégzésére alapított Rév8 Kft. A megvalósítás jogát 1999-től több befektető is elnyerte, ám tőkehiány miatt a munkálatokat csak a harmadik cégcsoport tudta 2005-ben elkezdni. (Csanádi et al. 2010). A várostervezők a negyed lebontásának szükségességét a házak rendkívül rossz fizikai állapotával indokolták, és azzal, hogy a lassú, elaprózott felújítási munkálatokat nem érdemes indítani, mert „*elvész a befektetett pénz és energia, és nem éri el a várt hatást*” (Holubár 2007:4), a látványos fejlődést. A program egyik legfontosabb célja nemcsak a negyed, hanem a kerület imidzsének emelése volt, a beruházók idevonzása révén. A közvélemény felé azonban a propaganda „a mindenki jól jár” gondolatot közvetítette: „*a cél a Corvin mögötti terület teljes megújítása, olyan feltételek mellett, hogy mindenki, akinek a megújítás során lakóhelyet kell váltania, minden tekintetben jobb életkörülményeket kapjon, mint amelyek között jelenleg él*” (KN 2006:1). A terület bulldózeres megtisztítását könnyítette, hogy a lakások négyötöde önkormányzati tulajdonú volt. A tervek szerint kb. 1000 – magántulajdonban álló – lakást tartanak meg, közel 1500-at bontanak le, és tíz év alatt 2500–3000 új lakást, valamint üzleteket, irodákat és egyéb szolgáltató létesítmé-

⁶ Ferencvárosi rehabilitáció, 2004.

⁷ A programot korábban Corvin–Szigony projektnek nevezték, de a munkálatokat megkezdő beruházó kivette a megnevezésből a Szigony szót, mert annak a fővárosiak szemében az ott lakók miatt negatív visszhangja van.

⁸ Józsefvárosi Rehabilitációs Programterv.

nyeket építenek. Az arányok jelzik, hogy az új házakba a korábbiaknál több és kisebb lakást építenek, fokozva a beépítés sűrűségét és hosszú távon túlterhelve a kerület infrastrukturális hálózatát.

A rekonstrukció által megindított folyamat pozitív vagy negatív hatásairól megoszlanak a vélemények. A buldózeres rekonstrukció az építészek és várostervezők jelentős csoportjainak támogatását élvez; ők a folyamatot városrendezési indíttatásúnak tekintik, és a következőképpen indokolják: „*az adott városrész megújulásának legfőbb indoka a terület rendezése, építészeti, városképi, kulturális értékeinek kibontakoztatása, amely egy nagyobb közösség (város, nemzet, esetleg az egész emberiség) szempontjából fontos, és ehhez képest másodlagos szempont az adott területen élők szándéka*” (Aczél 2007:152). Tehát szándékoltan borítják fel az épített és a társadalmi környezet korábban kialakult egyensúlyát, az építészeti elképzeléseknek, érdekeknek adva prioritást, míg a változás elszenvedőinek, a házaknak és lakóiknak – függetlenül attól, hogy akarják-e, vagy sem – „menniük” kell a területről egy magasabb cél érdekében. Természetesen az is vitatott, hogy mennyiben sikerült az említett építészeti, városképi stb. értékek kibontakoztatása, és egyáltalán ki és hogyan határoz(hat) meg ilyen értékeket.

Más csoportok (köztük szociológusok, építészek stb.) ezzel szemben úgy gondolják, hogy az önkormányzat ígéretével – hogy az átalakulással mindenki jól jár – legitimálva érzi a lakosságcseret, és nyugodt lelkiismerettel egy csapásra, mintegy csomagban szabadulhat meg a „problémás”, alacsony státuszú népességtől. Ugyanakkor be is csapja az iskolázatlan és ebben a helyzetben különösen kiszolgáltatott családokat, akik a költözés hosszabb távú hatásait még csak nem is sejtik. A költözés pillanatában még sokan elhitték, hogy „*mindenki minőségileg jobb lakáshoz jut*” (Tomay 2008), ám valójában csak évek múlva derülhet ki, hogy mennyire jártak jól. A kiköltöztetettek számára rövid távon biztosan negatív hatású, hogy kiszakítva a megszokott lakókörnyezetükből kapcsolati hálójuk semmivé foszlik, miközben az alacsonyabb státuszú társadalmi csoportok számára ezek a kötelek a túlélés döntő feltételei. Az új lakóhelyeken gyakran – például a közlekedés és az infrastruktúra szempontjából – rosszabbak a körülmények. Erre az ellentábor úgy érvel, hogy a szegényeket tulajdonszerzésük kárpótolja.

A magasabb komfortfokozatú lakásokba költöztetettek közül nem mindenki tudta hosszú távon fizetni a fenntartási költségeket. Sokan éltek a számukra cserelakásként kiutalt önkormányzati bérlakás elővásárlásának jogával, a piaci ár 30%-áért – 1995–2005 között a 704 ilyen bérlakás 60%-át meg is vették az átköltöztetett bérlők (Aczél 2007). Arról azonban nincsenek információink, hogy a vásárlás után hogyan döntöttek a lakók: maradtak a területen, vagy továbbköltöztek. A kiköltöztetésre váró lakosok a legtöbbször – függetlenül a környékhez fűződő érzelmi kötelekeiktől – racionálisan gondolkodnak a lehetséges jövőbeli lakásmegoldásokról, ám a felajánlott lakás gyakran nem volt elfogadható, ezért nőtt a pénzbeli kártalanítást kérők aránya: míg 2003-ban a kiköltöztetettek 7%-a, addig 2005-ben már 26%-a élt inkább ezzel a lehetőséggel (Aczél 2007). Persze a pénz sem mindig a jó megoldás kulcsa: sokan szembesülnek a ténnyel, hogy a kapott összegért nem tudnak hasonló adottságú lakást venni másutt (Csanádi et al. 2006). Többeket a 2005–2008 közötti évek könnyű hitelfelvételi lehetősége is ebbe az irányba toltathatott, ám az ő sorsukról sincsenek pontos adataink, nem tudjuk, hányan kerültek az eladósodottsági listára.

A rehabilitációt végző önkormányzat azzal, hogy más kerületben vásárol a távozni kényszerülőknek lakást, egyfelől megszabadul a szegényeitől, másfelől viszont ők – legalábbis jó

részük – megjelennek valamelyik másik kerület rossz vagy leromló lakókörnyezetében, és problémáikat az új lakóhelyük ellátórendszerének kell tovább kezelnie. Az urbanisták azonban nem aggódnak, hiszen a Középső-Ferencváros rehabilitációja során 2003–2005 között a X. kerületben csak 30 lakást vásárolt az önkormányzat a szegény és roma családjainak átköltöztetésére, és „*ez a mérték aligha borítja fel az érintett kerületek szociális struktúráját*” (Aczél 2007:159). Az ottani családsegítő munkatársai azonban – ahogy interjúink jelzik – már nem osztják az urbanisták véleményét. Ők újabb feladatként, gyakran problémaként élik meg a más kerületből hozzájuk átköltöztetett családok beilleszkedésének segítségét és szociális problémáik kezelését.

Dzsentrifikáció

A dzsentrifikáció⁹ során a népességszere az elvek szintjén nem szándékolt, ám hosszabb távon a folyamat a népesség egy részének (vagy akár teljes egészének) cseréjéhez vezethet. A belvárosi pozícióhoz társuló megújuló fizikai környezet vonzó lehet a középosztály számára, ami az ingatlanpiaci szabályszerűségeknél megfelelően a lakásárak emelkedésével jár, s ez közbeavatkozás nélkül is más csoportok kiszorítását is eredményezi (pl. Bridge 2001, Clark 2005).

A dzsentrifikációs folyamat ráadásul az önkormányzatok és a befektetők érdekeivel is találkozik: előbbieket számára lehetővé teszi a „problémás” lakossági csoportok elköltöztetését, utóbbiaknak pedig a terület felértékelődése garantálja a biztos megtérülést. Az idetelepedő vállalkozók is azonosulnak velük, hiszen az üzletek, kávézók, galériák számára fontos a fizetőképes közönség. Az integráció kérdése így két síkon merül fel: hogyan tudnak – tudnak-e egyáltalán – a változás alatt álló környezetbe integrálódni a területen már korábban is élők, és ha nem, akkor hová költöznek el, és ott hogyan illeszkednek be (Atkinson 2003).

A nemzetközi szinten kibontakozó vita Magyarországon is megjelent. A résztvevők egyrészt a műemléki környezet megtartásáért szálltak síkra, másrészt azért, hogy a lakóknak külső, városfejlesztési körülmények miatt ne kelljen elhagyniuk a területet, harmadrészt pedig fenntarthatósági kérdéseket vetettek fel. Ugyanakkor az is felmerült, hogy dzsentrifikáció nélkül a városrészek leromlása tovább folytatódik, ami hosszú távon *slum* képződéséhez, majd akár a terület teljes bontásához is vezethet. Ráadásul a problémás csoportok más területekre költöz(tet)ése nem hosszú távú megoldás (Berényi 2010, Csizmady 2011).

A fővárosban több olyan kis léptékű beavatkozás is folyt, melyeknek explicit célja vagy legalábbis implicit hatása a dzsentrifikáció megindulása volt.

1. Hasonló folyamatok zajlottak a kilencvenes évek közepétől a IX. kerület Belső-Ferencváros,¹⁰ a VI. kerület Belső-Terézváros¹¹ és az ezredforduló utáni időszakból a VIII. kerület Palotanegyed¹² részén. Egyrészt befektetői érdeklődés, spontán folyamatok, másrészt tudatos városstervezői beavatkozás változtatták meg a környéket, és tették potenciális dzsentrifikációs színhellyé. A fizikai környezet megújítása kétféle módon valósult meg: az önkormányzati tulajdonú épületek egy részét a beruházók megvették, felújították (esetleg emeletráépítéssel,

⁹ A dzsentrifikáció közvetlen kiváltó okairól és következményeiről a nemzetközi irodalomban vita van.

¹⁰ A Várház krt.–Üllői út–Kinizsi utca–Közraktár utca által határolt terület.

¹¹ A Bajcsy-Zsilinszky utca–Király utca–Nagymező utca által határolt terület.

¹² A Múzeum krt.–Baross utca–József krt.–Rákóczi út által határolt terület.

tetőter-beépítéssel), majd lakó- vagy egyéb funkcióban értékesítették (magas volt a külföldi vásárlók aránya). A magántulajdonba került házak felújítását az önkormányzat támogatással segítette. Ezzel párhuzamosan a kulturális-oktatási intézmények mellé a közterület-rehabilitáció pozitív hatásával erősítve további kulturális, turisztikai és vendéglátói funkciók telepedtek be – ezekkel kívánták az önkormányzatok a státuszemelkedést elérni (Berényi 2010, Csanádi et al. 2010, Tomay 2008). Az átalakulás hatását mindhárom területen mérni lehet. Mivel a friss (2011-es) népszámlálási adatokat még nem tették közzé, indikátorként az ingatlanpiaci adatok jöhetnek szóba, melyek jól jelzik a terület felértékelődését, és valószínűsítik a lakosságcserét is. Dzsentrifikációs folyamatot indíthat be a még mindig folyamatban lévő, uniós pénzből finanszírozott Budapest Szíve Program közterület-rehabilitációja is.

2. A fővárosnak van egy olyan területe, a VII. kerületi Belső-Erzsébetváros, ahol egyszerre érvényesült a bulldózeres rekonstrukciós és a dzsentrifikációs elem. A rendszerváltás óta a kerületi önkormányzat által készített-készítettett rehabilitációs tervekben többé-kevésbé leplezetlenül jelent meg a házak és a lakosság cseréjének szükségessége. A folyamat csak azért nem tudott akkora méreteket ölteni, mint a VIII. és IX. kerületben, mert itt a házak nagy részét már privatizálták, és az önkormányzat kezében maradt ingatlanok nem egy tömbben helyezkedtek el. Ennek ellenére a negyed felértékelődéséhez vezető drasztikus változtatások beindításától és fenntartásától az ezredforduló után a tisztviselőket és hivatalnokokat nem rettentette el az erős és tartós lakossági ellenérzés és a többé-kevésbé szervezett civil tiltakozás, illetve a műemlékvédelmi hatóság ellenjavallatai sem. Egy ideig a terveiknek megfelelően folytatták a negyed átváltoztatását (az önkormányzati tulajdonú házak értékesítését, a lakók kiköltöztetését, házak bontását és új házak építését), s ennek az „ámokfutásnak” csak a kerületben kirobbant ingatlanpanama-ügy, illetve az ennél is erősebb gátként ható recesszió parancsolt megállást. A bontási-építési folyamat a kétharmadánál megakadt, és ez valamiféle átmeneti állapotot hozott létre – az új házak mellett megmaradtak a rossz állapotú, bontásra ítélt lakott, illetve kiürített önkormányzati tulajdonú házak. A területen már az ezredforduló megjelentek a romkocsmák, nagyrészt az üresen álló házakba költöztek be (hozzájuk kapcsolódtak a „kreatívak”, művészek is). Az elmúlt néhány évben az uniós pénzekből finanszírozott köztér-rehabilitáció is teret nyert (lásd pl. a Kultúra utcája projektet). Úgy tűnik, hogy a negyed arculata és népességének összetétele a következő tíz évben igencsak átalakul majd, amit a statisztikai adatok és a területen élők véleménye is tükröz.

Szociális városrehabilitáció

Nemzetközi szinten az utóbbi évtizedek fejlesztéseinél a bulldózeres rekonstrukció háttérbe szorult, és ellenpontjaként a szegregáció oldására már nem népességcserét, hanem a heterogén városnegyedek létrehozását részesítik előnyben (*mixed-community policy*). A leromlott, esetleg szegregált negyed helyzetét úgy kívánják javítani, hogy a fizikai környezet megújítása mellett az ott élők nagy részét megtartva, egy részét elköltöztetve, helyükre valamivel magasabb státuszú népességet vonzva kevert státuszú területet „hoznak létre”. A megoldás első pillantásra optimálisnak látszik, hiszen a korábbi lakók nagy része továbbra is lakóhelyen marad, hosszú távon azonban a beavatkozások félrecsúszhatnak, és szélsőséges esetekben a negyed vagy visszazuhan a korábbi állapotába, vagy dzsentrifikációs területté válik. Utóbbi esetben a területen lakók nem az önkormányzat radikális, közvetlen népességcserét kíváltó

politikája, hanem a rehabilitáció gerjesztette piaci folyamatok miatt kényszerülnek elhagyni korábbi lakóhelyüket. A negyed fizikai megújulása ugyanis magával hozza a lakásárak és lakbérek lassú, ám gyakran nagymérvű emelkedését, amivel a korábbi bérlők már nem képesek lépést tartani. Ráadásul a bérbeadók a felújított (kevert lakosságú) városnegyedek esetében bizonyos bérlőszelekción is érvényre juttatnak. Egyrészt megpróbálják kiszűrni az „antiszociálisnak”, „bűnözőnek” minősülő bérlőket (Lupton–Hale–Springings 2003, Foster 2007), másrészt a legrosszabb helyzetű, legintenzívebb szociális gondoskodást igénylő bérlőket – racionálisnak tűnő indokokkal (pl. hogy a területen nem működik megfelelő ellátórendszer) – kizárni (Popkin et al. 2000). Mindezt azért, hogy a kevert lakosságnak (s ezen belül főleg a középosztályhoz tartozóknak) legyen kedve a környékre költözni és ott is maradni, illetve a kevéssé elesett és a középosztályi viselkedésmintákhoz közelebb álló szegények csoportja sikeresen integrálódhasson az új miliőbe. A befektetők így értékesíteni tudják lakásaikat, befektetésük hosszú távon megtérül, és nyereséget hoz. Ennek biztosítására a befektetők és az önkormányzatok nem látják elegendőnek a bűnmegelőzést, számukra az egyetlen prevenciót az ilyen „elemek” eltávolítása jelenti (Manzi et al. 2010).

A közelmúltban a városátalakítás harmadik típusa is megindult, melynek pénzügyi forrását a főváros támogatása és a 2008–2013 közötti időszakra ütemezett EU-s programok adják; lehetőséget kínálva olyan területek megújítására, melyek lebontása nincs tervbe véve, és ezért a piaci jellegű befektetők nem érdeklődnek iránta. A megújítás ezen módja a szociális városrehabilitáció, mely egyelőre csak közösségi (költségvetési) pénzek felhasználásával valósítható meg, hiszen céljai között szerepel a lakosság jelentős részének helyben tartása, ami nem egyeztethető össze az építészeti környezet piaci alapú megújításával.

A főváros kiemelt fejlesztési stratégiái közé tartozott az 1997-es Városrehabilitációs Program, a 2003-ban elkészült Budapest Városfejlesztési Konceptió és a Podmaniczky Program. Az utóbbi részeként került kidolgozásra a szociális városrehabilitációs program, melyhez kapcsolódóan 2005-ben két modellkísérletet indítottak: egyet a pesti belvárosban, a VIII. kerületben (Nagyfuvaros utca–Népszínház utca–Fiumei út–Baross utca–Koszorú utca–Mátyás tér által határolt területen), egyet pedig a X. kerületi Bihari úton.

Egyedi modellkísérletnek számít a fővárosban a VIII. kerületi ún. Magdolna Negyed Program, hiszen ilyen nagy területre kiterjedő városfelújítást, mely céljában és komplex eszközszerében is jelentősen eltér az eddigi gyakorlattól, eddig még egyik kerület sem valósított meg.¹³ A cél eléréséhez a lakosság tervezési és kivitelezési folyamatba való bevonását azzal kezdték, hogy a negyedet elnevezték: „*A Magdolna Negyed korábban ezen a néven nem létezett, a projekt kidolgozói a terület egyik utcájának nevét használták fel, azzal a nem titkolt céllal, hogy az itt élők területhez kötődését, identitását ezzel is erősítsék*” (JVÖ IVS 2008).

A modellkísérletek első tapasztalatai szerint Magyarországon a szociális városrehabilitáció kissé másként működik, mint Nyugat-Európában, s a megítélésük is igen ambivalens. Az egyik oldalon az urbanisták, építészek úgy érzik, hogy az épített környezet megújítása túlságosan háttérbe szorul, az ott élők körülményeinek javítása a hangsúlyos (Aczél 2007), hogy a participáció szükségessége lelassítja a projektet, illetve, hogy túl drága (Alföldi 2008). A másik oldalon a már elindult folyamatokat vizsgáló szociológusok azt látják, hogy a gyakorlatban háttérbe szorulnak az elvben fontosnak tartott, de nehezen megvalósítható szociális elemek, és az építészetiakra kerül a hangsúly.

¹³ Talán a IX. kerületben, Középső-Ferencvárosban tervezett/zajló szociális jellegű rehabilitációs beavatkozások hasonlíthatók leginkább hozzá.

A különféle hivatali szervezetek és politikai testületek tanácsalánok. Bár világos számukra, hogy a térben koncentrálnódó társadalmi konfliktusok kezelését nem lehet évtizedekig halogatni, ezt a megoldást egyrészt drágának találják (egyszerűbb lenne kiszorítani a szegényeket), másrészt nem szívesen támogatják a programban részt vevő – és kivételezett helyzetűnek tartott – szakemberek munkáját. Két tényleges társadalmi probléma is nehezíti a folyamatot. Egyrészt olyan lakókkal kell(ene) bizalmi viszonyt kialakítani, akik már sokszor csalódtak a számukra jobb életet kínáló irreális ígéretekben, másrészt nem alakultak ki az egyéni és csoportszintű öntevékenységnek a „normál” társadalomba való integrálódás felé vezető hatékony, elfogadott és sikeresnek látszó útjai. Ebben a helyzetben viszont a meghatározó alapérvés a hatalom mindenféle intézménye iránti bizalmatlanság, félelem.

Ezek után nem csoda, ha a városrehabilitációs projekt körül dolgozó szervezők, menedzser, szociális munkások stb. tevékenysége a hazai légkörben leginkább a „hősies” jelzővel illelhető. Ahogy az egyik sikeresnek tekinthető projektben dolgozó fiatal kolléga fogalmazott az eredmények és tanulságok aktuális állapotáról: „*Öt év kemény munkájával jutottunk odáig, hogy a csirját talán elültettük olyasminek, amiből egyszer, majd, talán, valami létrejön*”.

Népességcsere

A városrehabilitációs beavatkozások előbb vagy utóbb részleges vagy akár teljes népességcserehez vezet(het)nek, és akár egy kezdetben sikeres, lakosságmegetartó rehabilitáció is válhat hosszú távon fenntarthatatlanná, torkollhat dzsentifikációba.

A legfrissebb adatokhoz, sajnos, csak kerületi szinten lehet hozzájutni, ám ezeket is érdemes elemeznünk, hogy képet kapjunk a rehabilitációknak tulajdonítható változásokról: a belső pesti kerületek felértékelődéséről, népességcserejéről. Az elmúlt néhány év egyik pozitívan értékelt folyamata a népességcsökkenés lassulása (1. táblázat). A '90-es években jelentősen csökkent a belváros népessége. 2001-re a VI–VII. kerületé 25,8–22,6, a IX. kerületé 19,7, a VIII. kerületé pedig 11,5%-kal. 2001 után a csökkenés lassult. A 2007-es adatok már csak 2–5%-os mérséklődést jeleztek (a fővárosi átlag 4,6% volt). 2010-re a 2001-es állapothoz képest a VI. kerületben 2,6%-os volt a csökkenés, két kerület esetében kismértékű növekedést látunk, a VIII. kerületben pedig 3,1%-os népességemelkedést.

1. táblázat: A népesség számának változása a városközponti kerületekben, 2001–2007 és 2001–2010

Városközponti kerület	2001. évi népesség		2007. évi népesség		2010. évi népesség	
	száma, fő	aránya, % (1990 = 100%)	száma, fő	aránya, % (2001 = 100%)	száma, fő	aránya, % (2001 = 100%)
VI. kerület	44 141	74,2	41 839	94,8	42 979	97,4
VII. kerület	64 141	77,4	62 001	96,7	64 451	100,5
VIII. kerület	81 791	88,5	80 166	98,0	84 300	103,1
IX. kerület	62 999	80,3	59 992	95,2	63 268	100,4
Budapest összesen	1 775 203	88,2	1 696 128	95,4	1 733 685	97,5

Forrás: KSH 2007. Társadalmi, gazdasági jellemzők; KSH 2011. Budapest statisztikai évkönyve 2010:33.

Itt tehát láthatjuk a beinduló dzsentifikáció első jeleit; a leromlott terület népessége csökken ugyan, de a csökkenést már kezdi kiegyensúlyozni a beköltözések száma.

A korábbi népszámlálások adatai már részletesebb területi szintű vizsgálatot engednek meg. 1990 és 2001 között a vizsgált terület egészének státusza – a várakozásokkal ellentétben – már nem romlott, sőt inkább abszolút és relatív értelemben (a főváros átlagához képest) is javult (2. táblázat). Bár még mindig idősebb a lakosság, mint a fővárosi átlag,¹⁴ a belső övezetben csekélyebb mértékben, a Nagykörúton kívüli területen viszont radikálisan csökkent az idősek aránya. A fiatal felnőttek korosztályából a 20–30 éves közöttiek aránya kiugróan magas a Mikszáth Kálmán tér környékén és a Ráday utca mentén – mindkét helyen köztéri rehabilitáció zajlott le –, amit már tekinthetünk a dzsentifikáció vagy a „studentification” jelének is. Ehhez hasonló környék – központi fekvés, mégis viszonylag alacsony árak – Belső-Erzsébetváros is. Szintén diákok által kedvelt lakóhelyek lehetnek az orvosi egyetem környékén lévő olcsóbb lakások, ahol a néhány egyetemista által lakott közös albérletek a jellemzőek, mint például a Korányi Sándor és az Illés utca környékén. A 30–40 éves közötti korosztály magasabb aránya inkább a Középső-Ferencvárosra jellemző, s ez valószínűleg azzal is összefügg, hogy itt volt leginkább megfelelő a lakásnagyság a gyerekvállaláshoz is.

A státuszmutatók közül talán a felsőfokú végzettségük aránya a legfontosabb a dzsentifikáció szempontjából. A belső-pesti városrészekben a diplomások aránya dinamikusan emelkedett, mint a főváros egészében, noha sok helyen (a Nagykörúton kívüli kerületrészekben, illetve a Belső-Erzsébetvárosban) még így is a fővárosi átlag alatt marad. Az itt tapasztalható munkanélküliség valamivel magasabb ugyan a fővárosi átlagnál, de 1990-hez képest nem romlott nagyobb mértékben, mint a főváros egészét tekintve. A foglalkoztatottság szempontjából is jó helyzetű a rehabilitált terület, hiszen a második legjobb mutatója van a vizsgált környékek közül, és bár a környező részekben – mint a Külső-Ferencvárosban – jelentősen nőtt a munkanélküliek aránya a két népszámlálás között, ez nem volt jellemző a rehabilitációs területen.

2. táblázat: Néhány társadalmi státuszt jelző mutató változása a városközponti kerületekben 1990–2001 (%)

Városközponti kerület	Idősek*				Diplomások				Munkanélküliek			
	A két körút közötti rész		A körúton kívüli rész		A két körút közötti rész		A körúton kívüli rész		A két körút közötti rész		A körúton kívüli rész	
	1990	2001	1990	2001	1990	2001	1990	2001	1990	2001	1990	2001
VI. kerület	29,3	28,1	32,6	25,3	20,2	27,7	17,7	24,2	3,8	5,7	3,7	6,2
VII. kerület	28,5	26,3	30,9	23,9	17,0	22,5	14,7	20,1	4,6	8,9	4,4	8,6
VIII. kerület	27,9	26,2	27,8	21,1	22,9	28,2	13,4	16,2	4,2	6,5	5,2	9,3
IX. kerület	26,2	24,3	28,9	25,1	21,4	28,0	14,1	19,6	3,6	6,5	4,2	7,5
Budapest	Az összes kerületre											
	1990		2001		1990		2001		1990		2001	
	21,6		23,0		19,0		24,0		2,8		6,0	

* A 60 éven felüli népesség.

Forrás: KSH, Népszámlálás 1990 és 2001.

¹⁴ Az idősek aránya fővárosi szinten is emelkedett kissé (ld. 2. táblázat).

Városrés-, illetve utcaszinten is tudunk mérni változást. A '90-es években a Belső- és Középső-Ferencvárosban indult dzsentrifkáció, illetve a *slum-clearance* következménye már az adatokban is tetten érhető (3. táblázat). A Tompa utca környéki tömbökben, bár a program indulásakor a hivatalos nyilatkozatokban célként szerepelt az érintett lakosság minél nagyobb részének helyben tartása, mégis radikálisan átalakult a környék státusza, eltűntek a szegények, és a középosztályinak tekinthető lakosság súlya jelentősen megnövekedett. A Ráday utca esetében, ahol a beavatkozás kevésbé radikális volt, a változások sokkal lassabbak, és kisebb léptékben mutatkoznak meg. Feltételezhető azonban, hogy a lakosságcsere az utóbbi 12 évben tovább gyorsult, és a megkezdett felújítás „felhúzta” a környéket is, melynek igazi hatását a 2011-es népszámlálás adatai fogják megmutatni.

3. táblázat: A Ferencváros két rehabilitációs területének társadalmi jellemzői, 1990, 2001

Terület	Idős		Diplomás		Munkanélküli	
	1990	2001	1990	2001	1990	2001
Ráday utca körüli tömbök	27,3	24,0	20,4	26,1	3,4	5,1
Tompa utca körüli tömbök	28,8	19,0	16,2	34,5	6,7	4,3

Forrás: Népszámlálás, 1990 és 2001.

A VII. kerület Belső-Erzsébetvárosban több területegység esetén kereshetjük a jeleket (4. táblázat). Az utóbbi néhány évben a terület státusza látványosan és gyorsan változik. A Madách sétány környékének és a zsidónegyed többi részének a státusza az utóbbi tíz évben jelentősen megemelkedett, miközben a Belső-Erzsébetváros egyéb részei alig változtak. 2005-ben, adataink szerint, a legrosszabb terület a VI. kerületi rész volt, ez azonban 2010-re megváltozott. A 2005 után területre költözők aránya itt volt a legmagasabb (27%). Emögött a területen folyó felújítások, az alacsony státuszú lakosság elköltözése és főleg az Andrássy út, illetve a Liszt Ferenc tér és környékének átalakulása állhatnak. A kétezres évek közepéig e két utóbbi területegységben az átlagnál magasabb volt a krízishelyzetet megélők, illetve a roma népesség aránya is, ez azonban mostanra valamelyest mérséklődött.

4. táblázat: A népesség státuszának jellemzői Belső-Erzsébetvárosban a 2001-es népszámlálás és a 2005-ös és 2010-es Survey adatai alapján (%)

Belső-erzsébetvárosi területegység	Diplomások			Munkanélküliek		
	2001	2005	2010	2001	2005	2010
Madách sétány	22,9	30,3	31,1	10,7	3,2	3,1
Zsidónegyed	23,6	29,9	33,9	8,1	3,9	2,4
Belső-Erzsébetváros egyéb	21,9	22,1	25,7	8,3	2,9	4,5
VI. kerületi rész	25,4	11,3	47,5	5,2	2,0	2,2
Fővárosi átlag	24,0	28,0	n. a.	6,0	5,4	n. a.

Forrás: KSH, Népszámlálás 2001 és Survey, 2005, 2010.

Míg 2005-ben úgy látszott, hogy a dzsentrifkációs folyamat beindulásához mind a „keresleti”, mind a „kínálati” oldal adott volt: pezsgő ingatlanpiac, hitellehetőségek, a fiatal, magasan képzett rétegek beáramlása, illetve az itt élők nagyarányú elköltözési szándéka, addig 2010-re a válsággal megállt a lakosságcsere. Ez a környék is a többi átlagos környék mobilitási hajlandóságát mutatja, ami arra utal, hogy a dzsentrifkáció megtorpant.

A még zajló szociális városrehabilitáció esetén nem tudunk a lakosságcsere utaló jeleket felmutatni, azonban már most is látható, hogy a megindított folyamatok nem lesznek hosszabb távon is eredményesek, mivel a fizikai felújítási munkálatok befejeztével a lakókat teljesen magukra hagyták. Egy a Magdolna Negyedben lakó interjúalanyunk 2010-ben a következőképpen vetítette elénk a jövőt. *„Maximum 10 éven belül ez a kerület ki fog ürülni, a szegények egy része ki fog szorulni. Több oka is van, legfőképp gazdasági, ezért őszintén kell erről is beszélni, hogy nem a cigányok fogják ezeket a lakásokat birtokba venni, nem fogják tudni fenntartani, nem is kerülnek abba a helyzetbe, hogy bérlők vagy tulajdonosok legyenek ezekben a lakásokban. És akár a kerületből is ki fognak szorulni A szociális (bér)lakásokban is csak azok fognak majd 5–8 év múlva lakni, akik majd fenn fogják tudni ezeket tartani, tehát munkaviszonnyal rendelkeznek, ez a réteg pedig nagyon kevés számban fogja érinteni a cigányokat.”* Ha nem teljesül a szociális városrehabilitáció egyik alappillére, a munkahelyteremtés, akkor nem javul a szociális helyzet, és valóban nem sok esély van arra, hogy a felújított, és ezért drágábban fenntartható lakásokban a korábban ott lakó családok maradhassanak. Az önkormányzat pedig a felszínen jogosan hivatkozik majd arra, hogy ő megpróbált segíteni az itt élőkön, jobb lakáskörülményeket teremtett, de belátható, hogy a közüzemi tartozások miatt az adott családot egy olcsóbb rezsiű lakásba kell költöztetni. Arról azonban elfeledkezik, hogy nem vitte végig a programot, és nem építette ki a fenntarthatóság „gazdasági lábát” rendesen, ezért a környezeti és társadalmi láb lebillent. Az is kétséges, hogy a projektek révén létrejönnek-e olyan olcsó (bérű) lakások, amelyek a viszonylagos szegénységben élők számára is megfizethetőek. Ám ha őket úgy kezeli a helyi hatalom, mint akiktől célszerű megszabadulni – és ez látványos botrányok nélkül megoldható –, akkor érthető, hogy miért nem tesznek erőfeszítéseket az olcsóbban elérhető és fenntartható lakások létesítésére.

Összegzés

A mai rehabilitációs tervezetek kidolgozásakor gyakran hagyják figyelmen kívül az érintett terület szűkebb, illetve tágabb környezetének társadalmi összetételét és az ebből fakadó következményeket. Ennek egyik mögöttes oka, hogy a jelenlegi önkormányzati rendszerben nem lehetséges egy a főváros egészét átfogó, az egyes területek városszerkezeti elhelyezkedését, fizikai sajátosságait és társadalmi helyzetét együttesen mérlegelő városrehabilitációs politika kidolgozása, az egyes kerületek külön-külön próbálnak – alapvetően az ingatlanpiaci logikához igazodó – programokat érvényesíteni. Ebben a rendszerben az alacsonyabb státuszú helyi lakosság még az egyéb szempontokból sikeresnek tekinthető folyamatoknak is igen könnyen vesztesévé válhat.

Az utóbbi évtizedekben a fővárosban több városrehabilitációs (minta)program is zajlott, melyek előkészítése során a felszínen sok mindenről szó esett – a fizikai tervezéstől a zöld felületeken keresztül a házak állapotának ügyéig, a szabályozástól a szociális lakások mennyiségének kérdésén át azok kiutalási gyakorlatáig –, ám eközben a város- és lakáspolitikának,

a rehabilitációnak a hazai tényleges fő funkciója, tehát a környék társadalmi összetételének szabályozása, rejtve maradt.

A városfejlesztési stratégiák készítői gyakran hangoztatják, hogy ők valódi és fontos fejlesztési célokat fogalmaznak meg. S valóban: senkinek sem lehet kifogása az ellen, ha a területre tökeerős befektetők érkeznek, ha a kerület a dinamikus, felfelé mobil, perspektívával rendelkező fiatal középosztálybeliek súlyának növekedését igyekszik segíteni. Arra is van magyarázat, hogy a „problematikus családoknak” vagy a (költséges) idős és szociális ellátás ügyfélkörének miért jobb, ha elköltöznek a fizikailag leromlott területről; s azt is mindenki megérti, hogy a városmegújítás anyagi hátterét piaci szereplők nélkül nem lehet megteremteni. Ezután már könnyen belátható, hogy a leginkább problematikus társadalmi csoportoknak menniük kell.

Az elköltöztetés felelősségét kétféleképpen tompítják. Egyfelől amellett érvelnek, hogy a lakásállomány annyira leromlott, hogy onnan mindenképpen ki kell költöztetni a lakókat. A fizikai környezet látványos romlása (az önkormányzat általi elhanyagolása) gyakran azért is borzalmas, mert történeti (építészeti) értékek is menthetlenné válnak, ám ennél fontosabb, hogy az itt élő alacsony státuszú népesség egyre kiszolgáltatottabbá válik, és saját bőrén tanulja meg, hogy (lakás)helyzetének javítására – reményeivel ellentétben – senkitől sem fog segítséget kapni. Ebben a folyamatban a résztvevők könnyen juthatnak arra, hogy mindenki számára pozitív folyamat zajlik, hiszen még a legkiszolgáltatottabbak helyzete is javul (bár gyakran csak átmenetileg). Eközben pedig a felszín alatt megvalósul a valódi (bár rejtett) cél is: a város(lakás)politika sikeresen alakítja át a terület társadalmi összetételét úgy, hogy ebben a magasabb státuszúak érdekei érvényesüljenek, és eközben senki ne érezzen lelkiismeret-furdalást.

Természetesen nem amellett kívánunk érvelni, hogy egy adott városrész felújítása, társadalmi státuszának emelkedése önmagában „rossz” volna. A színvonalas szórakozóhelyek, érdekes kiállítóhelyek vagy „jó” üzletek stb. önmagukban éppúgy nem jelentenek bajt, mint a kétnyelvű gimnáziumok vagy az elit iskolák általában. A kérdés az, hogy a társadalmi egyenlőtlenségeknek adott dimenzióban való konzerválódása vagy növekedése mekkora árat, milyen kockázatot jelent a másik oldalon.

Az alacsonyabb státuszú csoportok érdekeit a városrehabilitációról folyó diskurzusokban sokszor nem képviseli igazán egyik fél sem. Ilyen felelősségvállalás a befektetőktől – mint a piaci logika alapján működő szervezetektől – nem is várható el. A jelenlegi keretek között a lakossági érdekek képviselésével megbízott választott helyi önkormányzat lehetne az a szereplő, amelyik a helyben lakók érdekében a leghatékonyabban fel tudna lépni. Az önkormányzatok érvelése szerint azonban az épületállomány fenntartása, megújítása a rendelkezésükre álló forrásokból nem megoldható, mindenképpen befektetői források bevonását igényli. Ebből viszont az következik, hogy a befektetők számára „öszöntöző” környezetet kell teremteniük akkor is, ha az bizonyos csoportok érdekeinek sérelmével jár. Ráadásul, mint láttuk, a szóban forgó esetekben éppen olyan lakossági csoportokról van szó, akik a legkevésbé hatékonyak abban, hogy érvényesítsék szempontjaikat, sőt az adott önkormányzat számára nem hátrányos, ha „objektív” okok miatt lehet problematikusnak tekintett családoktól megszabadulni.

Az ügyben fellépő civil szervezetek és egyes értelmiségiek bizonyos esetekben szót emelnek ugyan a szegények és a „problémás csoportok” kiszorítása ellen, de a szisztematikus városrehabilitációs gondolkodás, koncepció szintjén még nem értek el komolyabb sikereket. Az ügyek más részében fellépő civil szervezetek, értelmiségi csoportok viszont elsősorban

más értékek, érdekek mentén, a kulturális örökség, a műemlék jellegű épületek védelme mellett szólalnak fel.

Így végül azt mondhatjuk, hogy a jelenlegi helyzetben a városrekonstrukciós folyamatok nagy eséllyel olyan eredménnyel járnak, amely a középosztály számára kedvező kimenete mellett az elesettek integrációjának lehetőségét inkább csökkenti, mintsem javítaná.

Hivatkozások

- Aczél G. (2007). A Középső-Ferencváros rehabilitációjának társadalmi hatásai. In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ. 151–170.
- Alföldi Gy. (2008). Szociális városrehabilitáció Józsefvárosban. *Falu, Város, Régió*, 2. 27–34.
- Arnstein, SR. (1969). A ladder of citizen participation. *Journal of the American Planning Association*, 4. 216–224.
- Atkinson, R. (2003). Introduction: Misunderstood Saviour or Vengeful Wrecker? The Many Meanings and Problems of Gentrification. *Urban Studies*, 12. 2343–2350.
- Atkinson, R.–Bridge, G. (2005). Introduction. In: Atkinson, R.–Bridge, G. (szerk.) *Gentrification in a Global Context: The new urban colonialism*. London–New York: Routledge.
- Berényi E. (2010). *Történelmi városrészek átalakulásának társadalomföldrajzi vizsgálata Budapesten*. Doktori értekezés. Kéziratban. Budapest: ELTE TáTK.
- Bridge, G. (2001). Bourdieu, rational action theory and the time-space strategy of gentrification. *Transactions of the institutions of the British Geographers*, 2. 205–216.
- Clark, E. (2005). The order and simplicity of gentrification a political challenge. In: Atkinson, R.–Bridge, G. (szerk.) *Gentrification in a Global Context The new urban colonialism*. London–New York: Routledge.
- Csanádi G. et al. (2006). Belső-erzsébetvárosi rehabilitáció. *Tér és Társadalom*, 1. 73–92.
- Csanádi G. et al. (2007). A városrehabilitáció társadalmi hatásai Budapesten. In: Enyedi Gy. (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának hatásai*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ.
- Csanádi G. et al. (2010). *Város Tervező Társadalom*. Budapest: Sík.
- Csizmady A. (2011). Városrehabilitáció és sebezhetőség. In: Tamás P. és Bulla M. (szerk.) *Sebezhetőség és adaptáció. A reziliencia esélyei*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet. 115–131.
- Egedy T. (2006). A városrehabilitációs stratégiák szerepe az épület- és lakásállomány megújulásában. *Tér és Társadalom*, 20. 37–56.
- Egedy T. et al. (2002). Városrehabilitációs programok eredményei és tapasztalatai Budapesten. *Falu, Város, Régió*. 8. 3–10.
- Foster, A. (szerk.) (2007). *Social Housing. Breaking New Ground*. London: Smith Institute.
- Gans, H. J. (1973). Az avult városrészek lebontásának és az ott élő lakosság átköltöztetésének emberi következményei. In: Szelényi I. (szerk.) *Városshociológia*. Budapest: KJK. 414–442.
- Geddes, P. (2000) [1915]. City Survey for Town Planning Purposes, of Municipalities and Government. Cities in Evolution. In: LeGates, R. T.–Stout, F. (szerk.) *The City Reader*. London–New York: Routledge. 330–335.
- Holubár Z. (2007). Józsefváros. A Corvin sétány a zászlóshajó. *Ingatlan és Befektetés*, 4.

- JVÖ IVS (2008). Józsefvárosi Önkormányzat, Integrált Városfejlesztési Stratégia, 2008.
- K. N. (2006). Józsefváros kiváló adottságokkal rendelkezik. Interjú Csécsi Bélával, a VIII. kerület polgármesterével. LAKÁS.HU (7) [Online]. Elérhető: <http://www.lakaspont.hu/index.php?page=egyujtsag&ujtsagdir=200607>. [Letöltve: 2007-02-10].
- Ladányi J. (2009). *A burkolt szelekciótól a nyílt diszkriminációig*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete–MTA Társadalomkutató Központ. 160.
- Lukovics T. (1997, 2001). *A posztmodern kor városépítészetének kihívásai*. Budapest: Szószabó Stúdió–Pallas Stúdió.
- Lupton, M.–Hale, J.–Springings, N. (2003). *Incentives and Beyond? The Transferability of Irwell Valley Gold Service to Other Social Landlords*. London: ODPM.
- Manzi, T. et al. (2010). Understanding Social Sustainability. In: Manzi, T. et al. (szerk.) *Social Sustainability in Urban Areas, Communities, Connectivity and the Urban Fabric*. London: Earthscan.
- Polése, M.–Stren, R. (szerk.) (2000). *The social sustainability of cities. Diversity and the management of change*. Toronto: University of Toronto Press.
- Popkin, S. et al. (2000). The Gautreaux Legacy. What might mixed-income and dispersal strategies mean for the poorest public housing tenants? *Housing Policy Debate*, 4. 911–942.
- Potapchuk, WR. (1991). Public Participation. *National Civil Review*, 80. 158–168.
- Rosenberg, S. (2007). Rethinking Democratic deliberation. *Polity*, 3. 335–360.
- Rydin, Y. (2003). *In pursuit of sustainable development. Rethinking the Planning System*. London: RICS Foundation.
- Szelényi I. (1990). *Városi társadalmi egyenlőtlenségek. Tanulmányok*. Budapest: Akadémiai.
- Tomay K. (2008). *Dzsentrifikáció Budapesten az ezredfordulón – a belső-pesti területek átalakulása*. PhD disszertáció. Kéziratban. Budapest: ELTE TáTK.

A VÁROSBÓL VIDÉKRE KÖLTÖZŐK BEILLESZKEDÉSI STRATÉGIÁI

Kulcsszavak: vidék, szuburbanizáció, agglomeráció, dzsentifikáció

Bevezetés

Az utóbbi 30 évben a szociológusok városi, települési problémákat kutató része két – egymástól nem független – problémára kereste a választ. Az egyik kérdés az volt, hogy mi vezet a városi (és főleg a nagyvárosi) népességszám drasztikus csökkenéséhez, míg a másik a városkörnyéki vidéki települések robbanásszerű átalakulására irányult. Utóbbi egyrészt a népesség növekedéséből adódott, másrészt a vidéki funkciókkal – mezőgazdaság, turizmus, rekreáció, kereskedelem stb. – szemben a városi funkciók megjelenésével és ezek ütközésével függött össze. Kialakult a város környéke, a vidéki tér egy sajátos típusa, ahol a (kiköltöző) városi szereplők már nemcsak fogyasztóként használják a vidéki teret, hanem gyakran annak – igényeiknek megfelelő – radikális változtatását is kezdeményezik. Mindezen folyamatok jelentős hatással vannak a vidék átalakulására, illetve a város és vidék kapcsolatának megváltozására is.

A városból vidékre vándorlást, ami tehát mind a város, mind a vidék egyik meghatározó tér- és társadalomátalakító folyamatává vált, a főváros és térsége környezetében vizsgáljuk, különös tekintettel a beköltözők integrációs stratégiáira. A téma régóta kutatott terület, melyet a '90-es évek közepe óta sokan és sokféle szemszögből vizsgáltak, így sok információval rendelkezünk az agglomerációs gyűrű településeinek gazdasági helyzetéről (Barta 1999), a népesség növekedéséről és az oda költözők motivációiról is (Dövényi–Kovács 1999, Kovács 1999, Csanádi–Csizmady 2002, Szirmai 2011). Emellett az utóbbi időben megnövekedtek az esetleges konfliktusokat vizsgáló kutatások is (Váradi 1999, Csurgó–Nagy Kalamász 2007, Molnár 2007, Kiss 2007).

Mindezek miatt arra törekszünk, hogy az eddigi kutatási eredményeket felhasználva, azokat saját esettanulmányainkkal¹ kiegészítve képet adjunk arról, hogy az agglomerációs településen élők hogyan élik meg az átalakulást: egyfelől az őslakosok hogyan fogadják az újonnan érkezőket, másfelől a beköltözők hogyan válnak (vagy nem válnak) részévé a települések mindennapjainak, illetve hogy mindezen folyamatokhoz milyen konfliktusok, érzé-

¹ A tanulmány az elmúlt 20 év empirikus kutatásainak anyagára (kérdőíves felmérések, lakossági és szakértői interjúk, mentális térképek) épül, melyek közül a legjelentősebb OTKA-kutatások: „Szuburbanizációs folyamatok a kilencvenes években” és „Új trendek a szuburbanizációs folyamatokban” (kutatásvezető: Csanádi Gábor), valamint „A városrehabilitáció társadalmi hatásai” (kutatásvezető: Csizmady Adrienne); EU FP5 kutatás: RURBAN „Building new urban-rural relationships under urban pressure” (kutatásvezető Kovács Imre). Csurgó Bernadett egyéni kutatásai 2007–2009 között a budai agglomerációban valósultak meg. Csizmady Adrienne kutatómunkáját a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj keretében végezte.

sek kapcsolódnak. Vizsgáljuk továbbá, hogy a városi szereplők hatására milyen változások azonosíthatók a vidék térbeli-társadalmi összetételében, hogyan érzékelik a helyi szereplők a változásokat, és hogyan reagál a helyi társadalom a városi szereplők megjelenésére.

A vidék reprezentációjának változása

Európában az utóbbi évtizedekben zajló folyamatok – többek között a szuburbanizáció, a városok szétterülése – kiváltó okai között bizonyos magasabb státusú társadalmi csoportok körében megfigyelhető a természet közelsége, a zöld lakóterület iránti növekvő igény (Halfacree–Boyle 1998, Phillips 2005), a vidék újrafelfedezése és a vidéki táj felértékelődése (Ehrentraut 1996, Stamou–Paraskevopoulos 2003, Castree–Braun 2006). Az, hogy a különböző társadalmi szereplők hogyan értelmezik és érzékelik a vidéket, sokat elárul a helyi társadalom szerkezetéről és hatalmi viszonyairól, a beköltözők beilleszkedési stratégiáiról, a helyi társadalomba való integrációjuk formáiról. Ezzel összefüggésben a vidéki teret a városiasodás és retradicionálizáció ellentéte is feszíti. Ez a két, a város környéki vidék jellegzetes tér- és társadalomátalakító folyamata hatással van a helyi közösségi viszonyokra és konfliktusok szerkezetére, a vidékre költözők beilleszkedési stratégiáira és a mindennapi életre egyaránt. A városiasodás folyamata a társadalmi élet szintjén azt jelenti, hogy a kiköltöző városiak hatására a személyes kapcsolatok intenzitása csökken, a falvakban élők nem ismerik egymást, „csak aludni járnak haza”. A retradicionálizáció alapját pedig az jelenti, hogy a városból kiköltözők között többen a falusi közösség megtermésének vágyával költöznek vidékre, és ennek megfelelően aktív közösségi élet szervezésébe kezdenek, hagyományörző csoportokat, civil szervezeteket hoznak létre, ezáltal alakítva át a korábbi helyi közösségi életet. Hatásukra a vidékiség bizonyos elemei felértékelődnek, esztétizálódnak, ezáltal eredményezve jelentős változásokat a helyi társadalmi, gazdasági és kulturális gyakorlatokban.

A városból vidékre költöző középosztály különböző csoportjai tehát a vidékinek tartott csend, nyugalom, lelki és szellemi béke, természetközelség és közösséghez tartozás igényével érkeznek ide, ám beköltözésükkel gyakran megváltoztatják a városkörnyéki vidék társadalmi-kulturális viszonyait, és ezzel hozzájárulnak annak a miliőnek az eltűnéséhez, amely idevonzotta őket.

A lokális közösségek csoportjai (az őslakók és az eltérő értékekkel és attitűdökkel érkező beköltözők) közötti konfliktusok a városiasodás és a retradicionálizáció folyamataihoz kapcsolódó társadalmi gyakorlat más-más típusaihoz köthetők. Kutatások bizonyítják, hogy e gyakorlatok alapját az eltérő vidékreprezentációk, és hozzájuk kapcsolódó jellegzetes mindennapi életmódtípusok, és beilleszkedési stratégiák jelentik.²

Egy a városból a város környéki vidékre költöző középosztály körében végzett, a vidékreprezentációk társadalmi hatásait vizsgáló kutatás³ (Csurgó 2011) eredményei szerint a városiasodás folyamatának mozgatórugójaként leginkább a vidéket mint kertvárost tekintő reprezentációs csoport azonosítható. Számukra a vidék mint zöld terület, egészséges, jó le-

² Természetesen e folyamatok és reprezentációk a helyiek diskurzusaiban is megjelennek, s így ezen a szinten is elemezhetővé válnak. A bemutatott reprezentációs típusokat a budai agglomeráció területén végzett empirikus kutatás eredményeként hoztuk létre.

³ A kutatás kvalitatív eszközökkel vizsgálta a városból kiköltözők hatását a vidék átalakulásában. Az elemzés középpontjában az érintett szereplők vidékdiskurzusa, a vidékreprezentációk és hatásuk a mindennapi életre és a térbeli-társadalmi átalakulásra állt.

vegő és természet reprezentálódik. A városkörnyéket olyan területként definiálják, amely közel a városhoz a városi életforma egy sajátos típusát, a kertvárosi életet biztosítja számukra. A vidék legfőbb értéke számukra a magas státuszú családi ház, ahol a magasabb státuszt a zöld lakókörnyezet, a ház luxusjellege és a magas státuszú társadalmi környezet biztosítja. Városi életformájukkal nem szakítanak, a vidéki településeket lakóhelyként, alvótelepülésként használják. Azzal, hogy ragaszkodnak a városi együttélés normáihoz és viselkedésbeli mintázataikhoz, csökkentik a közvetlen, személyes társadalmi kapcsolatok intenzitását és mennyiségét új lakóhelyükön; a falura jellemző társadalmi gyakorlatok (pl. szomszédsági kapcsolatok) jelentőségüket veszítik, és tágabb környezetükben is átalakulnak a mindennapi érintkezés szabályai (pl. köszönés). Viselkedésük, vidékhez való viszonyuk, vidékreprezentációjuk magyarázza leginkább a helyiek, az „öslakók” középosztályosodással kapcsolatos percepcióját és az ebből fakadó társadalmi feszültségeket is. Társadalmi gyakorlatuk, mindennapi viselkedésük a „helyiek” által bezárkózásként azonosított és érzékelt viselkedésnek feleltethető meg. Összességében a vidéki házhoz kapcsolódó igényeik és gyakorlataik a városkörnyéki vidéket meghatározó térbeli-társadalmi folyamatok, a lakóhelyi szegregáció és a vidék dzsentifikációjának alapját jelentik. Mindezek miatt gyakran kerülnek felszín alatti vagy kirobbanó konfliktusokba az öslakossággal.

A retraditionalizáció folyamatához legerőteljesebben az ún. vidék romantikája reprezentációs csoport köthető. Vidékképüknek fő elemei a természet, a közösség és a hagyomány, azaz a vidék idilli és esztétizált elemei. Erőteljes autenticitásigény jellemző rájuk, ennek megfelelően preferálják a parasztházakat, és aktívan részt vesznek a helyi hagyományok felfedezésében, megőrzésében. Magas fokú közösségi aktivitás jellemző rájuk, civil szervezeteket, helyi rendezvényeket szerveznek, irányítanak. Nem csak lakóhelyüket, hanem értékrendjüket, mindennapi érintkezési formáikat is a vidéki élettel kapcsolatos igényeiknek szolgálatába állítják, és ennek megfelelően retraditionalizálják, esztétizálják és fetiszizálják a vidéki életforma bizonyos elemeit, ami leginkább a kulturális hagyományok újralfedezésében érhető tetten. Közösségi aktivitásuk hatására a helyi közösségi élet átalakul, igényeiknek és vidékreprezentációjuknak megfelelően formálódik, a vidékiség bizonyos elemeit (pl. meghatározott hagyományok, természet) felértékelik, míg az elképzeléseikkel ellentéteket kitakarják, illetve kiszorítják (pl. sertéstartás, mezőgazdaság stb.). Szerepüket a helyi lakosság kevésbé érzékeli konfliktusosnak mindaddig, amíg az nem avatkozik be a helyi hatalmi viszonyokba, és nem sérti a helyiek érdekeit, szokásait.

Azonosítható még egy harmadik, a „*vidéki családi idill*” reprezentációs típus is, amely a fenti két típussal ellentétben nem köthető egyértelműen sem a városiasodás, sem a retraditionalizáció folyamatához. Az idetartozók viselkedésében megfigyelhető ugyanaz a kettősség, ami a helyi társadalmi folyamatokat is jellemzi, a retraditionalizáció és a városiasodás keveredése. Mindennapi gyakorlatuk egyes elemei (városi kapcsolatok, középosztályi életmód stb.) a városiasodás folyamatát erősítik, míg más elemei (szomszédsági kapcsolatok, tradicionális nemi szerepek stb.) a retraditionalizációhoz köthetők. Mivel nem kapcsolódnak élesen egyik folyamathoz sem, kiegyenlítő szerepet töltenek be a másik két típus és a helyi társadalom latens, illetve esetenként manifeszt konfliktusaiban is, s így – feltételezésünk szerint – jelentős mértékben hozzájárulnak a helyi társadalmi folyamatok stabilizálódásához.

A városiak kiáramlása – a szuburbanizáció

A városiak vidékre vándorlásának – amit mások sokféle megközelítésben (szuburbanizáció, ellenurbanizáció, vidék–város kapcsolat) és sokféle módszerrel tárgyaltak – mi most a vidéki tér átalakulásának szemszögéből emeljük ki néhány aspektusát, amely kapcsolódik a helyi társadalom integrációjához és a városból vidékre költözők beilleszkedési stratégiájához is.

A városból vidékre vándorlás egyik meghatározó megközelítése a területi folyamatokat, s ezzel együtt a népesség területi eloszlását állítja az elemzések és elméletek fókuszába. A folyamat a migráció egy olyan formája, melyben a kiköltözés célterülete a korábbi lakóhelyhez viszonyítva kis távolságra van, és az állandó lakóhely megváltoztatásával kapcsolódik össze (Overbeek–Terluin 2006, Fielding 1998, Champion 1998). A költözés alapvető életütemény és egyúttal életútélmény, amelyben a kulturális és a kontextuális folyamatok is nagy hangsúlyt kapnak. A migráció kontextuális megközelítésének lényege, hogy az emberi tényező fontosságát hangsúlyozza a migráció elemzésében (Boyle–Halfacree 1998). A vidékre költözők nem alkotnak homogén csoportot, sem az elköltözés távolsága, sem a korábbi környezet, sem a kiválasztott település jellegzetességeit tekintve; különböző a lakóhelyváltás gyakorisága, a motiváció és a személyes jellemzők, többek között az, hogy az életük mely szakaszában tartanak, milyen életstílust képviselnek, illetve milyen igényeket fogalmaznak meg a vidékkel, vidékiséggel kapcsolatban. A vándorlás értelmezését tekintve ezért szintén sokféle koncepcióval találkozhatunk.

A nemzetközi szakirodalomban a szuburbanizáció mögöttes okait magyarázó elméletek Timár Judit szerint három nagy csoportba oszthatóak:

- a fogyasztók szükségleteiből kiinduló magyarázatok azt hangsúlyozzák, hogy a városi népesség egy része a nagyvárossal szemben tudatosan kezdi preferálni lakóhelyként a városkörnyéket (Timár 1999);
- a termelésből kiinduló magyarázatok a folyamatok okait keresve a termelés fontosságára teszik a hangsúlyt, ezt tekintik a piacgazdaság körülményei között zajló szuburbanizáció megértése kulcsának (Timár 2001);
- a társadalmi viszonyokból kiinduló magyarázatok elsősorban az egyes csoportok és nem az egyes egyének döntéseivel magyarázzák a kiköltözést (Timár 1999).

Számunkra most a két legfontosabb kérdés az, hogy vajon miért növekedett meg a vidék iránti „vágy”, és mennyire váltotta be a hozzáfűzött reményeket a költözés.

Az első kérdésre talán egyszerűbb a válasz, hiszen a költözéshez vezető okokat a szuburbanizáció kontextusában már sokan vizsgálták, és jöhetnek több, egymással vitatkozó álláspont is létezik, mindegyik feltárt tényező hozzájárult valamilyen mértékben a költözési hullám beindulásához. Az egyik álláspont szerint a vidék iránti vágy, azaz a falusi élet és környezet motiválja a kiköltözést, ami az újrakezdés lehetőségének érzését nyújtja a kiköltözőknek (pl. Dövényi–Kok–Kovács 1998, Hardi 2002, Bajmóczy 2002, Csapák 2007). A másik álláspont szerint a költözés háttérben az életminőség meghatározó elemeinek (munka, ház, szolgáltatások és biztonság) földrajzi újraelosztása áll, amely vándorlásra kényszeríti a lakosságot (Timár–Váradi 2000, Koós 2007). Emellett vannak, akik az előbb felsoroltakat csak másodlagos indoknak tekintik, és elsődleges motivációnak a középosztály meghatározó csoportjaiban a vélt vagy valós státusz megerősítésére való törekvést tartják (Csanádi–Csizmady 2002).

A második kérdés megválaszolásához azonban először azt nézzük meg, hogyan zajlott a szuburbanizáció, és milyen térbeni-társadalmi változásokat okozott. Majd azt, hogyan

sikerült a költözőknek integrálódni a választott településük közösségébe. Példaként a főváros körüli agglomerációban zajló folyamatokat mutatjuk be, a rendszerváltás utáni időszakra helyezve a hangsúlyt.

Szuburbanizációs hullámok

A ma látható térbeni-társadalmi szerkezet gyökerei a múlt század első felére nyúlnak vissza. Az első költözési hullám még a két világháború közötti időszakra tehető, amikor a külterületi parcellázások nyomán a főváros környéki települések területe és népessége is megnőtt. Megjelentek a nyaraló funkciójú házak, gyakorivá vált – mind az iparban foglalkoztatottak, mind az értelmiségiek körében – az ingázás. Az ekkor parcellázott területek később teljesen beolvadtak a település szerkezetébe, és lakosságuk mára őslakossággá vált. A folyamat – bár kisebb léptékben – a rendszerváltás utáni szuburbanizáció jellegzetességeit mutatta: kisebb kiáramlással, kevesebb konfliktussal, de hasonló összetételű népességgel és kiköltözési iránnyal.

A második hullám az 1960–80 közötti évekre tehető. Két forrásból táplálkozott: egyik az '50-es évek erőltetett iparosítása nyomán – főleg az ország keleti feléből származó – vidéki munkások budapesti munkahelyre kerülése volt. A főváros nem tudott – és a politikai irányvonal miatt nem is akart – nekik lakást biztosítani, ezért kisebb részük a lakóhelye és a főváros között ingázott, és hét közben munkásszállásokon lakott, nagyobb részük pedig a főváros környéki településeken talált magának ideiglenes (rendszerint nagyon alacsony színvonalú) lakóhelyet, és csak a hétvégéken utazott haza családjához. A legtöbben albérletben, szoba- és ágybérletben voltak kénytelenek élni az agglomeráció településein, s így ezek „alvótelepülésekké” váltak. Volt olyan hely, ahol az ingázók aktív keresőkön belüli aránya 70-80%-ra rúgott (Berkovits 1979).

Ezzel párhuzamosan indult meg a szocialista időszakra jellemző, a második világháború előttről eltérő, de ahhoz tartalmában mégis igen közel álló „víkendmozgalom”. Az ún. „hétvégi telkesek” általában a fővárosi lakóhelyükhöz viszonylagos közelségben lévő területeket keresték (Berényi 1981). Az új jövevények a helyi infrastruktúra fejlesztését is igényelték, és fizetőképes keresletet is jelentettek az őslakók mezőgazdasági termékeinek, illetve második gazdaságbeli munkalehetőséget kínáltak, ami lendületet adott a települések fejlődésének.

A nyugat-európaihoz hasonló szuburbanizáció kezdete az 1980–94 közötti időszakra tehető. Első hullámában főleg korábban nyaralóként használt ingatlanokat téliesítettek, és megkezdődtek a komfortosítás címszó mögé bújtatott átépítések. Ezzel párhuzamosan a privatizáció nyertesei a belső szuburbanizációs gyűrűben egyrészt vásárolni kezdték a település „történeti” magjában lévő parasztházakat, másrészt új építkezésekbe kezdtek. Miközben lakóhelyüket térben máshová helyezték, munkahelyük és fogyasztásuk fő helyszíne továbbra is a főváros maradt. Az ingázás eleinte nem jelentett túl nagy terhet, hiszen jól járható, kis forgalmú bevezető utakon érhatték el a fővárost.

A '90-es évek elejére tehető az a folyamat is, melynek során a rossz helyzetbe került, de mobil rétegek budapesti lakásukat az agglomeráció kevésbé felkapott településein lévő olcsóbb házakra cserélték. A két ingatlan közötti értékkülönbséget felélték, majd amikor a szuburbanizációs hullám ezeket a településeket is elérve felhajtotta a telekárakat, ingatlanjaikat értékesítették, és távolabb költöztek, ismét némi árnyereségre téve szert, ami néhány évig ismét a „víz fölött” tarthatta a családot.

A rendszerváltás utáni szuburbanizáció második hulláma az 1995–2000 közötti években zajlott. A kiköltözők száma jelentősen emelkedett (az időszak alatt megközelítőleg egytizeddel nőtt az agglomeráció népessége, KSH 2006), bizonyos társadalmi csoportokban divattá vált valamelyik Budapesthez közeli településen, „természetközelen” – a nagyváros zajától távol, de a szolgáltatások igénybevételéhez még elég közel – élni. A korábbi kiköltözési hullám hatásaként a közeli települések nagyrészt már beteltek. A falumagban már szinte lehetetlen volt házhoz jutni, a nagyobb telkeket is felosztották, eladták, és azokon újabb házakat építettek, amitől a beépítés sűrűsége nőtt, a felkapott környékek árait pedig már csak a magasabb státuszúak voltak képesek megfizetni. Ennek hatására egyre keresettebbé váltak a középső szuburbanizációs gyűrűn elhelyezkedő települések is. A települések nem voltak egészen felkészületlenek: a folyamatot gyorsítani és irányítani igyekeztek azzal, hogy a város szélén újabb és újabb mezőgazdasági területeket vásároltak meg tulajdonosaiktól, minősítették át lakóövezetté és parcellázták ki.

A rendszerváltás utáni szuburbanizáció harmadik hullámában, 2001–2007 között az agglomeráció népességszám-növekedési ütemében nem történt jelentős változás (ekkor 12%-kal nőtt a népesség, KSH 2011). A belső szuburbanizációs gyűrű betelepülőinek száma tovább csökkent, míg a középső gyűrű mellett a lakást keresők figyelme a külső agglomerációs gyűrű felé fordult, ahol a település vezetői tudatos népességnövelő politikát folytattak: kitért a parcellázási és lakópark-építési láz. A települések főleg a rendezett körülmények között élő középosztálybeli családokat akarták magukhoz „csábítani”, a jó közlekedés (a főváros gyors elérhetősége), a nyugodt, zöld környezet, a csend és a hasonló anyagi helyzetű szomszédság ígéretével.

A kitelepülés mellett felélénkült az agglomeráción belüli mozgás is, sokan a belső gyűrűben jó helyen lévő lakásukat, házukat a külső gyűrű kevésbé elit településén nagyobbra cserélték. Ezzel párhuzamosan lassan megindult a visszaáramlás is a főváros felé. Az okok természetesnek és logikusnak tűnnek; a közlekedés egyre lehetetlenebbé vált, a forgalmi dugók állandósultak. A zöldövezet sem csábít már annyira a „megtelt” településeken, a telkek kicsiny kertjei szorosan egymás mellett sorakoznak.

Változott a települések önkormányzati politikája is: már nem csak a parcellázás és ezen keresztül a népességnövelés volt a lényeges, hanem a népesség megtartása, az újak beilleszkedésének elősegítése, a lakóhely „komfortosabbá” tétele is előtérbe került. Ennek érdekében infrastrukturális beruházásokat hajtottak végre, helyi rendezvényeket kezdtek tartani (szüreti bál stb.). Ugyanakkor a főváros is megpróbált ellene hatni az elvándorlási folyamatnak. A megélénkülő lakás- és lakóparképítések nyomán a külső kerületekben és a belvárosban is egyre több olyan lakás épült, mely az utazást nem szívesen vállalókat a fővárosban tudta tartani.

A rendszerváltás utáni szuburbanizáció negyedik hullámának indulása 2008-ra tehető. Ezt az időszakot két tényező jellemzi: a gazdasági válság és az agglomeráció kitolódása a statisztikai értelemben vett határán túlra. Míg 2010-ben 80 települést soroltak hivatalosan a budapesti agglomerációhoz, gyakorlatilag az agglomeráció határai ennél kijebb tolódtak, és a napi gyakorlat szintjén ennél is több település tartozik ide (Tóth 2010).

Am a kiköltözés folyamatára a recesszió több irányból hatott. Az építőipar megtorpanása, az egyre nehezebben eladható lakások mind csökkentették a költözések számát. Ráadásul sok – a lakásvásárlás miatt eladósodott – család számára teherré vált a „szuburbán lét”. Ebből a helyzetből két kiút kínálkozik: a még mindig jobb helyzetben lévők számára a főváros

zöldövezetei felé vezető (vissza)út, a többiek számára a külső agglomerációs gyűrű vagy a „valódi” vidék felé mozdulás (Kocsis 2011).

A szuburbanizációs hullámok nem módosították érdemben a települések státuszát. Általánosságban elmondható, hogy a magasabb státuszú helyek magasabb státuszú népességet vonzanak, ami még tovább növeli az ingatlanpiaci árakat, és még jobban erősíti a magasabb státuszúak beköltözését, akár azon az áron is, hogy az ott élő alacsony státuszú népesség kevésbé előkelő környékre költözik. Az alacsonyabb státuszú települések pedig nyomottabb árakkal a kevésbé jómódú rétegeket vonzzák. Az agglomeráció telítődése miatt jelentkező viszonylagos keresletnövekedés azonban itt is – ha kisebb mértékben, de mégis – árfelhajtó hatású, ami a kiköltözők egy részét arra készíti, hogy a fővárostól még távolabb menjenek, és valamivel magasabb státuszú népességnek „adják át” a helyüket. Így alakulnak ki aztán az elit és a közepes státuszú települések.

1. térkép: A budapesti agglomeráció közigazgatási határa, 2010

Forrás: Közlemények a budapesti agglomerációból 15. (KSH 2011:5)

A települések térbeni-társadalmi szerkezete

A státuszkülönbségek nemcsak az agglomeráció területén, hanem a településeken belül is érzékelhetőek. A beköltözés nyomán eltérő típusú, használati módú és státuszú részek alakultak (alakulnak) ki. A valóságban és az interjúalanyok mentális térképén egyaránt jól elkülöníthetők a gazdagok és szegények által lakott részek, és azok is, ahová – főleg a fővárosból – a helyiektől szembeszökően eltérő anyagi helyzetűek költöztek. Az emberek tudatában e részeket nem annyira utcák, mint inkább természetes határvonalak választják el, mint amilyen például a vasút, a fő közlekedési út, a kis erdő stb.

A települések – némi leegyszerűsítéssel – öt nagy részre oszthatók: (1) ófalu vagy óváros; (2) átalakuló üdülőterületek, új parcellázások; (3) „szegénynegyedek”; (4) a településhez tartozó egyéb kül- és belterületek; továbbá (5) az agglomerációs központok, ipari parkok.

A központi mag, az ófalu vagy óváros, ahol természetesen a rendszerváltásig státuszát tekintve viszonylag homogén – a település földrajzi helyzetének megfelelően – középosztályba és alsó középosztályba tartozó őslakosok laktak. E lakosság még őrizte a falusi társadalom jellegzetességeit, mind a foglalkozásszerkezet, mind pedig a szokások tekintetében. A régi, gyakran korszerűtlen, tipikusan „falusi” lakásállománya miatt – az értelmiség bizonyos részétől eltekintve – nem túl népszerű, ezért népessége előregedő. *„Aki kijön Budapestről, az nem ezeket a régi tornácos házakat akarja vásárolni, meg ilyeneket, hanem akkor megvan a maga amerikai konyhás elképzelése úszómedencével meg ilyenekkel. Inkább megvesz a domboldalban egy gyönyörű panorámás telket, és felépíti, amit elképzelt”* (helyben lakó rendőr).

Lakócsere leginkább csak az idősebbek halálával került sor. Sőt az utóbbi időben a már jól „belakott” területen ritkán kerül az ingatlanpiacra egy-egy ház vagy megosztott nagyobb telek. *„Főleg a falura jellemző, hogy nagyon sok az öreg ház, az öreg lakos, általában az ő gyerekeik nem élnek velük, máshol építkeznek. Ha az öregek meghalnak, akkor általában az történik, hogy jön egy idegen, ledönti a házat, és újat épít. A belső részen meg inkább akkor van személycseré, ha valaki elköltözik, nem olyan nagy a lakosság cserélődése”* (iskolaigazgató).

Az alacsony mobilitási hajlandóság a nagymérvű szegregáció kialakulása ellen hat, vagyis sem a szegények, sem a kiugróan gazdagok nem koncentrálnak ezekre a területekre olyan mértékben, mintha gyorsabb volna a lakosságcsere. A heterogenitás fenntartását az is elősegíti, hogy nincsenek összefüggő területet alkotó üres telkek, ahová például lakóparkot lehetne építeni; így nagyon eltérő státuszú emberek kerültek és kerülnek egymás szomszédságába.

Szinte minden településen találunk olyan üdülőterületet, amelyet vagy még a '30-as évek táján alakítottak ki (mely később akár önálló településsé is válhatott), vagy a szocializmus időszaka alatt a központi magot bővítve parcelláztak. A telkeket igen gyakran pestiek vásárolták meg, és ezek az üdülőterületek idővel (a rendszerváltás után fokozódó ütemben) családi házas övezetté válva integrálódtak a település szerkezetébe. *„1987-ben [...] olyan messzinek tűnt, hogy jaj, hát hova nem költöztek, és most meg teljesen be van építve”* (házi orvos).

A rendszerváltás után több hullámban meginduló újabb parcellázások szerkezeti következményeként a települések pereme felé haladva magasabb a betelepültek aránya, és a lakók által is jól érzékelhetően ide összpontosulnak – gyakran térben is erősen elkülönülve egymástól és a régi településrészekről – a szegény és gazdag negyedek. Az ilyen típusú szegregáció az utóbbi tíz évben erősödött fel. Míg a '90-es években a magánépítkezések nyomán heterogénebb negyedek alakultak ki: *„a csodapalotáktól kezdve a sorházig van minden”* (házi orvos).

vos), addig az ezredforduló után épülő, általában lakóparkos, sor- és családi házas negyedek a magas státuszú szegregáció kialakulását segítették elő. A lakóparkos építkezési forma reklámjával – külső „hatásoktól” védett, biztonságos környezet – is rájátszott az elkülönülésre (Csizmady 2008). Az újabb és újabb parcellázások csak lassan integrálódnak a település életébe, a régebbi lakosok fejében még gyakran nem is tartoznak igazán a településekhez.

A településtől egy kissé távolabbi, infrastruktúra nélküli területeken a szegények szegregációja jelenik meg. Az itt élők és az ideköltözők olyan, gyakran a fővárosban dijhátralékosok, munkanélkülivé vált és/vagy alacsony nyugdíjjal rendelkező családok, akik ott korábbi életszínvonalukat, lakásukat már nem voltak képesek fenntartani. A hajléktalanság réme elől olyan környezetbe menekültek, ahol a mindennapi életvitel nehezebb ugyan, de jóval olcsóbb (Csanádi–Csizmady 2002). Mivel a településeknek nem áll érdekükben, hogy ezeket a területeket infrastrukturálisan fejlesszék, továbbra is a szegényebb családokat vonzzák; „*a legszegényebb réteg vásárol itt házakat, ezek nyaralók voltak, berak egy kályhát, és ott lakik*” (ingatlanos).

Az ezredfordulótól határozott jelek mutatkoztak arra, hogy megkezdődhet e területek átalakulása is: ha a környéken lakópark építésébe kezdtek, akkor a terület közelébe került az addig hiányzó infrastruktúra, ami felértékelte az ingatlanpiacon eddig igen rossz pozíciót elfoglaló telkeket. Ez segíthetett abban, hogy az itt élő szegények a fővárostól ugyan még távolabb, de jobb minőségű családi házban találjanak maguknak otthont.

A települések jelentős részén megtalálható – jobban vagy kevésbé integrált – cigánytelep esetében azonban az itt jellemző szegregáltság fellazulására még akkor sincs esély, ha a cigány és nem cigány lakosság esetében már „*hagyománya van az együttélésnek*” (rendőr). Az előítéletek olyan erősek, hogy a házat keresők közül „*kifejezetten sokan kérik azt, hogy ne olyan terület legyen, ahol cigányok élnek, és ha megtudják [hogy itt több cigánycsalád is él], akkor nem veszik meg, nem eladható, annak ellenére, hogy a gyakorlatban a településen egyáltalán nem okoz problémát a cigányok jelenléte, nincs konfliktus. Aki idejön, az nem tudja. Nincs probléma, de azért tartanak az emberek ettől, és inkább nem mennek olyan helyre [ahol cigányok laknak]*” (ingatlanos).

A lakóhelyi szuburbanizáció mellett egyre nagyobb mértékű a gazdasági szuburbanizáció (a gazdasági tevékenységek fővárosból az agglomerációba települése) is. E jelenség egyik magyarázata szerint előbb jön a lakosság, és az ő igényeik kielégítésére érkezik az ipar, míg a másik szerint az ipar gazdaságossági szempontok szerint dönt arról, hogy hová költözik, majd magához vonzza a munkát keresőket (Barta 2002). Az ipari parkokkal kapcsolatban a lakók két táborra oszlanak: az ellenzők az ipar helyett a falusi turizmust támogatnák, és ezzel teremtenének munkahelyeket, az elkerülhetetlen ipari tevékenységeket pedig mint „helyi zöld kézművesipart” képzelik el. A támogatók szerint ipar nélkül nem lehetne fenntartható a település fejlődése, hiszen sem munkahelyek, sem bevétel nem jön olyan mértékben a településre, mely hozzájárulhatna a lakosságszám növekedése miatt kiépítendő és fenntartandó infrastruktúra költségeihez. Az elmúlt néhány évben egyre több olyan alközpont erősödik meg, melynek korábban – a szocialista érában – már volt valamilyen központi funkciója: amellet, hogy kapcsolatot tart a fővárossal, a környékbeliekre „épít” mind a munkahelyek, mind a szolgáltatások szempontjából. Ennek következtében az ingázás már nemcsak a főváros és az agglomeráció, hanem az agglomerációs települések között is jellemzővé vált: elsősorban a központ és a vonzáskörzete, másodsorban a központ és a távolabbi települések viszonylatában.

A negyedek térbeli pozíciója és kialakulásának (várostervezési) körülményei tehát egy-

aránt hatással voltak arra, hogy a településeken belül milyen összetételű népesség hová költözik, és – mint a következő részben látni fogjuk – ettől nem függetlenül, hogy milyenek az integrációs lehetőségek, mekkora az érintettek erre való hajlandósága, és mindezek milyen mélységű konfliktusokat szülnek a régi és új lakók között.

Konfliktusok

A városból vidékre vándorlás nem csak a települések térbeni-társadalmi szerkezetét alakítja, hatása a mindennapi életvitelben (szolgáltatások használata, a hatalomgyakorlásban való részvétel változása), illetve a települések társadalmának kulturális dimenziói mentén (a vidék reprezentációja, az identitás és a vidéki életmód átalakulása) is tetten érhető. A változások sokféle konfliktust váltanak ki, melyek egyrészt a települések agglomeráción belüli pozíciójával, státuszával függenek össze, másrészt a szuburbanizáció megindulásának időpontja és a szuburbanizációs hullámok száma is jelentős befolyásoló tényező. Írásunkban – esettanulmányaink alapján – összegzőszerűen mutatjuk be a főbb konfliktustípusokat.

Minél több lakó költözik egy-egy területre, annál valószínűbb, hogy a beilleszkedés konfliktusokkal fog járni, hiszen az „újak gyakorlata” kisebb vagy nagyobb mértékben változást hoz mind a társadalmi együttélés szabályaiban, mind a közösségi élet korábbi gyakorlatában. Az ehhez a körhöz tartozó egyik kevésbé látványos, de annál erősebben jelen lévő konfliktusforrás a beköltöző családok integrációs hajlandóságában mutatkozó különbség és ennek településátalakító hatása. A tanulmány elején már felvázoltunk három vidékreprezentációs típust, amelyek eltérő integrációs stratégiákhoz köthetők, most azt nézzük meg, hogy ezek hogyan jelennek meg a lakossági narratívában, és cselekvési mintájukhoz milyen konfliktusok kapcsolódnak.

A lakosság érzékeli ugyan a három csoport⁴ közötti különbséget, ám elbeszéléseiben az életmódbeli különbségek csekély volta miatt a második és harmadik csoport nem válik el olyan élesen, mint tipológiánkban (ezért mi sem húzunk éles határt közöttük).

Az első csoport, melyre a városias mentalitás és viselkedés jellemző, nem akar – legalábbis egy ideig – beilleszkedni a település helyi életközösségébe, munkája, barátai a fővároshoz kötik. Különállását nemcsak térben, hanem mentálisan is meg akarja tartani: vagy saját szomszédságot hoz létre (vagyis elsősorban a beköltözők társaságát keresi), vagy teljesen szegregálja magát (semmilyen szinten nem lép be a közösség életébe „*csak aludni jár haza*”, sokszor még be sem jelentkezik). A telkek kerítései ebben az esetben nem pusztán fizikai, de szellemi távolságtartásra is utalnak: „*nagyon sokan vannak, akiknek a településsel igazából az égvilágon semmi kapcsolatuk nincs*” (plébános). Ezt gyakran „segíti” az is, hogy a falu főváros felőli szélére költöznek, tehát még csak át sem kell vágniuk a településen ahhoz, hogy budapesti munkahelyükre beérjenek. A települést csak úgy használják, mint egy városi lakótelepet, aludni járnak csak haza. „*...éppen a városiasodás folyamata miatt azért elvesztette ezt a kistelepülés-jellegét. A városi ember hozza magával azt a beállítódottságot, hogy nem ismerem a szomszédot stb. Itt egy darabig ez megy, megy, de utána azért közvetlenebbé válnak, más az egy családi házban, ha egy kertből átszólnak egymáshoz*” (rendőr). A jövevények azonban elzárkózásuk ellenére is hatással vannak a régi lakókra, ugyanis a falusi kör-

⁴ Az elsőt a vidék mint kertváros reprezentációs típusnak, a másodikat a vidék romantikája reprezentációs típusnak és végül a harmadikat a vidéki családi idill reprezentációs típusnak neveztük.

nyezetbe városi, felfokozott élettémpót hoznak, a „*megfizetem, csak foglalkozzon velem, nem érek rá, mert reggel 6-tól este 6-ig dolgozom*” (házi orvos) szemlélettel erősítve.

Ezek a kiköltözők tehát a munkahelyek miatt jellemzően a város és vidék között ingáznak, és ebből kifolyólag döntően a városi szolgáltatásokat veszik igénybe: a városban vásárolnak, szórakoznak, járnak orvoshoz, sőt gyakran a gyerekeiket is oda viszik óvodába, iskolába. Ez utóbbi miatt az idegen környezetbe való integrálódás első és leggyorsabb eredményt hozó lépcsője kiesik, hiszen sem a gyerekek, sem a szülők között nem alakulhatnak ki a közösség alapját megteremtő kapcsolatok. A gyermekek „Pestre járatásának” két mozgatórugója van: egyrészt a munkahely felé jövet-menet útba esik a (korábbi) oktatási intézmény, másrészt a helyi oktatási színvonalat nem tartják megfelelőnek.

A második és a harmadik – az elsőnél jóval kisebb létszámú, ám egymástól is és az őslakóktól is kevésbé eltérő viselkedési mintát hozó – beköltözői csoport és az őslakosok között sokkal kisebb lévén az életmódbeli különbség, a latens és látható konfliktusok száma is elenyésző. Az őslakosok szemében ez a két csoport szabadulni kíván a városi lét minden jellemzőjétől, a falusi közösség „megélésének” vágyával költözik vidékre, és mindent elkövet azért, hogy valamilyen mértékben azonosuljon a falusiak életmódjával (bár e tevékenysége közben alakítja is ezt az életmódot, a saját városi mentalitását is beleszőve). „*Nagyon jóba' vagyunk a szomszédokkal, mind a kettővel. (...) Már két boltban is tegeződünk. Fodrászhoz is itt járok el, házi orvosunk is van itt, nagyon normális, szimpatikus ember, maximálisan elégedettek vagyunk vele*” (új lakó).

Az idetartozók egy részének már volt valamilyen korábbi kötődése is a településhez, például korábban nyaralóként használta az épületet, ismeri a „mindennapi szokásokat”, és ez megkönnyíti az integrációt. Az ilyen jövevények nagy lendülettel vetik bele magukat a helyi közösségi életbe, mint amilyen – többek között – a falu hagyományainak, kulturális örökségének újralfelfedezése, hagyományörző rendezvények, fesztiválok, a hagyományok újralfelfedezését ösztönző civil szerveződések életre hívása. „...*kénytelenek vagyunk programokat csinálni, hogy megmozgassuk kicsit a lakosságot. A megmozgatás alatt azt értem, hogy a régi, félig elfojtott gondolatok, kezdeményezések újra felszínre kerüljenek, és kifejezetten alulról szeretnénk építkezni...*” (új lakó).

E csoport integrációjára nagy az esély, hiszen a „városiak beágyazódását” a vidékiekkel közös tevékenység, érdeklődés, a szolgáltatások közös használata nagyban segítheti. A közös érdeklődési terület és a közösen végzett tevékenység, a szolgáltatások közös használata azonban csak addig a pontig segíti a beilleszkedést, amíg az újonnan érkezők tiszteletben tartják a helyi hatalmi viszonyokat. Amint ezen a téren az „újjak” aktívvá válnak, az integráció megtorpan. A beköltözőknek az őslakosok által érzékelt eltérő stratégiával rendelkező csoportjai ezen a ponton már hasonló viselkedési mintát mutatnak: a helyi közösségi életben és politikában arra törekszenek, hogy saját érdekeiket érvényesítsék, minél jelentősebb befolyásra tegyenek szert.

A régi és új lakó dichotómia azonban csak egy bizonyos pontig magyarázhatja a történéseket: az évek múltával az új jövevényekből régiek lesznek, és ez árnyaltabbá teszi a helyi viszonyokat, nehezebben leírhatóvá a kapcsolatrendszerüket, a település életét és az abban bekövetkezett változást. Az első körben kiköltözött lakók ugyanis az idők során kialakítják saját közösségüket, megteremtik (kiharcolják) a számukra fontos szolgáltatásokat, esetleg munkahelyüket is az agglomeráció valamelyik településére helyezik át, és már a gyereket sem feltétlenül viszik pesti általános iskolába. Ezért az elmúlt 5-10 évben beköltözőket (főleg a belső és középső agglomerációs gyűrűben) már nem a hagyományos vidéki táj és életforma

várja, hanem egy a szuburbanizációhoz köthető falusi-városi hibrid, melyhez egyrészt könnyebben tudnak integrálódni, másrészt éppen az idill hiánya gyakran csalódást okoz nekik. „*A város utolérte őket. Ők falun akartak élni, és nem városban*” (helytörténész). Az ilyen irányú átalakulás mégis az őslakosokat érinti leginkább negatívan, előfordulhat, hogy saját településükön kívülállókká válnak, és bizonyos értelemben háttérbe szorulnak.

A szuburbanizáció előrehaladtával egyre nehezebben definiálható, hogy kit tekintünk helyiinek és kit beköltözőnek. Az átalakulással a „vidéki ember” fogalma is változatosabbá válik, melyet legtöbbször nem annyira a helyiek, mint inkább a kívülállók konstruálnak (Fielding 1998). Míg a '90-es évek elején az őslakos–beköltöző szétválasztás nem jelentett gondot, addig az ezredforduló után ez már nehezebbé vált, hiszen a több hullámban zajlott beköltözés miatt a régi lakóval szemben az újnak több fokozata (új, legújabb, még újabb) áll. A nagymértékű (akár két-háromszoros) népességyarapodás „mellékhatásaként” az új jövevények már szinte egyik településen sem kuriózumok többé. „*Itt már annyira hozzászoktak ahhoz, hogy nap mint nap új és új idegenek jönnek, hogy ez már nem foglalkoztatja őket*” (iskolaigazgató). A korábbi új lakó–régilakó szembeállítás helyett a konfliktusok legalább háromszereplőssé váltak: az őslakosok, a régiek és az újak között feszülnek, a szuburbanizációs hullámokhoz kapcsolhatóan változó intenzitással. Míg a '90-es években a kiköltözők kevésbé ambíciózusan és csak kis intenzitással kapcsolódtak be a helyi ügyek irányításába, addig az ezredforduló után – a helyi narratívákból is kihámozhatóan – az őslakókkal szemben a beköltözők vették át az irányító szerepet.

Bonyolítja a képet, hogy a konfliktusokban szereplő csoportok az ügytől függően változhatnak. Általános jelenségként elmondható, hogy a beköltöző például szövetségeseget láthat az őslakosokban, ha az általa keresett csendet, nyugalmat és kisvárosi idillt a további beköltözés fenyegeti. „*Nem is szeretném igazán, hogy kiépüljön az infrastruktúra, mert akkor nagyon sokan fognak kijönni. Pont az tűnik majd el, ami miatt idejöttünk*” (új lakó).

A már itt élő ilyenkor villámgyorsan az „őslakosok” mellé áll, senki „újat” nem kíván beengedni többé, és hajlamos a további beköltözés elleni „hadjáratot” a környezetvédelem színeibe öltöztetni. „*Olyan már volt egy-két éve, aki beköltözött, és azt mondta, hogy akkor most már ne költözzön ide senki más, mert tele leszünk, és sokan leszünk, tehát én még igen, de most már aztán senki más ne. Van olyan nézet, miszerint elég lenne már, már nem nagyon tartanak jónak az emberek ezeket az új lakónegyedeket, ahol nagyon nagy mennyiségű ember költözik be, egyrészt ugye megváltozik a falu jellege, nagyon sok ismeretlen ember lesz, kezelhetetlen, nem kontrollálható, hogy kik*” (ingatlanos).

Ugyanezek a szereplők más esetekben – például szolgáltatások saját igényeiknek megfelelő fejlesztése – az újak mellé állnak, szembefordulva korábbi szövetségeseikkel, az őslakosokkal, s a települést igényeik szerint igyekeznek alakítani. „*Ha ő most kiköltözött vidékre [...] az nem ugyanaz [mintha Budapesten lakna], mert azért bármennyire is város vagyunk, azért azt nem tudjuk produkálni, ami Budapesten van. [...] valahol azért ezt neki tudomásul kell vennie, hogy vidékre költözött*” (polgármester). A '90-es években a helyiek elbeszélései szerint az iskolába döntően csak az alacsonyabb társadalmi státuszú régi lakosság gyermekei jártak, mivel a beköltözők magasabb elvárásainak nem felelt meg a színvonal. Az ezredforduló után az egyre erősebb érdekérvényesítési képességű jövevények, új (gyakran alapítványi) óvodákat, iskolákat hoztak létre, ezzel könnyítve életüket, és hátráltatva az őslakosok megismerését, de elősegítve a beköltözők második hullámával érkezők integrációját.

A beköltözők számának növekedésével párhuzamosan egyre erősebben nőtt az igény és a hajlandóság arra, hogy beleszóljanak a település életébe, formálják annak jövőjét. A '90-es

években ez a hajlandóság és az ezzel együtt járó konfliktusok egyrészt a beköltözők minimális helyismerete, integrációs hajlandósága, illetve a jövőre vonatkozó kevésbé kiforrott elképzelései (a szuburbán életre vonatkozó minták hiánya), másrészt az őslakosok pozícióban léte miatt lényegtelenek voltak. „*Ha egy »új« közszereplést akar vállalni, akkor egy kicsivel nehezebb dolga van, mintha ugyanezt »törzslakosként« tenné, mert olyankor a fejére olvassák, hogy »ő csak ne dumáljon, mert most jött«*” (iskolaigazgató). Az ezredforduló utánra azonban a belső és középső agglomerációs gyűrűben szinte mindenütt megtörtént a „hatalomátvétel”. Akár azért, mert a beköltözők a helyieknél agilisabbak voltak, akár azért, mert létszámuk automatikusan elősegítette ezt. „*Itt vannak igazán kifejezetten városi, urbánus és – hogy mondjam – nagypolgári vagy pénzes lobbik, amik nem hivatalosak. Igaz, hogy érdekeiket szolgálják, de megfélelveznek az itteni, még mindig meglévő kb. egyharmadnyi őslakosságról, akik egyszerűbb emberek, szegényebb anyagi eszközökkel rendelkeznek. És ezeknek a képviselőjét fogják ellátni azok, akik úgy viselkednek, mint annak idején II. József (sic!), mikor panaszkodtak, hogy a magyaroknak nincsen kenyerek, megkérdezte, akkor miért nem esznek kalácsot. Tehát nem értik meg a szegényebb rétegeket. [...] De hát... nem éheznek itt senki.*” (polgármester).

Összességében azt mondhatjuk: a rendszerváltás utáni időszak szuburbanizációja a nagymértékű lakosságnövekedés mellett új társadalmi összetételt és kapcsolatrendszereket is eredményezett a településeken, megváltoztatva ezzel a közösségek életét és a vidék reprezentációját is. A folyamatot az őslakók a „kertvárosiasodás” szóval jellemzik, ami alatt a személyes kapcsolatok intenzitásának, illetve a szomszédsági kapcsolatok jelentőségének csökkenését, a társadalmi érintkezésben a városiasnak tekintett viselkedési gyakorlatok és normák meghatározóvá válását értik. Kialakulóban van tehát egy új „szuburbán” életforma, mely lakói számára komfortosabbá tette a településeket, ám ez sokak számára még mindig nem jelentette a teljes elszakadást a fővárostól. Életük továbbra is szorosan kapcsolódik a nagyvárosához, melyet elengedni nem akarnak vagy nem képesek (2001-es népszámlálás szerint a helyben lakó foglalkoztatottak 59,1%-a ingázott budapesti munkahelyre). Az átalakulásnak azonban van egy olyan oldala is, mely szintén konfliktusokkal terhes, és amelyről eddig nem esett szó: a vidék dzsentrifkációja.

Dzsentrifkáció

A városból kiköltözők tájhoz és természetéhez való viszonya, amely egyfajta esztétikai és morális viszonyt jelent, a helyiek percepciója szerint nagymértékben eltér a falusi lakosság természettel való kapcsolatától, amelyben az esztétikai és morális viszonyokat megelőzi a termelő funkció. A városiak vidék iránti vágyának, amely egyfajta egzisztenciális biztonság iránti vágyat jelent, fontos eleme a természet közelsége iránti igény (Halfacree–Boyle 1998), melynek aktív és morális szempontokat is előtérbe állító megnyilvánulási formáját mutatja a városi kiköltözők zöld civil szervezetekben való aktivitása a város környéki vidéken. Emellett pedig általában is a városiak vidékre költözésének alapját döntően a zöld lakóterület és annak szépsége iránti igény generálja. A városiak vidéki megjelenésének következményeit (táj átalakulása, vidéki térhasználat változása, stb.) több vidékkutató a vidék dzsentrifkációjának nevezi, és párhuzamba állítja azt a városok hasonló elnevezésű folyamatával (Phillips 1993, 2005). Míg a városi dzsentrifkációs folyamatban az elvek szintjén általában nem szándékolt, ám hosszabb távon mégis megvalósuló népességcsere áll (lásd

Csizmady Adrienne cikkét jelen kötetben), addig a vidék dzsentifikációja erőteljesen kapcsolódik a migrációs viselkedéshez, melynek eredményeként átalakul a természet, illetve a természet és társadalom viszonya. Ebben a kontextusban a zöld lakóterület a városból vidékre költözés egyik központi motivációs eleme. Jóllehet a migrációs döntéseket meghatározzák a lakhatási és foglalkoztatási szempontok, de döntő fontosságú sok ember számára a környezet, a természeti adottságok (Halfacree–Boyle 1998), a vidékhez kapcsolódó csend, nyugalom, lelki és szellemi béke, természetközelség és a közösséghez tartozás igénye áll (pl. Cloke 1997, Bell 2006, Kovách 2007).

Városshociológusi szemszögből nézve a magasabb státuszú népesség szuburbán kiköltözése, illetve a belső városi területekre való beköltözése esetében az analógia három ponton érhető tetten. Egyrészt a magasabb státuszúak beköltözése nyomán felértékelődik a terület, emelkednek az ingatlanárak, s ezen ingatlanpiaci folyamatok egyfelől a korábban ott lakó alacsonyabb státuszú népességet költözésre kényszerítik/készítetik, másfelől az alacsonyabb státuszú potenciális beköltözőket „távol tartják”. A dzsentifikálók egy részének – általában az első, pionír csoportok – megjelenését különféle fontos értékek képviselésével is indokolják. A városon belüli dzsentifikációnál az építészeti örökség védelme, a kulturális sokszínűség stb. említhető példaként, míg a szuburbán övezetben a fenntarthatóság, a természetközelség, a hagyományos vidéki kultúra feltámasztása stb. A dzsentifikálók megjelenésével azonban hosszú távon éppen az az érték tűnhet el, ami a beköltözés vélt vagy valós okaként szolgált. A belső városrészek esetében ez a történeti értéket képviselő épületállomány, mely felújítás/átépülés során jelentősen átstrukturálódhatott (a korábbi utcaképet megtörték, tönkretették az építészeti beavatkozások). Hasonlóan, a vidéki dzsentifikáció során a természeti környezet eredetileg a legfontosabb értékek egyikének számít, ugyanakkor a városihoz hasonló nem előre látható mellékhatásként a környezet ökológiai minősége a státuszemelkedéssel párhuzamosan rendszerint romlik.

A szuburbanizációs folyamat és a fővárosban zajló dzsentifikáció egy másik ponton, a visszaköltözés kérdéskörével is összeköthető. Az utóbbi időben ugyanis az az érdekes eset állt elő, hogy az agglomerációba kiköltözött népesség, mely megváltoztatta a vidék arculatát, és bizonyos településeken hozzájárult az ott élők érdekeinek háttérbe szorulásához, sőt kiszorításához, most a pesti belváros dzsentifikációjában működik közre aktívan. Ez talán legszembeűnőbben Belső-Erzsébetvárosban érhető tetten (Csanádi–Csizmady–Olt 2011), ahol a fizikai környezet, a lakosság összetétele és a milió is változóban van. Az önkormányzat – akárcsak az agglomerációs települések esetében – itt is mindent elkövet azért, hogy a magasabb státuszú, fiatalabb népességet a területre vonzza, a beérkezők és az igényeikhez igazodó szolgáltatók pedig jelentősen átalakítják a korábbi miliót.

A visszaköltözések statisztikai bizonyítására még nincsenek kellően megbízható adataink, azonban interjúink már jelzik a tendenciát, és ezek alapján – főleg hipotézisekként kezelve állításainkat – kísérletet tehetünk a változás leírására is:

A budapesti belvárosban több olyan terület van, ahol a fizikai környezet megújulásával a területen korábban élő népesség kiszorul, és helyükre valamivel magasabb státuszú és fiatalabb népesség érkezik, melynek például Belső-Erzsébetvárosban kisebb része középosztálybeli család, nagyobb része pedig a családalapítás előtt álló fiatalok heterogén csoportjából tevődik össze. Ez utóbbi csoporthoz tartoznak először is a fővárost a rendszerváltás környékén agglomerációs településre cserélő családok gyermekei, akik az unalmas és mindentől messze lévő lakóhelyüket az izgalmas – élethelyzetüknek és érdeklődésüknek is jobban megfelelő – belvárosra kívánták cserélni; másrészt a vidékről (az agglomerációt is ideértve) a főváros-

ba tanulni vagy dolgozni érkező, felfelé mobil fiatalok csoportja; harmadrészt az itt tanuló, dolgozó külföldi fiatalok; negyedrészt azok az önálló életet kezdő fiatalok, akik – gyakran ugyan csak átmeneti jelleggel – pl. a nagyszülők halálával a területen örökölt lakásba költöznek. Mivel jelentős arányban felsőoktatásban tanuló fiatalok jelennek meg a területen, a dzsentifikáció egy speciális formájáról, a studentifikációról⁵ is beszélhetünk.

Kutatásaink szerint a belvárosi környezetbe költözők alapján véve ugyanazt a kétféle viselkedésmintát mutatják, mint amit az agglomerációba költöző családok esetében leírtunk, és a területen régebb óta élők is ugyanúgy reagálnak, mint az őslakosok. A integrálódni – legalábbis hosszabb távon – nem akaró, az agglomerációból saját lakásba vagy albérletbe beköltöző fiatalok esetében azért szüleikhez képest van egy lényeges különbség, mégpedig az, hogy ők csak rövid időre jöttek a területre; családalapítás után zöldövezeti, nyugalmas, csendes lakóhelyet képzelnek el maguknak, éppen annak ellentétét, ahol pillanatnyilag jól érzik magukat, illetve ahhoz hasonló, ahol gyerekkoruk egy részét vagy egészét eltöltötték.

Összegzés

Az elmúlt húsz évben több hullámban és a fővárostól egyre távoluló gyűrűben érte el a településeket a szuburbanizáció. A beköltözők többsége a fővárosból, kisebb része más agglomerációs településekről, illetve vidékről érkezett. Ahogyan a főváros közeli települések szép lassan Budapest „külvárosává váltak”, úgy nőtt meg a külső agglomerációs gyűrűn elhelyezkedő települések jelentősége, amelyek egy része még manapság is a „vidéki élet” nyugalmaival csábít. A kiköltözők azonban éppen ennek az idillnek vetnek véget, és formálják saját városias igényeik és elvárásaik szerint a települések arculatát, alakítják ki a sajátos vidék és város közötti szuburbánus életformát.

Az átalakulásnak két, élesen nem elválasztható dimenziója különíthető el: a települések térbeli változásai és a lakók szociális kapcsolatai. A településeknek ugyanis nemcsak a területe nőtt meg, hanem a településrészek társadalmi összetétele is megváltozott: a korábbi heterogén lakórészek mellett homogén népességű, gyakran szegregált (szegény vagy elit lakóparkos), alacsony integráltsági fokkal és készséggel jellemezhető részek jöttek létre.

Az új lakók beilleszkedési vágyai és stratégiái leginkább két modellt követtek, illetve követnek. A városiak egy része nem a régi társadalomba akar beilleszkedni, hanem a kiköltözők társaságát keresi, és velük „alakít ki” egy új vidéki társadalmat, melyben a vezető szerepet valamely, időközben már „helyi lakossá vált beköltöző” tölti be, háttérbe és/vagy kiszorítva az őslakosokat és azok érdekeit. A kiköltözők másik része integrálódni kíván a település életébe, ám ezt gyakran a városi viselkedésmódok eszköztárát használva teszi meg. Mindkét esetben gyorsan vagy lassabban, illetve látványosabban vagy kevésbé látványosan, de háttérbe szorulnak a „valódi vidék” szereplői. Ez pedig latens vagy a felszínen is látható konfliktusokat okoz, melyek szereplői a '90-es években az őslakosok és a beköltözők voltak. Az ezredforduló után bonyolultabbá vált a kép, amikor az őslakosok mellett már az egy évtizede a településen lakók (régóta lakosok) csoportja is megjelent, akik már saját jogokat (akár többletjogokat) vívtak ki maguknak, és azokat az új jövevényekkel szemben mindenképpen megvédenének tartják. A konfliktusok tehát nemcsak típusaikban, de az egymással

⁵ Az ezredforduló körül több európai város esetében egyre látványosabbá vált az átalakuló belvárosi környezetben a felsőoktatásban tanulók megjelenése a „*studentification*” (Smith 2005).

szemben álló csoportok tekintetében is igen sokrétűek lehetnek. A változások tehát nemcsak a népesség összetételét, a fizikai környezetet, hanem a viselkedési mintákat is átalakították olyan mértékben és módokon, melyek miatt a folyamat a belső városrészek dzsentifikációs folyamataival állítható párhuzamba.

Hivatkozások

- Bajmóczy P. (2002). A „vidéki” szuburbanizáció Magyarországon, Pécs példáján. *Tér és Társadalom*, 14 (2–3). 323–330.
- Barta Gy. (1999). Gazdasági folyamatok a budapesti agglomerációban. In: Barta–Beluszky (1999). 131–143.
- Barta Gy. (2002). Budapest és az agglomeráció gazdasági szerepkörének átalakulása. In: Holló Sz. A.–Sipos A. (szerk.) *Tanulmányok Budapest múltjából. XXX.* Budapest: Budapesti Történeti Múzeum. 201–216.
- Barta Gy.–Beluszky P. (szerk.) (1999). *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban.* Budapest: Regionális Kutatási Alapítvány.
- Bell, D. (2006). Variations on the rural idyll. In: Cloke–Marsden–Mooney (2006). 149–160.
- Berényi I. (1981). *Az üdülőtellek terület-felhasználásának néhány kérdése Szentendre példáján.* Területi Kutatások 4. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutató Intézet.
- Berkovits Gy. (1979). *Világváros határában.* Budapest: Szépirodalmi. (Magyarország felfedezése)
- Boyle P.–Halfacree, K. (szerk.) (1998). *Migration into Rural Areas: Theories and Issues.* Chichester: Wiley.
- Castree, N.–Braun, B. (2006). Constructing rural natures. In: Cloke, Marsden and Mooney (2006). 161–170.
- Champion, T. (1998). Studying counterurbanisation and the rural population turnaround. In: Boyle–Halfacree (1998). 21–40.
- Cloke, P. (1997). Country Backwater to Virtual Village? Rural Studies and 'The Cultural Turn'. *Journal of Rural Studies*, 4. 367–375.
- Cloke, P.–Marsden, T.–Mooney, P. (szerk.) (2006). *Handbook of Rural Studies.* London: Sage.
- Csapák A. (2007). Az átalakuló Nagykovácsi. *Tér és társadalom*, 2. 109–116.
- Csanádi G.–Csizmady A. (2002). Szuburbanizáció és társadalom. *Tér és Társadalom*, 3. 27–55.
- Csanádi G.–Csizmady A.–Olt G. (2011). Urban Renewal and Gentrification in Budapest City Center. In: Szirmai V. (szerk.). *Urban Sprawl in Europe: Similarities or Differences?* Budapest: Aula. 209–252.
- Csizmady A. (2008). *A lakóteleptől a lakóparkig.* Budapest: Új Mandátum.
- Csburgó B.–Nagy Kalamász I. (2007). A szolgáltató vidék: a Művészetek Völgye és az etyeki bor- és gasztronómiai fesztiválok. In: Kovács I. (szerk.) *Vidékiek és városiak.* Budapest: L'Harmattan–MTA PTI. 67–84.
- Csburgó B. (2011). „Vidéken lakni és vidéken élni”. *A városból vidékre költözők vidékrepresentációja, mindennapi élete és hatásuk a vidék átalakulására: a város környéki vidék.* PhD-értekezés, ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola. Kézirat.

- Dövényi Z.–Kovács Z. (1999). A szuburbanizáció térbeni-társadalmi jellemzői Budapest környékén. *Földrajzi Értesítő*, 1–2. 33–57.
- Dövényi Z.–Kok H.–Kovács Z. (1998). A szuburbanizáció, a lokális társadalom és a helyi önkormányzati politika összefüggései a budapesti agglomerációban. In: Illés S.–Tóth P. P. (szerk.) *Migráció*. I. kötet. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet. 229–237.
- Ehrentraut, A. (1996). Globalization and the Representation of Rurality: Alpine Open-Air Museums in Advanced Industrial Societies. *Sociologia Ruralis*, 1. 4–26.
- Fielding, S. (1998). Indigeneity, Identity and locality: perspectives on Swaledale. In: Boyle–Halfacree (1998). 151–165.
- Halfacree, K.–Boyle, P. (1998). Migration, rurality and the post-productivist countryside. In: Boyle–Halfacree (1998). 1–20.
- Hardi T. (2002). Szuburbanizációs jelenségek Győr környékén. *Tér és Társadalom*, 3. 57–83.
- Kiss R. (2007). Falusi értékek, városi igények – A szuburbanizációs folyamatok hatása a helyi társadalom átalakulására Budajenőn. In: Szarvas Zs. (szerk.) *Migráció és turizmus. Migrációs folyamatok hatása a helyi társadalmak változásaira*. Budapest: MTA NKI–L’Harmattan. 19–57. (Documentatio Ethnographica 22.)
- Kocsis, J. B. (2011). An In-depth Analysis of a Fast Changing Region Patterns of suburban socio-economic transformation in South-western Budapest Agglomeration. Elérhető: www.enhr2011.com/sites/default/files/paper-janosbkocsis-ws04.pdf. [Letöltve: 2011-10-05].
- Koós B. (2007). A szuburbanizációs folyamat a magyar gazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, 4. 334–349.
- Kovács I. (2007). A múlt és jelen vidékképe. Bevezetés. In: Kovács I. (szerk.) *Vidék- és falukép a változó időben*. Budapest: Argumentum. 7–11.
- Kovács K. (1999). A szuburbanizációs folyamatok a fővárosban és a budapesti agglomerációban. In: Barta–Beluszky (1999). 91–114.
- Molnár M. (2007). Kultúrák találkozása – Tinnye. In: Szarvas Zs. (szerk.) *Migráció és turizmus. Migrációs folyamatok hatása a helyi társadalmak változásaira*. Budapest: MTA NKI–L’Harmattan. 57–110. (Documentatio Ethnographica 22.)
- Overbeek, G.–Terluin, I. (szerk.) (2006). *Rural Areas under Urban Pressure, Case Studies of rural-urban relationships across Europe*. Haag: LEI.
- Phillips, M. (1993). Rural gentrification and the processes of class colonisation. *Journal of rural studies*, 2. 123–140.
- Phillips, M. (2005). *People at the centre? The contested geographies of gentrification*. In: Phillips, M. (szerk.) *Contested worlds: an introduction to human geography*. Ashgate: Aldershot. 317–352.
- Smith, D. P. (2005). Studentification the gentrification factory? In: Atkinson, R.–Bridge, G. (szerk.): *Gentrification in a global context: The new urban colonialism*. London: Routledge.
- Stamou, A. G.–Paraskevopoulos, S. (2003). Ecotourism Experiences in Visitors’ Books of a Greek Reserve: a Critical Discourse Analysis Perspective. *Sociologia Ruralis*, 1. 34–55.
- Szirmai V. (2011). A nagyváros szélén: A városi terjeszkedés térbeli társadalmi problémái. *Tér és Társadalom*, 1. 21–41.
- Timár J. (1999). Elméleti kérdések a szuburbanizációról. *Földrajzi Értesítő*, 1–2. 7–32.

- Timár J. (2001). *Mégis kinek az érdeke? – Szuburbanizáció a kapitalizálódó Magyarországon*. Konferencia-előadás. Kéziratban. Szeged: Földrajzi Konferencia. Elérhető: <http://geography.hu/mfk2001/cikkek/Timar.pdf>. [Letöltve: 2012-06-01].
- Timár J.–Várad M. (2000). A szuburbanizáció egyenlőtlen fejlődése az 1990-es évek Magyarországon. In: Horváth Gy.–Rechnitzer J. (szerk.) *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja. 153–175.
- Tóth G. (2010). *A Budapesti agglomeráció kiterjedésének változása*. Kézirat. Budapest: PESTTERV Kft.
- Várad M. (1999). Hová megyünk lakni? Szuburbanizációs minták és konfliktusok a budapesti agglomeráció budai oldalán. Esettanulmány. In: Barta–Beluszky (1999). 115–129.

AZ ÁTALAKULÓ KORMÁNYZÁS HATÁSA A VIDÉKI TELEPÜLÉSEK TÁRSADALMÁRA

Kulcsszavak: vidék, hálózatosodás, globalizálódás, hatalom, erőforrások

Bevezetés

Számos olyan kutatási eredmény van, amely bár nem közvetlenül a rurális társadalmak integrációjával foglalkozik, használható a falusi, kisvárosi társadalmak szerveződésének a megértéséhez.

A '60-as évek vidékszociológiai szemléletváltását (Pahl 1966) követően a rurális társadalmak sajátosságait gyakran az urbánus társadalmakhoz kapcsoltáguk mértéke és módjai szerint próbálták megérteni. A globalizációval (McMichael 1996, Ploeg 2008), a hálózatosodással (Murdoch 2006), a fejlesztési rendszerekkel (Marsden 1998), a be- és kivándorlással (Boyle–Halfacree 1998), a város-falu kapcsolattal (Esparcia–Buciega 2005) vagy a vidékimázzsal (Short 1992, 2006) foglalkozó elemzések a vidéki társadalmakat érő külső hatásokat, a külső integrációs tényezőket elemzik. A vidékkel kapcsolatos döntések jelentős részét külső hatalmi centrumokban hozzák. A városi fogyasztók igényei határozzák meg a vidék gazdaságának a működését. A föld használatát a termeléssel szemben egyre inkább a rekreáció, a tömegturizmus, vidék szolgáltatásai: a zöld környezet és az idill képzete, az autentikusnak elfogadott élmények és javak határozzák meg. A média és az internet a legeldugottabb kistélepülés értékeit is átírja. A vidéki társadalom integrációjának az elemzéséből éppen ezért nem hiányozhat a kívülről ható rendszerek, folyamatok és intézmények leírása.

Más írások sora viszont arra figyelmeztet, hogy az erős külső hatások és kényszerek ellenére a vidéki közösségek aktívak, önszerveződésre képesek (Murdoch–Marsden 1994, Starosta–Draganova 1999, Kovács 2007). A helyi identitás és kultúra újratemtése, a hagyományok felkutatása és átértelmezése, a szociális és gazdasági együttműködés útjainak a keresése legalább olyan erővel teremt közösséget, mint a kívülről érkező áramlatok.

Tanulmányunkban nem vállalkozhattunk a vidéki társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai/hatalmi integráció valamennyi lényeges elemének a bemutatására. A következő fejezetekben azokról az integráló mechanizmusokról írunk, amelyek viszonylag kevés figyelmet kaptak a magyar nyelvű irodalomban.

Írásunkban azt elemezzük, hogy a vidéki településekre, a helyi társadalmakra miként hatott két, a térbeli folyamatokat alakító tényező: az európai uniós integráció hatására alapvetően átalakult fejlesztéspolitika és a szintén külső folyamatok eredményeként megváltozott helyi kormányzati módszerek. Az elmúlt évtizedben bekövetkezett társadalmi változásokat a helyi társadalmak önszerveződésének és a külső szabályozók változásának rendszerében vizsgáljuk, a szereplő-hálózat, és a hálózati tőke elméletére építve, részben elszakadva a hazai kutatásokat eddig meghatározó regionális tudományokhoz, illetve a humán-ökológiához

köthető elméleti kerettől. Dolgozatunk empirikus részében az elérhető adatbázisok elemzése és korábbi esettanulmányok másodelemzése révén vizsgáljuk a kormányzati intézkedések és a fejlesztéspolitika hatásait a helyi társadalmakra.

Külső integrációs folyamatok

Globalizáció, hálózatosodás

Michael Woods (2007) a globalizációt az integráció és kölcsönhatások olyan dinamikus és sokarcú folyamatoként határozta meg, amely a lokálist a globális szinten szerveződő hálózatokba kapcsolja az emberek, javak, eszmék és reprezentációk világméretű körforgásának az elősegítésével. A tanulmány a „globális vidék” fogalmat használja annak a hangsúlyozására, hogy a vidéki jelenségekkel összefüggésben értelmezve a globalizáción nem csak a globális gazdasági versenyben történő részvétel, hanem a vidéki helyek globális összekapcsolódása is értendő. A globalizációnak van rurális dimenziója, amely a gazdaság dinamikája, a kulturális sokszínűség, a politikai és ideológiai átalakulás mellett az árucikkek (az élelmiszer és a mezőgazdaság), a természeti erőforrások piacosítását, a munkaerő-vándorlást és az új tájkép létrehozását is magában foglalja. A „globális vidék” fogalmának alapja Woods felfogásában a következő jelenségekben ragadható meg. A vidék gazdasága ellátja a fogyasztót a termeléstől elválasztó, élelmiszer- és egyéb alapanyagokat forgalmazó hálózatokat, amelyekről ugyanakkor és ugyanezért függésbe kerül. A „globális vidék” egyre inkább a nemzetek feletti testületi integrációnak és koncentrációnak a helyszíne; felgyorsul a munkaerő elvándorlása, ugyanakkor a migráns munkaerő alkalmazása is a rurális településeken; a tömegturizmus globalizálja a felmutatható helyi értékeket; a globális vidék vonzza a nemzetközi ingatlanbefektetéseket. A természeti javak, a tájképtől a levegő minőségig, a globális piac árucikkeivé válnak; a természeti szépség mibenlétének meghatározása az egész világra kiterjedő diskurzus során történik; a táj képét már tudatosan ennek a hatására formálják. A „globális vidéki” társadalom a nemzetközi hatások következtében gyorsan polarizálódik. A nemzeti agrárpolitikák alárendelése a globális kereskedelmi egyezségeknek, az intézményi és termelési koncentráció, a környezetvédelmi kihívások és előírások miatt új hatalmi hálózatok jönnek létre távol „a globális vidéken” élők befolyásától. A „globális vidék” éppen ezért az egymással versengő érdekek és érdekcsoportok, eszmék és percepciók helye. A globalizáció összességében a vidéki tér társadalmi, kulturális és gazdasági hibridizációjához vezet.

Woods szerint a kutatások öt megközelítésben, elsősorban a gazdaság területén tárgyalják a vidék globalizációját. Az első kutatási terület a globális áruáncok és a mezőgazdaság/élelmiszer-termelés rendszerének a fejlődése, a termelési hálózatok, a fogyasztás, az élelmiszer-ellátás és kereskedelem, a helyi gazdaságra, a munkakörülményekre, a gender-kapcsolatokra gyakorolt hatásukkal együtt. A második kérdéskör a globális gazdaság regulációs szerepe a helyi gazdaság szerkezetváltásában. A harmadik a globalizáció kapcsolata a vidékfejlesztéssel, mind a fejlett, mind a fejlődő világban. A negyedik megközelítés központi fogalma a paraszttalanítás és az újraparasztsodás, a paraszti elv visszatérése a termelés vidéki rendjébe, amelyet a globalizációval történő ellenállás egyik módjaként értékelnek.

A korábban lassabban változó gazdasági és társadalmi struktúrákat a heterogén hálózatok váltják fel vidéken is, és a vidék egyre inkább összetett jelenségek, struktúrák helye (Murdoch 2006). A hibriditást Cloke (2006) már az európai vidék elsődleges jellemzőjének tekinti.

A vidékpolitika hálózatosodása és ezzel párhuzamosan az agrárium és az agrárpolitikai dominancia háttérbe szorítása az Európai Unióban a '80-as évek közepétől gyorsult fel (Marsden et al. 1993, Murdoch 2006). A magyarországi önkormányzati politika hálózatosodása az utóbbi évek egyik legjellegzetesebb hatalomszerkezeti változása (Pálné 2008). Az agrárium szereplői Magyarországon az ezredfordulóhoz közeli években hozták létre politikai hálózataikat (Csíte 2005, Csíte–Kovách 2002). Hatékony érdekképviselőtük befolyásolni tudta az európai integráció lépéseit és az uniós rendszerek hazai működését. A gazdasági hálózatok sokasodása a mezőgazdasági termelésben erős integrációs rendszerek létrehozásához vezetett (Fertő–Szabó 2002, Kelemen–Megyesi 2007, Fejes 2005). Az élelmiszer-nagykereskedelem tíz legnagyobb hazai és multinacionális szervezete ellenőrizte a magyarországi élelmiszer-kereskedelem többségét 2004-ben, ami jelentős mértékben meggyengítette a helyi „rövid élelmiszerláncokat” (Kovách–Megyesi 2006). Az élelmiszer-kiskereskedelem integrációja és koncentrációja 2010-ig tovább nőtt (Horváth 2010, *1. táblázat*). A sikeres agrártermelők sokszereplős, egyénileg változó gazdasági kapcsolatrendszert alakítottak ki (Tömpe 2007).

1. táblázat: Az élelmiszert és vegyi árut forgalmazó kiskereskedelmi láncok rangsora, 2009.

Sorszám	Boltlánc	Üzletek száma (db)	Forgalom (milliárd Ft)
1.	Tesco	176	638,4
2.	CBA	3054	547,5
3.	Coop	5250	510,0
4.	SPAR	398	397,4
5.	Reál	2320	358,0
6.	Auchan	12	226,3
7.	Metro	13	219,3
8.	Lidl	122	191,2
9.	Penny Market	178	161,8
10.	Cora	7	133,5

Forrás: Horváth 2010

A globalizált liszt

A mezőtúri malomipar átalakulásának története pontosan mutatja az agrártermelés globalizálódását és a gazdasági hálózatok szerepének átalakulását (Kovách–Megyesi 2006). Mezőtúr határa kiválóan alkalmas a gabonatermesztésre. 2003-ig működött malom a városban, ami liszttel látta el a helyi és a szomszédos pékségeket. A malmot pénzügyi nehézségeket miatt zárták be. Egy közepes és egy nagyobb pékség tulajdonosával készített interjúk szerint a SPAR, a Profi és a Lidl üzletnyitása, illetve a Metro megjelenése a közeli Szolnokon hozott döntő fordulatot a malom gazdasági összeomlása mellett a helyben termelt gabona helyi felhasználásának a korábbi gyakorlatában. Ennek következménye, hogy a helyi termelők elsősorban a távoli piacokra állítanak elő gabonát, és a helyi (regionális) malom, az ABO MILL az őrlésre szánt gabona nagyobb részét távoli, nem is minden esetben magyar termelőktől vásárolja fel. Egy felkeresett 250-300 hektáros családi gazdaság búzát, árpát, kukoricát és

napraforgót termel. Terményeiket főként nagykereskedőknek adják el. Csatlakoztak a KITE által kezdeményezett programhoz, és 40-50 környékbeli gazdálkodóval együtt egy gazdasági társaságot is létrehoztak, amelynek célja a kedvezőbb értékesítés. A KITE garantált minőségű gabona előállítását koordinálja, a termelés módja rögzített, és a gazdálkodók segítséget kapnak az értékesítésben is. Az interjúra vállalkozó gazdálkodó a KITE hálózatán keresztül adja el gabonáját, illetve az EU gabonaintervenciók akcióit felhasználva a magyar államnak értékesíti. Jóllehet elismerik, hogy egy helyi malom számukra is haszonnal működne, amennyiben a helyi termelők látnák el a várost liszttel, az értékesítés során az ár és nem a helyi élelmiszer-feldolgozás elősegítése az elsődleges szempont. Tudják, hogy a helyben termelt gabona elegendő lenne a város és körzetének az ellátásához is. Nem volt viszont információjuk arról, hogy terményeik milyen (nem helyi) fogyasztókhöz kerülnek. A globalizálódó élelmiszer-alapanyag feldolgozási és kereskedelmi hálózatok felszívják termékeiket.

A Mezőtúrhoz legközelebb eső malom a 20 kilométerre levő Törökszentmiklóson van. A Szabolcs Gabona Holding tulajdonában levő ABO MILL állította elő a magyar búzaliszt 10-15%-át. A Szabolcs Gabona Holding 2006-ban négy-öt malmot működtetett Magyarországon legjobb gabonatermő régióiban, a magyar liszttermelés harmadát biztosítva ezzel; emellett a szomszédos országokban is rendelkezik kapacitásokkal. A nyersanyagot mintegy 150 km sugarú körből szerzi be, de – minőségi problémák miatt – 2004-ben a Dunántúlról, illetve Szlovákiából is vettek búzát. Szigorú szelekció alapján vásárolnak, nem kötnek előszerződéseket, és csak elvéve nyújtanak pénzügyi segítséget, nem hoznak létre integrált hálózatokat, de erre a piac sem kényszeríti őket: többnyire olyan a kínálat, hogy abból ki tudják választani a megfelelő minőségű és mennyiségű búzát. A liszt harmadát nem a régióban, hanem változó vevőkörnek, távoli piacokra adják el. A liszt 70%-a kerül magyar piacra, de ennek meghatározó vevője a METRO, amiről nem tudják, hogy hol, melyik hazai vagy nemzetközi piacon értékesíti. Az étkezési búzaliszt termelés koncentrációja előrehaladt a régióban, ami nem teszi szükségessé az ABO MILL állandó és intenzív jelenlétét a helyi élelmiszer-gazdaságban, illetve a helyi rövid élelmiszerlánc fenntartásában.

A mezőtúri pék és cukrász története a helyi gazdaság globalizálódásának másik oldalát mutatta be. A pék, akivel interjú készült, a helyi malomtól szerezte be a lisztet. A malom csődje után – a minőség és az ár alapján – változó helyszínekről vásárol. Értékesítési nehézségei vannak, mert nem tudja elfogadni a helyi üzletek feltételeit, a nagyobb áruházak pedig nem Mezőtúron sült kenyeret árulnak. Saját üzletüket minőségi édes sütemény kínálatával tartják fenn, s a mindig friss édességet vásárlók hajlandóak megvenni a drágább kenyeret is. A sikeres cukrász a szomszédos településen, egy másik vállalkozás által készített süteményeket és tortákat árul. Fogalma sem volt a felhasznált liszt eredetéről. A legnagyobb hasznot a fagyaltárusításból szerzi, amelynek az előállításához nemcsak a technológiát, de az alapanyagot is Olaszországból kapja.

A Mezőtúron aratott gabonát a nem helyi feldolgozóknak és a nagykereskedelmi láncoknak adják el, míg a helyi pék máshonnan származó lisztből süti a kenyeret. A nagy élelmiszerüzletek kenyérpolcain nem helyben sült pékárut találni. A cukrász a szomszéd városból hozza az ismeretlen eredetű lisztből készített édességeket.

Az izzasági bor hálózatai

Az izzasági bortermelés 1990 után a globális hálózatokkal szemben létrehozott helyi hálózat története (Kelemen–Kovách–Megyesi 2006).¹ Izsákon szakszövetkezet is működött, azonban a Sárfehér Tsz. és az Izsáki Állami Gazdaság birtokában voltak a legnagyobb pincék. Az Állami Gazdaság a '70-es években borkombinátot hozott létre a környék szőlőtermésének a feldolgozására, amely a külföldön is sikeres volt. A '90-es évek elején az Izsáki Állami Gazdaságot a menedzsment és magyar befektetők privatizálták és Hungasekt Rt. néven új vállalatot hoztak létre. A népszerű új márkákat kifejlesztő vállalatot eladták egy külföldi társaságnak, amely a gyárat hamarosan bezárta, a szőlő feldolgozását pedig megszüntette Izsákon. A megmaradt környékbeli üzemek, felvásárlók nem adtak megfelelő árat a szőlőért. A globalizáció Izsákon a bortermelés teljes felszámolásával fenyegetett, ami alapjaiban írta volna át a helyi társadalom és gazdaság szerkezetét, a helyi identitást (Megyesi 2011).

A globalizációs hatásra a helyi társadalom a lokális hálózatok aktivizálásával válaszolt. 2003-ban 154 helyi gazdálkodó létrehozta az Arany Sárfehér Szőlő- és Bortermelők Szövetkezetét (ASF Szövetkezet), ami államilag elismert termelési és értékesítési szövetkezet. A szövetkezet központja Izsák, de egy húsz kilométeres átmérőjű kör 19 településéből vannak tagjaik. 2006-ra a szövetkezet taglétszáma 546 főre, az összes művelt terület pedig 1211 hektárra nőtt. A későbbiekben három termelői csoport összefogásával közös projekt-céget, a Helibor Kft.-t alapították. A Helibor ajánlatot tett az időközben áruba bocsátott borkombinátra, amelyet meg is szerzett.

Az ASF Szövetkezet elnöke elismert szaktekinetelynek számít, számos szervezet vezető tisztviselője. A jó politikai és egyéb kapcsolatokkal rendelkező polgármester is támogatta a borfeldolgozó felvásárlását, ami megfelelt az agrárkormányzat céljainak is. A szövetkezeti elnök és a polgármester a bortermelés köré felépülő hálózatok központi szereplői. Bankkölcsönrel, állami garanciavállalás megszerzésével sikerült felvásárolni a borkombinátot. 2006-ban az Arany Sárfehér szőlő eredetvédett fajta lett.

A szövetkezet több területen (adminisztráció, technológia, érdekképviselet) kínál szolgáltatásokat és szervez hálózatokat. A szövetkezet legfontosabb terméke a szőlő, a must és a folyóbor, és a Helibor Kft. minőségi bor- és pezsgőféléket is gyárt. A tagok szőlőtermését a szövetkezet értékesíti, de a szőlőt máshol is eladhatják. Ha maguk találnak vevőt, akkor is le kell számlázniuk az árut az ASF Szövetkezetnek, és meg kell osztaniuk az adásvételre vonatkozó információt a többi taggal. Az új márkák marketingje egyrészt a térség természeti kulturális hagyományaira, értékeire épül, ezzel is hangsúlyozva a termék és a termelési hely szoros kapcsolatát, másrészt támaszkodik a helyi borászati hagyományokra. A bor és must egy része a magyar fogyasztóknak készül. A pezsgőfélék jelentős hányada a nemzetközi piacokra, Kínába, Vietnamba kerül, míg a hazai pezsgőpiac javarésze egy multinacionális cég, a Henkel érdekeltségébe tartozik. Az izzaságiak a helyi hálózatok kiszélesítésével és intézményesítésével megteremtették annak a lehetőségét, hogy a globalizációs folyamatokat megváltoztassák, és mintegy ellenglobalizációként a saját termékeiket helyezzék el a globális piacon.

¹ A COFAMI-kutatás az EU FP6-os keretprogramban valósult meg, tíz ország együttműködésében. A kutatás vezetője a Wageningeni Egyetem Vidékszociológiai Tanszéke volt. A magyarországi partner az MTA PTI Kovách Imre vezette kutatócsoportja volt. A kutatás keretében 2007-ben Izsákon és a környéken Kelemen Eszterrel és Kovách Imrével együtt 17 félig strukturált interjút készítettünk, valamint gazdafórumokat is rendeztünk. A kutatásról bővebben lásd: Kelemen–Kovách–Megyesi 2006; Csurgó et al. 2008; illetve a témával kapcsolatosan további anyagok találhatóak a www.cofami.org honlapon.

A Lengyeltóti kistérség: elmaradottság, információs társadalom és hálózatosodás

A Lengyeltóti az ország egyik leghátrányosabb helyzetű kistérsége (Csurgó–Megyesi 2006), amit tovább erősít, hogy a helyi szereplőket nagyon alacsony pályázati aktivitás jellemzi. Az uniós csatlakozást követően a kistérség az I. Nemzeti Fejlesztési Terv (NFT) pályázatain nagyon gyengén szerepelt, mindössze négy uniós támogatással megvalósult fejlesztési projektet tudtak megszerezni. A kistérséget tíz település alkotja. A népességszám 11 483 fő, a központi települést, Lengyeltótit 1994-ben nyilvánították várossá, a maga 3300 fős lakosságával egyike a legkisebb városoknak. A kistérség az információs technológia és társadalom vonatkozásában is hátrányos helyzetű: 2006-ban 1000 lakosra 20,6 széles sávú internet-előfizetés jutott (az országos átlag 83), kábeltelvízió nincs a kistérségben, a telefon főállomások száma 251/1000 lakos (az országos átlag 343/1000 lakos).

A kistérség 10 településéből mindössze kettőben volt 2005-ben működő közösségi digitális kommunikációs központ – eMagyarország pont –, Lengyeltótiiban és Öreglakon. Ezek kiemelt szerepet töltenek be az adott településeken a digitális kommunikációs technológiák elterjesztésében, az ismeretterjesztésben, de kistérségi szintű hatásuk nincs. Ahol ilyen központok nincsenek, ott az iskolák játsszák a főszerepet a digitális analfabetizmus csökkentésében. Az informatikaoktatás a kistérségi iskolákban is a tananyag része, emellett számítógépes szakkörök, iskolai számítógép- és internethasználat segíti a helyi tanulókat az információs technológiák és digitális kommunikáció elsajátításában. A fiatalok között ennek köszönhetően magas az internethasználók aránya.

Teleházak nem voltak 2006-ban, de a művelődési központok spontán módon ellátták az infokommunikációs tanácsadás és ismeretterjesztés feladatkeretét. Ezt jól példázza Buzsák esete, ahol a helyi művelődésszervező – önkéntes alapon, munkaidőben – látja el az infokommunikációs tanácsadó feladatait. Buzsákon a Polgármesteri Hivatalban található a művelődésszervező irodája, aki a falu kulturális életének fő koordinátora, központi szerepet játszik a turizmusszervezésben és a hagyományörzésben is. Irodájában található egy számítógép internet csatlakozással, ami a falu infokommunikációs pontjává vált.

Az információs társadalom fejlesztésére vonatkozóan átfogó tervek és koncepciók nem léteznek a kistérségben. Az információs társadalom fejlesztése csak másodlagos célként jelenik meg a kistérség fejlesztése szempontjából, és nem élvez prioritást sem a fejlesztési dokumentumokban, sem a helyi szereplők fejlesztési elképzeléseiben.

A Lengyeltóti kistérségben az információs társadalom fejlődése szempontjából kétféle eszköz, módszer és az ehhez kapcsolódó projektek különböztethetők meg. Az egyik eszköz, illetve projekt a közösségi infokommunikáció, amit a teleházak és az eMagyarország pontok képviselnek a kistérségben. A másik eszköz pedig az alapfokú informatikai oktatás, ami döntően a kistérség iskoláiban történik.

Az infokommunikációs központoknak két ponton van kiemelkedő jelentősége a helyi társadalom számára. Egyrészt elérhetővé teszik az internetet azoknak a fiataloknak, akiknek ez otthon anyagi vagy egyéb okokból nem megoldható. Másrészt a művelődési intézmények keretei között működő teleházak és eMagyarország pontok fontos szerepet töltenek be az internethasználók számának növelésében, a digitális analfabetizmus csökkentésében és a helyi társadalom felzárkóztatásában.

A közösségi infokommunikációs intézmények – teleházak és eMagyarország pontok – lényegében háromféle funkciót töltenek be a kistérségben az információs társadalom fejlődése

terén: (1) szolgáltató funkció, (2) ismeretterjesztő funkció és (3) közösségszervező funkció. Mindezekhez kapcsolódva az információs társadalom fejlesztésére vonatkozó igények alapján a helyi társadalmi szereplők három típusát azonosítottuk: (1) tudatos felhasználók, (2) kényszerű használók és (3) érdeklődők. Az információs társadalom a Lengyelországi kistérségben települési szinten szerveződik, nincsenek kistérségi szintű összekapcsolódások és együttműködések az információs társadalom helyi szereplői között. Ennek ellenére az információs társadalom lassú terjedése a többszörösen hátrányos helyzetű kistérségben a globalizáció elsődleges csatornájává vált. Az információs társadalom helyi szereplői az információs technikák használata révén új típusú hálózatokba rendeződnek (2. táblázat).

2. táblázat: Az információs társadalom helyi szereplői

	<i>Tudatos használók</i>	<i>Kényszerű használók</i>	<i>Érdeklődő használók</i>
Infokommunikációs pont funkciója	szolgáltatás	szolgáltatás, tanulás	szolgáltatás, tanulás, közösség
Jellemző korcsoport	fiatalok	középkorúak	idősek
Jellemző iskolai végzettségi szint	alap + közép	alap + közép	közép
Motivációs eszköz	fejlődő technológia	digitális kommunikáció kényszere	digitális kommunikáció lehetősége

Forrás: Csurgó–Megyesi 2006

A fejlesztéspolitika mint integráló erő

A fejlesztéspolitika a külső integrációs folyamatok között tárgyalása arra vonatkozó állásfoglalásnak is tekinthető, hogy milyennek látjuk e szakpolitika helyzetét, szerepét a mai Magyarországon. Ahogy a továbbiakban bemutatjuk, a vidéki térségek integrációs folyamatait alapvetően meghatározza a fejlesztési forrásokból való részesedés (Pálné 2010, Ágh 2008), ugyanakkor egyáltalán nem magától értetődő, hogy ezek a fejlesztési források honnan származnak, illetve milyen közvetítők, tudásáramok és hálózatok révén jutnak a térségbe. A szakirodalom több fejlesztési modellt különböztet meg; ezek között az alapvető elkülönítő jegy a fejlesztési források külső vagy belső jellege, a fejlesztés során felhasznált tudások különbözősége, a forrásokat, tudást közvetítő szereplő csoportok egymáshoz való viszonya. Az endogén és exogén fejlesztési modellek között eleinte a szerint tettek különbséget, hogy milyen pénzügyi forrásokat használnak a szereplők, milyenek a hatalmi viszonyok a fejlesztés szereplői között, milyen mértékű a helyi szereplők bevonása a fejlesztési folyamatba. A fejlesztések pénzügyi forrásai jelentős mértékben kívülről érkeznek, ettől függetlenül azonban a fejlesztési folyamat részben vagy egészben helyi szereplők bevonásával valósul meg. A helyiek szerepe azonban jelentős különbséget mutathat a különböző fejlesztési modellekben, és ennek hatása van a vidéki térségekben zajló integrációs folyamatokra, amint ezt hazai és külföldi példák segítségével bemutatjuk.

Az Európai Unióban az elmúlt közel harminc évben (a *Single European Act* 1986-os bevezetése óta) egy nagyon sajátos, kifejezetten a vidéki térségekben jelentkező problémák megoldására hivatott fejlesztéspolitika kezdett kibontakozni. Ekkor vált külön a vidékfejlesztés a Közös

Agrárpolitikától (KAP), és vált a kohéziós politika egyik önálló elemévé. 1986-ig a döntéshozók a vidékre kizárólag mint a mezőgazdasági termelés helyére tekintettek (Oostindie et al. 2010). A rendszer nem bizonyult fenntarthatónak sem gazdasági (túlermelési válságok, költségvetési nehézségek és kereskedelmi konfliktusok a vámok és a támogatások miatt), sem környezeti (túlzott műtrágyahasználat, állategészségügyi problémák), sem pedig társadalmi szempontból. Érdemes megjegyezni, hogy ekkor a KAP nem foglalkozott környezeti és társadalmi kérdésekkel. A termelés mennyiségi szemlélete helyébe az agrárpolitikában is a minőségi megközelítés és a vidéki térségek eltartó képességének növelése válik kiemelt céllá, a multifunkcionális mezőgazdaság pedig kulcsfogalommá.

Van der Ploeg és társai a vidékfejlesztés két irányát különítik el (Ploeg et al. 2000): a modernizációs szakasz a '60-as évektől a '90-es évek elejéig tart a nyugat-európai fejlesztéspolitikában. Központi szerepet kap az állami redisztribúció és a fejlesztendő térségeken kívüli források: külső szereplők határoztak a fejlesztési célokról, a helyiek bevonása nélkül. A fejlesztések a mezőgazdasági nagyüzemekre koncentráltak (Ploeg–Renting 2000).

A MacSharry reformot (Oostindie et al. 2010) követően nem az egyes gazdaságok, hanem teljes térségek versenyképességének növelése vált a vidékpolitika céljává, ezzel párhuzamosan pedig a helyi értékek és erőforrások kiaknázásának lehetősége a vidékfejlesztés központi kérdésévé (Baldock et al. 2001).

Azok a vidékfejlesztési kezdeményezések sikeresek, amelyek során a fejlesztési tevékenység helyi erőforrásokra épül (a kultúragazdaság elmélete, vö. Ray 1998, 1999), és a fejlesztés minden szakaszába, így már a tervezésbe is bevonták a helyi szereplőket. Az alulról jövő kezdeményezések segítségével csökkenteni lehet a modernizáció okozta hátrányokat. Ezeket a célokat a nemzetek feletti szervezetek és az EU a '90-es években kezdték támogatni, felismerve az adott terület nyelvi, gasztronómiai, tájképi, gazdálkodási sajátosságaira, népművészetére, építészeti hagyományaira építő fejlesztések jelentőségét. Ray hangsúlyozza az egyének közösséghez való tartozásának jelentőségét: „*egyéniségünk igazi meghatározója, hogy milyen csoporthoz tartozunk*” (Ray 1999:530). A csoportok kultúrája, illetve az a képesség, hogy ezt a kultúrát (a hagyományokat és örökségüket) képesek megújítani, az, amit szellemi tulajdonná lehet alakítani. Ray (1999) a meglévő adottságok, az örökségek rugalmas kezelésében, felhasználásban újraértelmezésében látja a belső erőforrásokon alapuló fejlesztés lényegét, ami lehetőséget nyújt a helyben élőknek, hogy ellenálljanak a globalizáció okozta kihívásoknak, amelyhez hozzátartozik a demokratikus elvek érvényesítése (uralommentes helyzetek kialakítására való törekvés). A szerző is jelzi, hogy a képviseleti demokrácia nem feltétlenül jelent megoldást a tervezés, fejlesztés során előbukkanó problémák megoldására (Ray 1999), mivel a helyi hatalmi rendszereket az egyes fejlesztéspolitikai beavatkozások nem képesek felülírni, amint ezt különböző LEADER² kezdeményezések elemzése bizonyítja (Shucksmith 2000, Kovách 2000).

A fejlesztési modellek elemzésének egy további fontos szempontja a szereplők közötti kapcsolatok minősége.³ Murdoch (2000) a vertikális és horizontális kapcsolatok vizsgálatát alapján érvel amellett, hogy a különböző kiinduló helyzetű térségekben különböző típusú fejlesztési modellek lehetnek megfelelőek. Például elmaradott területeken nem elég a közös-

² A LEADER program a francia Liason Entre de Development de l'Economie Rurale [Közösségi kezdeményezés a vidéki gazdaság fejlesztéséért] kifejezésből alkotott betűszó; az EB által kidolgozott négy közösségi kezdeményezés egyike.

³ Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódó írások: Csurgó–Kovács–Kucerova, 2008, Megyesi, 2012a és Megyesi 2012b.

ségépítéssel, képzésekkel, vállalkozói tanácsadással segíteni, hanem a hagyományos infrastrukturális beruházásokat is el kell végezni (Murdoch 2000).

A fejlesztéspolitika eredményeit vizsgáló hazai elemzések nagyobb része a terület állami szereplőinek⁴ megrendelésére készült; és azzal összefüggésben, hogy a különböző európai uniós forrásoknak mekkora szerepe van a magyarországi vidéki térségek fejlesztésében, a szak tudományos elemzések hiánya riasztónak tekinthető. Áttekintettük az európai uniós csatlakozás, 2004 óta eltelt időszakot, elemeztük a *Szociológiai Szemle*, a *Tér és Társadalom*, a *Politikatudományi Szemle* és a *Studies in Agricultural Economics* (AKII) szakfolyóiratokban megjelent írások tárgyszavait, és a következő eredményt kaptuk:

3. táblázat: A fejlesztéspolitika vizsgálata néhány társadalomtudományi lapban

<i>Folyóirat</i>	<i>Tanulmány fejlesztéspolitika tárgyszóval</i>	<i>Hazai vonatkozású</i>	<i>Értékelés</i>	<i>Mely programot vizsgálta</i>
<i>Szociológiai Szemle</i>	2	Egy elméleti cikk (Kovách 2004) és egy elemzés (Balogh 2009).	Igen (Balogh 2009).	Kiemelt programok vizsgálata
<i>Tér és Társadalom</i>	23	20	Igen.	Területi dimenzió erős, emellett regionális és oktatási programok vizsgálata.
<i>Politikatudományi Szemle</i>	2	Elemző cikkek (Pálné 2010, Csurgó, Kovách és Megyesi 2009)	Nincs.	Átalakuló kormányzás a fejlesztéspolitika hatására.
<i>Studies in Agricultural Economics</i> (AKII)	12	Nem jellemző a Magyarország fókusz.	Nincs.	Az EU agrár- és vidékpolitikáját általánosságban elemző cikkek.

Balogh (2009) tanulmánya az egyetlen, amely elvégzi a fejlesztéspolitika valamilyen jellegű értékelését, arról, hogy az nem képes csökkenteni a területi egyenlőtlenségeket. A tudományos források egyelőre adósk a hazai fejlesztéspolitika részletes elemzésével, ezért a fejlesztéspolitika gyakorlatában részt vevő szereplők nyilvánosan elérhető dokumentumait áttekintve vizsgáljuk, hogy általában milyen hatást gyakoroltak a vidéki térségekre az elmúlt nyolc év európai uniós társfinanszírozással megvalósult fejlesztései.

Akár a tudományos, akár a szakpolitikai elemzésekre hagyatkozunk, azt találjuk, hogy a fejlesztéspolitika nem, vagy csak korlátozott mértékben volt képes csökkenteni a területi egyenlőtlenségeket (Ferge 2005, Rechnitzer–Lengyel 2000). Azonban több írás szerzője is mellett érvel, hogy azok a települések, amelyek több magánbefektetőt vonzanak, nagyobb pályázati aktivitást is mutatnak, így az Európai Unió társfinanszírozásában a projektekből is nagyobb mértékben részesülnek (Lóránd 2009). Ehhez hasonlóan a jobb infrastrukturális ellátottságú régiók fejlesztési teljesítménye is nagyobb (Németh 2008), ami azt mutatja, hogy

⁴ Nemzeti Fejlesztési Ügynökség, Állami Foglalkoztatási Szolgálat, Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium, Nemzetgazdasági Minisztérium.

a fejlesztéspolitika nem csökkenti a területi egyenlőtlenségeket, és a társadalmi integrációban betöltött szerepe csekély.

A tanulmány fejlesztéspolitikával foglalkozó fejezetének további részeiben néhány eset alapján vizsgáljuk a hazai fejlesztéspolitika gyakorlatát, elemezve azokat a redisztribúció jelentősége, a döntéshozatal jellege és a helyiek bevonása szerint.

A GILDED EU kutatás⁵ során elemeztük a Hajdúsági Többcélú Kistérségi Társulás működését, melyet 2004-ben alapított Hajdúböszörmény, Hajdúdorog és Hajdúnánás. Érdemes kiemelni, hogy az egymásra alapvetően riválisként tekintő hajdúvárosok első együttműködési kísérlete volt ez a társulás, ebből is következik, hogy a döntéseket a polgármesterek hozzák, részletes tárgyalásokat követően; a társulási iroda pedig adminisztratív feladatokat lát el, a feladatok és hatáskörök finom egyensúlyt alkotnak, az iroda például Hajdúdorogon, a legkisebb településen található. A Kistérségi Társulás részt vesz a térség fejlesztési terveinek készítésében és projektjeinek a szervezésében, valamint közvetít a civil szervezetek és az önkormányzatok között (Csurgó et al. 2011). A fejlesztések az elmúlt években az Európai Unió társfinanszírozásában valósultak meg, jelentős feladatmegosztásra és közös feladatellátásra az önkormányzatok nem vállalkoztak, erre méretük miatt sem szorultak rá. A döntésekbe a helyieket csak kismértékben vonták be, azokat alapvetően a helyi politikai és gazdasági elit hozta meg. A fejlesztéspolitikai döntések nem hosszú távú tervek, hanem a lehetőségek és a helyi elit érdekei szerint alakulnak, ugyanakkor fontos, hogy nem jelenik meg a központi kormányzat közvetlen befolyása.

Csurgó és Kovách (2012) a Dél-balatoni LEADER programot elemezték. A tanulmányban a különböző szereplők közötti kapcsolatrendszereket és együttműködéseket írják le, és amellett érvelnek, hogy a helyi akciócsoport működésében meghatározó a kormányzati politika szerepe, valamint hogy ez a befolyás kihat a szervezet és a helyi önkormányzatok közötti viszonyra is. A helyiek bevonása nem jellemző a projektek tervezési szakaszában. Alig ismerik a kezdeményezéseket (más fejlesztési forrásoktól nem tudják elválasztani), a települések közötti együttműködés esetleges és kívülről vezérelt. A térségben a mezőgazdaság jelentős, de kevés embernek jelent megélhetést, mert néhány nagyüzem műveli a földet. A vidékfejlesztési kezdeményezések gyengék, és a megvalósulni látszó kezdeményezések is gyakran az országos politika áldozatává válnak (Megyesi 2012b).

Akár az átfogó elemzéseket, akár az egy térséget vizsgáló kutatásokat tekintjük, látható, hogy a kívülről vezérelt fejlesztéspolitika kevéssé hatékony, nem képes a vidéki területek leszakadását csökkenteni, a társadalmi integrációt megvalósítani. Az alábbiakban röviden áttekintjük az oktatás szerepét, majd a vidéki közösségek integráló erejét meghatározó tényezőket.

Az oktatáspolitikai átalakulásának hatása a vidéki integrációra

Az iskolarendszernek és különösen a helyi iskoláknak kitüntetett a szerepe a helyi társadalmak külső és belső integrációjában. A 20. század második felében az iskolai előmenetel és a továbbtanulás az elsődleges meghatározója volt a társadalmi státusz megszerzésének. A helyi társadalmak működése, az oktatási rendszer érték közvetítése és a pedagógusok iskolai és

⁵ EU F7 GILDED (*Governance, Infrastructure, Lifestyle Dynamics and Energy Demand: European Post-Carbon Communities*) keretében zajló, öt országra (Skócia, Hollandia, Németország, Csehország, Magyarország) kiterjedő kutatási program.

iskolán kívüli társadalmi szerepei között erős a kölcsönhatás. A regionális fejlődés egyenetlensége, a települési önkormányzatiság és a közigazgatás működése és az oktatáspolitikai fordulatok együttese változásokat hozott az iskola és település kapcsolatában, valamint az iskolarendszer társadalmi funkcióiban is (Kozma 2002).

A kiegyensúlyozatlan oktatáspolitikai, a folyamatos forráselvonás miatt az iskolarendszer az ezredfordulón a társadalmi hátrányok növeléséhez és ezzel a szociális integráció gyengüléséhez járul hozzá (Kovács 2012). Gaszó (2006) szerint az iskolai hátrányok a településhierarchiában elfoglalt hellyel fordított arányban nőnek. A falusi fiatalok iskolázási esélyei gyorsabban és nagyobb mértékben romlottak, mint a más településeken élő korosztálytársaiké (Laki 2006). Az iskolai teljesítmény és a szülők iskolázottsága közötti összefüggés erősödése a századfordulóra tovább növelte a kisebb településen élők iskolázási hátrányait (Kozma 2002, Gaszó 2008). Az 1000 fő alatti kistelepülések iskolái nem képesek a többszörös társadalmi hátrányok enyhítésére (Liskó 2006). Az iskolai sikertelenség mutatói, a bukások száma a kisebb településeken sokkal magasabbak, mint a városokban (Imre 2002). Az oktatáspolitikai egyik legradikálisabb intézkedése, az iskolák bezárása elsősorban a vidéki kisiskolákat sújtotta. Az iskolák kétharmadát községekben zárták be, egyharmadát kisközségekben (Balácsi–Bódi–Obádovics 2008).

Kutatási eredmények sora (Forray 1995, Váradai 2008, Bauman 2002) szól arról, hogy a kisiskolák bezárásának vagy korábban az iskolakörzettesítéseknek az oktatás eredményessége alapján nem volt valós indoka. Az iskolák bezárása, megszűnése tovább növeli a helyi társadalmak belső integrációjának a zavarait. A fiatalabb korosztályok elvándorlása erősen kötődik az iskolarendszeren belüli szelekcióhoz és az iskolahiányhoz. A tanárok eltűnése, a pedagógusok kontraszelekciója, a még aktív tanítók és tanárok egyre nagyobb részének az elköltözése, a közművelődési rendszer eróziója következtében a korábban legfontosabb értékformáló és értékközvetítő társadalmi csoport integráló szerepe csökken. Az integráció szempontjából oly fontos érték- és mintaadás főszereplői egyre inkább nem a helyi társadalom tagjai, és ez – a politikai/hatalmi mező és a fejlesztéspolitikai más változásaival együtt – felerősíti a külső függést.

Belső integrációs folyamatok

Közösségek, együttműködések

A közösségek integráló erejének jelentősége szociológiai közhelynek tekinthető; talán éppen ezért tér vissza folytonosan a problematika a társadalomtudományi elemzésekben; ehhez a kérdéskörhöz kapcsolható a hálózatelemzés és a társadalmi tőke irodalma is, amelyre jelen írásban csak utalásszerűen térünk ki. Írásunk előző fejezetében a külsőnek tekinthető integrációs folyamatok között tárgyaltuk a nem helyhez köthető közösségek jelentőségének a globalizáció és az infokommunikációs eszközök fejlődésének hatására bekövetkezett növekedését (Urry 2000); ebben a fejezetben kifejezetten azokkal a közösségi megnyilvánulásokkal foglalkozunk, amelyek egy adott régióhoz, településhez köthetők. A közösségek elemzése a konfliktuselmélet, az interakcionista megközelítés és a rendszerelméleti megközelítés egyaránt keretet kínál. Az előbbi kettő az egyéneket, a csoportokat, illetve az azok közötti interakciókat, illetve kapcsolatokat tekinti az elemzés kiemelt tárgyának, a rendszerelméleti megközelítés ezzel szemben az egyes intézmények közösségen belüli jelentőségét állítja

elemzésének központjába. A rendszerelméleti megközelítés az egyes intézmények; a család, az egyház, az oktatási rendszer, a gazdaság és a politika feladatait és rendszer fenntartó funkcióit elemzi (Brown–Schafft 2012:44).

Az interakcionista elméletet követő kutatások (Wilkinson 1991, Cohen 1985) a közösség határainak kialakulását elemezték, amelyet a csoporttagok folyamatos interakciója hoz létre, és nem a térbeli közelség vagy távolság, de nem is a különböző intézményekhez való tartozás (Geertz 2001). A közösségek határát az egyes intézmények és a közösség tagjai közötti interakciók együttesen jelölik ki (Brown–Schafft 2012:45). Egyes szerzők amellet érvelnek, hogy az interakcionista megközelítés alapján jól értelmezhetőek a kollektív cselekvés esetei (Luloff–Bridger 2003).

A konfliktuselméleti megközelítések közé lehet sorolni a társadalmi tőke és a társadalmi kirekesztődés elméleteit. Számos szerző szerint (Schafft–Brown 2003) a társadalmi tőke-elmélet alapján elemezhetőek a közösségekben zajló társadalmi-gazdasági folyamatok (Megyesi 2012). Brown és Schafft (2012) amellet érvelnek, hogy a társadalmi kirekesztés folyamatát elemezve lehetőség nyílik a hatalom megosztásának és a különböző erőforrások feletti ellenőrzésnek a leírására, így a közösségek leírása dinamikussá tehető (Brown–Schafft 2012:43).

Korábbi elemzéseinkben (Csurgó et al. 2008, 2011) a konfliktuselméleti megközelítésekhez közelebb álló szemléletet alkalmaztunk: vizsgáltuk a hatalom szerkezetét, a csoportok közötti viszonyokat, de bizonyos mértékig egy-egy intézmény szerepét is. Az alábbiakban röviden kitérünk arra, hogy miként mutatja be a hazai szakirodalom a közösségek jellegének változását, majd két korábban készült esettanulmányunkat elemezve vizsgáljuk, hogy a gazdasági, illetve a kulturális tényezők képesek-e a közösségek fennmaradásához, megerősödéséhez hozzájárulni.

A hazai szociológiai kutatásban Utasi Ágnes (2004, 2010) évtizedek óta vizsgálja empirikus módszerekkel a közösségek és a közösségi kapcsolatok átalakulását. Kutatási eredményei szerint a közösségek ereje gyengül, ami általános hatással van a társadalmi integrációra. Amint arra Ferge is rámutat egyik írásában: „*A társadalmi kapcsolatok hosszú időn át úgy működtek, hogy a kisközösségi szolidaritás segítségével valamennyit kompenzáltak a társadalmi hátrányokból, legalábbis áthidaltak nehézségeket*” (2005:27). Az egyenlőtlenségek növekedése miatt gyengülő közösségek azonban erre már nem képesek, véli Ferge. Az egyenlőtlenségek eloszlásának erős területi dimenziója van (Virág 2006, 2010): ezt a jelenséget mutatja be Virág 2006-os tanulmánya: a különböző társadalmi hátrányok egyszerre jelentkeznek egy-egy településen, illetve térségen belül, amely hátrányok etnikai elkülönüléssel kapcsolódnak össze: a helyi közösségek felbomlanak, illetve a közösségek közötti hidak megszűnnek, vagy létre sem jönnek.

Gazdasági együttműködések: új típusú szövetkezetek

A közösség erősítésének vagy megtartásának egyik formája a gazdasági célú együttműködés lehet. Az alábbiakban egy új típusú szövetkezetet vizsgálunk egy korábbi európai összehasonlító kutatás alapján. A vizsgálat az Alföld egyik ismert bortermő vidékén, Izsákon és annak környékén zajlott 2007-ben.⁶ Arra a kérdésre kerestük a választ, hogy milyen tényezők, külső

⁶ A COFAMI-kutatás: ld. 1. lábjegyzet.

adottságok és belső erőforrások határozzák meg a vizsgált vidéki térségben egy gazdálkodói összefogás sikerét vagy kudarcát. Jelen írásban a belső erőforrásokat vizsgáljuk részletesebben, és amellet érvelünk, hogy gazdasági tényezők hatására alakult ki és maradt fenn a termelői csoport összefogása, amelynek látható eredményeként alakítottak új típusú szövetkezetet az izsáki és környező települések gazdáai 2003-ban (Kelemen et al. 2007).

Az új típusú szövetkezet megalakítására erős befolyása volt annak, hogy a helybeliek alapvető tapasztalatokat szereztek a szövetkezéstről és a közös gazdálkodásról a szocialista termelőszövetkezetben, illetve az állami gazdaságban eltöltött évek során. Emellett fontos mozgatórugó lehetett az is, hogy a szőlőtermelés több mint egy évszázada megélhetési forrásnak számított; és végül az is, hogy a szőlővel való foglalatosság régtől fogva megbecsült tevékenységnek számít a közösségben. A társadalmi-gazdasági környezet változása arra kényszerítette a gazdákat, hogy változtassanak korábbi gazdálkodói gyakorlatukon; emellett azonban az összefogást a térség mezőgazdasági hagyományai, a meglévő széles körű gazdálkodási ismeretek, a természeti adottságok és a gazdasági környezet is ösztönözte. Valamikor ugyan a mezőgazdaság volt a legfontosabb termelési ágazat a környéken, mára a hivatalos statisztikák szerint az agrárium jelentősen visszaszorult; a lakosság nagy része az iparban és a szolgáltatói szektorban dolgozik. A városban készített interjúk szerint azonban a helyiek kétharmada valamilyen módon ma is kötődik a mezőgazdasághoz. Számos családban a főállásból származó jövedelmet a kicsi, átlagosan egy hektár körüli gazdaságokban keletkező mezőgazdasági jövedelemmel egészítik ki. Ezekben a családokban sokszor a részmunkaidőben végzett szőlőtermesztés és borkészítés segítségével elért többletjövedelem teszi lehetővé a nagy értékű fogyasztási cikkek vásárlását, a nyaralást vagy a kisebb-nagyobb beruházásokat. Mivel egyes családok, gazdálkodók kis területen termelnek, nem érdemes, nem is lehetséges gépesíteniük, de összefogva ez már megoldható.

A szőlőtermesztés tehát gazdasági okokkal jól magyarázható; valószínű, hogy a tevékenységből származó jövedelem az alapvető oka az összefogásnak. Erre ráerősít a korábbi közös munkahely, a téesz, illetve az állami gazdaság, ahol a rendszerváltás előtt együtt dolgoztak az Izsák környéki szőlős gazdák. Annak idején összeszoktak, és megtanulták, mikor, miben, kire lehet számítani. Azt is megtapasztalhatták, hogy mennyi segítséget jelent az új technológiák használata a gazdálkodásban: a gépesítés, a korszerű növényvédelem és a gépi betakarítás. Izsákon a szövetkezeti időkben számos újítást vezettek be, ezek jó része a reprivatizáció után veszélybe került. Mindez azonban csak könnyebbé tette az összefogást, nem az alapja volt annak. A szőlőtermesztés, a bor- és pezsgőkészítés identitásképző elemekként a helyi kulturális örökség alapjává lettek, de a gazdaságban ma is betöltött szerepük nélkül nem működtetnék a mai napig az új típusú szövetkezetet nagy nehézségek árán a gazdák.

Kulturális együttműködések

Második példánkban a kultúra identitásképző jellegére mutatunk rá; bár van gazdasági haszna is a helyi imázs kialakításának és fenntartásának. Az Etyeki Kezes-lábos Fesztivál vagy a mezőtúri fizekasság arra példa, hogy a helyi kultúra miként válhat a közösséget integráló erőforrássá.

A kulturális örökség és a hagyományok erőforrásként való értelmezését a vidékszociológiában Ray kultúragazdaság-elméletére vezetik vissza, és mint utaltunk is rá, ezek az elméleti

megfontolások különösen nagy jelentőségűvé váltak a vidékfejlesztési kezdeményezések során. Más szerzők egyebek között a helyi identitás vidékfejlesztési kezdeményezésekben betöltött szerepét elemezték (Lee et al. 2005). Az identitás közös értelmezési keretet adhat a vidékfejlesztést övező vitáknak (Bruckmeier 2004): az identitás nem adottság, ami kinő a közösségből és nem is tulajdonolható az egyének által (Gupta–Ferguson 1997:13), hanem interakciók eredményeként alakul ki. Ezért állíthatják, hogy a helyi identitás maszk (ruha) csupán, amelyet a látogatók kedvéért öltenek magukra a helybeliek, így nem feltétlenül egyezik azzal, ahogy a helyiek önmagukra tekintenek (Lee et al. 2005).

Az Etyeki Kezes-lábos Fesztivál a Budapest közeli település rendezvénye jó néhány éve. Az első fesztivált egy beköltöző ötlete alapján, de a helyiekkel együttműködésben hozták létre. Mivel a fesztivál kiemelt eseménye a helyi pincék látogatása, a kezdeményezés szervesen illeszkedik a helyi hagyományokhoz. Mint Csurgó és Nagy Kalamász írják: „*A (fesztivál) helyi társadalomba való beágyazódásának alapját a borászat jelenti, a helyi borászokan keresztül alakította kapcsolatait a helyi közösséggel, a politikai és gazdasági élet szereplőivel*” (2007:78). Ebben az esetben a külső szervező és a helyi politika fejlesztési elképzelései között harmónia van, a két fél közötti interakciónak köszönhetően alakult ki az etyeki hagyományok közös értelmezése. A fesztiválnak fontos eleme a helyi pincészetek meglátogatása, ami a helyiek együttműködése nélkül nem valósulhatna meg, és ehhez kapcsolódnak a tájjellegű ételek, a sváb hagyományok. Ebben az esetben azt láthatjuk, hogy egy meglévő hagyományra építve sikerült megerősíteni egy olyan település közösségét, amelybe nagyarányú beköltözés történik.

A mezőtúri fazekas hagyományok nem váltak a helyi identitás részévé; sorsát gazdasági sikerei határozták meg annak ellenére, hogy a története a középkorig visszavezethető. A fazekasság prosperitása korábban kifejezetten a külső piacoktól függött: a '70–80-as években például a Mezőtúri Fazekasok Szövetkezete a szocialista piacokra termelt, míg a '90-es évek második felében az „*újonnan alapított Túri Fazekas Műhely 70–100 alkalmazottal az IKEA nemzetközi áruházlánc beszállítója lett*” (Kelemen–Megyesi–Nagy Kalamász 2007:129). Amint ezek a lehetőségek megszűntek a kézműipar hanyatlásnak indult. Bár számos kisebb műhely működik jelenleg is, ezek egymástól függetlenül dolgoznak, a helyi identitásba a fazekas hagyományok nem épültek be szervesen, azokról kevés szó esett a településen készített interjúk során (Kovách–Kristóf 2006).

Esettanulmányaink alapján azt láthatjuk, hogy a gazdasági és a kulturális tényezők is képesek megerősíteni a helyi közösségeket. Igazolhatónak látszik a tétel, hogy az interakciók során született közös identitás (közös valóságértelmezés) jelentősen segíti a vizsgált gazdasági és kulturális kezdeményezések sikerét. Megerősíthető, hogy a demokratikus feltételek megteremtése erősíti a vidékfejlesztési projekteket, és erősíti a helyi közösségeket. Egy friss felmérés adatai alapján azonban hiányoznak a demokratikus feltételek a helyi közösségekből. Kevés nagy mintás kérdőíves kutatással rendelkezünk, amely a hazai közélet és a közösségi élet kapcsolatait bemutatná; egy Utasi Ágnes (2010) vezetésével született OTKA-kutatás üdítő kivétel ez alól. Ennek adatait elemezve Sík (2010) amellet érvel, hogy a demokratikus elvek kevésbé érvényesülnek, a habermasi értelemben vett nyílt kommunikáció nem jellemző a helyi közösségekre, ami a közösségek integráló erejét csökkenti.

Hatalom és politikai döntéshozás

A helyi kormányzás, a politikai hálózatok, a helyi döntéshozatali módok az integráció intézményi kereteit, a társadalmi részvétel és az együttműködés formáit is meghatározhatják. Az önkormányzati kérdéskörnek nagy irodalma van Magyarországon (Pálné 2008). A társadalmi integráció és a hatalom gyakorlásának összefüggése kevésbé kutatott terület. Egy közelmúltban zárult kutatás⁷ során (Gotts–Kovács 2010) a klímaváltozással és az energia felhasználásával kapcsolatos helyi döntéseket és a háztartások magatartását vizsgáltuk Hajdú-Bihar megyében (Csurgó et al. 2010/1, 2010/2). Az egyik elemzett kérdéskör az (ön)kormányzati modellek hatása volt a háztartások energiafelhasználására.

A kormányzás fogalmát az irodalomban különféle módokon használják, ezért meghatározása nem egyszerű feladat. (Rhodes 1996, Stoker 1997). A témánk szempontjából kitüntetett többszintű kormányzás arra a helyzetre vonatkozó fogalom, amikor a kormányzás szempontjából elmosódnak az állami és (civil) társadalmi szektor határai, nem egy vagy több külső hatalmi centrum és erő, hanem az egymással kölcsönhatásban levő szereplők sokasága alakítja ki az együttműködés és a döntéshozás rendjét és módjait (Kooiman–van Vliet 1993). A többszintű kormányzás szereplői közé sorolják mindazokat a szereplőket, akikre a kormányzat támaszkodik, és akik tevékenységükkel a kormányzathoz kötődnek. Leírja a szereplők közötti hatalmi kapcsolatokat, amelyek bonyolult hálózatokba szerveződnek, hiszen a különböző társadalmi és gazdasági kérdésekkel kapcsolatos határok és felelőségek meglehetősen változékonyak. A többszintű kormányzás feltételezi, hogy direkt módon alkalmazott kormányzati hatalom nélkül is lehetséges a kormányzás, és hogy az (ön)kormányzatok képesek megtalálni és alkalmazni az új kormányzási módokat.

Kelet-magyarországi tapasztalataink alapján három kormányzási modellt és a helyi társadalmak integrációjában szerepet játszó hatalmi hálózati típust azonosítottunk (Csurgó et al. 2010/2).

Az egyik típus Debrecen hierarchikus energiakormányzását írja le a domináns hatalmi pozíciók meglétével, ahol a döntések centralizáltak, az önkormányzati vállalatok, szereplők által kikényszerítettek. Ez a típus azonban egy nagyváros energiapolitikáját jellemzi, amelynek kevés köze van a vidéki társadalom integrációjához.

A berettyóújfalui energiapolitika formális demokratikus döntéshozáson alapuló és az érdekegyeztetéseket magában foglaló helyi demokratikus modellje azonban egy kisváros és falusi környezete hatalmi hálózatairól szól. Az energiapolitikával kapcsolatban szoros együttműködést tapasztaltunk 2008–2009-ben az önkormányzat, a helyi piaci szektor és a civil szervezetek egy része között. Ez egyrészt megkönnyíti a kommunikációt a lakosság és az önkormányzat között, másrészt számos szereplő kimarad a helyi politika alakításából. A vállalkozók és civil szervezetek képviselői az önkormányzat tagjai is, ezért közvetlen befolyásuk van a döntéshozatalban. A formális demokratikus modellben a polgármester legitimitációját választott tisztsége és az egyeztetésre való készsége biztosítja. A vezető határozza meg ugyanakkor a döntéseket, és az egyeztetések során képviseli az önkormányzat érdekeit. A helyi vállalkozók koalíciói kényszeríthetik az önkormányzati hatalmat megtestesítő polgármestert az érdekegyeztetésre. Az erős, legitim hatalmi pozícióban levő polgármester egyeztet az adott esetben érdekelt résztvevők egy körével, de az egyeztetés nem intézményes, és a döntéshozatal formálisan demokratikus. A civil szervezeteknek az egyes energiaügyek

⁷ EU F7 GILDED Id. 4. lábjegyzet.

helyi politikai tematizálásában van szerepe. A különböző érintettek részvételének jól szervezett fóruma működik. E fórumok intézményesülése a helyi partnerségi modell kialakulásához vezethet.

A három északi hajdúvárosban (Hajdúnánás, Hajdúdorog, Hajdúböszörmény) a kormányzást a helyi oligarchák által uralt, valamint a helyi és az országos politikai elit együttműködésén és kapcsolatain alapuló hatalmi hálózatok határozzák meg. A képviselő-testületek és a gazdasági hatalommal bíró szereplők gyakran összefonódó és egymással is versengő csoportjai a hatalmi hálózatok szereplői. A döntéshozás hierarchikus. Sokszereplős hatalmi hálózatok uralják a helyi hatalmi arénát. Ebben a hierarchikus hatalmi modellben a polgármester (2008-ban!) hatalmának és befolyásának az alapja az, hogy különböző érdekű hálózatokat kapcsol össze. A gazdasági és politikai jellegű hatalom összekapcsolódása révén jól felismerhető oligarchikus érdekcsoportok hatalmi és politikai küzdelmeiből áll a helyi politizálás. A civil szervezetek nem részei az uralkodó elitek hatalmi hálózatainak. Tiltakozások és más protest-jellegű mozgalmak szervezésével is értek el az energiapolitikához és környezetvédelemhez kapcsolódó sikereket. A lakosság nagyobb csoportjai támogatták akcióikat. A lokális hierarchikus modellben a hálózati pozíciók birtoklása biztosítja a hatalmat. A legtöbb helyi szereplő ezekben a hálózatokban marginális pozícióban van, csak szűk csoport a hatalom birtokosa. A kapcsolatok a különböző szereplők között nem átláthatóak, sűrű a kapcsolati háló a központi szereplők körül. A döntéseket mindig a hatalmi központ hozza.

A klímaváltozással kapcsolatos önkormányzati energiapolitikai modellek nemzetközi összehasonlító vizsgálata szerint (Gotts–Kovách 2010) minden hatalmi modellben megjelentek az (ön)kormányzatok mellett más szereplők is. A környezettel és energiapolitikával kapcsolatban a decentralizált, többszereplős vagy akár hierarchikus, egyközpontú politikai hálózat is sikeres lehet. Az általános európai tendencia viszont kétséget kizáróan az utasításra, ellenőrzésre alapozott helyi politizálás felváltása a helyi társadalmak szerves integrációját elősegítő, az érdekegyeztetést, megbeszélést, meggyőzést, a részvétel ösztönzését alkalmazó „új kormányzási” módokkal.

Összefoglalás

Írásunkban áttekintettük a vidékszociológiai irodalom azon fejezeteinek egy részét, amelyek közvetve vagy közvetlenül a társadalmi integráció kérdéskörét érintették. Amint a bevezetőben is leszögeztük, a vidékszociológia, annak ellenére, hogy évről évre jelennek meg a szaklapokban tudományos cikkek, amelyekben a szerzők a kirekesztés különböző megjelenési formáit tárgyalják vagy az osztálykülönbségek meglétének vizsgálata mellett érvelnek, a társadalmi integráció kérdését nem vizsgálja.

Ebben az írásban megkülönböztettük a külső integrációra ható tényezőket és a belső integráló erőket, majd korábbi kutatások eredményei és különböző esettanulmányok alapján mutattuk be, hogyan hatnak azok. A külső integrációra ható tényezők közül a globalizáció hatásait mutattuk be részletesebben, ezen belül is az élelmiszer-termelés átalakulását. Az elmúlt évtizedekben a zöld forradalom okozta változásokkal és a '70-es évek óta erősödő nagyvállalati struktúrákkal szemben az ezredforduló óta egyre jobban láthatóvá válik immár nem csak Nyugat-Európában, de Magyarországon is, hogy az élelmiszer-termelés és -kereskedelem ismét helyhez rendelhető; a helyben előállított áru értékévé válik.

A fejlesztéspolitika mai formájában szintén alapvetően külső tényezőként jelenik meg

a vidéki térségek életében, de ez nem magától értetődő; mint írtuk a vidékfejlesztés a modern nyugat-európai szemlélet szerint belső erőforrásokra épít, helyi tudást és ötleteket hasznosít akkor is, ha a megvalósuláshoz szükséges források nem helyben keletkeznek. Hangsúlyoztuk, hogy kevés elemzés született a fejlesztéspolitika következményeiről, és ezek közül egyik sem elemzi annak hatását az érintett közösségekre. Hipotézisünk szerint a belső erőforrásokra építő, helyi igényeket kiszolgáló fejlesztések belső integrációs erővé válhatnak.

Az oktatáspolitikai szintén nem sorolható egyértelműen sem a külső tényezők, sem a belső erőforrások közé, bár tekintettel arra, hogy emberi és anyagi erőforrásai kívülről érkeznek, és a jogszabályi változásoknak különösen kitett területről van szó, rövid áttekintésünkben a külső integráló tényezők közé soroltuk a területet.

A közösségen belül a gazdasági együttműködések és a kultúra jelentenek integráló erőt. Erre két példát is bemutattunk; az izsáki szőlőtermelők összefogását és egy kulturális fesztivált. Az izsáki esetben azt láthattuk, hogy megszervezhető egy nagyobb közösség, függetlenül attól, hogy maga a szövetkezeti gondolat nem népszerű, de gazdasági érvek hatására megvalósulhat az összefogás, az etyeki példán pedig azt, hogy átléphető a bevándorlók és a helybeliek közötti határvonal a közös cél érdekében.

A belső erőforrások felsorolását a helyi hatalomgyakorlás bemutatásával zártuk. A téma kapcsán azt láthattuk, hogy az önkormányzati döntéshozatalt az egyes szereplők sajátos érdekei befolyásolják, a tágabb közösség rövid vagy hosszú távú érdekei nem jelennek meg abban.

Felsorolásszerű áttekintésünkben több tényezőt és lehetséges belső erőforrást nem érinttünk; ezek egy részét a kötet más tanulmányai tárgyalják.

Hivatkozások

- Ágh A. (2008). A régiók jövője Magyarországon és Magyarország jövője az Európai Unióban. In: Kaiser T.–Ágh A.–Kis-Varga J. (szerk.) *A régiók Magyarországa I–II*. Budapest: MTA-MEH projekt, MTA Szociológiai Kutatóintézet. 7–44.
- Balácsi I.–Bódi F.–Obádovics Cs. (2008). Iskolai teljesítmény, iskola átszervezés. In: Bódi F. (szerk.) *A helyi szociális ellátórendszer*. Budapest: Agroiinform. 105–129.
- Baldock D. et al. (2001). The nature of rural development: towards a sustainable integrated rural policy in Europe, A Ten-Nation Scoping Study for WWF and GB Countryside Agencies, Institute for European Environmental Policy. Elérhető: <http://www.ieep.eu/assets/78/natureruraldevelopment.pdf>. [Letöltve: 2012-10-10].
- Balogh P. (2009). Kontraproduktivitás a fejlesztéspolitikában? A kiemelt projektek empirikus vizsgálata. *Szociológiai Szemle*, 2. 79–102.
- Bauman, Z. (2002). *Globalizáció: a társadalmi következmények*. (ford. Fábián Gy.) Szeged: Szukits.
- Boyle, P.–Halfacree, K. (szerk.) (1998). *Migration into Rural Areas: Theories and Issues*. Chichester: Wiley.
- Brown D. A.–Schafft K. A. (2012). *Rural People and Communities in the 21st Century*. Cambridge: Polity Press. 260.
- Bruckmeier, K. (2004). CORASON – Framework for the Analysis of Rural Sustainable Development. Theoretical and conceptual framework input paper. Kézirat.

- Cloke, P. (2006). Conceptualizing rurality. In: Marsden, T.–Cloke P.–Mooney, P. (szerk.) *Handbook of Rural Studies*. London: Sage Publications. 18–29.
- Cohen, A. (1985). *The symbolic construction of community*. London: Routledge. 128.
- Csitsé A. (2005). *Reménykeltők, politikai vállalkozók, hálózatok és intézményesülés a magyar vidékfejlesztésben 1990–2002 között*. Budapest: Századvég.
- Csitsé A.–Kovács I. (2002). Vidéki történet. In: Kovács I. (szerk.) *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége*. Budapest: Napvilág. 219–309.
- Csitsé A. (2005). *Reménykeltők, politikai vállalkozók, hálózatok és intézményesülés a magyar vidékfejlesztésben 1990–2002 között*. Budapest: Századvég.
- Csizmadia Z. (2008). Kapcsolathálózatok és társadalmi „tökek”. In: Némédi D. (szerk.) *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág. 265–315.
- Csurgó B.–Nagy Kalamász I. (2007). A szolgáltató vidék: a Művészetek Völgye és az etyeki bor és gasztronómiai fesztiválok. In: Kovács I. (szerk.): *Vidékiek és városiak*. Budapest: L’Harmattan – MTA-PTI. 136–154.
- Csurgó B.–Kovács I. (2012). The EU LEADER program in Hungary – Bottom-up development with top-down control. Konferencia-előadás. 2012. január 27. Helsinki.
- Csurgó B.–Kovács I.–Légmán A.–Megyesi B. (2011). Energy demand, governance and infrastructure. Comparative Report. In: Kovács I.–Gotts, N. (szerk.) *Climate Change and Local Governance: Alternative approaches to influencing household energy consumption – a comparative study of five European regions*. Budapest: MTA PTI. (Studies in Political Science – Politikatudományi Tanulmányok.)
- Csurgó, B.–Megyesi B. (2006). *Az információs társadalom fejlesztési lehetőségei a Lengyel-tóti kistérségben*. Kézirat. MTA PTI.
- Csurgó B.–Kelemen E.–Kovács I.–Megyesi B. (2008). *Encouraging Collective Farmers Marketing Initiatives (COFAMI) – The Hungarian Report*. 1 Elérhető: <http://www.mtapti.hu/pdf/mcfofami08.pdf>. [Letöltve: 2012-10-10].
- Csurgó, B.–Kovács, I.–Kučerová, E. (2008). Knowledge, Power and Sustainability in Contemporary Rural Europe. *Sociologia Ruralis*, 3. (July), 292–312.
- Csurgó B.–Kovács I.–Megyesi B. (2009). Helyi hálózatok Európában és Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 2. 120–144.
- Esparcia, J.–Buciega, A. (szerk.) (2005). *New Rural – Urban Relationships in Europe*. Valencia (Spain): University of Valencia.
- Fejes Zs. (2005). *Mórahalom: Gyökeret verni a homokon*. (Mórahalom: How to Find Roots in the Sand). Elérhető: <http://www.talaljuk-ki.hu/index.php/article/articleview/61/1/3/> <http://www.talaljuk-ki.hu/index.php/article/articleview/61/1/3/>. [Letöltve: 2012-09-11].
- Ferge Zs. (2005). Ellenálló egyenlőtlenségek. A mai egyenlőtlenségek természetrajzához. *Esély*, 4. 3–41.
- Fertő, I.–Szabó, G. (2002). *Vertical Co-ordination in Transition Agriculture: A Hungarian Co-operative Case Study*. Institute of Economics. Budapest: Hungarian Academy of Sciences.
- Forray R. K. (1995). Önkormányzatok és kisiskolák. *Educatio*, 1. 70–81.
- Gaszó F. (2006). Társadalmi struktúra és iskolarendszer. In: Kovács I. (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág. 207–227.
- Gaszó F. (2008). Közoktatás a zárványtársadalomban. In: Bódi F. (szerk.) *A helyi szociális ellátórendszer*. Budapest: Agroinform. 129–145.
- Geertz C. (2001). *Az értelmezés hatalma. – Antropológiai írások*. Budapest: Osiris.

- Gotts, N.–Kovách, I. (2010). *Climate Change and Local Governance: Alternative approaches to influencing household energy consumption – a comparative study of five European regions*. Budapest: MTA PTI. (Studies in Political Science – Politikatudományi Tanulmányok.)
- Gupta, A.–Ferguson, J. (szerk.) (1997). *Anthropological Locations: boundaries and grounds of a field science*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press.
- Gupta, A.–Ferguson, J. (1997). Culture, power, place: ethnography at the end of an era. In: Gupta, A.–Ferguson, J. (szerk.) *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology*. Durham–London: Duke University Press. 1–29.
- Oostindie, H.–Ploeg, van der J. D.–Broekhuizen, R. van–Ventura, F.–Milone, P. (2010). The central role of nested markets in rural development in Europe. *Rivista di Economia Agraria*. 65(2). Elérhető: http://www.inea.it/public/pdf_articoli/1447.pdf. [Letöltve: 2012-10-10].
- Horváth J. (2010). A beszerzési társulások szerepe a dél-dunántúli régió élelmiszer-kiskereskedelmében. Kézirat. Elérhető: <http://phd.ke.hu/fajlok/1301386645-disszertacio.pdf> <http://phd.ke.hu/fajlok/1301386645-disszertacio.pdf>. [Letöltve: 2012-10-01].
- Imre A. (2002). Az iskolai hátrány összetevői. *Educatio*, 1. 63–73.
- Lee, J.–Árnason, A.–Nightingale, A.–Shucksmith, M. (2005). Networking: Social Capital and Identities in European Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 4. 269–283.
- Kelemen E.–Kovách I.–Megyesi B. (2006). *A gazdák közös piacra jutását célzó kezdeményezések helyzete és lehetőségei Magyarországon*. Budapest: MTA PTI.
- Kelemen E.–Megyesi B.–Nagy Kalamász, I. (2007). A tudásinterakció szerepe a vidéki térségek fenntartható fejlődésében. In: Kovách I. (szerk.) *Vidékiek és városiak*. Budapest: L'Harmattan – MTA-PTI. 121–136.
- Kelemen, E.–Megyesi, B. (2007). *The Role of Collective Marketing Initiatives in the Hungarian Agriculture*. In *Eastern European Countryside*. Toruń: Nicolaus Copernicus University.
- Kooiman, J.–van Vliet, M. (1993). Governance and public management. In: Eliassen, K.–Kooiman, J. (szerk.) *Managing public organisation*. London: Sage. 58–72.
- Kovách, I. (2000). LEADER, the new social order, and Central- and East-European countries. *Sociologia Ruralis*, 2. 181–190.
- Kovách, I.–Kristóf, L. (2006). Non-agricultural Economies and Knowledge Dynamics in Sustainable Rural Development. In: Gorlach, K.–Kovách, I. (szerk.) *Local Food Production, Non-Agricultural Economies and Knowledge Dynamics in Rural Sustainable Development*. Working Papers 5. 191–205.
- Kovách, I.–Kristóf, L. (2007). The projectification of power: The impact of European Integration on Power and Society. In: Bayer J.–Jensen J. (szerk.) *From globalization to transition*. Budapest: MTA-PTI.
- Kovách, I.–Kucerova, E. (2006). The Project Class in Central Europe: The Czech and Hungarian Cases. *Sociologia Ruralis*, 1. 3–21.
- Kovách, I.–Megyesi, B. (2006). Local food production and knowledge dynamics in rural sustainable development. In: Gorlach, K.–Kovách, I. (szerk.) *Local Food Production, Non-Agricultural Economies and Knowledge Dynamics in Rural Sustainable Development. The Czech, Hungarian and Polish cases*. Budapest: HAS, Institute for Political Science. E-books Working Papers (7). 24–36.

- Kovács É. (szerk.) (2007). *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. 115–133.
- Kovács, K. (2012). Rescuing a small village school in the context of rural change in Hungary. *Journal of Rural Studies*, 2. 108–117.
- Kozma T. (2002). *Határokon innen, határokon túl*. Budapest: Oktatókutató Intézet–Új Mandátum.
- Laki L. (2006). Az ifjúság a magyar társadalomban. In: Kovács I. (szerk.) *Társadalmi metaszetek*. Budapest: Napvilág. 177–205.
- Liskó I. (2006). Önkormányzatiság és oktatáspolitikai, avagy hol tart ma a kistérségi közigazgatás? *Educatio*, 1. 92–127.
- Lóránd B. (2009). A fejlesztéspolitika sikerességét elősegítő tényezők és a kohéziós országok tapasztalatai Magyarországra. *Tér és Társadalom*, 2. 213–224.
- Luloff, A. E.–Bridger, J. (2003). Community agency and local development. In: Brown, D.–Swanson L. (szerk.) *Challenges for rural America in the twenty-first century*. University Park: Pennsylvania State University Press.
- Marsden, T.–Murdoch, J.–Lowe, P.–Munton, R.–Flynn, A. (1993). *Constructing the countryside*. London: UCL Press.
- Marsden, T. (1998). New rural territories: regulating the differentiated rural space. *Journal of Rural Studies*, 14. 104–117.
- McMichael, P. (1996). Globalisation: myths and realities. *Rural Sociology*, 1. 25–55.
- Megyesi B. (2012). A társadalmi tőke mint a vidékfejlesztési folyamatok elemzési kerete. In: *Nézőpontok. Fiatal kutatók tanulmányai*. 69–80. (Szociológiai Tanulmányok.)
- Megyesi, B. (2011). Habitus vs. economic rationality: The transformation of a socialist type co-operative – the case of the „Arany Sárfehér” Cooperative. Konferencia-előadás és dolgozat. 2011. október 20–21: „20 years of farming and rural transition in Eastern Europe: what have we learned?” Dijon, Franciaország.
- Murdoch, J.–Marsden, T. (1994). *Reconstructing rurality: class, community and power in the development process*. London: UCL Press.
- Murdoch, J. (2000). Networks a new paradigm of rural development? *Journal of Rural Studies*, 16. 407–419.
- Murdoch, J. (2006). Networking rurality: emergent complexity in the countryside. In: Cloke P.–Marsden, T.–Mooney P. (szerk.) *The Handbook of Rural Studies*.
- Németh N. (2008). Állandóság és változás Magyarország nagytárségi gazdasági fejlettségi térszerkezetében. *Comitatus*, 1. 88–109.
- Pahl R. (1966). *Urbs in Rure*. London: LSE.
- Pálné Kovács I. (2008). *Helyi kormányzás Magyarországon*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus.
- Ploeg, J. D. van der–Renting, H. (2000). Impact and potential: a comparative review of European rural development practices. *Sociologia Ruralis*, 4. 529–543.
- Ploeg, J. D. van der–Renting, H. (2004). Behind the 'Redux': A Rejoinder to David Goodman. *Sociologia Ruralis*, 2. 233–242.
- Ploeg, J. D. van der et al. (2000). Rural Development: From Practices and Policies towards Theory. *Sociologia Ruralis*. 4. 391–408.
- Ploeg, J. D. van der (2008). *The New Peasantries: Struggles For Autonomy And Sustainability In An Era Of Empire And Globalization*. London: Earthscan.
- Ray, C. (1998). Culture, Intellectual Property and Territorial Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 1. 3–20.

- Ray, C. (1999). Towards a Meta-Framework of Endogenous Development: Repertoires, Paths, Democracy and Rights. *Sociologia Ruralis*, 4. 521–537.
- Rechnitzer J.–Lengyel I. (2000). A városok versenyképességéről. In: Horváth Gy.–Rechnitzer J. (szerk.) *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja. 130–152.
- Rhodes, R. (1996). The new governance: governing without government. *Political Studies*, 44. 652–667.
- Schafft, K. A.–Brown D. L. (2003). Social Capital, Social Networks and Social Power'. *Social Epistemology*, 4. 329–342.
- Short, B. (1992). *The English rural community: image and analysis*. Cambridge: University Press.
- Short, B. (2006). Idyllic ruralities. In: Cloke, P.–Marsden, T.–Mooney, P. (szerk.) *Handbook of Rural Studies*. London, Thousands Oaks: Sage Publications, New Delhi: Sage Publications. 133–148.
- Shucksmith, M. (2000). Endogenous Development, Social Capital and Social Inclusion. *Sociologia Ruralis*, 2. 208–218.
- Sik D. (2010). A network-heterogenitás, a kommunikatív racionalitás és az állampolgári aktivitás empirikus összefüggései. In: Utasi Á. (szerk.) *Közösség és közélet*. Budapest: MTA Politikatudományi Intézet. 31–44.
- Starosta, P.–Draganova, M. (1999). Social Identification with Local Communities and the Globalization Process in Rural areas of Eastern Europe. In: Kasimis, Ch.–Papadopoulos, A. (szerk.) *Local Responses to Global Integration*. Aldershot: Ashgate. 133–152.
- Stoker, G. (1997). Public–private partnership in urban governance. In: Pierre, J. (szerk.) *Public–private partnership in Europe and United States*. London: Macmillan.
- Tömpe F. (2007). A társadalmi tőke mértékének és hatásának vizsgálata a farmgazdaságok körében. Elérhető: www.avacongress.net/ava2007/presentations/nkfp1/4.pdf www.avacongress.net/ava2007/presentations/nkfp1/4.pdf. [Letöltve: 2012-10-10].
- Urry, J. (2000). *Sociology Beyond Societies: Mobilities for the Twenty First Century*. London: Routledge.
- Utasi Á. (2004). *A bizalom hálója*. Budapest: Új Mandátum.
- Utasi Á. (2010). (szerk.) *Közösség és közélet*. Budapest: MTA Politikatudományi Intézet.
- Várad, M. (2008). *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum, MTA Regionális Kutatások Központja.
- Virág T. (2006). A gettósodó térség. *Szociológiai Szemle*, 1. 60–76.
- Virág T. (2010). *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Budapest: Akadémiai.
- Wilkinson, K. (1991). *The community in rural America*. New York: Greenwood Publishing.
- Woods, M. (2007). Engaging the global countryside: globalization, hybridity and the reconstitution of rural place. *Progress in Human Geography*, 4. 485–507.

GAZDASÁG ÉS MUNKA

A MAGYAR GAZDASÁG INTEGRÁCIÓJA ÉS A SZEGMENTÁLT KAPITALIZMUS ELMÉLETE

Kulcsszavak: szegmentált kapitalizmus, tudásfejlesztés, munkaszervezet

Bevezetés

A gazdasági rendszerek iránti érdeklődés és a különböző rendszerváltozatok összehasonlításának szándéka az elmúlt évtizedekben szinte töretlenül jelen van a közgazdaságtudományok főáramában. A politikai gazdaságtani megközelítésen alapuló komparatív látásmód korábban a tervutasításos és a piacgazdasági rendszerek összehasonlítására koncentrált, míg mára a kapitalizmus változatait (*varieties of capitalism*)¹ vizsgáló iskola az egyik legelterjedtebb.

A kapitalizmus sokféleségével, a kapitalizmus változataival (a továbbiakban VoC) foglalkozó irányzat kezdetben a nyugat-európai országok gazdasági rendszereinek komparatív elemzésével és tipizálásával foglalkozott, mígnem az elmúlt két évtized társadalmi, politikai és ökonómiai változásai miatt a posztoszocialista országok kerültek az érdeklődés fókuszába. A tervutasításos rendszerek piacgazdasági rendszerré való átalakulása indokolja a kapitalizmus sokféleségével foglalkozó diszciplína korábbi téziseinek újragondolását és a diverzitás jellegének és jelentőségének ártértekelését. Már önmagában a volt szocialista országokban kialakult piacgazdaságok egymáshoz hasonlítása is releváns vizsgálati téma – amit az egyre élénkebb tudományos érdeklődés és a témakörben születő növekvő számú publikáció is mutat –, tanulmányunkban azonban mégis egy a diverzitást az országokon és rendszereken belül értelmező megközelítést használunk. Ez pedig a szegmentált kapitalizmus elmélete (Martin 2008).

A dolgozat célja ezen elmélet bemutatása és alkalmazása a magyar gazdaság integrált-ságának/szegmentáltságának vizsgálata során, statisztikai adatok elemzésének segítségével. Mindemellett a szegmentált kapitalizmus elméletének tesztelését kiegészítjük egy speciális nézőponttal, a vállalatok képzési- és tudás-felhasználási gyakorlatának vizsgálatával. Ez utóbbit a VoC megközelítés egyik alaptézise indokolja, miszerint a gazdasági rendszerek működésének és eredményességének a makrogazdasági szereplőkön, a gazdaságpolitika döntéshozóin túl, a vállalatok is rendkívül fontos szereplői és alakítói, így a mechanizmusok feltáráshoz és megértéséhez elengedhetetlen a vállalati gyakorlatok ismerete. Ha elfogadjuk azokat az előrejelzéseket, melyek szerint az országok és gazdaságok számára a jövőbeni versenyképesség kulcsa a tanuló- és tudásgazdaságban való szerepvállalás mértéke, valamint a tudásintenzív tevékenységet végző vállalatok és a tanulószervezetek növekvő aránya, be-

¹ Az elnevezés a Hall és Soskice szerzőpáros nevéhez fűződik (Hall–Soskice 2001), de a témában számos szerző neve említendő. A teljesség igénye nélkül: Esping-Andersen (1990), Gallie (2007), Greskovits (2010), Martin (2008), Sapir (2005) stb.

látható, hogy releváns kutatási probléma a vállalatok képzési és munkaszervezési – azaz tudásfelhasználási – gyakorlatának vizsgálata (CEDEFOP 2010).

A dolgozat elején a szegmentált kapitalizmus elméletének bemutatására kerül sor, annak módszertani sajátosságaira koncentrálna, majd az empirikus rész alapjául szolgáló kutatást és adatbázist mutatjuk be, végül maga az elemzés következik. Ennek keretein belül hangsúlyt kap, hogy a szegmentált kapitalizmus elméletét, illetve annak adaptálását milyen változtatásokkal végeztük el, hogyan és miért módosítottuk a szegmenseket képző változók körét. Ezek után az imént összefoglalt okok miatt az egyes szegmensek képzési és tudás-felhasználási gyakorlatainak bemutatására és az eltérések elemzésére kerül sor.

A szegmentált kapitalizmus elmélete és az adatbázis fő jellemzői

A VoC megközelítés nem jelent radikálisan új irányzatot a többi elméleti irányzattal szemben (pl. Esping-Andersen 1990; Sapir 2005), inkább arról beszélhetünk, hogy míg azok az állam és a munkaerőpiac intézményeinek (makroszintű) szerepét vizsgálják, addig a VoC a vállalatokat és koordinációs igényeikben megmutatkozó különbségeiket kutatja. A VoC irodalmát sajátos nézőponttal gazdagította Roderick Martin (2008), amikor arra hívta fel a figyelmet, hogy különbségek nem csak az egyes országok által képviselt kapitalizmusok között mutathatók ki; a gazdaságokat jellemző olyan fontos dimenziók, mint a tulajdonlás, a tőkefelhalmozás, a piacokhoz való hozzáférés és az állam szerepe egyetlen országban sem feltétlenül alkotnak koherens mintát, egy országon belül is meg lehet különböztetni integrált és szegmentált rendszereket. Martin úgy véli, hogy a posztoszocialista gazdaságokat ez utóbbi jellemzi.

Martin a fenti négy dimenzió, tehát a tulajdon, a tőkefelhalmozás, a piacokhoz való hozzáférés és az állami szerepvállalás mértéke alapján a magyarországi gazdálkodó szervezeteket négy szegmensbe sorolja: állami, privatizált, *de novo* és nemzetközi. A tipológia elsősorban a vállalkozások fenti indikátorok szerinti besorolásán alapul, és ebből kiindulva határozza meg az egyes szegmenseket. Martin a csoportalkotást elsősorban korábbi kutatási eredményekre, szakirodalmi áttekintésre és statisztikai elemzések másodlagos feldolgozására alapozta.

Jelen dolgozatban Martin tipológiájának statisztikai alapokon nyugvó tesztelését kíséreljük meg. Azon túl, hogy az adatok az ágazat, a régió és a vállalat mérete (a foglalkoztatottak számával mérve) szempontjából reprezentálják² a hazai vállalatok populációját, lehetőséget adnak a munkáltatói és a munkavállalói vélemények összehasonlítására is.

A „Munkahelyi foglalkoztatási viszonyok – 2010” olyan kérdőíves kutatás, amely az első magyarországi próbálkozás a munka világának feltárására a „kapcsolt kérdőívek”³ módszerével.

A mintába 1000, legalább 10 fős telephellyel rendelkező vállalat került, és a munkavál-

² A reprezentativitást utólagosan, elemszámtartó súlyozással valósították meg az itt jelölt változók mentén.

³ Ez a módszertani eszköz lehetővé teszi a munkaadók és a munkavállalók attitűdjeinek együttes feltárását, és a vélemények ütköztetését, ezért egyedülálló lehetőség a korábban csak kvalitatív módszerekkel vizsgált munkahelyi viszonyok és folyamatok elemzésére. „*Módszertani szempontból a kutatás egy olyan adatfelvételi technika magyarországi adaptálása, amely párhuzamosan kérdezi a kiválasztott telephely-mintán a menedzsment képviselőit, a munkavállalói képviselőket és magukat a munkavállalókat, kisebb részben önkéntes, nagyobb részben közvetlen személyes kérdezés útján. A kutatássorozat legfontosabb módszertani újdonsága tehát a munkahelyekre és munka-*

alói minta 6329 fő válaszait foglalja magában. Jelen dolgozatban a vezetői adatbázissal foglalkozunk, az ott kapott eredmények alapján végezzük el a vállalati szegmensek elkülönítését, és a képzési, valamint a munkaszervezési gyakorlatokat is ezeken a csoportokon keresztül elemezzük.

A hazai vállalati szféra szegmensei

Jelen dolgozatban, átgondolva Martin koncepciójának rendelkezésre álló változókészletét, némiképp átalakítottuk a csoportosítás alapjául szolgáló szempontok rendszerét. Olyan változócsoporthoz alakítottunk ki, amely elképzeléseink szerint elkülöníti a magyar vállalati szféra különböző szegmenseit, és amely a hazai gazdaság sajátosságaihoz jobban illeszkedő csoportokat hoz létre. A csoportosításhoz éppen ezért a klaszterelemzés módszerét hívtuk segítségül, míg az elemzésbe bevonandó változók körének kialakítása során Martinra támaszkodtunk. Az alábbi változókkal dolgoztunk:

- tulajdonlás, tulajdonosi szerkezet;
- piaci környezet;
- vállalat mérete;
- vállalat kora;
- tevékenységi terület;
- földrajzi elhelyezkedés.

A bevont változók némi magyarázatot igényelnek, legalább a mérési szintjük és a változók értékei tekintetében. A tulajdonosi szerkezet változója az alábbi értékeket veheti fel: *csak magyar és többségében magántulajdon; csak magyar és többségében állami tulajdon; csak külföldi tulajdon; magyar és külföldi tulajdon vegyesen.*

A piaci környezetet két különböző változóval mértük. Míg Martin elsősorban azt vizsgálta, hogy milyen piacra termelnek a vállalatok, addig mi a vevők, ügyfelek típusait is bevontuk az elemzésbe. Ennek oka, hogy a vállalati szegmens vizsgálatára vonatkozóan előzetesen feltételeztük, hogy a más cégek számára termelő vagy szolgáltató, „*business to business*” cégek különböznek a lakossági igényeket kiszolgáló cégektől. A vevőkre, illetve ügyfelekre vonatkozó változó az alábbi értékeket vehette fel: *főként a lakosság; főként más, magánszektorbeli cégek; főként más, közszférában lévő cégek és szervezetek; a lakosság és más cégek, szervezetek egyenlő arányban; kizárólag a saját vállalat vagy szervezet számára nyújtanak szolgáltatásokat.* A piaci környezet másik indikátora az, hogy milyen piacokhoz van hozzáférése az adott vállalatnak, fő terméküket, szolgáltatásukat milyen piacon értékesítik. Ez alapján megjelölhetjük a válaszadó cégek *helyi, regionális, országos és nemzetközi piacokat.*

A vállalat méretét – a foglalkoztatottak számával mérve – négy kategóriába sorolták: *10–19 fős, 20–49 fős, 50–249 fős, illetve 250 vagy annál több embert foglalkoztatók.* A vállalat korát szintén kategoriális változóval mérve *9 éves vagy annál fiatalabb, 10–15 éves, 16–19 éves és 20 éve vagy annál régebben működő cégeket* vizsgáltuk a felmérés során. A cégek tevékenységi körét az ágazattal azonosítottuk, három kategóriát képeztünk. Az eredetileg

vállalatokra vonatkozó adatok összekapcsolása, azaz az ún. kapcsolt kérdőívek módszerének használata” (Neumann 2010:13).

8 kategóriás változóból egy egyszerűbbet képeztünk, amelynek értékeit az *alaptevékenység* (energiaipar, bányászat, mezőgazdaság), az *ipar* és a *szolgáltatás* jelenti. A földrajzi dimenziót a regionális elhelyezkedés jelentette, attól függően, hogy az egyes cégek az ország *északi, nyugati vagy középső* részén tevékenykednek. Kategóriális változókkal dolgozunk, amelyek mérési szintje a legtöbb esetben nominális, és minden esetben több, mint kétértékű.⁴

Az esetek csoportosítását a klaszterelemzés módszerével végeztük el. A különböző csoportosító módszerek közül a nagy minta-elemszámból kiindulva és Martin elméletére alapozva a K-középpont⁵ módszert alkalmaztuk. A klaszterezés eredményeként 4 csoport jött létre, és az ANOVA-próba eredményei szerint a bevont változók mindegyike szignifikánsan befolyásolta a klaszterek alakulását. A csoportokat interpretálva az ágazat szerint két nagy csoport különíthető el. A négy csoportból egy csoport a hagyományos magyar ipari szektornak tekinthető, míg a másik három a szolgáltató szektor különböző típusait jelenti. A bemutatott szempontok szerint klaszterünk az alábbiakkal jellemezhetőek:

A „magyar (kis)ipar”

A 243 céget magában foglaló csoportban a vállalatok több mint 2/3-a a feldolgozóiparban tevékenykedik, a fennmaradó 1/3 túlnyomórészt energiaipari, bányászati vagy mezőgazdasági tevékenységet végez.⁶ Ebben a csoportban elhanyagolható a szolgáltató cégek aránya. A piaci környezetét a nagyobb piacok jelentik, közel felük az országos, további 20% pedig a nemzetközi piacra termel. A vevőkör főként más magáncégek közül kerül ki (43%), emellett közel 30% azon cégek aránya, akik a lakosság és más cég igényeit azonos arányban szolgálják ki. A területi elhelyezkedést illetően azt mondhatjuk, hogy a vállalatok több mint fele Kelet-Magyarországon található, míg a legfejlettebb régió elhanyagolható arányban szerepel a csoportban. A méret szempontjából azt mondhatjuk, hogy főként kis- és középvállalkozásokról van szó, hiszen 2/3-uk 50 főnél kevesebbet foglalkoztat. A vállalatok 90%-a magyar magántulajdonban van, és relatíve „idősek”: 2/3-uk legalább 16 éve működik, ezek 1/3-a pedig 20 éve vagy annál régebben. Ez utóbbi szempont, a vállalat kora, érdekes kérdéseket vet fel, hiszen a 20 éves vagy annál idősebb cégek a rendszerváltás éveiben, de legkésőbb 1990-ben jöttek létre, tehát a piacgazdaságba történő átmenetet pozitívan vészelték át, vélhetően jól alkalmazkodtak a gazdaság megváltozott igényeihez. A dolgozat következő részeiben kerül kifejtésre, hogy ezek a cégek milyen munkaszervezeti jellemzőkkel írhatók le, mindenesetre érdekes, hogy a klaszter legfiatalabb cégei is 1994-ben vagy azelőtt jöttek létre.

⁴ A változókat standardizálással egységesítettük, annak érdekében, hogy bevonhatóak legyenek a klaszterelemzés folyamatába.

⁵ *K-Means Cluster* vagy *Quick Cluster*.

⁶ Az adatredukciós módszerek sajátossága, hogy a csoportok létrehozása többdimenziós modellezés eredménye. A mi esetünkben ez azt jelenti, hogy a megadott szempontok alapján az egymásra leginkább hasonlító vállalatok kerültek azonos klaszterbe. Ebből azonban az is adódik, hogy a klaszter nem minden eleme reprezentálja tökéletesen az adott csoportot, viszont nincs másik olyan klaszter, amelyre jobban hasonlítana. Ezért fordulhat elő, hogy a dominánsan iparban dolgozó cégeket magában foglaló klaszterben bányászati vagy mezőgazdasági tevékenységet végző vállalatot is találhatunk.

Szolgáltató szektor

„Lakossági szolgáltató”

A három szolgáltató profilú klaszter közül az elsőbe 178 cég tartozik. Ahogy a neve is mutatja, elsősorban lakossági ügyfelek igényeinek kielégítését célzó, 91%-ban szolgáltató vállalatokról beszélünk, amelyek elsősorban helyi vagy regionális piacon értékesítik szolgáltatásaikat. Ez a típus a tradicionális szolgáltatások (Salter–Tether 2006) piacán jelenik meg, és elsősorban a helyi igények kielégítése a célja. A helyi gazdasági környezet változása nem olyan dinamikus, mint a globális piac, így a vállalkozásoknak a „helyi értékláncokba” kell beilleszkedniük. Az eddigiekből következik, hogy többnyire kisvállalkozások alkotják ezt a csoportot, 2/3-uknál a foglalkoztatottak létszáma nem haladja meg a 49 főt. A tulajdonosi szerkezet szerint túlnyomó többségben vannak a magyar magántulajdonú vállalatok, arányuk 78%. Ebben a csoportban is az 1990 után, de legfeljebb 1994-ben alapított cégek túlsúlya figyelhető meg, a cégek 2/3-a jellemezhető ezzel, ám az előző klaszterhez képest magasabb a „nagyon fiatal”, 9 évnél fiatalabb vállalatok aránya (16%, míg az előzőben 9%). Regionális tekintetben ismét az mondható el, hogy a legfejlettebb, közép-magyarországi régió nem képviselteti magát, miközben a csoporthoz tartozó vállalatok 2/3-a Kelet-Magyarországon tevékenykedik.

„Nemzetközi orientációjú vállalatok”

Talán a legellentmondásosabb szegmenst alkotják a nemzetközi orientációjú cégek, ami 171 vállalatot jelent. Az ellentmondás oka abban rejlik, hogy bár a legtöbb szempont szerint (Salter–Tether 2006, Makó et al. 2011) a tudásintenzív üzleti szolgáltató szektor jellemzőivel írhatók le, a klaszterbe került vállalatok közel fele-fele arányban szolgáltatnak és termelnek. Vevőkörüket javarészt más magáncégek jelentik, többnyire országos és nemzetközi piacokon jelennek meg (41–41% arányban). Méretük az előzőekhez képest nagyobbak tekinthető, közel felük 50–249 főt foglalkoztat, további 10% pedig 250 főnél többet. A tulajdonviszonyok szerint többségük külföldi magántulajdonban lévő cég (2/3 az arányuk), további 30% magyar–külföldi vegyes tulajdonban van. Korukat tekintve közel 30%-uk kevesebb, mint 9 éve van a piacon, és 52%-uk kevesebb, mint 15 éve, az előző két csoporthoz képest tehát fiatal cégeknek tekinthetők. Területi elhelyezkedésük is a tudásintenzív tevékenységet folytató vállalatokra utal: 48%-uk a Budapestet és agglomerációját magában foglaló Közép-Magyarországi régióban található, további 34%-uk pedig Nyugat-Magyarországon.

„Magyar üzleti szolgáltató”

A negyedik klaszter nehezen jellemezhető, hiszen számos tekintetben a tudásintenzív szolgáltató vállalat profiljának felel meg, viszont a vevői között egyaránt találunk lakossági és üzleti ügyfeleket, még akkor is, ha az üzleti ügyfelek vannak túlsúlyban. Főként az országos és a regionális piacokon vannak jelen ezek a cégek. A klaszterbe 264 olyan vállalat tartozik, amely elsősorban 50 fő alatti kisvállalkozás, a 20 fő alattiak egynegyed arányban képviseltetik magukat. Az előző klaszterhez képest a legnagyobb eltérés talán a tulajdonlás tekintetében

figyelhető meg: 96%-uk kizárólag magyar magántulajdonú cég. Fiatalnak tekinthetők, mert 46%-uk kevesebb, mint 9 éves, és 80%-uk a Közép-Magyarország régióban tevékenykedik.

1. táblázat: A magyar vállalkozások szegmenseinek jellemzői

	<i>Magyar (kis)ipar</i>	<i>Lakossági szolgáltató</i>	<i>Nemzetközi orientációjú vállalat</i>	<i>Magyar üzleti szolgáltató</i>
Szektor	Feldolgozóipar	Szolgáltatás	Feldolgozóipar és szolgáltatás	Szolgáltatás
Piac (1)	Országos	Helyi-regionális	Országos és nemzetközi	Országos
Piac (2)	B2B	B2C	B2B	B2B és B2C
Régió	Kelet-Magyarország	Kelet-Magyarország	Budapest, Közép-Magyarország	Közép-Magyarország
Alkalmazottak száma	50 főnél kevesebb	50 főnél kevesebb	50–249 fő	50 főnél kevesebb
Tulajdon	Magyar magántulajdon	Magyar magántulajdon	Külföldi magántulajdon	Magyar magántulajdon
Életkor	16 éves vagy idősebb	16 éves vagy idősebb	15 évesnél fiatalabb	10 évesnél fiatalabb

Megjegyzés: A táblázatban az átláthatóság kedvéért a legjellemzőbb tulajdonságokat tüntettük fel (B2B = *Business to Business*, B2C = *Business to Customer*)

A klaszterek rövid jellemzése után az egyes szegmensekre jellemző képzési gyakorlatot és a munkaszervezési módszereket elemezzük. Az egyes klaszterekbe tartozást magyarázó változóként tekintve vizsgáljuk meg a munkahelyi képzésre és a munka szervezésének különféle módjaira vonatkozó változókat, annak feltételezésével, hogy egy szervezetnek a tudáshoz, tudásteremtéshez való viszonya, valamint az alkalmazott munkaszervezési gyakorlatok jelentősen eltérnek a négy vállalati szegmensben.

Képzési gyakorlat a hazai vállalati szegmensekben

A „Munkahelyi foglalkoztatási viszonyok 2010” kutatás széles körben vizsgálta a vállalatok mindennapi működését, kiterjedt a képzési/továbbképzési gyakorlatok formális és informális jellemzőire egyaránt. Előbbit a munkavállalók formális képzésben való részvételével mérjük, az utóbbit pedig az olyan informális képzési gyakorlatokon keresztül (munkavégzés közbeni tanulás, csoportos munkavégzés, vásárok, kiállítások látogatása stb.), amelyek a gyakorlati-tapasztalati ismeretek átadása révén nagyban hozzájárulnak a munkavállalók egyéni és kollektív tudásának fejlesztéséhez (Makó et al. 2010).

A vállalatcsoportok esetében feltételeztük, hogy a meglévő kompetenciák készlete és a képzési gyakorlat különbözhet a négy szektorban. A tudásintenzív gazdaságban való, szegmensenkénti eltérő részvétel miatt joggal vártuk, hogy a munkaköri feladatok elsajátítására az egyes klaszterekben eltérő időt fordítanak a cégek.

Ennek megfelelően variancia-analízissel teszteltük, hogy szignifikánsan eltérnek-e az egyes klaszterek aszerint, hogy egy új dolgozó hány napot tölt a betanulással, és hogy az elmúlt évben átlagosan hány nap képzésen vettek részt a vállalat dolgozói. Érdekes összefüggést mutat az adott vállalatban legjellemzőbb munkavállalói csoportokat érintő képzések átlagos hossza. A hosszabb, 10 napot meghaladó képzések a legnagyobb arányban az első, (kis)ipari szektorban fordultak elő, a válaszadó vállalatok közel 1/3-ában az átlagos képzés meghaladja a két munkahetet. A hosszú távú képzést a legkisebb arányban az üzleti szolgáltatásokat nyújtó klaszterekbe tartozó vállalatok részesítik előnyben.

A képet árnyalja az is, hogy az ipari klaszterben a vállalatok 40%-a válaszolt úgy, hogy volt náluk képzés az elmúlt 12 hónapban, és ugyanez az arány a lakossági szolgáltatást nyújtó cégek és a magyar üzleti szolgáltatók esetében is. Emellett a külföldi üzleti szolgáltató cégek 50%-ánál volt képzés az elmúlt időszakban.⁷ Látható, hogy a fenti változók szerint vannak ugyan eltérések az egyes csoportok között, azonban a teszt elvégzése után azt mondhatjuk, hogy a különbségek nem szignifikánsak.

A képzésen való részvétel hossza mellett a kérdőívben fontos szerepet kapott a különböző, munkahelyhez kapcsolódó képzési formák értékelése is. Vizsgáltuk a munkavégzés közbeni továbbképzést, a vezetőikkel vagy munkatársakkal való konzultáció lehetőségét, a munkaköri cserét, a csoportos munkavégzést, a szervezetek közötti együttműködések ösztönzését, az iskolarendszerű képzésben való részvételt, a vállalat-specifikus képzéseket, valamint a szakmai rendezvények fontosságát. A munkáltatók 4 fokú skálán értékelték az egyes tanulási módszerek fontosságát cégeik számára, amelyen az 1-es jelentette azt, hogy „egyáltalán nem fontos”, a 4-es pedig azt, hogy „nagyon fontos”. A 2. táblázatban láthatóak azok a képzési formák, amelyekben klaszterenként szignifikáns eltéréseket tapasztaltunk.⁸

2. táblázat: Az egyes képzések fontossága vállalati szegmensek szerint

Klaszterek		Továbbképzés munkavégzés közben	Munkaköri csere	A szervezeti egységek közötti együttműködés ösztönzése	A cég igényeihez igazodó képzés megszervezése
Magyar (kis)ipar	Átlag	2,5848	1,9715	2,5042	2,3883
	N	233	232	232	233
	Szórás	1,07259	0,97261	1,21492	1,05917
Lakossági szolgáltató	Átlag	2,5613	2,1159	2,3986	2,3349
	N	177	176	177	177
	Szórás	1,10134	1,05623	1,18921	1,12349
Nemzetközi orientációjú vállalat	Átlag	2,9683	2,0581	2,8545	2,9505
	N	170	168	168	171
	Szórás	1,04507	0,93737	1,15564	1,08547

⁷ Összehasonlításként: más kutatás eredményei szerint a magyar vállalatok 49%-a nyújt valamilyen formális vagy informális képzést (Makó et al. 2011).

⁸ Variancia-analízist alkalmaztunk a statisztikai tesztelésre, 95%-os megbízhatósági szinten.

<i>Klaszterek</i>		<i>Továbbképzés munkavégzés közben</i>	<i>Munkaköri csere</i>	<i>A szervezeti egységek közötti együttműködés ösztönzése</i>	<i>A cég igényeihez igazodó képzés megszervezése</i>
Magyar üzleti szolgáltató	Átlag	2,7493	1,8208	2,3192	2,4182
	N	264	263	264	263
	Szórás	1,01800	0,93130	1,25046	1,15590
Összesen	Átlag	2,7085	1,9720	2,4939	2,5000
	N	844	838	842	844
	Szórás	1,06535	0,97629	1,22263	1,13027

Forrás: Munkahelyi foglalkoztatási viszonyok 2010.

A munkavégzés közbeni továbbképzés (*on-the-job training*, OJT) leginkább a külföldi tulajdonú üzleti szolgáltató szektorhoz tartozó cégek számára fontos, de e típus képviselői szinte mindegyik képzési formának nagyobb jelentőséget tulajdonítanak, mint a másik három csoportba tartozó vállalatok. Érdekes, hogy a hazai üzleti szolgáltató szektor nem a külföldi, de hasonló profilú cégcsoporthoz hasonlít, hanem inkább a magyar lakossági szolgáltatókhoz, illetve az ipari vállalatokhoz.

A munkahelyi képzéshez kapcsolódó kérdés volt, hogy a kérdezést megelőző 12 hónapban hány munkatárs vett részt különböző képzéseken. Ezek között a következő képzéstípusokat különböztettük meg: *a cég által szervezett és finanszírozott; a munkavállaló által választott, de cég által finanszírozott; a cég által csak munkaidő-kezdésmennyel támogatott képzések.* Ezen túl a kérdőív arra is rákérdezett, hogy a képzésben részesülő munkavállalók közül hány volt vezető beosztású. A cégek eltérő mérete miatt ezek az abszolút számok torzíthatnak, ezért a cégek bérlistáján szereplő foglalkoztatottak számához viszonyítottuk az egyes képzéseken résztvevő munkavállalók számát, és a továbbiakban ezzel az arányszámmal dolgoztunk tovább. A vezetők számát pedig nem a teljes foglalkoztatottakhoz, hanem az összes, képzésen részt vett alkalmazotthoz viszonyítottuk, így azt kaptuk, hogy az egyes képzésen résztvevők mekkora hányada volt vezető. A továbbiakban itt is a létrehozott arányszámmal dolgoztunk tovább.

3. táblázat: A vállalati képzéseken részt vevő munkavállalók száma és a vezető beosztású munkavállalók aránya

<i>Klaszterek</i>		<i>A cég által támogatott képzésben részt vevők aránya (%-ban)</i>	<i>A résztvevők között a vezető beosztású munkavállalók aránya (%-ban)</i>	<i>Munkavállaló által választott, de cég által finanszírozott képzésben részt vevők aránya (%-ban)</i>	<i>A résztvevők között a vezető beosztású munkavállalók aránya (%-ban)</i>
Magyar (kis)ipar	Átlag	15,7	3,77	7,19	66,58
	N	98	57	60	43
	Szórás	19,7	4,53	9,93	32,41
Lakossági szolgáltató	Átlag	31,59	6,34	14,62	52,29
	N	68	46	41	32
	Szórás	32,01	4,9	18,03	36,01

Klaszterek		<i>A cég által támogatott képzésben részt vevők aránya (%-ban)</i>	<i>A résztvevők között a vezető beosztású munkavállalók aránya (%-ban)</i>	<i>Munkavállaló által választott, de cég által finanszírozott képzésben részt vevők aránya (%-ban)</i>	<i>A résztvevők között a vezető beosztású munkavállalók aránya (%-ban)</i>
Nemzetközi orientációjú vállalat	Átlag	22,91	5,48	14,67	52,15
	N	105	80	71	55
	Szórás	25,47	5,58	23,06	33,97
Magyar üzleti szolgáltató	Átlag	36,19	9,011	18,64	59,09
	N	98	58	64	37
	Szórás	81,71	12,17	21,63	35,93
Total	Átlag	26,12	6,09	13,85	57,44
	N	369	241	237	167
	Szórás	47,87	7,63	19,55	34,64

Forrás: Munkahelyi foglalkoztatási viszonyok 2010.

Látható, hogy a cég által szervezett és finanszírozott képzések nem elsősorban a vezetőknek szólnak, a résztvevők között ugyanis meglehetősen alacsony a vezetők aránya. A lakossági és az üzleti szolgáltató klaszterben a dolgozók szignifikánsan nagyobb arányban vettek részt képzésen – ez a lakossági és a hazai üzleti szolgáltató szektor. Látható az is, hogy a javarészt ipari tevékenységet végző klaszter cégeiben a dolgozók jóval kisebb hányada vesz részt szervezett és támogatott képzésen. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a munkavállalók által választott, de a cég által finanszírozott képzés is itt a legtrikább, viszont ha előfordul ilyen, az is javarészt a vezetők által igénybe vehető képzést jelenti.

Külön elemeztük a vállalatok munkaerővel szemben támasztott tudásigényét, illetve a munkavállalók tudásának és ismereteinek a munkavégzés követelményeihez való illesztését (*skill-matching*). Ebben a kontextusban a hazai tulajdonú üzleti szolgáltató szektort érdemes kiemelni, hiszen a válaszadók negyede azt mondta, hogy munkavállalóik készségei magasabb szintűek, mint amit a munkafeladatok igényelnek. Ez azért fontos, mert a többi klaszter esetében ez az arány alig volt több, mint 20%, arról nem is beszélve, hogy a „sokkal magasabb” választ is a negyedik klaszterben lévő cégek jelölték meg a legnagyobb arányban (6%, a többi klaszterben nem éri el a 3%-ot). Az ipari szektor vállalatai gondolják legkevésbé, hogy magasabb kompetenciákkal rendelkeznek a munkavállalóik, mint azt a munkafeladat megköveteli.

A dolgozóknak nyújtott képzési gyakorlattal kapcsolatban a munkaadók arról is nyilatkoztak, hogy a munkavállalók hány százaléka kapott olyan képzést, amelynek köszönhetően a saját munkafeladatain kívül mást is el tud látni. Azt mondhatjuk, hogy összességében nem jellemző ez a fajta képzés, de legnagyobb arányban a külföldi üzleti szolgáltató szektor vállalataira jellemző.

Hasonló trend figyelhető meg a klaszterek között abban, hogy mennyire jellemző a munka elvégzése közben új dolgok elsajátításának lehetősége. Bár az összefüggés statisztikailag nem igazolódott, de érdekes tendenciát mutat: ez is az üzleti szolgáltató szektorban a leggyakoribb, a hazai és a külföldi tulajdonú klaszterben egyaránt 20% azon cégek aránya, ahol nagymértékben jellemző az új dolgok elsajátítása a munkavégzés közben. Azt is meg kell

azonban jegyezni, hogy legalább részben megfigyelhető ez mind a feldolgozóipari, mind pedig a lakossági szolgáltató vállalatok esetében.

Képzéshez kapcsolódó problémakör, hogy a munka közbeni tapasztalatok megosztására milyen rendszerességgel van lehetőség. A fentihez hasonló módon itt sincs statisztikailag szignifikáns összefüggés, azonban a vállalati folyamatok megértéséhez érdekes adalék lehet ennek a jelenségnek a bemutatása. Élesen elválik ugyanis egymástól a termelő és a szolgáltató szektor, hiszen a munka közben elsajátított ismeretek rendszeres megosztására az első klaszter cégeinek mindössze 38%-ában van lehetőség, míg a szolgáltató klaszterek mindegyikében 60% közeli ez az érték. Informálisnak tekinthető tudásátadási lehetőség, ha a felmerülő problémákat, illetve a hozzájuk kapcsolódó megoldási lehetőségeket dokumentálják. Ez a gyakorlat szintén inkább a szolgáltató klaszterekben jellemző, azon belül is az üzleti szolgáltatókban. A külföldi tulajdonú cégek 30%-a számolt be arról, hogy van rendszeres nyilvántartás erre vonatkozóan, a hazai tulajdonú klaszterben pedig a válaszadó cégek 20%-a.

Elterjedtebb a tudás kodifikálásának egy másik módja: az egyes munkavállalók tudásáról, ismereteiről és képzettségéről szóló nyilvántartások vezetése. Ez az ipari klaszter cégeinek 43%-ában, a lakossági szolgáltatók 33%-ában, a magyar üzleti szolgáltató cégek 41%-ában megtalálható, ugyanakkor ebben az esetben is a külföldi tulajdonú üzleti szolgáltatók számítanak élenjárónak, hiszen több mint felükben van ilyen nyilvántartási rendszer.

Munkaszervezeti minták

A munkaszervezettel kapcsolatban elsősorban a különböző szervezeti innovációk elterjedtségére voltunk kíváncsiak, hiszen ezek nagyban támogatják a vállalkozások rugalmas tudásfelhasználását, például a minőségbiztosítási rendszereken, a projektalapú munkavégzésen, a munkaköri cserén vagy a csoportmunkán keresztül. Előzetes feltételezésünk szerint az említett szervezeti innovációk alkalmazásának tekintetében különbségek vannak a klaszterek szerint.

Különböző szakmákat átfogó csoportmunka főként a 3. klasztert (nemzetközi orientációjú vállalatok) jellemzi, de az első klaszter (magyar ipari szegmens) vállalatainak is közel felében volt elterjedt ez a munkaszervezeti forma. A két magyar tulajdonú szolgáltató klaszter elmarad ettől, az igenek aránya a lakossági szolgáltatók esetében 26%, míg a magyar üzleti szolgáltató vállalatoknál 33%. Az azonos készségeket igénylő munkafeladatok cseréje főként az ipari szektorban figyelhető meg, de tulajdonképpen a magyar lakossági szolgáltató szegmensen kívül mindegyikben 50% körül van. Az összefüggés statisztikailag igazolt, és erős. A különböző készségeket igénylő munkafeladatok cseréje nem jellemző.

Modern munkaszervezeti megoldás a „minőségi körök” létrehozása. A vizsgált klaszterek a már megfigyelhető mintát követik: a külföldi tulajdonú üzleti szolgáltató klaszter emelkedik ki, közel 1/3-ukban vannak olyan csoportok, amelyek valamilyen probléma megoldásán dolgoznak, vagy a teljesítménnyel, vagy a minőséggel kapcsolatban; míg a többi klaszter esetében az igennel válaszolók aránya nem éri el a 20%-ot. Az összefüggés statisztikailag szignifikáns.

Ehhez kapcsolódik a minőségirányítási rendszer alkalmazása, amely leginkább az ipari klaszterben van jelen (itt a vállalatok 53%-a működtet ilyet), legkevésbé pedig a magyar üzleti szolgáltató klaszterben figyelhető meg. Ez adódhat abból, hogy a hazai tulajdonú szolgáltató vállalatok minőségfelfogásában a szolgáltatásminőség még nem kap akkora hangsúlyt,

mint a külföldi szolgáltató cégek esetében, vagy mint a termék minősége az ipari vállalatok gyakorlatában. Ennek ellenére a vállalatok mindegyikében pontos minőségi előírásokat kell betartani, s ez különösen igaz az ipari klaszter cégeinek 67%-ában, a külföldi üzleti szolgáltató vállalatok 64%-ában és a magyar üzleti szolgáltatók 54%-ában. A munka minőségének önértékelése nem jellemző egyik klaszterre sem, az önálló problémamegoldás gyakoriságában, illetve fontosságában nincs szignifikáns különbség.

A fent már hangsúlyozott együttműködés vállalatban betöltött jelentőségét a projekthalapú munkavégzés elterjedtsége szemléletesen mutatja. E téren is szignifikáns különbség mutatkozik a szegmensek között: a többségében hazai tulajdonú klaszterek nem preferálják ezt a fajta munkaszervezetet, viszont a külföldi üzleti szolgáltató szektorban a cégek közel felében működik ez a gyakorlat.

A kutatás során arra is kíváncsiak voltunk, hogy mennyire kiszámítható, mennyire rutinszerű a végzett munka, mennyire jellemző a munkafeladatok ismétlődése. Azt mondhatjuk – függetlenül attól, hogy a négy klaszterből három szolgáltató cég –, hogy a feladatok ismétlése, a cégek több mint harmadában, minden klaszterre nagymértékben jellemző.

A munkaszervezet témakörét érintő kérdés a munkavállalói autonómia mértéke. Több szempontból vizsgáltuk, hogy melyek azok a munkára jellemző tényezők, amelyekről autonóm módon dönthetnek a munkavállalók. Ezek a következők voltak: a feladatok sorrendje, a munkamódszerek, a munkatempó, a feladatok megosztása, a csoportvezető személye és a munkaidő beosztása. A feladatok sorrendje és a csoportvezető személye kivételével az összes esetben klaszterenként szignifikáns eltérés volt megfigyelhető.

A hazai lakossági és a hazai üzleti szolgáltató cégek esetében a vállalatok közel 60%-ában dönthetnek a csoporttagok feladataik megosztásáról. Ugyanez az arány 43%, illetve 47% az ipari klaszter és a külföldi szolgáltató szegmens esetében. A csoportvezető megválasztásában a munkavállalóknak gyakorlatilag nincs autonómiájuk. A munkatempó megválasztásában az ipar nem marad el szignifikánsan a szolgáltató szektortól. Ez azért lehet, mert inkább kis- és középvállalkozásokról van szó az ipari klaszterben, mint tömegtermelő multinacionális cégekről, így a formalizáltság vélhetően kisebb mértékű.

A munkamódszerek megválasztásában a hazai üzleti szolgáltató vállalatok rendelkeznek a legnagyobb szabadsággal, a cégek 44%-ában megválaszthatják a munkatársak a módszereket (a külföldi üzleti szolgáltatói szegmenshez tartozó cégek esetében ez az arány 28%). A feladatok sorrendjének megválasztásában a legkisebb autonómiája az ipari klaszter cégeiben dolgozó munkavállalóknak van, ott csak a cégek 24%-ában választhatják meg a feladatok sorrendjét, ugyanez az arány a hazai szolgáltató szegmensben 10%-kal magasabb.

Látható tehát: azon túl, hogy a szolgáltató szektor vállalatai számos tekintetben eltérnek a hazai kisipartól, mégis talán a tradicionális és az új, üzleti szolgáltatásokat nyújtó vállalatcsoportok közötti különbségekre érdemes a későbbiekben jobban odafigyelni.

A fenti eredmények egyértelműen alátámasztják a szektoronként eltérő képzési és munkaszervezési mintákra vonatkozó feltételezéseinket.

Összegzés

Az eddig elemzett mutatók mindössze az adatbázis egy szeletét mutatják be, azonban már ezek az összefüggések is jelzik, hogy van statisztikai relevanciája a hazai vállalati szféra szegmensenként történő elemzésének és a vállalatok statisztikai módszerekkel történő csoporto-

sításának. Eredményeink arról tanúskodnak, hogy a szegmentáltságot nem hagyhatjuk figyelmen kívül, és különösen így van ez akkor, ha a magyar gazdaság integrációjának kérdésével foglalkozunk. Az egyes szegmensek nem csak működési mintáikban és tudásfelhasználási praxisaikban különböznek, hanem integrációs mechanizmusaik is jelentősen eltérőek. Dolgozatunkban épp ezért hangsúlyozzuk a látszólag egységes magyar gazdaság egyes szegmenseinek diverzitását, és ezért hívjuk fel a figyelmet az integráltság újfajta értelmezésére. A dolgozat elején röviden ismertetett, a kapitalista rendszerek változataival foglalkozó irányzat egy új megközelítésének – a szegmentált kapitalizmus tézisének – hazai gazdaságra történő alkalmazása számos szakmai és tudományos lehetőséget rejt magában.

Munkánk során a munkafolyamat szintjén elemeztük az egy országban egymás mellett élő, eltérő kapitalizmusmodelleket képviselő vállalati szegmenseket. Olyan új kutatási irányzatról van szó, amely kiterjedt nemzetközi gyakorlatra támaszkodik. A munkavégzés minőségével, a munkavállaló munkavégzés során gyakorolt ellenőrzésével (*job control*) kapcsolatos empirikus tapasztalatok (pl. a *European Working Conditions Survey* (EWCS) 2005-ös és 2010-es felmérései) nem igazolják azokat az általánosan elterjedt szociológiai nézeteket, amelyek szerint a technológia fejlődése, a verseny kényszere vagy a tőkés gazdaság általános intézményi logikája (pl. a kapitalizmus sokfélesége) a munkafolyamatra jellemző munkaszervezeti formákat mechanikusan befolyásolná (Gallie 2012). A munkáltatók nagyon változatos, a munkavállalók tudás-felhasználási gyakorlatát, a munkafolyamatban megvalósuló ellenőrzésének mértékét (*job control*) növelő vagy korlátozó stratégiákat képesek kidolgozni és alkalmazni alapvetően azonos munkavégzési feltételek esetén. Miközben megfigyelhető a munkavállalók képzettségének általánosan emelkedő színvonala – amely cáfolja a dequalifikáció általános érvényesülését hangsúlyozó neomarxista nézeteket (pl. Braverman 1974) –, nem tapasztalható a munkavállalók munkafolyamatban érvényesülő ellenőrzésének általános növekedése. Másképpen megfogalmazva, a munkavégzéssel foglalkozó nemzetközi (pl. EWCS) és nemzeti felmérések (pl. a brit *skill* felmérések: 1992, 1997, 2001, 2006 és 2012) tapasztalatai szerint az elmúlt évtizedekben általánosan megfigyelhető trend a munkaerő képzettségének a növekedése. A képzettség növekedése azonban nem eredményezi automatikusan a munkavállalók munkavégzés feletti kontrolljának (*job control*) erősödését a tőkés gazdaság különböző intézményi klasztereiben (észak-európai, kontinentális, angolszász és mediterrán országsoportok). Például a munkavállalók munkavégzésben gyakorolt ellenőrzésével foglalkozó legfrissebb EWCS felmérés (2010) tapasztalatai szerint a munkafeladatok sorrendjének meghatározásában, a munkavégzés módszerének megválasztásában és a munkavégzés ütemének meghatározásában a brit munkavállalók lényegesen nagyobb autonómiával rendelkeznek, mint az ír vagy a mediterrán országok dolgozói, vagy akár mint a német és az osztrák munkavállalók. Mindazonáltal lényegesen alacsonyabb ellenőrzési lehetőséggel rendelkeznek a munkafolyamatban, mint az észak-európai országok és a holland munkavállalók. A legfrissebb kutatások adatai azt jelzik, hogy a tőkés gazdaság intézményi hatásai nem mechanikusan érvényesülnek a vállalati szinten, a vezetői kultúrák (stratégiák) fontos szerepet játszanak a munkavégzés tudás- és munkaerő-felhasználási mintáinak alakításában.

A jövőre vonatkozó feladatok közé tartozik a fent vizsgált mutatók szélesebb körű értelmezése és az összefüggések jobb megértése, az egyes vállalati szegmensek teljesítménymutatóinak összehasonlítása, valamint a korábban feldolgozott makrogazdasági (VoC) elméletek és a vállalati szektort elemző koncepciók szintetizálása.

Hivatkozások

- CEDEFOP (2010). *Jobs in Europe to become more knowledge- and skills-intensive*. CEDEFOP Briefing Note.
- Braverman, H. (1974). *Labor and monopoly capital: The degradation of work in the twentieth century*. New York: Monthly Review Press.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Gallie, D. (2007). *Employment Regimes and the Quality of Work*. Oxford: Oxford University Press.
- Gallie, D. (2012). *Skills, Job Control and the Quality of Work: The Evidence from Britain*. Paper prepared for the International Expert Conference on Job Quality, Copenhagen: Copenhagen Business School, 11th – 12th July.
- Greskovits, B. (2010a). *Evolving Patterns of Democratic Capitalism in Central-Eastern Europe*. Habilitációs tézisek. Debrecen: Debreceni Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar.
- Greskovits B. (2010b). *A Közép-Kelet Európai kapitalizmus sokszínűsége*. Habilitációs előadás, elhangzott: 2010. május 14. Debrecen: Debreceni Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar.
- Hall, P. A.–Soskice, D. W. (2001). *Varieties of capitalism: the institutional foundations of comparative advantages*. New York: Oxford University Press.
- Kapás J. (2012). *Institutional and developmental paths differences among developed countries: the varieties of capitalism. A literature review*. Kézirat. Debrecen: Debreceni Egyetem.
- Makó Cs.–Csizmadia P.–Illéssy M. (2010). A munkaszervezet, munkaidő-felhasználás, képzés és a munkával való elégedettség főbb jellemzői. In: Neumann L. (szerk.) *Munkahelyi foglalkoztatási viszonyok – 2010*. Budapest: Emóció Bt.
- Makó Cs.–Csizmadia P.–Illéssy M. (2011). *Organizational Innovation and Knowledge Use Practise: Cross-Country Comparison*. Tokyo: Institute of Economic Research.
- Martin, R. (2008). Post-socialist segmented capitalism: The case of Hungary. *Developing business systems theory. Human Relations*, 1. 131–159.
- Neumann L. (szerk.) (2010). *Munkahelyi foglalkoztatási viszonyok – 2010*. TÁMOP 2.5.2. Budapest: Emóció Bt.
- Salter, A.–Tether, B. (2006). *Innovation in Services. (Through the Looking Glass of Innovation Studies)*. Advanced Institute of Management.
- Sapir, A. (2005). Globalisation and the Reform of European Social Models. *Bruegel Policy Brief*. 01.

KETTÉVÁGOTT MUNKAPIAC, SZÉTFORGÁCSOLT TÁRSADALOM

Avagy hogyan dezintegrálják a magyar munkaerőpiacot
és a társadalmat az állami foglalkoztatáspolitikai beavatkozások,
különös tekintettel a közfoglalkoztatási programokra

Kulcsszavak: foglalkoztatás, foglalkoztatáspolitikai,
kirekesztés, szegénység, közfoglalkoztatás

Bevezető, háttér

A foglalkoztatás alapvető indikátorai azt mutatják, hogy a magyar munkaerőpiac szerkezete torzult: a kontinensen példátlanul magas a gazdaságilag inaktív aránya, a munkaképes korú népesség csupán kétharmada (63%-a) volt aktív gazdaságilag 2011-ben (*1. táblázat*). Ezzel párhuzamosan a foglalkoztatottsági arány is kiemelkedően alacsony, csupán 56%-os.¹ Ez az arány közel 10%-kal marad el az Európai Unió, és 15–20%-kal a gazdaságilag legfejlettebb uniós országok átlagától. A többi posztoszocialista országhoz hasonlóan a rendszerváltást követő gazdasági szerkezetváltás során tömegek veszítették el munkahelyeiket úgy, hogy a piacgazdaság által megkívánt képzettség hiányában nem sok esélyük volt újra munkába állni. A '90-es évek közepéig zajlott a hanyatlás, ekkor érte el a foglalkoztatás a mélypontját: 1996-ban az aktív korú népesség alig több mint fele dolgozott, és 42%-a inaktív volt. A környező posztoszocialista országoktól eltérően azonban a magyar foglalkoztatás beragadt a '90-es évek közepének szintjén: a gazdaság nem volt képes jól kihasználni a 2000-es évek konjunktúráját, csak enyhén (57%-ra) emelkedett a foglalkoztatottság, és az is elsősorban az iskolázottsági szintek emelkedésének, nem pedig a munkapiac számottevő bővülésének köszönhetően (Scharle 2008). A 2008-ban kezdődő válság emiatt nagyon súlyosan érintette a magyar munkaerőpiacot, amelynek hanyatlását az egyedülállóan bőkezű – ugyanakkor elsősorban nem a rászorulóknak, hanem a közép- és felsőbb osztályoknak kedvező – jóléti állam és a munkaerőpiactól történő távolmaradásra motiváló állami beavatkozások széles köre tovább fokozott.

E torz munkapiaci szerkezet okai változatosak. Megtalálhatjuk közöttük a rendszerváltás társadalmi feszültséget enyhítő megfontolásait, amelyek kapcsán az állam a veszteséges nehézipari üzemek leépítése következtében felszabaduló munkaerő számára olyan menekülési pályákat kínált fel, amelyek lehetővé tették, hogy az érintettek százezrei „emelt fővel” és a súlyos elszegényedést elkerülve távozhassanak a munkapiacról. Ez önmagában jól indokolható lépés volt, az azonban kevésbé, hogy a rendszerváltást követő 20 év során a mindenkori

¹ KSH 2010-es adatai: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/mpa19807_01_02a.html.

gazdaságpolitika fenntartotta azokat az „ösvényeket”, amelyek mentén az aktív korú munkaerő meglehetősen kedvező feltételek mentén kiléphetett a gazdasági aktivitásból (3. táblázat). Ezek közé tartoznak a korkedvezményes nyugdíjak, az elnézően kezelt rokkantsági nyugellátások, illetve az egyes szektorok számára kilobbizott korkedvezményes nyugdíjazási sémák (bányászat, kohászat, rendészet stb.). A jóléti rendszer e sajátossága igen jelentős tényezőnek bizonyult a magas gazdasági inaktivitás szempontjából: míg 1995-ben közel 400 ezer volt a munkaképes korú rokkantnyugdíjasok és korkedvezményes nyugdíjasok száma, addig 20 évvel a rendszerváltás után már ennek közel duplája (770 ezer fő). A rendszerváltás kezdetén alkalmazott, a társadalmi békét fenntartani hivatott bőkezű jóléti ellátások rendszerének, illetve azok fenntartásának köszönhetően a munkaképes korú lakosság közel harmada számára ma is valamilyen jóléti ellátás – rokkantellátás, anyasági támogatás, korkedvezményes nyugdíj – biztosítja a legális jövedelmet.

Az egyedülállóan alacsony foglalkoztatottság másik fontos összetevője a gyermeket nevelő anyák munkapiaci helyzete: a nők alig több mint fele (2011-ben 55%-a) jelenik meg a munkaerőpiacon. A női inaktivitás okai komplexek, de egyik legfontosabb motorja a hazai családtámogatási rendszer, mely nem csupán Európában, de talán a világon egyedülállóan nagyvonalú: gyerekenként két (GYED), illetve három (GYES) évig nyújt készpénzes támogatást a gyermekükkel otthon maradó nők számára. A 0–6 éves gyermeket nevelő nők száma félmillió körüli. Bálint és Köllő (2008) szerint az anyák átlagosan 4,7 évnyi otthonlét után hagyják el a gyermektámogatási rendszert; becslésük szerint amennyiben ez az idő csak fele ilyen hosszú lenne, az önmagában 2,5–3%-kal növelné meg a teljes foglalkoztatottságot. Az anyasági ellátás, de különösképp a gyermek születését követően három évig igényelhető GYES a gyakorlatban – és különösen a krónikus gazdasági depresszióval sújtott régiókban, valamint az alacsonyan képzett nők esetében – egyfajta szociális támogatássá vált: a több gyermeket egymást követően szülő anyák ezzel hosszú évekre minden egyéb feltételtől független ellátásban részesülnek. A nők foglalkoztatási szintje hazánkban ugyan csak kevéssel marad el az OECD átlagától, az anyasági támogatások fizetett munkától visszatartó erejét azonban jól jelzi, hogy az anyák foglalkoztatottsága valamennyi tagország közül Magyarországon a legalacsonyabb, és ezen belül is különösen a kisgyermeket (0–2 éves korú) nevelőké (Köllő 2012). A többgyermekes anyák visszatérését a munka világába a hosszú távollét mellett az is nehezíti, hogy a munkapiac rendkívül rugalmatlan, és alig tartalmaz olyan ösztönzőket, amelyek a munkaadókat a kisgyermekes női munkavállalók igényeihez történő rugalmas alkalmazkodásra készítené.

A magas inaktivitás és alacsony foglalkoztatottság harmadik hangsúlyos eleme a magyar munkaerő alacsony képzettségi szintje, valamint az alapfokú képzettséggel rendelkező munkaerő példa nélküli módon alacsony foglalkoztatottsági szintje. E népesség kiugróan alacsony jelenléte a munkaerőpiacon a teljes foglalkoztatási rátában mutatkozó elmaradás több mint felét magyarázza (Fazekas–Scharle 2012). A munkaképes korú népesség 28%-a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezik, s e népesség mindössze negyede tud elhelyezkedni, míg kétharmada teljesen a munkapiacon kívülre szorul, gazdaságilag inaktívvá, eltartottá vált. Más országok helyzetével összehasonlítva Magyarországon két fontos sajátosság azonosítható: (1) az alapfokú képzettséggel rendelkezők magas, de nem egyedülállóan magas aránya (a dél-európai országokban például jellemzően magasabb), illetve (2) a munkapiac által megkövetelt magas képzettségi szint. A képzettségi szintek munkapiac által elismert értéke az egész kelet-közép-európai régióra jellemző sajátosság, nem csupán hazánkra.

E két sajátosság együttese azonban kockázatos vegyüléket szült: míg a mediterrán országokban ugyan sokkal magasabb az alapfokú képzettségük aránya, a foglalkoztatottsági szintjük mégis meglehetősen magas. Ezzel szemben a kelet-európai országokban legalább szakvégzettségre van szükség ahhoz, hogy a munkaerőpiacon – helyjel-közzel stabil – státuszt szerezzen az egyén. Itt a szerzett képzettséget, úgy tűnik, a piac alacsonyabbra értékeli: a vállalkozások magasabb végzettséget kívánnak meg az azonos munkahelyek betöltéséhez, mint a mediterrán régióban. Másrészt az alacsony képzettségűeket foglalkoztató tradicionális kisvállalkozások ebben a régióban rendkívül gyengék, mivel a szocializmus időszakában ezeket felszámolták, újratertődésüket pedig súlyosan korlátozzák a kisvállalkozások magas adminisztrációs terhei, valamint a foglalkoztatás magas költségei (a minimálbér, illetve a rájuk tevődő járulékok magas szintje).

Mindeközben különböző forrásokból – időmérés-felvételek, kvalitatív szegénység-kutatások, munkapiaci aktivitást széles értelemben kérdező felvételek (Elek et al. 2009, Messing 2006, Szalai 2004, Virág 2008, Vági 2002, Marketing Centrum 2011) – ismert tény, hogy az alacsony végzettségűeknek egy igen jelentős része valójában végez értékteremtő munkát, csak hogy azt, éppen a magas költségek és a kiszolgáltatottság miatt, a „hivatalos” kereteken kívül, az alkalmi és egyéb nem bevallott munkák piacán teszi. A társadalom e szelete – közülük jelentős számban romák – alkotja a mezőgazdaság, építőipar és egyéb munkaerő-igényes ágazatok nagyon olcsó, nagyon rugalmas és teljesen kiszolgáltatott napszámostömegét.

E három tényezőt, de különösen az utolsót tovább erősíti az egyre jobban kiterjedő, elhibázott munkaerő-piaci politikák sora, melyek közül első helyen érdemel említést a közfoglalkoztatás rendszere. Az alábbi cikk a továbbiakban erre fókuszál.

Foglalkoztatáspolitikai válaszok

Habár létszámában az inaktívknál kevésbé jelentős a gazdaságilag aktív, ám munkanélküli népesség, a foglalkoztatáspolitikai eszközök elsősorban őket célozzák meg. Kétségtelen ugyanakkor, hogy az utóbbi években voltak kormányzati intézkedések arra vonatkozóan, hogy a munkaképes korú, ám gazdaságilag inaktív népesség száma csökkenjen. Ezen intézkedések (a karkedvezményes nyugdíjak korlátozása, a rokkantnyugdíjasok jogosultságának felülvizsgálata) komoly társadalmi feszültségek gerjesztésének árán, de valamelyest valóban korlátozták a hozzáférők számát, visszafogták az ellátottak körét: a karkedvezményes nyugdíjban részesülők száma 2010-ről 2011-re 12%-kal, míg a rokkantnyugdíjasok száma 8%-kal csökkent. A szűkülés azonban már egy évvel korábban megkezdődött: a karkedvezményes nyugdíjasok száma három év alatt (2009-ről 2011-re) 20%-kal, a munkaképes korú rokkantnyugdíjasoké pedig 15%-kal csökkent.² A csökkenés legfőbb mozgatórugója azonban a közpolitikai lépésekhez képest sokkal inkább demográfiai jellegű volt: ugyanis a rendszerváltást követően tömegesen rokkantsági nyugdíjba menekülő népesség egy számottevő szelete elérte az öregségi nyugdíj korhatárát. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a foglalkoztatottságot tekintve ezeknek az intézkedéseknek csak nagyon gyenge hatása mérhető: a munkavállalók száma 55 ezer fővel bővült 2012 első negyedében, amely kevesebb, mint az állam által finanszírozott közfoglalkoztatotti³ népesség lélekszáma – vagyis az értékteremtő piaci fog-

² Saját számítás Fazekas–Scharle (2012) adatai alapján.

³ A közfoglalkoztatás jelenleg érvényben lévő kereteit a 2011. évi CVI. Törvény teremtette meg. A törvény

lalkoztatottság nem bővült. Aggasztó jelenség az is, hogy munkanélküliek arányát túlszárnyaló mértékben emelkedik a tartós munkanélküliek aránya: míg 2009-ben a munkanélküliek 43%-a, addig 2010-ben és 2011-ben már 51%-a volt 12 hónapnál hosszabb ideig munka nélkül (KSH 2011).

A tartós munkanélküliek magas és növekvő arányára válaszul a foglalkoztatáspolitikai egyetlen, ám költségvetési szempontból annál drasztikusabb eszközhöz nyúlt: sehol nem tapasztalt módon bővítette a közfoglalkoztatást. Ilyen, vagy ehhez hasonló programok léteznek ugyan más országokban is, ám a magyar közfoglalkoztatási rendszer kiterjedtsége nemigen hasonlítható más országokéhoz. Másutt ugyanis általában a népesség speciális csoportjainak – drog- vagy alkoholfüggőségből rehabilitált, börtönből szabadult embereknek – ajánlanak közmunkát; vagy nagy volumenű infrastrukturális beruházások, ágazati fejlesztések (autópálya építkezések,⁴ vízügyi beruházások) esetében fordul elő nagy tömegek közfoglalkoztatása. De olyan külföldi gyakorlatot nem ismerünk, amely a tartós munkanélküliséget ezzel az eszközzel szinte önmagában, egyéb szolgáltatások biztosítása – képzés, intenzív munkakeresési szolgáltatások – nélkül kívánta volna kezelni.⁵ A nemzetközi tapasztalatokra vonatkozó elemzéseket áttekintve megállapítható, hogy a közfoglalkoztatási programok általában nem hatásosak a programban részt vevők későbbi foglalkoztatási esélyeit tekintve – sőt nemritkán egyenesen hátráltatják a munkanélküliek nyílt munkapiacra történő elhelyezkedését (Lengyelországról Kluge 2010, Romániáról Planas–Benus 2006).

A hazai expanziót 2009-ben az *Út a munkához* program indította el, mikor egyetlen év alatt meghétszereződött (21 ezerről 135 ezerre nőtt) a közfoglalkoztatottak száma. A bővítést az új, jobboldali kormány is folytatta: 2010-ben 165 ezer, 2012-ben 203 ezer közfoglalkoztatottat terveztek alkalmazni, de a 2013-as költségvetés is arra utal, hogy a kormányzat a szűkülő gazdasági környezet közepette is további jelentős bővítéssel számol e téren. Nem véletlen azonban, hogy más országok óvatosságnak az aktív foglalkoztatáspolitikai eszközök e fajtájával: egyetlen tanulmány, modell vagy létező tapasztalat nem bizonyítja, hogy a közfoglalkoztatás hatékony eszköz volna a tartós munkanélküliek munkaerőpiacra történő tömeges visszajuttatásában, sőt ellenkezőleg: a magyarországi tapasztalatok is azt mutatják, hogy a közfoglalkoztatottaknak kisebb az esélye arra, hogy a programból kikerülve munkát találjanak, mint annak a munkanélkülilinek, aki nem vett részt közfoglalkoztatásban. A legfrissebb e tárgyban készült kutatás az *Út a munkából* hatását vizsgálta 2009 folyamán (Váradai Mónika et al. 2010). A kutatók megállapítják, hogy a közfoglalkoztatásban részt vevők munkapiaci esélyei nem növekedtek, hanem ellenkezőleg „*a munkanélküliek közül azok, akik nem végeztek közmunkát, két és félszer nagyobb arányban jutottak újra munkához... Adataink szerint a közfoglalkoztatásban való részvétel [...] a munkaerőpiacra való visszake-*

előírja, hogy minden munkaképes korú álláskereső vagy szociális ellátásban részesülő munkanélküli személynek 12 hónap alatt minimum 30 napot kell közfoglalkoztatottként dolgoznia. A munkát elsősorban önkormányzatok és nagy állami vállalatok (MÁV, Vízügy) biztosíthatják, de lehetnek foglalkoztatók civil szervezetek, egyházak is úgy, hogy a foglalkoztatás költségeinek 90%-át a költségvetés fedezi. Az a személy, aki bármely okból nem tesz eleget a 30 napos közfoglalkoztatási kényszernek (vagy akinek 30 napon belül bármely ok miatt felmondanak), két évre kikerül a szociális ellátó rendszerből. A 8 órás munkavégzés esetén biztosított közfoglalkoztatotti minimálbér (47 ezer Ft) jóval alacsonyabb a minimálbér (78 ezer Ft), valamint a létminimum összegénél is (60–83 ezer Ft háztartástípustól függően).

⁴ Szlovákiában például a közfoglalkoztatás bővítését az autópálya-építéseknel kamatoztatták.

⁵ A közfoglalkoztatás-programok egyetlen képzési eleme az általános iskolát be nem fejezett munkanélküliek iskoláztatására vonatkozik.

rülés esélyeit rontja [...]. Az Út a munkához program a valóságban a közfoglalkoztatottság konzerválása, vagy a minden ellátásból való kikerülés alternatíváit kínálja az emberek többsége számára” (Bass 2010:60).⁶ További becslések és vizsgálatok is készültek: ezek szerint az iskolázatlanok esetében a közfoglalkoztatásnak szignifikáns negatív hatása van az elhelyezkedési esélyekre, az iskolázottabbak esetében pedig nincs kimutatható hatása (O’Leary 2000, Csoba–Nagy 2011, Köllő–Scharle 2011, Köllő 2009). Ebben szerepet játszik az is, hogy a közfoglalkoztatáshoz – ritka kivételektől eltekintve – nem társul semmilyen szakmai támogatás, álláskeresési tréning, tovább- vagy átképzés, intenzív álláskeresési konzultáció avagy egyéb, az elhelyezkedést segítő szolgáltatás. Fél évtizeddel ezelőtt is hasonló volt a helyzet, amikor az ÁFSZ BAZ megyei életút-adatbázisát elemezve Tardos Katalin az alábbi következtetést vonta le „...*jobban leírná a valóságot, ha ezeket az embereket »időszakosan foglalkoztatott munkanélküliekként« tartanánk nyilván. (...) A munkaügyi központok mintha »le is mondtak volna« arról, hogy ezeket az embereket a többi aktív foglalkoztatási eszköz segítségével az elsődleges munkaerőpiacra próbálják meg visszasegíteni.*” (2006:19).

E rendszer ráadásul az aktív foglalkoztatáspolitikai eszközök közül talán a legdrágább, hiszen fedeznie kell a közfoglalkoztatotti minimálbért, az azt terhelő adó- és járulékkerhetket, a közmunkások munkafelszerelését, valamint a munkaszervezés adminisztratív és egyéb ráfordításait. A költségek a minimálbér folyamatos emelkedése, illetve az adószabályok módosulása miatt elszakadnak a foglalkoztatottak számának bővülésétől: 2009-ben 48 milliárd, 2010-ben 97 milliárd és 2012-ben 140 milliárd forintot tervez(ett) a költségvetés e célra fordítani.⁷ Az összeg hatalmas, a teljes foglalkoztatáspolitikai költségvetés több mint négyötöde, ami egyben azt is jelenti, hogy minden egyéb – akár hatékonyabbnak bizonyult (bértámogatás, utazási támogatás, képzési támogatás stb.) – szolgáltatástól elszipkázza a forrásokat. A rendszer fenntartása mellett tehát nagyon meggyőző érveknek kellene szólniuk.

A különböző munkanélküli ellátásban és foglalkoztatási eszközökben részesülők száma, egymáshoz mért arányai 2009-ben nagy változást mutatnak, melynek oka többes: egyrészt a fent említett közfoglalkoztatási programok bővülésével, másrészt az ellátásban nem részesülők számának növekedésével, harmadrészt a munkanélküli segélyben részesülők bővülésével magyarázható.

E markáns változásokat két hatás okozza: az egyik a 2008-as világgazdasági válság, amely valóban jelentősen szűkítette a munkaerő-szükségletet: 2009 második negyedében az egy évvel korábbinál 140 ezerrel kevesebb foglalkoztatottat regisztrált a KSH (KSH 2011). A másik viszont az „ingyenebéd-hatás”: vagyis ahogy bővül a közfoglalkoztatásra szánt pénzügyi keret, úgy kerül át a munkaerő az elsődleges munkapiacról a támogatott munkapiacra. Hogy melyik hatás milyen mértékben járult hozzá a korábban sosem tapasztalt bővüléshez, nem tudjuk, de valószínűsíthetjük a közfoglalkoztatás drasztikus bővülésének munkapiaci kiszorító hatását is: azt a munkaerőt is támogatott foglalkoztatás keretei között alkalmazzák a munkaadók, akik egyébként a piac is felszívott volna, illetve olyan egyént is alkalmaznak közmunkásnak, aki némi

⁶ Korábbi vizsgálatok is nagyon hasonló megállapításra jutottak: Galasi–Lázár–Nagy (2003) szerint a közfoglalkoztatottak más aktív foglalkoztatáspolitikai eszközt igénybe vevőkhöz képest kisebb eséllyel helyezkednek el – mindezt a regionális, iskolázottsági szelekciós torzítás figyelembevételével kalkulálták; Firle–Szabó (2007) a KSH munkaerő-felmérésére alapozva hasonló következtetésre jutottak: az azonos iskolai végzettségű, korú, nemű és családi helyzetűekhez hasonlóan a közfoglalkoztatottak mérhetően alacsonyabb eséllyel tudnak a program végzetével elhelyezkedni.

⁷ Összehasonlításképp, 2012-ben többet tervez a költségvetés közfoglalkoztatásra költeni, mint amennyit a közoktatás egyedülálló mértékű szűkítésével tervezett megtakarításokon, a felsőoktatás reformján „nyer”.

személyre szabott szakmai segítséggel, átképzéssel vagy a földrajzi mobilitását elősegítő támogatással az elsődleges munkaerőpiacon is el tudott volna helyezkedni.

Közelkép

Ahhoz, hogy jobban megérthessük, mi rejtőzik a makroszintű adatok mögött, érdemes helyi szinten vizsgálni a munkaerőpiac működését, illetve áttekinteni az állami foglalkoztatási politikák településszintű megvalósulásának sajátosságait.

Ilyen kutatás – ismereteim szerint – az elmúlt két évben nem készült, tehát a mélyfúrás arról az időszakról szól, amikor az állami foglalkoztatáspolitikai más hangsúlyokat tartalmazott. Annyiban azonban mindenképp használhatóak a 3 éven belül készült kutatások anyagai, amennyiben azok a jelenlegi trendeknek – *workfare*,⁸ fegyvelmező segélyezési politika, közfoglalkoztatás expanziója – megfelelnek. Az alábbiakban elsősorban Molnár Emiliával közösen készített kvalitatív vizsgálatunkat (Messing–Molnár 2011a, 2011b), illetve az *Út a munkához* hatásvizsgálata kapcsán megjelent tanulmányokat (Bass 2010, Csoba–Nagy 2011, Váradi 2010, Virág–Vida 2010, Köllő–Sharle 2012) használja fel.

Munkaerőpiac szegényeknek, iskolázatlanoknak: a békaperspektíva

A hazai szociológia az elmúlt években számos kvalitatív kutatással járult hozzá a települési szintű munkaerőpiac működésének és a szegény, aluliskolázott népesség alkalmazkodásának megismeréséhez. Annak ellenére, hogy az országban igen jelentős különbségek tapasztalhatóak a régiótól, illetve a település jellegétől, méretétől függően, egyértelműen felrajzolhatóak a főbb mechanizmusok. A kutatások rámutatnak arra, hogy a szociális és családi ellátások, a támogatott foglalkoztatás, valamint a piaci munka elérhetősége és mértéke szoros összefüggésben állnak egymással, a szegény, iskolázatlan népesség pedig olyan stratégiákat alakít ki, amelyeket a jövedelemmaximalizálás jellemez. Azokon a területeken, ahol nagyon korlátozottak a munkalehetőségek, az alacsony képzettségű munkaerő az állami transzferjövedelemeket alkalmi, napszámosmunkákkal egészítik ki: „*Szinte minden háztartásban több, egymást kiegészítő jövedelem-forrás van: a segélyt vagy családi támogatásokat kiegészítik az időszakos közcélú munka jövedelmei, amikor ez nincs, akkor pedig az alkalmi munkából származó jövedelem*” (Messing–Molnár 2011a:72).

Minden erre vonatkozó kutatás kiemeli, hogy a munkanélküliség, de még az inaktivitás sem azonos a dologtalansággal, csak éppen az érintett családok nem feltétlenül a legális munkapiac szegmenseiben kapcsolódnak be a foglalkoztatásba: „*A rendszeres, bejelentett munka,*

⁸ A *workfare* a szociális ellátás munkához történő rögzítését jelöli. Hazánkban ennek alapját a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról szóló 1993. évi III. törvény 2011-ben történt módosítása és annak 36. § (2). bekezdés e) pontjában megfogalmazott rendelkezése teremti meg, mely szerint 2012-ben az aktív korúak ellátására jogosult lakosok ellátását meg kell szüntetni, ha 2011-ben nem rendelkeztek az előírt 30 napi közfoglalkoztatással/egyéb foglalkoztatással. Az érintetteket rendkívül kiszolgáltatottá teszi a közfoglalkoztatás és a szociális juttatások rendszereinek olyan módon való összekapcsolása, amely alapján az, aki nem végez (tehát az is, akinek nem ajánlanak fel) évente 30 napnyi közfoglalkoztatást, vagy akinek bármely okból kifolyólag felmondanak ez idő alatt, az egyes szociális juttatásokból is több évre kizárják, vagyis ellátatlanul marad.

főképp a képzetlenek, nők, a fiatalok és a romák számára gyakorlatilag elérhetetlennek tűnik a hátrányos helyzetű térségekben. A családok, mivel segélyekből és szociális transzferekből nem tudnak megélni, egy másodlagos munkapiacra jutnak jövedelemhez, ahol az alkalmi és a feketemunka mellett (némiképp azzal konkurálva) jelenik meg a közfoglalkoztatás lehetősége is” (Bass 2010:54). E csoportok kiszorulása az elsődleges munkapiacról – a gazdasági válság mellett – több egymást erősítő ok hatására vezethető vissza, melyek közül a legfontosabbak: a minimálbér magas szintje, amelyet járulék- és adóterheivel együtt az alulképzett munkaerő gyakran nem képes kitermelni (Köllő 2010, Scharle 2008); a legális munkapiac megrövidülése; a menetrendjét tekintve is rossz és drága közlekedés, mely megakadályozza a munkahelyre történő ingázást (Bartus 2012), valamint az állami foglalkoztatáspolitikai torzításai. Jelen írás szerzője – egy korábbi, széles körű terepmunkán alapuló kutatása kapcsán – amellett érvelt, hogy a statisztikai értelemben vett inaktív, avagy tartósan munkanélküli népesség a valóságban racionális számítások mentén optimalizálja az elérhető jövedelemforrásokat: „A szegények zöme tudatos stratégiát alkalmaz a különböző jövedelemforrások maximalizálása érdekében, és a társadalomban elterjedt közkeletű elképzeléssel ellentétben tudatosan optimalizálja a jövedelmeit, és zsonglörködik a különböző forrásból nyerhető bevételekkel” (Messing–Molnár 2011a:21).

Bass László (2010) az *Út a munkához* hatásait vizsgáló kutatás keretében a leghátrányosabb helyzetű kistérségek reprezentatív mintáján (tehát az e kérdés kapcsán leginkább érintett népesség körében) készített felmérésben megállapította, hogy a családok csupán fele realizál munkajövedelmet kizárólag a legális foglalkoztatásban. A vizsgált településeken élők negyede az elsődleges munkapiacról ugyan kiszorult, de az állami transzferjövdelemmel mellett alkalmi, illetve szürkemunkát⁹ végez, és további 13%-a „*két lábon áll*”, vagyis piaci és szürkefoglalkoztatásból párhuzamosan származik jövedelme. Vagyis az érintett településeken a családok közel fele érintett a szürkefoglalkoztatásban, és csupán 13%-a él kizárólag állami transzfer-jövedelemekből, azaz segélyekből és támogatásokból.

Érdemes közelebbről is megvizsgálni a szürkefoglalkoztatás jelenségét, működési mechanizmusait annak érdekében, hogy értsük, miért nem jelenik meg e népesség a legális munkaerőpiacon. Az alkalmi munkák piaca nagyon differenciált „*[...] a skála a majdnem hivatalos foglalkoztatásnak tekinthető [részben] munkavállalói kiskönyvvél végzett, rendszeres jövedelmet biztosító szakmunkáktól a teljességgel rendszertelen, totális kiszolgáltatottságot jelentő és csak minimális jövedelmet termelő napszámosmunkákig terjed. A munka világához egyáltalán nem kapcsolódó segélyezetttek sokkal kevesebben vannak, mint azok, akik – akár legálisan, akár feketén – dolgoznak*” (Messing–Molnár 2011a: 77–78).

A tapasztalat szerint helyben a bejelentés nélkül végzett munkának jóval nagyobb presztízse van, mint akár a támogatott foglalkoztatásnak, akár a segélyezésnek. Egyrészt – szemben a közfoglalkoztatással – minden érintett szereplő és a helyi közösség is valós, értékteremtő munkának tekinti. Másrészt gyakran a helyi elit maga is érdekelt a szürkefoglalkoztatás fenntartásában: az önkormányzat azért, mert költségvetését nem (vagy kevésbé) terhelik az eseti önkormányzati segélyek; a helyi elit pedig azért, mert saját vállalkozásaiban, gazdaságaiban foglalkoztatja olcsón az alkalmi munkásokat; a közösség pedig azért, mert morálisan sokkal inkább elfogadhatónak tartja, hogy munkával keresik a pénzt a szegények, mint ha passzívan a segélyre várnak (Hamar 2010).

⁹ Azt a munkavégzést értjük ez alatt, amelyet a munkáltató nem, vagy csak részben jelent be, ezért nem, vagy csak részben fizet adót és járulékokat.

Kutatások, számítások (Bass 2010, Firle–Szabó 2007) is arra a következtetésre jutottak, hogy a szürkefoglalkoztatás nagyobb esélyt jelent az elsődleges munkapiacra történő visszatérésre, mint a közfoglalkoztatás. „*Adataink szerint ez a (számos egyéni és társadalmi hátránnyal járó) munkavégzés nagyobb eséllyel vezethet vissza a munkaerőpiacra, mint a közfoglalkoztatásban való részvétel*” (Bass 2010:61).

Helyi szinten közismert tény, hogy a munkanélküli, gazdaságilag inaktív státuszú népesség egy jelentős hányada a valóságban dolgozik: minden szereplő pontosan tudja, hogy ki hol vállal munkát, mivel egészíti ki jövedelmét. Sőt: kisebb településeken gyakran maguk a település vezetői egyben a legfőbb foglalkoztatók is, mind a legális, mind pedig a szürkegazdaságban: „*A napszámosmunka, még ha informálisan végzik is, teljesen nyilvános, léte köztudott [...], hogy csak és kizárólag segélyekből nem lehet megélni, így az önkormányzat terheit csökkenti, ha az emberek pénzt keresnek, és kevesebb átmeneti segélyt kell fizetni, kevesebb díjhátralékos probléma van stb. [...] Másrészt sokszor maguknak az önkormányzati alkalmazottaknak és vezetőknek is vannak földjeik, ahol maguk alkalmaznak napszámosokat*” (Vida–Virág 2011:115).

A szürke- – bejelentést, adózást és járulékfizetést nélkülöző – munka elterjedtsége és a szegények megélhetésében játszott meghatározó szerepe tehát egy olyan realitás, amellyel akkor is számolni kell, ha azt a statisztika nem látja. Ebbe a – kétségtelenül igazságtalan, ám mégiscsak működő – rendszerbe avatkozott a közfoglalkoztatás expanziója és a segélyek közfoglalkoztatási részvételhez (illetve esetenként egyéb elvárásokhoz, pl. rendben tartott porta, megfelelő higiénés körülmények, egy főre jutó négyzetméterszám stb.) kötése.

Szakpolitikai foglalkoztatáspolitikai válaszok megvalósulása helyi szinten

Az elmúlt két és fél évben nem készült olyan kutatás, mely a közfoglalkoztatás expanziójának hatásvizsgálatát, tapasztalatainak elemzését adta volna. Az *Út a munkához* program első néhány hónapját vizsgálta ugyan egy kutatócsapat Váradi Mónika Mária vezetésével 2009-ben, valamint Csoba, Nagy és Szabó (2010) az aktív munkaerő-piaci programok értékelése keretében, azóta azonban annak ellenére sem készült ilyen jellegű kutatás, hogy számos szabályozási és finanszírozási változás történt, és a folyamatos növekedés mellett mára a százmilliárdos nagyságrendet is meghaladja¹⁰ a programra fordított állami kiadások mértéke. A politikai pártok és döntéshozók – bal- és jobboldaliak egyaránt – minden jel szerint a kutatási eredmények és a nemzetközi tapasztalatok ellenére is vagy abban hisznek, hogy ez a program az egyetlen, de legalábbis a legjobb eszköze a munkapiacról kiszorultak helyzetének kezelésére, vagy más okból érdekeltek a rendszer fenntartásában.

Miközben meglehetősen széles politikai konszenzus bontakozott ki a közfoglalkoztatással kapcsolatban, a költségein és hatékonyság hiányán túl további súlyos problémákat vet fel a jelenlegi közfoglalkoztatási rendszer. Az alábbi fejezet a program három olyan tulajdonságát mutatja meg, amelyek következménye a helyi közösségek és munkapiac dezintegrálása. Egyrészt kiszorító hatásán keresztül torzítja a helyi munkaerőpiacot, másrészt *workfare* jellegénél fogva a tartósan munkanélkülieket kiszolgáltatottá teszi a helyi hatalomnak, hűbéri jellegű viszonyokat hoz létre, harmadrészt pedig jelentős korrupciós potenciált képvisel.

¹⁰ 2012-re 132 milliárd Ft-ot tervez a költségvetés e célra fordítani.

Kiszorító hatás

A rendszer kiszorítja az alkalmi munkák piacáról azokat, akiket a közfoglalkoztatásba von azáltal, hogy törvényileg tiltja a párhuzamos munkavállalást, és azzal fenyeget, hogy két évre kizárja a közfoglalkoztatás és a szociális ellátórendszer egészéből azt a személyt, akit nem bejelentett munkavállaláson kap. A kiszorító hatás másik eleme az, hogy az elsődleges munkaerőpiacról is elszipkázza a munkaerőt azáltal, hogy az önkormányzatok, illetve annak intézményei nemritkán korábban közalkalmazotti státuszban dolgozókat – önkormányzati adminisztrátoroktól kezdve az iskolai takarítókig – foglalkoztatnak vissza közmunkásként (Csoba–Nagy–Szabó 2010, Messing–Molnár 2011). Nem tudjuk, hogy ez utóbbi gyakorlat mennyire elterjedt, de terepkutatások és sajtóhírek számos ilyen esetet regisztráltak (pl. Messing–Molnár 2011, fn.hu 2012. szept. 19).

Nézzük előbb az első komponenst. Számos kvalitatív kutatás mutat rá arra, hogy a települések többsége – már csak önéreklől vezérelve is – megpróbálja intelligens módon összehangolni a közfoglalkoztatás rendszerét az alkalmi foglalkoztatási igényekkel. Kisebb települések – ahol jól átlátható az atipikus munkának mind a keresleti, mind a kínálati oldala, valamint a közfoglalkoztatási igények és lehetőségek köre, sőt ahol gyakran a kéttípusú munkaadó és munkavállaló azonos – jól illesztk egymáshoz e két szférát. „[...] a munkanélküliek közcélú vagy közhasznú munkája, ahogy ma, úgy korábban is igazodott a feketegazdaság rendszeréhez. Az önkormányzatok figyelembe veszik a dömping munkacsúcsok időszakát, és a közmunkások behívását is ehhez igazítják. Az éssznépi összekacsintásban mindenki részt vesz” (Hamar 2010:69). Nagyobb települések esetén azonban, ahol nem átláthatóak a keresleti-kínálati viszonyok, a közfoglalkoztatást szervező intézmények nemhogy nem alkalmazkodnak az alkalmi, szezonális munkák piacához, de nem is tolerálják, ha egy munkanélküli ilyen típusú munkát vállal. A segélyezettnek jobb esetben döntenie kell, melyik munkavállalási formát – az esetleges, de nagyobb jövedelemmel kecsegtető alkalmi munkát, vagy a kiszámítható, de szintén időszakos és alacsony jövedelmet termelő közmunkát – választja. Az új szabályozás azonban minden korábbinál szigorúbb a be nem jelentett munka megítélésében: akit ilyen munkavállaláson kapnak, több évre kizárják a szociális ellátórendszerből. Pedig az elemzések azt mutatják, hogy a közfoglalkoztatás rendszere sem arra nem alkalmas, hogy visszavegyesse a tartós munkanélkülieket a munkapiacra, sem pedig arra, hogy visszaszorítsa a szürkefoglalkoztatást (ld. „az önkormányzatok többsége elnéző-támogató módon viszonyul a feketemunkához” – Várad 2010:79). Ahogy fentebb kifejtettük, e magatartás mögött jól kitapintható érdekek húzódnak meg, melyeket tovább fűt a közfoglalkoztatásra szánt források erőteljes expanziója, valamint a közfoglalkoztatotti bér minimálbér alatti szintje. E két tényező együttese az önkormányzatok állandó forráshiányával ötvözve arra ösztönzi a helyi hatóságokat, hogy akit csak lehet, közalkalmazotti státusz helyett közfoglalkoztatottként alkalmazzanak. A terepmunkák tanulsága alapján elmondható, hogy az önkormányzat saját adminisztrációjában és intézményeiben korábban közalkalmazotti státuszban foglalkoztatott embereket helyettesít közfoglalkoztatottakkal. Ez ugyanis az önkormányzat számára gyakorlatilag ingyenes megoldás, és nincsen akadálya. A makroszintű adatokban ezt a jelenséget az érettségizett és felsőfokú végzettséggel rendelkező közmunkások megjelenése, illetve számuk növekedése jelzi.

Az alábbi idézet jól szemlélteti, hogy milyen következményekkel járt az önkormányzatok számára gyakorlatilag ingyen elérhető munkaerő: „A közcélú foglalkoztatás büdzséje felülről nyitott, tehát ameddig van RÁT-os [RÁT = rendelkezésre állási támogatás] a városban, és van

jelentkező, aki foglalkoztatni akarja, addig az állam fedezi a foglalkoztatott bérének 95%-át, az önkormányzat pedig a fennmaradó 5%-ot. Nyilvánvaló, hogy nincs annyi munka, mint ahány közcélú munkás. Ezt bizonyítja egyrészt, hogy 2008-ban, amíg rosszabb feltételekkel lehetett közcélú munkásokat foglalkoztatni az önkormányzat csupán 183 közcélú munkást alkalmazott a városban, többnyire egyetlen hónapra [2009-ben ez a szám 800 fő feletti volt]. A hirtelen támadt hatalmas munkaerő alkalmazásának lehetőségét és egyben kényszerét különböző módon oldják fel a foglalkoztatók: van, aki a meghatározott munkaidő töredékében dolgoztatja a munkásokat, van, aki más (akár saját üzleti vállalkozásában) munkát is végeztet velük, de a legtöbb esetben egyszerűen látszattevékenységekkel töltik ki a munkaidőt” (Messing–Molnár 2009:48).

A foglalkoztatotton kívül tehát a jelenlegi rendszerben senki nem érdekelt abban, hogy a közfoglalkoztatást piaci foglalkoztatás váltsa fel. Sőt ennek pont az ellenkezőjére csábítja a rendszer az érdekelteket.

Intézményesült kiszolgáltatottság, diszkriminációs terep

A közfoglalkoztatás nem csupán a helyi munkaerőpiac torzításában játszik fontos szerepet, hanem a helyi társadalom dezintegrálásában is. Teszi ezt azért, hogy – különösen a piaci munkahelyekkel nem rendelkező, kisebb településeken – a tartósan munkanélküli emberek minden téren az önkormányzatnak, pontosabban annak vezetésének válnak kiszolgáltatottá. Az önkormányzat hatóság, a helyi szolgáltatásokat biztosító intézmény, és egyúttal az alacsony képzett tartós munkanélküli népesség számára szinte az egyetlen munkaadó is (és nemritkán a feketemunka piacának kapuőre is). Ez a rendszer – melyben a munkanélküli szegények minden viszonylatban ugyanannak a személynek (illetve személyek szűk csoportjának) kliensévé válnak – hűbéri viszonyokat teremthet. Ez történik azokon a kisebb településeken, ahol a település vezetőinek attitűdjét egyszerre jellemzik az etnikai előítéletek és a rendpártiság, vagy ahol a településvezető nem szolgáltatóként, hanem népnevelőként definiálja saját szerepét. Az országos médiában legismertebbé vált példák az ilyen rendszerre Érpatak vagy Gyöngyöspata, de sok más településen is hasonló viszonyokat teremt a közfoglalkoztatás és a segélyezés összekapcsolása, a szociális rendszer *workfare* jellegének erősödése és a felügyelet (jogi, munkaügyi, munkabiztonsági) szinte teljes hiánya. Az ilyen településeken a közfoglalkoztatási és a hatósági jogköröket együttesen a helyi cigányság megkülönböztetésére, stigmatizálására, megfélemlítésére és kirekesztésére használják a helyi vezetők. A kiszolgáltatottság szabad teret enged a hátrányos megkülönböztetés számára, ami leggyakrabban etnikai alapon történik, de történhet politikai lojalitás vagy vallási törésvonalak mentén is. Jogvédő szervezetek (TASZ, NEKI) számos diszkriminációs esetet regisztráltak a közfoglalkoztatásban.¹¹ Nagyobb településeken viszont azért, hogy van más munkalehetőség is, a hatalom pedig nem egyetlen személyhez vagy szűk érdekcsoporthoz köthető – a közmunka kevésbé teszi kiszolgáltatottá a tartós munkanélkülieket.

A közfoglalkoztatás hozzáféréseben is elterjedt diszkriminációt regisztrálnak azok a kutatások, melyek e kérdést érintik: „*»Versengés van a közmunkáért, a munkanélküliek között a kiváltságosok juthatnak közmunkához. Részen ez is baráti, ismeretségi alapon működik, hasonlóan a piaci munkához« – mondja ki egy önkormányzati tisztviselő”* (Messing–Molnár

¹¹ Lásd: www.jogtalanul.blog.hu, www.neki.hu.

2011a:61). A diszkrimináció egy kifinomultabb esete, amikor a közfoglalkoztatást szervező intézmény a munka minősége és a munkaórák alapján tesz különbséget: az előnyben részesített embereket „elit” irodai munkára osztja be, teljes munkaidőre, míg azok, akiknek nem akar kedvezni, nehéz fizikai munkára, 4, vagy 6 órás munkarendbe, stigmatizáló munkabeosztásba kerülnek. Mivel e területen nem történtek célzott kutatások, megint csak sporadikus információkra vagyunk kénytelenek hivatkozni: a jogvédő szervezetekhez érkező panaszok csakúgy, mint más fókuszú kvalitatív kutatások hoznak arra vonatkozóan példát, hogy képzettségtől függetlenül ellenséges, vagy éppenséggel baráti személyes viszonyok alapján dőlhet el, hogy ki milyen munkát, mekkora fizetség ellenében végez el.¹² Egy 2008–9 folyamán készült kutatásunk is megállapította, hogy „a közfoglalkoztatási programok, és ezen belül az Út a munkához, erős hierarchiát alakíthatnak ki a foglalkoztatottak között: az „érdemes” munkanélkülieket „jó” munkakörökbe (adminisztráció, munkafelügyelet) osztják be, hosszabb – 8 órás – munkaidőben és stabilan kiszámítható időszakra foglalkoztatják őket, míg az „érdemtelen” munkanélkülieket a segélynél alig magasabb járandósággal járó 6 órás munkaidőre, „piszkos” és fizikailag nehéz köztéri munkákra osztják be, a lehető legrövidebb időszakra (jelenleg 3 hónap)” (Messing–Molnár 2009:61). A fent idézett kutatás óta a tartós munkanélküliek kiszolgáltatottsága tovább súlyosbodott: különösképp a 2011 szeptemberében életbe lépett szabályozást¹³ követően, mely tartalmazza, hogy (1) elveszíti a szociális támogatásra való jogosultságát az a személy, aki egy éven belül nem vett részt közmunkában, vagy akit kizártak a közfoglalkoztatásból; (2) közfoglalkoztatotti jogviszonyban alkalmazottakra nem vonatkoznak a Munka törvénykönyve bizonyos passzusai; (3) az önkormányzatok egyéb feltételekhez köthetik a segélyek kiutalását. Ezek a feltételek azonban gyakran önkényesek: a tisztán tartott portától a higiénikus lakásbelsőn keresztül a közösségi normáknak megfelelő viselkedésig széles skáláját vonultatják fel a települések. Ám annak elbírálása, hogy mely porta számít tisztának és hogy mi a „közösségi norma”, teljesen egyedi, és igen széles teret biztosít a diszkriminatív hatósági eljárásra, illetve a tartósan munkanélküli, segélynek kiszolgáltatott, nemritkán a roma lakosság sakkban tartására. Ebben a keretben a település vezetőjének gyakorlatilag korlátlan lehetősége van a neki nem tetsző (a vele nem „lojális”) családok, személyek ellehetetlenítésére. A munkanélküli tehát teljesen kiszolgáltatott ebben a rendszerben: vagy elfogadja a méltatlan feltételeket, vagy elesik minden szociális ellátástól. Evidens módon az ilyen településeken a közfoglalkoztatás tovább erősíti a helyi közösségek dezintegrációját, szétszakadását politikai, vallási, etnikai, de legfőképp a helyi hatalomhoz fűződő kapcsolati viszonyainak vonalai mentén.

Tovább súlyosbítja a közfoglalkoztatottak helyzetét az ilyen településeken totális jogfosztottságuk: vannak olyan települések, ahol a település vezetői egyenesen fegyelmező munkaként értelmezik a közmunkát, és sorban hágják át a munkavállalót védő alapvető szabályokat, a munkavédelmi rendelkezésektől a munkajogi előírásokon át a munkavállalók alapvető emberi jogaiig. Az érintettek a legritkább esetben, gyakran csak elbocsátásukat követően mernek panaszt tenni, hiszen azt kockáztatják, hogy két évre elveszítik jogosultságaikat. Munkavédelmi és az emberi méltósághoz fűződő jogokat sért, amikor a közfoglalkoztatottakat a településtől 4-5 kilométerre található cserjésbe vezénylik gyalogosan, hogy ott bozótot

¹² TASZ 2012: „Ez pofára megy”. Producer: Dénes Balázs. A közfoglalkoztatás kapcsán megjelenő diszkrimináció jelenségét a TASZ több településen készített kisfilmje foglalja össze. http://jogtalanul.blog.hu/2012/05/30/ez_pofara_megy. [Letöltve: 2012-09-22].

¹³ Nemzeti Közfoglalkoztatás Programja.

irtsanak megfelelő szerszámok, munkavédelmi felszerelés nélkül, ahol nincs víz és WC.¹⁴ Vagy az, amikor a közmunkásokat védőfelszerelés nélkül a csatornába vezénylik, hogy azt kitisztítsák, szennyet, dögöket és egyéb, az egészségre veszélyes fertőző tárgyakat távolítsanak el, mindezt úgy, hogy még csak meg sem mosakodhatnak.¹⁵ Munkavállalói jogokat sért, hogy nincs megfelelő munkavállalói szerződés, hogy hetekig csúsznak a kifizetések, vagy éppenséggel ingyen, vagy a közfoglalkoztatotti minimálbér alatti javadalmazásért dolgoznak.¹⁶ Emberi jogokat sért, hogy a munkavállalókat folyamatosan kamerázzák, és a felvételekkel visszaélnék. És természetesen az emberek méltóságát sérti, ha olyan (gyakran kemény fizikai) munkát kell végezniük, ami teljesen nyilvánvalóan értelmetlen, és nem szolgál egyéb célt, mint hogy a közmunkások megalázása és a közösség előtti stigmatizálása által egyértelművé és látványossá tegye alávetett és kiszolgáltatott helyzetüket.¹⁷

Korrupciós potenciál

A foglalkoztató számára szinte ingyenesen rendelkezésre álló munkaerő nagy csábítást jelent azoknak a helyi (például önkormányzati) vezetőknek, akik állami tisztséget töltenek be, ugyanakkor magánvállalkozások tulajdonosai is. Jellegénél fogva a nagyságrendet nem ismerjük, de mind kvalitatív kutatások (Messing–Molnár 2010, Kóczé 2010), mind pedig ellenzéki pártok interpellációi¹⁸ alapján tudjuk, hogy vannak olyan települések az országban, ahol a közfoglalkoztatást szervező helyi vezető vagy állami alkalmazott magánvállalkozásában dolgoztatja a közmunkásokat. Különböző források regisztráltak erdőtulajdonos erdészt, saját építkezési vállalkozással rendelkező városgazdálkodási cégvezetőt, mezőgazdasági vállalkozó települési polgármestert vagy étterem-tulajdonos kisebbségi önkormányzati vezetőt, akik a saját vállalkozásukban dolgoztattak közfoglalkoztatottakat. Ezek a cégek tehát úgy jutnak jelentős versenyelőnyhöz (a számukra ingyenesen rendelkezésre álló munkaerő okán), hogy annak költségét az adófizetők állják.

Konklúzió

Rendelkezésre álló ismereteink alapján nyilvánvaló, hogy a magas inaktivitásnak és munkanélküliségnek olyan társadalmi-gazdasági okai vannak, melyeket a mára szinte egyeduralkodóvá vált közfoglalkoztatási programok meg sem próbálnak kezelni. E tanulmány is számos bizonyítékot mutatott be arra vonatkozóan, hogy a közfoglalkoztatás nem segíti elő, sőt, az alacsony képzettségű munkaerő esetében kifejezetten hátráltatja a nyílt munkaerőpiacra történő visszatérést. A közfoglalkoztatás expanziójának legfőbb politikai legitimitációja,

¹⁴ Gyöngyöspata, TASZ film.

¹⁵ Ilyen esetről számol be egy ózdi férfi („Kényszermunka éhenhalással, vagy éhenhalás kényszermunkával”; vagy Érpatakon (TASZ film).

¹⁶ Ilyen esetekről több helyen is beszámoltak, de nem tudjuk mennyire elterjedt gyakorlatról van szó, hiszen jellegéből kifolyólag adatok nem, csupán anekdotikus ismeretek állnak rendelkezésünkre.

¹⁷ Láthatósági mellényben a bozótosba vagy a csatornába kivezényelt, szerszámok nélkül végzendő munkák, amelyek még jó szerszámokkal is, de kézi erővel hónapok alatt, azonban egy munkagéppel egy nap alatt elvégezhetők.

¹⁸ Szél Bernadett (LMP) az Országgyűlésben elhangzott interpellációja, 2012. május 21.

miszerint „*vissza kell vezetni az embereket a munkába*”,¹⁹ egyértelműen hamis, hiszen arra a mítoszra épít, hogy a munkanélküli azért nem dolgozik, mert nem akar. Ez a narratíva nagyon jól eladható a politikai színtéren, de a valóság ennek pontosan az ellenkezője: egy közfoglalkoztatott munkanélkülinek jöttányit sem nő az elhelyezkedési esélye azáltal, hogy részt vesz egy ilyen programban.

A jelenlegi rendszer végtelenül drága és teljességgel hatástalan, ráadásul olyan ördögi kört alakít ki, amely tartósítja az elsődleges munkaerőpiacról történő kirekesztettséget. E rendszer fennmaradásában minden szereplő érdekelt: a közmunkás, kinek számára gyakran ez az egyetlen legális munkalehetőség; a helyi elit, mivel jelentős politikai és gyakran gazdasági hasznot szerez vele; és az országos politikai elit is, mivel a gazdasági válság közepette széles támogatással bír az a szlogen, hogy a legális munkaerőpiacról tartósan kiszorultak ne kaphassanak „ingyen segélyt”. Különösen támogatott a segélyezett munkára kényszerítése egy olyan országban, ahol a középosztálynak egy jelentős szeletét is az egzisztenciális lecsúszás fenyegeti. Ezt a gondolkodási láncolatot jól érzékelteti a Ferge Zsuzsával készült interjú alábbi részlete: „... *először azt mondják, hogy minél kevesebb embernek adjunk segélyt, aztán minél kevesebb segélyt adjunk, segélyt csak munka ellenében adjunk, és ha mindez már megtörtént, akkor azt mondjuk, hogy de ezt a segélyt is rosszul költi el. Egyszerűen arról van szó, hogy jó érzés a szegényt földbetaposni, mert ez mutatja, hogy én becsülettel helytálok». Én mindent megtettem, ő nem tett meg mindent, ő nem ásta fel a kertjét, ő nem keres munkát. A szegények ez a fajta gyűlölete és jogfosztása az intoleráns világnak és a rasszizmusnak a szörnyű fejleménye*”.²⁰

Itt elkerülhetetlen arról is beszélni, amire Ferge Zsuzsa is utal: a közfoglalkoztatottság-politika etnikai vonatkozásáról. A köztudatban – de nem a valóságban – a közfoglalkoztatottak zömét azok a cigányok adják, akik a magyar többség szerint nem akarnak dolgozni, munka helyett bűnözésből és segélyből kívánnak megélni. Mivel egyetlen hatásvizsgálat sem tartalmaz a közfoglalkoztatottak etnikai identitására vonatkozó adatot, nem tudjuk megmondani, de még csak becsülni sem nagyon, hogy mekkora a romák aránya a közfoglalkoztatottak körében, illetve hogy a romák mekkora arányát érinti ez a foglalkoztatási forma. Korábbi becslések azonban léteznek: Kertesi (2005) szerint az ezredforduló táján a közhasznú és közcélú munkában résztvevők negyede volt roma, a közmunka résztvevőinek kicsit több mint a fele, míg Tardos (2005) e témában végzett kutatásában a romák – önkormányzatok által becsült – aránya a közfoglalkoztatási programokban megvétől függően 30–60% volt. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy a közfoglalkoztatás jelentősen érinti a hazai roma népességet, de nem kizárólag, sőt nem is elsősorban róluk szól.

A vonatkozó kutatások rendre cáfolják a dologtalan cigány munkanélküli képzetét, és bemutatják, hogy a legális munkaerőpiacról kiszorult romák hogyan próbálnak munkát találni a gazdaság legrösszabbul fizetett, legnagyobb kiszolgáltatottságot jelentő szürke és fekete

¹⁹ Pintér Sándor belügyminiszter a közfoglalkoztatásról és a közfoglalkoztatáshoz kapcsolódó törvényjavaslat (T/3500) előterjesztői expozéjában beszélt a törvény céljairól. Az expozében a dologtalan, munkakerülő munkanélküliek vízióját rajzolta fel: „*nem szabad hagyni, hogy a lustaság, a restség, az ellenszolgáltatás nélküli juttatások elcsökevényesítsék a munkaképes, egészséges polgárainkat... egészséges, munkaképes ember ne segélyből, hanem munkából éljen*”, és egyben azonosította a közfoglalkoztatási programokban való részvételt a munkaerőpiacra történő visszavezetéssel: „*célul tűztük ki, hogy mindenki gyorsabban visszavezethető legyen a munkaerőpiac világába, és aki munkaképes és egészséges, mindenki dolgozzon*”. A közfoglalkoztatás és a munkaerőpiacra történő „visszavezetés” később a kormányzati (és nem kormányzati) megszólalásaiban rendre előkerül.

²⁰ Stop.hu 2009. 12. 27. Interjú Ferge Zsuzsával. [Letöltve 2012-09-22].

szegmenseiben. Mert nekik már csak ott jut munka. Mód Péter a legutóbbi országos cigánykutatásban is azt találta, hogy a romák jelentős többsége végez munkát, csak éppen a regisztrált munka világán kívül (Marketing Centrum 2011). Ezeket a képzeteket, előítéleteket azonban – melyeket a politikai szereplők és média romaképe csak tovább fűt (Messing–Bernáth 2012) – ritkán érintik meg a tények. Talán éppen a széles körű politikai konszenzus lehet az egyik oka annak, hogy a közfoglalkoztatásban történő visszaélésekkel kapcsolatban nemigen indulnak hatósági eljárások, annak ellenére, hogy a sporadikus információk alapján is biztosan állíthatjuk: volna mit vizsgálni.

Emellett vannak persze jó példák is: olyan települések, ahol a széles körű munkanélküliséget a közfoglalkoztatás olyan módon oldja fel, hogy az nem a kirekesztést, hanem a szolidaritást és a társadalmi kohéziót növeli, és valóban enyhíti a munkaerőpiacról tartósan kiszorult népesség szegénységét.²¹ Ehhez azonban különleges képességű és elhivatottágú, előítéletektől mentes, autonóm településvezető szükségeltetik. Ugyanakkor biztos, hogy egy olyan rendszer, amelyben kódolva van a hatalommal való visszaélés lehetősége, nem jó. Még akkor sem, ha vannak olyan vezetők, akik ezzel nem élnek vissza.

A közfoglalkoztatással szemben csak olyan foglalkoztatáspolitikai – illetve szélesebben értelmezett társadalom- és gazdaságpolitikai – eszközök lehetnek hatékonyak, amelyek számba veszik és fókuszáltan kezelik a magas inaktivitás és tartós munkanélküliség háttérében meghúzódó okokat: az alacsony iskolázottságot, a kisvállalkozásokat fojtogató bürokratikus terheket, a munkaerőt (különösen az alacsonyan képzett munkaerőt) terhelő magas járulékkerheket, a foglalkoztatási helyzet regionális különbségeit; valamint mindezen tényezők együttes jelenlétét és e hátrányok gyakori koncentrációját is.

Függelék: táblázatok

1. táblázat: Munkaképes korú népesség gazdasági aktivitása*

	<i>Foglalkoztatási ráta</i>	<i>Aktivitási ráta</i>	<i>Munkanélküliségi ráta</i>	<i>Tartós munkanélküliek aránya a munkanélküli népességen belül</i>
1990				
2000	56	59,9	6,4	49,1%
2005	56,9	61,4	7,2	46,2%
2007	57,3	61,9	7,4	48,2%
2008	56,7	61,5	7,9	47,6%
2009	55,4	61,6	10,1	43%
2010	55,4	62,4	11,2	50,9%
2011	55,8	62,7	11	51%

* 15–65 évesek

Forrás: KSH 2011²²

²¹ Több ilyen – de sajnos izolált, sporadikus – „jó gyakorlatot” jelentő településre is utalhatnánk. Ilyen például a Pest megyei Kakucs község, ahol a közfoglalkoztatási program egyik elemévé vált egy több évig tartó, a romák lakhatási, iskolai és társadalmi integrációját következetesen támogató önkormányzati intézkedéssorozatnak.

²² Elérhető: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/mpal9807_01_02a.html. [Letöltve: 2012-07-15].

2. táblázat: 15–64 éves népesség foglalkoztatási rátája iskolai végzettség szerint, 2010

	<i>Foglalkoztatási ráta (2010)</i>		<i>Munkanélküliségi ráta (2008)</i>	
	<i>Férfiak</i>	<i>Nők</i>	<i>Férfiak</i>	<i>Nők</i>
8 ált./kevesebb	29%	24%	27%	23%
Szaktmunkás	68%	56%	12%	13%
Érettségi	65%	54%	8%	10%
Felsőfokú	82%	75%	5%	4%

Forrás: MET 2011²³

3. táblázat: Korkedvezményes nyugdíjasok számának változása

	<i>Korkedvezményes nyugdíjasok</i>		<i>Munkaképes korú rokkantsági nyugdíjasok</i>	
	<i>Száma</i>	<i>Számának változása a 2 évvel korábbihoz képest</i>	<i>Száma</i>	<i>Számának változása a 2 évvel korábbihoz képest</i>
1991	–	–	252 103	
1995	64 207		332 332	+32%
1997	75 505	+16%	364 946	+10%
1999	173 897	+230%	424 459	+16%
2001	172 525	–1%	447 001	+5%
2003	196 753	+14%	467 289	+4%
2005	213 416	+8%	465 797	–1%
2007	265 392	+24%	451 953	–3%
2009	343 515	+29%	424 770	–6%
2010	312 465	–9%	393 184	–7%
2011	275 252	–12%	362 124	–8%

Forrás: Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet (Fazekas és Scharle 2012)

²³ Elérhető: <http://econ.core.hu/file/download/mt09/hu/statisztika.pdf>. [Letöltve: 2012-07-15].

Hivatkozások

- Bálint M.–Köllő J. (2008). A gyermeknevelési támogatások munkaerő-piaci hatásai. *Esély*, 1. 3–28.
- Bartus T. (2012). Területi különbségek és ingázás. In: Fazekas–Scharle (2012). 247–258.
- Bass L. (2010). Az „Út a munkához” program hatása – egy kérdőíves felmérés tapasztalatai. *Esély*, 1. 46–64.
- Bernáth G.–Messing V. (2012). Szélre tolvá. Roma médiakép 2011. *Médiakutató*, 1. (tavasz). *Beszélő*, 2009. február 14 (2). Ferge Zsuzsa szociológussal Varró Szilvia beszélgetett.
- Csoba J.–Nagy Z. É.–Szabó F. (2010). *Aktív eszközök, munkaerő-piaci programok kontroll-csoportos többváltozós értékelése*. Kézirat. Elérhető: www.employmentpolicy.hu. [Le-töltve: 2012-08-03].
- Csoba J.–Nagy Z. É. (2011). A magyarországi képzési, bértámogatási és közfoglalkoztatási programok hatásvizsgálata. In: Fazekas–Kézdi (2011). 112–144.
- Elek P.–Scharle Á.–Szabó B.–Szabó P. A. (2009). *A bérekhez kapcsolódó adóeltitkolás Magyarországon*. Budapest: ELTE TÁTK. (Közpénzügyi füzetek, 23.)
- Fazekas K.–Kézdi G. (szerk.) (2011). *Munkaerőpiaci Tükör, 2011*. Budapest: MTA KTI – OFA.
- Fazekas K.–Scharle Á. (szerk.) (2012). *Nyugdíj, segély, közmunka. A magyar foglalkoztatás-politika két évtizede, 1990–2010*. Budapest: Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet–MTA KR TK Közgazdaság-tudományi Intézet.
- Firle R.–Szabó P. A. (2007). *A rendszeres szociális segély célzottsága és munkakinálatti hatása*. Budapest: ELTE TÁTK. (Közpénzügyi füzetek, 18.)
- Galasi P.–Lázár Gy.–Nagy Gy. (2003). *Az aktív foglalkoztatáspolitikai programok eredményességét meghatározó tényezők*. Budapest: OFA Kht.
- Hamar A. (2010). Megújuló folytonosság. Közfoglalkoztatás egy észak-alföldi kistérségben. *Esély*, 1. 65–78.
- Hudomiet P.–Kézdi G. (2011). Az aktív foglalkoztatáspolitikai programok nemzetközi tapasztalatai. In: Fazekas–Kézdi (2011). 72–90.
- Kertesi G. (2005). *A társadalom peremén – Romák a munkaerőpiacon és az iskolában*. Budapest: Osiris.
- Kézdi G. (2011). Közelkép. Foglalkoztatáspolitikai programok hatásvizsgálata. In: Fazekas–Kézdi (2011). 43–203.
- Kluge, J. (2010). The Effectiveness of European Active Labor Market Programs. *Labour Economics*, 6. 904–918.
- Kóczé A. (szerk.) (2010). *Nehéz sorsú asszonyok feketén-fehéren: roma nők munkaerő-piaci és megélhetési lehetőségei két kistérségben*. Budapest: MTA ENKI.
- Köllő J. (2009). *A pálya szélén. Iskolázatlan munkanélküliek a poszt-socialista gazdaságban*. Budapest: Osiris.
- Köllő J. (2010). Foglalkoztatás, munkanélküliség és bérek a válság első évében. In: Fazekas K.–Molnár Gy. (szerk.) *Munkaerőpiaci Tükör 2010*. Budapest: MTA KTI–OFA. 43–78.
- Köllő J. (2012). A család és a munka összeegyeztetése – a gyermeknevelési támogatások hatásai. In: Fazekas–Scharle (2012). 238–246.
- Köllő J.–Scharle Á. (2011). A közcélú foglalkoztatás kibővülésének hatása a tartós munkanélküliségre. In: Fazekas–Kézdi (2011). 145–160.

- KSH (2011). *A KSH jelenti. Gazdaság és társadalom*, 6. Budapest: KSH. Elérhető: <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/jel/jel21106.pdf>. [Letöltve: 2012-08-22].
- Marketing Centrum (2011). *Zárótanulmány. Roma társadalom 2010*. NFÜ. Elérhető: <http://www.modernizacio.hu/index.php?page=dokumentum&piller=5&dokid=477>. [Letöltve: 2012-08-03].
- Messing V. (2006). Lyukakból szőtt háló: háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények körében. *Szociológiai Szemle*, 2. 37–55.
- Messing V.–Molnár E. (2010). Szegény családok megélhetési stratégiái regionális és etnikai metszetekben. Az OTKA 67898 számú kutatásának kutatási zárójelentése. Kézirat.
- Messing V.–Molnár E. (2011a). Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái. *Esély*, 1. 53–80.
- Messing V.–Molnár E. (2011b). Bezáródó kapcsolati hálók: szegény roma családok kapcsolati jellemzői. *Esély*, 5. 47–74.
- Messing V.–Bernáth G. (2012). Szélre tolva. Romák médiaképe 2011. *Médiakutató*, 1. 71–84.
- O’Leary, C. J. (2000). A net impact analysis of active labour programs in Hungary. *The Economics of Transition*, 2. 453–484.
- Planas, N. R.–Benus, J. (2006). Evaluating Active Labor Market Programs in Romania. *IZA Discussion Paper, No. 2464*. Elérhető: <http://ftp.iza.org/dp2464.pdf>. [Letöltve: 2012-08-03].
- Scharle Á. (2008). Foglalkoztatás, intézményrendszer és foglalkoztatáspolitikai. In: Kolosi T.–Tóth I. Gy. (szerk.). *Társadalmi riport, 2008*. Budapest: Társ. 257–289.
- Szalai J. (2004). *A munka ideje – régen és most. Változások a magyar társadalom munkavégzésének néhány jellemzőjében az 1986/87 és az 1999/2000 évi időmérés felvétel adatai alapján*. Kézirat.
- Tardos K. (2005). Az önkormányzati munkaerőpiac és a roma munkanélküliek. In: Neményi M.–Szalai J. (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége*. Budapest: Új Mandátum. 128–151.
- Tardos K. (2006). Munkaerő-piaci helyzetkép és az aktív foglalkoztatási eszközök működése Borsod-Abaúj-Zemplén megyében). In: Zempléni átjáró. Magyar-szlovák összehasonlító komplex képzési program a romák felzárkóztatásáért (szerk. Tibori Tímea). MTA Szociológiai Kutatóintézet – Belvedere Meridionale Alapítvány. 2007. 49–109.
- Vági P. (2002). A különböző munkatevékenységekre fordított idő alakulása az időmérés adatok tükrében – a társadalmi elkülönülés egy újabb dimenziója. *Amaro Drom*, 8. 11–17.
- Váradi M. M. (2010). A közfoglalkoztatás útjai és útvesztői egy aprófalvas kistérségben. *Esély*, 1. 79–100.
- Vida A.–Virág T. (2010). Közmunka és napszám. Foglalkoztatás és szociális helyzet Dél-Békésben. *Esély*, 1. 101–118.
- Virág T. (2008). Változó társadalmi gazdasági kapcsolatok egy cigány lakta faluban. *Szociológiai Szemle*, 1. 60–77.

BEFOGADÁS ÉS KIREKESZTÉS A MUNKAHELYEKEN

Kulcsszavak: munkaerő-piaci integráció, munkahelyi esélyegyenlőség, foglalkozási diszkrimináció, társadalmi befogadás

E tanulmány a munkáltató szervezetek működését vizsgálja meg abból a szempontból, hogy a munkahely – mint a társadalom egyik legfontosabb intézménye – hogyan segíti elő, illetve akadályozza a társadalmi integráció megvalósulását, különös tekintettel a hátrányos helyzetű munkavállalói csoportokra. Mind a befogadást, a munkaerő-piaci integrációt elősegítő, mind a kirekesztéshez és ezen keresztül a társadalmi dezintegrációhoz vezető mechanizmusokat is elemzem a rendszerváltás utáni korszakban. A befogadás esélye szempontjából különös figyelmet szentelek a munkáltatók magatartását befolyásoló állami szabályozásnak, az üzleti és a szervezeti kultúra társadalmi befogadással kapcsolatos értékeinek, az atipikus munkaformák használatának, valamint a munkahelyi esélyegyenlőséggel kapcsolatos intézkedések, felelősebb vállalati magatartások változásának és azok hatásának. Másfelől, a kirekesztéshez vezető folyamatok közül elsősorban a munkáltatók percepcióit vizsgálom a kockázatosnak tartott hátrányos helyzetű munkavállalói csoportok vonatkozásában, ezt követően a foglalkozási diszkriminációval kapcsolatos kutatásokat tekintem át, végezetül kitérek az elsődleges és másodlagos munkaerőpiac közötti szegregációs folyamatok dezintegráló hatásaira.

E tanulmány célja a szintetizálás: a munkaerőpiacra és a munka világával foglalkozó korábbi munkáimat rendezem új logikai keretbe, a munkaerő-piaci integráció fogalma köré, hogy ezáltal többet tudjunk mondani a társadalmi integráció folyamatairól is.

Hipotézisem szerint a munkaerőpiacon működnek mind az integráció (befogadás), mind a kirekesztés (dezintegráció) irányába ható tényezők, de jelenleg Magyarországon az integrációs folyamatok relatív gyengesége, valamint a kirekesztéshez vezető folyamatok erőteljes jellege miatt a munkaerő-piaci és munkahelyi integráció alacsony foka, illetve a kirekesztődés jellemzi az aktív korúak jelentős részét.

Mit is jelent a munkaerő-piaci/munkahelyi integráció? Egy sor mutató kombinációja határozza meg, hogy egy adott személy milyen mértékben integrálódott a munkaerőpiacra. Meghatározó tényező a *munkaerő-piaci státusz*, vagyis hogy az egyén foglalkoztatott, munkanélküli vagy inaktív. A foglalkoztatottak körében fontos tényező, hogy a személynek *van-e munkaszerződése* vagy sem, ha van, milyen a *munkaszerződés* típusa (határozott vagy határozatlan időre szól), ha nincs, akkor *rendszeres vagy rendszertelen alkalmi* munkalehetőségről van-e szó. Figyelembe kell venni azt is, hogy a foglalkoztatás az *elsődleges munkaerőpiacon* vagy az önkormányzatok által működtetett *másodlagos munkaerőpiacon*, *közfoglalkoztatás* keretében zajlik-e.

A foglalkoztatás körülményeit összefoglalja a *munka minősége* fogalom, amely szintén több tényezőt integrál, úgymint a *szakképzettségnek megfelelő munka*, az *elérhető fizetés színvonala*, a *munkakör egészségkárosító hatása*. Fontos szempontnak tartom továbbá,

hogyan foglalkoztatottak milyen hosszú a folyamatos munkaviszonya, mekkora a munkahely bizonytalansága és az elbocsátástól való félelem. A munkanélkülivé válás esetében vizsgálható szempont az ilyen periódus hossza, gyakorisága, illetve hogy az illető kap-e munkanélküli ellátást vagy sem, keres-e aktívan munkát vagy sem. Az inaktívként nyilvántartott embereknel meghatározó szempont, hogy a munkaerő-piaci sikertelenség okán kényszerből váltak-e inaktívvá vagy sem.

E tanulmányban arra fókuszálunk, hogy milyen külső, strukturális tényezők befolyásolják a munkaerő-piaci integrációt, a hátrányos helyzetű munkavállalói csoportok esélyét az integrációra, illetve a kirekesztődésre. A munkaerő-piaci integrációt elősegítő tényezők közül négyet vizsgálunk: a legáltalánosabb az állami szabályozás, amely meghatározza azt a keretet, amelyben a szervezetek munkaerő-gazdálkodási döntéseiket hozzák; a második az üzleti és szervezeti kultúra, ami a mögöttes értékrend révén befolyásolja a munkahelyi döntéshozók humán erőforrással kapcsolatos döntéseit is; a harmadik az atipikus munkaformák elterjedtsége, amely több hátrányos helyzetű csoport számára segítheti az elhelyezkedést, igaz, gyakran a munkaerő-piaci integráció alacsonyabb fokán; végül a negyedik a munkahelyi esélyegyenlőségi politikák és gyakorlatok színvonala. A legáltalánosabb dezintegrációs tényezőnek a „rizikós” munkavállalókról alkotott munkáltatói percepciókat tekintem. Ez jelzi, hogy mely munkavállalói csoportokkal lesz óvatos a munkáltató, hol nehezebb bizalmi viszonyt kialakítani munkavállaló (munkára jelentkező) és munkáltató között. E munkáltatói percepciók sok esetben akár foglalkozási diszkriminációhoz is vezethetnek, s ez utóbbi a másodikként elemzett dezintegrációs tényező. Végezetül a munkaerőpiacon jellemző szegregációs folyamatokat jelöltem meg a harmadik nagy dezintegrációs tényezőként, elsősorban az elsődleges és másodlagos (közfoglalkoztatási) munkaerőpiac közötti átjárhatatlanságra utalva. A vázolt elemzési keret (1. ábra) tehát elsősorban a strukturális, a munkaerőpiacra, a munkáltatókkal kapcsolatos tényezőket vizsgálja, és nem a munkaerő-piaci státuszt meghatározó egyéni tényezőkre (szakképzettség, iskolai végzettség, lakóhely stb.) koncentrál.

Jelen tanulmányban vegyes módszertan segítségével több korábbi kutatási adatbázis adataira kívánunk támaszkodni.¹

¹ A felhasznált kutatások időrendben a következők:

• 2004–2007: IBS Nemzetközi Üzleti Főiskola kutatása a vállalatok társadalmi felelősségvállalásáról és etikai magatartásáról. A kutatás kérdőíves módszerrel, személyes lekérdéssel készült. A mintában 149 vállalat szerepel.

• 2004–2007: NKFP 5/035/04 magyar–szlovák komplex képzési program a romák felzárkóztatásáért. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében az aktív foglalkoztatáspolitikai programok hatékonyságának vizsgálata. A kutatás keretében az Állami Foglalkoztatási Hivatal „Életútnapló” adatbázisát felhasználva két almintá adatait vizsgáltuk: 139 főt, akik vállalkozóvá válási támogatásban részesültek, illetve 134 főt, akik egy roma foglalkoztatási programban vettek részt Sátoraljaújhely körzetben.

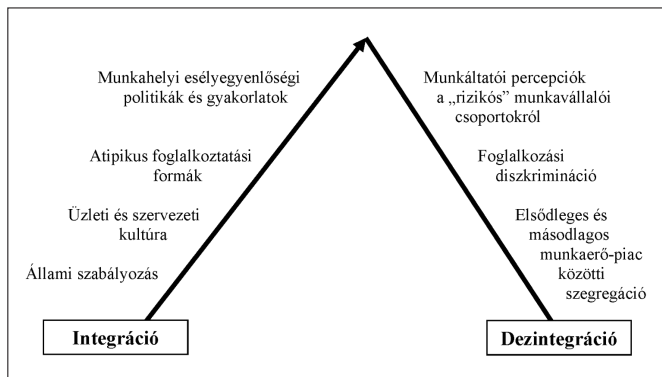
• 2008 és 2010: mtd Tanácsadói Közösség: I. és II. országos benchmark-kutatás a munkahelyi esélyegyenlőségről és a társadalmi felelősségvállalásról. A 2008-as mintában 345 vállalat, a 2010-es mintában 418 szervezet szerepel. A kutatás online kérdőív segítségével készült.

• 2009: A munka és jólét összeegyeztetése Európában (*Reconciling Work and Welfare*, RECOWE, FP6) – Munkahelymegőrzés és a munkáltatók toborzási döntései. Hat országban (Olaszország, Szlovénia, Dánia, Németország, Svájc, Magyarország) összesen 41 munkáltatóval készült félig strukturált interjú.

• 2010: Egyenlő Bánásmód Hatóság (EBH) és MTA Szociológiai Kutatóintézet: Az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos jogtudatosság növekedésének mértéke – fókuszban a nők, a romák, a fogyatékos és az LMBT-emberek. 1000 fős országosan reprezentatív felnőtt lakossági minta személyes lekérdéssel.

• 2010: *European Social Survey* (ESS), országos reprezentatív lakossági minta 1560 fővel, személyes lekérdéssel.

1. ábra: A munkaerő-piaci integrációt befolyásoló tényezők

A munkahelyi integrációt és befogadást elősegítő tényezők

Állami szabályozás a munkahelyi befogadás érdekében

A hátrányos helyzetű csoportok foglalkoztatása terén az államnak többféle eszköz áll rendelkezésére, amellyel befolyásolni tudja a munkáltatók magatartását: egyrészt hozhat *kötelező jellegű rendeleteket és törvényeket*; másfelől alkalmazhat *pozitív (kedvezményekkel járó)*, illetve *negatív (büntető, szankcionáló jellegű) ösztönzőket*, amelyekkel a kívánt irányba befolyásolja a munkáltatók magatartását; harmadrészt *állami hatóságok révén ellenőrizheti* a munkáltatók ez irányú tevékenységét. A következőkben azt vetem össze, hogy a rendszerváltás előtti és utáni időszakban a magyar állam mely eszközöket használta leginkább a munkaerő-piaci integráció növelése érdekében, s hogyan szabályozta a társadalompolitikának e szegmensét.

A rendszerváltás előtt, a szocialista időszakban is megtalálható volt mindhárom szabályozási forma, ugyanakkor azt látjuk, hogy az állam lehangsúlyosabban a kötelező jellegű rendelkezések révén kívánta szabályozni a munkaerő-piaci folyamatokat. Az állam voluntarista politikájának részeként meghirdette a *teljes foglalkoztatás politikáját*, amelyet a vállalatoknál a puha költségvetési korlátot jelentő átlagbérszínvonal-gazdálkodással támogatott meg. Ennek ellenére a kitűzött cél sosem valósult meg, de legkitaljesedettebb változatát a vidéki ipartelepítéssel a '70-es évek elején érte el a szocialista rezsim. Szintén a munkáltatók számára kötelező állami rendelkezések kategóriájába sorolhatók azok az ebben az időszakban született rendelkezések is, amelyek egyes csoportok speciális helyzetére reagáltak. Ilyen volt például a gyestről-gyedről visszatérők – zömében nők – kötelező továbbfoglalkoztatása a '70-es években, vagy a megváltozott munkaképességű emberek 3%-os kötelező foglalkoztatási kvótáját előíró rendelkezés 1986-os hatálybalépése.²

A megváltozott munkaképességű és fogyatékkal élő személyek foglalkoztatása érdekében

² 14/1986. (XII. 10.) EÜM-PM sz. együttes rendelete a megváltozott munkaképességű dolgozók foglalkoztatásáról és szociális ellátásáról szóló 8/1983. (VI. 29.) EÜM-PM sz. rendelet módosításáról.

az állam pozitív ösztönzőket is bevezetett *bér- és járulékkedvezmények* formájában³. A munkaerő-piaci integrációt elősegítő rendelkezés hatása azonban felemásnak bizonyult: igaz, hogy növekedett a foglalkoztatott fogyatékosok és megváltozott munkaképességűek aránya, viszont negatív folyamatként értékelhető e csoport koncentrálódása az elsődleges munkaerőpiactól szegregáltan működő ún. védett munkahelyek szegmensében (Gere 2001). Negatív ösztönzőként a kötelező – 3%-os – kvótát nem teljesítő munkáltatóknak pénzbüntetést kellett befizetniük az Országos Rehabilitációs Alapba *rehabilitációs hozzájárulás* címen. A fizetendő pénzbüntetés összege azonban olyan alacsony volt, hogy igazából nem töltött be ösztönző szerepet a megváltozott munkaképességű emberek munkahelyi integrációjában. A negatív ösztönzők sorában kell megemlítenünk a *közveszélyes munkakerülés büntetőjogi intézményét* is, amely nem a munkáltatókat, hanem a munkavállalókat sújtotta abban az esetben, ha nem helyezkedtek el.

A rendszerváltás előtt a munkáltatókat munkaügyi kérdésekben hatósági ellenőrzés elsősorban munkavédelmi és munkaegészségügyi területen érthette az Országos Munkavédelmi Főfelügyelőség⁴ és a Kőjál részéről. Más munkaügyi, a foglalkoztatással kapcsolatos kérdésekben nem zajlottak állami ellenőrzések, miközben – a tulajdonviszonyok egységes állami jellegéből adódóan – a hatósági ellenőrzések összességükben a termelésnek nagyobb fontosságot tulajdonítottak, mint a munkavállalók egészséges munkakörülményei megteremtésének. Összefoglalóan: a rendszerváltás előtti időszakról elmondhatjuk, hogy a voluntarista társadalompolitika a munkaerő-piaci integrációt a foglalkoztatás tényével azonosította, s erre kötelezte, illetve ösztönözte mind a munkáltatókat, mind a munkavállalókat a törvényi rendelkezéseken keresztül.

A '80-as évek második felétől fokozatosan szertefoszlik a teljes foglalkoztatás realitása, egyre nagyobb számban szorulnak ki az aktív korú munkavállalók a munkaerőpiacról, különös tekintettel a romákra és az alacsony képzettségű emberekre, és néhány év leforgása alatt a munkanélküliség meghatározó társadalmi jelenséggé vált (Kertesi 2005, Köllő 2009, Tardos 1992).

Közvetlenül a rendszerváltás után az állami szabályozás a munkanélküliség intézményének szabályozására fókuszált. A Munka törvénykönyvének módosításával⁵ megszülettek az elbocsátásokra és csoportos létszámleépítésekre vonatkozó állami normák, valamint a munkanélküli ellátások szabályozására is sor került a *foglalkoztatási törvény* 1991-es hatálybalépésével.⁶ Utóbbi, pozitív módon, egy törvényen belül, integráltan kezeli a munkanélküliek társadalmi integrációját elősegítő jövedelempótlás kérdését és a foglalkoztatást elősegítő ún. aktív eszközöket, amelyek részben a munkáltatókat ösztönzik a hátrányos helyzetű munkavállalók foglalkoztatására, részben maguknak a munkanélkülieknek ajánlanak szolgáltatást vagy esélyteremtő juttatást. A munkanélküliek társadalmi integrációját azonban veszélyezteti az az elmúlt húsz év során zajló folyamat, amelynek során az állam fokozatosan csökkentette a munkanélküli ellátásokat; a mai, az átlagos elhelyezkedési időnél már rövidebb, maximum 3 hónapos munkanélküliségi ellátás kifejezetten a társadalmi integráció ellenében hat.

A '90-es évek végén, az Európai Unióba történő belépésre való felkészülés és a joghar-

³ 8/1983. (VI. 29.) EÜM-PM sz. rendelete a megváltozott munkaképességű dolgozók foglalkoztatásáról és szociális ellátásáról.

⁴ 1980-ig a munkavédelem irányítása a szakszervezetekhez tartozott (SZOT), majd ezt követően került át államigazgatási hatáskörbe. 1984-ben jött létre az Országos Munkavédelmi Főfelügyelőség, melynek tevékenysége 1987-től kiegészült a munkaügyi ellenőrzéssel.

⁵ 1992. évi XXII. törvény a Munka törvénykönyvről.

⁶ 1991. évi IV. törvény a foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról.

monizáció jegyében, a megváltozott munkaképességűek korábban is létező 3%-os kötelező foglalkoztatási kvótáját megemelik 5%-ra a 20 főnél nagyobb létszámmal működő szervezeteknél.⁷ A szabályozáshoz kapcsolódó pénzügyi szankció a nem teljesítőkkel szemben azonban – a korábbi gyakorlatot követve – olyan alacsony értékű maradt, hogy a rendelkezés nem váltott ki érdemi hatást. Szintén az európai jogharmonizációs folyamathoz illeszkedik az egyenlő bánásmódról szóló törvény⁸ hatálybalépése 2004 januárjától, amely a foglalkozási diszkriminációval kapcsolatos jogorvoslati lehetőségeket bővíti, és a közszféra munkáltatóinak kötelező jelleggel írja elő esélyegyenlőségi tervek készítését. A szolidaritás, a szaktudás, az állami ellenőrzés és a szankcionálás együttes hiányában azonban az esélyegyenlőségi tervek jobbra formális dokumentumok maradtak.

A munkaerő-piaci integrációt elősegítő kötelező jellegű rendelkezések közül a legfrissebb az a 2010-ben bevezetett szabály, amely a közszféra munkáltatóinak előírja a részmunkaidő engedélyezését azok számára, akik a gyesről-gyedről visszatérve erre igényt tartanak. Így állt elő az a helyzet, hogy a rendszerváltás után is ugyanannak a két hátrányos helyzetű csoportnak a foglalkoztatásával kapcsolatban született a munkáltatók számára kötelező jellegű szabályozás: a gyesről-gyedről visszatérőknek és a megváltozott munkaképességű embereknek.

A rendszerváltás utáni pozitív ösztönzők – vagy aktív foglalkoztatáspolitikai eszközök – köréről a foglalkoztatási törvény rendelkezik, és ezeket a megyei vagy helyi munkaügyi központokon keresztül működteti az állam. A rendszer dilemmáiról és diszfunkcióiról egy korábbi kutatás⁹ eredményei alapján azonban megállapíthatóvá vált, hogy a rendszer változékonysága és adminisztratív terhei miatt a foglalkoztatók többsége nem kívánja igénybe venni a kormányzat által megteremtett lehetőségeket (Tardos 2007). E kutatás eredménye volt az a felismerés is, hogy „azok a támogatási formák a hatékonyabbak, amelyek megteremtik annak lehetőségét a program során, hogy a munkát kereső és a munkáltató személyesen megismerhessék egymást. Az esetek döntő többségében csak a személyes ismeretség segít ellensúlyozni az oly nagy mértékben jelen lévő társadalmi előítéleteket, legyen az magasabb életkor, roma származás, rossz megjelenés vagy más diszkriminációt könnyen előidéző tényező” (Tardos 2007:67).

A versenyszféra munkáltatóinak nyújtott aktív foglalkoztatási eszközök közül a legnépszerűbb a 2005-ben bevezetett, majd 2007-ben kibővített Start-kártyák rendszere volt. E juttatási formánál a munkavállalónak kell az adminisztrációs terhet viselnie, és kiváltania a Start-kártyát; a rendszer a fiatal pályakezdeket, a munkaerőpiacra visszatérni szándékozó kismamákat és a tartós munkanélküliek csoportját támogatja.

A munkáltatók érdekeltségi rendszerét jelentősen befolyásolhatja a 2013-tól bevezetni szándékozott „munkahelyvédelmi akcióterv” (<http://mva.kormany.hu/>), ami, ha bevezetésre kerül, más nagyságrendet képvisel a munkáltatók számára kidolgozott pozitív ösztönzők sorában. Egyrészt, a megcélzott támogatandó hátrányos munkavállalók csoportja még sohasem volt ilyen széles (az összes 25 év alatti, 55 év feletti munkavállaló, a képzettséggel nem rendelkezők, a tartós munkanélküliek és a gyesről-gyedről visszatérők után kaphatnának a munkáltatók járulékkedvezményeket); másfelől, az életkori hátrányok tervezett kompenzálása soha nem volt ilyen mértékű a magyar foglalkoztatáspolitikában.

A negatív ösztönzőket tekintve 2010 hozott új helyzetet a foglalkoztatáspolitikában, ami-

⁷ 1998. évi XXVI. a fogyatékossgal élő személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról.

⁸ 2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról.

⁹ 2004–2007-es időszakot vizsgáló Borsod-Abaúj-Zemplén megyei romakutatás NKFP 5/035/04 magyar–szlovák komplex képzési program a romák felzárkóztatásáért.

kor a megváltozott munkaképességű emberek kötelező 5%-os foglalkoztatási kvótáját nem teljesítő szervezeteknek a korábbi pénzbüntetés közel hatszorosát kellett befizetniük rehabilitációs hozzájárulás gyanánt az Országos Rehabilitációs Alapba.¹⁰ Egy korábbi kutatás eredményei szerint a vizsgált magyarországi cégek fele emelni kívánta munkavállalói között a megváltozott munkaképességűek arányát, de a szervezetek kétharmadának még 2010-ben is rehabilitációs hozzájárulást kellett fizetnie (Tardos 2011a).

A KSH (2012) munkaerő-felvételének adatai szerint 2011-ben a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatási rátája 18,1% volt, mely érték magasabb a 2001-ben mért 11%-osnál, de még mindig jelentősen alatta marad az európai átlagnak.

Az állami hatósági ellenőrzések rendszere két fő elemmel bővült a rendszerváltás utáni korszakban. Egyrészt 2007-ben az Országos Munkabiztonsági és Munkaügyi Főfelügyelőség munkája kiegészült a munka-egészségügyi felügyelettel is, és ezzel létrejött az egységes munkavédelmi felügyelet, másrészt 2005-ben az Egyenlő Bánásmód Törvény rendelkezéseinek megfelelően megalakult az Egyenlő Bánásmód Hatóság (EBH), amelyhez azok a személyek fordulhatnak, akik úgy vélik, hogy munkáltatóik megszegték az egyenlő bánásmód elvét a foglalkoztatásuk valamilyen területén. Tehát – az Országos Munkabiztonsági és Munkaügyi Főfelügyelőséggel ellentétben – az EBH nem jár ki ellenőrizni a munkáltatókat, hanem konkrét bejelentések esetében indít vizsgálatot.

Összegezve az állam munkaerő-piaci befogadással és integrációval kapcsolatos rendszerváltás utáni szabályozási tevékenységét, megállapíthatjuk: miközben a munkaerőpiacon radikális átrendeződés zajlott le, amelynek egyes csoportok, köztük a romák és az alacsony képzettségűek abszolút veszesei voltak, az állam szabályozási rendszerében viszonylag kevés innováció valósult meg az ilyen dezintegrációs folyamatok hatékony ellensúlyozására. A korszerű munkanélküliségi ellátás rendszerének kialakítása után az állam nem tudta megoldani hatékonyan a munkanélküliek munkaerő-piaci reintegrációjának problémáját. Feltűnő az is, hogy az állami szabályozási rendszer a rendszerváltást követő első 20 évben – a korábbi korszakhoz hasonlóan – alapvetően a kötelező jellegű rendelkezésekkel/törvényekkel igyekezett a munkaerő-piaci, illetve a társadalmi integrációt elősegíteni. Csak az utolsó 2-3 évben figyelhető meg a munkáltatók magatartását indirekt módon befolyásolni szándékozó pozitív és negatív foglalkoztatáspolitikai ösztönzők hangsúlyosabb – részben még csak tervezett – használata. Szintén szembeötlő, hogy milyen kevés hatékony állami intézkedés született a hátrányos helyzetű csoportok – nemzetközi összehasonlításban is jelentős mértékű – munkaerő-piaci kirekesztődésének mérséklődésére a két évtized során.

A befogadás és felelősségvállalás értékei az üzleti és szervezeti kultúrában

A munkahelyi befogadás és kirekesztés folyamatait vizsgálva fontos kérdés, hogy az a közeg, az a kultúra, amelyben a munkáltató szervezetek működnek vajon milyen értékek által vezérelt, tehát mennyiben pozitív érték a humánorientáció, a társadalmi felelősségvállalás, illetve milyen értékelvárások jelennek meg az alkalmazottakkal szemben, és ezek mennyiben terjednek ki a társadalmi befogadással, szolidaritással és felelősségvállalással kapcsolatos értékekre.

¹⁰ A rehabilitációs hozzájárulás a 2009-es 177 600 Ft/fő/év összegről 2010. január 1-jétől 964 500 Ft/fő/évre változott.

A szakirodalomban GLOBE kutatásként ismert (*Global Leadership and Organisational Behaviour Effectiveness*) nemzetközi összehasonlító kultúravizsgálat mind a társadalmi/nemzeti, mind a szervezeti értékeket is vizsgálta. (House et al. 2004). A következőkben – Bakacsi Gyula (2008) kutatási beszámolója alapján – bemutatom a GLOBE kutatás kilenc kulturális dimenzióját, és elemzem, hogy milyen összefüggéseket vélek felfedezni a társadalmi befogadás kérdéskörével.

1. táblázat: A GLOBE kultúrakutatás magyarországi értékei

Kultúraváltozók	Társadalmi/nemzeti		Szervezeti	
	Gyakorlat (leíró)	Érték (normatív)	Gyakorlat (leíró)	Érték (normatív)
Hatalmi távolság	5,56 (12/61)*	2,49 (45/61)	4,42	2,77
Bizonytalanságkerülés	3,12 (60/61)	4,66 (37/61)	3,56	4,67
Intézmény kollektívizmus	3,53 (60/61)	4,5 (39/61)	3,91	5,11
Csoportkollektívizmus	3,53 (60/61)	4,5 (39/61)	3,91	5,11
Nemek közötti egyenlőség	4,08 (1/61)	4,63 (29/61)	3,23	4,49
Rámenősség/asszertivitás	4,79 (3/61)	4,49 (6/61)	n. a.	n. a.
Teljesítményorientáció	3,43 (58/61)	5,96 (32/61)	4	5,95
Jövőorientáció	3,21 (58/61)	5,7 (23/61)	3,98	5,62
Humánorientáció	3,35 (58/61)	5,48 (28/61)	3,8	4,65

* A zárójelben jelzett szám a 61 ország körében megfigyelt rangsort jelzi.

Forrás: Bakacsi (2008:65–84).

A kultúraváltozók közül legközvetlenebbül a *humánorientáció* értékváltozó hozható összefüggésbe a társadalmi és munkaerő-piaci befogadással kapcsolatos magatartásformákkal. Az 1. táblázatból látható, hogy nemzetközi összehasonlításban a humánorientáció észlelt gyakorlata az egyik legalacsonyabb Magyarországon. Ugyanakkor a válaszadók „normatív” értéként a humánorientáció esetében jóval magasabb, már a világátlagot (5,38) is meghaladó szintet tartanak elérendőnek. A szervezeti kultúra esetében a „gyakorlat” és az „érték” között nincs akkora különbség, mint a társadalmi/nemzeti kultúra esetén (3,8 és 4,65). Ugyanígy a többi kultúraváltozó esetében is jellemző, hogy a szervezeti kultúra esetében mérsékeltőbbek a különbségek az észlelt gyakorlatok és a kívánt értékek között.

Szintén fontos lehet a *hatalmi távolság* kultúraváltozó szerepe is: egy olyan társadalomban, amelyben elfogadottabb a hatalom és javak egyenlőtlen elosztása, az egyének és a szervezetek nyilván kevésbé fognak küzdeni a társadalmi és munkaerő-piaci kirekesztés ellen.

Magyarország közepesen magas hatalmi távolsággal rendelkezik társadalmi szinten. A szervezeti kultúra tekintetében ismét mérsékeltébb értéket találunk (4,42), de mind társadalmi, mind szervezeti szinten jelentős érték az alacsonyabb hatalmi távolság megvalósítása.

A Hofstede (1980) által használt maskulin és feminin értékdimenziókat finomítva a GLOBE vizsgálat megkülönbözteti a nemek közötti egyenlőséget és a rámenőséget, vagyis az asszertivitást. A nemek közötti egyenlőtlenségek jelentős hatással lehetnek a munkaerő-piaci dezintegrációra, míg az asszertivitással együtt járó zéróösszegű játszmák (nyertes/vesztes) felé való orientálódás nem segíti elő az olyan szervezeti megoldásokat, amelyekben mind a „bennlévők”, mind a „kirekesztettek” is jól járnának. Márpedig a munkahelyi esélyegyenlőségi és sokszínűségi programok logikája éppenséggel a kooperációban és befogadásban rejlő többletérték (nem zéróösszegű játszma) lehetőségére épít. A rámenőség, illetve asszertivitás skáláján Magyarország értékei kifejezetten magasak. Másfelől a nemek közötti egyenlőség skálán a nőies és férfias dimenzió tekintetében kifejezetten a nőies értéket képviseli. Ez meglepő, továbbgondolandó és további vizsgálatokat igénylő adat, hiszen Hofstede kategorizációja alapján maskulin jegyekkel szokták jellemezni a magyar társadalmat.

Összességében az alacsony humánorientáció, a relatíve magas hatalmi távolság, az erős asszertív orientáció nem segítik a társadalmi befogadással kapcsolatos kezdeményezések elterjedését. Ha a fentieket kiegészítjük a magyar társadalom erősen individuális jellegével, akkor a kép még lehangolóbb. Ugyanakkor pozitív irányba mutat, hogy a vágyott, normatív értékek színvonala majdnem minden kultúráváltzó esetén magasabb, mint a gyakorlatban megfigyelt (kivéve a hatalmi távolság, aminél az összefüggés fordítottan arányos), így a vágyak szintjén az említett értékdimenziók sokkal jobban illeszkednek a társadalmi befogadás értékvilágához: vannak tehát potenciális erőforrások az értékek szintjén, amelyeket mozgósítani lehetne. Szintén pozitív eredménye a GLOBE kutatásnak Magyarországra nézvést, hogy a szervezeti kultúra szintjén általában kisebb különbség van az értékek megvalósuló gyakorlata, illetve az értékek elméletben elvárt, normatív szintje között.

Egy 2004 és 2007 között végzett kutatás¹¹ során azt vizsgáltam, hogy megjelennek-e a deklarált szervezeti értékek szintjén a társadalmi befogadással kapcsolatos értékek, illetve van-e a deklarált szervezeti értékekben különbség a társadalmilag befogadó, illetve kevésbé befogadó szervezetek között. A kérdőívben összesen 39 szervezeti érték közül választhattak a válaszadók. A listán szerepelő, a társadalmi befogadással összefüggésbe hozható értékek – *felelősségvállalás, tisztelet mások iránt, bizalom, biztonság, segítségnyújtás és egyenlőség* – egyike sem jelenik meg a top 10 vállalati értékek között, csak a 12. (*felelősségvállalás*), a 13. (*bizalom*), a 18. (*tisztelet mások iránt*), a 19. (*biztonság*), a 31. (*segítségnyújtás*) és a 32. (*egyenlőség*) helyen. Ugyanakkor a top 10 szervezeti érték között megjelenik a *becsületesség* és a humánorientációra utaló *együttműködés*.

A magas, illetve közepes társadalmi befogadási szintet elérő szervezetek¹² értékkrangoso-

¹¹ 2004–2007: Kutatás a vállalatok társadalmi felelősségvállalásáról és etikai magatartásáról. A kutatás kérdőíves módszerrel, személyes lekérdezéssel készült. A mintában 149 vállalat szerepel.

¹² A munkahelyek társadalmi befogadási szintjét ebben a kutatásban 9 tényező figyelembevételével határoztam meg: alkalmaznak-e kisebbségeket; a foglalkoztatottak mekkora aránya tartozik a kisebbségekhez; mozgássérültek számára akadálymentes-e az épület; az elmúlt 5 évben került-e kisebbségi személy vezető pozícióba; a női vezetők aránya eléri-e a nők szervezetben belüli arányát; családbarát munkáltatónak tartják-e magukat; tervezi-e a vállalat, hogy a közeljövőben erősíti a munkaerő összetételének sokszínűségét; van-e a szervezetnek jelenleg esélyegyenlőségi politikája, illetve terve; az etikai kódexben van-e a diszkriminációmentességre, a másság tiszteletére vonatkozó passzus (Tardos 2009:39–40).

ra jelentősen eltér az átlagtól. A közepesen befogadó szervezeteknél a *becsületesség* és az *együttműködés* mellett megjelenik a *felelősségvállalás* a top 10 értéklistán, míg a társadalmilag legbefogadóbb szervezetek esetén az *együttműködés* és *becsületesség* mellett fontos szerepet tölt be a *biztonság*, a *tisztelet mások iránt* és az *egyenlőség* (2. táblázat).

2. táblázat: A top 10 szervezeti értékek rangsora a szervezetek társadalmi befogadási szintje szerint

	<i>10 legfontosabb szervezeti érték rangsora</i>			
	<i>Magas társadalmi befogadás index</i>	<i>Közepes társadalmi befogadás index</i>	<i>Alacsony társadalmi befogadás index</i>	<i>Összesen</i>
1	Csoportmunka	teljesítmény	teljesítmény	teljesítmény
2	Minőség	pontosság	minőség	minőség
3	Biztonság	elkötelezettség	pontosság	pontosság
4	Együttműködés	szaktudás	becsületesség	szaktudás
5	Tisztelet mások iránt	együttműködés	szaktudás	becsületesség
6	Kompetencia	hatékonyság	elkötelezettség	elkötelezettség
7	Hatékonyság	minőség	hatékonyság	hatékonyság
8	Teljesítmény	csoportmunka	kreativitás	csoportmunka
9	Becsületesség	becsületesség	lojalitás	lojalitás
10	Egyenlőség	felelősségvállalás	bizalom	együttműködés
N	8	48	78	134

Feltételezhető, hogy a *felelősségvállalás* értékének első helyre kerülése a társadalmi befogadással összefüggésbe hozott értékek között összekapcsolódik azzal a változással, amelyet a vállalatok társadalmi felelősségvállalásával (*Corporate Social Responsibility, CSR*) kapcsolatos, Magyarországon még eléggé újak számító gyakorlatoknak a megjelenése jelent. Bár egyes kritikai érvelések szerint a CSR-t kizárólag a marketing és PR motiválja, témánk szempontjából izgalmasabb kérdés, hogy a tudatosabb vállalati politika hozzá tud-e járulni a munkaerő-piaci integráció erősödéséhez. Egy korábbi kutatás tapasztalatai azt mutatták, „*hogy az esetek jelentős részében még a kiemelkedő társadalmi felelősségvállalással jellemezhető cégek sem tekintik a társadalmi befogadás kérdését CSR gyakorlatuk integráns részének, tehát nem feltétlenül igaz, hogy a társadalmilag felelősként definiált vállalatok társadalmi befogadás szempontjából is előremutató gyakorlatot képviselnek a mai Magyarországon*” (Tardos 2009:45).

Megállapítható tehát, hogy a társadalmi/nemzeti kultúra jellemző értékdimenziói nem kifejezetten segítik elő a pozitív szervezeti attitűdök kialakulását a társadalmi befogadással kapcsolatban. A felelősségvállalás értékének előtérbe kerülése ugyan sok pozitív gyakorlatot teremtett meg az üzleti szférában, ezeknek azonban csak töredéke célozta a szervezet nagyobb társadalmi befogadását, ezért sem mutatható ki erős kapcsolat a CSR tevékenység színvonala és a szervezet társadalmi befogadási szintje között.

Az atipikus foglalkoztatási formák elterjedtsége

Az atipikus, más néven rugalmas foglalkoztatási formák a munkaerőpiacon hátrányos helyzetű csoportok számára nyújthatnak átmeneti vagy tartós megoldást a munkaerő-piaci integrációra. A megváltozott munkaképességű emberek vagy a kisgyermekes anyukák számára megoldást jelenthet akár az otthonról végezhető munka, akár a rész- vagy sűrített munkaidős megoldás.

Hivatalosan minden munkaforma, amely nem teljes munkaidős, határozatlan időre szóló munkaszerződéssel jár, atipikusnak nevezhető, így tehát a határozott időre szóló foglalkoztatás, a munkaerő-kölcsönzés, az önfoglalkoztatás, a rendszeres és rendszertelen alkalmi munka, a távmunka vagy *home office*, a részmunkaidő és a munkaidő beosztás egyéb rugalmas formái, hogy csak a legtipikusabbakat említsük.

Az atipikus foglalkoztatással kapcsolatban két alapvető kérdés merülhet fel: egyrészt, hogy mennyiben hozzáférhetőek a munkaerőpiacon általában, és kiváltképp a hátrányos helyzetű csoportok számára; másfelől pedig, hogy mennyiben jelentenek kiszolgáltatottabb, „másodrendű” munkavállalói státuszt. Az atipikus foglalkoztatás kapcsán a rugalmasság és a biztonság (*flexicurity*) összehangolásának kérdését az Európai Unió is stratégiai kérdésnek minősítette. E tanulmányban csak néhány alapvető tényt sorakoztatunk fel, amelyeknek hatása van a munkáltatók társadalmi befogadási szintjére. A hátrányos helyzetű csoportok foglalkoztatását leginkább a részmunkaidő és a távmunka (otthonról végezhető munka) segítheti; a határozott idejű szerződések és munkaerő-kölcsönzőn keresztül való foglalkoztatás pedig azáltal támogathatja a hátrányos helyzetű csoportok foglalkoztatását, hogy ezek mentesítik a munkáltatót a hosszú távú elköteleződéstől.

Magyarországon nemzetközi összehasonlításban is nagyon alacsony az atipikus foglalkoztatási formák aránya. A részmunkaidőben foglalkoztatottaké nemzetközi összehasonlításban a kelet-európai régióban a legalacsonyabb (Hárs 2010). Ugyanakkor, az utóbbi években kismértékű elmozdulás tapasztalható: 2008 és 2011 között a részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya 4,3%-ról 6,4%-ra emelkedett (KSH 2011). E tendenciához bizonyára hozzájárult egyrészt az a 2010 januárjában bevezetett rendelkezés, amely a közszférában dolgozók számára lehetővé tette a gyés-gyed után a részmunkaidő igénybevételét a gyermek hároméves koráig, másrészt pedig a gazdasági válság hatására sokan kényszerből teljes idejű foglalkoztatottakból részmunkaidősekké váltak.

Az IPSOS (2011) felmérése szerint Magyarországon a foglalkoztatottak 3%-a dolgozik távmunkában. A Távmunka Szövetség 2011-es adatai szerint 50 ezren dolgoztak részmunkaidős és 40 ezren teljes munkaidős távmunkában, amely szintén a foglalkoztatottak 2-3%-át jelenti.

A határozott munkaviszonyban foglalkoztatottak aránya 8% volt 2008-ban, amely ismét az európai és kelet-európai régió alsó harmadában helyezi el Magyarországot. A határozott idejű foglalkoztatás Európában általában a szélső korcsoportok (fiatalok, idősebbek) foglalkoztatására jellemző, míg Magyarországon ez inkább csak a pályakezdők esetében jellemző, ahol a 15–24 éves korosztály 20%-a rendelkezik határozott idejű munkaviszonnyal (Hárs 2010:15–16).

A munkaerő-kölcsönzőkön keresztül 2011-ben 111 ezer főt foglalkoztattak (az összes foglalkoztatott közel 3%-a, Nemzeti Munkaügyi Hivatal 2012). A kölcsönzött munkaerő többsége férfi (54%), középkorú (65%), általában teljes munkaidőben dolgoznak, jellemzően ipari gépkezelői, összeszerelői, járművezetői munkakörben (40%) vagy egyszerű, szakképzettséget nem igénylő munkakörökben (30%).

Hárs Ágnes (2010) vizsgálata szerint, ahol magasabb az önfoglalkoztatók aránya, ott alacsonyabb a foglalkoztatási ráta, és ez az összefüggés a magas és az alacsony foglalkoztatási rátájú országok között is kirajzolódik. Hárs továbbá arra a megállapításra jut, hogy „*a határozott idejű szerződés elterjedtsége és a magas foglalkoztatási ráta közötti összefüggés egyértelmű, de az országok között nagyok a szórások*”, illetve „*a részmunkaidős foglalkoztatás elterjedtsége és a magasabb foglalkoztatási arány között a kapcsolat a várakozásoknak megfelelően egyértelműen erős, a magas foglalkoztatási rátájú országok mindegyikében magas a részmunkaidős foglalkoztatás is*” (2010:32–33).

Összegezve az atipikus munkaformákkal kapcsolatos elemzést: azt láttuk, hogy a legtöbb atipikus foglalkoztatási forma nemzetközi viszonylatban is nagyon alacsony elterjedtséget mutat Magyarországon. Arra a kérdésre, hogy mennyiben jelent esélyt az egyenrangú státuszra, ha valaki atipikus formában foglalkoztatott, csak részlegesen tudtunk válaszolni, a kép ugyanis nagyon vegyes; az mindenképpen kiemelendő, hogy a részmunkaidő nagyobb elterjedtsége van a legerősebb hatással az országos foglalkoztatási ráta növekedésére.

Munkahelyi esélyegyenlőségi politikák színvonala

A rendszerváltást követően a szervezetek fő humánpolitikai célja a hatékonyság növelése, megteremtése volt, ezért a '90-es évek folyamán a létszám csökkentésére és a munkaerő minőségi cseréjére koncentráltak. A folyamat a foglalkoztatottak – azon belül is elsősorban az idősebb, alacsonyabb képzettségűek (sokszor romák) – számának és arányának radikális csökkenése mellett ment végbe. Ezért is csökkent a '90-es évek elején a foglalkoztatottak száma néhány év leforgása alatt több mint egymillióval. S bár a munkanélküliség a '90-es évek második felére nemzetközi összehasonlításban is az EU átlaga alá csökkent, az inaktivitási ráta magas szintje a magyar munkaerőpiac hosszan tartó neuralgikus pontja maradt.

Még a gazdasági válság előtti relatíve stabil (vagy inkább statikus), de magas inaktivitási rátával jellemezhető munkaerő-piaci helyzetben lépett hatályba a már említett Egyenlő Bánásmód Törvény 2004-ben, amely nagyon lassan ugyan, de elindított egy tudatosodási folyamatot a munkaerőpiacon hátrányosan megkülönböztetett csoportokkal kapcsolatban. Ezzel párhuzamosan kezdtek a multinacionális szervezetek ún. sokszínűség-menedzsment gyakorlatai, illetve elvárásai beáramlani a magyarországi leányvállalatokhoz. A két folyamat eredőjeként elkezdődött egy lassú tanulási folyamat a szervezeteknél.

Az mtd Tanácsadói Közösség még 2008-ban, a gazdasági válság előtt végzett egy felmérést a magyarországi szervezetek munkahelyi esélyegyenlőségi és sokszínűségi gyakorlatáról, amelyet 2010-ben megismételt.¹³ A kutatás négy fő dimenzió mentén vizsgálta a munkahelyi esélyegyenlőségi gyakorlatokat: a foglalkoztatottak sokszínűsége, az esélyegyenlőségi politika intézményesültsége, az esélyegyenlőségi politikához használt HR eszközök elterjedtsége, valamint az esélyegyenlőséget elősegítő juttatások szempontjából (Tardos 2011a, 2012). Megállapítottuk, hogy a foglalkoztatottak sokszínűségével kapcsolatban „*a meghatározó elem a nem, az életkor és a családi háttér. Az igazán »problémás« csoportok nem szerepelnek a legtipikusabb választások között. A szervezetek többsége csak a demográfiai sokszínűséget valósítja meg, vagyis a nem, az életkor és a családi háttér alapján tekinthető*

¹³ Országos benchmark-kutatás a munkahelyi esélyegyenlőségről és a társadalmi felelősségvállalásról. A 2008-as mintában 345 vállalat, a 2010-es mintában 418 szervezet szerepel. A kutatás online kérdőív segítségével készült.

sokszínűnek” (Tardos 2012:45). „A 2010-es év leglátványosabb hozadéka, hogy majdnem megduplázódott a megváltozott munkaképességű személyeket (17-ről 32%-ra) és másfél-szeresére (15-ről 23%-ra) nőtt a fogyatékos embereket foglalkoztató szervezetek aránya. Ez a változás egyértelműen összefüggésbe hozható a rehabilitációs hozzájárulás mértékének drasztikus növekedésével” (Tardos 2012:49). 2008 és 2010 között növekedett az esélyegyenlőségi tervet készítő, az esélyegyenlőség monitorozását végző, valamint a hátrányos helyzetű csoportok civil szervezeteivel kapcsolatot létesítők aránya. Ugyanakkor továbbra is elenyésző maradt azon munkáltatók aránya, akik saját bevallásuk alapján rendelkeznek esélyegyenlőségi stratégiával, sokszínűségi politikával, a feladatok ellátásáért felelős referenssel vagy esélyegyenlőségi munkacsoporttal. 2008 és 2010 között alapvetően azonos maradt a struktúrája a munkáltatói szervezetek által nyújtott, az esélyegyenlőséget is javító intézkedéseknek és juttatásoknak. A munkahelyi esélyegyenlőség negyedik dimenzióját, a HR-eszközök esélyegyenlőségi célzatú használatát vizsgálva arra jutott a kutatás, hogy országosan nem szélesedett a HR-eszközök használata kifejezetten esélyegyenlőségi célzattal.

A négy dimenzió felhasználásával egy *esélyegyenlőségi és sokszínűségi indexet* képeztem, melynek értékei 0-tól maximum 100 pontig terjedhetnek. „A minta egészére jellemző átlagérték megközelítőleg azonos maradt az elmúlt két évben: 2008-ban 24, 2010-ben 25 pont volt. Tehát a szervezetek átlagosan az elérhető pontszámok negyedét érték el mindkét vizsgálati időszakban” (Tardos 2012:51).

Összegezve a 2008-as és 2010-es országos felmérés eredményeit a munkahelyi esélyegyenlőségről, pozitívként értékelhetjük, hogy a gazdasági válság időszakában nem romlott a munkáltatók munkahelyi esélyegyenlőséggel kapcsolatos tevékenységének átlagos színvonala. A legnagyobb előrelépést az esélyegyenlőség intézményesülési folyamatában figyeltük meg, valamint a foglalkoztatottak sokszínűségével kapcsolatban, kiváltképp a megváltozott munkaképességű és azon belül a fogyatékosággal élő személyek nagyobb arányú bevonásával a foglalkoztatásba.¹⁴ Ugyanakkor azt is le kell szögezni, hogy a szervezeteknek csak a tizede ért el 50 pontot meghaladó értéket az esélyegyenlőségi és sokszínűségi indexen, s ez is azt jelzi, hogy csak a munkahelyek egy szűk köre az, amelyek jó gyakorlatot képvisel az esélyegyenlőséget biztosító, a mássággal vagy hátránnyal jellemezhető munkavállalói csoportok integrálásában.

A munkaerő-piaci dezintegrációt és kirekesztődést befolyásoló tényezők

A munkaerő-piaci státuszt csökkentő hagyományos tényezőkön kívül (pl. iskolai végzettség, szakképzettség, lakóhely), alapvetően három, a munkaerő-piaci dezintegrációt és kirekesztést elősegítő tényezőt tartok fontosnak elemezni: a munkáltatói percepciókat a „rizikós” munkavállalói csoportokról; a percepciók alapján foglalkozási diszkriminációhoz vezető

¹⁴ Másfelől itt meg kell jegyezni, hogy a rokkantsági ellátások 2011-es és 2012-es radikális visszavonása azelőtt szüntette meg az alapbiztonságot nyújtó ellátást a megváltozott munkaképességű emberek részére, mielőtt még akár a munkáltatók, akár a megváltozott munkaképességű személyek hatékonyan alkalmazkodni tudtak volna az új helyzethez, illetve alapos hatástanulmány készült volna a rehabilitációs hozzájárulás emeléséről és annak hatásáról. Így 2012-re teljesen kiszolgáltatottá vált ez a hátrányos helyzetű csoport a munkaerő-piaci folyamatokkal szemben.

munkáltatói döntéseket, valamint a munkanélküliek számára kialakított közfoglalkoztatás és a „rendes”, nem közfoglalkoztatott lét között kialakuló szegregációs folyamatokat.

Munkáltatói percepciók a „rizikós” munkavállalói csoportokról

2009 tavaszán a *Reconciling Work and Welfare in Europe* (RECWOWE) kutatási projekten belül kismintás felmérés készült 6 európai uniós országban a munkáltatók toborzási szokásairól és a hátrányos csoportokkal kapcsolatos percepcióiról, valamint az állam által a hátrányos helyzetű csoportok foglalkoztatására nyújtott támogatási formákkal kapcsolatos véleményekről.¹⁵ A mintaválasztás fontos szempontja volt, hogy alacsony képzettségűeket nagy arányban foglalkoztató munkahelyek kerüljenek a mintába, akár a szolgáltatói, akár az ipari szektorból.

A kutatás három hátrányos helyzetű csoporttal kapcsolatos attitűdre kérdezett rá expliciten, az 50 évesnél idősebbekre, az etnikai kisebbségekhez tartozókra, valamint a tartós munkanélküliekre – a megkérdezett munkáltatóknak azonban lehetőségük volt további „rizikós” csoportokat is megnevezniük. A megkérdezett munkáltatók kétharmada meg is nevezett további „rizikós” csoportokat (Tardos 2011b). Az összeurópai mintára vetítve, a munkáltatók a tartós munkanélküliekkel kapcsolatban jelezték a legnagyobb arányban, hogy kockázatosnak tartják alkalmazásukat (42%). A munkáltatók negyede ezen felül az etnikai kisebbségekhez vagy az 50 év feletti korosztályhoz tartozó jelentkezőket is kockázatos választásnak tartotta. Azt is megtudtuk, hogy a kutatást megelőző két évben a munkáltatók 80%-a alkalmazott bevándorló vagy etnikai kisebbséghez, illetve 50 év feletti korosztályhoz tartozó munkavállalót, de a leggyakrabban kockázatosnak minősített tartós munkanélküliek közül csak a munkáltatók fele választott munkatársat. A felvett hátrányos helyzetű munkavállalók száma a három vizsgált csoportból a kutatást megelőző két évben átlagosan mindössze 16 fő volt, ami az átlagos munkaerőlétszám csupán 1,5%-a.

Míg a vizsgálat a toborzási csatornákat illetően meglepő hasonlóságot mutatott a 6 európai ország körében,¹⁶ addig a hátrányos helyzetű csoportokkal kapcsolatos percepciók terén jelentős eltérések mutatkoztak. Magyarországon, Szlovéniában és Dániában átlagosan magasabb számban jelezték „kockázatos” csoportokat a munkáltatók (2,14–3,33), míg Németországban, Olaszországban és Svájcban átlagosan egy alatt volt az említett kockázatos csoportok száma (0,43–0,71). Az adatok részletesebb elemzése azt mutatja, hogy a kockázatos csoportok nevesítésének hiánya nem feltétlenül jár együtt a magasabb foglalkoztatási arányokkal; vagy fordítva: nevesítésük nem feltétlenül jelenti az alacsonyabb alkalmazási hajlandóságot. A diskurzus és a foglalkoztatási gyakorlat között mindkét irányban eltérés lehet (Tardos 2011b: 107).

Magyarországon azonban kongruensek a hátrányos helyzetű csoportokkal kapcsolatos diskurzus és a hátrányos csoportok foglalkoztatására vonatkozó makrostatistikai adatok. Szlovénia után a magyar munkáltatók nevesítették a legnagyobb számban a kockázatos cso-

¹⁵ 2009: A munka és jólét összeegyeztetése Európában (*Reconciling Work and Welfare*, RECWOWE, FP6) – Munkahelymegőrzés és a munkáltatók toborzási döntései. 6 országban (Olaszország, Szlovénia, Dánia, Németország, Svájc, Magyarország) összesen 41 munkáltatóval készült félig strukturált interjú.

¹⁶ A vizsgált országokban a leggyakrabban használt toborzási csatornák a munkát kereső direkt jelentkezése, illetve a munkavállalói ajánlás voltak.

portokat, átlagosan 2,43-at. A kis elemszámok miatt nehéz messzemenő következtetéseket levonni, de az európai minta átlagához viszonyítva eltérő volt a kockázatos csoportok megítélése. A 7 magyarországi munkáltatóból legtöbbször (4) az etnikai kisebbségek, vagyis a romák foglalkoztatását tekintették kockázatosnak. A második legkockázatosabb csoportnak az 50 év felettieket (3), míg az európai átlag szerint a legkockázatosabb csoportnak minősített tartós munkanélkülieket Magyarországon csak egyetlen munkáltató sorolta a kifejezetten kockázatos csoportok közé. E jelenség valószínűleg arra utal, hogy Magyarországon a munkáltatók számára a tartós munkanélküli személy jelentkezésekor *csoporthovatartozása* és nem a *tartós munkanélküliség* ténye jelenti a fő negatív „szignált”.

Foglalkozási diszkrimináció

A foglalkozási diszkriminációt, vagyis az egyenlő bánásmód elvének megszegését a jelenség rejtett és nehezen bizonyítható volta miatt nehéz kutatni. A *survey* típusú kutatásokban két megközelítést szoktak alkalmazni: a személyesen megélt diszkriminációra és a társadalomban észlelt diszkriminációs tapasztalatokra vonatkozó kérdéseket.

A személyesen megélt diszkriminációval kapcsolatban az EBH (2011) által készített felmérés szerint a diszkriminációhoz vezető legfontosabb okok, fontossági sorrendben, az *életkor*, a *társadalmi származás*, az *egészségi állapot* és a *nem* szerinti megkülönböztetés voltak. A KSH (2010) által a munkaerő-felvételhez kapcsolódóan végzett felmérés adatai szerint a diszkriminációhoz vezető leggyakoribb okok az *iskolai végzettség*, az *életkor*, a *nem*, és az *egészségi állapot*. A *European Social Survey* (ESS) 2010-es magyarországi adatai szerint a leggyakrabban diszkriminációhoz vezető okok a *bőrszín* vagy *faji hovatartozás*, az *etnikai csoporthoz tartozás* és *nemzetiség*. Megjegyzendő, hogy a választható diszkriminációs okokat tartalmazó lista a kérdőívben mindhárom felvétel esetén más volt.

A diszkrimináció társadalmi észlelésével kapcsolatban a *Eurobarometer* (European Commission 2009) adatai *nemzetközi összehasonlításra* adnak lehetőséget. A felmérés szerint Magyarországon az *életkor* és az *etnikai hovatartozás* esetében észlelik leggyakrabban a diszkriminációt az emberek, amelyet a *megváltozott munkaképesség* és a *nemek* szerinti megkülönböztetés követ. Mind a négy diszkriminációs ok esetén a három legmagasabb gyakorisági értéket mutató országok között vagyunk. A vizsgálatok tanúsága szerint a személyesen megélt és az észlelt diszkriminációs okok szoros átfedésben vannak egymással.

A diszkrimináció magyarországi helyzetének elemzésénél meg kell említeni a többszörös, illetve halmozott diszkrimináció jelenségét is. Az ESS adatait elemezve kiderült, hogy más európai országokhoz képest Magyarországon az egyik legmagasabb a többszörös diszkriminációt észlelők aránya (Tardos 2012).

A kutatások abban megegyeznek (EBH 2011, KSH 2010), hogy diszkrimináció legtípusosabban a foglalkoztatással, azon belül is az *álláskereséssel* kapcsolatban történik. Az EBH (2011), a KSH (2010) és az ESS (2010) eredményei harmonizálnak a tekintetben, hogy a személyesen megélt diszkrimináció és a munkaerő-piaci státusz között korreláció van. A KSH (2010) felmérésében a munkanélküliek négyszer nagyobb arányban éltek meg diszkriminációt, mint a foglalkoztatottak (35,3% és 8,8%). Az igazi esélyegyenlőtlenség a határozatlan idejű szerződésekhez való hozzájutásban nyilvánul meg: itt több mint kétszeres különbséget találunk a foglalkozási diszkriminációval érintettek, illetve nem érintettek között. Az alkalmi- és közhasznú munkások is több mint háromszoros arányban vannak a foglalkozá-

si diszkriminációt elszenvedők körében (EBH 2011:46). A kutatás igazolta továbbá, hogy a diszkrimináció – és azon belül is a foglalkozási diszkrimináció – rosszabb munkaerő-piaci státuszhoz vezet, amelynek következtében jelentősen romlik az érintettek jövedelmi helyzete is (EBH 2011:48).

Az ESS nemzetközi adatbázis eredményei szerint „*A diszkrimináltak csoportján belül abszolút értelemben a legalacsonyabb foglalkoztatási arányt találtuk Bulgáriában (22%), Magyarországon (35%), Csehországban (40%) és Portugáliában (40%). ...a diszkrimináció áldozatainak három kelet-európai országban, Bulgáriában (0,53), Magyarországon (0,71) és Csehországban (0,72) a legalacsonyabb az esélye a foglalkoztatásra relatív értelemben a nem diszkrimináltak foglalkoztatási arányához hasonlítva*” (Tardos 2012:81). Ez egyben azt is jelenti, hogy európai összehasonlításban Magyarországon mind abszolút, mind relatív értelemben az egyik legkedvezőtlenebbül alakult a diszkriminációt elszenvedők foglalkoztatási helyzete 2010-ben.

Az elsődleges és másodlagos munkaerőpiac közötti szegregáció

A munkaerő-piaci dezintegrációhoz vezető harmadik elemzett tényező az elsődleges és másodlagos munkaerőpiac közötti szegregáció, amely a közfoglalkoztatási rendszer különböző formái révén alakult ki.¹⁷ A közfoglalkoztatás az aktív foglalkoztatási eszközök speciális esete: egyrészt az önkormányzatok pótlólagos erőforrásokhoz juthatnak, másrészt a településen élő munkanélküliek számára foglalkoztatási lehetőség nyílik egy az elsődleges munkaerőpiactól (versenyszféra) elkülönült, ún. másodlagos (önkormányzati) munkaerőpiacon.

A közfoglalkoztatás közelmúltbeli szabályozása és gyakorlata alapján három különböző korszakra bontható. 1. 1987–2008. Az első korszak visszanyúlik még a rendszerváltás előtti időszakra, (1987), amikor is a foglalkoztatási gondok enyhítésére megengedték az önkormányzatoknak az „önhibájukon” kívül elhelyezkedni nem tudók számára *közhasznú* foglalkoztatás szervezését. 1996-ban új közfoglalkoztatási forma jelent meg: a központilag szervezett *közmunkaprogramok*. Két évvel később, 1998-ban jelent meg a harmadik típusa a közfoglalkoztatásnak, a *közcélú munka*, amelynek révén az önkormányzatok közfeladataik ellátására alkalmazhattak munkanélkülieket. Fontos annak a lehetőségnek a megjelenése, hogy a szociális segély folyósításának feltétele az önkormányzat számára végzett közcélú munka legyen, amit 2000-től egy rendelet szentesít: ennek értelmében a tartós munkanélküli a rendszeres szociális segély folyósításáért cserébe köteles legalább 30 nap közcélú munkát végezni, az önkormányzatnak pedig kötelessége a közcélú munka megteremtése. 2006-tól családi szinten maximálták a szociális segélyt, 2007-től a szabályozás a szociális segélyezettek számára kötelező együttműködést írt elő a munkaügyi központokkal (Csoba 2010).

2. 2009–2011: „Az Út a munkához” címmel ellátott intézkedéscsomag értelmében a segélyezési rendszerben csak azok a munkanélküliek maradhattak, akik nem munkaképesek, vagy 55 év felettek, vagy 14 éven aluli gyermeket nevelnek (gyermekfelügyelet hiányában). A munkaképesnek nyilvánított nagyobbik hányad köteles lett a felajánlott közfoglalkoztatást

¹⁷ Messing Vera e kötetbeli *Kettévágott munkapiac, szétforgácsolt társadalom. Avagy hogyan dezintegrálják a magyar munkaerőpiacot és a társadalmat az állami foglalkoztatáspolitikai beavatkozások, különös tekintettel a közmunka-programokra* c. tanulmánya részletesen foglalkozik e kérdéskörrel.

elfogadni, különben kizárták a segélyezési rendszerből, illetve közfoglalkoztatási lehetőség hiányában a 28 500 Ft-os rendelkezésre állási támogatásban (RÁT) részesültek.

3. 2011-től három hónapra csökkentik a munkanélküli ellátás idejét, és egységes közfoglalkoztatási rendszer alakul, amelynek havi bérét a minimálbérnél alacsonyabb, bruttó 47 ezer forintban határozzák meg. A közfoglalkoztatás bérét elszakították a hivatalos minimálbértől, ami államilag intézményesített diszkriminációnak minősül; ráadásul aki nem fogadja el a felajánlott közfoglalkoztatást, illetve, akivel szemben a közmunka során elégedetlenek a munkafelügyelők, azokat három évre kitilthatják a szociális ellátásból. A tét tehát rendkívül nagy, ami a munkanélküliek kiszolgáltatott helyzetét hatványozottan növeli.

Láthatjuk, hogy a közfoglalkoztatási szabályozás az *érdemes versus érdemtelen* munkanélküli, *választható/felajánlott versus kötelező* jelleg, valamint az *alanyi jogon versus munka alapon kapott szociális ellátás* fő dimenziói mentén mozog. A közfoglalkoztatás először elit helyzetet jelentett a munkanélküliek körében: azok jutottak hozzá, akik a „legérdemesebbek” voltak, s akik leginkább közel álltak ahhoz, hogy kis segítséggel el tudjanak helyezkedni. A közfoglalkoztatásnak azonban még az első korszakban sem volt a többi aktív foglalkoztatási eszközhöz hasonlítva érdemleges reintegráló hatása, bár a segélynél magasabb jövedelemmel járó élethelyzet a társadalmi integrációt némileg erősítette, illetve megteremtette a munkanélküli segélyre való újbóli jogosultságot. Kemény verseny is folyt a másodlagos munkaerőpiacon az előnyösebb közfoglalkoztatási lehetőségekért, és több kutatás jelzi a leg hátrányosabb csoportok, köztük a romák kiszorulását az e lehetőséget igénybe vevők közül. A második dimenzió az a *választható/felajánlott versus kötelező* jelleg. A közcélú munka megjelenésével több mint 10 éve jelent meg a *segélyért kötelező munka elve*, de akkor még időben erőteljesen limitálva. Végezetül a harmadik dimenzió, a (kötelező) *munka alapon kapott segély elve* teljesen felváltotta az alanyi jogon kapott ellátási rendszert, megszűntek az időkorlátok, és már nem beszél senki sem az elsődleges munkaerőpiacra való reintegráció lehetőségéről, ehelyett a „bűnös szegény”, az érdemtelen munkanélküli másodrendű állampolgárrá degradálása történt meg.

A közfoglalkoztatás ugyan aktív foglalkoztatáspolitikai eszköznek minősül, de a többi eszköztől mind a három vázolt korszakban elkülönült a munkaerő-piaci reintegrációs hatékonysága alapján. A kikerülés esélye 1 és 10% között mozgott a rendszerváltás utáni korszakban (Tardos 2007, Csoba 2010), de míg a korábbi időszakban a közfoglalkoztatás legalább a relatíve magasabb jövedelmi szinttel hozzájárult a társadalmi integrációhoz, addig a mai rendszer már ezt a funkciót sem tölti be, hanem tartósít egy szegregáltan működő másodlagos munkaerőpiacot, ahol az érintettek egyre kiszolgáltatottabbak.

Összegzés

Tanulmányomban egy értelmezési keretet vázoltam fel arra, hogy milyen tényezők vezetnek a magyar munkaerőpiac alacsony integrációs fokához. Hipotézisem szerint ugyan működnek mind az integráció (befogadás), mind a kirekesztés (dezintegráció) irányába ható tényezők a munkaerőpiacon, de jelenleg Magyarországon az előbbiek relatív gyengesége, valamint az utóbbiak erőteljes jellege miatt alakult ki a munkaerő-piaci és munkahelyi integráció alacsony foka, illetve az aktív korúak jelentős részét jellemző munkaerő-piaci kirekesztődés.

A négy fő integrációs tényezővel kapcsolatban (állami szabályozás, üzleti és szervezeti

kultúra, atipikus foglalkoztatás, valamint munkahelyi esélyegyenlőségi programok) a következő megállapításokra jutottam:

1. Az állam szabályozási rendszerében viszonylag kevés innováció valósult meg a munkaerő-piaci dezintegráció folyamatainak hatékony ellensúlyozására. Az állami szabályozási rendszer a rendszerváltás első 20 évében alapvetően a kötelező jellegű rendelkezésekkel/törvényekkel igyekezett a munkaerő-piaci, illetve a társadalmi integrációt elősegíteni. Csak az utolsó 2-3 évben figyelhető meg a munkáltatók magatartását indirekt módon befolyásolni szándékozó pozitív és negatív foglalkoztatáspolitikai ösztönzők hangsúlyosabb használata.
2. Az üzleti és szervezeti kultúrával kapcsolatban megállapítottam, hogy a társadalmi/nemzeti kultúra jellemző értékdimenziói nem kifejezetten segítik elő a pozitív szervezeti attitűdök kialakulását a társadalmi befogadással kapcsolatban. Ezzel a megállapítással harmonizált az a kutatási eredmény is, amely szerint a szervezeti értékek rangsorában nincsenek a társadalmi befogadással kapcsolatos értékek a leggyakrabban választott tíz érték között.
3. Az atipikus munkaformákkal kapcsolatban láttuk, hogy a legtöbb atipikus foglalkoztatási forma nemzetközi viszonylatban is nagyon alacsony elterjedtséget mutat Magyarországon, ezáltal nincs kiaknázva az a lehetőség, hogy alternatív kapcsolódási lehetőséget nyújtson a hátrányos munkaerő-piaci csoportoknak.
4. A munkahelyi esélyegyenlőséget illetően pozitívként értékeltük, hogy a gazdasági válság időszakában nem romlott a munkáltatók munkahelyi esélyegyenlőséggel kapcsolatos tevékenységének átlagos színvonala. Ugyanakkor csak a munkahelyeknek egy szűk köre az, amelyik jó gyakorlatot képvisel az esélyegyenlőséget biztosító, a mássággal vagy hátránnyal jellemezhető munkavállalói csoportok integrálásában.
A három dezintegrációs tényező (a munkáltatói percepciók, a foglalkozási diszkrimináció és a szegregáció az elsődleges és másodlagos munkaerőpiac között) hatásában felerősíti az integráció irányába ható tényezők gyenge fejlettségét.
5. A munkáltatói percepciókkal kapcsolatban megállapítottuk, hogy Magyarországon átlagosan magasabb számban jeleztek „kockázatos” csoportokat a munkáltatók, és az európai minta átlagához viszonyítva eltérő volt a kockázatos csoportok megítélése is. Azt a következtetést vontuk le, hogy Magyarországon a munkáltatók számára a tartós munkanélküli személy jelentkezésekor *csoport-hovatartozása* és nem a *tartós munkanélküliség* ténye jelenti a fő negatív „szignált”.
6. A foglalkozási diszkriminációt vizsgálva beigazolódott az az ismert folyamat, hogy a foglalkozási diszkrimináció rosszabb munkaerő-piaci státuszhoz vezet, amelynek következtében jelentősen romlik az érintettek jövedelmi helyzete is.
7. Végezetül láttuk, hogy a rendszerváltás utáni húsz év során fokozatosan megszilárdult a közfoglalkoztatás önkormányzatok által szervezett másodlagos munkaerőpiaca, amely tartósan erősíti a munkaerő-piaci szegregációt.

Az elemzés végére érve látható, hogy a tanulmányban elkülönített integrációs és dezintegrációs tényezők szinte mindegyike a munkaerő-piaci dezintegráció és kirekesztődés irányába mutat.

Hivatkozások

- Bakacsi Gy. (2008). Gazda(g)ság és kultúra – a jövőorientált versenyképesség kulturális meghatározottsága (a GLOBE kutatás alapján). Kutatási beszámoló a T 046897 nyilvántartási számú OTKA kutatásról. Elérhető: http://real.mtak.hu/1618/1/46897_ZJ1.pdf. [Letöltve: 2012-09-08].
- Csoba J. (2010). A közfoglalkoztatás régi-új rendszere. Útközben az „Út a munkához” programban. *Esély*, 1. 4–24.
- Egyenlő Bánásmód Hatóság (2011). Az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos jogtudatosság növekedésének mértéke – fókuszban a nők, a romák, a fogyatékos és az LMBT emberek. TÁMOP-5.5.5/08/1 A diszkrimináció elleni küzdelem – a társadalmi szemléletformálás és hatósági munka erősítése. Kutatási jelentés.
- European Commission (2009). Discrimination in the EU in 2009. Special Eurobarometer 317. European Commission.
- Gere I. (2001). A megváltozott munkaképességű emberek bekapcsolása a munka világába. In: Frey M. (szerk.) *EU-konform foglalkoztatáspolitikai. A hazai foglalkoztatáspolitikai átalakítása a közösségi gyakorlatnak megfelelően*. Budapest: Országos Foglalkoztatási Közalapítvány. 221–245.
- Hárs Á. (2010). *Az atipikus foglalkoztatási formák nemzetközi összehasonlítása statisztikák alapján*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- Hofstede, G. (1980). *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*. Beverly Hills CA: Sage Publications.
- House, R. J. et al. (szerk.) (2004). *Culture, Leadership, and Organizations: The GLOBE Study of 62 Societies*. (1) Thousand Oaks, CA: Sage.
- IPSOS (2012). Itthon elenyésző a távmunka. Budapest: IPSOS. Elérhető: www.ipsos.hu/site/itthon-eleny-sz-a-t-vmunka/. [Letöltve: 2012-08-14].
- Kertesi G. (2005). *A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában*. Budapest: Osiris.
- KSH (2010). *Munkaerő-piaci diszkrimináció*. Budapest: KSH.
- KSH (2011). Stadat – Részmunkaidős foglalkoztatási arány (2000–2011). Elérhető: www.ksh.hu/hun/xstadat/xstadat_eves/i_int014.html. [Letöltve: 2012-08-14].
- KSH (2012). *Megváltozott munkaképességűek a munkaerőpiacon*. Budapest: KSH.
- Köllő J. (2009). *A pálya szélén. Iskolázatlan munkanélküliek a poszt szocialista gazdaságban*. Budapest: Osiris.
- Nemzeti Munkaügyi Hivatal (2012). *Összefoglaló a munkaerő-kölcsönzők 2011. évi tevékenységéről*. Budapest: Nemzeti Munkaügyi Hivatal.
- Tardos K. (1992). Két marginális csoport a munkaerőpiacon: kizártak és járadékosok. In: Szalai J. (szerk.) *Szociálpolitikai rendszerváltás: Szociális segélyezettek és munkanélküliek Somogy megyében*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet. 95–176.
- Tardos K. (2007). Munkaerő-piaci helyzetkép és az aktív foglalkoztatási eszközök működése Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. In: Tibori T. (szerk.) *Zempléni átjáró. Magyar-szlovák összehasonlító komplex képzési program a romák felzárkóztatásáért*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet – Belvedere Meridionale Alapítvány. 49–109.
- Tardos K. (2009). Társadalmi befogadás és felelősségvállalás a vállalati szférában In: Laki I. (szerk.) *Fogyatékoság és mai magyar társadalom*. MTA Szociológiai Kutatóintézet – Belvedere Meridionale Alapítvány. 35–56.

- Tardos, K. (2011a). *Esélyegyenlőség és sokszínűség a munkahelyeken. A munkahelyi esélyegyenlőség és vállalati felelősségvállalás II. országos benchmark felmérésének összefoglaló tanulmányai*. Budapest: mtd Tanácsadói Közösség. Elérhető: http://www.mtdtanacsado.hu/Tardos_1.pdf. [Letöltve: 2012-09-08].
- Tardos K. (2011b). Recruitment Channels and Strategies for Employing the Low-skilled Workers in Europe. *Review of Sociology*, 21(4). 95–112.
- Tardos K. (2012). Magyarországi trendek a munkahelyi esélyegyenlőség alakulásában. *Munkaügyi Szemle*, II. 44–51.
- Tardos K. (2012). A többszörös diszkrimináció hatása a munkaerőpiacon elérhető munkakörök minőségére. In: Messing V.–Ságvári B. (szerk.). *Közösségi viszonyulásaink. A családdal, az állammal és a gazdasággal kapcsolatos társadalmi attitűdök, értékek európai összehasonlításban*. Szociológiai Tanulmányok 1. Budapest: MTA TK Szociológiai Intézet. 76–101.

BEFOGADÁS ÉS KIZÁRÁS

AZ INTEGRÁCIÓ FOGALMA A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOS ÉS A LAIKUS TÁRSADALOMKÉPEKBEN AZ OKTATÁSI INTEGRÁCIÓ PÉLDÁJÁN KERESZTÜL

Kulcsszavak: fogalomhasználat, integrált oktatás, romák, fogyatékosok, SNI

„Rendszeres óvodai foglalkoztatás szükséges lakóhelyéhez közel, integrált formában a 2007/2008-as tanévtől, figyelembe véve a KT. 13. §.(5.) bekezdését, valamint a 2/2005. (III.1.) OM rendeletét és az 1. számú mellékletet.”

Egy országos szakértői és rehabilitációs bizottság és gyógypedagógiai szolgáltató központ által kiállított szakértői vélemény részlete, 2007. április 25.

*„– Nekünk nincs az alapító okiratunkban, hogy az ilyen gyerekekkel foglalkozni tudjunk... Létre fognak hozni a kerületben egy olyan intézményt, ahová az ilyen gyerekek járhatnak.”
– Ne haragudjon, de kik azok az »ilyen gyerekek?«
– Az ilyen integráltak.”*

*Párbeszéd egy budapesti óvodavezető és a fenti szakvéleménnyel gyermekük felvételét kérő szülők között, 2007. június 4.
Az óvodavezető búcsúzáskor tett „majd értesítjük Önöket a döntésünkről” ígérését nem realizálta.*

Az „integráció” fogalma egyszerre utal a társadalomtudományok alapkérdéseire („hogyan működik a társadalom?”) és konkrét társadalmi mechanizmusokra („hogyan illeszkednek be X-ek Y területen?”). Nem csoda, hogy a szociológia egyik leggyakrabban használt fogalmáról van szó, amely egyúttal különböző szakértői csoportok zsargonjába, sőt a köznapi nyelvbe is bekerült és elterjedt (hiv. Kovách–Dupcsik: Bevezető, jelen kötetben; Dupcsik 2012). Ezen sokrétű fogalomhasználat különösen jól illusztrálható annak szemügyre vételekor, hogy hogyan jelenik meg az „integráció” kategóriája az oktatási rendszerrel kapcsolatos diskurzusokban. Az alábbi tanulmány² erre az – önmagában is releváns – kérdésre összpontosít, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy ennek vizsgálatán keresztül az oktatási rendszer, illetve a mai magyar társadalom általánosabb problémáival és dilemmáival is szembesülhetünk.

¹ A kérdésre a válaszadó megerősítette, hogy a jövő idő nem volt véletlen: a beszélgetés idejében még nem létezett ilyen intézmény, s világos volt, hogy adott év őszen sem lesz.

² Köszönöm Légmán Anna, Repárszky Ildikó, Szalai Júlia, Takács Judit, valamint egy inkognitóját megőrizni kívánó gyógypedagógus szakértő segítségét, hasznos megjegyzéseit, hibákra való figyelmeztetéseit. A cikk állításaiért ugyanakkor természetesen egyedül a szerző vállalja a felelősséget.

Az integráció az oktatás területén

Az oktatás területén az „integráció” ellentétének a „szegregáció” (tehát hátrányos helyzetű és/vagy diszkrimináció esélyének kitett csoportok gyermekeinek elkülönült oktatása) számít. Társadalomtudományos vizsgálatok – és emberi jogi, politikai küzdelmek – fókuszába az oktatási integráció az afro-amerikaiak szegregációjával kapcsolatban került az 1950–60-as években. Az integrációs diskurzus kiterjedt más országok etnikai/rassz-alapú/társadalmi kisebbségeire, majd – részben az analógia hatására, részben a fogyatékosokkal kapcsolatos diskurzusok „önmozgása” következtében – kiterjedt a fogyatékosok oktatására is. Utóbbi csoport gyakorlatilag *beintegrálódott* a szélesebb *sajátos nevelési igényű* (SNI) kategóriába (Salamanca Statement 1994). Egyes országokban az SNI-minősítés kiterjedhet a szociális helyzetük, rassz-alapú vagy etnikai hovatartozásuk miatt szegregációnak kitett kategóriákra is (eltérően, mint majd látni fogjuk, a magyar gyakorlattól).

Nem törekszünk az oktatási integrációval kapcsolatos tényleges álláspontok és viták történelmileg hű rekonstruálására.³ Ehelyett *a szemben álló antiszegregációs és antiintegrációs érvrendszerek vázlatos megkonstruálásával* kísérletezünk. Az elnevezéseket az is indokolja, hogy mindkét esetben erősen kritikai megközelítésekkel találkozhatunk, tehát hogy általában az általuk problematikusabbnak ítélt konfigurációról többet és konkrétabbat írunk, mint az általuk kívánatosnak tartott oktatási módról.

I. táblázat: Az antiszegregációs és az antiintegrációs érvrendszer

<i>Antiszegregációs érvrendszer</i>	<i>Antiintegrációs érvrendszer</i>
Az „elkülönített, de egyenlő” elv	
Sosem működött → a szegregált oktatás általában alacsonyabb színvonalú oktatást jelent.	Elméletileg működhet, s ha mégsem, az nem „a rendszer” hibája volt → a szegregált oktatás nem szükségszerűen alacsonyabb színvonalú.
A szegregált oktatás szükségképpen csökkenti az így nevelt csoport tagjainak későbbi integrációjának esélyeit is → a kódolt társadalmi feszültségek révén a „többség” számára is negatív össztársadalmi következményekkel jár.	Ha a társadalom egészében masszív egyenlőtlenségek érvényesülnek, kérdés, hogy érdemes-e arra törekednünk, hogy egy szféra, nevezetesen az oktatás kivétel legyen; az „integráltan oktatott kisebbség” tagjai nehezebben integrálódhatnak az össztársadalomban, ahol más területeket nem lehet „rendelettel” integrálni.

³ Egy történelmi áttekintés, félfő, egy ilyen cikkben ahistorikus áthallásokkal lenne tele. „...*Ha valaki olyan oktatási rendszert vezet be, ahol különböző »mezőnyökre« osztják a gyerekeket, vagy ahol a képességeikről alkotott elképzelések határozzák meg, hogy miképp neveljék, mire tanítsák, illetve ne tanítsák őket, az ilyen rendszer azzal a borzalmas következménnyel jár, hogy az eredmények látszólag igazolni fogják az előfeltevéseket. [...] Az olyan gyerek, akit tanulásképtelennek tartanak, szinte mindig azzá is válik. [...] A tanuló már az első osztályban felismeri, ha valamilyen alacsonyabb szellemi szintre helyezték. Jelölhetik az egyes csoportokat betűkkel, számokkal, kutya- vagy állatnevekkel, a gyerekek már néhány nappal az efféle megjelölések bevezetése után pontosan tudják, hogy azok mit jelentenek. Az alacsonyabb kategóriákba sorolt gyerekeknek megrendül az önbizalmuk, erőteljes kisebbségi érzés lesz úrrá rajtuk, ami aztán az iskola és a tanulás iránti egész magatartásukra rányomja a bélyegét.” A nagyon kiterjedt hivatkozható irodalomból azért érdemes kiemelni Kenneth B. Clark klasszikus sorait (2008 [1965] fülszöveg), mert a kötet, abban a korban szokatlanul, pár éven belül megjelent magyarul is. Majd csaknem fél évszázaddal később, a Bernáth Gábor és Sárközi Gábor által írt bevezetőben bevallottan – és teljesen jogosan – a mai magyar helyzettel kapcsolatos tanulságok miatt újabb magyar kiadás jelent meg.*

<i>Antiszegregációs érvrendszer</i>	<i>Antiintegrációs érvrendszer</i>
Az „elkülönített, de egyenlő” elv	
A „többség” gyerekeinek tanulási esélyeit önmagában nem okvetlenül rontja az integrált oktatás; a „másság” gyerekeivel már az oktatási intézményekben megkezdett „ismerkedés” ugyanakkor esélyt is jelenthet olyan attitűdök és készségek elsajátítására, amelyek pozitív hatást gyakorolhatnak későbbi életükre – a szóban forgó kisebbség tagjaitól teljesen független szituációkban is.	Az integrált oktatás szükségképpen csökkenti az oktatás színvonalát (mert a jó tanulóknak „be kell várniuk” a gyengébbeket); a „másság” gyerekeivel való konfliktusok rosszabb esetben szétzilálják nem csak az iskolát, de közvetlen társadalmi környezetét is, míg a „legjobb” esetben is e konfliktusok kezelése és megőrzése túl sok figyelmet és energiát igényel az oktatás rovására.
Gyakori (de nem szükségszerű) kritikák a „másik oldal” képviselőivel szemben	
A „másik oldal” képviselői titokban előítéletesek a kisebbségekkel vagy egy bizonyos kisebbséggel szemben; a diszkrimináció és a kirekesztés ágensei, vagy „jobb esetben” öntudatlanul is azok kezére játszanak.	A „másik oldal” képviselői a szélesebben értelmezett társadalmi rend bomlasztását, lazítását célozzák meg, akár konfliktusok árán is, vagy „jobb esetben” öntudatlanul is az erre törekvő ágensek kezére játszanak.

Az 1. táblázat utolsó sorával kapcsolatban érdemes megjegyezni: bár *nem* tekintjük az anti-integrációs álláspontok *valamennyi* képviselőjét előítéletesnek, az ilyen kritikáknak, ha más nem is, de történelmi alapja mindenképp van. Ugyanis azok a gondolatok, melyek szerint a színes bőrű rasszok, egyes etnikumok vagy az „alsóbb osztályok” stb. tagjai intellektuálisan legalább egy kategóriával lemaradnak – és szükségképpen, mindig is le fognak maradni – a fehér középosztálybeli férfiak értelmi képességeitől, egészen a 20. század elejéig szinte kizárólagos, majd sokáig domináns pozíciót foglaltak el, még a formálódó társadalomtudományokon belül is. Másrészt: a szóban forgó gondolat hívei – bármilyen ironikusnak is tűnhet a férfiakénál magasabb női iskolázottság mai perspektívájából visszatekintve – explicite hasonló érvrendszerrel az „alacsonyabb rendű” lények közé sorolták *a nőket is*.⁴ Ugyanakkor, mivel a női oktatás deszegregációjában már az 1950–60-as években, az integráció-szegregáció diskurzus kezdetén megtörtént az áttörés,⁵ a női egyenjogúsági mozgalmak ugyanekkortájt kibontakozó második hulláma más területek egyenlőtlenségeit és diszkriminációs gyakorlatait vette célba.

Magyar szempontból különösen ironikusnak tűnhet, hogy több amerikai vizsgálat – ahogy ezt például Gould (1999) bemutatja – az Európa keleti feléből érkező bevándorlók, köztük a magyarok „alacsonyabbrendűségét” is „tudományosan igazolta” – olyan érvekkel, amelyekkel a bőrük színével megjelölt kisebbségek „nevelhetlenségét” is „bizonyította”.⁶

⁴ Egy tipikus érvelés: „Általában az agy nagyobb az érett felnőttekben, mint az öregekben; a nőkhöz képest a férfiakban; az átlagos képességű férfiakhoz képest a kiváló tehetségűekben; az alsóbbrendűekhez képest a felsőbbrendű rasszokban... Ha más dolgok azonosak, akkor feltűnő a kapcsolat az intelligencia és az agy térfogata között” (Paul Broca id. Gould 1999:100).

⁵ Bár a nemi koedukáció tekintetében az Egyesült Államokban azóta is ki-kiújulni látszik a vita (Mihály 2004), ennek fordulataira itt nem tudunk kitérni.

⁶ Henry H. Goddard, az intelligencia mérésének amerikai úttörője, aki 1919-ben Princetoni egyetemisták előtt arról beszélt, hogy „a munkások intelligenciája körülbelül a tízévesek szintjének felel meg, míg a maguké a húszévesekének” (id. Gould 1999:168–169), 1912-ben Ellis Islanden vezetett kutatás. Ennek „megállapításai” szerint az Egyesült Államokba frissen bevándorolt olaszok 79%-a, a magyarok 80%-a, a zsidók 83%-a, az oroszok 87%-a „gyengeelméjű” volt (Gould 1999:173).

Az integrációs diskurzus Magyarországon a rendszerváltás előtt és után

1990 előtt Magyarországon egységes, állami tulajdonban és igazgatásban álló, ingyenes általános iskolai rendszer⁷ létezett, a lakóközvetek szerint kötelező beiskolázással egy a jövedelmek nivellálására és a lakóhelyi szegregáció elmaszatosítására „törekvő” társadalomban. Egy ilyen rendszer elvileg az oktatási szegregáció létezése ellen szólt volna, a kutatók azonban már a '70-es években kimutatták, hogy az iskolákon belül és kívül az elkülönítés rejtett, informális, de nagyon hatékony mechanizmusai léteznek (Csanádi–Ladányi–Gerő 1978, Ladányi–Csanádi 1983). Majd még ebben a korszakban a figyelem középpontjába került, hogy létezik egy olyan terület, ahol ez az informális (tagozatos osztályokon stb. keresztül megnyilvánuló) szegregáció intézményesülni tud: mégpedig a *kisegítő iskolák/osztályok* területe.⁸ Már az 1970-es években felfigyeltek a kutatók (Kemény 1976) arra, hogy e „kisegítőekben” sokszorosan felülreprezentáltak a roma tanulók, tehát az elvileg gyógypedagógiai ellátórendszer ezen eleme a társadalmi szegregáció eszközévé vált.⁹

A fogyatékosok első magyarországi speciális oktatási intézményeinek létrehozását – a siketek iskoláját Vácott vagy a vakok intézetét Pesten, már a 19. század első felében – lehetett jó szándékú „integrációs törekvésekkel” magyarázni, hisz’ az alternatíva az itt tanulók számára az oktatási rendszerből való teljes de facto kimaradás volt.¹⁰ A 20. század utolsó harmadára azonban megkerülhetetlenné vált annak tudatosítása, hogy egyrészt a fogyatékosok iskolai végzettsége szignifikánsan alacsonyabb, mint az össznépeségé, még akkor is, ha egészségügyi problémájuk nem érinti intellektuális képességeiket, másrészt pedig, hogy a kisegítőbe messze nagyobb eséllyel jutnak be tanulók az alacsonyabb társadalmi státusszal rendelkező rétegekből. E tudatosítási kényszer óta a gyógypedagógiai szakma – amelynek elvileg a döntés felelősségét kell vállalnia a SNI-kategorizációért – tagjai egy azóta is nehezen kikerülhető csapdahelyzetbe kerültek: ha ragaszkodnak ahhoz, hogy elfogulatlanul, minden egyes individuális esetben csak az adott gyerek mentális képességeit veszik tekintetbe, semmi más, akkor a kritikák tárgyát képező magas szegregációs szint már létre is jött.

⁷ Az érettségít nyújtó középiskolai és az egyetemi szféra beszűkítése eleve „biztosított” a társadalmi szegregációt. Ritkán reflektált tény, de ez nem a szocialista rendszer, hanem kifejezetten a kádárizmus sajátossága volt. A rendszerváltást megelőzően az egyetemisták arányában nem csak a „nyugati” európai országok *mindegyikéhez* vagy a speciális helyzetű NDK-hoz (+177%) képest voltunk lemaradva, de Lengyelországhoz (+38%) vagy Csehszlovákiához (+24%) képest is. Egyedül Romániát haladtuk meg messze ebben a mutatóban – a Ceaușescu-korszak utolsó szakaszának drasztikus egyetemi keretszám-csökkentése után (Bevan 1992:232).

⁸ Csanádi Gábor, Ladányi János és Gerő Zsuzsa 1978-as tanulmánya szerint egy általuk vizsgált budapesti kerületben a tanulók 23,6%-ának volt segéd- vagy betanított munkás a gondviselője – míg a tagozatos osztályokban ez az arány 11,2% volt. A normál, nem napközis osztályok minimálisan alulreprezentáltak (20,2%) és a normál, napközis osztályok szinte pontosan reprezentatív arányaihoz (24,3%) a kisegítőben arányuk már 51,7%-ra nőtt. Egy „vezető állású és értelmiségi” szülő gyermeke 7,5-ször nagyobb eséllyel járt tagozatos osztályba, mint kisegítőbe. Az adott kerületben élő roma gyerekek 5,5-ször nagyobb eséllyel kerültek kisegítőbe, mint a nem romák, s az ottani tanulólétszám ötödét tették ki – tegyük hozzá, más vizsgálatok szerint országos átlagban még rosszabb volt a helyzet (Csanádi–Ladányi–Gerő 1978:33–40).

⁹ Kemény István már 1971-es kutatása zárójelentésében megírta: „*A kisegítő iskola valójában a gyógypedagógiai tagozat szemérmesebb neve. [...] ...a népesebb cigánytelepek [ugyanezen vizsgálat szerint ekkor a romák kétharmada élt telepeken – D. Cs.] mellett szinte mindig megtaláljuk a kisegítő osztályokat: gyakorlatilag ezeket használjuk cigányiskolának*” (Kemény 1976:41).

¹⁰ A fogyatékosokra csak 1921-ben terjesztették ki az általános tankötelezettséget – egyidejűleg ki is zárva őket a „normál” iskolákból, speciális képzésre utalva őket (Vargáné 2006:18–20).

Ha viszont megpróbálnak a kategorizáció folyamatában e tendencia ellen „játszani”, akkor saját szakmai elveiket sértik meg.

A magyar törvénykezés *gyakorlata* – mind a 2003-as Köznevelési Törvény 121. § (1) 29. pontja, mind annak e sorok írásakor hatályos, a Köznevelési Törvény az Országgyűlés által 2012. július 12-én elfogadott módosítása (2012/CXXXIV. tc.)¹¹ – alapján az SNI-kategória csak a szervi/értelmi fogyatékossgal, illetve pszichés zavarokkal küzdő tanulókra terjed ki,¹² a hátrányos helyzetű/diszkriminált csoportokra nem. A szociológiai – és jelentős mértékben a köznap – diskurzus szóhasználata azonban utóbbiakra is kiterjed, így aki a mai Magyarországon „integrált oktatásról” beszél, *egyaránt* gondolhat a szervi/pszichés okokból vagy tanulási zavarok miatt SNI-nek minősített, illetve szociális/etnikai helyzetük miatt szegregáció veszélyének kitétt (a gyakorlatban legtöbbször roma) tanulóokra.

Az 1990-ben kialakult új oktatási rendszer fő elemeinek kialakítására, majd a 2010-ig terjedő első 20 évre *antiszegregációs elvek és törekvések gyakorolták a legerőteljesebb hatást*: törvénykezési és adminisztratív intézkedések, programok, projektek, illetve részben (oktatás) politikai, részben szakmai kommunikáció igyekezett elősegíteni az oktatási integráció ügyét. Hangsúlyoznánk, hogy erről az 1990–2012-es korszakról a továbbiakban is jelen időben írunk, mert a cikk befejezésekor (2012 nyara) még mindig nem lehet tisztán látni, milyen rendszer lép a helyébe. (Pontosabban: az nyilvánvaló, hogy antiintegrációs elvek érvényesülnek az oktatás irányításában, de kiszámíthatatlan, hogy az elvek milyen intézményes gyakorlatok révén fognak megnyilvánulni, s meddig fognak érvényesülni).

Részsikerekről, helyi szintű elmozdulásokról voltak ugyan visszajelzések (pl. Kézdi-Surányi 2008), de a 2012. év jelenéből visszatekintve, jelenségszinten az ilyen törekvések kudarcát konstatálhatjuk. Ugyanis ironikus módon éppen az 1990 körül bevezetett új rendszer más, a fenti elvvel egy „csomagban” bevezetett elemei, mint a nemzetközi összehasonlításban szokatlan mértékű decentralizáció (az *Education at a Glance, 2004* alapján: Balázs–Palotás 2006:58, 425) vagy a szabad iskolaválasztás (vö. többek között Zolnay 2008) következtében *éppen ebben a korszakban* nőtt sosem látott mértékben a magyarországi romák oktatási szegregációja; az esetleges hosszú távú hozadékok pedig még nem láthatók (a jelenség-ről és szociológiai kritikájáról lásd Dupcsik 2009:301–313, Dupcsik–Molnár 2008).

Megkockáztatható az az általánosító – és a cikk hátralévő részében is csak sajnálatosan kevésbé bizonyított, ugyanakkor „mindenki” által tudott vagy érzett – állítás, hogy e szereplők feltehetően nagy többsége legalábbis nem fogadta örömmel az integrációs törekvéseket, jelentős részük pedig kritikusan viszonyult ahhoz, opponálta vagy „passzív rezisztenciába” vonult az integrációs folyamat elől. *Makroszociológiai szinten* mindez magyarázható azzal, hogy egy európai viszonylatban szélsőséges egyenlőtlenségekkel jellemezhető országban, ahol az egyenlőtlenségek újratermelésében nemzedékek óta kulcsszerepet játszik az (iskolázottság mértékével mérhető) kulturális tőke, „logikus” egy szélsőségesen egyenlőtlen, korai szelekcióval jellemezhető iskolarendszer kialakulása. Továbbá a rendszer lényegi elemei-

¹¹ „*Sajátos nevelési igényű gyermek, tanuló: az a különleges bánásmódot igénylő gyermek, tanuló, aki a szakértői bizottság szakértői véleménye alapján mozgásszervi, érzékszervi, értelmi vagy beszéd fogyatékos, több fogyatékoság együttes előfordulása esetén halmozottan fogyatékos, autizmus spektrum zavarral vagy egyéb pszichés fejlődési zavarral (súlyos tanulási, figyelem- vagy magatartásszabályozási zavarral) küzd...*” (Magyarország, 2012/CXXXIV. tc. 1 § 25. pont).

¹² A 2003-as törvény problémás megoldásokat is tartalmazott az SNI-kategória meghatározásában (Csépe 2008:146), amelyeket, úgy tűnik, az új törvény sem orvosolt.

nek megváltoztatására irányuló törekvésekkel szembeni ellenállás is – bármennyire sajnálatos, de – „logikus”.

Az *oktatásszociológia* szintjén pedig elsősorban arra érdemes rámutatni, hogy az integrált oktatás a fenntartóktól, az intézményektől, a pedagógusoktól, az „integrált” és az „integráló” tanulóktól, illetve szüleiktől egyaránt olyan *beruházásokat* igényelne, amelyre a rendszer résztvevői nem voltak felkészítve, és – meggyőződésük szerint – ilyen erőfeszítéseiket senki sem értékelte volna. S bár anyagi vonzatai is vannak, beruházás alatt hangsúlyozottan elsősorban mentális „beruházásokat”, attitűdbeli változásokat, új készségek elsajátítását értjük.

Az integrált oktatás koncepciójának megfogalmazói ugyanis azt hangsúlyozzák (Csányi 2001), hogy nem elég a különböző kategóriákba sorolható tanulók „összekeverése” – a formális integrációt a tananyag, az oktatás módszertana és az általános iskolai/pedagógusi hozzáállás teljes és koncepciózus megújítása teheti csak valódi integrációvá (amely megújítás, tegyük hozzá, az *egész oktatási rendszer számára* hasznos, még ott is, ahol egyetlen „integrált” tanuló sincs). Nemzedékek óta diszkriminált, szegregált körülmények között oktatott, gyakran mélyszegénységben élő rétegek vagy komoly szervi/pszichés problémákkal küzdő fogyatékosok „integrációja” nem lehetséges egy mereven tananyagközpontú, kizárólag a frontális tanításra és szigorú számonkérésre épülő, „poroszos” oktatási rendszerben. Ugyanakkor egy ilyen oktatási rendszer ma már többségi viszonyok között is anakronisztikus és diszfunkcionális.¹³

A hazai antiintegrációs diskurzus résztvevői gyakran elkötelezik magukat egy „ideális” integráció mellett, ugyanakkor a konkrétan megvalósuló „rideg integráció” gyakorlatát olyan formában utasítják el, hogy érveik zöme az integrációs elvek és gyakorlat *egésze* ellen fordítható, miközben nem tesznek érdemi konstruktív javaslatokat az „ideális” integráció bevezetése érdekében sem. Idézünk még konkrét példákat erre a hozzáállásra, előbb azonban jegyezzük meg: a szűkebben vett gyógypedagógiai szakma elvileg az integrációs tendencia nyertesének is tekinthette volna magát. A sajátos nevelési igényű (SNI) tanulók kategóriája ugyanis nem csak egy új szó volt a „fogyatékos” kategóriára, de elvben megfogalmazódott a szemléletváltás szükségessége, tehát hogy „*voltaképpen minden egyes gyerek beletartozik egy őt és csak őt tartalmazó egyszemélyes kategóriába*” (Eröss 2008:166), hogy „*minden gyerek sajátos, vagyis »SNI«... [éppen ezért] az ideális az volna, ha holnaptól minden iskola gyógypedagógiává (speciális pedagógiává) válna*” (Berkovits–Oblath 2008:37). Ez pedig *elvileg* az oktatási rendszer egésze számára felértékelte volna a gyógypedagógiai szakértelmet.

Valójában azonban az történt, hogy a gyógypedagógiai hivatáshoz kötődő szakértők egy része¹⁴ üdvözölte, míg más része kritikusan fogadta az integrációs irányzatot. Ez utóbbi mentalitás jól példázható egy 2008-ban megjelent kötetnek már a címével is: *Az integrációs cunami*. Bár a szerkesztő-szerző Bánfalvy Csaba explicit azt állítja, hogy „*az iskolai integráció... önmagában... se nem jó, se nem rossz... minden azon múlik, hogy ez az integráció hogyan valósul meg*” (Bánfalvy 2008:31), a katasztrófa-metaphora mégis erős elutasításról tanúskodik. „*Azért hasonlítjuk ezt az átrendeződési hullámot cunamihoz, mert kompromisszumokat nem ismerően, viharos sebességgel, központilag megirányított kampányok keretében*

¹³ Nem véletlenül említhetők ebben az összefüggésben a nemzetközi összehasonlító kompetencia-felmérések (PISA) Magyarországra nézve nyomasztó eredményei.

¹⁴ Nem próbálunk sem arányokat megbecsülni, s nem kívánjuk egyik vagy másik oldalt sem minősíteni.

ömlik rá az oktatás aktuális rendszerére, felborítva a status quót, pusztítóan és csak reményét nyújtva annak, hogy az oktatás természetes rendje a vihar elmúltával regenerálódjon” (Bánfalvy 2008b:34).

A gondolatmenet egyrészt nehezen érthető: miért lenne például az oktatási rendszer integrációs hullám előtti állapota „természetes rend”? Másrészt ellentmondásban áll nemcsak más szociológiai kutatásokkal, de a szóban forgó tanulmány más részleteivel is, például azokkal, ahol az egyes iskolák, illetve a sérült gyerekek és szülei integrációban való *érdekeltségére*, illetve az 1990 előttinél nagyobb *érdekvényesítő képességére* utal – ami (mint még visszatérünk a témára) nem „egy felülről erőltetett kampány” képét erősíti. Ráadásul, jegyezzük meg – s nem csak „pedantériából”, hanem mert az érvelés lényegi elemeihez kapcsolódik –, hogy a szerző alapvetően túldimenzionálja az integrációs hullámot. „*A folyamatom rohamos: az ezredfordulón az óvodások 68%-a, az általános korú fogyatékosok közül 18%-a, a középiskolások 80%-a vett részt integrált iskolai képzésben. A 2002/2003- és 2006/2007 tanévek között az integrált SNI-gyerekek száma összességében mintegy 18 ezer-ről 31 ezer főre emelkedett, ami azt jelenti, hogy 28%-ról 41%-ra nőtt az integráltan tanuló SNI-gyerekek aránya*” (Bánfalvy 2008b:27). Csak figyelmes olvasás után rekonstruálható, hogy az arányok arra vonatkoztak, hogy az SNI-nek minősített gyerekek ekkora hányada tanul integrált képzésben; az SNI-tanulók abszolút száma¹⁵ mellől pedig hiányzik az összes tanuló száma, illetve az SNI-tanulók hozzájuk viszonyított aránya. Az értelmezéshez pedig azt sem árt tudni, hogy egyrészt az óvodáskorban viszonylag kevés a speciális képzési intézmények férőhelyeinek száma,¹⁶ másrészt középiskolás korban a legtöbb fogyatékos/SNI-kategória számára már nem létezik speciális képzés, tehát az integrált oktatásban való részvétel egyetlen alternatívája a továbbtanulás elmaradása lenne. Az általános iskolai korban a legalacsonyabb az integrációs ráta, annak ellenére, hogy a szférában való részvétel kötelező, s hogy éppen ebben a korosztályban ugrik meg a sajátos nevelésűek aránya.¹⁷

Egy megjegyzés erejéig: számos olyan krónikus betegség (rák, diabétesz, asztma, vérzékenység stb.) létezik, amely nem (okvetlenül) jár testi vagy mentális fogyatékosággal, ugyanakkor az ebben szenvedő gyerekek megkapják – többek között – az SNI-minősítést. Ezek a gyerekek valóban sajátos nevelési igényvel rendelkeznek, ugyanakkor nem igényelnek speciális oktatási formákat, „csak” fokozott pedagógusi figyelmet. Elkülönlött, speciális oktatási intézményeik sincsenek, tehát „integrációra vannak ítélve”, ennek ellenére az oktatási rendszerbe való beilleszkedésük gyakran jár feszültségekkel. Ezen egyelőre nehezen megbecsülhető létszámú csoport rendszeresen kicsúszik a legkülönbözőbb integrációs diszkurzusok fókuszai alól is.

¹⁵ Amely egyébként szintén nagymértékben nőtt a szóban forgó korszakban. Logikus tehát a feltételezés, hogy az új SNI-tanulók legalább egy részét nem az integrációs hullám „sodorta át” a szeparált rendszerből, hanem eleve „normál” iskolába jártak, amelyről csak diagnosztizálásuk után „derült ki”, hogy ez már integrált iskolának számít (lásd 17. lábjegyzet).

¹⁶ Amelyeket a rászorultak jelentős része csak bentlakásos formában vehetne igénybe – nyilván nem kell magyarázni az okokat, hogy 3–6 éves gyerekek esetében miért igyekeznek a családok kerülni az ilyen radikális lépést, miért keresnek tehát „integrált” megoldásokat. Ráadásul: 5 éves korig nem kötelező az óvodai képzés, sem az ún. korai fejlesztés.

¹⁷ A 2007-ben első osztályba lépő SNI-gyerekek száma 31%-kal meghaladta az abban az évben az óvodát elhagyó SNI-gyerekek számát (Kereki 2010:351.). Tehát az SNI-gyerekek jelentős hányadát éppen az iskolába lépve diagnosztizálják.

Végezetül: a Bánfalvytól utoljára idézett mondat adatait az összes óvodás, általános iskolás és nappali tagozatos középiskolás¹⁸ számával összevetve azt találjuk, hogy az összes tanuló között az *integrált SNI-gyerekek aránya 0,9%-ról 1,78%-ra növekedett*.¹⁹ Félreértés ne essék: a növekedés önmagához viszonyítva valóban jelentős, de a mindent elborító áradatot és katasztrófát idéző hasonlat erős aránytévésztés. Az adatok ugyanis azt is jelentik, hogy *a mai magyar osztályok/csoportok döntő többségében egyetlen „integrált gyerek” sem tanul*, a többi csoport jelentős részében pedig csak 1-1 tanuló.

Bánfalvy is elismeri, hogy az „integrációs cunamival” egy időben *szegregációs hullám* is volt, amely elsősorban a roma gyerekeket sújtotta. Ezzel kapcsolatban nem keres adatokat, noha tanulságos lenne: kiderülhetne, hogy hasonló nagyságrendű csoportról van szó, mint az integrációban érintett SNI-tanulóké. Kemény István és munkatársai a 2003-as vizsgálatban azt állapították meg, hogy *„a cigány általános iskolások bő egyharmada (93 ezerből 37 ezer) cigány többségű osztályban tanul”* (Kemény–Janky–Lengyel 2004:85). Bánfalvy tárgyalásában azonban inkább a magyarázatkísérlet problémás: *„Az integrációs és a szeparációs időszakok ciklikusan váltják egymást, aminek egyik fő oka demográfiai: a magyarországi iskoláskorú népesség számának ciklikus hullámzása”* (2008b:32). Kettős tévedés: a szerző maga sem tagadja, hogy az integrációs „cunami” a ’90-es években kezdődött, márpedig az ezt legalább 6-7 évvel megelőző időszaktól napjainkig a *születésszámban* voltak ugyan – rövid ideig tartó és csekély – ciklikus emelkedések is, de mire ezek a hullámok az iskolába értek, már belesimultak a csökkenés általános tendenciájába.²⁰ *Az iskoláskorú népesség létszáma 1990-től folyamatosan csökkent* (az egyetlen kivétel: 0,2%-os növekedés 1997-ről 1998-ra – amely már 1999-re csökkenésbe fordult a két évvel korábbi állapothoz képest).²¹ Másrészt: a romák szegregált oktatása terén a kutatások egészen az utolsó néhány évig nem „hullámzást”, hanem folyamatos növekedést mutattak ki: míg 1981-ben 156 homogén „cigányosztályt” találtak a kutatók, addig 2000-ben 770-et, 2004-ben pedig 1200-at, további 1800 osztályban pedig cigány/roma többség alakult ki (Havas–Kemény–Liskó 2002:13, 81; Havas 2008:123).

Bánfalvy (2008b) helyesen hívja fel a figyelmet arra, hogy az „integráció” fogalma és a hozzá kapcsolódó gondolatrendszer – mint „*ideológia*” – nem csak a folyamatok leírására, hanem azok *alakítására szolgáló eszközként is* felfogható.²² Érdemes azonban megjegyezni,

¹⁸ 2002-ben 1825 ezer, 2006-ban 1736 ezer (KSH Stadat, Elérhető: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsi001a.html. [Letöltve: 2012-08-06].)

¹⁹ Nyilvánvalóan az óvodás- és középiskolás korúaknál alacsonyabb, míg az általános iskolában magasabb arányokat találunk ezen átlagnál. Garami Erika az OM 2004/2005. évi oktatásstatisztikai adatbázisa alapján a „*gyógy-pedagógiai képzésben részt vevők*” számát adja meg, *„integrált oktatásban részt vevők és gyógypedagógiai tanterv szerint tanulók együtt”*. Úgy találta, hogy az ilyen gyerekek az összes óvodás 1,8%-át, az összes általános iskolás 6,4%-át, és az összes középiskolás 0,6%-át tették ki (Halász–Lannert 2006:501).

²⁰ 1985-től 2006-ig 23%-os, 2011-ig 32%-os csökkenés. (KSH Stadat Elérhető: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001a.html. [Letöltve: 2012-08-06].)

²¹ (KSH Stadat, Elérhető: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsi001a.html. [Letöltve: 2012-08-06].)

²² Bár ennek jelentőségét végül maga is árnyalja: *„A kérdés azonban végső soron nem az ideológiák szintjén dől el. [...] A humanista érvek, a politikus teljesítési és szereplési vágya, a fogyatékosok és szüleiük igénye, hogy »történekmár valami«, a tudomány bizonyítékai azzal kapcsolatban, hogy a szeparált iskolai és egyéb intézmények izolációhoz és szegregációhoz vezetnek – ezek mind létező erők a szeparáció megszüntetése irányában. Ugyanakkor ezek az ismeretek, érvek és értékek, amelyek az ideológiákban megjelennek, régen is megvoltak, de csak akkor válnak ténylegesen hatékonyá és váltanak ki tartós eredményekre vezető valódi változásokat, ha... a reális társadalmi (esetünkben demográfiai és iskolaszervezeti) okok kikövetelik a változtatást. Ha az integrációban érdekelt*

hogy ez az „ideológiakritika” visszafordítható: a fenti értelemben az antiintegrációs elképzelések éppúgy ideológiának minősíthetők, mint az antiszegregációsak.²³ Méghozzá olyan ideológiának, amelyre a 21. század eleji Magyarországon nagyobb kereslet mutatkozik, mint az integrációpárti ideológiákra.

„A félelem bére”

A gyorsan olvadó terjedelmi keret miatt ebben az alfejezetben csupán azt a – szélesebb közvéleményben elterjedt, de sokszor szakértők körében is megjelenő²⁴ – vélekedést vesszük szemügyre, amely szerint az iskolák a kiemelt támogatások miatt anyagilag érdekeltek az SNI-tanulók integrált oktatásában. Bár ennek kimutatását kicsit furcsa lenne „leleplezéseként” tálni – hisz nyilvánvalóan ezen érdekeltég megteremtése lehetett a jogszabályalkotó tudatos törekvése –, az ilyen bevételek mértékét és jelentőségét az iskola egészének gazdálkodása szempontjából nem szabad eltúlozni.²⁵ A gyógypedagógia nevelésben részesített „*testi, érzékszervi, középsúlyos értelmi fogyatékos, autista, halmozottan fogyatékos*” tanulók kiegészítő támogatása 2008-ban 160% pluszt jelentett (de a megfelelő arány a „*beszéd fogyatékos, enyhe értelmi fogyatékos*” kategóriák számára csak 80%, más típusok számára 60%) (Juhász né 2008). Ugyanakkor a fogyatékos tanulókat 3, a „*tanulási, magatartási nehézségekkel küzdő*”, illetve „*a felzárkóztató oktatásban részt vevő*” tanulót 2 gyerekként kell számításba venni (Közoktatási törvény módosítása 2007:27. § 2).

Ez azt jelenti, hogy olyan óvodáknál vagy iskoláknál, ahol túljelentkezés volt (és nem életidegen a feltevés, hogy az ilyen iskolák nagyobb arányban váltak az integrálódni vágyók „célpontjává”), egy SNI-tanuló felvétele 1 vagy 2 másik tanuló elutasítását jelentheti, természetesen az utánuk járó „normál” normatívával együtt. Alsó tagozatos matematikai ismeretekkel is kiszámolható: 3 „normál” gyerek = 300%, míg 1 „3-at érő” SNI-tanuló = 260%, míg 1 „2-t érő” SNI-tanuló = 180%. Bár nem kutatási adat, nyilván nem véletlenül van tudomásunk olyan budapesti óvodákról, ahol nem kezdeményezték az erre jogosult gyerekek sajátos nevelési igényűvé minősítését sem – éppen az intézmény érdekeire hivatkozva.

2003-ban két új normatívát vezettek be, amelyek kifejezetten az integrációs viszonyok megteremtésétől – nem pedig pusztán az adott iskolában tanuló „hátrányos helyzetű” tanulók számától – tették függővé a plusz juttatásokat. Hermann Zoltán és Varga Judit számításai szerint „*a normatív támogatás... elegendő lehet évente néhány pedagógus továbbképzésére, arra azonban, hogy az iskola a pedagógusok keresetét számottevően növelje vagy a tanári óraszámokat csökkentse, aligha*” (2006:131). A helyzet azonban még annál is súlyosabb, mint

az erősebbek, akkor integráció lesz, ha a szeparációban érdekeltek az erősebbek, akkor szeparáció lesz – ha török, ha szakad” (Bánfalvy 2008b:34). Ez az érvelés és a „felülről irányított kampány az egész”-gondolatmenet azonban ellentmond egymásnak.

²³ Az „ideológia” olyan nézetegyüttest jelöl, amely egyszerre szolgál társadalmi állapotok leírására és minősítésére, illetve rendszerint „programot”, tehát cselekvési implikációkat is tartalmaz; az ideológia ráadásul utal ezen nézetegyüttes társadalmi eredetére és társadalmi használatára is (Mannheim 1996). Mindezekből remélhetőleg kitűnik, hogy jelen cikk *nem* kezeli *pejoratív* kifejezéseként az ideológia fogalmát.

²⁴ „...Az integráltan beiskolázott SNI-tanuló után – a fogyatékos típusa és súlyossága alapján – évente háromszor-négyszer magasabb összegű normatív támogatást kap a befogadó iskola költségvetése. Ez 3-4 fogyatékos tanuló esetében akár egymillió pluszbevételt jelent, amelyből az iskola számítógépeket vehet, könyvtárhelyiséget alakíthat ki stb.” (Farkas Miklóst id. Bánfalvy 2008b:27).

²⁵ De eljelenékteleníteni sem: „*az SNI pénzszerző címkévé válása*” (Csépe 2008:152) elterjedt gyakorlat.

első pillantásra tűnik: a tanulók után kapott normatív támogatás az iskolák költségvetésének csak 50–70%-át fedezi,²⁶ a többi forrást az iskoláknak és a fenntartóknak kell „előteremteni” (Balogh–Halász 2003:93–96). Így nem csoda, hogy az egyes tanulókra fordított kiadásokban olyan területi egyenlőtlenségek mutatkoznak, amelyet a fent említett normatívák még akkor sem tudnának ellensúlyozni, ha feltételeznénk, hogy a teljes összeget a szegényebb települések iskolái kapják (Hermann–Varga 2006:131).

S még egy fontos megszorítást kell hangsúlyozni: „...*ha a normatíva teljes összegét a hátrányos helyzetű tanulók oktatására fordítják az önkormányzatok és az iskolák...*” (Hermann–Varga 2006:131). Az iskolák döntő többségénél²⁷ a „fejpénz”, tehát a normatíva a fenntartóhoz került, amely – bármilyen hihetetlenül hangzik, de – *nem volt köteles* az összeget eljuttatni az iskolához (Hermann–Horn 2004). Ha pedig eljuttatta az iskolához, az nem volt köteles kifejezetten a sajátos nevelésű tanulók oktatására fordítani.²⁸

Az oktatási integráció kulcsszereplői: a pedagógusok

Az integrációs oktatáspolitikai törekvések fogadtatása az iskolákban reagálások széles skáláján mozog. A pedagógusok egy bizonyos része feltehetően nem is érti, miről van szó – lásd a mottóban idézett óvodavezetőt, aki az „integrált” tanulót a „szegregált/szegregálandó” tanuló szinonimájaként értette. Információink szerint ez az óvodavezető nincs egyedül, s megnyilvánulását érdemes összevetni az alábbi interjúrészlettel is: „*IPR? Integrációs Pedagógiai Rendszer? [az iskola részt vett a projektben. D. Cs.] Nem tudok róla, nem tudom, hogyha volt is, ezt a szót nem hallottam, hogyha volt is, akkor nem tudom, lehet, hogy ismernem kéne?*” (id. Papp 2006:81). Az idézett interjú rögzítő kutatók azt az általános tapasztalatot vonták le, hogy teljesen különvált a „projektnyelv”, amelyet a vezető és a projektfelelős munkatárs beszélt, illetve a tantestületen belüli beszédmód. Az „integráció” a gyakorlatban a szociális és/vagy „képesség szerint” szegregált osztályok „összekeverését” jelentette, az oktatási stílus változtatása nélkül, s a pedagógusok semmit sem tudtak kezdeni a helyzetből fakadó új kihívásokkal és konfliktusokkal (Papp 2006).

A tanítók és tanárok nagy többsége azonban feltehetően *nem értetlen* az integrációs törekvésekkel szemben, *hanem nagyon is érteni véli*, mit is várnak el tőle: pluszmunkát, ami nem lesz megfizetve sem anyagi,²⁹ de sokszor erkölcsi értelemben sem; pluszkészségeket, amelyek gyakorlására nincsen képesítésük; új attitűdöket, amelyeket nem lehet csak úgy leakasztani a szögről, s amelyek nem is kompatibilisek a magyar társadalom domináns attitűd-

²⁶ Még egyszer megismételjük: a jelen idejű kijelentések általában a 2010 előtti rendszerre vonatkoznak.

²⁷ Az alapítványi iskolák kivételével.

²⁸ Egy 2004-es kutatás szerint a gyógypedagógiai tagozatot is működtető általános iskolák 93,4%-ában az ott tanuló gyerekek után igényelt emelt összegű normatíva egyszerűen beleolvadt az iskola egészének a költségvetésébe (Havas 2008:130–131).

²⁹ 1989-ben a közoktatásban foglalkoztatottak bruttó átlagkeresete a nemzetgazdasági átlag 98,9%-át tette ki; ez 2001-re 79,7%-ra csökkent, majd 2003-ra felment 111,9%-ra; az ezt követő folyamatos csökkenés négy éve alatt ment le ismét az országos átlag 100%-a alá. 2009-ben az érték 90,5% volt (Balázs–Kocsis–Vágó 2011:8, 14. táblázat). Mindeközben Magyarországon a diplomás férfiak különböző korcsoportjainak átlagkeresete az érettségizettek átlagkeresetének 213–271%-át tette ki, ami az OECD országok között messze a legmagasabb arány (OECD 2010:126–127). A diplomás nőknél ugyanez az arány 175–194%, ami nyilvánvalóan nem független attól a tényről, hogy a közoktatásban dolgozó pedagógusok 82,7%-a nő. Ha a pedagóguskereseteket az átlagos diplomáskeresetekhez viszonyítjuk, akkor a jogos érzésekre a „frusztráció” a legjobb kifejezés.

jeivel (lásd Hajdu Gábor és Ságvári Bence cikkeit ezen kötetben); valamint új oktatási segédeszközök használatát, amelyek beszerzésére és fenntartására nincs forrás. Csak egyetlen példa: az integrált nevelés elvének nélkülözhetetlen eleme lenne, hogy a befogadó iskolákból a pedagógusok megfelelő továbbképzéseken vegyenek részt: valamennyi pedagógusnak 7 évenként 120 pontot érő akkreditált képzésen kell részt vennie, amelynek költségvonzata jócskán meghaladja a százezer forintos nagyságrendet.³⁰ Egészen az idei évig (2012) az iskolák pályázhattak a központi költségvetésből fejenként és évente 11 410 forintra, amelyből a képzést és a helyettesítést kellett volna fedezni – ha a szóban forgó tanfolyam már az év elején szerepelt a megfelelően megírt, véleményezett és elfogadott pedagógiai továbbképzési tervben. Vagyis valószínűleg nem túloztak azok a pedagógus kollégák, akik már évekkal ezelőtt arra panaszkodtak, hogy – részben vagy egészben – nekik kell fedezniük a kötelező továbbképzésük költségeit. Ez a disszonáns helyzet bizonyos mértékben megszűnt 2012-ben, amikor mindenestül eltörölték a központi továbbképzési keretet. A továbbképzési kötelezettséget ugyanakkor nem törölték el.

Éppen ezért a pedagógusok többsége vagy ellenérzésekkel viseltetik az integrált oktatással kapcsolatban, vagy érdektelen, s csak egy kisebbség támogatja e megközelítést. A továbbiakban megpróbáljuk alátámasztani ezt a sommásnak tűnő kijelentést, előbb azonban meg kell állnunk egy reflexív megjegyzés erejéig.

Mindenekelőtt: az „ellenérzésekkel viseltetik az integrált oktatással kapcsolatban” kifejezés *nem egyenlő* az „előítéletes” kifejezéssel. Másrészt: bár e sorok szerzője sosem gondolta, hogy *kizárólag* a „pedagógusok előítéletessége” okozná például a romák oktatási kirekesztettségét, nehezen tudja elképzelni, hogy a szegregációt és diszkriminációt kiváltó mechanizmusok a romákról vallott elutasító többségi attitűdöktől *teljesen függetlenül* alakulnának ki. A roma gyerekek oktatását a *szisztematikus gyakorisággal előforduló iskolai kudarc* kifejezése írja le a legjobban, ami nyilvánvalóan feszültséget kelt az érintett pedagógusokban és iskolai vezetőikben. E feszültséget a felelősségnek magukra a romákra hátrításával csökkenthetik bizonyos negatív általánosítások,³¹ amelyeket hagyományosan „előítéletnek” is neveznek. A pedagógusok számára azonban mindez nem ellenérzéseként, nem előítéletként jelenik meg, hanem mint megalapozott szakmai vélemény (vö. Szalai Júlia tanulmányát e kötetben).

A fogyatékosokkal kapcsolatban, egyrészt, feltehetően nehezebb hasonló felelősségáthárítási stratégiákat működtetni, másrészt viszont az iskola velük kapcsolatos tehetetlensége sokkal könnyebben vállalható, mint a romák esetében: *„nem értek hozzá, hogyan kell egy vak/mozgássérült/autista gyereket nevelni; de még ha tudnám is, amíg vele foglalkozom, mi lesz az osztály többi részével?”* A fogyatékosokkal szembeni előítéletesség tehát nem legitim attitűd (míg a cigányellenesség a mai Magyarországon a többség számára nyíltan vállalható), másrészt, ha az iskola nem tud megállítani már a felvételi szűrőknél egy jelentkezni akaró „integrált” tanuló, akkor még található egy *legitim bűnbak* a nagy valószínűséggel fellépő feszültségek miatt: *maga az integráció folyamata.*³² Ez már csak annál is könnyebb, mert a *ténylegesen megvalósuló* integráció az esetek jelentős részében valóban kritikára érdemes.

³⁰ Vannak ingyenes továbbképzések, nyílt napok, előadások stb., de szinte mindig munkaidőben, s a helyettesítés költsége ilyenkor a pedagógust küldő iskolát terheli. Ráadásul bármennyire színvonalas lehet is a gyakorlatban az így megszerezhető tudás, ha nem akkreditált képzésről van szó, akkor „papíron nem számít”.

³¹ Egy kutatásban a megkérdezett pedagógusok 92–98%-a vallotta, hogy a „szocializációs hiányosságok” és „a családi együttműködés hiánya” okozza a roma tanulók tanulási problémáit, míg a tágabb környezet vagy az iskola felelőssége kevésbé lényeges vagy fel sem merül (Liskó–Fehérvári 2008:105–109).

³² Valamint az integrációt „erőltető” oktatáspolitikusok és szociológusok.

Somorjai Ágnes és munkatársai (2008) vak fiatalok integrált oktatásában részt vevő iskolák pedagógusainak attitűdjeit kutatva megállapították: „*teljes elutasítással, szélsőségesen negatív attitűddel nem találkoztunk*” (Somorjai 2008:82). Ennek azonban az ellentéte lett volna nagyon furcsa: a már csak méretei miatt sem reprezentatív minta ugyanis többszörös szűrőkön keresztül alakult ki, olyan szűrőkön, amelyeken a „*teljes elutasítás*” esetleges hívei az átlagnál sokkal nagyobb eséllyel akadtak volna fenn.³³ Elgondolkodtató azonban, hogy még ebben a nagyon speciális mintában is „az integrált nevelés” értékelése javult a két vizsgálat között a legkisebb mértékben (0,09-kel egy 5-ös skálán), amely így a második vizsgálatban az utolsó helyre került. Elgondolkodtató, hogy – az előzetes hipotézisekkel szemben – „*nem volt kimutatható attitűdbeli összefüggés a látássérült gyermekkel való közvetlen kapcsolat alapján*”³⁴ (Somorjai 2008:84). S több mint elgondolkodtató – a publikáció szerint „*meglepő*” – volt „*az az eredmény, hogy sok olyan iskolánál, ahol például van megsegítő pedagógus, többéves szakmai tapasztalat, rendszeres megsegítést nyújt az utazótanár, a testület küldött tanfolyamainkra résztvevőt, az attitűd elutasítóbb lett!*” (Somorjai 2008:84).

A kutatás folytatásában 36 interjút készítettek pedagógusokkal, szülőkkel, illetve tanulókkal, s ezekből is hasonló kép rajzolódott ki: *valamennyi* pedagógus sikeresnek ítéli az adott gyerek integrációját, ugyanakkor „*kételyeit, dilemmáit*” hangoztatja „*az integráció elvével kapcsolatban*” (Somorjai 2008:102). Bár a mintaszám nagyon alacsony, az egyöntetűség alátámasztani látszik hipotézisünket: mivel „az integráltakkal” szembeni esetleges nyílt előítéletesség nem nyilvánul meg (legalábbis: kérdezési szituációban), ugyanakkor *maga* „*az integráció*” fogalma vált az ellenérzések, negatív attitűdök, ha úgy tetszik, „az előítéletek” célpontjává.³⁵

A „*laikus*” közvélemény az integrációról

Egy 2008-as országos reprezentatív vizsgálatban a megkérdezettek 78%-a egyetértett az „*a cigányok gondjai megoldódnának, ha elkezdenének végre dolgozni*” állítással, 60% „*a bünyözési hajlam a cigányok vérében van*” állítással, 38% pedig a „*csak helyeselni lehet, hogy még vannak olyan szórakozóhelyek, ahová a cigányokat nem engedik be*” állítással. Ugyanezen kutatásban viszont a „*minden cigány gyermeknek joga van arra, hogy a nem cigányokkal közös iskolai osztályokban tanuljon*” állítással 86% fejezte ki egyetértését (Bernát 2010:323). Tehát a szórakozóhelyről kitiltani akarók legalább mintegy kétharmadát

³³ A Vakok Módszertani Központja 120 órás akkreditált tanfolyamot szervezett azon 70 befogadó intézmény pedagógusainak, amelyekkel addig kapcsolatot épített ki. Megpróbálták a kurzus hatékonyságát egy előtte-utána attitűdvizsgálattal mérni. Első körben 30 iskolába küldtek 10-10 kérdőívet – visszakaptak 19 iskolából 174-et; második körben csak ennek a 19 iskolának küldtek kérdőíveket, amelyekből 78-at kaptak vissza.

³⁴ A felmérésben részt vevő pedagógusok 60%-a volt „*közvetlen kapcsolatban a látássérült gyerekekkel*” (Somorjai 2008:82), tehát 40% nem.

³⁵ Jelen kötetbe írt tanulmányában Szalai Júlia fogalmaz így: miközben az oktatási rendszer általa vizsgált szegmense szisztematikusan diszkriminálja a romákat, a kérdezett tanárok majd’ mindegyike áldozatos munkát végez konkrét cigány tanulói érdekében. „*A cigányságot érintő leértékelő nézetek egy absztrakt közösségre vonatkoznak...*” Talán nem túl leegyszerűsítő az analógia: a fogyatékos tanulókat érintő leértékelő nézetek egy absztrakt mechanizmusra – nevezetesen az integrációra – vonatkoznak.

nak³⁶ – illetve a többi negatív állítást elfogadók többségének – elvileg nem volt kifogása az oktatási integráció ellen.

Paradox módon tehát, miközben a romák oktatási szegregálásában tömegesen vesznek részt a nem cigány elit és középosztály tagjai, köztük olyan, akár nem előítéletes családok is, amelyek egyszerűen „jó iskolát” keresnek gyermeküknek, mintha mégis azt látnánk, hogy a többség a romákkal kapcsolatos negatív attitűdjeit *egyedül az oktatás területén nem tartja legitimnek* kinyilvánítani. Bár az inkonzisztenciára cinikusabb magyarázatot is lehet adni: a nem roma többség nagy többsége tisztában van azzal, hogy ezen a területen „nem szükséges” nyíltan „a romákat” diszkriminálni, hiszen az iskola a diszkrimináció nyelvét „lefordítja” a „*csak a tanulmányi teljesítmény számít*”-féle szakmai nyelvre (vö. Szalai Júlia tanulmányát e kötetben). A fogyatékosok esetében nem okvetlenül lehet ilyen „automatikus” diszkriminációra számítani, s talán ezért tartja fontosabbnak a közvélemény a szegregáció intézményes bezárását.

Egy 2002-es kutatásban megkérdezett – ezúttal reprezentatív – minta válaszolói „*a fogyatékosok esetében egyöntetűbben gondolják, hogy nagyon fontos számukra esélyegyenlőséget biztosítani*”, míg „*a cigány tanulók esetében megosztottabb a társadalom*” (Cs. Czachesz–Radó 2003:372). Amikor ugyanezen³⁷ vizsgálatban a kérdés úgy szólt, hogy „*Ön szerint a fogyatékos és sérült gyerekek általános iskolai oktatását*” hogyan kellene megoldani, a *külön iskolában* válaszlehetőséget a fogyatékosok kapcsán 54%, míg a romák kapcsán 19% választotta, az *egy iskolában, de külön foglalkozások formájában* (sic!) opciót 27% választotta, s csak 15% szerint kellene *közösen* oktatni fogyatékos és nem fogyatékos tanulókat (utóbbi válaszlehetőséget a romák esetében 41% választotta) (Cs. Czachesz–Radó 2003:554).³⁸

Salné és Kőpatakiné felmérése (2001a:15) a fogyatékosokról való *együttnevelésről* kérdezte az „ép” gyermekek szüleit, s azt találta, hogy 44%-a *elfogadja, de nem támogatja*, 9% *támogatja*, 29% *tiltakozik ellene*, 18% *semleges* (Salné–Kőpatakiné 2001a). Az eredményt tulajdonképpen úgy is meg lehetne fogalmazni, hogy a szülők *valamivel több mint fele támogatja vagy elfogadja* az integrációt, azonban több publikáció is úgy idézi a kutatást, hogy a relatív többség, tehát a 44% „*elfogadja, de nem támogatja*” az integrációt (Vágó 2003:469,³⁹ Bánfalvy 2008:31).

Rengeteg spontán vélemény olvasható az integráció kérdésében az internetes fórumokon, illetve cikkek és blogok kommentjeiben. Bár meg sem próbáltunk ezekből reprezentatív mintát venni és azokat szisztematikus tartalomelemzésnek alávetni, így is megállapítható: az ezzel kapcsolatos megnyilatkozások jelentős része, feltehetően többsége, kritikus vagy elutasító az integráció gondolatával és gyakorlatával szemben. A leggyakoribb érv, amelyben

³⁶ A válaszolók 14%-a nem értett egyet az idézett oktatási állítással. Ha ők valamennyien kitiltanák a romákat a szórakozóhelyekről (ami nem is biztos), még mindig marad 22%-nyi „szórakozóhelyről-kitiltó”, aki „oktatási integrációpárti” választ adott.

³⁷ Pontosabban: a publikáció mindkét esetben az *Oktatási Közvéleménykutatások, 2002-t* adta meg forrásként, tehát nem derül ki, azonos mintán történt-e a lekérdezés (Cs. Czachesz–Radó 2003:553–554).

³⁸ Ugyanezen publikációban idéznek egy 2003-as kutatást, amely a „szülők” és a „pedagógusok” véleményét kérdezte, ezúttal (cikkünk szempontjából: sajnos) csak a roma gyerekek oktatásáról. A pedagógusok 6,7%-a utalta volna külön iskolába, 7,6% külön osztályba a cigány tanulókat (a szülők esetében ugyanezen ráta 14,4%, illetve 12,7% volt) (Cs. Czachesz–Radó 2003:554). A sokadik bizonyíték arra, hogy az oktatási szegregációt nem érdemes pusztán a kérdésszövegekről vallott nézetek alapján vizsgálni.

³⁹ A hivatkozott irodalom függelékében található táblázat fogalmaz így. A főszövegbe illesztett 5.9. ábra (Vágó 2003:205) szerint minden érték más, pl. 44% a támogatók aránya stb., de nyilvánvalóan csak a diagramrajzoló hibájából és szerkesztői figyelmetlenségéből.

a szkeptikusoktól a radikálisan elutasítóig szinte az egész skála egyetért: az integrált oktatás csak rosszat tesz a nem cigány, nem fogyatékos tanulóknak. A huzamosabb ideje integrációs oktatáspolitikát folytató országok kutatási tapasztalataira való hivatkozás – pl. Kertesi és Kézdi (2005) számos példája – nem lenne meggyőző, mivel az interneten megfogalmazott integrációkritikus álláspont integráns eleme a „*mi ismerjük a valóságot, szemben az integrációt papoló életidegen értelmiségiekkel*” toposz.

Jó illusztrációja a fentieknek *A szociális munkás naplója* blog, amely *Integrált – szegregált oktatás* címmel 2010. május 23-án közölt egy írást.⁴⁰ A következő kommentet kapta (betűhíven): „*És abban mi is a jó, hogy a jobb képességűeket hozzákötjük a hátrányosabbakhoz? (...) Na, ez egy óriási ökörség, ami a valóságban nem így van. Ezt csak a pc oktatásban gondolják így, olyan oktatók... akik soha nem láttak cigányt csak fényképről. Ha valaha oktattál akkor tudhatod, h 1db beilleszkedésre képtelen cigánygyerek folyamatos fegyelmezése is elvesz egy 45 perces órából 5-10 percet. Szted ez mekkora hátrányt okoz a többieknek?*”

Ismételjük: a kommentekben megjelenő vélemények is tagoltabbak, s nem valamennyi elutasító az integráció gondolatával és gyakorlatával szemben. Mégis elgondolkodtató, hogy ebben a személytelen és anonim műfajban milyen gyakran találkozhatunk olyan szélsőséges megfogalmazásokkal is, amelyekkel kutatási szituációkban szinte soha. Erre jó példa az alábbi „definíció” is (betűhíven):

„*Integráció jelentése:*

Az amikor köteles vagy egy erőszakos fogyatékos mellett lenni, hogy te neked is rosszabb legyen, ne csak neki.

Szegregáció jelentése:

Az amikor az erőszakos fogyatékos a megfelelő helyre teszük azért, hogy te neked ne tudjon ártani, hogy ne tudjon téged vissza fogni.”⁴¹

Az üllő és a kalapács között

Létezik egy sajátos alcsoport, amelynek tagjai, formális képzettségüket tekintve, általában laikusok, ugyanakkor – bár valószínűleg szélsőségesen egyenlőtlen elosztásban – kivételes mennyiségű és minőségi informális szakértelmet szerezhettek azokról a tényezőkről, amelyek felvetik egy-egy tanuló számára az integrált vagy szegregált oktatás dilemmáját. Az érintett tanulók szüleiről van szó.

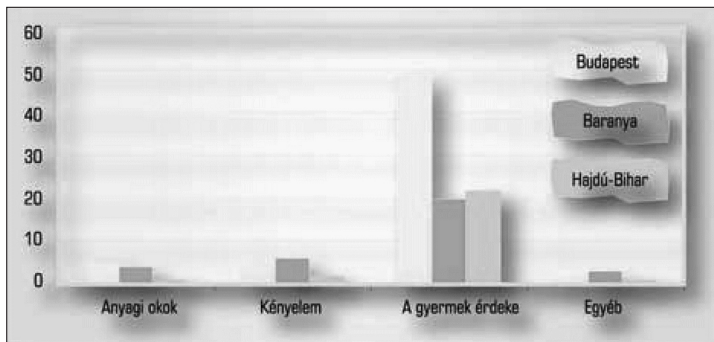
Érdeemes mondatról mondatra elemezni, hogyan jeleníti meg például Salné Lengyel Mária és Kőpatakiné Mészáros Mária *Fogyatékos tanulók helyzete az ezredfordulón* c. publikációja (2001b)⁴² a szülők szerepét. Egy mondatban megállapítják, hogy az integrált oktatást „*minden helyszínen a legnagyobb arányban a szülők kezdeményezték*”. Majd a következő mondatban e megállapítás relevanciáját mintha máris „átvinnék” az intézményrendszerre, a pedagógusokra: „*Ez pozitív jelzés a partnerkapcsolatok kialakíthatóságára, a szülők és*

⁴⁰ Elérhető: http://szocialismunkas.freeblog.hu/archives/2010/05/23/Integralt_-_szegregalt_oktatasi/. [Letöltve: 2012-08-06].

⁴¹ Elérhető: <https://plus.google.com/100337363236186418027/posts/4S3BHw6MhSi>. [Letöltve: 2012-08-06].

⁴² A szerzőpárosnak ugyanezen évben a *Fejlesztő Pedagógiában* is megjelent másik cikke (2001a) szinte betű szerint megegyező szöveget közöl a témáról. Két különbség tűnhet fel: utóbbi cikkben nincsenek alfejezetek, illetve a szerzők hivatkoznak egy másik ábrára is, amely – 146 válasz alapján – megmutatja, hogy nagyjából az esetek kétharmadában a szülő kezdeményezte a beiskolázást (Salné–Kőpatakiné 2001a:12–13 és 14.)

a pedagógusok együttgondolkodására, közös elvek megfogalmazására és elfogadására vonatkozóan.” A következő mondat egy ábrát vezet fel, amely „*azt szemlélteti, mi motiválta a szülőket arra, hogy integráltan taníttassák gyermeküket*”; az ábrát pedig a következő bekezdés követi (betűhíven): „*Az »Egyéb« kategórián belül Budapesten a hiúság, a presztízs, a meggyőződés, az, hogy »nincs rá másol lehetőség«, a szakértői bizottság szakemberének véleménye, az, hogy »ne legyen megbélyegezve a gyerekem«, Hajdú-Biharban a közelség, a más lehetőség hiánya és a presztízs, Baranyában szintén a közlekedés kizárásának igénye, a kényelem és a presztízs a fő indok*”. Majd ezt követi az utolsó, itt részben idézendő mondat, amely ismét áthelyezi a fókuszot az iskolákra: „*Az egyértelműen megnyilvánuló szülői akarat és főként a bizalom nagy felelősséget ró azokra az intézményekre...*” stb. (Salné–Köptakiné 2001b:27).

Forrás: Salné–Köptakiné 2001b:27

Ha valaki átsiklik az ábrán (vagy például ha egy látássérült személy felolvasó programja segítségével olvassa a fenti szöveget), nyilván az marad meg benne, hogy a szülők „alantas” okokból akarják integráltan neveltetni gyermekeiket – az ábrát kommentáló 53 szavas bekezdésben háromszor szerepel a „presztízs” és egyszer-egyszer a „kényelem”, illetve a „hiúság” kifejezés. A szövegből nem derül ki, hogy az ábra négy lehetséges motivációt ábrázol: *anyagi ok, kényelem, a gyerek érdeke*, és csak a negyedik az *egyéb*. Az ábrából azonban kiderülhet,⁴³ hogy az összes válaszoló 81,8%-a, ezen belül a budapesti válaszolók 88,5%-a „*a gyerek érdekeit szem előtt tartva*” döntött az integráció mellett. S mivel az ábrának legalább a címéből kiderül, hogy „*124 válasz alapján*” rajzolták meg, megbecsülhető az is: az „*egyéb*” kategória összesen 5, ezen belül Budapesten és Hajdú-Biharban 1-1 esetszámot tartalmazott.

A fenti aprólékos áttekintést példázatnak szánjuk: az érintett szülők mintha nem kapnák meg azt a figyelmet – *nem* „*lelki*” vagy „*szociális*”, hanem intellektuális, társadalomkutatói értelemben vett figyelemre gondolunk –, amely az integrációs/szegregációs folyamatban betöltött, feltehetően nem jelentéktelen szerepük alapján megilletné őket.

⁴³ Némi ügyel-bajjal, mivel az oszlopokon nem látható szám. A táblázatot nagyítva kinyomtattuk, majd vonalzó és számítások segítségével becsültük meg a fent olvasható arányokat.

Reflexió és következtetések

Ezen tanulmány munkaváltozatának visszajelzései arra figyelmeztettek, hogy a téma – vagy legalábbis annak itt prezentált megközelítése – a vártnál jobban polarizálja olvasóit. S bár a szerző igyekezett a végleges szöveg egészében érvényesíteni a kritikai megjegyzések tanulságait, mégis szükségesnek érzi, hogy az összegzést – szakkiktől szokatlan módon – szubjektív megjegyzésekkel kezdje.

Mindenekelőtt: e sorok szerzője *alapvetően integrációpárti, de nem mindenáron*, nem minden esetben, a körülményektől függetlenül. Különösen a fogyatékos vagy súlyos betegség miatt SNI-vé minősített tanulók esetében,⁴⁴ mivel jelentős részük, talán többségük számára a szegregált (speciális) intézményekben való tanulás több előnnyel, mint hátránnyal jár, *legalábbis* – lényeges megszorítás következik – *iskolai karrierjük bizonyos szakaszában*. Az ő számukra tehát az integrációs és szegregációs oktatási intézmények *váltogatása* célszerűbbnek tűnik, mint az egyoldalú integrációs stratégia.⁴⁵

Másrészt: a szerző *nem, hangsúlyozottan nem* tartja előítéletesnek a pedagógusokat vagy a gyógypedagógusokat (pontosabban: nem tartja őket előítéletesebbnek, mint a nagy többséget a mai Magyarországon). A tanulmány egészében vázolt feszültségeket *elsősorban nem az előítéleteség okozza* – bár nem életszerű annak feltételezése sem, hogy semmilyen kapcsolat sincs a két jelenség között.

Bár terjedelmi okokból a cikkben csupán utalások formájában jelent meg a tágabb kontextus, annak jelentőségét mégsem lehet eltúlozni. A magyar társadalmat tagoló mély társadalmi-kulturális törésvonalak, valamint az „árkok feletti” kommunikációra való készség és hajlandóság gyengesége még az olyan egyetemes intézményen is rajtahagyja a lenyomatát, mint az oktatási rendszer (beleértve annak kötelező és elvileg ingyenes szektorát is). Az igazi társadalmi „megrendelés” – minden ezzel ellentétes szólammal szemben – arról szól, hogy az oktatási rendszer újratermelje a társadalmi egyenlőtlenségeket, s e rendszer megbízhatóan be is tölti ezt a funkcióját. Mindez azt is jelenti, hogy az egyenlőtlenségek mérséklésére tett erőfeszítéseket a szereplők jelentős része a rendszer központi területeit támadó, zavart keltő törekvésként értékeli.

Az ebből adódó problémaegyüttes jéghegyének „csupán” a csúcát jelenti a szegregáció/integráció dilemmája és az ezzel kapcsolatos feszültségek.⁴⁶ A viták során maga az integráció címkéje vált a kritikák és támadások célpontjává. Az oktatáspolitikusok, a fenntartók/irányítók, a pedagógusok és a szülők körében jelenleg domináns megközelítésnek tűnik, hogy az integráció „erőltetése” több kárral, mint haszonnal jár (pontosabban: több kárral, mint haszonnal jár *az oktatási intézmények és a többségi tanulók számára*). Az oktatási intézmények domináns stratégiája éppen ezért az integrációra törekvő tanulók távoltartására irányul.

⁴⁴ Az etnikai diszkrimináción és/vagy társadalmi hátrányokon alapuló oktatási szegregáció természetesen más megítélés alá esik. De még itt sem biztos, hogy a szegregáltak hátrányait csökkentő, realisan hozzáférhető stratégiák közül mindig és minden esetben az integráció biztosítása kell hogy az első helyen álljon.

⁴⁵ Pontosabban: nagyon sokszor nem célszerűségről, mint inkább *kényszerűségről* van szó; miközben az iskolatípus-váltás mindig kockázatos, mivel annak sikere mindig csak utólag megítélhető, s mivel ahhoz az érintettek semmilyen intézményes segítséget nem kapnak. Mindez külön tanulmányt kíván, amelyet a szerző szinte bizonyosan megíráhat az Olvasóknak.

⁴⁶ Bár ez utolsó metafora talán nem a legszerencsésebb, mivel a jéghegynek alig egytizede látszik a felszín felett, míg a fent említett dilemma következményei ennél feltehetően sokkal szélesebb kört sújtanak. Ráadásul egy hajónak az is „elég” az elsüllyedéshez, ha egy jéghegynek „csupán” a csúcának ütközik.

Ugyanakkor a nagy többség tudatában van annak is, hogy a szegregált oktatásban (akár gyógypedagógiai intézményekről van szó, akár nem) töltött minden egyes tanév csökkenti a tanulók továbbtanulási, s ezzel későbbi boldogulási esélyeit. Az érintett szülők domináns stratégiája⁴⁷ éppen ezért az integráció „erőltetése”, feltéve, ha a család egyáltalán törekszik a magasabb iskolai végzettség elérésére a szóban forgó gyerek esetében.

Így minden egyes tanuló esetében, akinél a kérdés potenciálisan felmerülhet, a megke-resett iskolák és a szülők egyedi alkuja dönt az integráció vagy szegregáció dilemmájáról. Miközben feltehetően az alkufolyamat minden résztvevője el tudja hitetni saját magával, hogy csak az adott gyermek érdekeit tartja szem előtt.

Hivatkozások

- Balázs É.–Palotás Z. (2006). A közoktatás irányítása. In: Halász G.–Lannert J. (2006). 55–14, 425–432.
- Balázs É.–Kocsis M.–Vágó I. (szerk.) (2011). *Jelentés a magyar közoktatásról, 2010*. Budapest: OKI.
- Balogh M.–Halász G. (2003). A közoktatás finanszírozása. In: Halász G.–Lannert J. (2003). 87–106.
- Bánfalvy Cs. (2008a). *Az integrációs cunami. Tanulmányok a fogyatékos emberek iskolai és társadalmi integrációjáról*. Budapest: ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar – ELTE Eötvös.
- Bánfalvy Cs. (2008b). A mai integrációs folyamatok és azok előzményei. In: Bánfalvy (2008a). 11–43.
- Berkovits B.–Oblath M. (2008). A gyógypedagógiától a szociológiáig és tovább. A „fogyatékos-ság” és a „szociális hátrány” kapcsolatának diskurzusai és politikája. In: Eröss G.–Kende A. (2008). 21–46.
- Bernát A. (2010). Integráció a fejekben: a romák társadalmi integrációjának érzékelése és megítélése a lakosság körében. In: Kolosi T.–Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2010*. Budapest: TÁRKI. 312–326.
- Bevan, N. et al. (szerk.) (1992). *The Economist Atlas of the New Europe*. New York: Henry Holt and Co.
- Clark, K. E. (2008 [1965]). *Fekete gettó. A hatalom dilemmái*. Budapest: Educatio.
- Cs. Czachesz E.–Radó P. (2003). Oktatási egyenlőtlenségek és speciális igények. In: Halász G.–Lannert J. (2003). 349–375, 546–556.
- Csanádi G.–Ladányi J.–Gerő Zs. (1978). Az általános iskolai rendszer belső rétegződése és a kisegítő iskolák. *Valóság*, 6. 30–44.
- Csányi Y. (2001). Különtámogatás: szegregáltan vagy integráltan. *Educatio*, 2. 232–243.
- Csépe V. (2008). A különleges oktatást, nevelést és rehabilitációs célú fejlesztést igénylő (SNI) gyermekek ellátásának gyakorlata és a szükséges teendők. In: Fazekas K.–Köllő J.–Varga J. (2008). 139–165.
- Dupcsik Cs. (2009). *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008*. Budapest: Osiris.

⁴⁷ Fontos megismerés: ha pl. a fogyatékos-ság típusa és mértéke enged egyáltalán választási lehetőséget.

- Dupcsik Cs.–Molnár E. (2008). Country Report on Education: Hungary. Edumigrom Background Papers, 2008. Budapest: CEU. Elérhető: http://www.edumigrom.eu/sites/default/files/field_attachment/page/node-1817/edumigrombackgroundpaperhungaryeducation.pdf. [Letöltve: 2012-08-06].
- Dupcsik Cs. (2012). Az integráció leckéi. *socio.hu* 3. 37-51. Elérhető: <http://www.socio.hu/5pdf/8dupcsik.pdf> [Letöltve: 2012-10-15] és 209.
- Eröss G. (2008). Különbség és szórás. Kategorizációs és szelekciós finommechanizmusok az oktatásban: SNI-k, lókötek és társaik. In: Eröss G.– és Kende A. (2008). 157–233.
- Eröss G.–Gárdos J. (2008). Előítéletes társadalom vagy diszkriminatív iskola? In: Eröss G.–Kende A. (2008). p. 49–81.
- Eröss G.–Kende A. (szerk.) (2008). *Túl a szegregáción. Kategóriák burjánzása a magyar közoktatásban*. Budapest: L'Harmattan.
- Fazekas K.–Köllő J.–Varga J. (szerk.) (2008). *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért*. Budapest: Ecostat. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/08200/08222/08222.pdf>. [Letöltve: 2012-07-29].
- Gould, S. J. (1999). *Az elméricskélte ember*. Budapest: Typotex.
- Halász G.–Lannert J. (szerk.) (2003). *Jelentés a magyar közoktatásról, 2003*. Budapest: OKI.
- Halász G.–Lannert J. (szerk.) (2006). *Jelentés a magyar közoktatásról, 2006*. Budapest: OKI.
- Havas G. (2008). Esélyegyenlőség, deszegregáció. In: Fazekas K.–Köllő J.–Varga J. (2008). 123–144.
- Havas G.–Liskó I. (2005). *Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában. Kutatás közben 266*. Budapest: Felsőoktatási Kutatóintézet.
- Havas G.–Kemény I.–Liskó I. (2002). *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Budapest: OKI – Új Mandátum.
- Hermann Z.–Horn D. (2004). A hátrányos helyzetű tanulók oktatásának finanszírozási módszerei. *Új Pedagógiai Szemle*. 3. Elérhető: <http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikkkeskod=2004-03-ta-Tobbek-Hatranysos#top>. [Letöltve: 2012-08-01].
- Hermann Z.–Varga J. (2006). A közoktatás finanszírozása. In: Halász G.–Lannert J. (2006). 105–132.
- Juhász G. D. (2008). Sajátos nevelési igényű tanulók ellátása. Magyar Fejlesztőpedagógusok és Gyógypedagógusok Nemzetközi Szakmai Egyesülete. Elérhető: <http://fejlesztok.hu/szekciok/63-konferencia2008/306-sajatos-nevelési-igeny-gyermekek-tanulok-ellatasa.html>. [Letöltve: 2012-08-25].
- Kemény I. (1976). *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Kemény I.–Janky B.–Lengyel G. (2004). *A magyarországi cigányság, 1971–2003*. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Kereki J. (2010). A fogyatékos és az ellátáshoz való hozzáférés egyenlőtlenségei a korai életszakaszban. In: Kolosi T.–Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2010*. Budapest: TÁRKI. 348–368.
- Kertesi G.–Kézdi G. (2005). Általános iskolai szegregáció, I–II. *Közgazdasági Szemle*, LII. 317–355, 462–479.
- Kézdi G.–Surányi É. (2008). Egy integrációs program hatása a tanulók fejlődésére. *Educatio*, 4. 467–479.
- Közoktatási törvény módosítása (2007). 2007. évi LXXXVII. törvény a közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény módosításáról.

- Ladányi J.–Csanádi G. (1983). *Szelekció az általános iskolában*. Budapest: Magvető.
- Liskó I.–Fehérvári A. (2008). *Hatásvizsgálat a HEFOP által támogatott integrációs program keretében szervezett pedagógus-továbbképzésekről*. Budapest: OKI.
- Magyarország, 2012/CXXXIV. tc (2012). 2012. évi CXXXIV. törvény a nemzeti köznevelésről szóló 2011. évi CXCV. törvény módosításáról. *Magyar Közlöny*, 99. 14248–14264.
- Mannheim K. (1996). *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz.
- Mihály I. (2004). Esélyegyenlőség és/vagy koedukáció? *Új Pedagógiai Szemle*, 10 p. 101–108.
- Némédi D. (szerk.) (2008). *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág.
- OECD (2010). *Education at a Glance 2010. OECD Indicators*. Elérhető: www.oecd.org/edu/eag2010. [Letöltve: 2012-07-29].
- Papp Z. A. (2006). Iskolai integráció Tiszaburán. In: Németh Sz. (szerk.) *Integráció a gyakorlatban. A roma tanulók együttnevelésének iskolai modelljei*. Budapest: OKI.
- Salné Lengyel M.–Kőpatakiné Mészáros M. (2001a). Az együttnevelés jelenlegi helyzete. *Fejlesztő Pedagógia*, 3. 11–17.
- Salné Lengyel M.–Kőpatakiné Mészáros M. (2001b). Fogyatékos tanulók helyzete az ezredfordulón. *Új Pedagógiai Szemle*, 7–8. 20–29. Elérhető: <http://epa.oszk.hu/00000/00035/00051/2001-07-oy-Tobbek-Fogyatekos.html>. [Letöltve: 2012-08-06].
- Salamanca Statement (1994). *The Salamanca Statement on principles, policy and practice in special needs education*. Salamanca: UNESCO – Ministry of Education and Science Spain. Elérhető: http://www.unesco.org/education/pdf/SALAMA_E.PDF. [Letöltve: 2012-07-28].
- Schiffer Cs. (2008). Az inklúzió fogalmának értelmezései és azok ellentmondásai. In: Bánfalvy Cs. (2008a). 45–63.
- Somorjai Á. (2008). Integráltan és szeparáltan tanuló vak fiatalok. In: Bánfalvy Cs. (2008a). 77–112.
- Vágó I. (2003). Az oktatás tartalma. In: Halász G.–Lannert J. (2003). 179–238.
- Vargáné M. L. (2006). *Inkluzív nevelés – az integrált oktatás jogi háttere. Kézikönyv a pedagógusképző intézmények számára*. Budapest: sulINova Közoktatás-fejlesztési és Pedagógus-továbbképzési Kht.
- Zolnay J. (2008). Vákuumfalvak, vákuumiskolák. Kistelepülések, kisiskolák, közoktatási ki-rekesztés. *Beszélő*, június. 70–88.

ISKOLAI (DEZ)INTEGRÁCIÓS PARADOXONOK

Expanzió, integráció, szegregáció a magyar közoktatásban a rendszerváltás óta

Kulcsszavak: közoktatás, szegregáció,
halmozottan hátrányos helyzetű, speciális nevelési igényű

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a hazai oktatásszociológiai szakirodalom zöme az iskolai szegregációról, az objektív okok nélkül „fogyatékos” nyilvánítottakról, a korai iskolaelhagyókról, a lemorzsolódókról szól. Ezek a kiváló munkák az iskolát – sőt néha magukat a pedagógusokat is – általában az intézményesített társadalmi kirekesztés ágenseiként kezelik.

Épp ennek az erős kritikai hagyománynak és a hatalom sáncai mögött szakértőként is feltűnő társadalomkutatóknak is volt tulajdonítható a szakpolitika erős integrációs diskurzusa és intézkedései (2002-től 2006-ig, és részben még 2010-ig), legyen szó akár a romák, akár a hátrányos helyzetű, akár a sajátos nevelési igényű tanulók („SNI-k”) integrációjáról.

Ugyanakkor a legelkötelezettebb szereplők javarészt kudarcnak élték meg az integrációs politikát, részben okkal, hiszen a növekvő területi szegregáció (dezintegráció) „magával rántotta” az iskolát, bár az SNI-tanulók szegregációja közben csökkent.

Részben az integrációs-inklúziós politikákkal összefüggésben, részben ezektől függetlenül, meghosszabbodott a tanulók által – beleértve az alacsony státuszúakat is – az iskola-rendszerben töltött idő. A korai óvodáztatás követelése a fenti diskurzus része volt, míg a közép fok expanziója jórészt más okokkal (demográfiai apály, az érettségi „demokratizálódása”, a munkaerőpiac átalakulása stb.) magyarázható. Makroszinten ez egyfajta integrációként is értelmezhető: a társadalmi integráció par excellence intézménye, az iskola jobban integrál, mint valaha, immár az alacsony státuszú diákokat is 15–17 évig tartja az állami oktatási rendszerben. Ráadásul az expanzióval a demokratizálódás – empirikusan nehezen igazolható – tétele is összekapcsolódik, arra pedig nemzetközi összehasonlító vizsgálatok szolgáltatnak bizonyítékot, hogy az expanzió még a lakosság egészségi állapotát is pozitívan befolyásolja (Hannum–Buchmann 2003:20).

Tanulmányomban először a szegregáció szociológiai irodalmának részleges áttekintésére törekszem. Ezután megvizsgálom az oktatási expanzió jelenségét; majd pedig a két jelenség összefüggését, kölcsönhatását a társadalmi integráció/dezintegráció szempontjából.

Iskolai integráció és szegregáció

Az elmúlt 20-25 évben létrejött mozaikszerű, államtalanított és szabad iskolaválasztáson alapuló magyar oktatási rendszer (Erőss 2008a) létrejötte beágyazható egy általánosabb társadalomtörténeti kontextusba is, az államszocializmus bukása nyomán az államközpontú uralmi rend legitimitásába vetett hit elleni piacpárti támadásokéba. Eszerint az iskolai szegregáció

felfogható akár a társadalmi dezintegráció egyik tüneteként is. De azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a rendszerváltás előtti iskolarendszer is erősen szegregált.

Ráadásul az oktatási expanzió ezzel ellentétben, a mobilitást *elvíleg* serkentő hatást fejt ki (amiről tanulmányom második részében részletesen is fogok szólni): egyre korábban tereli be, és egyre tovább tartja bent az iskola (óvoda, egyetem) nevű szocializációs-integrációs intézmény(ek)ben a diákokat.

Sok múlik azon is, hogy egyáltalán milyen társadalmi kategóriák mentén vizsgáljuk a tanulók eloszlását. Mindenütt vita folyik arról, Franciaországban vagy az USA-ban éppúgy, mint hazánkban, hogy a kizártak csoportját a kutatók, illetve a döntéshozók minek az alapján tudják a legjobban jellemezni/megcélózni: szociogeográfiai (területi szegregáció), társadalmi (*underclass*/, „HHH”¹) vagy etnikai (cigány, bevándorló, színes bőrű) alapon. Az integrációról szóló vitának, túl a szűken vett iskolai integráció/szegregáció kérdésén, ez a legfőbb tétje.

Diskurzusok

Az iskolai integráció/szegregáció a magyar társadalomtudományok egyik legtöbbet kutatott területe (az itt hivatkozható sokteteles irodalomjegyzékből lásd a szerző és a munkatársai által készített összefoglalásokat: Berényi–Berkovits–Eröss 2008a, Eröss–Kende 2008). Az iskola nem egy intézmény a sok közül, hanem a modern nemzetállam egyik legfőbb intézménye. Küldetése egyfelől a társadalom szükséges és elégséges homogenizálása az alsó rétegek (re)szocializálása, átnevelése révén, a társadalmi integráció érdekében, másfelől viszont ugyanezen folyamattal egyidejűleg újratermeli a társadalmi egyenlőtlenségeket, hierarchizál. A szegregáció bírálata ez utóbbi folyamatnak a kritikája, s ugyanakkor voltaképpen az iskola modernizációs, társadalmi integrációs funkciójának elismerése is. A kritikai társadalomtudományok szerint az iskolának hozzá kell járulnia ahhoz, hogy egyetlen gyermek se morzsolódjon le, s ne maradjon a társadalmi integráció legfőbb intézményének tekintett munkaerőpiacon használható végzettség nélkül.

De (mint az *1. táblázat*ból is látható) a rendszerváltás utáni Magyarországon egy másik diskurzus is jelen volt, sőt 1993 és 2002 között, majd 2010 óta újra dominánsnak bizonyult. Ez utóbbi nem szán kiemelt szerepet az együttnevelésnek.

E tanulmányban a 2002 után dominánssá vált deszegregációs, integrációs és esélyegyenlőségi diskurzust vizsgáljuk; az egyes fogalmak és kategóriák, illetve azok történeti és szocioszemantikai elemzését nyújtja Berkovits–Oblath (2008).

Ultima ratio: az integráció hasznos

A szegregáció bírálatának diskurzusa szerint a szabad iskolaválasztás, továbbá a fenntartók és az iskolák autonómiája vezet a szegregációhoz. Három autonóm aktor, tehát az iskolák, az önkormányzatok és a helyi „középosztály” érdekezésszerűségének és együttműködésének a hazai szakirodalomban leggyakrabban leírt formája a szegregációs célú oktatásirányítás és iskolaválasztás. Egy tipikusként leírt példa: „*az »A« és a »D« településen élő nem cigány szülők »üzle-*

¹ Halmozottan hátrányos helyzetű tanuló: aki szociális helyzete miatt rendszeres gyermekvédelmi kedvezményre jogosult, és akinek – ezen felül – a törvényes felügyeletét ellátó szülője legfeljebb nyolc általánost végzett; vagy akit tartós nevelésbe vettek.

te» kötöttek: ha »D« település iskolája elvállalja a »B« és »C« település iskoláiból – egyébként »A«-ba kerülő és az ottani iskola presztízsét csökkentő – cigány gyerekek felső tagozatos oktatását, a »D« településen élő nem cigány szülők az »A« iskolában taníttathatják gyerekeiket. Az ezeken a településeken lakó nem cigány szülők akaratára a helyi önkormányzatok három szegregált cigány iskolát tartanak fenn azért, hogy a nem cigány gyerekek lehetőség szerint minél kevesebbet legyenek együtt cigány társaikkal” (Virág 2003). Mindez, tegyük hozzá, általában nemcsak az etnikai, de a társadalmi csoportok közötti elkülönülést, elkülönítést is jelenti.

1. táblázat: A közpolitika kronológiája: koncepcionális váltások

<i>Időszak</i>	<i>Közpolitikai paradigma</i>	<i>Szabályozási paradigma</i>
1993–2002	<i>Kulturalista-esszencialista paradigma</i> Az 1993-as nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény elismerte 13 történelmi kisebbség kollektív jogait. A romaügy az etnikai és nemzeti kisebbségek kulturális és oktatási autonómiájának állami garanciáján keresztül nyert új értelmet: az oktatásügyben a szociális hátrányokat és az etnikai különbségeket a kisebbségi oktatáspolitikán keresztül kezdik kezelni. Lényeges váltás történik a közpolitika kognitív bázisában és a beavatkozási terület értelmezésében, amikor a kilencvenes évek második felében a multikulturális áramlat vitatni kezdte az esszencialista megközelítést, és a roma hátránykompenzáció elkülönült közpolitikai területként fogalmazódik meg.	<i>bürokratikus törvényhozás; tartalmi (folyamat-) szabályozás</i>
2002–2005	<i>Deszegregáció</i> A közpolitika első szakasza, az antidiszkriminációs jogi szabályozás kiépülése, az iskolai szegregáció tilalmának és szankcionálásának kodifikálása. A közpolitikai terület intézményesült az OKM szervezeti struktúrájában, forrásokat allokááltak a célra az Európai Strukturális Alapok pályázati tervezése során. A közpolitika eszközei: elsősorban tilalmak és (a normatív finanszírozási logikát követő) pénzügyi ösztönzők. 2005-től megjelenik az iskolai körzethatárok szabályozása, a szabad iskolaválasztás korlátozása ([közoktatási törvény] 66. §).	<i>jogi környezet kialakítása, intézményesülés</i>
2004–2007	<i>Integráció</i> Az EU-s források hatására az oktatáspolitikai mező tagolttá vált. Átfogó cél a „modern” pedagógiai gyakorlatok bevezetése a magas HHH-arányú iskolákban; tanácsadó hálózat létrehozása, amelyik szakmai segítséget ad, és ellenőrzi az integrált oktatási gyakorlatok bevezetését. Újratervezték a hátrányos helyzetű tanulók számára kiírt ösztöndíjak körét.	<i>az új közmenedzsment eszközeinek megjelenése (rendszerfejlesztés, projektmenedzsment eszköztára)</i>
2007–2010	<i>Esélyegyenlőség és mainstreaming</i> Az EU-s fejlesztések második hullámában a közpolitikai aktorok célja az esélyegyenlőségi megközelítés horizontális kritériumrendszerre emelése az összes oktatási és szociális fejlesztési program esetében. 2007-től a közoktatási és városfejlesztési forrásokra pályázó önkormányzatoknak akciótervet kell készíteniük a területi-oktatási szegregáció felszámolására tett lépésekről.	<i>poszt-bürokratizáció; ösztönzők és értékelés: tervezés, monitorozás tanulókövetés, a jogi és bürokratikus lépések az intézményi változtatásokat követik.</i>

Forrás: (Neumann 2012)

Mint az 1. táblázatból is látható, a mindenkori kormányzat az egyenlőtlenségeket időnként adminisztratív intézkedésekkel is igyekezett enyhíteni – például az iskolai körzethatárok kötelező módosításának, a hátrányos helyzetűek diszkriminációjának tiltásával, sőt: pozitív diszkriminációjuk törvénybe iktatásával. Erről szólt a közoktatási törvény 2007-ben életbe lépett módosítása (ami, ha nem is változatlan formában, de a 2011-es a köznevelési törvényben is tovább él). Ennek értelmében az általános iskolák nem válogathatják ki kedvük szerint a nekik tetsző diákokat: mindenkit a jelentkezés sorrendjében kell felvenni; ha a körzeti tanulók felvétele után marad hely, akkor előnyben kell részesíteni a halmozottan hátrányos helyzetű tanulókat, és ha ezután is marad hely, akkor sorsolás dönt. A törvény kimondja azt is, hogy a felvételi körzetek határait újra kell rajzolni: két szomszédos körzetben a hátrányos helyzetű tanulók aránya legfeljebb 25%-ban térhet el. Kiskapuk persze ebben a rendszerben is vannak: a sorsolás alól mentesülők körét a törvény, illetve a helyi önkormányzat rendelete állapítja meg (Eröss 2008a). Ráadásul a Ktv. 66. §-a csupán az egyes iskolai körzetek összetételének egymáshoz *közelítését* célozta.

A szabad „tanulóválogatás” meggátolásához persze az is kellene, kellett volna, hogy a körzeti iskola nemcsak egyszerűen felvenni, de *abba* az osztályba legyen köteles felvenni a jelentkezőket, amelyekbe jelentkeztek; máskülönben a romákat, (kulturális tökében) szegényeket felveszik ugyan, de parkolópályára állítják, és nem engedik például a „tagozatok” közelébe. A szegregáció ugyanis nemcsak iskolák között, hanem iskolán belül is jelentős.

A központi kormányzat esélyegyenlőtlenséget mérséklő intézkedéseinek sorába illeszkedik, amikor szükség esetén saját korábbi döntéseit bírálja felül; például bizonyos fejkvótákat – amelyekről bebizonyosodott, hogy a kívánttal ellentétes hatást váltottak ki – megszüntetnek² (a „cigánynormatívát” pár éve, a kis létszámú fejlesztő osztályok normatíváját³ és a bejáró normatívát idén). A korábbi kutatásunk (Eröss 2008a, 2008b) során még „virágzó” kis létszámú fejlesztő osztályok például, a legjobb döntéshozói, pedagógusi szándék dacára is, a szegregáció melegágyát jelentették. Az általunk vizsgált „Beregréten” például, noha a fejlesztő-normatívához már nem jutottak hozzá, megmaradt a fejlesztő osztály, hiszen – az odajáró gyerekeken kívül – mindenkinek érdeke a szegregáció e formájának fenntartása: a párhuzamos osztályokba járók szüleinek, az alkalmazott szakembereknek (pszichológusoknak, logopédusoknak stb.), az iskolának egyaránt (ha nincs is normatíva, a „nevtanos papírral” érkezők az osztálylétszám szempontjából még mindig „duplán” számítanak). De míg „Beregréten” a fejlesztő osztályból egy idő után mindenképpen normál osztályba léptek át a tanulók, addig egy másik, kutatásunkban szereplő budapesti kerületben („Paladombon”) már nem.

A hazai integrációs diskurzus axiómái Neumann Eszter (2012) nyomán a következők:

1. A szociológiai problémadefiníció értelmében a közpolitika legfontosabb feladata az iskolák térbeli deszegregációja (lenne).
2. A romák szegregációját strukturális hatások, nevezetesen az intézményesült diszkrimináció és bizonyos ellátási formák nem szándékolt hatásai idézik elő. Az intézményekben kiegészítő osztályokat hoznak létre az értelmi fogyatékosként kategorizált gyerekek számára, a cigányokat az alacsonyabb követelményeket állító, kevésbé képzett tanárok által tanított osztályokba sorolják.

² Ilyen lépés volna, ha a terv megvalósul, hogy az „SNI b” kategóriába tartozó gyerekek esetén az eddig az iskoláknak folyósított normatívát a szakszolgálatokhoz telepítik, hogy ezentúl kizárólag a fejlesztést szolgálja (Oblath–Berkovits–Eröss 2007).

³ A kis létszámú osztályokról részletesen lásd Berényi 2008.

3. Az iskolai szegregációs gyakorlat az előítéletesnek minősített utcaszintű aktorok (pedagógusok, helyi bürokráták) egymást erősítő cselekedeteinek eredője.
4. Etnikai célcsoportok helyett színvak célzást („halmozottan hátrányos helyzet”) és anti-diszkriminációs politikai kommunikációt kell alkalmazni.
5. A felzárkóztató pedagógiai és a szociális beavatkozásokat külön kell választani.

Mindemellett erősen tartotta magát az a közmeggyőződés, hogy a heterogén (értsd integrált) osztályokban nehezebb tanítani. Ezen állításnak persze van valamennyi pedagógiai „igazságmagva”, az ebből levont következtetés – miszerint a HHH/tanulási nehézségekkel küzdő tanulóknak éppúgy érdeke, hogy külön iskolába/osztályba járjanak, mint a többieknek – azonban már elhibázott. E gondolatmenet egyfajta paradox antipedagógiai *credo* (hisz a „jó” pedagógusnak épp a nehezen tanítható gyereket kell tudnia tanítani), ráadásul – ha a szegregáció elvi, etikai és politikai érvekre hivatkozó elutasítása nem volna elég – ellentmondásos is: az integrációnak, mint azt a legújabb hazai kutatások is bizonyították (Kertesi–Kézdi 2005, Kézdi–Surányi 2008) csak nyertesei vannak, már ami a tanulók teljesítményét és egyéb faktorokat – elégedettségét, önbizalmát stb. – illeti. A Kézdi–Surányi-féle kutatás – melynek eredményei már megjelenése előtt szinte szamizdatként terjedtek – az integrációs diskurzus ultima ratiójának, végső érvének és csúcspontjának tekinthető. Egy röpké pillanatig úgy tűnt, az integráció nem csupán egy oktatáspolitikai törekvés, de hegemon diskurzus: nincs érdemi alternatívája.

„Túl a szegregáción”

Mindezzel párhuzamosan számos társadalomkutató folytatta a szegregáció szociológiai vizsgálatait (Virág 2003, Havas–Liskó 2005, Zolnay 2007 és mások). Ezek többsége rámutatott a helyi viszonyok végtelen diverzitására, s kutatásunk során – a makro-szintű szegregáció létét kétségbe nem vonva – mi is a szegregációs/integrációs mintázatok sokféleségére, esetlegességére mutattunk rá⁴ (Eröss 2008a, 2008b). Ha egy falusi kisiskolában „mégis” jól felkészült pedagógusok tanítanak, vagy ha egy cigány tanulót „mégsem” szegregálnak, akkor nem elszigetelt véletlenekről van szó, hanem a magyar oktatási rendszerben a helyi oktatáspolitikák számára rendelkezésre álló lehetőségmező által nyújtott mozgáster kihasználásáról. A következő Havas Gábor-idézetben is érdemes a „véletlen” szót idézőjelbe tenni:

„Az egyik kitűnő eredménnyel vizsgázó tanítványom gyerekkorában egy telepen lakott, ahol az odaválói gyerekek szokásszerűen az iskola B osztályába kerültek, s ez eleve garantálta a sikertelen iskolai pályafutást. Ő valamilyen csoda folytán az A osztályba került. Nehéz lemérni, hogy a többieknél lényegesen sikeresebb iskolai pályafutásában ez a véletlen mekkora szerepet játszott, de nyilván nagyot. Amíg a rendszer a cigánygyerekek számára automatikusan választja a B osztályt, addig csak véletlenszerűen lesznek olyanok, akik kiemelkedhetnek” (Lantos 2000).

⁴ A kivételek, azt mondják, erősítik a szabályt. Itt azonban nem kivételekről, hanem esetlegességről lesz szó. Az esetlegesség nem a véletlen, hanem éppenséggel a struktúra „lokális terméke”; a rendszer egy adott lehetőségmezőt nyit meg, melyben a konkrét helyi „példák” egymástól radikálisan is eltérhetnek, miközben ugyanannak a struktúrájának a sajátosságaira vezethetők vissza; Niklas Luhmann szavaival azt nevezzük kontingensnek, ami „se nem szükségszerű, se nem lehetetlen; ami lehet abban a formában, ahogyan van (volt, lesz), de lehet másképpen is” (1984:152).

Egyrészt tehát társadalmi tény, hogy *általában* a hátrányos helyzetű tanulók, illetve intézmények húzzák a rövidebbet, de ez természetesen nem azt jelenti, hogy *általában* rosszindulatúan szegregációpártiak, netalán romaellenesek volnának a helyi hatóságok. Általában „csak” „intézményi rasszizmusról” (*institutional racism*) beszélhetünk; bár persze ez sem kevés. Az, hogy az etnikai *előítéletek* mozgatnák az – országos méreteket öltő szegregáció eredményező – helyi oktatáspolitikai *döntéseket*, nem bizonyított. A pedagógusokról mint előítéletes csoportról való beszéd (ennek kritikáját lásd Eröss–Gárdos 2008) az elkötelezett társadalomtudósok visszatérő toposza volt. De az utóbbi időben, talán részben válaszul az újraközpontosításra, megjelent ennek – empirikusan igazolt – cáfolata is: „*A közvélekedéssel szemben szó sincs arról, hogy az iskolaigazgatók, illetve a pedagógusok általánosságban elutasítanak az esélykiegyenlítő oktatáspolitikát*” (Havas–Zolnay 2011).

Az SNI és BTM (beilleszkedési, tanulási és magatartászavaros), vagy egyszerűen csak „problémás” tanulókról szóló tanulmányomban (2008b) bemutattam, hogy a különbségétél „önelv”: nem elsősorban a fent és a lent (hierarchia), nem is a kint és a bent (kizárás, szegregáció), hanem egyszerűen csak az „egyik” és a „másik” elve szerint rendezi osztályba, iskolába a tanulókat. Kategorizál, de nem (vagy nem szükségszerűen) hierarchizál. Vannak szegregáltan tanuló nem SNI-k (sokan), és integráltan, sőt inkluzívan oktatott, megfelelő fejlesztésben részesülő SNI-k egyaránt (ők kevesebben); mint ahogy szép számmal vannak magas státuszú SNI-k, és halmozottan hátrányos helyzetű, ám „fejkvótában”, emelt normatívában nem részesülő tanulók.

Ami az SNI-normatívákat illeti, úgy tűnik, hogy miközben a diagnosztizálás során esetenként valóban érezhető „fejkvótásítási” nyomás – amely korábban gyakran értelmi fogyatékosná nyilvánításhoz vezetett (Loss 2000, Kende–Neményi 2005) – a fejlesztés során ez már kevésbé érvényesült (Eröss 2008b). Ha és amennyiben ez így volt, akkor *a kompenzációs politika a lehető legrosszabb szolgálatot tette az esélyegyenlőség ügyének: a szegregáláshoz és címkézéshöz járul hozzá, a felzárkóztatáshoz sokkal kevésbé*. Kevésbé kategorikus megfogalmazásban, de ezzel egybecsengő következtetésre jutott az Oktatási Kerekasztal „témafelelőse”, Varga Júlia is: „*A hátránycsökkentést közvetlenül célzó támogatások (képességkibontakoz[ít]ó normatíva, integrációs normatíva) néhány százalékkal növelték csak az egy tanulóra jutó ráfordításokat, nem ellensúlyozva a városi önkormányzatokban megfigyelhető, a települési jövedelemmel összefüggő, több mint 20 százalékos kiadási különbségeket*” (2007:239). Havas és Zolnay ennek okát az erőfeszítések elégtelenségében jelölték meg: „*Képmutatás azt állítani, hogy az esélykiegyenlítő, integrációs oktatáspolitikai »nem hozta meg a kívánt eredményeket«; valójában az intézkedéseket csak töredékesen és egyenletlenül sikerült átültetni a gyakorlatba*” (2011).

Érdekes, hogy a szakma még annál is pesszimistábban látta kicsit a helyzetet, és a saját (gyakran aktív tanácsadói részvételével) megvalósított deszegregációs, integrációs és esélyteremtési közpolitikák hatását, mint amit az adatok mutattak. A társadalomtudósok körében például még mindig nem köztudott az a statisztikai tény, amelyet a „*Knowledge and Policy*” kutatás keretében a hazai oktatástatistikákat feldolgozva felismertünk (Eröss et al. 2009): az SNI tanulók körülbelül fele (azóta többsége) már nem szegregált körülmények között tanul – legalábbis a szegregációnak a „fogyatékos” tanulókat korábban sújtó formáiból (gyógypedagógiai tagozat, iskola) kikerültek. Emellett a legutóbbi PISA-vizsgálat adatai is az iskolai egyenlőtlenségek növekedésének megtorpanását, sőt: némi visszafordulását mutatják.

A rendszer fokozatosan (2007–2010-re dominánsan) átállt a hátránykompenzációra: EU-s,

állami, alapítványi pályázati lehetőségek nyíltak meg, és országsszerte működött az OOIH.⁵ Az állam önnön tehetetlenségét s ugyanakkor a szegregáció okozta károkat látva, igyekezett menteni, ami még menthetőnek tűnt: *kompenzálni* próbált.⁶ Jobbára csak a posztbürokratikus korszakban legitim közvetett eszközökhöz tudott – vagy akart – nyúlni (ld. anyagi ösztönzés, pályázatás stb.). Kompenzálta a szegény iskolák szegény diákjait különböző nekik szóló pályázatokkal (pl. roma mentor program stb.); kompenzálta az iskolákat fenntartó aprófalvakat, külön nekik szóló kistéleplési normatívával, a más teleplésekről bejáró gyerekeket befogadó iskola fenntartóját bejáró normatívával, a különösen nehéznek minősített „gyerekanyaggal” dolgozó pedagógusokat új és új normatívák bevezetésével és oktatásszervezési lehetőségek felajánlásával (ld. kis létszámú fejlesztő osztály, dupla, tripla „fejkvóta”) (Hermann–Horn 2004); végül: kompenzálta a szegregációra hajlamosító társadalmi környezetben működő iskolákat integrációs (deszegregációs) normatívával. Csakhogy *a különböző fejkvóták mind más logika alapján születnek, sőt: akár egymás ellenében is*. Például: egyszerre létezik a kistéleplési kiegészítő normatíva és az iskolatársulásokat – anyagi ösztönzés révén – támogató közpolitika; holott e kettő ellentmond egymásnak. Mint ahogy ellentmond az integrációs normatíva által szimbolizált deszegregációs politika egyfelől, a – szegregált iskoláknak is járó – képesség-kibontakoztató normatíva másfelől (még akkor is, ha utóbbit mint a szegregált *teleplésszerkezetből* adódó kényszermegoldást vezették be).

A posztbürokratikus irányítás logikájának megfelelően a kormány jobbára csak ösztönözni, sugallni próbált, miközben a végső szót mindenben a fenntartó mondta ki. Márpedig kevés fenntartó van, amely – némi plusznormatíva kedvéért – ellene szegülne a „problémás” vagy csak „más” gyerekeket nemkívánatosnak nyilvánító nagy lobbieréjű középosztálybeli szülők nyomásának. Bár mindenre és mindennek az ellenkezőjére, így az ellenszegülésre, a deszegregációs döntések meghozatalára is van példa: vizsgálatunk után „Paladombon” felszámolták a két „cigány” iskola egyikét (a másik már korábban alapítványi tulajdonba került), s az ott tanulókat elosztották a környékbeli három – közepes, illetve magas státuszú – iskola között. Hódmezővásárhelyen is példamutató integrációs projektet hajtottak végre. Részben a jogvédők nyomására Nyíregyházán is hozott hasonló döntést az önkormányzat (bár 2012-ben újraindították a korábban bezárt, szegregált Huszár-telepi iskolát).

A kivételek nem egyszerűen „erősítik a szabályt”, s nem is (vagy nem csak) rendszerlegitimációs célokat szolgálnak, hanem a magyar oktatási rendszer mozaikszerűségéből, a helyi oktatáspolitikák esetlegességéből fakadnak. Nem arról van szó, hogy ne lehetne kimutatni: az alacsony státuszúak, a romák nagyobb valószínűséggel kapják meg az SNI-stigmát (ezt ki is mutatom a tanulmány első részében), hanem arról, hogy ezzel vajmi keveset tudunk meg a rendszer lényegéről: a finom különbségek *helyi* nómenklatúráiról s azok *létrejöttéről*.

Amilyen széttagolt, ellentmondásos, gyakran átláthatatlan (és persze egyenlőtlen) a rendszer, olyan sokfélék a tanulók elkülönítésére/megkülönböztetésére szolgáló eszközök. Messze nem a „klasszikus” szegregáció az egyetlen módszer: ezerféle *különbség-politika* burjánzik az országban. Ennek alapja az iskolaválasztás teljes szabadsága, az óvodai képességméréssel kezdődő mérés-értékelés rendszere (Berényi–Berkovits–Eröss 2008b) és a korai szelekció,

⁵ Az Országos Oktatási Integrációs Hálózat 2003. január 1-jén kezdte meg működését, szorosan együttműködve a Hátrányos helyzetű és roma gyermekek integrációjáért felelős miniszteri biztos hivatalával. Célja az inkluzív, együttnevelő pedagógiai kultúra terjesztése, a magyarországi közoktatási intézményekben felismert szegregációs formák felszámolásának elősegítése, az integrációs nevelés minél több intézményben történő bevezetésének szakmai támogatása, a pedagógusok és intézményeik horizontális együttműködésére épülő szakmai hálózat kiépítése volt.

⁶ Ennek ideológiai megalapozásáról lásd Oblath–Berkovits–Eröss (2007) és Berkovits (2008).

általános iskolai kvázifelvételi rendszer, amely az iskolák közötti versenyt erősíti, az iskolák differenciálódását és – ennek másodlagos következményeképpen – azok hierarchikus elrendeződését eredményezi. Ezt az iskolarendszert szolgálja ki tehát már az óvoda is; itt is, amely aktív részese a különbségek konstrukciójának, mérnek, diagnosztizálnak és fejlesztenek:

„– Milyen arányban küldik a Nevelési Tanácsadóba a gyerekeket?

– Ahogy szükséges.

– Jellemzően a gyerekek hány százalékát?

– Az az igazság, hogy nem túl sokat, mert van saját pszichológusunk. Akkor küldjük, ha már valóban komoly a probléma, és amit itt a falakon belül nem tudunk megoldani, meg ugye közösen ha eldöntjük, hogy szükség van rá, hogy iskolaérettségi vizsgálatot végezzenek. Mi is csinálunk helyileg, nekünk is van saját iskolaérettségink, az kell is, a HONP-nak, a Helyi Óvodai Nevelési Programnak van egy mérési rendszere, nem abban van konkrétan, mert most már Imipünk is van, hogy mondjak még egyet, ez Intézményi Minőségirányítási Program, és abban szerepel konkrétan az a mérés, amit végzünk. És MSSSp-t végzünk, az végül is a részképesség, hiányosság felmérése csak, de van, mondom, egy kimondottan ami iskolaérettségi vizsgálat, amit a HONP tartalmaz. Ki szokta szűrni, tehát azért egy jó pedagógus, most nem azért, de aki 3 éve van a gyerekekkel, látja már, ha probléma van, de ugye ez konkrét, ez alátámasztható, ezt a szülőnek is azért akkor az ember tudja prezentálni, hogy mik a problémák.” (Paladomb, az óvodavezető-helyet-tessel készített interjú részlete, 2005.)

Minden integrációs erőfeszítés dacára folyamatos és egyre növekvő mértékű differenciálás és kategorizálás a jellemző – a szülők, a tanárok, az iskolavezetők, az önkormányzati és állami döntéshozók részéről egyaránt. Egyes kategóriák, mint a kis létszámú fejlesztő osztály – hivatalosan – megszűnnek, mások (BTM) átalakulnak vagy egyre bővülnek (SNI). A magyar oktatáskutatás hagyományosan hajlamos átvenni a hivatalos kategóriákat, s maga is aszerint sorolja be a diákokat: „HH”, „HHH”, „SNI”... Eközben egy nem hivatalos kategóriával is dolgozik, ez a „cigány”, „roma”. A szegregációt tehát a hivatalos (HHH) vs. nem hivatalos (roma) kategória terminusaiban írja le, és megmutatja, hogy ezek a különböző iskolákba, osztályokba való besorolás formájában „objektívalódnak”. Nem reprezentatív adataink szerint (Eröss 2008b) azonban a tanulók cigány, avagy hátrányos helyzetű „származása” statisztikai értelemben hasonló erővel magyarázza iskolai elkülönítésüket, mint különböző SNI-kategóriákba sorolásukat. Ezt csak részben magyarázza az, amit a középosztály szegregációs törekvésének szoktak nevezni, az előítéleteket pedig még kevésbé (Eröss–Gárdos 2008). A magyarázatot máshol kell keresni: mindazon helyi-politikai tényezőkben és intézményi gyakorlatokban, melyek „felülírják”, módosítják, lokalizálják, lehorgonyozzák és egyediesítik a különbségtétel hivatalos szabályait, ill. makroszociológiai törvényszerűségeit:

A területi szegregáció az ország egyes régióiban olyan mértékűt öltött, hogy a romák iskolai szegregációja (nagyrészt, bár nem teljes egészében) közvetlenül területi elkülönülésekből ered. Ebből – a területi és etnikai különbségek elvét kombináló megközelítésből – fakad a területi alapú pozitív diszkrimináció gondolata (hátrányos helyzetű kistérségeket célzó pályázatok, differenciált pedagógusbér-emelés). Ettől eltér a fent említett, a területi különbségeket mint a fenntartók esetleges döntéseiből, önkormányzatról önkormányzatra változó különbségpolitikájából levezethető „mozaikosság” elve. Bár a kettő össze is kapcsolódhat: oktatáskutatók arra is felhívták a figyelmet, hogy mennyire esetleges és önkormányzatfüggő,

hogyan hol, ill. *hogyan* szegregálják a roma tanulókat (Zolnay 2005). Ennek illusztrálásaképpen most egyetlen példa saját kutatásunkból, ahol egy tagozatos (igaz, készségtagozatos, rajzos) osztály tölt be szegregációs funkciót:

„Ott már tagozatos osztályok vannak és úgy is indítják, és van egy nyelvi tagozat, egy matekos és a maradék. Tehát a maradék a rajzos. Na most a [...] -i [roma] gyerekek mindig a rajzosba kerülnek.” (Helyi oktatásirányító, megyei önkormányzat)

A területi alapú szegregáció a deszegregációs politikák vakfoltja volt és maradt: *„Az integrációs oktatáspolitikai elindításakor is nyilvánvaló volt, hogy a kistélepülések gettó- vagy gettó-sodó iskoláiban a deszegregációnak nincs komoly esélye.”* (Havas–Zolnay 2011).

Az integráció mint diskurzus dominánssá válásával az apró különbségek és különbségtételek rendszere egyre szofisztikáltabbá vált. Ezt szintén a *helyi* iskolapiacok kínálatának változásán, valamint a tanulók iskolai mobilitásán keresztül lehet megragadni (ki, mikor, milyen feltételekkel, milyen áron stb. kerülhet át egyik „kategóriából” a másikba, pl. kis létszámú fejlesztőből normál osztályba).

A gyógypedagógusok és szociológusok 2002–2003-ban kötött „történelmi szövetsége”, mely hosszú háborúskodásnak vetett véget, és *közös* deszegregációs agendát hozott létre (Eröss et al. 2009), ahhoz vezetett, hogy ma már, ha egy gyereket fejlesztendőnek definiálnak, az önmagában még nem jelent választást az integráció (*mainstreaming*) vagy szegregáció (*tracking* közül. Ez iskolarendszer, helyi oktatási kínálat és szelekció, valamint oktatásszervezés kérdése, amelyben az országos, a helyi és az intézményi szint egyaránt szerepet játszik.

Expanzió avagy a strukturális mobilitás mint alternatív integráció

A szocializmus iskolája sem felelt meg az esélyegyenlőség ideáljának, méghozzá nem önmagában azért, mert a romák általában akkor is szegregáltan tanultak, többségük ki sem járta az általános iskolát, lemorzsolódott (Havas–Kemény–Liskó 2002). Mesterségesen alacsonyan tartották az (érettségít adó) középiskolai és a felsőfokú képzésben részesülők számát, *de facto* elzárva ezzel a felfelé való mobilitás csatornáit az alsó rétegek elől (Andor 2001). A szocialista rendszer végóráiban, illetve a '90-es évek első felében kibontakozó expanziópolitika – ha volt egyáltalán ilyen tudatos közpolitikai törekvés – egy nemzetközi trendbe illeszkedett, amelyet kritikusai a végzettségek, diplomák inflációjának (*credential inflation*), míg hívei az oktatás demokratizálódásának neveznek (Hannum–Buchmann 2003). Az oktatási expanzió egyes lépései azonban, így az ötéves kori kötelező beövodáztatás bevezetése, közvetlenül az integrációs intézkedések sorába illeszkedtek: *„Az oktatási kormányzat 2002 után szembenézett a magyarországi közoktatás – korántsem csak romákat érintő – rendkívüli egyenlőtlenségével, és megkísérelte a korrekciót: a halmozottan hátrányos helyzetű kategória megkonstruálásával definiálta az esélykiegyenlítő oktatáspolitikai célcsoportját; ötéves korra csökkentette a tankötelezettség alsó határát”* (Havas–Zolnay 2011).

Az oktatási expanzió lehetséges kategorizációi közül – lehet szó vertikális, tényleges, abszolút/relatív, belépő/bent lévő stb. expanzióról – a mi szempontunkból a relatív/abszolút megkülönböztetés az érdekes: *„...relatív expanzióról akkor beszélhetünk, ha nem történik tényleges tanulólétszám-emelkedés, hanem például demográfiai okokból növekszik azoknak*

az aránya, akik valamilyen oktatási szintre vagy programba belépnek. Abszolút expanzió esetében a belépők, vagy a különböző programokban már benn lévők tényleges létszáma emelkedik” (Halász 2002:93). Ez a demográfiai aspektus magyarázza jelentős részben (de nem kizárólag) a strukturális mobilitás mértékét.

Volt egy kohorsz, amely számára megnyíltak a középiskolák és a felsőoktatási intézmények: „A kilencvenes évek egyik legjellemzőbb tendenciája, (hogy) a bennlévők létszáma sokkal nagyobb mértékben emelkedett, mint a belépőké. Azaz a lezajlott expanzió kevésbé járt a hozzáférés szélesítésével, új belépő férőhelyek létesítésével, mint a már benn lévők hosszabb bennmaradását szolgáló férőhely-szerkezeti átalakításokkal” (Halász é. n.:97). Eszerint nem pusztán arról van szó, hogy a társadalmi státussal összefüggő iskolai egyenlőtlenségeket a továbbtanulási lehetőségek mennyiségi növekedése részben ellensúlyozta, de arról is, hogy e történeti hatásnak a haszonélvezője egy bizonyos kohorsz, generáció volt: a '70-es évek közepe és a '80-as évek közepe között születettek.

„A relatív expanzió egyik leggyakrabban használt mutatója az általános iskola befejezése után továbbtanulók aránya. Ez különösen látványosan jelzi az érettségit adó programok expanzióját és a szakmunkásképző programok beszűkülését.” (Halász 2002:98) Az érettségit adó középfokú oktatásban részt vevők – akár szakközépiskolások, akár gimnazisták – négy évvel tovább vesznek részt az egységes oktatási rendszerben, mint szakiskolások társaik, akik 14–15 éves koruktól elkülönülten tanulnak.

„A demográfiai csökkenés és a programok meghosszabbodása nyomán a kilencvenes évek végén a 15–19 éves korosztály iskoláztatási aránya elérte, sőt a fiatalabbak körében már meg is haladta az OECD-országok átlagát.” (Halász 2002:99) Ezzel beteljesedett Magyarországon a 3–5-éves kortól 18–19 éves korig tartó általános, nagyrészt közös közoktatás kiépülése – a modern társadalom kései vívmánya. S ez akkor is igaz, ha egyébként a közoktatási intézmények között, és azokon belül, tovább folyt, sőt részben tovább erősödött a tanulók társadalmi státusz (és/vagy etnikai „származás”) alapján zajló differenciálása, ahogyan azt a tanulmány első részében leírtam.

Ehhez még hozzáadódott a tankötelezettség 18 éves korra való kiterjesztése, amelyet a Közoktatási Törvény 1996-ban történt módosításával írtak elő: ezzel az oktatáspolitikai a rendszerváltás után (1991–92-ben) születettek nemzedéke számára indukált egy újabb kohorszhatást, mely – az 5-től 18-éves korig tartó minimális tankötelezettséggel számolva is – 13 éves iskolába járást ír elő. Persze elképzelhető, hogy a középfokú oktatás expanziója éppenséggel nem a társadalmi integrációt, a társadalom homogenizálódását eredményezte, hanem – a tanulótársadalom heterogénebbé válásával, az elkülönítés révén – éppen hogy a dezintegrációt. E hatásokat vizsgáló empirikus kutatásról nem tudunk. Ezt nyilván annak fényében érdemes egyébként vizsgálni, hogy az így meghosszabbodott tanulóévek hozzásegítik-e az alacsonyabb státuszú diákokat is a társadalmi integráció *par excellence* rendszerébe, a társadalmi munkamegosztás (a munkaerőpiac) rendszerébe való integrálódáshoz. Az iskolai végzettség növekedésével nő az elhelyezkedés esélye, de a lemorzsolódásnak a szakiskolákban tapasztalt megugrása a munkaerő-piaci integráció gátja.

A lemorzsolódás egyszerre mutatja az esélyteremtés (saját hívei számára is meglepő) sikerét és sikertelenségét. Ennek aránya az általános iskolában nagyon lecsökkent: „...míg 1997-ben még jelentős volt azoknak a romáknak az aránya (16,5%), akik egyáltalán nem tanultak tovább, addig mára ez az arány 5,5-re olvadt. Ma már az általános iskolák túlnyomó része mindent megtesz annak érdekében, hogy valahova minden végzett tanulója beadja a jelentkezését, ami természetesen nem feltétlenül jelenti azt, hogy ahova felvették őket, ott sikeresen be

is fejezik tanulmányaikat.” (Havas–Zolnay 2011) Ugyanígy lecsökkent a gimnáziumokban és a szakközépiskolákban is. Ám a szakiskolákban igencsak megnőtt a ’90-es évek során (20-ról 30%-ra), éppen az expanziós hatást semlegesítve: „Az iskolákban a roma tanulók arányának növekedésével együtt nőtt a 9. és 10. évfolyamosok között a kimaradók aránya [...]. A lemorzsolódás főként az első és második évfolyamon fordul elő, mielőtt a szakma tanulása egyáltalán elkezdődne. Vagyis pontosan azok a tanulók lépnek ki a tankötelezettségi korhatárt elérve, szakmai végzettség nélkül ezekből az iskolákból, akiket az expanziós szándék azért kényszerített továbbtanulásra, hogy javítsa munkapiaci esélyeiket.” (Liskó: 2008:102).

Expanzió és/vagy Integráció

A szegregáció hívei gyakran érvelnek úgy, hogy a szegregáció célja – a tanulási nehézséggel küzdő tanulókra optimalizált pedagógiai gyakorlatok révén – épp a lemorzsolódás csökkentése, tehát végső soron a társadalmi integráció növelése. Az iskolai szegregáció eszerint a társadalmi integrációt szolgálja. Az integráció híveinek érvrendszerében viszont az iskolai integráció elemi érdeke az országnak, gazdasági, munkaerő-piaci szempontból is; ez egy egyszerű, háromtagú oksági lánc: integráció → kevesebb lemorzsolódás (azaz folytatódó expanzió), kevesebb magántanulóvá nyilvánítás, jobb iskolai teljesítmény → piacképes végzettség. Ám ehhez az integrált nevelés még kevés, inkluzív pedagógiai gyakorlatra is szükség van – már amennyiben a politika az expanziót mint normatív célt az oktatás és a társadalom demokratizálásának eszközeként fogja fel: „Befolyásolja az expanziót az is, hogy az intézményekben milyen pedagógiai gyakorlat alakul ki. Amennyiben a tanárok ragaszkodnak azokhoz a módszerekhez és azokhoz a követelményekhez, amelyek egy szűkebb befogadóképességű rendszerben alakultak ki, és amelyek egy alaposabban szelektált tanulói népesség igényeihez és lehetőségeihez illeszkednek, akkor ez fékezheti az expanziót. Ha a tanárság képes az alkalmazott pedagógiai módszereket hozzáigazítani egy heterogénabb tanulói populációhoz és képes a követelményeket differenciálni, akkor az expanciónak jobb esélyei vannak.” (Halász 2002:102).

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy az iskolai integráció és expanzió elméletileg külön utakon járnak, de a gyakorlatban egymást erősítik: az együttnevelés, az inkluzív pedagógia és a strukturális mobilitás alakját öltő expanzió együtt képesek a társadalom demokratizálásának normatív feladatát betölteni. Csakhogy az oktatási rendszer átalakulása, annak belső demokratizálódása nélkül – értve ezalatt az inkluzív pedagógia általánossá tételét, az egyénre szabott fejlesztés gyakorlatát, mint arra Duru-Bellat (2005) is figyelmeztet – akár az egyenlőtlenségek újratermelődéséhez és az exklúzió növekedéséhez is vezethet. A témának szentelt monográfiájában Hannum–Buchmann (2003) sem lát egyértelmű összefüggést az expanzió és az esélyegyenlőség között. De ha a mennyiségi növekedés az oktatási rendszer átalakításával, az esélyteremtést célzó hatékony intézkedésekkel együtt megy végbe, annak eredménye a pozitív példaként sokat emlegetett finn modell.

Végül, de nem utolsósorban: ha a hozzáférés demokratizálása nem vezet is automatikusan a társadalmi egyenlőtlenségek csökkenéséhez és a társadalmi kohézió erősödéséhez, a hozzáférés szűkítése szinte bizonyosan az egyenlőtlenségek növeléséhez vezet. S hogy ezt nem tudjuk empirikus adatokkal alátámasztani, az csak azért van, mert arra a nagyszabású társadalmi kísérletre, amire a jelenlegi oktatáspolitikai rászánta magát, vagyis a szakközépisko-

lai, gimnáziumi érettségít szerzők arányának⁷ és a felsőoktatási keretszámoknak az ebben a kormányzati ciklusban zajló drasztikus csökkentésére, a strukturális mobilitás történeti tendenciájának illetően visszafordítására, az általunk ismert világban még nem volt precedens.

Hivatkozások

- Andor M. (2001). Társadalmi egyenlőtlenség és oktatás. *Educatio*, 1. 15–30.
- Berényi E. (2008). Szabadon választott gyakorlatok? Differenciálódás, sikerek és kudarcok az általános iskolába kerülés során. In: Berényi E.–Berkovits B.–Eröss G. (2008a). 187–217.
- Berényi E.–Berkovits B.–Eröss G. (2008a). *Iskolarend. Kiváltság és különbségtétel a közoktatásban*. Gondolat: Budapest.
- Berényi E.–Berkovits B.–Eröss G. (2008b). Iskolaválasztás az óvodában: a korai szelekció gyakorlata. In: Berényi E.–Berkovits B.–Eröss G. (2008a). 161–186.
- Berkovits B. (2008). A képességek diskurzusa és az osztályba sorolás módjai. In: Berényi E.–Berkovits B.–Eröss G. (2008a). 77–131.
- Berkovits B.–Oblath M. (2008). A gyógypedagógiától a szociológiáig és tovább. A „fogytékosság” és a „szociális hátrány” kapcsolatának diskurzusai és politikája. In: Eröss G.–Kende A. (2008). 21–46.
- Duru-Bellat, M. (2005). *Democratisation of Education and reduction in inequalities of opportunities: an obvious link?* Paper presented at the European Conference on Educational Research, University College Dublin, 7–10 September 2005. Elérhető: <http://www.leeds.ac.uk/educol/documents/143161.htm>. [Letöltve: 2012-08-14].
- Eröss et al. (2008). Unhealthy data, competing sciences. A double report about the Hungarian Health Care system in general, and the field of special educational needs (The social and cognitive mapping of policy). Elérhető: <http://knowandpol.eu/IMG/pdf/o1.hungaryhealth.pdf> [Letöltve: 2012-10-09].
- Eröss G.–Kende A. (szerk.) (2008). *Túl a szegregáción. Kategóriák burjánzása a magyar közoktatásban*. Budapest: L'Harmattan.
- Eröss G.–Kende A.–Oblath M.–Berkovits B.–Levendel S.–Koltai J.–Dávid B.–Fernezeyi B.–Gárdos J. (2009). *All against misdiagnosis. Sociologists, neurologists, economists, psychologists and special educators for inclusion. KNOWandPOL*. Kutatási jelentés. Elérhető: <http://www.knowandpol.eu/IMG/pdf/o21.hungaryhealth.pdf>. [Letöltve: 2012-08-15].
- Eröss G. (2008a). A habitus színe és visszája. Az iskolajelentések megalkotásának antropológiája. In: Berényi E.–Berkovits B.–Eröss G. (2008a). 218–278.
- Eröss G. (2008b). Különbség és szórás. Kategorizációs és szelekciós finommechanizmusok az oktatásban: SNI-k, lókotók és társaik. In: Eröss G.–Kende A. (2008). 157–234.
- Eröss G.–Gárdos J. (2008). Előítéletes társadalom vagy diszkriminatív iskola? A cigányellenesség és a hátrányos megkülönböztetés közötti különbségről. In: Eröss G.–Kende A. (2008). 49–82.
- Halász G. (2002). A középfokú oktatás expanziója: problémák és perspektívák. In: Semjén A. (szerk.) *Oktatás és munkaerőpiaci érvényesülés*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi

⁷ „A gimnáziumba és a szakközépiskolába felvehető létszámát az oktatásért felelős miniszterrel közösen – a tanulói képességeknek megfelelően kialakított szempontok és feltételek szerint – korlátozni kell” (NGM 2011:20).

- Kutatóközpont. 91–112. Elérhető: <http://econ.core.hu/kiadvany/szirak/4.pdf>. [Letöltve: 2012-08-15].
- Hannum, E.–Buchmann, C. (2003). *The Consequences of Global Educational Expansion. Social Science Perspectives*. Cambridge, MA: American Academy of Arts and Sciences. Elérhető: <http://www.amacad.org/publications/monographs/Ubase.pdf>. [Letöltve: 2012-08-15].
- Havas G.–Zolnay J. (2011). Sziszifusz számvetése. *Beszélő*, 24–49. Elérhető: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/sziszifusz-szamvetese>. [Letöltve: 2012-09-10].
- Havas G.–Liskó I. (2005). *Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában*. Budapest: FKI.
- Havas G.–Kemény I.–Liskó I. (2002). *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Budapest: Oktatókutató Intézet – Új Mandátum.
- Hermann Z.–Horn D. (2004). A hátrányos helyzetű tanulók oktatásának finanszírozási módszerei. *Új Pedagógiai Szemle*, 03. Elérhető: <http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=2004-03-ta-Tobbek-Hatranys#top>. [Letöltve: 2012-08-15].
- Kende A.–Neményi M. (2005). A fogyatékosághoz vezető út. In: Neményi M.–Szalai J. *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest: Új Mandátum. 223–254.
- Kertesi G.–Kézdi G. (2005). Általános iskolai szegregáció, I–II. rész. (Okok és következmények. Az általános iskolai szegregálódás folyamata Magyarországon és az iskolai teljesítménykülönbségek). *Közgazdasági Szemle*, 4. 317–355 és 5. 462–479.
- Kézdi G.–Surányi É. (2008). Egy integrációs program hatása a tanulók fejlődésére. *Educatio*, 4. 467–479.
- Lantos G. (2000). Legalul... A beszélgetés résztvevői: Havas Gábor, Horváth Aladár, Lázár Péter és Szuhay Péter. *Élet és irodalom*, XLIV(32) (2000. augusztus 11) Elérhető: <http://www.es.hu/old/0032/interju.htm>. [Letöltve: 2012-08-15].
- Liskó I. (2008). Szakképzés és lemorzsolódás. In: *Zöld Könyv a magyar közoktatás megújításáért*. Budapest: Ecostat. 95–120.
- Loss S. (2000). Út a kiegészítő iskolába. In: Horváth Á.–Landau E.–Szalai J. (szerk.) *Cigánynak születni*. Budapest: Új Mandátum. 365–401.
- Luhmann, N. (1984). *Soziale Systeme*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Neumann E. (2012). *Az ülésrend politikája. Az oktatási integrációs közpolitika Magyarországon (2002–2010)*. Budapest: L'Harmattan. Megjelenés előtt.
- Nemzetgazdasági Minisztérium, Foglalkoztatáspolitikáért Felelős Államtitkárság (2011). Konceptió a szakképzési rendszer átalakítására, a gazdasági igényekkel való összehangolására. Elérhető: www.pbkik.hu/download.php?id=13045. [Letöltve: 2012-09-20].
- Virág T. (2003). Gettósodó térség, gettósodó iskolarendszer. *Kisebbségkutatás*, 12(2). 363–373. Elérhető: http://www.hhrf.org/kisebbségkutatás/kk_2003_02/cikk.php?id=750. [Letöltve: 2012-08-15].
- Varga J. (2008). Az iskolai intézményrendszere, finanszírozása. In: *Zöld Könyv a magyar közoktatás megújításáért*. Budapest: Ecostat. 235–258.
- Zolnay J. (2005). *Oktatáspolitikai és etnikai szegregáció Miskolc és Nyíregyháza általános iskoláiban*. Budapest: EOKIK.
- Zolnay J. (2007). *Kirekesztés, szegregáció, vákuumhelyzet a drávaszögi kistérség iskolakörzeteiben*. Műhelytanulmány 32. Budapest: Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány.

A CIGÁNY GYEREKEK ISKOLAI (LE)ÉRTÉKELÉSÉRŐL

Kulcsszavak: osztályozás, roma, iskola, diszkrimináció

Bár az oktatási reformok előkészítése során újra meg újra megélnék a vita a tanulók iskolai értékelésének legjobb, legigazságosabb és leginkább ösztönző módozatairól, az eltérő nézetek ütközéséből leszűrődő végső konklúzió mindegyre ugyanaz: az osztályozás nem iktatható ki a rendszerből, sőt a számszaki értékelések gyakorlatának folyamatos csiszolására és szakszerűségi szintjének emelésére van szükség. Erre a következtetésre jutott az új közoktatási törvény is, amely nehézkes, sőt diszfunkcionális megoldásként diszkreditálta az általános iskola alsó tagozatán meghonosodott verbális értékeléseknek az elmúlt évtizedben lassan kikristályosodott rendszerét, és már a második osztály végétől újra megköveteli a gyerekek teljesítményeinek, sőt iskolai szempontból vett személyiségfejlődésüknek az osztályzatok hagyományos ötfokú skáláján való átfogó értékelését. Úgy tűnik tehát, hogy a számokba foglalt megmértetés leválaszthatatlan az iskoláról; az osztályozás gyakorlatáról az intézményrendszer nem tud és nem is akar lemondani.

E nagyfokú ragaszkodás hátterében számos markáns érdek áll. Mindenekelőtt a pedagógus-társadalom mint hivatásrend érdeke, amely felől nézve elsősorban az osztályozás legitimációs funkciói domborodnak elő. Az osztályozás kizárólagos privilégiuma révén a pedagógus rögzíti és fenntartja örökösét a „társadalmilag szükségesnek” elismert – és legitim módon éppen az ő személye által közvetített – tudás tartományai felett; egyszersmind e gyakorlat révén szerez érvényt azoknak a magatartási és értékrendbeli normáknak is, amelyek hatékony képviselőjét és a diáksággal való elfogadtatását maga a hivatásrendi misszió rója ki a számára.

E legitimációs funkció fenntartásának és folyamatos újraerősítésének igen fontos összetevője a hit abban, hogy az osztályzat a gyerekek teljesítményének hű és objektív megjelöltője. Bár közkeletű tapasztalat, hogy az osztályzat nemcsak szigorúan a tudás szintjét méri, hanem abban összetett benyomások, a tanítás folyamatában tanár és diák által egymásról kölcsönösen szerzett élmények és egymás lépéseire adott válaszreakciók lenyomatai ötvöződnek, és bár mindenki egyetért abban is, hogy mindez márpedig a szintmérés szerinti egyértelmű értelmezést igencsak nehezíti, mégis keményen tartja magát a közmegegyezés, miszerint a „zavaró zajok” kiszűrése után összességében tiszta és világos kritériumok, objektíven meghatározott mércék szerint mért teljesítményről hozza meg számszaki ítéletét a tanár. E közmegegyezés fenntartásának fontos ösztönzője, hogy a teljesítményindikátorként kezelt osztályzatnak alapvető szerepe van a pedagógusok és a szülők, illetve a tanárok és a diákok kapcsolatának formálásában is. A pedagógus kezében az osztályozás ugyanis nemcsak a tudástartományok feletti autoritás érvényesítésének eszköze, hanem egyúttal eszköz a külvilággal való érintkezésre és „beszélgetésre” is: a jegy egyértelműnek tételezett és min-

denki által azonosan olvasottnak vélt tartalma orientálja és tereli a megfelelő mederbe a dialógusban részt vevők lépéseit, cselekedeteit. A tanár a szakember szemével néz rá a gyerekre, akit a szülő laikusként nevel, és az osztályzattal nem kis részben e laikus teljesítményről mond implicit ítéletet; a szülő pedig megerősítő válaszával elfogadja kettejük közösségét és a tanári ítélet szakmai felsőbbrendűségét, vagy éppen elutasító reakciójával „rendet rak” a viszonyokban, és megkérdőjelezi a tanár szempontjainak megfellebbezhetetlenségét. Mindez persze gyakori konfliktusok kiváltója, de hát éppen ezek a konfliktusok teszik világossá tanár és szülő elkülönülő kompetenciáit és egyúttal azt is, hogy az iskola viszonylatában a primátus mindenképpen a tanárt illeti. A dialogikus funkció és a benne foglalt hierarchikus rend még erősebb a tanár-diák viszonyban: a minősítés navigálja a gyereket az ígéretek és elvárások – verbálisan sokszor legfeljebb csak részlegesen megfogalmazott – rendszerében, és ugyane minősítésnek a személyes iskolatörténetben elfoglalt helye („tavalyhoz képest rontottam-javítottam”) hivatott nagyobb munkabefektetésre ösztökélni vagy éppenséggel tapintatosan tudatni a reménytelent. S ebben a viszonylatban az osztályzathoz igazi nagy tétek kötődnek: az érdemjeggyel a tanár nemcsak a múlttól mond ítéletet, hanem a jövő irányába is utakat jelöl ki – jó jegyekkel támogathat, míg a rosszakkal levétethet a napirendről vágyott továbbtanulási irányokat, kitűzött életpályacélokot. Innen nézve pedig már magának az iskolarendszernek a hatalmát rögzíti és szimbolizálja az osztályzat azzal, hogy a rendszer belső mozgástörvényei által szabályozott módon kialakított érdemjegyekhez köt továbbtanulási irányokat és esélyeket. Éppen e sorsformáló szerep teszi, hogy nemcsak az egyéni pedagógus, hanem az iskola mint intézmény is komolyan érdekelt az osztályozási rend fenntartásában. Tanulóinak tanulmányi átlaga ugyanis az egyik legfontosabb jellemző, amit az intézmény magáról a külvilágnak elmond: eszerint jegyzik tanulóit az oktatási intézmények szélesebb helyi piacán, s az átlagba sűrített minősítésnek komoly hatása van a potenciális jelentkezők orientálása szempontjából is. Ezért aztán a helyi oktatásirányítás számára sem mellékes az intézményi átlag, illetve az átlagot alakító összetétel, a jó és rossz tanulók iskolánkénti aránya. A számszaki mutatók fontosnak bizonyulnak az intézményi ösztönzők kimunkálásában, de a pedagógus státuszok vagy egyes fejlesztési programok kiírásában is. Végül fajsúlyos érdeklételeményeseként vehetjük számba a szélesebb társadalmi környezetet is. A gyermekközösségben megszületett osztályzatok a szülők szemében talán a legfontosabb orientációs bázist jelentik a tájékozódásban: ahol túl sok a „rossz tanuló”, onnan célszerű elmenekülnie annak, aki gyermeke számára az ígéretes előrejutást kívánja biztosítani. S az élesen és tömegesen felvetődő iskolaváltási igény érvényesítésére mindegyre éppen az osztályzatok szolgáltatják a legfőbb érvet, miközben egyszersmind jótékony homályba burkolják az iskolák közötti „vetélkedés” mélyebb szociális, hatalmi és etnikai mozgatórugóit.

E sokféle tartalma és potenciális üzenete révén talán joggal mondhatjuk, hogy az osztályzat egyike az iskola legerősebb metaforáinak: metafora az oktatás hatalmi rendjére, metafora az iskola által közvetített tudások és normák rögzítésére, metafora a tanítás teljesítményére, de metafora a tanulás teljesítményére is – s mindeközben társadalmi egyenértékes, amely a szakmaiság köntösébe öltöztet fontos társadalmi és intézményi minősítéseket és elvárásokat is. Mindezek miatt igen nagy az osztályzatokban kifejezésre jutó különbségek jelentősége – hiszen e különbségek önmagukon túlmutató tartalmak hordozói.

A különbségek közül a köztudat nem egyet evidenciaként kezel. „Jól tudjuk” például, hogy 13–14 éves korban a lányok jobb tanulók, mint a fiúk; s magától értődő ténynek számít az is, hogy a jó családi háttérből érkezett gyerekek bizonyítványa sok tizedponttal jobb szegény sorból kikerült társaikénál. De „természet adta” evidenciának számít azután az is, hogy

a többségi gyerekek az osztályzatokat tekintve elvitathatatlan fölényben vannak roma kortársaikkal szemben. Sőt az állítás többnyire ennél erősebb: a többség tudni véli, hogy a cigány gyerekek „általában” rossz tanulók. S amikor a szülők tömegesen más iskolába íratják át a gyerekeiket, menekülve onnan, ahol „túl sok” a cigány gyerek, döntésük igazára mindig a tanulmányi érvet hozzák elő, gyakran kifejezetten hangsúlyozván, hogy lépésük háttérében semmiféle rasszizmus nem munkál – csak a gyermekük iránti féltés és a jól felfogott érdek vezérelte racionalitás.

Az alábbiakban azt kívánom megmutatni, hogy az említett – és persze még szaporítható – „evidenciák” valójában nem kiindulópontok, hanem végtermékek. Bemutatom, ahogyan a háttér társadalmi különbségei átíródnak az osztályzatok egyenértékes metaforájába, s a „külvilágból” hozott másságok és különbségek átfordulnak a pedagógusi hivatásrend pecsétjével ellátott és – a szándék szerint – kizárólag az iskolán belül értelmezendő és kezelendő értékelési különbségekké; valamint hogy e különbségek utóbb mégis átlépi az iskola kapuját, és további differenciálódások meg nem kérdőjelezett kiindulópontjaivá és mozgatóivá válnak. E vizsgálódás révén reményeim szerint bepillantást nyerhetünk abba, hogy az osztályozás objektívnek és elfogulatlannak tűnő eszköze az iskolarendszer egyik igen fontos strukturális pillére, amelynek szelekcíós potenciálját alig-alig érinti, hogy az eszközt alkalmazó pedagógusok diákjaikról és azok családjairól előítéletesen gondolkodnak-e vagy sem. Amint bizonyítani igyekszem, az osztályozás csábereje – egyszersmind veszélye – éppen abból adódik, hogy e szelekcíós folyamatokat a mérhetőség és objektivitás megfellebbezhetetlenségével ruházza fel, amivel láthatatlanná teszi azokat az egyenlőtlenségeket, amelyek mentén az egyes társadalmi csoportok gyermekeinek pályái markánsan elválnak egymástól.

A jó tanulók és a rosszak

Az „evidenciák” megszondázására és az előbbieken felvetett kérdésekre az EDUMIGROM-kutatás¹ keretében 2009-ben lebonyolított kérdőíves felvételünk alapján igyekszem választ találni. A kutatás középpontjában az oktatásban formálódó etnikai különbségek és azoknak a fiatalok iskolai karrierjére, valamint távolabbi életpályájára gyakorolt hatásai álltak. A terpeválasztást a kutatási téma diktálta: két középmezretű hajdani iparvárosban vizsgálódtunk, amelyekben hagyományosan jelentős cigányközösség él. A két város valamennyi általános iskoláját felkerestük, s az intézmények hozzájárulásával az összes végzős osztály tanulóját felkértük a kutatásban való részvételre. Az összegyűlt 611 kérdőív ebben a szűkített értelemben tehát teljes körű, míg országos vonatkozásban e kis minta nem reprezentatív. A kérdőíves felvétel mellett kutatásunk kvalitatív vizsgálódásokat is magában foglalt. E tanulmány a sokrétű kutatási anyagból a végzős roma tanulók egy szélesebb csoportjával, szüleikkel, valamint pedagógusaikkal készített interjúkra támaszkodik.

Kérdőívünknek egy meglehetősen részletes blokkja foglalkozott az iskolai tantárgyak, illetve a tantárgyi teljesítmények kérdésével. Elért eredményeiken túl azt is megtudakoltuk a gyerekektől, hogy milyen tantárgyakban érzik magukat erőseknek s melyekben gyengéknek, illetve, hogy az önmagukról alkotott ítéleteik mennyiben befolyásolják magához az iskolához való viszonyukat, és igyekeztünk felderíteni azt is, hogy a gyerekek maguk mennyire azonosultak tanáraik róluk adott szakmai ítéleteivel. Az osztályzatokról közvetlen formában

¹ A kutatás rövid leírását lásd: Neményi (2011), illetve a www.edumigrom.eu honlapon.

is érdeklődtünk: arra kértük megkérdezettjeinket, hogy tantárgyról tantárgyra haladva idézzék fel, melyikre milyen osztályzatot kaptak az előző félévi bizonyítványukban. Természetesen tisztában voltunk azzal, hogy e megkérdezés révén aligha kaphatunk az osztálykönyvi naplóbejegyzésekkel minden részletében megegyező képet: az emlékezet szelektálhat, sőt „korrigálhat” is. Mindazonáltal az elvileg lehetséges másik út – az osztálykönyv névről névre haladó kimásolása – a kutatásban alapkövetelményként kezelt anonimitás áthágását jelentette volna, s ezt sem morális szempontból, sem a kutatás szenzitív etnikai tartalmának megsértése miatt nem tartottuk elfogadhatónak. Ugyanakkor arra számítottunk, hogy a visszaemlékezések révén a feltárni kívánt tendenciák iránya nem módosul majd, legfeljebb szórásuk lesz szerényebb. E várakozásunk igazolódott: a felvételtől kirajzolódó tendenciák összhangban vannak a hazai PISA-elemzésekkel és az iskolai teszteredmények országos adatbázison elvégzett elemzésének eredményeivel (Kertesi–Kézdi 2012).

Fontos hangsúlyoznunk, hogy az osztályzatokra irányuló kérdésektől semmiképpen sem vártuk a diákok kompetenciáinak és szakszerűségi teljesítményeinek megismerését.² Nem magára a teljesítményre, hanem annak az osztályzat révén társadalmilag érthető „egyenértékesekre” való átfogalmazására voltunk kíváncsiak, tehát egy sokirányú nem verbális társadalmi kommunikáció termékére és autorizált üzeneti tartalmának felfejtésére helyeztük a hangsúlyt. Az osztályzatokat így nem az egyes gyerekekre érvényes abszolút értelmükben, hanem az azokba sűrített relatív tartalmak szempontjából tekintettük. Azt néztük tehát, hogy kiket, milyen csoportokat és milyen alapokon minősít a pedagógustársadalom kiválónak, s ugyanígy kik, mely csoportok azok, amelyek az osztályzataikat tekintve leértékelődnek és marginalizálódnak.

Mindennek bemutatásában érdemes talán a „magától értődő” evidenciák felől a bonyolultabb és rejtettebb összefüggések felé haladnunk.

Az első a nemek közötti különbségek fentebb már említett kérdése. A kutatás adatai megerősítették a jól ismert összefüggést, miszerint az általános iskola – pontosabban, annak végzős szakasza – inkább a lányok, mint a fiúk intézménye. A szintiszta jelesek aránya a megkérdezett nyolcadikos lányok között 42%, míg a fiúk között csak 29% volt; s miközben a fiúk egyharmada éppen csak megmenekült a bukástól, addig a lányok alig valamivel több, mint ötóde esett ebbe a kategóriába. A meglehetősen éles nemi különbségek máris kérdőjelet tesznek az osztályzás szintisztán akadémikus tartalma mellé: miközben a PISA-mérések alig mutatnak különbséget a lányok és a fiúk kompetenciateljesítményeiben (Cs. Czachesz–Radó 2009), az osztályzatok eltérései arra vallanak, hogy a pedagógusok bizonyos magatartás- és attitűdelemeket is számításba vesznek a maguk minősítéseinél. Közismert fejlődés-lélektani tény a lányok korábbi érése és a felnőtt elvárásoknak való nagyobb megfelelési hajlandóságuk a korai pubertás éveiben, az iskola pedig szemlátomást érdemjegyekben is honorálja a különbséget.

Mindez azonban csak bizonyos fenntartásokkal igaz: bár aligha van okunk azt feltételezni, hogy a roma származású lányok később érnének többségi társaiknál (sőt, a tapasztalatok inkább az ellenkezőjéről szólnak), a roma tanulók között egyszerűen elenyészik a lányok fentebb jelzett osztályzati előnye. A nemi különbségeket elsöprő erővel felülírja a tény, hogy roma gyerekekről van szó. Ha meggondoljuk, hogy hallgatólagos egyetértés és kiterjedt gyakorlat szerint a tanárok a sikeres továbbtanulás érdekében hajlamosak „felhúzni” a nyolcadik

² A kompetenciamérések révén felszínre került szociális és etnikai különbségeket, valamint azok hátterét behatóan elemzi Kertesi Gábor és Kézdi Gábor tanulmánya (2012).

osztály végén járó diákjaik teljesítményértékét, akkor beszédes a tény, hogy e hajlandóság-
nak komoly etnikai határa van. Szemben a többségi lányokkal, akik közül minden második
megkapja a szintiszta jeles bizonyítvánnyal nyomatékosított támogatást, és még a „rosszal-
kodó” kamasz fiúknak is 34%-a, a roma lányok mindössze 15%-ának, míg a roma fiúk mind-
össze 8%-ának jut hasonló megerősítés. S bár a „trend” még így is a lányok előnyét mutatja,
az etnikai hovartartozásnak szóló – alább részleteiben bemutatandó – leértékelés ezt olyan
erővel írja felül, hogy végül a többségi diákok négyes feletti átlagához képest a roma
fiúk és lányok egyaránt az erőteljesen leminősítő 3,5-es átlagosztállyal lépnek ki iskolá-
juk kapuján.

Itt akár meg is állhatnánk. Hiszen világos az összefüggés: mivel a roma gyerekek „köz-
tudottan” nemigen mennek a jó érdemjegyet megkövetelő, érettségit adó középiskolákba,
nyolcadikos leminősítésükkel az általános iskola tanárai tulajdonképpen nem tesznek mást,
mint visszaigazolják e jól ismert tényet – amivel egyszersmind a továbbtanulási szelep hi-
bátlan működése felett is öröködnék. Márpedig e szelep rugója az etnikai hovartartozásra jár,
s ehhez képest minden más kritérium – például a nemi csoportidentitások alakulására nagy
hatással lévő magatartási különbségek – számbavétele és visszaigazolása csak „finomkodás-
nak” tűnik.

A fentebb másodikként említett „evidencia”, az osztályzatok és a diákok társadalmi hátte-
re közötti összefüggések vonatkozásában a kutatás úgyszintén szakadékszerű különbségeket
hozott felszínre. A társadalmi pozíciót és a család anyagi helyzetét összevont mutatóban rögzít-
ő skála mentén „szétdobódnak” a diákok: a legjobb helyzetben lévők 51%-a, míg a hátrá-
nyos helyzetű családok gyermekeinek 20%-a zárja szintiszta jelessel az általános iskolát.
De legalább ennyire beszédes az értékelési skála másik végpontja is: a hátrányos helyzetűek
közül 44% azok aránya, akik éppen csak megmenekülnek a bukás kockázata elől, miközben
a megfelelő arány a jó helyzetűek között mindössze 15%. Nem csoda mindezek után, hogy az
átlagokat tekintve egy teljes érdemjegy választja el egymástól a társadalmi ranglétra tetején
és annak legalsó fokán lévőket: a szülők pozíciója és a család anyagi helyzete szerint a leg-
jobb helyzetben lévők szinte ingyenjegyet kapnak a gimnáziumi felvételre a maguk 4,6-es
átlagával, míg a képzetlen és szegény sorból jövő diákok örülhetnek, ha egy jobbfejta szak-
munkásképzőbe beiratkozhatnak a maguk 3,6-es átlagosztályzatával.

Mindez persze visszaigazolja a jól ismert összefüggést: az iskolai siker legfontosabb té-
nyezője voltaképp kívül van az iskolán: ez az otthoni háttér (Oktatási Hivatal 2010). Magyar-
országra különösen igaz, ami az európai oktatási rendszerek többségére: az iskola nemhogy
nem ellensúlyozza a családi körülmények különbségeit, hanem épp ellenkezőleg, tananyaga,
normaképző rendszere, az elismert és honorált attitűdök és magatartásformák tárháza mind-
mind a felső társadalmi csoportok kultúrájára, beállítódásaira és kódrendszerére épül. A tár-
sadalmi pozíció mentén mért különbségek – így az osztályzatok különbségei is –, minden
pedagógiai próbálkozás ellenére, erőteljesen fel is nagyítják a kiinduló egyenlőtlenségeket.³
Egy kissé a számok mögé pillantva azonban kiderül, hogy bár a gyerekek otthoni körülmé-
nyeinek lényeges alakítója a család anyagi helyzete, a komfort és a felszereltség, mindez
legfeljebb áttételesen játszik szerepet az osztályzatok különbségeiben. Látványosan eltérő
anyagi helyzetük ellenére alig különböznek ugyanis egymástól a jómódú és a szerény kö-
zépszinten élő családok gyermekeinek minősítései (átlagosztályzataik pontértéke 4,4, illetve
4,1), s bár e többségtől élesen elválnak a szegény gyerekek tipikus érdemjegyei, jó okkal

³ E sokszorosán igazolt összefüggéseket nemzetközi kitekintésben mutatja be Róbert Péter (2004).

feltételezhetjük, hogy 3,7-es átlaguk háttérben a materiális javak hiánya valószínűleg számos – a tanulási teljesítményt közvetlenebbül befolyásoló – hátránytényezővel párosul, amik közül elég otthoni munkavégzési feladataikra, a tanulás nyugodt feltételeinek megteremtését a legodaadóbb szülői törekvések mellett is akadályozó zsúfoltságra vagy éppen gyakori megbetegedéseikre utalnunk.

Ha a „családi háttér” sok mindent felölelő kategóriáját további alkotóelemeire bontjuk, hamar kiderül, hogy a gyerekek osztályzataira kiemelkedő hatással egyetlen közvetlenül kulturálisként értelmezett tényező van: ez pedig a szülők iskolázottsága. Azok, akiknek legalább az egyik szülője diplomás, csaknem automatikusan számíthatnak a színjeles bizonyítványra (60%-uk teljes biztonsággal), és egyéni drámáktól, illetve az ezeknek betudható kisiklásoktól eltekintve, gyakorlatilag nem kerülnek a marginalizálódásnak még a közelébe sem. Azok között viszont, akik olyan családokból jönnek, amelyekben a szülők nem jutottak a nyolc általánosnál tovább, mindössze 19% a kitűnők aránya, míg 49%-uk már azelőtt marginalizálódik, hogy kilépett volna az általános iskola kapuján.

A szülői iskolázottság e markáns befolyásoló ereje több dolgot is mutat egyszerre. Egyrészt jelzi, hogy a magyar általános iskola mindenekelőtt az előnyök és hátrányok továbbörökítésére „kitalált” intézmény, amely a kulturális tőkék különbségét nemcsak kezeli, bedolgozza és kimerévíti, de kiemelkedő szelekciós eszközként tartja számon; másrészt a számok közötti szakadék kifejezésre juttatja, hogy gyakorlatilag nincs esély a sávok közötti váltásra: aki letről indult, az nemigen léphet innen ki. Az osztályzatok a letörölhetetlen pecsét erejével rögzítik e helyzetet azáltal, hogy a szülők iskolázottságbeli hátrányát gyakorlatilag áttétel nélkül fordítják át a gyerek lenti pozícióját kijelölő, majd rögzítő és „magától értődővé” emelt szerény osztályzati sávba. Harmadrészt a számok kirajzolta „vastörvény” implicit módon azt is megmutatja, hogy a felek beletörődtek a tények jelzett állásába: a tanárok, a szülők vagy az iskola ügye iránt érdeklődő kívülállók egyaránt adottnak veszik a bemutatott hierarchiákat és e hierarchiák fesztávját is.

Az osztályzatoknak a szülők iskolázottságával való összefüggései persze csak „nevet adnak” egy ki nem mondható, az iskolai együttélés rendszerét ugyanakkor minden oldalról messzemenően meghatározó vonatkozásnak: ez pedig az etnikai hovatartozás, magyarán a roma, nem roma származás különbsége. Tekintettel arra, hogy a származás különösen érzékeny személyes adat, amelyet intézmények nem rögzíthetnek, e különbségeket illetően nemigen vannak összehasonlítási lehetőségeink. Alább bemutatandó adataink azonban olyan szakadékszerű távolságokat mutatnak, hogy láttukra az iskolai értékelés mély etnikai átítottságáról – ha nem kifejezett etno-diszkriminatív tartalmáról – kell beszélnünk.

A származást illetően felvételünk során az önbesorolás módszerére hagyatkoztunk: az anonimitás szigorú garantálása mellett megkérdeztjeink szabad választására bíztuk, hogy saját etnikai hovatartozásukat miként határozzák meg. Adataink szerint a magukat romának tekintő gyerekek mindössze 12%-ának van módja és lehetősége a kiváló tanulmányi eredmény révén való kiemelkedésre; az elsöprő többség sorsa a partszélre sodródás, magas bukási arányokkal és az „éppen csak megfelelt” gyenge minősítéssel (53%). Ugyanakkor a többségi gyerekek 42%-a kitűnő záróbizonyítványt lobogtathat, s közülük alig minden ötödik hagyja el gyenge minősítéssel (bár jobbára a bukások elkerülésével) az alapoktatás színterét. Ezek az éles különbségek világosan jelzik: az osztályozás igazi tétje az etnikai különbségtétel, amely egyúttal legitím szelepet nyit a származás szerinti szelekcióra – azt teljesítmény- és magatartásbeli különbségek természetes következményének tünteti fel.

Az etnikai megkülönböztetésnek az osztályzatokon keresztül érvényesített különleges

ereje köszön vissza, ha a többségi-kisebbségi hovatartozást párba állítjuk a szülők iskolai végzettségével. Láttuk fentebb, hogy az otthoni kulturális tőke értékének leosztályozása a diákok közötti különbségtétel egyik legerősebb összetevője. Most pontosítanunk kell ezt az állítást: a kulturális tőkének a szülők iskolázottságával „beazonosított” fokozatai szemlátomást nem ugyanannyit érnek a többségi és a kisebbségi háttérű gyerekek esetében. Míg a legfeljebb nyolc osztályt végzett többségi szülők gyerekei 4,1-es, addig a hasonlóan alacsonyan iskolázott roma szülők gyerekei 3,3-es átlaggal hagyják el az általános iskolát. Ha romákról van szó, a szülői iskolázottság emelkedését is alig honorálja az iskola – amint ezt az érettségizett roma szülők gyerekeinek az előzőnél alig valamivel jobb, 3,5-es átlaga mutatja (szemben a hasonló iskolázottságú többségi szülők gyerekeinek a jó továbbtanulási perspektívát megelőlegező 4,4-es csoportátlagával). Magyarán, ahogy az előbb látott „nemi” különbségeket, úgy a „kulturális továbbörökítés” törvényét is felülírja az etnikai különbségtéves, amely sajátos, láthatatlan plafonokkal rendeli maga alá a roma gyerekeket, és relatív kiemelkedést csak igen ritka, különleges esetekben enged.

Az etnikai hovatartozás mentén tátongó szakadékok értelmezése érdekében fel kell vetnünk egy sor kérdést. Tisztáznunk kell, hogy az osztályzatokban mért távolságok vajon etnikailag szerveződő tudáskülönbségeket képeznek-e le, s ha így volna, hogyan, milyen eszközökkel és milyen mechanizmusok révén teremti mindezt meg az oktatás rendszere? Máshogyan: hol és hogyan bomlik fel az *általános* oktatás etnospecifikus iskoláztatásra? Vagy nem annyira a képzés tartalmaiban és technikáiban, mint inkább a pedagógustársadalom előítéletességében és a roma tanulókkal szembeni erős averzióiban kell keresnünk a magyarázat nyitját? Vajon egy „hivatásrend” külön számlájára írhatnánk tehát a megkülönböztető bánásmód és egy egész kisebbség testületi ki- és leszorításának minden felelősségét? Vagy talán tényezőknak egy harmadik csokrával számolhatunk: azokkal, amelyeket „a cigányság eltérő kultúrája” kifejezéssel szokás illetni, s amelyen az iskola iránti érdektelenség, az állítólagos szülői nemtörődomség, a korai felnőtté érés és az ambíciók hiányának egymástól ugyan távol eső, de a többség szemében mégis kulturálisan összetartozó jelenségeit és azok együttesét szokás érteni? Maga a cigányság lenne tehát a bajok forrása, s az osztályzatokban kifejeződő leértékelés csak a kulturális másság e felelősségi vetületét ragadná meg?

Az első megközelítés igazságát számos tény látszik igazolni – s közülük néhányra alább még részleteiben visszatérek. Az osztályisméltéléseknek gyakorlatilag csak a cigány gyerekeket érintő gyakorlata, a könnyű kézzel végrehajtott átirányítások, a gyakori buktatás mind olyan „technikák”, amelyek a lemaradásokat nemcsak rögzítik, de az általuk teremtett bélyeg révén egyenesen elejét veszik mindennemű igazodási és felzárkózási törekvésnek. És akkor még nem is beszéltünk az oktatás tartalmi vonatkozásairól: arról, hogy miközben a minden napok rutinszerű eseményei kiskoruktól fogva beleverik a roma gyerekek orrát abba, hogy ők úgy „mások”, hogy „kevesebbek”, a tananyag hallgat az etnikai különbségekről. Hallgat a cigányság történelméről, hallgat az identitásvállalás nehézségeiről, hallgat a többség által véghezvitt erőszakos kényszerasszimilálás történelmi és jelenkor-történeti példáiról, hallgat a létfeltételek szembevető egyenlőtlenségeiről – hallgat tehát mindarról, ami egy roma gyerek életében fontos, és amivel körülíratik „mássága”. A hallgatás az elhallgatás erejével fonja körbe ezt a másságot, amelyet egyszersmind elleplezni való „furcsaságnak”, „zavaró disszonanciának” tüntet fel. S miközben az iskola mindezzel csaknem lehetetlenné teszi a cigány identitás egészséges és magától értődő vállalását, aközben elvárja, hogy a le- és megtagadottak otthonukként üdvözöljék és lakják be a teret, amelyben éppen róluk nem vétetik tudomás, s ahol „mátságuk” lekicsinylés tárgya. A sűrű szövetű elhallgatások és az iskola iránti

hanyagolt érdeklődés összefüggéseinek feltárása további vizsgálódásokat igényelne. Azonban legalább feltevésként megkockáztathatjuk: a roma gyerekek elidegenülése fokról fokra megy végbe, nem kis részben válaszul nyílt elidegenítésükre.

A másodikként felvonultatott „előítéletességi érv” közelnézetben aligha állja meg a helyét. Bár a témában készült kutatás tanúsága szerint a pedagógusok nem kevésbé előítéletesek a romákkal szemben, mint bármely más szakma, hivatás képviselői vagy mint az egyszerű közemberek (Havas–Lengyel 2001), az előítéletesség karakterológiájához tartozó fontos vonás az elvi álláspont és a gyakorlati cselekedetek olykor igen éles diszkrepanciája. Magyarán, a cigányságot érintő leértékelő nézetek egy absztrakt közösségre vonatkoznak általában, és nem feltétlenül keresik, még kevésbé találják meg a konkrét napi visszaigazolást. Az adott cigány gyerekek adott családjairól és problémáiról a személyes tapasztalat alapján születik meg a tanár véleménye, aki jól ismerten úgy teremt egyensúlyt általános nézetei és konkrét tapasztalatai között, hogy az utóbbiakat kivételeseknek, a szokványostól eltérőeknek titulálja. Mindazonáltal a tapasztalatok „kivételes” státusza kivételes válaszokat hív elő: egy-egy roma diákja érdekében sokszor fáradhatatlan energiával lép fel a tanára, hogy az otthoni problémákra választ és segítséget találjon. Persze tekinthetnénk önfényezésnek, ha minderről csak a pedagógusok számolnának be. De a helyzet nem ez: alig akad olyan diák- és szülői interjú, amelyben fel ne bukkanna egy-egy különösen támogató tanár figurája, és szó ne esnék azokról a fontos pályaorientációs tanácsokról, amelyeket tőle kaptak. A viszony persze nem partneri: a segítő szándékú tanár paternalizmusa minden szaván és tettén átsüt. De a paternalizmus mégsem tekinthető megbélyegző és kirekesztő szándékú diszkriminációnak, vizsgált kérdésünket – az osztályzatokban kifejeződő leértékelést – tehát aligha magyarázza.

Végül a harmadikként felvonultatott „kulturális” magyarázat legfőbb problémája, hogy okként kezeli a fejleményt: úgy tünteti fel, mintha valamiféle eleve elrendelés okozná a cigány gyerekek iskola iránti érdektelenségét és elfordulását azoktól a normáktól és értékektől, amelyeket az iskola megtestesít. Nem nehéz azonban belátni: ha kialakul is az apátia vagy a kifejezett szembefordulás, e folyamatnak mindenképp története van. A cigány gyerekek – akárcsak nem cigány társaik – igazi gyermeki kíváncsisággal és tudásvágygal lépik át az általános iskola első osztályának küszöbét. Sok kellemetlen tapasztalatnak, nyílt vagy burkolt negatív megkülönböztetésnek, elutasításnak, mellőzésnek és hátrасorolásnak kell élményként felhalmozódnia, mire a gyerek magában lemond az iskoláról mint olyan intézményről, amelyet nem neki, hanem kimondottan másoknak találtak ki (Kende 2000). Negatív élményeknek ezt a halmozódását nem lehet az áldozat nyakába varrni, sőt: éppenséggel bizonyos meglepetéssel érdemes észrevennünk, hogy mindennek dacára, a cigány gyerekek is, szüleik is kitartanak az iskola fontossága mellett. Az interjúk árnyalt ellentmondásként hozzák felszínre, hogy az összes rossz élmény ellenére a cigány gyerekek többsége ragaszkodik az iskolájához, különösen pedig ahhoz, hogy innen továbbléphessen, és értelmes módon hasznosítható tudáshoz, szakképzettséghez és kamatoztatható szakmai gyakorlathoz jusson. A gyerekeknél talán csak a szüleik eltökéltebbek. Noha közülük sokan be sem fejezték az általános iskolát, az élet alapvető rendező elvének tekintik, hogy gyerekekkel ugyanez meg ne essen. Az utóbbi évtizedek egyik legfontosabb változásának lenyomatát látjuk itt: a cigányság körében többségi norma lett, hogy gyermekeiknek legalább 16 éves korukig az iskolában a helyük, s el is várják az iskolától, hogy a tanulói idő 10 esztendejét értelmes, az életben és a munkában jól hasznosítható tudáskészlet átadásával és elsajátításával töltsék ki (Kemény–Janky–Lengyel 2004). Legyenek tehát bármilyen ambivalensek az érzelmek, a közösség megfellebbezhetet-

len szabályként írja elő az iskolai részvételt a cigány fiatalok számára. S ha ez így van, akkor a „kulturális” érvből nem sok marad: az iskolai leértékelődésért aligha okolható a családi ház „hibás” beállítódása és nemtörődöm hozzáállása.

Összefoglalóan kimondhatjuk tehát, hogy a közvéleményben mutatkozó minden divatjuk ellenére, a cigány gyerekeknek az iskolai osztályzatokban kifejeződő leértékelődését az egyéni felelősségeket firtató népszerű magyarázatok egyike sem indokolja. A tény azonban ettől még tény marad: láttuk, az etnikai dimenzió mentén gyakorlatilag kettéválk a világ. A jó tanulók közé jószerivel csak többségi gyerekek kerülhetnek, a rossz tanulók esélytelen táborát viszont létszámbeli arányukat többszörösen meghaladóan a roma tanulók népesítik be. E drasztikus eltérések magyarázatáért tovább kell tehát kutakodnunk.

Intézményi érdekek

Az osztályzatok alakulását eddig személyek – gyerekek, szülők és az érdemjegyet osztó pedagógusok – viszonylataiban ábrázoltuk, miközben persze jól tudjuk, hogy e személyközi viszonyok nem strukturálatlan terekben formálódnak: minőségüket és dinamikájukat megszemlénően meghatározza a keretet adó intézmény, az iskola. Iskola és iskola között azonban olykor hatalmasak a különbségek: vannak híresen jó, kiváló tudású pedagógusokat foglalkoztató elitiskolák és lepusztult falusi cigányiskolák, vannak, amelyeknek diákjai közül az ország legjobb gimnáziumainak később hazai és nemzetközi versenyek díjainak sorát elhódító élcsapata kerül ki, és vannak, ahonnan a tankötelezettség korhatára előtt lemorzsolódók derékhada verbuválódik. E hatalmas különbségeket meggondolva, nem hagyhatjuk számitáson kívül, hogy *hol* születnek azok a csoportspecifikus tanulmányi átlagok, amelyekről mindeddig szó volt.

Az iskola „minősége” több szempontból is figyelmet érdemel. Mint már volt róla szó, az átlagosztályzatok önmagukban is fontos információt hordoznak, tájékoztatnak, orientálnak, ezért az egyes pedagógus motivációin és szempontrendszerén túl, összintézményi igazodási érdek is szabályozza a sávot, amelyben a tanulói minősítések megszületnek. De fontosak az osztályzatok intézményspecifikus jellemzői az iskola mint közösség belső dinamikája szempontjából is. Üzenhetnek meritokratikus orientációról, amelynek szellemében az értékelt teljesítmény szerint markáns különbségek alakulnak osztályok között és osztályokon belül; de üzenhetnek arról is, hogy az iskola a teljesítménynél többre értékeli a barátságos, jó légkört, amit – többek között – éppen a tanulók közötti különbségek szűk mederben tartásával támogat; üzenhetnek azután erős belső szelekciós késztetésekről az osztályátlagok széthúzása révén; és üzenhetnek ezzel éppen ellentétes integrációs törekvésekről azáltal, hogy az iskola vezetői nemcsak a gyerekek családi és etnikai háttere szerinti keveredésre ügyelnek, de a teljesítmények szerintire is, ezzel igyekezvén előmozdítani, hogy mindenütt legyen motivációs húzóereje a kitartó és elismert munkának.

Bár a jelzett iskolapolitikai különbségek figyelemreméltó eltérésekkel alakították a két város iskoláinak osztályzati profilját, mindennél fontosabb intézményi szempontnak bizonyult, hogy az iskolák „minőségének” a végzős diákok átlagosztályzata révén kifejeződő mutatója objektív háttérrel kölcsönözzön annak az éles és nyílt szelekciónak, amelynek révén a tanulók a következő iskolafokozat pozícióin elhelyezkednek. Ezek az intézményi átlagok mintegy láthatatlan „szorzószámokként” működnek: felsúlyozzák a „jó helyről” származó jegyeket, és leértékelik azokét, akik gyenge iskolákból igyekeznek tovább. Ez a láthatatlan

pontrendszer átírja, felülírja a hozott átlagot, s ezáltal a valóságban széthúzza az osztályzatok skáláját, amivel finomhangolást végez az egyéni osztályzatokon. Innen nézve tehát nem is annyira maguk az általános iskolák, mint inkább az onnan kikerülő gyerekek felvételét elbíráló középiskolák érdeke diktálja, hogy az egyes iskolákhoz szinte a nevékként tapadjon az őket minősítő tanulmányi átlag. E visszaháramló hatások révén pedig a „jó” vagy „rossz” minőség pecsétje mintegy előtagként illeszkedik az intézmény minden egyes diákjához, amit le nem vetkőzhető adalékként visz tovább, egyéni bizonyítványa kiegészítő információjaként.

Adatfelvételünk meglepő erővel hozta felszínre a láthatatlan „szorzószámok” hatását. Kiderült: míg a többségi gyerekek osztályzatokban mért előnye – bárhol tanuljanak is – gyakorlatilag megrendíthetetlen, addig roma társaik bizonyítványa markánsan különbözik aszerint, hogy az milyen közegben született. Mintha az iskolák és osztályaik társadalmi és etnikai szerveződésének éppen a roma tanulók közötti differenciálás, illetve a többségek velük szembeni előnyének minduntalan érvényre juttatása lenne a legfőbb értelme. Ahogy az osztályzatok mutatják, e különbségtevésben persze perdöntő a szegregáció jelentősége: a dominánsan vagy kizárólag roma tanulók által látogatott osztályok a – jegyekben is kifejezett – reménytelen leszakadás melegágyai.

Érdemes végigtekintenünk a hierarchián. Az első figyelemreméltó jelenség, hogy a többségi gyerekek minden iskola- és osztálytípusban hozzá a középiskolai bejutást kényelmesen garantáló 4,1–4,3 tizedes átlagosztályzatokat. E „szabály” alól egyetlen fontos kivétel adódik: azok, akik dominánsan romák által látogatott osztályokban tanulnak, legfeljebb roma osztálytársaikkal szemben tartanak fenn szerény előnyt, de 3,5-es átlaguk messze elmarad többségi társaikétól. Persze nehéz tudni, hogy mi volt előbb és mi utóbb: ún. „problémás” tanulókként kiszelezték őket az eredeti iskolájuk, és a stigmatizáló leminősítésre válaszul adták fel a tanulási ambíciójukat, vagy éppenséggel „átlagrontó” atipikus tanulmányi karrierjük volt az oka az iskolai átsorolásnak. A részletesebb adatok az előbbi pályát valószínűsítik: e „leminősített” többségi gyerekek komoly családi traumákról és betegségekről adtak számot. Mindezzel azonban ritka kivételekként találkoztunk: a nem roma tanulók között az intézménytől független, jó minősítés volt a norma.

A roma tanulók átlagosztályzatai ellenben módfelett érzékenyek a közegre. Ahol – akár az iskolában, akár az osztályban – a roma tanulók adják az egyértelmű többséget, ott nem kevesebb, mint 58–70%-uk (!) „éppen csak megfelelt” minősítéssel és a hangsúlyosan leértékelő 3,3-as átlaggal zárja az általános iskolai karriert. Figyelemreméltó, hogy e leminősítés még ott is sújtja a roma diákokat, ahol legalább formai értelemben törekvés mutatkozik az etnikai integrációra. Bár az osztályok szervezésében hangsúlyozottan színvak politikát követnek, az értékelésekről ugyanez már nemigen mondható el: a vegyes összetételű iskolákban és osztályokban a roma tanulók 3,8-as átlaga jóval elmarad többségi társaik 4,2-es szintjéhez képest. Némi esély az elismerésre és a középiskolai továbbtanulási pálya legalább elvi kinyitására csak ott van, ahol számarányuk szerint meghatározó a többségek jelenléte: e dominánsan többségi iskolákban és osztályokban 4,4-es átlagukkal a roma gyerekek gyakran elérik, vagy akár túl is szárnyalják többségi osztálytársaikat. Az interjúkból tudjuk, hogy e bátor, ugyanakkor általában módfelett magányos feltörekvésű utak háttérében jobbra többgenerációs aszimilálódási vágy és igazodás munkál, és csak ennek fedezetével mer vállalkozni, aki e pályára lép, miközben a többségek általi elfogadását éppen feltűnő „másságának” köszönheti. A többség és a többségi intézmény szemében tehát gyakorta a közösség látványos elhagyása az ára annak, hogy roma lányok és fiúk előtt kinyíljanak azok a kapuk, amelyeket „alapállásban” – láttuk – kemény módon zárva tartanak előttük az iskola szelekciós mechanizmusai.

E mechanizmusok egyik fontos további vonása, hogy a burkolt szelekcióhoz szélső esetben nyílt elkülönítő eljárások kapcsolódnak. A szegregált roma osztályokat sújtó drasztikus leértékelés mellé odakívánczik ugyanis, hogy azok az osztályisméltésre ítélt tanulók gyűjtőhelyei: az ide járó roma gyerekeknek 42%-át (!) iskolai karrierje egy korábbi pontján az alsóbb osztály megisméltésére utalták (összehasonlításként: ez a büntetés a végzős nyolcadikosoknak mindössze 7%-át érintette az évek során). Innen szemlátomást nincs kitérés az ismétlődő bukásoknak köszönhetően, ezek a gyerekek az általános iskola befejezésekor többnyire már betöltik a tankötelezettségi korhatárt, így aztán – „mindenki megkönnyebbülésére” – jobbra kilépnek az iskolai oktatás keretéből. A szélsőséges margóra szorulás e történetei az érintett osztályközösségekben nem egyszerűen a rossz érdemjegy, hanem az iskolával való teljes szembekerülés üzenetét hordozzák: az osztály azon „főlölegesek” sorsközössége lesz, akiket – ha az eljárásnak törvényi akadályai nem lennének – réges-rég kivetett volna magából az iskola. Így aztán ambiciózus tanulási kedvet és szorgos munkálkodást a felemelkedésért aligha lehet várni: az önfeladás csak logikus következménye az intézmény részéről tapasztalt nyílt lemondásnak.

Az eddig elmondottakat így összegezzük: a mélyen tagolt általános iskolai rendszerben az egyes iskola- és osztálytípusok egymástól nem egyszerűen markánsan különböző társadalmi és etnikai összetételük révén válnak el, hanem e profilokat teljesítménymutatóként értelmezett osztályzatértékek is rögzítik. Bár a kategóriák az osztályozás gyakorlata révén valamennyi tanuló teljesítményének minősítését magukba sűrítik, igazi tétje és jelentősége a lefelé irányuló különbségtevéseknek van. Mintha a roma gyerekek, illetve az elsősorban általuk látogatott osztályok és intézmények leminősítő osztályzatai révén a rendszer egy sajátos szűkítést hajtana végre. A „jobb helyekről” való „jobb” tanulók megnyugtató osztályzataik révén megkapják a pátenst arra, hogy a középfokon a választás szabadságával induljanak. Ennek az ára és visszája azonban, hogy a roma gyerekek – az erősen asszimilálódni vágyó kevesektől eltekintve – megfosztatnak ugyane szabadságuktól, s mire az általános iskolai tanulmányok végére érnek, vagy a feladás, vagy az iskoláztatás periferiális intézményének számító szakoktatási rendszer hiányszakmákra beiskolázó, reziduális képzőhelyeinek egyike vagy másika marad a választásuk.

Úgy tűnik tehát, hogy az általános iskola valójában nem is a „maga számára” működteti az osztályozás rendjét: igazi súlya és jelentősége a kifelé irányított üzenetnek van. A lehetséges számos címzett között kitüntetett helye van a gimnáziumoknak, szakközépiskoláknak és szakoktató iskoláknak. Ezek a középfokú oktatási intézmények ugyanis a már többször emlegetett intézményi átlagosztályzatok mellé egy további fontos mutatót rendelnek: a továbbtanulók arányát. Nem nehéz belátni, hogy egy általános iskola számára megerősítést és dicséretet jelent, ha onnan nagy számban kerülnek a tanulók a város elitgimnáziumának elit nyelvi osztályába. S ugyanígy: a jó hírű egészségügyi szakközépiskola elsős diákjai visszamenő hatállyal dicsérik egykori iskolájukat és tanáraikat azzal, ha új iskolájuk szép számban fogadja be őket. De haladhatunk lefelé a grádicsokon: egy-egy középiskolai profil vagy szakirány szinte magába olvasztja a kibocsátó általános iskolákról szóló információkat is, amelyek aztán megerősítően veszik tudomásul – és a maguk működésének részévé avatják – ezeket a kívülről, egyszersmind hierarchikusan felülről érkező minősítéseket. Az eredmény az általános és a középfokú iskolák kölcsönös egymásnak megfeleltetése, amely nem kis részben éppen az osztályzatok révén teremt egységes nyelvet e különbségek „elbeszéléséhez”.

E nyelv megteremtésének eszköze a „láthatatlan pontozás” korábban már említett rendszere. E pontozási eljárás éppen azért marad „láthatatlan”, mert alkalmazása mintegy a szo-

kásjog erejével él és terjed tovább. Eszerint az intézményi minősítésben nemcsak egy iskola végzőseinek „beszédese” átlagosztályzata vétetik számba, hanem az is, hogy az onnan kikerülő gyerekek tipikusan merre mennek tovább. E szokásjog szerint pozitívan értékelődik a gimnáziumban továbbtanulók magas aránya, míg hiába produkál akár jó számszaki átlagot, kevés a becse annak az intézménynek, ahonnan döntően szakiskolákba mennek tovább a végzős diákok. Kutatásunkban kísérletet tettünk e szokásjog számszerűsítésére. A felvételeinkben szereplő iskolák három, jól körvonalazható csoportba sorolódtak: erős, közepes és gyenge intézményekről beszélhettünk, annak alapján, hogy a végzősöknek legalább 30%-a, 15% és 30% közötti hányada, illetve 15%-nál kisebb része folytatja gimnáziumban a következő évet. E hármas kategorizáció nyomán módunk nyílt arra, hogy becsléseket tegyünk: mekkora a hányada azoknak az általános iskolai osztályzatoknak, amelyek származásuk intézményi háttérének „beszámításával” is lábön maradnak, s mekkora azoké, amelyek a középfokú intézmények rostáján menthetetlenül leértékelődnek. És ami még fontosabb: túl az egyéni osztályzatok „üzenetértékén”, kik e „láthatatlan pontozás” nyertesei és vesztesei.

Kiderült, hogy az általános iskolát kiváló eredménnyel elhagyó, magasan iskolázott szülői háttérből érkező gyerekek számára a láthatatlan szelekció egyértelműen megerősítő jellegű. Az intézményi háttér beszámításával előnyük csak fokozódik: közel kétharmaduk vehet irányt a neki tetsző középiskolába, és befogadásukat szinte semmi sem akadályozza. Az osztályzati különbségtételre ráerősítő intézményi „pontozás” legnagyobb vesztesei ugyanakkor a képzetlen szülők gyerekei. Hiába sokévi törekvésük és az eredményként elkönyvelt színjeles bizonyítvány: mivel nem eléggé „jó” helyről származik, a középiskolai orientáció szűrőjén a jeles értéke 70%-ban odavész, és „igazi” jelentése szerint legfeljebb jó eredményként értékelődik. Nem így van ez persze az éppen csak a határt súroló bizonyítványokkal: ezeket gyakorlatilag „egy az egyben” ekként olvassák a középfok intézményei is, és bár elvben akár felfelé is súlyozhatnák az eredményt, erre a megvizsgált gyereksokaság körében nem adódott példa.

Az adott összefüggésben az etnikai háttér különbségteremtő ereje ugyanakkor nem különösebben kiemelkedő. Az intézményi háttér beszámításával a többségi gyerekek esetében alig valamivel nagyobb arányban (47%) őrzik meg értéküket a kitűnő bizonyítványok, mint roma osztály- és évfolyamtársaik esetében (43%), és hasonlóan egymáshoz közeliek az értékőrzési arányok a többi osztályzati kategória esetén is – leszámítva az éppen csak áteresztettek csoportját. Utóbbiak között az teremt különbséget, hogy a többségiék még így is továbblépnek, míg a romák megválnak az iskolázás minden formájától. E meglepő etnikai „kiegyensúlyozottság” egyszerre pozitív és negatív tartalmú. A pozitív vonulat, hogy a roma gyerekek között nagyjából többségi társaikkal azonos arányúak és – legalábbis a gimnáziumon kívüli iskolafokokban – hasonló irányúak a továbbtanulási törekvések, amit a középiskolai jelentkezésekben viszonylagos – bár utóbb gyorsan elpárolgó – szabadsággal érvényesítenek. A negatív tartalmat láttuk korábban. Ahogy a fentiek igazolták, az általános iskolai osztályozás maga elvégzi az etnikai különbségek szerinti kategorizálás nagyját. Láttuk, hogy az osztályzati különbségek igazi „értelme” nem a felfelé, hanem a lefelé szelektálás, és ez mindegyiknél a – lényegében bárhol tanuló – cigány gyerekeket érinti. Az intézményi különbségek láthatatlan bekalkulálásával zajló finomításnak etnikai vonatkozásban nincs tehát tétje: a cigány tanulókat a minősítés egy korábbi menetében az osztályzatok szerinti „durva” szelektálás már jószerivel ki- és leszorította a jó középiskolákért folyó verseny pályájáról.

Továbbvezető utak – és csapdák

Bár az eddigiek ismeretében úgy vélhetnénk, valójában előre borítékolhatjuk a kimenetelt, mégis fontos a kérdés: végső eredményükben mennyire „sikeresek” az osztályozás útján megvalósított szelekció fentebb bemutatott formái? Mennyire áll, hogy jó gimnáziumokba csak „jó helyről” jött, jó családi háttérű tanulók pályázhatnak, és mennyire igaz az összefüggés a skála másik végén, miszerint örülhet a cigány iskolából vagy osztályból érkezett, rossz bizonyítványú roma tanuló, ha legalább valamelyik szerény presztízsű helyi szakiskola befogadja?

Kérdőívünkben a közeli és a távlati továbbtanulási tervekről egyaránt érdeklődtünk. A válaszadás idején a gyerekek éppen túl voltak a középiskolai jelentkezési lapok beadásán, viszont időben elég közel volt még a döntés ahhoz, hogy azokat a motívumokat is felidézzék, amelyeket szüleikkel, testvéreikkel, ismerőseikkel latolgattak, vagy amelyeket tanáraik hoztak elő.

Eredményeink igencsak meglepőek. Mert bár azt vártuk volna, hogy az osztályozást övező társadalmi közmegegyezés szinte önjáróvá és önmagát igazolóvá emeli a benne foglalt intézményes különválások társadalmi tudomásulvételét, az adatok a minden további nélküli elfogadással szemben ható erők egész tárházát vetítették elénk. A törekvésekben és vágyakban szemlátomást ott munkál az elgondolás, hogy a középiskola szabad megválasztásával adódik még egy esély, nyílik még lehetőség a korrekcióra. A vágyak „demokráciáját” mi sem fejezi ki beszédesebben, mint az, hogy az osztályzataik szerint többségükben már általános iskolai életükben partszélre szorított roma diákok közel harmada elszánást érez magában a majdani diploma megszerzésére, és e vágyában még az sem korlátozza, ha „átmenetileg” szakiskolában folytatja a tanulmányait. Még meg nem tört gyermeki optimizmusuk szerint ugyanis ott van a levelező vagy esti iskolai érettségi lehetősége – a mostani iskolaválasztás a mostani szegénységnek és a mihamarabbi pénzkereseti lehetőségnek szól, de amint jobbra fordulnak majd a dolgok, végrehajtható lesz majd a korrekció. Ezek az elgondolások nem esnek nagyon messze a többségiekétől. Igaz, ez utóbbi csoportban a diploma majdani megszerzését fontolgatók aránya jóval nagyobb (49%), de a többlet főleg a jó helyzetűek magas arányából következik, akiknek már ma sem kell családfenntartói munkalehetőségekről és a szűkös keretek szabta lemondásokról gondolkodniuk. E számpár láttán nem igazán csodálkozunk azon, hogy a középfokú iskolák közötti választás arányai valójában alig-alig különböznek: ahogy többségi társaik közül minden negyedik, úgy a roma tanulók közül közel minden ötödik a gimnázium felé törekszik (18%), miközben a végzős nyolcadikosok többsége – öt diák közül három – etnikai hovatartozásra való tekintet nélkül a szakközépiskolákban képzelel el a szakma és az érettségi egyidejű megszerzését. Csaknem azonosak a szakképző iskolák felé törekvők arányai is (16, illetve 15%). Az etnikai hovatartozást tekintve érdemleges különbség csak egyetlen ponton adódik: míg a többségi családokban gyakorlatilag elképzelhetetlen, hogy a gyerek az általános iskola végeztével befejezettnek nyilvánítsa az iskolai tanulást, a roma gyerekek 8%-a ki kíván lépni az oktatás kötelékéből. Ez akkor is aggasztóan magas arány, ha tudjuk: formailag élhetnek is e döntéssel, hiszen – láttuk – az osztályisméltlések révén életkorban elérték a tankötelezettség határát. Tudván azonban, hogy a nyolcosztályos végzettség gyakorlatilag egyenlő az örök munkanélküliséggel és a mélyszegény léttel, a róluk való lemondás a felelősséget csak továbbhárítja: azt immár az oktatás helyett a szociálpolitikai rendszer viseli.

Azt gondolhatnánk, hogy az érdemjegy minősítő erejének érvényével a gimnáziumok kö-

zelébe csak a jó színvonalú többségi iskolák sikeresen teljesítő tanulói gárdája merészkedik, míg a roma osztályok a bukást éppen csak megúszó tanulói „magától értődő” módon iratkoznak a környék szakképző iskoláiba, s legfeljebb azokon belül kísérleteznek, hogy minimális presztízst és tűrhető fizetést ígérő szakmákra osszák be őket. Tagadhatatlan: a szegregáció rendszere erősen orientál, és a domináns számarányok valóban a vártak megfelelően alakulnak De még itt sem áll fenn egyértelmű megfeleltetés. A helyi iskolapiac leghátrányosabb helyzetű iskoláinak és osztályainak diákjai szemlátomást nekirugaszkodnak: 10%-ban gimnáziumba jelentkező tanulói arányukkal persze elmaradnak az elitiskolákból 30%-ban ide törekvők csoportjától, de a különbség szerényebb, mint amire az osztályzatok különbségei alapján számítanánk. Ha pedig ez utóbbiakat, a nyolcadikos bizonyítványokat nézzük, akkor kifejezett kiegyenlítődést látunk: eltekintve az „éppen csak megfelelt”-ek marginalizálódott csoportjától, a többségi és roma fiatalok elsöprő többsége (az osztályzat szintjétől függően: 68–95%-a) érettségit adó középiskolában képzeli el iskolai pályája folytatását.

Míg a magasan iskolázott családok jól tanuló gyermekeinek szemében lényegében a gimnázium az egyetlen szóba jöhető lehetőség, azért nem hanyagolható el az az egyharmados arány sem, amit a tanulatlan családokból kikerülő, erős feltörekvésű vágytól hajtott és kiemelkedően jól teljesítő gyerekek körében látunk. Ha pedig az érettségizett közép- és felső középréteg gyermekeit nézzük, szembeszökő, hogy – érdemjegyétől lényegében függetlenül –, e csoport közel kilenctizede az érettségi feltétlen megszerzésében gondolkodik, s az elit-csoporttól legfeljebb az különbözteti meg, hogy a vágyak horizontján mindenekelőtt a gyakorlatias szakközépiskolában megszerzendő végbizonyítvány tűnik fel, második helyre szorítva a gimnázium választását.

Míg tehát az osztályzatok rendszere – amint láttuk – merev kategóriák közé tereli a diákság különböző társadalmi és etnikai háttérű csoportjait az általános iskolában, a számszaki minősítések éppen ott bizonyulnak gyenge eszköznek, ahol alkalmazásuknak elvileg a leginkább értelme lenne: ez pedig a középfokú intézmények beiskolázási pályáinak alakítása. Mindebből egy meglehetősen éles társadalmi konfliktus körvonalai rajzolódhatnak elénk: bár az alsó- és középfokú oktatás pedagógusai és a mögöttük álló intézmények mindent elkövetnek azért, hogy a továbbtanulási pályáit és a konkrét iskolaválasztásokat az osztályzatokba sűrített szakszerűségi és alkalmassági mutatókhoz kössék, a szülői és gyermeki vágyak és törekvések jelentős mértékben elutasítják ezt a logikát. Javarészt a hátrányos iskolai és otthoni háttérű diákok vágykövető továbbtanulási törekvései nyomán borulnak fel a hallgatólagosan elvárt arányok: az intézményektől igencsak szerény bizonyítványuk révén tulajdonképpen nyíltan eltanácsolt diákok is a középiskolák felé igyekeznek, és még a szakiskolába jelentkezők nem elhanyagolható 12%-a is úgy tervezi, hogy élete egy későbbi pontján érettségit szerez, majd elindul a diplomáért. Mindez azt jelenti-e, hogy a társadalom végül is elutasítja, de legalábbis felülírja a pedagógus szakmailag megalapozott és körültekintően meghozott osztályozási ítéletét? Vagy arról van-e inkább szó, hogy az osztályzatok révén ambíciókról, elképzelésekről és lehetőségekről folyó „beszélgetés” az iskola és a gyerekek családja között valójában nem dialógus, hanem „süketek természetlen párbeszéde”?

Kutatásunk mindkét feltételezés igazságát támogatja. Hiába a kezükben a szakmai döntéshozatal eszköze, hiába megfellebbezhetetlen az autoritásuk az osztályzatok szerinti minősítésben, a pedagógusok – a velük készült interjúk egyértelmű tanúsága szerint – eszköztelennek és kiszolgáltatottnak érzik magukat. Úgy látják, szavuknak nemigen van hitele a szülők előtt, és ahogy cseperednek, a diákok sem veszik igazán komolyan, ha egy rosszabb jeggyel nagyobb energia-befektetésre próbálják ösztökélni őket; a leghátrányosabb háttérű diákok

és szüleik távolságtartását az iskolától érdektelenségnek értelmezik. A felgyülemlett frusztráció hatása alatt nem sok hajlékonyságot mutatnak: sokan dacosan mesélik, hogy amikor eljön a továbbtanulási formanyomtatványok kitöltésének ideje, a maguk részéről azt látják a legjobbnak, ha ragaszkodnak a (rossz) bizonyítvány betűjéhez, és ennek megfelelően fogalmazzák az ajánlásokat. Merevségüket a gyerekek és a szülők persze nem támogatásként, hanem megfosztásként értelmezik. A velük készült interjúk visszatérő motívuma, hogy bár más középiskolát választottak, az általános iskola első helyen megjelöltként mégis a város rossz hírű szakiskolájába akarta irányítani a diák jelentkezési lapját. A szabad iskolaválasztás jogának e látványos megtiprására sokszor dac vezérelte válasz születik: családi döntés szerint a város valamelyik jobb iskolájába adják be a papirokat, noha sokszor a befogadásban maguk is kételkednek.

A történetek többségében persze nem kerül sor a tanár és a szülői ház nyílt ütközésére, egymás motívumainak megértésére és kölcsönös megvitatására azonban nemigen törekednek a felek. A korábban elmaradt diskurzust – úgy tűnik – már késő elkezdni. A családi elgondolások és vágyak kifejtetlenül munkálnak a háttérben, és a tanárok szemében „illogikusnak” tűnik a szülők „szabályszegő” magatartása, amikor másfelé igyekeznek, mint amit gyermekük bizonyítványa sugallna. Úgy fest tehát, hogy két nagy vonulat húz itt el, sokszor egymással szemben. Mintha lennének más értékek is, mint a tudásbéli teljesítmény, a célszerű alkalmazkodás és az iskolakonform viselkedési minták követése, és mintha a diákok – különösen a roma diákok – iskolaválasztásait igen gyakran e más – a pedagógusok horizontján kívüli – szempontok vezérelnék.

Kutatásunk egyik lényeges törekvése volt e háttérbe szorult motiváló vágyak és elgondolások megismerése. Ezért mind kérdőíves felvételünkben, mind interjúinkban nagy súlyt szerezelt az iskolaválasztási döntéseket befolyásoló szempontok kérdése. Tudjuk persze, hogy az egyes iskolatípusok a tőlük elvárható alapfunkciókat tekintve eleve elkülönülnek: gimnáziumba jobbra a megye, aki később egyetemen vagy főiskolán kívánja folytatni a tanulmányait; a szakközépiskola nyitva hagyja az azonnali munkavállalás és a továbbtanulás közötti választás későbbi lehetőségét, de felkészít mindkét irányba; a szakképző intézmények pedig – a továbbtanulás előfeltételeként tudott általános kulturális tartalmak háttérbe szorításával – mindenekelőtt a gyors elhelyezkedés felé irányítják diákjaikat.

Mindazonáltal a három iskolatípusnak az alapfunkciókon túlmenő egyéb tartalmi is vannak. A gimnázium megadja a gyermeki függetlenség és szabadság megnyújtásának lehetőségét; a szakközépiskola markánsan kirajzolódó társadalmi profilja révén a középosztályi szocializáció képzőrendszerét és kapcsolati hálóját teremti meg; a szakiskola pedig a maga társadalmi és gazdasági kapcsolódásai révén a munkapiacra belépés feltételeit, ismeretrendszerét és szakmai csatornáit biztosítja. Mindezen túl a választás szempontjából fontos motívum lehet egy-egy intézmény jó reputációja, barátságosnak tartott légköre és az egyenrangúságra épülő szellemisége, nyitottsága a szülői házzal folytatott kooperációra. A motívumok e gazdagsága értelmessé tette tehát, hogy utánajárjunk: a gyerekek és a szülők szemszögéből nézve, mutatkoznak-e különbségek a várakozásokban, amelyek iskolaválasztásaik háttérében állnak.

Kiderült, hogy bár az egyes iskolatípusokhoz fűződő utilitarista szempontok érvényesek, azok távolról sem kizárólagosak. Az érvelésekből kitűnt: lehet ugyan a gimnázium a legjobb választás a későbbi továbbtanulás felől nézve, de markánsan elitista szemlélete és meritokratikus hierarchiái elijeszti azokat, akik születésük és családi helyzetük révén nem eleve „odaválók”: így őket a frusztrációtól való félelem mégis inkább a jó hírű, bár tanulmá-

nyílag gyengébbnek tudott helyi vendéglátóipari vagy egészségügyi szakközépiskolák felé tereli. És hasonlóan: ígérjen bár gyors keresetet a szerszámkészítésre specializálódott szakiskola, az iskolát övező rossz hírek hatására a szülők félthetik gyermeküket a drogozástól, a fiatal maga pedig tarthat attól, hogy alulmarad a bandaütközetekben vagy szorgalmával neveltség tárgya lesz, így – legyen bármilyen ellentmondásos is a híre – inkább a sokféle szakmát tanító, de diákjainak elhelyezkedést nem feltétlenül biztosító vas- és fémipari szakközépiskolai képzés lesz a választott irány.

E természetes kiegészítő megfontolások igazában azért érdemelnek figyelmet, mert cáfolatát adják a képzetlen családok – különösen a roma szülők – ún. „érdektelenségének”. Adataink és interjúink ennek éppen az ellenkezőjét jelezték: az iskolaválasztás szülők és gyerekek szemében egyaránt a kamaszkor talán legnagyobb súlyú döntése, amihez fontolgatások, az ismerősökkel és a hasonló helyzetben lévő szülőtársakkal való részletes beszélgetések és mérlegelések útján jutnak el. E tekintetben nincsenek társadalmi és etnikai választóvonalak: a döntések hovatarozástól függetlenül igen sokrétűek és körültekintőek. Ha valamiben mégis mutatkozik különbség, az is inkább kiegyenlítő jellegű. Mert a továbbtanulás az a pont, amikor a tanárokkal és az iskolával egyébként kapcsolatot nemigen tartó családok – tisztában lévén alultájékozottságukkal – kifejezetten kéri a tanárok segítségét, és gyakran megfontolásaik egyik legfontosabb alkotóelemeként veszik számba a kapott tanácsot. A pedagógusok pedig többnyire veszik a jelzéseket: korábbi rossz élményeiket és a családokról „általában” kialakított elítélő véleményüket félretéve hajlamosak arra, hogy amúgy mereven körülrajzolt munkaköri szerepükből átlépjenek a szociális munkáséba, és akár önellentmondások révén is beleéljék magukat abba, hogy a család felől nézve nem a bizonyítvány a meghozandó továbbtanulási döntés egyetlen elrugaskodási pontja.

Az iskolaválasztási motívumok tudakolása mindezek mellett egy mind ez idáig a közvéleményben kevésbé számon tartott vonatkozásra irányította a figyelmet: arra, hogy a továbbtanulásról való döntés valójában a roma közösség *elismerésért folytatott küzdelmének* egyik kitüntetett terepe. Az interjúkban elemi erővel tört felszínre az évek során elszenvedett diszkrimináció és kirekesztettség meghaladásának igénye: „*azért gondoltunk az X iskolára, mert tudjuk, hogy ott emberszámba veszik a romákat*”; „*azért megyek oda, hogy ott újra csinálhassam, amit mások – V. tanár mindenből kihagyott minket, cigányokat az általános iskolában*”; „*jót hallottunk róla, ott nem nézik le a cigányokat*” vagy „*azt reméljük, ott nem közösítenek ki minket*” stb. Ugyanezt erősítik a kérdőíves válaszok is. Bár fontos a megszerzendő tudás, szakmai ismeret és gyakorlat is, az a mindent felülíró szempont, hogy az iskola befogadó legyen, tisztelje a másságot, és elismerje, hogy attól is viheti valamire az ember, ha cigány. Bár az elfogadás a többségi gyerekek – közülük is mindenekelőtt a megkülönböztetett egy vagy más formáját elszenvedő hátrányos helyzetű diákok – számára is fontos értéke egy-egy iskolának, szemükben azért a tanulmányi és a későbbi munkavállalási szempontok élveznek egyértelmű elsőbbséget. Ezzel szemben a roma diákok közel 60%-ának rangsorolása szerint a másság tisztelete, az egyenrangúként való elfogadás és az alapvető emberi normák érvényesítése kerül a választás első helyére, maga mögé utasítva a „szakmai” szempontokat. Különösen élesen tanúskodik az elszenvedett diszkrimináció meghaladásának vágyáról, hogy a szegregált roma osztályokból és iskolákból továbbtanulásra jelentkező diákok messze leggyakrabban említett megfontolásai éppen az elfogadás tekintetében az új iskolával megnyíló új esélyekre összpontosítanak. Szemükben az esélyegyenlőség vágy és remény, aminek közel kétharmados arányú emlegetése minden demonstrációnál vagy petíciónál élesebb kol-

lektív kritika a kirekesztés mindama módozatairól, amelyeket évek hosszú során át el kellett viselniük, és amelyeket jó okkal cigány mivoltuknak tulajdonítanak.

A középfokú tanulás intézményei körül zajló társadalmi küzdelmek tehát valójában két, egymástól markánsan elváló vonulatot ötvöznek: a többségi társadalom szemében a középiskola megválasztása elsősorban a jövőbeni társadalmi pozícióért folyó küzdelmek színtere, míg a roma gyerekek és családjaik szemében elsődlegesen az elfogadás, pontosabban az újr elfogadás a tét. Az osztályozás mint a különböző típusú és minőségű iskolákba való bejutás szabályozója – láttuk – a többségi érdeknyalábhhoz illeszkedik. Iskolák és diákok számszaki értékelésének révén mintegy disztributív eszközként működik, amely alátámasztja és legitimálja a kialakuló különbségeket, egyértelműen a szakmaiság mezébe burkolván azokat. Észre kell azonban vennünk, hogy ugyanez az eszköztár visszavet és „irrelevánsként” utasít ki magából egy egyenrangúan fontos értéket: a társadalmi hierarchiában lent lévők, közülük is mindenekelőtt a cigányok törekvését a társadalom egyenrangú tagjaiként való elfogadtatásra. A kiterjedt elismeréspolitikai küzdelem, amelynek lenyomatait fentebb láttuk, új és fontos terepként tekint a középfokú továbbtanulásra. Azonban hiába a cigányság csendes mozgalommá szélesedett törekvése a középfokú iskolák meghódítására, ha az osztályozáshoz fűződő többségi érdekek hatalmi szava erősebb. Hiába szeretne a cigány gyerekek közül minden ötödik érettségit szerezni, ez végül legfeljebb 6%-uknak sikerül; és hiába álmodna közülük minden harmadik a majdani diplomáról, azt legfeljebb csak 1%-uk tudja megszerezni (Liskó 2002, 2008; Havas–Liskó 2005). A törekvések megbicsaklásához lényegében nem kell más, nem kell több, mint az osztályzatok révén elbeszélni: amit gondolnak, tudnak és amire vágnak, az kevesebbet ér, mint nem roma társaiké – az egyenrangúként való befogadás értékei pedig „nem játszanak” az értékelés skáláján. Mindezzel nemcsak a roma diákok leértékelésének az általános iskolában már látott gyakorlata folytatódik töretlenül tovább, hanem pátens kerül egy szélesebb hatósugarú küzdelem vesztes állására is: az itt és most Magyarországnak oktatási rendszerében egyelőre „nem időszerű” a roma diákok egyenlő jogokon nyugvó és egyenlő szabályok szerint érvényesített részvétele.

Hivatkozások

- Cs. Czachesz E.–Radó P. (2009). *Oktatási egyenlőtlenségek és speciális igények*. Budapest: OFI.
- Havas G.–Lengyel G. (2001). *Kisebbségi kérdések a felsőoktatásban. Kutatás a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa megbízásából*. Budapest: Országgyűlési Biztosok Hivatala.
- Havas G.–Liskó I. (2005). *Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában*. Budapest: Felsőoktatási Kutatóintézet.
- Kemény I.–Janky B.–Lengyel G. (2004). *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségi Kutatóintézet.
- Kende Á. (2000). A kudarc okai. *Iskolakultúra*, 12. 57–62.
- Kertesi G.–Kézdi G. (2012). A roma és nem roma tanulók teszteredményei közti különbségekről és a különbségek okairól. *Közgazdasági Szemle*. Megjelenés alatt.
- Liskó I. (2002). *Cigány tanulók a középfokú iskolákban*. Budapest: Oktatókutató Intézet.
- Liskó I. (2008). Szakképzés és lemorzsolódás. In: Fazekas K.–Köllő J.–Varga J. (szerk.) *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért 2008*. Budapest: ECOSTAT. 95–121.

- Neményi M. (2011). A „látható kisebbségek” európai összehasonlító kutatása, magyar koordináció mellett – az EDUMIGROM. *socio.hu*. 1. 17–19. [Online.] Elérhető: <http://www.socio.hu/1pdf/edumigrom.pdf>. [Letöltve: 2012-08-22].
- Oktatási Hivatal (2010). *PISA 2009. Összefoglaló jelentés*. Budapest: Oktatási Hivatal.
- Róbert P. (2004). Iskolai teljesítmény és társadalmi háttér nemzetközi összehasonlításban. In: Kolosi T.–Tóth I. Gy.–Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2004*. Budapest: TÁRKI. 193–205.

ROMA CIVIL SZERVEZETEK TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓS SZEREPÉNEK KORLÁTAI ÉS LEHETŐSÉGEI

Kulcsszavak: roma, civil társadalom, romák politikai részvétele, társadalmi tőke

A rendszerváltás utáni időszak meghatározó szerepet játszott a roma civil szervezetek kibontakozásában, a romák hazai és európai civil szervezetekben való részvételében. Nagyon kevés olyan tanulmány született, amely teoretizálta volna a roma civil szervezetek szerepét, és összekötötte volna a '80-as és '90-es években kibontakozott „civil társadalomról” szóló empirikus kutatásokkal, az ezekhez kapcsolódó elméleti vitákkal. A rendszerváltás utáni több mint két évtizedben kibontakozó, majd különböző stációkat bejáró roma civil szerveződések kritikus értékelése a mai Magyarországról alkotott társadalomkritikai narratíva kihagyhatatlan része. Dolgozatomban megpróbálok reflektálni a rendszerváltás után létrejött roma szerveződésekre, melyek szorosan kapcsolódnak a civil társadalomról szóló különböző elméletekhez. Továbbá a dolgozat második felében megnézem, hogy a poszt szocialista roma civil szerveződések, hozzá tudtak-e járulni a romák társadalmi integrációjához.

A civil társadalom elméleti tradíciói

A rendszerváltás utáni kelet-európai országok politikai demokratikus átmenete inspirálta a társadalomtudósokat, hogy – mind empirikus, mind pedig elméleti – muníciót nyújtsanak a civil társadalomról szóló tudományos vitákhoz. Ez az időszak lehetőséget teremtett arra, hogy újraértelmezzék a civil társadalom koncepciójának eszmetörténeti alapjait és tradícióit; a civil társadalom koncepciójának újjászületése szorosan összekapcsolódott a kelet-európai rendszerváltozások eseményeivel (Glózer 2008, Huszár 2009, Míszlivetz 1999).

A magyarországi rendszerváltó értelmiségiek a civil társadalmat, nemcsak elméleti koncepcióként, hanem konkrét politikai cselekvési programként értelmezték. E cselekvési programok szorosan kapcsolódtak különböző elméleti tradíciókhoz, amit általában mind a magyar, mind pedig a külföldi szerzők igyekeztek beazonosítani. A hazai kutatásokra legnagyobb hatással lévő Andrew Arato és Jean Cohen szerzőpáros (1992) klasszikus megközelítése szerint a civil társadalom elmélete inkább a *baloldali tradícióhoz* sorolható. Mások viszont a civil társadalom *liberális elméleti* tradícióját hangsúlyozták, mint például Ernst Gellner (1994) is. Gellner liberális nézetei sok tekintetben azonosíthatóak a rendszerváltás utáni emberi és politikai jogokat követelő roma civil szervezetek eszmeiségével.

Constanza Tabbush (2005) is két elméleti keretet, illetve két ideológiai vonatkozást különböztet meg a civil társadalmakkal kapcsolatban: az egyik a liberális-pluralista, a másik pedig a neogramsciánus paradigma. A civil társadalom elméleti tradíciójának több más

osztályozását is nyomon lehet követni a nemzetközi irodalomban, viszont a roma civil szervezetek szempontjából, meglátásom szerint, a liberális és a baloldali elméleti tradíciók a legrelevánsabbak.

A liberális tradíció

A liberális elméleti tradíció egyik legfontosabb eleme az állam és a társadalom éles szétválasztása – és az állam szerepének a minimalizálása a társadalomban. A liberális paradigma kiegészül azzal a pluralista elvvel, hogy a civil szervezetek léte a szabadság és a méltányosság előfeltétele egy demokratikus társadalomban (Tabbush 2005:18). A liberális paradigma központi eleme, hogy a társadalmi pluralizmus képes befolyást és kontrollt gyakorolni az állami intézmények felett, továbbá hatékonyabbá tudja tenni a politikai intézmények működését.

Adam Fergusson (1995), a liberális tradíció egyik első gondolkodója a 18. században, az individualizmust és a jogállamiságot kötötte össze a kapitalizmussal. Szerinte ahhoz, hogy a civil társadalom működjön, az embereknek érdekeltté kell válniuk saját közösségeik kormányzásában. Fergusson civiltársadalom-elméletét fejlesztette tovább Kant, aki szerint a civil társadalom teremti meg a jogállamiság feltételeit, hogy az emberek békében és megfelelő kormányzás alatt élhessenek (Keane 2001:25). Ebben a megközelítésben a civil társadalom a jó kormányzás, s akár a demokratikus társadalom egyik szükséges feltétele. Hegel (1991) is Ferguson munkáját vette alapul a saját civil társadalomról alkotott elméletének a továbbgondolásához. Hegel elképzelése szerint a civil társadalom egy olyan entitás, ami egyrészt elválasztódik az államtól, másrészt szimbiózisban él azzal (ilyen paradox relációnista gondolkodásmód). Ezt a szellemi örökséget vitte tovább Alexis de Tocqueville, aki szerint a szabad egyesülés joga (civil szervezetek létrehozása és működtetése) fontos eleme az egészséges demokráciáknak. Tabbush (2005:18) szerint napjaink civil társadalomról szóló vitáinak legmeghatározóbb liberális gondolkodói: Gellner (1994), Putnam (Putnam–Leonardi–Nanetti 1993) és Fukuyama (1995) egyaránt Tocqueville elméletére hivatkoznak.

Tabbush hangsúlyozza, hogy a pluralista-liberális paradigma a civil társadalom bizonyos jellegzetességeit és hatásait helyezi előtérbe, mint például: 1. az egyesületek, civil szervezetek lehetővé teszik a kisebbségek érdekeinek védelmét; 2. szoros összefüggés van a prosperáló civil szervezetek és a demokrácia gyakorlata között; 3. a civil társadalom ellensúlyozza az állami intervenciókat az élet minden területén (Tabbush 2005:18). Anheier és szerzőtársai (Anheier–Glasius–Kaldor 2001:14) szerint a rendszerváltó kelet-közép-európai értelmiség civil társadalomról alkotott felfogása sokkal közelebb állt a liberális Tocqueville-hoz, mint az újbaloldali Gramscsihoz.

A rendszerváltó értelmiségiek a civil társadalmat autonóm és az államtól független alrendszernek tekintették, amely biztosíthatja az egyéni politikai és szabadságjogokat, illetve erősítheti az egyének közösségi felelősségvállalását. A civil társadalom mindezen elgondolása rezonál azoknak a nem roma disszidenseknek az elképzeléseire, akik a rendszerváltás idején a romák emberi jogaiért küzdöttek (Trehan 2001). A civil társadalom számukra a hatékony demokrácia garanciáját, egyfajta ellenállást jelentett az állammal szemben.

A baloldali tradíció

A civil társadalom elméletének baloldali tradícióit Marx (1957) és Hegel elméletének felülvizsgálatával dolgozta tovább Antonio Gramsci (1971). Marx kritizálja a liberális elválasztást az állam és a civil társadalom között, mivel szerinte a határvonalak sokkal inkább a társadalomban lévő, gazdasági alapon kialakult osztályok között húzódnak. Marx (1975) szerint a civil szervezetek pusztán eszközök a domináns osztályok számára saját hegemoniájuk fenntartásában.

Gramsci Marxnál sokkal differenciáltabban látta a civil társadalmat, és elválasztotta azt a gazdasági meghatározottságoztól. Gramsci sokkal inkább úgy képzelte el a civil társadalmat, mint egy az állam és a gazdaság között húzóó interdependens rendszert. Ebben az elméleti paradigmában a civil társadalom több, mint társadalmi kohéziót képzó rendszer: ez az a társadalmi tér, ahol a hatalmi hegemoniákat megkérdőjelezzik, és ahol a szervezetek negociális tárgyalások eredményeként közmegegyezéssel kialakítják a saját társadalmi normáikat (Tabbush 2005). Ez a megközelítés képes megragadni a civil társadalomnak azon megnyilvánulásait is, amelyek következtében a rendszerből fakadó hatalmi elnyomó mechanizmusok újratermelődnek, és aláássák a demokráciát (Lenzen 2002).

A rendszerváltó elitek összefonódása

A rendszerváltó évek nagy áttörést jelentettek a romák szabad önszerveződésében is. Több száz olyan civil szervezet jött létre, amely a romák társadalmi, politikai és gazdasági integrációját tűzte ki célul. A legtöbb szervezet az állammal szemben határozta meg önmagát, és olyan feladatokat vállalt fel, amelyeket az állam nem tudott és nem is akart szolgáltatni. Az egyik legmeghatározóbb típust a roma jogvédő szervezetek alkották, amelyek jogsegélyszolgáltatást nyújtottak a diszkriminációt és erőszakot elszenvedő romáknak, továbbá folyamatosan nyilvánosságot biztosítottak ezeknek az ügyeknek a tömegmédián keresztül; tehát, Jeffrey Alexander (2006) kifejezésével élve, a *társadalmi szolidaritás* univerzális értékeinek a fenntartására törekedtek.

Visszatekintve a rendszerváltó '90-es évekre, a roma civil és politikai aktivizmus sokkal sikeresebbnek tűnik, mint az elmúlt pár évben. Ennek magyarázatára nagyon sok okot és szempontot fel lehet hozni, mint pl. a megváltozott donorpolitikát, a támogatások csökkent mértékét, a civil szervezetek alacsony pénzügyi és szakmai kapacitását stb. A folyamat megértésében segíthet Jeffrey Alexander (2006) elemzése az amerikai fekete polgárjogi mozgalom sikerességéről. Alexander szerint a fekete civil polgárjogi mozgalom sikerét és hatékonyságát nem a fekete szervezetek felkészültsége és a diszkriminatív gyakorlat elleni fellépése jelentette, hanem inkább annak köszönhető, „*hogy a mozgalom hatására a domináns többségi társadalom civil szféráján belül keletkezett egy belső feszültség a demokratikus elvek és az antidemokratikus gyakorlat között*” (id. Csígyó 2011:150). Alexander érvei alapján a romák jogiért és esélyegyenlőségért küzdő civil szervezetek sikeressége azon múlik, hogy a romákkal szembeni igazságtalanság feszültséget okoz-e a civil társadalmon belül, illetve hogy a roma civil szervezetek szövetséget tudnak-e kötni a progresszív civil szervezetekkel és mozgalmakkal, vagy akár a rendszerváltás átmeneti éveiben ideológiai generátorként működő értelmiséggel.

Alvin Gouldner (1979) vetette fel azt a gondolatot, hogy a 20. század második felének megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyai között egy új osztály, nevezetesen az értelmisé-

gi osztály van kialakulóban. Gouldner a késő kapitalista társadalmak megváltozott strukturális sajátosságaira hívja fel a figyelmet, ahol az értelmiség a marxi értelemben vett anyagi tőke helyett a *kulturális tőke* felett szerzett hatalmat. Gouldner azt is kifejti, hogy az értelmiség egy saját ideológiát jelenít meg, ami segíti és legitimálja saját társadalmi elfogadottságát. Ez utóbbi a professzionalizmus ideológiáján – egyrészt technikai, másrészt morális ismereteken – alapul. Gouldner elsősorban a nyugati késő kapitalista társadalmakban osztálylyá szerveződött értelmiség helyzetét elemzi, de nem zárja ki, hogy az értelmiség hasonló hatalmi pozíciót szerez más társadalmakban is; sőt az államszocialista társadalmak esetében Gouldner erősebbnek gondolta az értelmiség hatalmi pozícióját, mint a késő kapitalista társadalmakban (Gouldner 1979:61–62).

Az államszocialista társadalmakban az értelmiség helyzetének és hatalmi pozíciójának elemzését – Gouldner elemzésének egyfajta kelet-európai pandanját – végül Konrád György és Szelényi Iván (1989) készítette el. Egyik központi tételük szerint az államszocialista társadalmak strukturális viszonyai teszik lehetővé, hogy az értelmiség osztálylyá szerveződjön, és a társadalom uralkodó pozíciójába kerüljön. A rendszerváltási időszak átalakulásában az értelmiség szerepe még inkább kulcsfontosságúvá vált, mint az államszocializmus idejében. Eyal, Szelényi és Townsley (1998) elemzése szerint a posztszocialista átmenet időszakában a nem létező nagytőkések szerepét az értelmiség bizonyos frakciói vették át. Szelényi és munkatársai olyan történelmi analógiákra utalnak, amikor az erős burzsoázia hiányában az értelmiség veszi át a vezető szerepet a piactudomány kiépítésében (Eyal–Szelényi–Townsley 1998: 43–47). Az értelmiségnek két frakcióját különböztetik meg: a technokráciát és a demokratikus ellenzékét. Huszár Ákos is kiemeli, hogy a rendszerváltás éveiben vezető szerepet betöltő két értelmiségi frakció két egymástól elkülönülő ideológiát képviselt. A technokraták a *monetarizmust*, míg a humán értelmiséget képviselő demokratikus ellenzék a *civil társadalom* ideológiáját hirdette (Huszár 2009:131). Szelényi és munkatársai a két értelmiségi frakció szövetségét, nevezetesen a technokrácia és a demokratikus ellenzék ideológiájának egyesítését a *menedzserszemlélet* megjelenésében látták. Ez a szemlélet egyfajta mentalitás-szerű alakult át (Eyal–Szelényi–Townsley 1998:86).

A roma civil szerveződések jellemzői

Arató András (1999, 2000), a kelet-közép-európai civil társadalom egyik legfontosabb teoretikusa három szakaszt különböztet meg a civil társadalom belső tagozódását, érdekérvényesítő képességét tekintve (Huszár 2009). Arató a civil társadalom első szakaszát, „hőskorszaknak” nevezi, a másodikat a civil társadalom politikai átmenetének, a harmadikat pedig az első szabad parlamenti választásokhoz köti, ahol a korábban meghatározó személyiségű civilből parlamenti képviselő lesz, s ezáltal a politikai és civil elit érdekeinek összefonódását figyelhetjük meg. Ennek alapján próbálom meg a roma civil társadalom belső tagozódásának különböző stációt beazonosítani. Mielőtt Arató András felosztása alapján elemezném a roma civil szerveződések, mindenféleképpen fontosnak tartanám megemlíteni azt a bipoláris hatalmi tengelyt, amely mindegyik stációt keresztbe metszi. Majtényi Balázs és Majtényi György (2012) újonnan megjelent könyve részletezi a rendszerváltás előtti és utáni roma önszerveződések hatalmi viszonyait:

„A mindenkori hatalomnak sohasem volt érdeke, hogy egységet teremtsen a cigányszervezetek között, az viszont igen, hogy saját szempontjai szerint megossza őket, illetve hogy gyarmatosítsa a cigánypolitikát” (123–124).

A rendszerváltás előtti és utáni civil szerveződést egy bipolaritás jellemzi: mindig van egy hatalomhoz közeli és egy hatalom elleni roma szerveződés. A bipolaritást létrehozó és fenntartó hatalmi koncentrációk a rendszerváltás után annyiban változtatták meg a szerveződések arculatát, hogy ezek nem kizárólag állami intézmények lehetnek, hanem megjelentek a civil szervezeteket támogató nonprofit adományozók, vagy akár maga az Országos Cigány (később Roma) Önkormányzat, amely mindig az aktuális kormányzat legitim partnereként jelenik meg. A roma civil szerveződések mindegyik szintjét és elemét meghatározza, hogy a hatalmi koncentrációktól közel, illetve távol esnek-e.

A civil társadalom építése kulturális stratégián keresztül

Az első szakaszt – amely a '70-es évek második felére és a '80-as évekre tehető – Arató a civil társadalom „hőskorszakának” nevezi. Ebben az időben fogalmazódik meg a „civil társadalom-stratégia”. Ekkor szerveződött meg a lengyelországi Szolidaritás Mozgalom, amely az állampárti ellittel szemben mind ideológiailag, mind pedig társadalmi státusz szempontjából egy nagyon heterogén tömeget tudott mozgósítani (Ash 1990). A Szolidaritás Mozgalom ideológiája nagy hatással volt más kelet-közép-európai országok civil társadalmainak a kialakulására. Magyarországon például vitakörök, klubok, alternatív kulturális műhelyek aktivizálódtak, amelyek holdudvarát különböző értelmiségi csoportok alkották (Huszár 2009:157). Majd megjelentek a nagyobb mozgalmak is, mint a békemozgalmak vagy a zöld mozgalmak, a nyilvánosságot biztosító szamizdat kiadványok, továbbá a különböző érdekvédelmi szervezetek is. Arató értelmezésében ezek a civil társadalom elsődleges intézményei, amelyek lehetőséget biztosítottak a társadalmi és politikai stratégiai javaslatok megfogalmazására. A magyar civil társadalom illegális és féllegális szervezetei biztosították a civil társadalom „hőskorának” intézményeit (Arató 1999, 2000).

Ezzel párhuzamosan a '70-es években egyre láthatóbbak lettek azok a roma értelmiségiek, akik meghatározó szereplői lettek a roma civil és politikai szerveződéseknek. Majtényi Balázs és Majtényi György ezt az időszakot a cigány értelmiség nemzeti emancipációs mozgalmanak a kibontakozásaként értelmezik (2012:96), míg Rövid Márton és Kóczé Angéla az ön-meghatározás/önrendelkezés (*self-determination*) időszakaként határozzák meg (2012:110). Arató András felosztása alapján a magyar civil társadalomnak ezt volt a stratégiakidolgozó korszaka, amelynek kimunkálásához a romák a saját kulturális stratégiájukon keresztül járultak hozzá. 1970-ben megjelent a 17 éves Bari Károly verseskötete, *Holtak arca fölé* címmel. A fiatal roma költőt a kortársak is a magyar irodalmi élet egyik legtehetségesebb képviselőjeként tartották számon. Bari Károly ikonná vált Daróczy Ágnes életében, aki szintén az egyik leginkább meghatározó roma értelmiséginek számított a '70-es években.

„Ahogy mentem visszafelé a kollégiumba, találkoztam egy faluból elszármazott egyetemistával, aki örömmel ismert föl, hogy én falubeli vagyok, és azt kérdezte, hogy találkoztam-e már a Bari Károly kötetével, tudok róla? Mondtam, hogy nem! Na, jó, akkor azt én neked kölcsönadom; és képes volt elhozni a kollégiumba nekem. Délután szilencium volt, de hát aznap én nem tudtam mással foglalkozni, bezárkóztam a WC-be, hogy mindenki hagyjon engem békén. Amíg végig nem olvastam Bari verseit, addig én ki nem bírtam jönni és az volt az én igazi eszmélkedésem kezdete. Számomra Bari Károly a vezérlő csillag, az ő költészete a magyar költészet egén az egyik legfényesebb csillag, József Attila mellett és Nagy László

mellett ott ragyog, és a fénye soha nem fog megfakulni...” (Kóczé Angéla interjúja Daróczy Ágnessel 2008. 04. 12-én, PhD-kutatásának keretében).

Daróczy Ágnes 1972-ben vált ismertté a *Ki mit tud?* országos televíziós versenyen, ahol cigányul és magyarul adott elő verseket. A magyar társadalmat szembesítette a roma nyelv és kultúra értékeivel. Daróczy Ágnes, a magyar civil társadalom szervezőihez hasonlóan, klubokat és beszélgetéseket szervezett, amivel biztosította a roma kultúra nyilvánosságát.

„Az én szerepem 1972-ben indult, 17-18 évesen. Ekkor adtam hírt az ország nyilvánossága előtt először magamról a televízió Ki mit tud? című műsorában. Az első voltam, aki az országban cigányul megszólalt, két nyelven mondtam verset, Choli [Choli Daróczy József] verseit, és mondtam Bari Károlyét is, a versenyen. A televízióban még a nyilvánosság előtt megkérdezték, hogy mi szeretnék lenni? Én már akkor megmondtam, hogy én népművelő leszek. Az érettségi megszerzése után jelentkeztem az ELTE bölcsészettudományi karára magyar nyelv és irodalom és népművelői szakra, ahova sikeres felvételt nyertem. (...)

Verset mondtam szabadidőmben, munkásszállásokra jártam szabadidőmben, közösségeket szerveztem, néha még az egyetem kárára is. (...) De érdekes módon a munkám és a felkészülés szempontjából az élet nem hiábavaló befektetés volt. Nem csak arról van szó, hogy kihasználni igyekeztem az országos ismertséget, amit a Ki mit tud? adott, hanem..., sokkal inkább arról volt szó, hogy úgy gondoltam, hogy az, amit én tudok, és az a fajta biztatás, amit a szépirodalom, a művészet, a folklór segítségével tudok adni az enyéimnek, az segíthet nekik tartást, büszkeséget, hitet adni.” (Kóczé Angéla interjúja Daróczy Ágnessel 2008. 04. 12-én, PhD-kutatásának keretében.)

Daróczy Ágnes és barátai a roma kultúra eszközével egyrészt revitalizálták a romák identitását, másrészt legitimizálták a romák nemzetiségi létét a magyar társadalomban. Bari Károly és Daróczy Ágnes mellett Zsigó Jenőt tartották ebben az időszakban az egyik legnagyobb hatású roma ellenzéki értelmiséginek. Zsigó Jenő ezekben az években családgondozóként dolgozott Rákospalotán, ahol egy klubot is működtetett a cigány gyerekeknek. A klubban különböző cigány népcsoportok zenéit, dalait és táncait ismerhették meg. Később ebből alakult a Zsigó Jenő által vezetett *Ando Drom* együttes (Majtényi–Majtényi 2012; Zsigó 2005). Ezt az időszakot, így idézi föl Zsigó Jenő:

„Ebben az időszakban már a néven nevezett radikális ellenzék tagjaként tekintettek mássokkal együtt rám is. 1988 körül került előtérbe a cigány nemzetiségi kérdés. Az akkori teljes cigány közélet azonosult a párt állásfoglalásával, hogy a cigányság nem jogosult arra, hogy nemzetiség lehessen, nincs anyaországa, nyelve és értékes kultúrája, nem él nagy számban földrajzilag behatárolható helyen az országban. Néhányan – Daróczy Ági, én, Bari Károly, Lakatos Menyhért – azt gondoltuk, hogy a nemzetiségi jogok biztosítása halaszthatatlan. Nem tévedés, kezdetben Lakatos Menyhért is ezt képviselte. [...] Végül Lakatos Menyhért bement – behívták – a pártközpontba, és teljesen átgűrve jött ki onnan” (Zsigó 2005:11).

Ebben a korszakban a roma civil szerveződések bipolaritását az adta, hogy az egyik oldalon felsorakoztak a rendszerkritikusok, akik megkérdőjelezték az államszocializmus cigánypolitikáját, míg a másik oldalon volt a politikai szerepet vállaló, szocialista rezsimhez köthető művészértelmiség, akikhez csatlakozott Lakatos Menyhért is:

„Péli Tamás, Choli Daróczy József, Fátyol Tivadar, Rostás Farkas György meggyőződéssel hirdette, hogy a cigányság nem jogosult kisebbségi, akkori szóhasználattal: nemzetiségi jogokra” (Zsigó 2005:11).

Nem sokkal később más roma értelmiségiek bevonásával, az MSZMP és a Hazafias Népfront segítségével létrehozták az Országos Cigánytanácsot és a Magyarországi Cigányok

Kulturális Szövetségét (Zsigó 2005, Majtényi–Majtényi 2012). Zsigó Jenő a roma értelmiség szétválasztásának és szembeállításának folyamatát úgy értékelte, hogy ezzel „*megkezdődött a cigány értelmiség leválasztása a cigányságról*” (2005:11). Megítélésem szerint – nagyon hasonlóan a magyar civil szerveződés „hőskorszakához” – annak ellenére, hogy a különböző klubok, vitakörök relatíve sok embert mozgattak meg, e szerveződések bázisát mégis az ellenzéki elit adta. A roma táncházak, klubok, munkásszállókon tartott beszélgetések a nem értelmiségi romák egy nagyon kis rétegét érték el. Tehát valójában nem is történt meg az alulról jövő civil szerveződés: ez csupán egy maréknyi roma ellenzéki értelmiség holdudvarán belül maradt. Ők mindig az állammal szemben határozták meg magukat, miközben a romáknak kollektív és emberi jogokat követeltek. E követelések teljesen egybeestek a magyar ellenzéki elit követeléseivel, akiknek a támogatásával megpróbálták ébren tartani a magyar társadalom lelkiismeretét, és láttatni a romák elleni jogsértéseket.

A '80-as évek vége és a '90-es évek eleje mondható a legsikeresebbnek és legdinamikusabbnak a roma civil szerveződések szempontjából. A rendszerváltó demokratikus ellenzéknek nagy szerepe volt a roma értelmiség ideológiai formálásában. A civil társadalom eszménye és cselekvési programja referenciát nyújtott a rendszerváltó roma ellenzéki értelmiségieknek is. A hatalommal szemben fellépő „ellenzéki-radikális” humán értelmiségiekhez (Bari Károly, Daróczy Ágnes és Zsigó Jenő) később csatlakozott Osztóján Béla, Horváth Aladár és Hága Antónia. A '80-as évek második felében a roma ellenzéki értelmiségiek körében egyre nagyobb igény volt arra, hogy a roma kulturális stratégiával megszerzett presztízst politikai pozícióvá transzformálják:

„A rendszerváltás idején arra törekedtünk, hogy a kultúrában szerzett presztízst politikai presztízssé lehessen transzformálni. Mindig vágytam arra, hogy legyen egy csapat, akikkel válllva küzdhetek. [...] a rendszerváltás idején valami hajnali háromkor a Horváth Aladár azzal hívott fel, hogy tenni kéne valamit, akkor is csak az a válaszom volt rá, hogy tenni csak csapat tud és tudhat, itt kezdtük el szervezni a Phralipét...” (Kóczé Angéla interjúja Daróczy Ágnessel 2008. 04. 12-én, PhD-kutatásának keretében).

A roma ellenzéki értelmiségiek csoportja a civil társadalom ideológiáját hirdető demokratikus ellenzékkel együtt 1989 áprilisában az ELTE Esztétika Tanszékén megalakította a Phralipe Független Cigány Szervezetet (Blaha–Havas–Révész 1995). A roma ellenzéki értelmiség megjelenése teljes mértékben megkérdőjelezte az államszocializmus cigánypolitikáját.

Ők azok, [...] akik nem voltak hajlandók elfogadni a politikai lojalitást feltételező „disz-cigány” státust, és új alapokra kívánták helyezni a cigánypolitikát. Nemzetiségi jogokat, és demokratikus képviselői elvek alapján működő nemzetiségi szövetséget követeltek választott, ellenőrizhető és visszahívható vezetőkkel. Olyan szervezetet akartak, amely valóban egyenrangú, szuverén tárgyalópartnerként léphet fel. (Blaha–Havas–Révész 1995)

A Phralipe megalakulása a roma és a nem roma humán ellenzéki értelmiségiek politikai és ideológiai szövetségét jelképezte. A '80-as években szamizdatként, majd később legálisan megjelenő ellenzéki folyóiratban, a *Beszélőben* interjút készítettek Osztóján Bélával, aki a Phralipe első ügyvivő testületének a tagja volt. Az egyik kérdésben, amit feltettek neki, éppen a Phralipe elitista természetét boncolgatták a következő megfogalmazásban: „*Meny-nyiben töltötte be a szerepét a Phralipe? Tud-e a Phralipéről az utca embere, vagy egy szűk értelmiségi szervezet maradt?*” Osztóján Béla a Phralipét nagyon tudatosan nem mint egy politikai képviselőt, hanem mint egy politikai tartalmakat megjelenítő, de kizárólag a saját tagjait képviselő civil szervezetet mutatta be:

„Amikor megalakult a Phralipe, ellentétben a korábbi szerveződésekkel, azt mondta,

hogy csak a tagjai érdekeit vagy véleményét képviseli. Korábban minden államilag létrehozott szervezet azt mondta, hogy az egész cigányság politikai és kulturális érdekeit képviseli, de a Népfronton és az MSZMP-n kívül senki sem hatalmazta fel őket. Mi csak tagjaink érdekeit képviseljük, de megteszünk mindent azért, hogy a kialakult cigánykép munkálkodásunk során megváltozzék. [...] Ma még nem tudom pontosan felmérni, hogy a Phralipe mint ellenzéki szervezet a gondolkodásmódjával, megjelenésmódjával mennyiben járult hozzá a rendszerváltáshoz, de abban biztos vagyok, hogy a cigánypolitika rendszerének megváltoztatásához hozzájárult.” (Sánta Gábor interjúja Osztóján Bélával. *Beszélő* 32. (<http://beszelo.c3.hu/cikkek/sokan-vagyunk-es-semmink-sincs-0>))

A rendszerváltó roma értelmiségiek szembehelyezték magukat mind az államszocializmus által, mind pedig a rendszerváltás utáni első kormány árnyékában létrehozott, szervilisnek tekintett, a fennálló hatalmi hierarchiát kiszolgáló cigány szervezetekkel, mint például a Hazafias Népfront által létrehozott Országos Cigánytanácsal vagy a népfrontos politikusokat összefogó Magyarországi Cigányok Demokratikus Szövetségével (Majtényi–Majtényi 2012).

A Phralipe megalakulását megelőzően 1989. február 2-án Miskolcon, szintén nem roma ellenzéki értelmiségiek támogatásával, megalakult a Gettóellenes Bizottság (Ladányi 1991). A miskolci gettóügy emblematikussá vált a rendszerváltás éveiben, hiszen nagyon jól jellemezte, hogy a helyi lakáspiac dinamikája hogyan szorítja ki és különíti el a város frekventáltabb részeiből az alacsony szociális státuszú, sokszor „antiszociálisnak” bélyegzett romákat, hasonlóan a Csizmady Adrienne által e kötetben bemutatott jelenkori budapesti városrehabilitációs projektek tapasztalataihoz. A miskolci eset azért is érdekes, mert ebben is a rendszerváltó ellenzéki roma és nem roma elitek szövetsége jelent meg. Horváth Aladár, aki a miskolci Gettóellenes Bizottság elnöke lett 1989-ben, nagyon fontos összekötő szerepet töltött be a miskolci kitelepítésre váró romák és az ellenzéki értelmiség között. Ladányi János, aki maga is részt vett a romák kitelepítésének a megakadályozásában s aztán a Gettóellenes Bizottság létrehozásában, később így írt erről:

„1989 januárjában Horváth Aladár ismét Budapestre utazott, és beszámolt az egyre fenyegetőbbé váló helyzetről. Ekkor budapesti értelmiségiek egy kis csoportja úgy döntött, hogy megpróbál valamit tenni. Az utóbbi években ezek az emberek számtalan publikálatlan, illetve csak a legszűkebb tudományos körökben olvasott kiadványokban megjelent cikkeket és kutatási jelentéseket írtak hasonló témákról. Ezen a ponton választaniuk kellett aközött, hogy újabb unalmas tanulmányt írnak a gettó felépítése után, vagy pedig a kibontakozóban lévő magyar demokrácia akkor még meglehetősen csekély és bizonytalan lehetőségeit kihasználva, részt vesznek az első magyar polgárjogi mozgalom megszervezésében.” (Ladányi 1992:46.)

Az ellenzéki értelmiség az írás helyett a cselekvést választotta; oly módon, hogy a szolidaritását fejezte ki a kilakoltatás előtt álló romákkal s egyben nyilvános szövetséget kötött a roma ellenzéki értelmiséggel. Ismét Alexander (2006) nézeteire utalva: a miskolci gettóügy kapcsán a domináns ellenzéki elit civil társadalomhoz kapcsolódó értékrendszerén belül feszültség keletkezett a sérülékeny demokratikus elvek és az antidemokratikus gyakorlat között.

Ez a két kulcsfontosságú esemény – tehát a miskolci gettóügy és a Phralipe megalakulása – jól szimbolizálta mindazon értékeket és normákat, amelyeket a civil társadalom eszménye hordozott magában: emberi és szabadságjogok követelése, erőszakmentesség, alulról jövő kezdeményezés, a hatalom kontrollja, a civil szervezetek garanciája a helyi demokráciák működtetésében.

A civil társadalom és a politikai társadalom összefonódása

Arató András a demokratikus átmenet második korszakát a civil társadalomnak a politikai társadalomba való átmeneteként értelmezi (2000:61–64). Arató ezt a szakaszt az első szabad választásokkal zárja le, a roma civil szerveződés szempontjából azonban ez egy hosszabb szakasz, ami a '90-es évek elejétől egészen a 2000-es évek elejéig tart. Rövid és Kóczé ezt a periódust az emberi jogokért való küzdelem évtizedeként azonosítja a roma civil szerveződések történelmében (2012:111). Arató András felosztása szerint ebben a szakaszban történik meg a civil társadalmi szervezetek átalakulása politikai szervezetekké. A civil szervezetek pártosodása elengedhetetlen folyamat volt, hiszen ez tette lehetővé, hogy a szervezetek politikai programot fogalmazzanak meg, és egyenrangú partnerként jelenjenek meg az MSZMP-vel szemben.

A roma civil szerveződések politikaivá változása egyrészt egyéni, másrészt szervezeti szinten is megtörtént. Egyéni szintű transzformáció lehetett megfigyelni az első szabad parlamenti választások idején, amikor az SZDSZ (Szabad Demokraták Szövetsége) két phralipés alapítót, Horváth Aladárt és Hága Antóniát bejuttatta az első szabadon választott parlamentbe. Később az MSZP listájáról Péli Tamás is bekerült, és 1992–94 között parlamenti képviselő volt.

Ebben az időszakban azonban, a kezdeti egyetértés után a rendszerváltó ellenzéki elit és az ellenzéki roma értelmiségiek egyre jobban eltávolodtak egymástól. A roma ellenzéki értelmiségiek közül többen a csalódottságuknak adtak hangot:

„Az akkori ellenzék gondolkodásmódja, fellépése, kiállása nagyon tetszett nekem, vonzó volt, izgató, kifejezetten bátor. De nagyon nagy meglepetések értek a rendszerváltás után. Végignézttem, hogy egy-egy pártfrakció nyomására hogyan veszítik el ugyanazok az emberek minden egykori pozitív vonásukat.” (Zsigó 2005:13)

1994 és 1998 között egyetlen cigányszervezet által delegált politikus sem került be a parlamentbe, mindössze két roma politikus nyert mandátumot, Hága Antónia az SZDSZ és Péli Tamás¹ az MSZP színeiben. A Phralipe által delegált Horváth Aladárt már nem indította az SZDSZ.

„Horváth Aladárt gyakorlatilag kirúgták a pártból, és minden személyes erőfeszítése ellenére sem jelölték a következő ciklusban. Hihetetlen gyorsan kiderült, hogy a pártvezetőségben a volt ellenzéki gondolkodók körének meggyőződése, akarata helyett a frakció uralta a párt döntéseit.” (Zsigó 2005:15)

1998-ban a SZDSZ országos listájára felkerült Daróczy Ágnes is, aki azonban ismét nem került be a parlamentbe.

„1998-ban újságból tudtam meg, hogy én megint az SZDSZ listáján vagyok. [...] anélkül, hogy felhívtak volna, megkérdeztek volna, levelet írtak volna, eljöttek volna hozzám, az újságban olvashattam a nevemet, hogy rajta vagyok a listán.” (Kóczé Angéla interjú Daróczy Ágnessel 2008. 04. 12-én, PhD-kutatásának keretében.)

A rendszerváltó roma értelmiségiek cserbenhagyása és marginalizálódása egyre nyilvánvalóbbá lett a romák politikai ernyőszervezetének, a Roma Parlamentnek a szétbomlása után. A Roma Parlament 1991-ben alakult meg a roma civil szervezeteket tömörítő országos szervezetként, ami magában foglalta a '80-as években egymással szemben álló szerveződéseket is, mint a Phralipe és a Magyar Cigányok Demokratikus Szövetsége (MCDSZ). A mérsékeltnek

¹ 1994-ben Péli Tamás elhunyt, így egyedül Hága Antónia tölthetett be parlamenti mandátumot roma képviselőként 1994 és 1998 között.

és hatalomközeli szerveződésnek számító MCDSZ (Náday Gyula, Raduly József, Farkas Flórián) és a radikális ellenzékének mondott Phralipe (Horváth Aladár, Osztóján Béla, Daróczi Ágnes, Zsigó Jenő) legalább egy évig együttműködtek. Majd egy év elteltével Raduly József és Farkas Flórián vezetésével a Lungo Drom kivált a Roma Parlamentből, ami aztán nagyon rövid idő alatt a belső és külső viszályok miatt nem tudta eredeti céljait megvalósítani (Zsigó 2005, Kadét 1996). Fontos viszont megemlíteni, hogy abban a nagyon rövid időszakban, amíg integratív ernyőszervezetként működött, legitim tárgyalópartnerként lehetett jelen a Kisebbségi Kerekasztal tárgyalásokon, ahol a kisebbségi törvénytervezetet tárgyalták.

A Roma Parlament széttzilálása és delegitimizálása megerősítette a vidéki támogatottsággal rendelkező Lungo Dromot, amely szövetségese lett az éppen akkor regnáló Antall-kormánynak, majd az azt követő Horn- és Orbán-kormánynak is. Zsigó Jenő szerint a Lungo Drom „kiárúsította a cigányügyet az MDF-nek, a Fidesznek és a szocialistáknak egyaránt” (Zsigó 2005:17). Ezzel folytatódott tovább a nyolcvanas évekre jellemző magyarországi roma szervezetek és értelmiségiek megosztása, amelyekben az egyik oldalon a mindenkor hatalomhoz közel álló romák nevében szövetséget kötő roma vezetők voltak, míg a másik oldalon a kormányzati hatalomtól távol eső rendszerkritikus szemléletű, a romák integrációját, emberi és politikai jogokat követelő roma értelmiségiek.

Posztoszocialista civil szervezetek társadalmi integrációs lehetőségei

A roma civil szerveződések száma a '90-es években – hasonlóan a magyar civil szervezetekhez – drasztikusan növekedett. Ugyanakkor a „statisztikailag erős civil társadalom” nem feltétlenül jelenti a civil társadalom minőségi intézményesülését (Miszlivetz–Jensen 1998). Annak ellenére, hogy több száz roma civil szervezet került bejegyzésre, nagyon kevesen tudtak látványos, a közösségek érdekeit szolgáló munkát megvalósítani.

Arató a civil társadalom politikai szerepét és szerveződési módját Közép- és Kelet-Európában három szakaszra osztotta, amelyben a harmadik kezdetét az első parlamenti választásokhoz köti (Arató 2000:63–80). A civil társadalom '80-as években meghatározó értelmiségije és a civil bázison létrejövő parlamenti pártok az újonnan kialakított demokrácia meghatározó politikai szereplőivé váltak. Huszár Ákos szerint a rendszerváltás utáni civil társadalom szerepének jellemzésére a Szabó Máté (2004) által felvetett *polarizáció* a legmegfelelőbb kifejezés (Huszár 2009:158).

Az Arató-féle harmadik szakaszt kiegészíteném azzal, hogy a rendszerváltás után a nyugati demokráciáktól eltérő nagyon speciális posztoszocialista civil szervezeti formák alakultak ki. A korábban ismertett civiltársadalom-elméletek általában egy erős, mind a saját, mind a kiszolgáltatók/szegények érdekeit hatékonyan érvényesíteni képes középosztályra építenek, illetve feltételezik a társadalmi tőke (Putnam–Leonardi–Nanetti 1993, Fukuyama 1995) különböző formáinak a meglétét.

Empirikus vizsgálatok azonban azt bizonyítják, hogy – mind a középosztályosodás folyamatában, mind pedig a társadalmi tőke szempontjából – az egész magyar társadalom hiányt szenved. S ez a hiányállapot még erősebb a roma civil szerveződésekben belül. Csíte, Kovács és Kristóf (2006) felmérése alapján a 2000-es évektől megfigyelhető a középosztályosodásnak egy nagyon halvány tendenciája. Ami a romák középosztályosodását illeti, ez a tendencia feltételezhetően még halványabb, szinte láthatatlan mintázatot mutat. Szinte minden

társadalmi egyenlőtlenséggel foglalkozó tanulmány szerint Magyarországon a társadalmi és gazdasági rendszer átalakulása az egyenlőtlenségek növekedését vonta maga után (Tóth 2006). Empirikus kutatások bizonyítják azt is, hogy a rendszerváltás után a romák etnikai és szociális kirekesztettsége nem csökkent, hanem tovább mélyült a társadalom minden szegmensében (Ladányi–Szelényi 2002).

Társadalmi tőke szempontjából különböző európai felmérések alapján az *általánosított bizalom mértéke* a skandináv országokban a legmagasabb, míg a kelet-közép-európai és dél-európai országokban a legkisebb. A *civil társadalmi aktivitás* szintje – a civil szervezetek aktív tagságával mérve – ugyancsak a skandináv országokban a legmagasabb, míg Romániában, Magyarországon és Bulgáriában a legalacsonyabb (Giczi–Sik 2009). A romákkal kapcsolatos kutatások közül egyedül az ENSZ Fejlesztési Programja (UNDP) által felvett 2004-es és 2011-es adatbázis tartalmaz társadalmi tőkére vonatkozó kérdéseket, mint például, hogy mennyire bíznak a mintában szereplő roma és nem roma háztartások a civil szervezetekben.² Az elemzés azt mutatja, hogy a nyugat-balkáni államokban élő romák sokkal nagyobb mértékben bíznak a civil szervezetekben, mint a kelet-közép-európai romák. A keleti blokkból is a magyarországi romák mutatják a legnagyobb bizalmatlanságot a civil szervezetekkel szemben.

Erős középosztály és társadalmi tőke hiányában a roma civil szerveződések nem tudtak tartós társadalmi mozgalmakat létrehozni. A civil szervezeteknek kialakult egy donoroktól függő, leginkább munkatársainak munkahelyet létrehozó, tömegbázissal és önkéntesekkel nem rendelkező, hosszú távú stratégia helyett projektekben gondolkodó, posztoszocialista változata.

Mindenféle hiányosságok és torzulások ellenére a roma civil szervezetek hiánypótló, társadalmi integrációt erősítő programokat hoztak létre és intézményesítettek az elmúlt két évtizedben, legfőképpen az oktatás és a jogvédelem területén.

Összegzés

A civiltársadalom-elméletek az államszocialista rendszer bukásával egy újfajta normatív mérce kidolgozására törekedtek (Huszár 2009). A roma civil társadalom eszménye a „romák társadalmi integrációját” normatív ideaként jelenítette meg. A '90-es évek elején a roma civil szervezeteket támogató – legfőképpen amerikai – filantróp szervezetek a demokrácia fejlesztését és az emberi jogok érvényesülését tüzték a zászlajukra, amely tükröződött a roma civil szervezetek tevékenységeiben. A civil társadalom elméletei közül a roma civil szerveződések a donorok által támogatott liberális-pluralista elmélet elveit érvényesítették. Hittek abban, hogy az egyesületek, civil szervezetek lehetővé teszik a romák jogainak és érdekeinek a védelmét. A neogramscianus, új baloldali tradíció, amely az alulról jövő kezdeményezéseket és a nem állami és nem gazdasági kapcsolatrendszereket támogatja, nem tudott megerősödni, ehelyett a magyar civil társadalomhoz hasonlóan a roma civil kezdeményezéseket is felülről, elítésoportok intézményesítették. A roma civil szerveződések – hasonlóan a magyar civil társadalom szervezeteihez – az jellemezte, hogy az érdekeit hatékonyan képviselő elitcsoportokkal szemben apolitikus, érdekeiket érvényesíteni nem tudó, szervezetlen, dezintegrált

² A UNDP 2004–2011 adatbázisának összehasonlító elemzése most van folyamatban, amelynek a civil szervezetre vonatkozó részét Kóczé Angéla elemzi. Az adatbázisok lakhatási, oktatási, egészségügyi, foglalkoztatási és civil szervezetekre vonatkozó elemzéseit a UNDP 2012 decemberében fogja publikálni.

roma csoportok állnak, amelyek még civil szervezeti formában is eszköztelének a döntési folyamatok megváltoztatásában (Szalai 2004, 2005). A roma civil szervezetek átpolitizálása, az „egyszemélyes” intézményi struktúrák kialakítása egyre jobban elszakította őket attól, hogy valós *grass-roots* tömegbázissal rendelkezzenek.

Több mint két évtized elteltével érdemes mérleget vonni, hogy a roma civil szervezetek meg tudták-e teremteni a civil szervezetek által kitűzött normatív mércét, amely a „romák integrációját” tűzte ki célul, hozzá tudtak-e járulni ennek megvalósulásához, vagy ez egy több generáción keresztül átörökítendő utópia marad.

Hivatkozások

- Alexander, J. (2006). *The Civil Sphere*. Oxford: Oxford University Press.
- Anheier, H.–Glasius, M.–Kaldor, M. (2001). Introducing global civil society. In: Anheier, H.–Glasius, M.–Kaldor, M. (szerk.) *Global Civil Society Yearbook 2001*. Oxford: Oxford University Press. 3–22.
- Arató A. (1999). *Civil társadalom, forradalom és alkotmány*. Budapest: Új Mandátum.
- Arato, A. (2000). Civil Society, Transition, and the Problem of Institutionalism. In: *Civil Society, Constitution and Legitimacy*. New York: Rowman and Littlefield. 43–80.
- Arato, A.–Cohen, J. (1992). Civil társadalom és demokratikus átmenet Latin-Amerikában és Kelet Európában. *Mozgó Világ*, 7. 17–42.
- Ash, G. T. (1990). *We the People: the revolution of '89 witnessed in Warsaw, Budapest and Prague*. Cambridge: GrantaBook.
- Blaha M.–Havas G.–Révész S. (1995). Nyerőviszonyok. *Beszélő*, 6. 20–28.
- Csigó P. (2011). Recenzió Jeffrey Alexander: *A civil szféra* című könyvéről. *Szociológiai Szemle*, 21(2). 141–152.
- Csité A.–Kovács I.–Kristóf L. (2006). Fogyasztói csoportok az ezredforduló Magyarországn. In: Kovács I. (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág. 253–292.
- Eyal, G.–Szelényi, I.–Townsend, E. (1998). *Making Capitalism without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe*. London and New York: Verso.
- Fergusson, A. (1995 [1767]). *An Essay on the History of Civil Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fukuyama, F. (1995). *Trust*. New York: Free Press.
- Gellner, E. (1994). *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*. London: Hamish Hamilton.
- Giczi J.–Sik E. (2009). Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. In: Tóth I. Gy. (szerk.) *Európai Társadalmi Jelentés*. Budapest: TÁRKI. –. 66–84.
- Glózer R. (2008). *Diskurzusok a civil társadalomról*. Budapest: L'Harmattan.
- Gouldner, A. (1979). *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. London: MacMillian Press.
- Gramsci, A. (1971). *Selection from the Prison Notebooks*. London: Lawrence and Wishart.
- Hegel, G. W. F. (1991[1821]). *Elements of the Philosophy of Right*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Huszár Á. (2009). *A kritikai elmélet rekonstrukciója: Újosztály-elméletek és civil társadalom-elméletek a rendszerváltás időszakában*. Budapest: Napvilág.
- Kadét E. (1996). Röppályán: Emelkedik avagy süllyed a romák rakétája? *Beszélő*, 3 93–98.

- Keane, J. (2001). Global civil society? In: Anheier, H.–Glasius, M.–Kaldor, M. (szerk.) *Global Civil Society Yearbook 2001*. Oxford: Oxford University Press. 23–47.
- Konrád Gy.–Széleányi I. (1989). *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat.
- Ladányi J. (1991). A miskolci gettóügy. *Valóság*, 4. 45–54.
- Ladányi J.–Széleányi I. (2002). The Nature and Social Determinants of Roma Poverty – a Cross-National Comparison. *Review of Sociology*, 2. 79–96.
- Lenzen, M. H. (2002). The use and abuse of ‘civil society’ in development. *Transnational Association*, 3. 170–187.
- Majtényi B.–Majtényi Gy. (2012). *Cigánykérdés Magyarországon 1945–2010*. Budapest: Libri.
- Marx, K. (1957). A hegeli jogfilozófia kritikájából. A hegeli államjog kritikája. In: *Marx–Engels művei* I. Budapest: Kossuth. 23–45.
- Miszlivetz, F. (1999). *Illusions and Realities: The metamorphosis of civil society in a new European space*. Szombathely: Savaria University Press.
- Miszlivetz, F.–Jensen, J. (1998). An Emerging Paradox. In: Rueschemeyer, D.–Rueschemeyer, M.–Wittrock, B. (szerk.) *Participation and Democracy East and West. Comparisons and Interpretations*. London, New York: Amonk. 83–98.
- Nagy E. (1999). *A civil társadalomtól a polgári társadalomig*. In: Csefkó F.–Horváth Cs. (szerk.) *Magyar és európai civil társadalom*. Pécs: MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézete–Pécs Baranyai Értelmiségi Egyesület.
- Putnam, R.–Leonardi, R.–Nanetti, R. Y. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Rövid M.–Kóczé A. (2012). Pro-Roma global civil society: acting for, with or instead of Roma? In: Kaldor, M.–Moore, H.–Selchow, S. (szerk.) *Global Civil Society 2012: Ten Years of Critical Reflection*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 110–122.
- Sánta Gábor: Sokan vagyunk és semmink sincs. Beszélgetés Osztojkán Bélával I. *Beszélő hetilap*. 31(3). Elérhető: <http://beszelo.c3.hu/epublish/2/v3n31>. [Letöltve: 2012-07-23].
- Szabó M. (2004). Globalizáció, európaizáció, polarizáció: a politikai tiltakozások trendjei és a gyülekezés joga. In: Sándor P.–Vass L.–Sándor Á.–Tolnai Á. (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest: DKMK. 295–312.
- Szalai E. (2004). Az új kapitalizmus intézményesülése és válsága. *Kritika*, 4. 2–4.
- Tabbush, C. (2005). *Civil Society in United Nations Conferences: A literature review*. United Nations Research Institute for Social Development (UNRISD) Programme. Elérhető: [http://www.unrisd.org/80256B3C005BCCF9/\(httpPublications\)/2698FCE2FDAC8826C125708800269FE8?OpenDocument](http://www.unrisd.org/80256B3C005BCCF9/(httpPublications)/2698FCE2FDAC8826C125708800269FE8?OpenDocument). [Letöltve: 2012-07-12].
- Tocqueville, A. de (1945 [1835]). *Democracy in America*. New York: VintageBooks.
- Tóth I. Gy. (2006). Jövedelemeloszlás 1987 és 2005 között. In: Kolosi T.–Tóth I. Gy.–Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2006*. Budapest: TÁRKI. 42–64.
- Trehan, N. (2001). In the Name of the Roma? The Role of Private Foundations and NGOs. In: Guy, W. (szerk.) *Between Past and Future: The Roma of Central and Eastern Europe*. Hatfield: University of Hertfordshire Press. 137–149.
- Zsigó J. (2005). Feltárni és megnevezni az elnyomások direkt rendszerét. In: Neményi M.–Szalai J. (szerk.) *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest: Új Mandátum. 7–41.

A MEGNEVEZÉS DILEMMÁI

Kulcsszavak: roma, különbözőség, többség-kisebbség

Amikor egy korábban megjelent írásomnak¹ *A megnevezés dilemmái* címet adtam, arra a nyelvpolitikai játékra kívántam reflektálni, ami az elmúlt évtized hivatalos politikai dokumentumaiban és részben a szociológus kutatók nyelvhasználatában is tetten érhető volt. Vagyis arról van szó, hogy a „halmazottan hátrányos helyzetűek”, újabban a „mélyszegénységben élők” kifejezésekkel találkoztunk azokban az esetekben, amikor mindannyiunk számára nyilvánvalóan romákról kívántak beszélni. A korábbi kormányzati ciklusokban – különösen az oktatáspolitikai terén – az „integráció” központi politikai fogalomként vált, ami a mindennapi szóhasználatban a más és más okokból „különböző” személyek és csoportok – kisebbségi etnikai háttérrel rendelkezők, fogyatékkal élők – és a társadalmi többség számára az együttműködés feltételeit kívánta megteremteni. Az új közpolitikai szóhasználat a romák esetében inkább a „felzárkózás/felzárkóztatás” kifejezéseket preferálja, de – hasonlóan az integráció mindent lefedő kulcsszavához – úgyszintén homályban tartja, hogy kik ennek a kívánatos folyamatnak az alanyai és kik az irányítói. Emögött a tartózkodás mögött nyilván az a jóindulatú szándék áll, hogy ne csússzon még inkább össze a roma és a szegénység fogalma, a többségi társadalom megítélésében a roma ne egyszerűen a támogatásra szoruló, kiszolgáltatott, csak negatív jelzőkkel illetett közösség legyen, hanem ez az elnevezés maradjon meg a roma identitást tudatosan vállalók öndeficiójára. Másrészt ne rekesztődjenek ki a hátrányos helyzet javítására szolgáló intézkedésekből azok a nem roma szegények sem, akiknek hasonló osztályrész jutott a társadalmi újraelosztásban.

Helyes is lehetne ez a döntés, ha nem járna együtt azzal, hogy egy sajátos összefüggés rejtve marad általa. Számtalan kutatásból tudjuk, hogy a magyarországi roma lakosság túlnyomó többsége szegénységben, hátrányos helyzetű régiókban és településeken él, és – hogy saját kutatásaimra utaljak – gyerekei kirekesztődnek az óvodából, az esélyt adó iskolákból, hogy túlreprezentáltak az iskolaéretlenek, képességeikben elmaradottnak minősített, tehát speciális iskolákba utalt gyerekek között, hogy szintén túlreprezentáltak a gyermekvédelmi szakellátás gondozásába kerülők között, hogy azután éppen ezek eredményeként nagyobb eséllyel válnak munkanélkülivé, és körükben bizonyos régiókban szinte teljes körű a munkából végleg kikerült, arra már nem is számító roma ember.

Ha pedig alaposan utánajárunk, hogy miért is éppen a romákat jellemzi ez a sötét és reménytelen kép, akkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül éppen a kisebbségi helyzetet, a roma közösséghez tartozást. És miután nem vagyunk hívei sem a *biológiai-genetikai magyaráza-*

¹ Az írás az *Amaro drom* roma közéleti folyóiratban 2006-ban megjelent cikk kibővített, átdolgozott változata (Elérhető: <http://www.amarodrom.hu/archivum/2006/06/16.html>).

toknak, sem az *esszencialista etnikum- és kultúrafelfogásnak*, tehát nem gondoljuk azt, hogy a roma etnikumhoz tartozás mint a testi jegyekben is megjelenő, a magyarországi lakosságon belül külső megjelenése alapján felismerhető és megkülönböztethető, valamint a sajátos tradíciókkal, kulturális szokásokkal, etnikus sajátosságokkal rendelkező csoporttagság eleve és sorsszerűen kijelöli a csoporthoz tartozók helyét a társadalom peremén, csak azt állíthatjuk, hogy ez az előbb jellemzett többszörösen hátrányos helyzet és a társadalom peremére szorulás éppen a *többség-kisebbség viszonyból származik*.

Ezt az állítást pedig tovább kell finomítani: nem elég a szintén számtalan kutatásban már bizonyított *előítéletességre, romaellenes attitűdökre* gondolni, amelyek a magyar lakosság jelentős részét jellemzik, és amelyek minden bizonnyal kihatnak a többség és kisebbség között megvalósuló interakciókra, személyközi viszonyokra (a számtalan idevonatkozó publikáció közül lásd Erős 2005). Talán még fontosabbnak tartjuk azt a, többek között Szalai Júlia (2007) világos érvei által megismert, *intézményes diszkriminációt*, amely a hatalmon levő többség talán nem szándékolt, de törvényekben, szokásokban, eljárásokban megnyilvánuló hátrányos megkülönböztetését eredményezi a romák többsége számára. A kisebbségi törvény anomáliái, a lakóhelyi és az iskolai szegregáció, a szociális ellátás kirekesztő mozzanatai nem értelmezhetőek a végrehajtók személyes beállítódásai alapján, ezek legfeljebb tovább fokozzák a struktúrákban rejlő diszkriminációt.

Állításom az, hogy a közbeszéd, a politika, a tudományos diskurzus „romátlantítása” ahelyett, hogy betemetné a többség és kisebbség közötti szakadékot, inkább hozzájárul a szakadék elmélyítéséhez.

Ezt az állítást két általános, a kisebbségekkel kapcsolatos elméleti kiindulóponton építem.

Az első: az általam már sokszor idézett Iris Marion Young felfogása a különbözőség politikájáról. A könyv, *a Justice and the Politics of Difference (Igazságosság és a különbözőség politikája)* 1990-ben jelent meg. Fő állítása, hogy a különbözőség tagadása a különbözőnek tartott társadalmi csoportok elnyomásához vezet. A szerző szerint téves az a sokat hangoztatott felfogás és a modern liberális demokráciákra jellemző gyakorlat, mely szerint elég, ha pártatlanok vagyunk, ha mindenkit az állampolgári egyenlőség alapján azonos szabályok szerint kezelünk. Szerinte a pártatlanság ideája egyszerre két, a többség érdekeit szolgáló ideológiai funkciót elégít ki:

1. A pártatlanság a *kulturális imperializmushoz* vezet azzal, hogy a privilegizált csoportok sajátos tapasztalatait és perspektíváit univerzálisaknak tünteti fel, és ezáltal elhallgattatja, elnyomja mindazokat, akik másfajta tapasztalattal rendelkeznek, még ha a másfajta tapasztalat nem csupán az etnikumra jellemző eltérő kulturális mintákból, hanem a többségi elnyomásból ered is;
2. Az a meggyőződés, hogy a bürokraták és a szakértők döntéshozó hatalmukat pártatlan módon tudják gyakorolni, egyúttal legitimálja a létező, tekintélyvel alapuló hierarchiákat, és semmibe veszi azokat a törekvéseket, amelyek a kisebbségek önszerveződésében, sajátos céljaik megfogalmazásában testesülnek meg.

A kulturális imperializmus – együtt a testükkel is megjelölt kisebbségeket érintő kizsákmányolással, erőszakkal, hatalomnélküliséggel és marginalizálódással – az elnyomás jellemző eszköze. Miközben az utóbbiak szorosán kötődnek a társadalmi munkamegosztáshoz: tehát hogy ki dolgozik kinek, ki nem dolgozik, hogyan viszonyulnak intézmények egymáshoz a munka jellegén keresztül, és mindez hogyan befolyásolja az emberek életfeltételeit, jövedelmét, vagy azt, hogy milyen fajta képességeiket tudják érvényesíteni munkavégzésük so-

rán, addig a kulturális imperializmus másfajta elnyomástípust jelent. A kulturális imperializmus a domináns csoport tapasztalatának a kiterjesztése az egész társadalomra azáltal, hogy normáit, értékeit, céljait univerzálisnak tünteti fel, ezáltal láthatatlanná teszi, és egyúttal sztereotipizálja mindazokat, akik a domináns csoporton kívül rekednek. Ahogy Nancy Fraser (1995) állítja, a domináns csoportok birtokában vannak mindazok az eszközök, amelyek a társadalmi tények interpretációjára és kommunikációjára alkalmasak. Ők rendelkeznek tapasztalataik széles körű terjesztésének lehetőségével az iskola, a média, a tudomány által. Így válik „normálissá” az, ami egyébként ugyanúgy partikuláris, mint más csoportok tapasztalatai, csak azoknak nincs lehetőségük megszólaltatni, kifejezésre juttatni őket.

Az, aki kulturálisan is elnyomott, paradox módon egyszerre válik láthatatlanná és sztereotipikusan észleltté. Kívülről definiálják tulajdonságait, gyakran lényegtelen külső jegyek alapján jellemzik őket – ilyen például a bőrszín, vagy a nem –, és a csoportra vonatkozó sztereotípiák megakadályozzák, hogy az adott csoport tagjait individuumnak tekintsék, ez a lehetőség ugyanis csak az univerzálisnak tekintett domináns csoport tagjai számára adott. (Ezt az állítást számomra jól bizonyították azok a kutatásaim, amelyeket a roma nők és az egészségügy kapcsolatáról, az iskolaérettség teszteléséről vagy éppen a gyermekvédelem vétele okaival kapcsolatban folytattam az elmúlt években: Neményi 1997, 1998–99, 2003, 2005–2006; Neményi–Messing 2005². A roma klienseket, legyen szó bármelyik intézményről, a szakértők hajlamosak voltak az előítéleteesség, a csoportra vonatkozó sztereotípiák prizmáján keresztül megítélni, nem pedig egyedi jellemzőik alapján. Bár az e területeken döntést hozó szakemberek hitük szerint objektív mércével mértek – függetlenül attól, léteznek-e ilyen objektív mércék –, döntéseiket nem a mérési eredményhez vagy a konkrét személyes tapasztalatokhoz, hanem jórészt a csoporttal kapcsolatos előzetes tudásukhoz, elvárásaikhoz igazították.)

A kulturális imperializmus egyik legkárosabb következménye, hogy ezt a külső képet az érintett csoport tagjai nagyrészt interiorizálják. Ahogy W. Du Bois, az első fekete teoretikus már 1903-ban, *A fekete léleke (The Souls of Black Folk)* című könyvében mondta: a faji kisebbség tagjai „kettős tudatúvá” válnak, mások szemén keresztül tekintenek magukra. Közben ugyanolyan képességeik, reményeik, vágyaik vannak, mint a többség tagjainak, a domináns kultúrától folyamatosan azt az üzenetet kapják, hogy ők alsóbbrendűek, megjelöltek, mások. Miután pedig a társadalmi munkamegosztásban jellemző, többnyire alárendelt pozíciókban vannak, gyakran szegregált körülmények között élnek, tapasztalataik valóban különböznek a többséghez tartozók tapasztalaitól. Egyszerre két kultúrában találják magukat: a domináns kultúra és egy elnyomott, alárendelt, másodrendű kultúra tagjai lesznek.

A liberális demokráciákban hangoztatott, a politika főáramába emelt *egyenlő bánásmód elve*, amelyet Magyarországon törvény is megerősít,³ elméletileg és formálisan garanciát ad ugyan az egyenlő elbírálásra mindenki számára – így a társadalmi kisebbségek, tehát a nők, Magyarországon a romák, vagy éppen a testi-lelki fogyatékkal élők számára is. Azonban arra, hogy nem elég az egyenlő bánásmód elvét mechanikusan értelmezni, éppen a különbö-

² Neményi M. (1998). Cigány anyák az egészségügyben; Neményi M. (1998–99). Az egészségre ható tényezők „deprivált családok” gyermekeinél – cigány–magyar összehasonlítás; Neményi M. (2003). A fogyatékosághoz vezető út; Neményi M. (2005–2006) Az iskolai pályaesélyek társadalmi meghatározottsága; Neményi M.–Messing V. (2005). Gyermekvédelem és esélyegyenlőség

³ 2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról.

zö – tehát bőrszíne, neme, testi állapota, szexuális szokása alapján eltérő – csoportok mozgalmi és az e mozgalmakat támogató ideológiai áramlatok hívták fel a figyelmet.

A Nyugat-Európában a '60-as években kibontakozó társadalmi mozgalmak – a színesbőrűek, a nők, a melegek és más, testükkel is megjelölt csoportok önfelzabádító mozgalmi – azt a törekvést tükrözték, hogy a többség által megvetett, leértékelt csoportok maguk akarják újradefiniálni a róluk alkotott képet, a *különbözőség pozitív vonásait* hangoztatva (Scott 1988). Ezek a mozgalmak és az őket kísérő ideológiák azon az alapon álltak, hogy a társadalmi javak igazságos elosztásán túl léteznek olyan nem materiális javak is, amelyek nélkülözhetetlenek az emberek – így a kisebbségi csoportok tagjainak – önbecsüléséhez, pozitív önképéhez, hiányuk viszont a megvetés és kiszolgáltatottság interiorizálásával az alacsonyabbrendűség, az inkompetencia érzéséhez, negatív identitáshoz, önfeladásához vezet. Tehát ahelyett, hogy elfogadnák a többség által kialakított játékszabályt, miszerint az állampolgári egyenlőség elegendő garancia a kisebbségek tagjai számára is, úgy érzik, hogy saját hangon kell megszólalni, nem beolvadni kell, hanem büszkén fel kell vállalni a különbözőséget (pl. Butler–Scott 1992, Hall 1997, Héritier 1996, Millett 1969). Ilyen mozgalmak Magyarországon nemigen voltak, leszámítva a csak szórványosan és kis hatáskörrel működő feminista kezdeményezéseket és az elmúlt néhány évben a melegek egyeseket megbotránkoztató látványos megnyilvánulásait (Meleg méltóság menete), illetve idesorolva a rendszerváltozás idején hirtelen meginduló roma önszerveződés bizonyos törekvéseit a pozitív roma önkép kialakításával kapcsolatban.

Nemcsak a többséghez tartozó, de a kisebbségek sorsát empátiával kísérő és helyzetük javításán fáradozó szakértők, politikusok, hanem maguk az érintettek között is jól érzékelhetőek azok a félelmek, miszerint a különbözőség felvállalása nemhogy javítaná, hanem továbbrontja a kisebbségek helyzetét, mert az identitás megnevezése vagy az adott csoportok tagjainak esetében az identitás megvallása inkább tovább sztereotipizálja, sőt, stigmatizálja a testükkel is megjelölt, a többségtől eltérő csoportokat. Ez azonban csak akkor igaz, ha a különbséget továbbra is úgy látjuk, mint szembenállást: vagyis amikor az egyenlőséget az azonossággal, a különbözőséget a devianciával, az értéktelenséggel azonosítjuk.

Vita folyik arról, mi a helyesebb politika: a *színvak*, vagy inkább a *színtudatos*⁴ politika. Vajon az a helyes, ha tudatosítjuk magunkban, hogy léteznek eltérő kultúrájú kisebbségek, amelyek például más bőrszínükkel, külső megjelenésükkel könnyen azonosítható kategóriát képeznek szemünkben, és ha úgy gondoljuk, hogy aki egy ilyen csoporthoz tartozik, az a többségtől eltérő bánásmódot igényel – még ha ez a bánásmód nem ellenükben, hanem éppen érdekükben különbözik a többséghez tartozókkal kapcsolatos viselkedésünktől? Vagy ha színvak módjára nem veszünk tudomást az etnikai vagy nemi különbözőségről, és mindenkit egyenlő bánásmódban részesítünk?

Úgy gondolom, hogy ha a különbözőséget nem a többség, hanem az elnyomott kisebbség szemszögéből próbáljuk megérteni, eljuthatunk annak belátására, hogy a társadalompolitikában a színvak és a színtudatos érvrendszer, illetve az annak megfelelő viselkedés összehangolható. Ahhoz, hogy az egyének tisztességes bánásmódban részesüljenek, néha színtudatos politikára van szükség, mert csak így vagyunk képesek annak megértésére, hogy a faji-etnikai hovatartozás milyen mértékben befolyásolja az adott közösséghez tartozó állampolgárok esélyeit. Amikor például felmérést végzünk azzal kapcsolatban, hogy milyen mértékben ré-

⁴ A kifejezést ma Magyarországon is számtalan kutató használja, a fogalom Anthony Appiah és Amy Guttmann könyve nyomán terjedt el (1996).

szesülnek a romák a társadalmilag fontos javakból – iskola, lakás, munka, jövedelem, szociális ellátás stb. –, illetve milyen hátrányok jellemzik őket ezeken a területeken, meg kell tudnunk különböztetni az érintett populációt a lakosság egészén belül. Ehhez persze definiálnunk kell a roma kategóriát, de a jól ismert definíciós nehézségek és az ezzel kapcsolatos viták ismét csak ráébresztenek arra, hogy maga a roma kisebbséghez tartozás eldöntése sem mentes a többségi nézőpont torzításaitól. Ugyanakkor természetesen az etnikai kisebbségekkel kapcsolatos viszony meg kell hogy feleljen a színvakság elvárásának is, vagyis biztosítani kell, hogy senkinek ne csorbulhassanak állampolgári jogai, függetlenül nemétől, bőrszínétől, vagy egyéb kisebbségi csoport-hovatartozásától.

Ehhez kapcsolódik az a vita is, hogy vajon az elnyomott kisebbségek felhalmozott hátrányait, korábbi sérelmeit kell-e, lehet-e, és ha igen, akkor hogyan lehet kompenzálni. A kompenzáció jól ismert eszköze a *pozitív diszkrimináció*, vagy megerősítő intézkedés (*affirmative action*, pl. Taylor 1973). Az ezzel kapcsolatos viták azonban főleg az igazságosság-felfogás disztributív térfelén maradnak, amikor például úgy teszik fel a kérdést, hogy helyes-e, ha bizonyos presztízsdús pozíciók elosztásakor a kisebbségek képviselőit valamely jóvátételi kvóta alapján kívánják helyzetbe hozni, vagy például tehetséges roma tanulók speciális támogatásával megnyitni az utat előttük a társadalmi többség számára adott karrierlehetőség felé.

Természetesen az ilyen akcióknak is lehetnek eredményei – elsősorban azáltal, hogy egy-egy ilyen módon kiemelt kisebbségi példát szolgáltat saját csoportja számára azzal, hogy képes megfelelni a pozíciótól elvárt kívánalmaknak, sőt a többség szemében is oszlatja a túlságosan egysíkú, sztereotipikus képet az adott kisebbségi csoportról –, de nem kérdőjelezi meg magának az intézményi hierarchiának és gyakorlatnak az igazságtalanságát. Továbbra is érintetlen marad az a hierarchia, amely a többség érdekeit szolgálja, amelyben azok a pozíciók rendelkeznek presztízzsel, amelyekben a többség értékei és normái fejeződnek ki. A pozitív diszkrimináció ilyen gyakorlata azon sem változtat, hogy a többség továbbra is az érdem alapján történő elosztást tekinti egyedül legitimnek, miközben látnunk kell, hogy az érdemesség megítélésének nincsenek objektív mércéi, hiszen ezek sem függetlenek azoktól a kulturális és normatív vonásoktól, amelyeket a többség képviselői teremtenek meg. (Emlékeztetőül: az iskolaerettségi tesztek és azok alkalmazása a roma gyerekek korai kiszűrésére és olyan pályára terelésére szolgál, ahonnan nem vezet út a társadalom által elismert életpályák felé.)

Végül beszélnék egy másik kérdésről, amit fontosnak tartok a roma identitás méltósága, az elismerés politikája szempontjából. Néhány *szociálpszichológiai fogalmat* említenék, amelyek előtérbe hozása segít megérteni, milyen nehézségekkel kell megküzdenie mindazoknak, akik a romák számára a redisztributív paradigmán túli igazságos politikáért harcolnak. Ilyen fogalom a *fenyegetett identitás* (Breakwell 1986), a *sztereotípiától való félelem* (Steel–Aronson 1995), az *öngyűlölet*, a *negatív önértékelés*. Már a múlt század negyvenes éveitől foglalkozik a szociálpszichológia a kisebbségi csoportok önképével, azzal, hogyan hat az elnyomás, a diszkrimináció az önértékelésre, milyen reakciókat vált ki a fenyegetett identitás azokból, akik marginális helyzetük, szociális megfosztottságuk miatt nem képesek a saját magukról alkotott kép hatékony kifejezésre juttatására, különbözőként való, de méltóságigénytelien megnyilvánulásra. Amikor egy személy nem tudja elkerülni, hogy a róla alkotott képet a többség határozza meg, óhatatlanul magáévá teszi ezt a képet, magát könnyen értéktelennek, rossznak, deviánsnak értékeli (Kao 2000). Ez természetesen dühöt, frusztrációt vált ki belőle, de éppen marginális helyzete miatt meg kell tanulnia, hogy a frusztráció keltette agresszióját ne a többség, hanem önmaga ellen fordítsa. Ez az önvád, öngyűlölet sokféle

formát ölthet. Ilyen például a menekülés vágya a saját csoporttagság elől, az asszimiláció vágya – még ha ezt nehéz is megvalósítani a társadalmi többség hol nyíltan elutasító, hol csak az averzió alapuló, például az általunk jól ismert spontán szegregációban megnyilvánuló elkerülési technikájával szemben. A többségnek való megfelelni vágyás és az elutasítás tapasztalata viszont tovább erősíti a negatív önképet, és depressziót, passzivitást, céltalanságot vált ki, vagy éppen a személyes viszonyok zavarait eredményezi.

Egy másik út a nyílt szembefordulás a többséggel, ami akár agresszív formát is ölthet. A magyarországi romák esetében ilyen szembefordulásra a közelmúltig nemigen akadt példa, hacsak nem számítjuk ide a tettelegességgé fajuló konfliktusoknak a frusztrációból, a kiszolgáltatottságból, a folyamatos sértettségéből fakadó eseteit. Azok a híradások, amelyek szerint például feldühödött roma szülők megfenyegetik vagy fizikailag bántalmazzák azokat a tanárokat, akik gyermeküket az iskolában társaik előtt megalázták, hátrányosan megkülönböztették, ennek az agresszióknak a kirobbanásáról szólnak. De talán nem tévedünk, ha úgy gondoljuk, hogy a nyílt romaellenes megnyilvánulások szaporodásával az agresszív, konfrontatív viszontválaszok is sokasodni fognak.

Amikor egy nemrég zárult nemzetközi kutatásban⁵ azt vizsgáltuk, hogy hogyan formálja az iskoláskor vége felé járó roma gyerekek identitását az a szűkebb, személyes társadalmi-közéleti közeg, amit az iskola, az osztálytársak és a család jelent, illetve az a tágabb társadalmi-politikai feltételrendszer, ami az iskolák működését, a családok életkörülményeit, a serdülő gyerekek egymás közti viszonyait meghatározza, éppen arra voltunk kíváncsiak, amit a romákra vonatkozó kutatások többnyire elkerülnek. Arra, hogy túl a többségi társadalom szakértői és döntéshozói által jó szándékkal megfogalmazott törekvéseken – tehát például az iskolai integrációs programokon, a szociológusok által többször bebizonyított adatokon, amelyek a disztributív igazságosság elveinek csorbulásáról árulkodnak a romák hátrányára – milyen is ez a világ a romák identitásának alakulása szempontjából. Azt vizsgáltuk tehát, milyen *identitásstratégiák* rajzolódnak ki a pályaválasztás előtt álló roma gyerekek körében, hogy vajon a saját kisebbségi csoporttal való azonosulás, a csoport-hovatartozás felvállalása segíti-e az iskolai teljesítményt, erősíti-e az önértékelést, bátorít-e olyan jövőképre, karriertervre, amely nem teszi szükségessé az identitás megtagadását, vagy éppen ellenkezőleg, csak az identitás feladása lehet a záloga a társadalmi beilleszkedésnek. És választ kerestünk arra is, vajon a gyermekkori szocializáció során már ebben az életkorban interiorizálódott negatív önkép együtt jár-e a sztereotípiá-fenyegetettséggel, Claude Steele és Joshua Aronson (1995) szociálpszichológiában meghonosított fogalmával. Egy sor kutatás bizonyítja, hogy aki a sztereotípiá torzító lencséjén keresztül látja önmagát, teljesítményével mintegy igazolni is fogja a sztereotípiá létjogosultságát. A gyenge iskolai teljesítményért és a jövőbeli társadalmi érvényesüléshez szükséges tanulmányok folytatásáról való lemondásért így felesleges a gyermek családjának motiválatlanságát hangoztatni, vagy akár csupán az iskola inadekvát oktatási programját vádolni, érdemes a zsákutcás iskolai karriereknek azokra az okaira is odafigyelni, amelyek az identitás pszichológiai dimenzióiban rejlenek. Kutatásunk is megerősítette, hogy a roma tanulók gyenge iskolai teljesítményében⁶ a gyerekek súlyos társadal-

⁵ *Ethnic Difference in Education and Diverging Prospects for Urban Youth in an Enlarged Europe* (EDUMIGROM): A 2008–2011 között az FP7-es program által támogatott, kilenc ország együttműködésével lefolytatott kutatást melyben az MTA Szociológiai Kutatóintézete partnerként vett részt, a Center for Policy Studies (CEU) koordinálta, szakmai vezetője Szalai Júlia volt.

⁶ Lásd e kötetben Szalai Júlia írását *A cigány gyerekek iskolai (le)értékeléséről*.

mi hátrányain, valamint azokon az egyéb strukturális tényezőkön túl, amelyek a számukra elérhető iskolák szervezését, befogadó vagy éppen szelektáló jellegét, az iskolafenntartók, az iskolavezetés és a tanárok hozzáállását foglalják magukban, legalább ilyen erős befolyásoló tényezőt jelentenek a kortárs csoporttal való kapcsolatok jellegzetességei, az elfogadás vagy éppen elutasítás személyiségbe gázoló, ártó hatásai is. Sem a szegregált cigány iskolákban vagy osztályokban tapasztalható, önvédelmi mechanizmusként is értékelhető viselkedés, a roma tanulóknak a saját, a többség által megvetett közösségébe való bemenekülése nem vezet az etnikai identitás pozitív elfogadásához és ezáltal a csoport-hovatartozás öntudatos felvállalásához, sem az ún. integrált osztályok színvak politikája, amikor is a roma tanulók érvényesüléséhez egyedül az asszimilációs stratégia tűnik célravezetőnek. Miközben a multikulturális közösségben az integráció megvalósulása nyújthatná kisebbségi fiatalok számára azt az optimális jövőképet, amelyben a különbözőség nem bélyeg, hanem büszkeség forrása lehetne (Berry 1997), ezt a feltételt csak ritka esetben láttuk adottnak kutatásunkban.

Mindezen tapasztalatunkat pedig nem tekinthetjük függetlennek a címben említett dilemmától. Hiszen akitől a nevét is elveszik, azt az önzonosság megteremtésének lehetőségétől is megfosztják. A liberális paradoxont, ami az egyenlő esélyek hamis értelmezéséből, az adatvédelem óvatosságából, a roma jelző használatának a politikai korrektség és a címkézéstől való félelem okán történő kínos elkerüléséből adódik össze, nem lehet a névtelenséggel, a névtől való kulturális megfosztással feloldani. Ha a romák/cigányok már a nevükkel sem találkozhatnak a javarészt róluk szóló diskurzusokban, akkor végképp elnémítjuk, illetve láthatatlanná tesszük őket. Az Iris M. Young által megfogalmazott különbözőség politikája azt üzeni számunkra, hogy a „másnak” tekintett csoportok sajátos jogainak elismerése, láthatóvá tételük vezethet csak el e csoportok teljes jogú társadalmi részvételéhez.

Hivatkozások

- Appiah, K. A.–Gutman, A. (1996). *Color Conscious*. Princeton: Princeton University Press.
- Berry, J. W. (1997). Immigration, Acculturation, and Adaptation. *Applied Psychology*, 1. 5–34.
- Butler, J.–Scott, J. W. (szerk.) (1992). *Feminists Theorize the Political*. New York, London: Routledge.
- Breakwell, G. M. (1986). *Coping with Threatened Identities*. London: Meuthen.
- Du Bois, W. (1903). *The souls of black folk: essays and sketches*. Chicago: A. C. McClurg & Co.
- Hall, S. (1997). The spectacle of the „other”. In: Hall, S. (szerk.) *Representation. Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publication.
- Héritier, F. (1996). *Masculin/Féminin – La pensée de la différence*. Paris: Editions Odile Jacob.
- Erős F. (2005). Az előítélet-kutatás dilemmái. In: Neményi M.–Szalai J. (szerk.) *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest: Új Mandátum. 353–375.
- Fraser, N. (1997). From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a „Post-socialist” Age. In: Willet, C. (szerk.) *Theorizing Multiculturalism: A Guide to the Current Debate*. Oxford: Blackwell. 68–93.

- Kao, G. (2000). Group Images and Possible Selves among Adolescents: Linking Stereotypes to Expectations by Race and Ethnicity. *Sociological Forum*, 3. 407–430.
- Millett, K. (1969). *Sexual Politics*. New York: Touchstone Book.
- Scott, J. (1988). Deconstructing Equality-versus-Difference: or the Uses of Post-Structuralist Theory for Feminism. *Feminist Studies*, 14 (Spring), 33–50.
- Neményi M. (1998). *Cigány anyák az egészségügyben*. Budapest: Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal.
- Steele, C. M.–Aronson, J. (1995). Stereotype threat and the intellectual performance of African Americans. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69. 797–811.
- Szalai J. (2007). *Nincs két ország? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Taylor, P. (1973). „Reverse Discrimination and Compensatory Justice”. *Analysis*, 33 (June), 177–182.
- Young, I. M. (1990). *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press.

EGYÉNEK, CSOPORTOK
ÉS KÖZÖSSÉGEK

A CIVIL TÁRSADALOM NÉHÁNY TRENDJE MAGYARORSZÁGON 1990 UTÁN

Kulcsszavak: civil szervezet, részvétel, önkéntesség, demokrácia

A civil társadalom fogalma és jelenségekőre a társadalmi integrációról szóló diskurzus közép-pontjába helyezhető, legalább három szempontból: Az első szempont köthető Kuti Éva és Czike Klára társadalmi integráció definíciójához, akik azt a különböző társadalmi csoportok közötti egyenlőtlenséget mérséklő, közösségképző erőként határozzák meg (Czike–Kuti 2006). Tehát a civil társadalom aktivitásai – vizsgálatukban a jótékonyág és önkéntesség – a különböző csoportok között erőforrások, javak transfereként szolgálhatnak, elvileg a jobb helyzetűek irányából a rosszabb helyzetűek felé. Ezzel együtt természetesen a különböző csoportok identitásának részévé válhat a másik iránt érzett felelősség, valamiféle közösségi érzés is.

Ez a transzfer feltehetően kapcsolatok teremtésével is jár, ami továbbvezethet bennünket a második szemponthoz, mégpedig a különböző, egyébként elkülönülő társadalmi csoportok közötti kapcsolatok megteremtéséhez. A civil szervezetekben való tagság, a munkájukban való részvétel összehozhat olyan emberekkel bennünket, akikkel egyébként hagyományosan szerveződő rokonsági, családi, esetleg munkahelyi kapcsolatainkban nem találkoznánk, illetve e szervezetek közötti kapcsolatok, szövetségek, közös munkák vagy viták is létrehozhatnak ilyen csoportközi kapcsolatokat, amelyek elvezethetnek akár a társadalmi alrendszerek közötti kapcsolódásokhoz.

A harmadik integrációs szempontot normatív integrációnak nevezhetjük: sok civil elmélet szerint a civil szervezetekben való részvétel segít elsajátítani olyan készségeket, tudást és főként normákat, amelyek hozzájárulnak a demokratikus politikai rendszer fenntartásához.

A civil társadalom tehát – elméletben – jelentős szerepet tölthet be egy társadalom integrációjában. A három integrációs szempont vizsgálata azonban túlmutat e tanulmány keretein. A most következő oldalak elsősorban a normatív integráció szempontjának vizsgálatához járulnak hozzá a civil társadalom „mértének” és néhány indikátora változásának vizsgálata révén, hiszen annak eldöntése, hogy egyáltalán beszélhetünk-e a normatív integráció esélyéről, a civil részvételben érintettek arányát érdemes meghatározni.

Fogalmak helyett

A civil társadalom modern fogalmát különböző tartalommal töltötték fel, különböző célokkal és történelmi helyzetekben használták. A fogalmi tisztázás azonban – jelenlegi terjedelmi korlátok között – szükségképpen felszínes lenne, vagy elfoglalná a tanulmány jelentős részét. Ráadásul alapos, részben magyarul is elérhető munkák születtek e célból (pl. Seligman 1997, Gellner 2004).

Arra azonban mind a fogalmi tisztázások, eszmetörténeti munkák, mind az empirikus vizsgálatok ritkán térnek ki, hogy melyek azok a problémák és társadalmi jelenségek, amelyeket a civil társadalom vizsgálatán keresztül megérthetőnek vélnek. Részben ez okozza, hogy egymástól eltérő, egymással versengő, egymással szemben kizárólagosságot követelő civil társadalom fogalmak születnek. Úgy látom, hogy az eltérő fogalmak mögött eltérő problémafeltevés, kérdések állnak, amelyek természetesen szorosan kapcsolódnak is egymáshoz. Így nem fogom a klasszikus értelemben véve elkötelezni magam egy iskola mellett sem, hanem megpróbálom jelezni, hogy milyen problémák foglalkoztatnak, és hogy ezekhez hogyan kapcsolódnak különböző megközelítések. A tanulmány nagyobbik részében bemutatok néhány folyamatot, amelyet a civil társadalom állapotának indikátoraként foghatunk fel. Ebben több mint tucatnyi, 1990 óta elvégzett kutatás adatbázisaira és a témában megjelent tanulmányokra támaszkodom.

Éppen a hazai fejlemények, hazai trendek bemutatásának igénye okozza, hogy elsősorban magyar munkákra támaszkodom, és nem foglalkozom a nemzetközi összehasonlítással. Teszem ezt azért is, mert közhelynek számít, hogy más, főként nyugat-európai országokhoz képest hazánkban alacsonynak számít a civil társadalom aktivitása. Számomra fontosabb kérdésnek tűnik, hogy milyen trendeket, irányokat látunk, ha a civil társadalom mutatóit két évtizedes idősorokon keresztül vizsgáljuk. Természetesen izgalmas kérdés lenne a más országokkal való összehasonlítás, erre azonban nem csupán a hely és az idő szűkössége miatt nem térek ki, hanem azért is, mert – mint erre a tanulmány végén utalok – először tisztán kell látnunk abban, hogy mit és hogyan mérünk egyáltalán. Az erről való gondolkodásnak pedig már a trendek elemzése, a különbözőképpen előálló adatok elemzése, az eltérések okainak feltárása is sokat segíthet.

A „nyugat” és a civil társadalom

A civil társadalom elméletek egyik irányzata – amelyeket Perez-Diaz (1998) generalista elméleteknek nevez – a civil társadalmat egy adott típusú, mégpedig a nyugat-európai társadalmi berendezkedéssel azonosítja. A már említett Adam Seligman (1992) például azért tartja haszontalannak a civil társadalom fogalmát, mert azzal szerinte csupán a polgári társadalmat írjuk le újra, Ernst Gellner (2004) pedig a civil társadalmat a marxizmussal és az iszlám világgal szemben határozza meg sajátos társadalmi berendezkedésként, kultúraként.

Bár ezek a munkák más és más fejlődési utat rajzolnak fel, a nyugati civilizáció fejlődésének számukra elsőrendű vonása, hogy az az emberi jogokon és politikai szabadságjogokon alapuló társadalmi berendezkedéshez – vagy legalábbis annak eszméjéhez – vezetett. E logikát követve tehát a civil társadalom nem más, mint az emberi jogi gondolaton nyugvó társadalmi rend; Vaclav Havel például „az emberi jogok egyetemességeként fogja fel a civil társadalmat” (Miszlivetz 1999).

Bibó István *Az európai társadalomfejlődés értelme* című írásában szintén a nyugati fejlődés vázlatát próbálja megadni, amely a „szabadságjogok kialakult, polgárinak bélyegzett, de valójában egyetemes nyugati technikája: a parlamentarizmus, többpártrendszer, sajtószabadság, bírói jogvédelem, független bíróság, a közigazgatással szemben való bírói jogvédelem együttes rendszere az egész nyugati kultúrkör egyik legnagyobb, legmaradandóbb és legsikeresebb társadalomszervezési teljesítménye”-hez vezetett (Bibó 2004a:182).

Bibó minden bizonnyal túlzó szavai világosan mutatják, hogy amikor civil társadalomról

beszélünk, és a civil társadalom¹ fogalmát próbáljuk meghatározni, akkor a nyugati társadalomfejlődés egyik eredményéről ejtünk szót. Ezzel kapcsolatban elsőrendű kérdéssé válik, hogy Magyarország vajon részese-e ennek a nyugati kultúrának, azaz joggal várható-e a nyugat-európaihoz hasonló civil társadalom kiépülése az országban. Bibó István (2004b) és Szűcs Jenő (2006) munkája éppen annak feltárását célozza, hogy Közép-Európa és ezen belül Magyarország fejlődése hogyan is kapcsolódik és miben tér el attól a kultúrától, amely a Bibó által oly nagyra tartott rendszert immanens módon dolgozta ki.

Európa három történeti régiójáról írt esszéjében Szűcs Jenő (2006) felvázolja azokat a középkorba visszanyúló folyamatokat, amelyek létrehoztak egy a szabadságjogokat középpontba helyező (Nyugat-Európa), és egy az állam teljhatalmára épülő (Kelet-Európa) modellt. E felfogásban Közép-Európa egy kettősséggel küszködő régió: a keleties hatalmi struktúrák, az állam túlhatalma, a társadalom nem rendi csoportjainak a nemzet politikai testéből való kirekesztettsége, és ugyanakkor a teljesen keleti berendezkedést megakadályozó rendi önállóság, a parasztság helyzete és az ország nyugat-orientáltsága olyan fejlődést eredményez, amelyben sem a keleti, sem a nyugati modell nem valósulhat meg maradéktalanul, hanem a kettő inkább egymással ütközve folyamatos meghasonlottságot eredményez. Míg azonban Szűcs szerint a régió inkább Nyugat-Európaéhoz áll közel, addig Bibó arra mutat rá, hogy mégsem tudnak létrejönni azok az intézmények, amelyek a nyugati fejlődés esszenciáját, a szabadságjogokat garantálnák. Azaz a magyar fejlődést a nyugat felé tekintés és a nyugattól való távolság tapasztalata egyszerre határozza meg.

E helyütt a bibói vagy szűcsi elméletnek az a közös gondolata érdekes számomra, hogy miközben a társadalmi struktúrák kialakulását a hosszú, évszázados trendek jelentősen meghatározzák, addig mégiscsak kvázi rövid távon kell kezdeni valamit a kialakult struktúrákkal, ha valamilyen társadalmi reformfolyamatban gondolkodunk.

A civil társadalom programja tehát szorosan kötődik a rendszerváltás által újra meghirdetett nyugatos reformfolyamathoz, ami arra irányítja a figyelmet, hogy az állampolgárok mennyire gyakorolják szabadságjogaikat. Tulajdonképpen tanulmányom fókuszába is a politikai szabadságjogok gyakorlásának trendjeit állítom, azzal a megszorítással, hogy ezeknek a kifejezetten civil szerveződésekhez kötődő formáit tekintem át. Így e trendek közül kimaradnak a választási rendszerhez, a politikai pártokhoz, a szakszervezetekhez és az egyházhoz kötődő elemek.

Civil társadalom és társadalmi integráció

Perez-Diaz (1998) szubsztantív ellentétet lát a generalista és a civil társadalmat – a köznap szöveghasználatához közelebb állóan – egy szféraként, alrendszerként vagy szervezetek hálózataként elképzelő minimalista koncepciók között. Ez az ellentét abban áll, hogy míg a generalista elméletek a civil társadalmat olyan rendszerként írják le, amelyek egyes részei között rendszerszerű, sajátos karakterrel bíró kapcsolat van, ami a plurális társadalom kialakulásának feltétele, addig a minimalisták alapvető ellentétet feltételeznek az állam – vagy a gazdaság – és a civil társadalom között; nevezetesen: az állam, a politika és a gazdaság egyaránt a pluralitást veszélyeztetik, míg a civil társadalom hivatott megvédeni azt.

¹ Bár Bibó nem használja a fogalmat, az általa leírt rendszer könnyen összhangba hozható a civil társadalom generalista elméleteivel. Ezekről röviden lásd később; bővebben Perez-Diaz (1998) és Huszár Ákos (2009), vagy Edwards (2009) munkájában.

Ez az ellentét azonban kiküszöbölhető: Míg a generalista elméletek fő kérdése az, hogyan alakulhat ki olyan plurális társadalom, amely a szabadságjogokra épül, addig a minimalista elméleteké az, hogyan lehet azt fenntartani annak ellenére, hogy még a nagy múltú demokráciákban is felfedezhetőek olyan törekvések, amelyek a szabadságjogok korlátozására irányulnak, és olyan folyamatok, amelyek a szabadság, politikai részvétel kiterjesztése helyett annak csökkentése (vagy csökkenése) irányában hatnak. Azaz jellemzően utóbbiak sem tagadják a nyugati társadalom fejlődésének sajátosságait, eredményeit, csupán annak rendszerén belül világitanak rá e kultúra vallott értékeivel ellentétes folyamatokra.²

A minimalista és generalista elméletekben tehát közös, hogy kulcsfontosságúnak tartják a szabadságjogok szerepét. Kondorosi (1998) leszögezi, hogy a civil társadalmat képező szervezetek, szervezetegyesülések, mozgalmak hálózata létezésének elvi alapjait az emberi és állampolgári jogok érvényesülése, a jogállamiság és az érdekluralizáció jelenti. Ahogy a '90-es évek elejének nagy civil teoretikusai, Andrew Arato és Jean L. Cohen (1992), nagy hatású könyvükben nem csupán azt állítják, hogy a civil társadalom, civil szervezetek és mozgalmak létezését az emberi és polgári jogok intézményesülése biztosíthatja, hanem azt is, hogy a civil szféra képes lehet a politikai rendszer további demokratizálására is. Azaz olyan eljárásokat vihet be a politika szférába, amelyek a civilek sajátos, diszkurzív szempontjait követik. Jó példa lehet erre a különböző társadalmi párbeszédre, egyeztetésre vonatkozó eljárások jogszabályi rögzítése.³

Egy adott társadalmi rend újratermelésének kérdése pedig már integrációs kérdés. A civil társadalom minimalista elméletei számos feltevéssel és eredménnyel szolgálnak e tekintetben. Néhány példa a teljesség igénye nélkül:

Alexis de Tocqueville (1993) a 19. századi Egyesült Államok egyesületeit elemezve három hatást tulajdonít azoknak: összefogják a különböző, szerteágazó egyéni gondolatokat, és képesek egy irányba terelni azokat, így az általuk megfogalmazott vélemény pontosabb és jelentőségtelesebb lehet még a (szabad) sajtó által megfogalmazott véleményeknél is. A második hatás a találkozás erejében rejlik, amelynek segítségével sokkal hatékonyabban lehet a véleményeket kialakítani és fenntartani, mint az írásos kommunikáció által. A harmadik hatás pedig kifejezetten politikai: egy vélemény támogatói választói testületeket hozhatnak létre, hogy delegáltjukat magasabb döntéshozó testületekbe juttassák. Tocqueville utal arra is, hogy az egyesülés joga és gyakorlata az Államokban a szokások és a jellem részét képezi, azzal szorosan összefonódott. Ez az oka annak, hogy az egyesületek végletekig való szabadsága nem okoz problémákat.

Putnam és szerzőtársai (1993), a tocouville-i gondolat nyomán haladva, Olaszországban végzett vizsgálataik során arra jutnak, hogy az erős civil társadalom, virulens egyesületi élet erősebb társadalmi tőkét, általános és a rendszerbe vetett bizalmat eredményez, hozzájárul a gazdasági teljesítőképességhez, és javítja a demokratikus politikai intézmények teljesítményét is; azaz stabilizálja a demokratikus berendezkedést. Az erős informális hálózatok és civil szervezeti beágyazottság nemcsak a demokrácia, hanem más társadalmi intézmények működését is segítik, befolyásolják, az iskolák teljesítményétől egy kerület, szomszédság biztonságán át a szegénység mértékéig. Az Egyesült Államokban végzett kutatásai nyomán pedig azt a következtetést vonja

² Nem melleleg talán azzal is kevésbé foglalkoznak, hogy ezek a sajátosságok felsőbbrendűvé, jobbá teszik-e ezt a kultúrát más kultúrákhoz képest.

³ Az már más kérdés, hogy a valóságban hogyan valósulnak meg ezek: a jogszabályok véleményezésére szolgáló néhány napos határidők például egyértelműen a párbeszéd minimalizálását, formalizálását célozzák.

le, hogy a demokrácia működésének problémái a csökkenő választási részvétel, a politikától való elfordulás növekedése, a hagyományos összejövetei formák (pl. a közös *bowling*ozás, hagyományos egyesületi gyűlések, vasárnapi ebédek) csökkenésének tudhatók be.

Míg a toqueville-i és neotocqueville-i elméletek a civil társadalom normatív integrációs szerepére utalnak, Andrew Arato és Jean Cohen elmélete (1992) a civil szféra további két integrációs szerepét hangsúlyozza: Az egyik a racionalizált, azaz egyre inkább intézményesülő, és így az elkülönülés veszélyét rejtő életvilág, illetve életvilágok egyben tartására irányul. A másik szerepet rendszerintegrációnak nevezhetjük. A szerzők a habermasi háromosztatú társadalomképet (állam, gazdaság – a rendszer – és az életvilág) egészítik ki egy további elemmel: Az állam (és a gazdaság), illetve az életvilág között elhelyezkedő, azok között közvetítő egyesületi szférával. Az egyesületi szféra is két részre bontható, a politikai és a civil társadalomra. Előbbibe tartoznak például a pártok, utóbbiba a civil egyesületek.⁴ A civil társadalom az életvilágot védi és annak kölcsönös megértésre irányuló logikáját próbálja érvényre juttatni. A politikai társadalom ugyanezt teszi az állam célracionális logikájával. Azaz az egyesületi szféra közvetít állam és társadalom, rendszer és életvilág között. Aratóék elméletében nem csupán a rendszer felől az életvilág felé irányuló közvetítés (gyarmatosítás) lehetséges, hanem fordítva, az életvilágtól a rendszer felé történő demokratizálás is. Ami számunkra fontos, hogy a közvetítő szerepen keresztül a civil társadalom szerepet játszik az alrendszerek közötti kapcsolódás, a rendszerintegráció megteremtésében is.

A civil részvétel terepe és a vizsgált mutatók

A civil társadalom elméletei mindenképpen különbséget tesznek az állam és politika, illetve az azon kívül eső szféra között. Néhány szerző szerint a gazdaság a civil társadalom része, mivel kívül esik az államon, általában azonban elismerik, hogy mind az állami, mind a gazdasági szereplők működésének céljai és feltételei eltérnek a civil társadalom szereplőitől. Az egyházakat és a szakszervezeteket,⁵ más-más, itt részletesen nem tárgyalandó okokból, egyaránt a civil társadalom intézményeitől elkülönülten szokták kezelni. Így tehát, amennyiben arra az adatbázisok lehetőséget teremtenek, az egyesületi és alapítványi, vagy legalábbis a vallási, pártpolitikai, szakszervezeti területen kívüli részvételi formákkal foglalkozom.

A civil társadalom vizsgált mutatói

Alapvetően három részvételi formát különíték el:

- a) A szervezeti részvételt, amely minden esetben valamilyen civil szervezethez kötődik. A részvétel e típusát a szervezethez tartozás deklarálása, a szervezeti tagság, a tisztségviselés és az önkéntes tevékenység alkotja, amely jellegzetesen feltételez valamilyen szervezeti identitást is.
- b) Az akciószerű részvételt, amely inkább ügyekhez kötődik, azokra reflektál, és így nem feltétlenül párosul szervezeti elköteleződéssel. A mozgósítás természete sokkal inkább

⁴ E helyütt nincs lehetőség az elmélet pontos bemutatására. Arról bővebben lásd: Cohen–Arato 1992, magyarul: Huszár 2009, Gerő–Kopper 2011.

⁵ A szakszervezetek és a civil szervezetek különbségeiről lásd Tóth András tanulmányát (1995).

egyedi, alkalmoszerű, és kevésbé társul hozzá állandósult szervezeti identitás (például tüntetésen, bojkottokban, aláírásgyűjtésekben való részvétel, újságcikk vagy blogbejegyzés írása stb.).

c) Adományozás és a személyi jövedelemadó 1%-áról való rendelkezés.

1997 óta van lehetőség arra, hogy az adózók az előző évre vonatkozó adóbevallásukban rendelkezzenek személyi jövedelemadójuk 1%-áról civil szervezetek számára. A Nemzeti Adó- és Vámhivatal közleményei 1997 óta lehetőséget biztosítanak arra, hogy megvizsgáljuk az adományozók körét; bizonyos éveekben pedig még azokat is le tudjuk választani, akik ezt az egyesületek és alapítványok javára tették. Fontos megjegyeznünk, hogy az 1% nem klasszikus adomány – mivel mindenképpen a személyi jövedelemadó részét képezi –, hanem a közvetett állami támogatás egyik formája (Vajda–Kuti 2000). Ugyanakkor Kuti és Vajda feltételezi, hogy az 1997-ben bevezetett rendszer erősíti majd a kapcsolatot a civil szervezetek és az állampolgárok között.

A működő civil szervezetek száma és gazdasági jellemzőik

A KSH 1993 óta gyűjti a működő nonprofit szervezetek jellemzőit. Az adatfelvétel a nemzetközi Nonprofit Szervezetek Osztályozási Rendszerének (NSZOR) megfelelően történik. Erről az adatgyűjtési programról a *Nonprofit szervezetek Magyarországon* sorozatban, illetve a *Statistikai Tükörben* tesz közzé eredményeket. A KSH Tájékoztatósi Adatbázisában⁶ néhány adat 2003 óta elérhető. Az adatgyűjtési program a nonprofit szervezetek körére vonatkozik, amelybe nem csak a civil, hanem más szervezetek is beletartoznak, így a közalapítványok, közhasznú társaságok, szakszervezetek, pártok, közttestületek és nonprofit vállalkozások is. E tanulmányban az egyesületekre és alapítványokra koncentrálok, amelyeket klasszikus civil szervezetnek (Balogh et al. 2003) vagy civil-nonprofit szervezeteknek (Bíró 2002) neveznek a nonprofit vizsgálatokat folytatók. Mivel az adatgyűjtési program jól dokumentált, a helyszűke miatt a szervezetszámra és a gazdasági erőre vonatkozó néhány adatot fogok bemutatni, a szervezetek tevékenység szerinti összetételének változásait nem követem.

Módszertani problémák

A részvételi trendek megállapításához összesen 14 különböző adatbázist használtam. Az adatokat a *European Values Study* (EVS) három hulláma (1990, 1999, 2008), a *World Value Survey* (WVS) 1998-as adatfelvétele, a *European Social Survey* (ESS) öt hulláma (2002, 2004, 2006, 2008, 2010), az *International Social Survey Programme* (ISSP) 1994-es „*Post election*”, 1998-as Vállás, 2004-es Állampolgárság és 2007-es Szabadidő vizsgálata mellett a Magyar Választáskutatási Program (MVP) 2003-as, 2005-ös és 2009-es vizsgálata szolgáltatta.⁷ Az adományozásról – a feldolgozott szakirodalom mellett – a Nemzeti Adó- és Vámhivatal adatait használtam fel.

A vizsgált trendek tehát rendszerint több adatbázis vagy kutatási jelentés, publikáció hasonló adataiból állnak össze, ez alól csupán a NAV és a KSH adatai jelentenek kivételt. Bár

⁶ Elérhetőek a Hivatal honlapján: <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/themeSelector.jsp?&lang=hu>.

⁷ Az adatbázisok jegyzetét, lelőhelyét lásd a tanulmány végén.

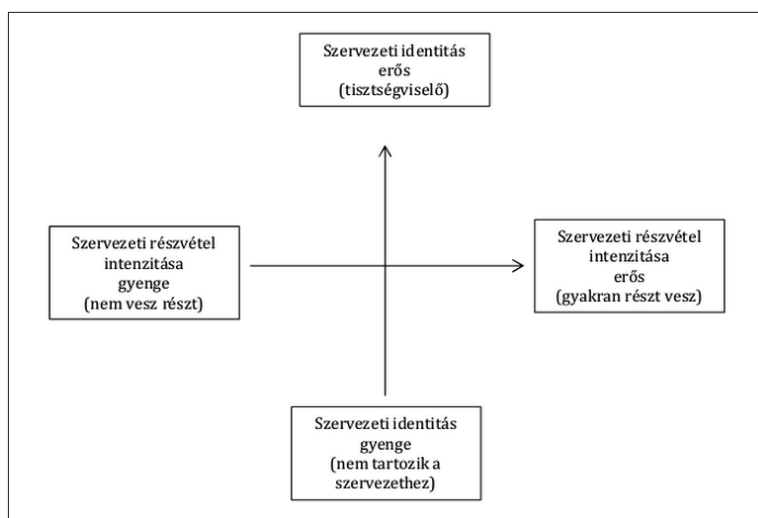
ezek az adatok rendszerint hasonló, de nem ugyanolyan kérdésekre adott válaszokból jöttek létre, még az egyazon kutatási programba tartozó, különböző időpontban lebonyolított adatfelvételek is változtattak a kérdéseken; van amikor a nemzetközi projekt magyar kérdőíve más kérdést tesz fel, mint az eredeti angol;⁸ a részvételt időnként tevékenységi területenként kérdezik, máskor csupán általánosságban. Ha pedig a kérdés megegyezik is, sok esetben eltér a kérdések kérdőívbeli kontextusa, ami szintén torzító hatású lehet.

Éppen ezért az alább bemutatott adatokat csupán óvatosan, egymást kontrollálva szabad értelmezni. Az azonos évből, vagy közvetlenül egymás utáni évekből származó adatbázisokat – egy esetet kivéve⁹ – mindig külön, és nem átlagot vagy más középértéket számolva tüntetem fel, éppen azért, hogy egymás kontrollját jelenthessék.

A szervezeti részvétel alakulása

A szervezeti részvételre vonatkozó kérdések két típusba rendezhetőek, és tulajdonképpen a szervezeti részvétel két dimenzióját ragadják meg. A két dimenziót egy egyszerű koordináta-rendszerben ábrázolhatjuk, amelynek *X* tengelyét a szervezethez való viszony (a szervezethez tartozónak vallja magát, tag, vállal tisztséget), *Y* tengelyét pedig a részvétel intenzitása adhatja. Az intenzitás mérhető az időráfordítással vagy a részvétel formáinak sokszínűségével is (pl. tag és adományoz is).

1. ábra: A szervezeti részvétel két dimenziója: szervezeti identitás és részvétel

⁸ A *European Values Study* első hullámában a következő item szerepelt: „Törvényes sztrájkhoz való csatlakozás”, míg a többi hullámban „Nem engedélyezett sztrájkhoz való csatlakozás”; az 1990. évi angol kérdőív vonatkozó kérdése a későbbiekhez hasonlóan *unofficial strike*-ot említ.

⁹ A Magyar Választáskutatási Program keretében 2005-ben készült két almintás vizsgálatot külön elemeztem, és az átlagos adatokat tüntetem fel. A táblázatokban MVP 2005 néven szerepelnek.

Az általános trendeket – a fent részletezett módszertani nehézségek miatt is – csupán óvatosan lehet megrajzolni. A *European Values Study* arra kérdezett rá, hogy a válaszadó tartozik-e valamilyen szervezethez¹⁰, míg más adatbázisok a tagságra voltak kíváncsiak. Utóbbiakon belül néhány kutatás arra is rákérdezett, hogy aktív tagként vagy tisztségviselőként vesz-e részt a szervezet munkájában a válaszadó. Természetesen az aktív tagok – és a tisztségviselők – aránya minden kérdés esetén kisebb a tagok összességénél.

1. táblázat: A szervezethez tartozók, tagok, aktív tagok és tisztségviselők aránya a 18 éven felüli népességben 1990–2010 (%)

<i>Adatbázis</i>	<i>Szervezethez tartozónak vallja magát</i>	<i>Szervezet tagja</i>	<i>Aktív tag</i>	<i>Tisztségviselő</i>
1990 (EVS II)	19,4			
1994 (PE)		8,8		
1998 (WVS)		29,5	19,5	
1998 (ISSP-vallás)				
1999 (EVS III)	14,5			
2002 (ESS I)		17		
2003 MVP		13		3,9
2004 (ISSP-ÁP)		10,4	7	
2008 (EVS IV.)	13,4			
2009 (MVP)		9		2,7

Bár az abszolút számok különbözőek, a trendek – legalábbis az utóbbi évtizedben – egyértelműnek tűnnek: a tagságra vonatkozó részvételi adatok azt valószínűsítik, hogy a '90-es években növekedhetett a szervezeti tagok aránya, ami a 2000-es években folyamatos csökkenésbe, illetve stagnálásba fordult. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk, hogy az 1998-as magas adat részben az adatbázis torzításaiból adódik: az 1998-as felvétel viszonylag kis mintán (640 fő körül) alapult, amelyben jelentősen felülreprezentáltak a felsőfokú képzésben részt vevők. Ezek között pedig minden időpontban jóval magasabb volt a szervezetekben részt vevők aránya, mint az alacsonyabb iskolai végzettségű csoportokban. Érdemes felfigyelnünk arra is, hogy a tisztségviselők aránya meglehetősen magasnak tűnik: a tagok körülbelül 30%-a viselt valamilyen tisztséget 2003-ban és 2009-ben is.

A tagságon kívüli, tényleges részvételre és annak intenzitására vonatkozóan valamivel kevesebb adat áll rendelkezésünkre. Az alábbi táblázatban újfent feltüntettem az aktív tagság adatait is, mivel ez is vonatkoztatható a tényleges részvételre.¹¹

A különböző időpontokban feltett kérdések némileg jobban különböztek egymástól, mint a tagságra vonatkozó kérdések, így az adatok nagy ingadozása minden bizonnyal ennek is köszönhető. A 2006-os és 2007-es vizsgálat külön kérdésben, míg a 2008-as és 2010-es a politikai részvételre vonatkozó kérdés egyik itemeként szerepeltette a szervezet munkájában

¹⁰ Nézze meg gondosan az önkéntes/öntevékeny szervezetek listáját, és mondja meg, hogy Ön ezek közül tartozik-e valamelyikhez, s ha igen, melyikhez?

¹¹ Sőt a 2004-es felmérésben a kérdés megfogalmazása is ezt támogatta. „Az emberek különböző csoportokhoz, szervezetekhez tartozhatnak. Minden csoport esetében mondja meg a válaszlap segítségével, hogy Ön tagja és aktív résztvevője, tagja, de nem aktív résztvevője, korábban tagja volt, de már nem az, vagy sosem volt tagja?”

való részvételre vonatkozó kérdést. Előbbi kettő esetében azonban nem csak összesített adat, hanem a részvétel gyakorisága is rendelkezésre áll. A gyakoriság szerinti bontásban látjuk, hogy a viszonylag magas összesített értékből 5–10% vesz részt legalább havi gyakorisággal, felét pedig a félévnél is ritkábban civilkedő válaszadók adták (2. táblázat).

2. táblázat: A szervezeti részvétel intenzitása 1998–2010. A felnőtt lakosság %-ában

	1998 (WVS)	2002 (ESS I)	2004 (ISSP-ÁP)	2006 (ESS III)	2007 (ISSP-szabadidő)	2008 (ESS IV)	2010 (ESS V)
Aktív tag	19,5		7				
Részt vett a rendezvényén?		14,9					
Részt vett a tevékenységében?				18,2	21,8	5,1	6,6

Hasonló, a részvétel gyakoriságára vonatkozó adat 1994-ből áll rendelkezésre (3. táblázat), de ekkor csak azoknak kellett a részvételi gyakoriságról nyilatkozniuk, akik a megelőző kérdésre azt választották, hogy tagjai valamely civil szervezetnek. A tagok több mint fele havi rendszerességnél ritkábban volt aktivizálható.

3. táblázat: A civil szervezeti részvétel gyakorisága 1994-ben, 2006-ban és 2007-ben, a felnőtt lakosság %-ában

Milyen gyakran vesz részt*	1994 (PE)	2006 (ESS III)	2007 (ISSP-szabadidő)
Hetente többször	0,2		
Legalább hetente egyszer	1	1,8	4,7
Legalább havonta egyszer	1,2	2,8	4,8
Legalább háromhavonta egyszer	3	1,7	6,3
Legalább félévente egyszer		3,0	
Ritkábban	2,5	9,3	6,1
Soha	92	81,8	78

* A három kutatás némileg eltérő időintervallumokra kérdezett rá. Ezeket a táblázatban összehasonlítható módon próbálom bemutatni.

A KSH nyilvántartása szerint 1997-ben az egyesületek még közel négy milliő (Bocz 1999), 2000-ben is 3,2 milliő (Sebestény 2005) és 2006-ban 2,6 milliő (2008) tagot tartottak nyilván. Ez jelentősen magasabb szám, mint amit a fenti, személyes megkeresésen alapuló kutatások jeleznek, még akkor is, ha a KSH adatai szerint is folyamatos a csökkenés.¹²

Az eltérés mögött több okot sejtethünk:

- a) Felfelé torzító hatása lehet az egyesületi taglétszámot minimálisan 10 főben meghatározó szabályozásnak.¹³ Mivel a KSH kormányzati szervként, hivatalként jelenik meg, az egye-

¹² Ami különösen azzal együtt érdekes, hogy 1997 óta a szervezetszám jelentősen nőtt.

¹³ Lásd az időszakban hatályos 1989. évi II. törvényt az egyesülési jogról. 3.§ (4) Elérhető: http://www.nefmi.gov.hu/letolt/elektronikus_ugyintezes/nkom_egyesulesi_jog.pdf. [Letöltve: 2012-08-24].

sületek minden bizonnyal vigyáznak arra, hogy a minimális taglétszámot megjelöljék, akkor is, ha ténylegesen nincs ennyi tagjuk.

- b) A KSH-nak nyilatkozó szervezetek, illetve a személyes megkeresésen alapuló adatfelvételek válaszadói a tagság más koncepciójában gondolkoznak. A civil szervezetek érdekei azt diktálják, hogy minél több tagot tudjanak formálisan a kereteik között, ugyanakkor az irányítás, döntéshozatal sokszor nem kívánja meg e tagok tényleges részvételét. Sok esetben arról is szó lehet – főként kulturális, sport- és szakmai szervezeteknél –, hogy olyanokat is nyilvántartottak tagként, akik magukra nem tagként, hanem egy szolgáltatás igénybevevőjeként gondoltak. Az ilyen – sok esetben tömeges tagsággal rendelkező – egyesületeket hívja Putnam (1995) harmadrendű (*tertiary*) egyesületeknek, amelyekben a tagoknak nincs más dolguk, mint tagdíjat fizetni és hírlevelet olvasni. Ráadásul a fent bemutatott lakossági felmérések a tagságra, szervezeti hovatartozásra vonatkozó kérdéseket politikai vagy mozgalmi kontextusban teszik fel, ami nyilvánvalóan egy szűkebb – közéletibb – civil definíciót hívhat elő a válaszadókból.

Az egyesületek és alapítványok száma

Külön indikátorként szerepel ugyan, mégis inkább a szervezeti részvételhez kívánczik az egyesületek és alapítványok számának rövid bemutatása. A szervezetek száma 1990–1999 között jelentősen megnőtt. 1993-ban még 30 000, 1999-ben már majdnem 41 000, 2010-ben pedig kis híján 57 000 működő egyesület és alapítvány volt a KSH adatai szerint (Tájékoztatási adatbázis, nonprofit 2006). Bár mindvégig egyesületeket találunk nagyobb számban, az első évtizedben az alapítványok száma gyorsabban növekedett: míg 1996-ban még 1,5-szer annyi egyesület volt, mint alapítvány, addig 2000-ben már csak 20%-kal több egyesületet találunk. Az egyesületek száma a '90-es évtizedben 1997-ig (22 788-ról 28 762-re), míg az alapítványoké 1999-ig növekedett folyamatosan (11 884-ről 18 653-ra). 2003–2005¹⁴ között a két szervezettípus egymáshoz viszonyított aránya stabilizálódni látszott (1,3-szoros arány körül), ugyanakkor 2005 óta az egyesületek arányának – és számának – növekedését figyelhetjük meg: 2010-ben már 1,6-szor annyi működő egyesületet tartott nyilván a KSH, mint alapítványt.

A szervezetek bevételei abszolút értékben emelkedtek ugyan, de 1993-as áron számolva 2006-ig stagnálás mutatkozott. Így az egy szervezetre jutó erőforrások is csökkentek a kezdeti időszakhoz képest, majd stagnáló tendenciát mutattak (2. ábra).

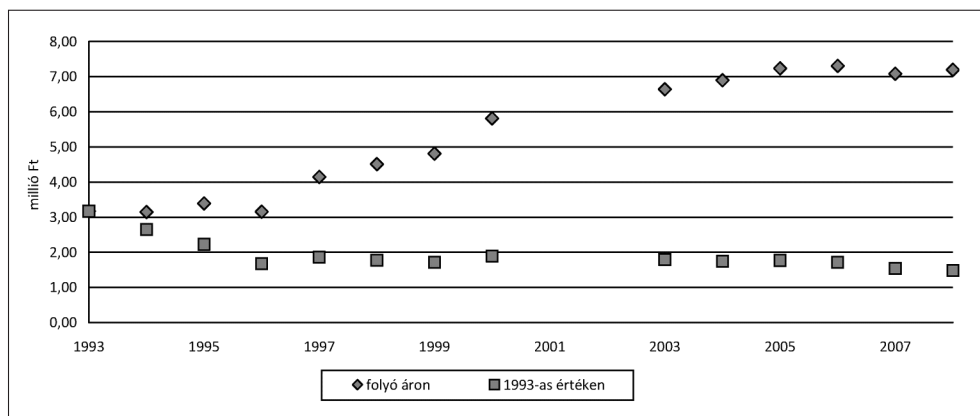
Összességében tehát mind az anyagi, mind az emberi erőforrások (tagok száma) csökkennek, miközben formálisan növekszik a szervezetek mennyisége. Ez egy egyenlőtlen bevételi eloszlással társul, a szervezetek legnagyobb része alacsony bevételekkel rendelkezik. 2006-ban az alapítványok 4, az egyesületek 8%-a, míg 2008-ban előbbiek 5, utóbbiak 7%-a jelezte, hogy az előző évben semmilyen pénzmozgás nem kísérte tevékenységét.¹⁵ A nonprofit szervezetek mintegy 40%-a tartozott az 500 ezer, összesen 80%-a az 5 millió Ft alatti bevételű szervezetekhez. Ezek jelentős része az egyesületek és magánalapítványok közül kerülhet ki (Nonprofit szervezetek Magyarországon 2006). A bevételek növekedése, csökkenése meg-

¹⁴ A nonprofit statisztika adatai 2003-ig egyesületeket, majd a Tájékoztatási adatbázis egyesületeket és egyéb társadalmi szervezeteket tüntet fel.

¹⁵ Persze ez alól a működtetés minimális költségei kivételt jelenthetnek (a könyvelő, a számlavezetés díja stb.).

lehetősen differenciált tevékenységtípus és szervezeti forma szerint. A jogvédelem, vallás és nemzetközi kapcsolatok területén működő szervezetek bevételei csökkentek nominálértéken is a 2007–2008-as időszakban (Nonprofit szervezetek Magyarországon 2008).

2. ábra: Egyesületek és alapítványok egy szervezetre jutó éves bevételének átlaga folyó és 1993-as áron, 1993–2008 M Ft

Forrás: Saját számítás a KSH Tájékoztatási Adatbázisának és a Nonprofit szervezetek Magyarországon 2008 (2010) adatai alapján, az utóbbi 38. oldalán található táblázat szorzóival.

Önkéntesség

Az önkéntességet a magyar kutatások (ld. Vajda–Kuti 2000, Czike–Kuti 2006, Czike–Bartal 2005, Bartal 2009) a társadalom számára ingyen és önként végzett hasznos munkával vagy tevékenységekkel azonosítják. A hasznosságot rendszerint nem határozzák meg pontosabban: Czike–Bartal (2005) azt is megengedhetőnek véli, hogy az önkéntes tevékenységek körébe a kisebb javadalmazással járó munkavégzést is beszámítsuk. A kutatásokban az önkéntesség definíciója annak rendszerességére és célcsoportjára vonatkozóan is eltér, ennek megfelelően azok célcsoportja is változhat (4. táblázat).

Bartal (2009) elemzésével összhangban úgy tűnik, hogy az eredményekben a jelentős eltéréseket elsősorban az önkéntes munka célcsoportjának meghatározása okozza: A *European Values Study* és a KSH a szervezetek számára végzett önkéntes munkára kérdez rá, előbbi a kérdőív kitöltésének pillanatában, utóbbi az elmúlt naptári évre vonatkoztatva (az előbbi természetesen a személyeket, míg utóbbi a szervezeteket kérdezi). A kettő közül a KSH definíciója a szűkebb, amennyiben a rendszeresen dolgozó önkéntesek számát kérdezi meg. Az 1993-ban, illetve 2004-ben végzett lakossági felmérések „*önkéntes munkának a rokonsági és baráti körbe nem tartozó személyeknek és szervezeteknek nyújtott ingyenes segítséget*” (Czakó et al. 1995:7) tekintették, ezek dolgoztak tehát a legtágabb definíciós kerettel. Czike Klára és Kuti Éva ehhez hasonló definíciót alkalmaznak, amely kiegészül a társadalmi integrációra utaló elemmel: „*Az önkéntességet e tanulmánykötetben olyan önkéntesen végzett tevékenységként írjuk le, amelyért végzője nem fogad el anyagi ellenszolgáltatást, és amelyet*

önmaga és családja esetleges hasznán túl elsősorban más személyek, társadalmi csoportok, a közösség épülése érdekében végez” (2006:13.).

4. táblázat: A hazai önkéntesvizsgálatok jellemzői az 1990-es évektől

	1995-től Központi Statistikai Hivatal	1993 Czakó et al.	2004 Czike és Kuti	2008 EVS
Az önkéntesség értelmezése	Legszűkebb	Tág	Legtágabb	Köztes
Minta	Csak a jogi formával rendelkező szervezetek önbevallása alapján	Magánszemélyeknek és szervezeteknek önkéntes munkát végző 18 éven felüli népesség – véletlenszerű megkérdezés alapján	Magánszemélyeknek és szervezeteknek önkéntes munkát végző 14 éven felüli népesség – véletlenszerű megkérdezés alapján	Jogi és nem jogi formával rendelkező szervezeteknek önkéntes munkát végző 18 éven felüli népesség – reprezentatív megkérdezés alapján
Önkéntesek száma	472 353 fő (2007) A népesség 5%-a	1 276 778 fő A felnőtt népesség 17%-a	3 474 731 fő A 14 éven felüli népesség 40%-a	901 545 fő A felnőtt népesség 11%-a

Forrás: Bartal 2009:8

Elsősorban tehát a definíciós különbségeknek tudható be, hogy míg a KSH és az EVS adatai stagnálást mutatnak a civil szervezetek számára végzett önkéntes munka mértékét illetően, addig az 1993-as és 2004-es adatfelvétel komparatív elemzéséből az önkéntesség (és jótékonykodás) mértékének növekedése tetszik ki.

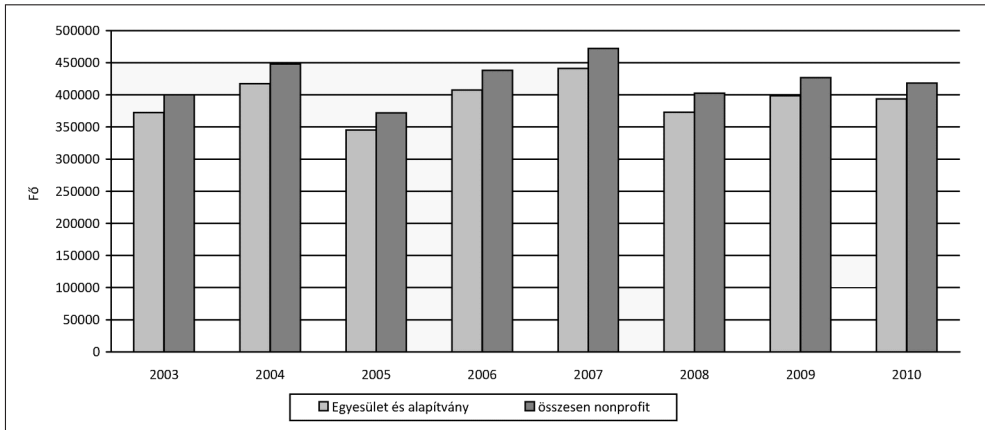
Az EVS felmérések során 1990-ben 10,9, 1999-ben 10,6, 2008-ban pedig 10% nyilatkozott úgy, hogy valamilyen civil szervezet számára önkéntes munkát végez. Emellett 1998-ban az ISSP vallással foglalkozó vizsgálata kérdezett még rá az önkéntes munkára. A vallásos és politikai szervezeteket nem számítva, a megkérdezettek 19,8%-a nyilatkozott úgy, hogy az elmúlt 12 hónapban végzett önkéntes munkát. Ez azonban még mindig jelentősen elmarad a 1993-as és 2004-es adatoktól.

A KSH 1995 óta foglalkozik a szervezett önkéntesség mérésével a Nonprofit Statisztika részeként, s ebben az évben körülbelül 400 ezer önkéntest regisztráltak. 2003-tól kezdődően (3. ábra) az egyesületeknek és alapítványoknak önkéntes munkát végzők száma körülbelül 350 és 440 ezer fő között mozog, tehát a felnőtt lakosság 4–5%-át teszi ki.

Czike és Kuti ezzel szemben azt írja, hogy 1993 és 2004 között növekedett az önkéntes munkát végzők száma, és sokszínűbbé vált az önkéntesség terepe is (2006:18).

Czike Klára és szerzőtársai (Czike–Kuti 2006, Czike–Bartal 2005) megkülönböztetik a formális (szervezetekhez köthető) és informális (nem szervezett) önkéntességet. A KSH- és EVS-adatoktól való eltérést véleményük szerint az okozza, hogy az előbbieket nem kíváncsiak a – többszörösen kiterjedtebb – informális önkéntes tevékenységre. A két időpontban végzett lakossági adatgyűjtés szerint 1993-ban a lakosság 30, míg 2004-ben már körülbelül 40%-a vett részt önkéntes tevékenységben.

3. ábra: A nonprofit szektorban önkéntesen dolgozók száma, 2003–2010

Forrás: KSH Tájékoztatási Adatbázis

Czike Klára megkülönbözteti a hagyományos és az új típusú önkéntességet: a hagyományos típusú önkéntesek jellemzően 35 fölötti nők, akik a különböző ruha- és segélyosztásokban, vagy más jótékony, illetve szociális programokban vesznek részt. Ez a tevékenység számukra az erkölcs és a vallás diktálta értékekhez és a közösséghez tartozáshoz kapcsolódik. Az új típusú önkéntesek fiatalabbak, számukra fontosabbak a tudás alapú társadalom értékei, a tapasztalatszerzés, kihívások, a szabadidő hasznos eltöltése és új barátok szerzése (Czike–Kuti 2006, Czike–Bartal 2005).

Az eltérések mögött két további okot sejtethetünk. Az egyik a rendszeresség kérdése. Az összesített részvételi arányok 1993-ban és 2005-ben sem voltak tekintettel arra, hogy valaki milyen gyakran végez önkéntes tevékenységet (a kérdések az elmúlt évre vonatkoztak).

Másrészt a formális, szervezetek számára végzett önkéntes tevékenységek között szerepel a pártok, egyházak, egyházi szervezetek számára végzett önkéntes tevékenység is. A 2004-es adatfelvétel szerint 900 ezren végeznek szervezetek számára önkéntes tevékenységet (Czike–Kuti 2006). Az eltérést az egyházi szervezetek számára önkénteskedők magyarázhatják: az EVS három hullámában az egyházak, illetve vallási szervezetek számára önkéntes tevékenységet végzők aránya 2,2 és 5,4% között mozgott.

Az informális önkéntes tevékenységek kedvezményezettjei is igen tág spektrumon kerültek meghatározásra. A megkérdezettek elsősorban a lakóhelyüket, településüket (27%), magánszemélyeket (19,8%), állami intézményeket (8,4%), a valakiről való gondoskodást, adománygyűjtést (7,7 és 5,9%) jelölték meg az önkéntesmunka céljaként, címzettjeként. Ezután következtek az egyházak (4,7%). Legkisebb mértékben a kuratóriumi tagságot, adminisztráció végzését és a pártoknak végzett önkéntesmunkát jelölték meg (Czike–Kuti 2006:35).

A felsorolt tevékenységek, kedvezményezettek egy része kétségkívül az önkéntesség körébe tartozik, más részéről azonban nehezen tudjuk eldönteni, hogy valóban erről van-e szó. Ilyen a pártok, állami intézmények, egyház számára végzett segítő tevékenység. Nem tudjuk pontosan, hogy a lakóhelyen végzett segítség vagy a valaki helyett elintézt hivatalos ügyek, illetve akár a nonprofit szervezet számára végzett adminisztrációs vagy könyvelési

tevékenység a modern (19–20. századi) önkéntesség, vagy a tradicionális társadalmakra jellemző informális segítő hálózatok produktumai e. Sokszor a reciprocitás hálózatai, a kaláka ugyanolyan kényszerítő erővel bírnak, mint a fizetett munka kényszere, az ajándékozás és kölcsönös segítség hálózatai nemcsak a rokoni, de települési szinten is stabil rendszereket tarthatnak fenn.¹⁶ Ezek a tevékenységek formálisan hasonlóak az önkéntes tevékenységekhez, még a mögöttes motiváció is megegyezhet, társadalmi hatásuk, integrációs következményeik mégis egészen mások lehetnek: az egymástól távol eső társadalmi csoportok összekapcsolása helyett és a részvételre való szocializáció ellenében a zárt hálózatok fenntartását, az összetartó társadalmi tőke megerősödését eredményezhetik. A kutatásokból nem derül ki pontosan az önkéntes tevékenység kontextusa, a kérdőívek pedig sokszor a normatív, elvárt válaszokat hívják elő. Könnyen előfordulhat tehát, hogy a „civil” és az „önkéntes” terminus használata időnként eltérő jellegű, eltérő hatású jelenségek összemosását eredményezi.

A részvétel intenzitása

A szervezeti részvétel intenzitásának indikátorait – a *European Values Study*, az 1998-as WVS 1998-as hulláma, a 2002-es ESS, illetve a választáskutatási program 2003-as és 2009-es felvételei alapján – a tekintetben nézhetjük meg, hogy

- a) a megkérdezettek átlagosan hányféle szervezetben, területen vettek részt; és hogy
- b) mekkora a több szervezetben is részt vevők aránya.

Ahogy az 5. táblázat mutatja, csak az 1998-as felvételben látunk a többszörös részvétel tekintetében kiugró adatokat, azonban annak átlaga, hogy egy válaszadó hány szervezetben vesz részt tagként, ebben az évben is hasonló a többi év eredményéhez.

5. táblázat: A szervezeti tagság és önkéntesség intenzitása az átlagos szervezetszám és a több szervezetben részt vevők arányán (%) keresztül

	1990 (EVS II)	1998 (WVS)	1999 (EVS III)	2003 (MVP)	2008 (EVS IV)	2009 (MVP)
Átlagosan hány szervezetben	0,27	0,25	0,22	0,18	0,18	0,17
Több szervezetben is tevékenykedők aránya	4,9%	10,5%	3,7%	3,3%	3,5%	2,9
Átlagosan hány szervezetben önkéntes	0,18		0,15		0,12	
Több területen/szervezetben is önkénteskedők aránya	2,3%		3,6%		2%	

¹⁶ Például a kaláka értelmezhető egy meglehetősen stabil munkaszervezetként is, amelyet a mögötte meghúzó-dó hálózat működtet, időszakosan, vagy részlegesen is (Sik 1988). Ugyanígy megbújhatnak az önkéntesség adatai mögött a Czakó Ágnes és Sik Endre (1987) által megszemélyesített szervezetközi csereügyleteknek nevezett tranzakciók, vagy az ezekhez szükséges hálózat ápolásának aktuálisai is.

A korábbi szervezeti részvételre vonatkozó adatokhoz hasonlóan itt is csökkenő tendenciával szembesülünk, mind a többszörös részvétel, mind az átlagos szervezetszám tekintetében. Azaz 1990 óta egyre kevesebb szervezetben/területen jellemző a civil részvétel.

Szerkezeti változások és stabilitás

Bár több adatbázisban is rákérdeztek különböző tevékenységi területeken működő szervezetekre, az esetek nagy részében ezek, mind megfogalmazásukban, mind a nevesített területek számában, eltérnek egymástól. A teljes időszakon átívelő *European Values Study* azonban egységes szerkezetben kérdezett rá az egyes tevékenységi területekre, így elsősorban ezt használjuk a szerkezeti változások detektálására (6. táblázat).

Mivel az egyes területeken a részvétel mértéke a néhány százalékot sem haladja meg, és az egyes „helyezések” között több esetben csupán néhány tized százalékponti különbség van, érdemes a nagy változásokat és a stabil szereplőket keresnünk.

Ilyen stabil terület a sport és az aktív pihenés területe, amely mindvégig – mind a szervezethez tartozás, mind az önkéntesség területén – a rangsor elején található. Stabil a lista vége is: az utolsó helyeken minden esetben a nő- és békemozgalmak, valamint a harmadik világ támogatásával és az emberi jogok kérdésével foglalkozó szervezetek szerepelnek.

Nagy változás következett be az egészségvédelem területén: a '90-es évek elején még népszerű terület elsősorban az önkéntesség tekintetében veszített sokat pozíciójából. Talán ezzel függ össze a szociális gondoskodás területének térvesztése is.

A szakmai szervezetek a tagságuk tekintetében annak ellenére az első három között szerepelnek, hogy elvesztették korábbi tagjaik felét. A szakmai szervezeteknek azonban elsősorban tagjaik vannak, önkéntességre kevésbé motiválnak.

Az oktatási-kulturális szervezetek elsősorban önkéntességben bizonyulnak erősebbnek a többi területen működő szervezetnél, és az utóbbi tíz évben a tagság arányában is a rangsor élére kerültek.

A „más csoportok”, azaz a megnevezett területeken kívül működő szervezetekben tevékenykedők aránya nem sokat változott, de az általános csökkenés közepette ez a kategória a rangsorban emelkedett, ami azt jelzi, hogy a felsorolt tevékenységi területeken kívül más területek vizsgálatba való bevonása is indokolt lenne.

Más adatbázisok – a 2002-es ESS-vizsgálat, a 2003-as és 2009-es választáskutatási adatbázisok és az önkéntesség-kutatások – is alátámasztják a sport, kultúra, rekreációs tevékenységek kiemelt szerepét. A szervezetek tevékenység szerinti megoszlása pedig a fenti részvételi adatokhoz hasonlít: az alapítványok jelentős része az oktatási, kulturális, egészségügyi, szociális területen tevékenykedik, valamint jelentős a vallási intézményekhez kötődő szervezetek aránya (Bocz 2009). A különböző szociális, oktatási stb. intézmények hoztak létre alapítványokat a célból, hogy pótlólagos forrásokhoz jussanak. 2006-ban az egyesületek 81%-a hét fő tevékenységi területet jelölt meg: a szabadidő, kultúra, sport, jog és környezetvédelem mellett az önkéntes tűzoltó és polgárőr-egyesületek fordultak elő legnagyobb számban. Elmondható tehát, hogy a lakossági részvételi adatok és a klasszikus civil szervezetek tevékenység-megoszlása körülbelül hasonló szerkezetet mutat, és az átalakulások is követik egymást.

6. táblázat: A tagság és önkéntesség szerkezeti változásai 1990–2008 között az *European Values Study* három hulláma alapján (a tagok és önkéntesek arányának rangsorai)

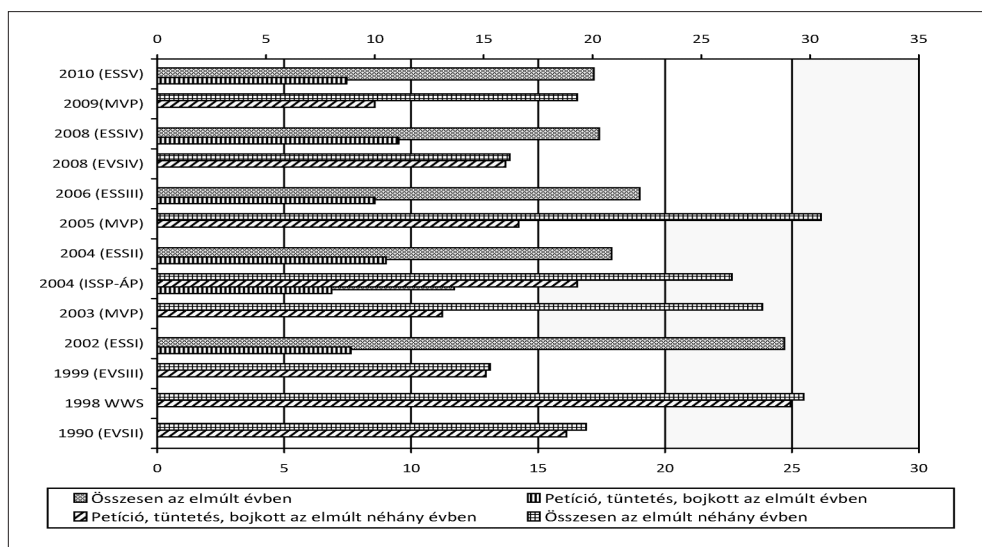
	Tagság/tartozás			Önkéntesség		
	1990 (EVS II)	1999 (EVS III)	2008 (EVS IV)	1990 (EVS II)	1999 (EVS III)	2008 (EVS IV)
Szakmai szervezet	1	2	3	4	4	5
Sport vagy aktív pihenés	2	1	1	3	2	1
Egészségvédelemmel foglalkozó önkéntes szervezetek	3	5	4	1	7	5
Szociális gondozó szolgálat idős, hátrányos helyzetű vagy elesett emberek támogatására	4	6	7	3	3	6
Környezetvédelem, az élővilág megőrzése, állatvédelem	5	7	6	4	5	6
Oktatási, művészeti, zenei vagy kulturális tevékenység	5	3	2	2	1	2
Ifjúsági munka (mint ifjúsági egyesület, cserkészlet, klub stb.)	6	9	5	6	8	4
Más csoportok	6	4	3	7	5	3
Helyi közösségi tevékenység a szegénység, a foglalkoztatás, a lakásügy és a faji egyenlőség megoldása érdekében	7	8	6	5	6	5
Női csoportok, nőmozgalom	8	10	8	8	10	6
Békemozgalom	9	10	9	10	9	7
A harmadik világ támogatása és az emberi jogok kérdése	10	10	9	9	10	8

Akciószerű részvétel

A szervezeti részvétel mellett a participáció akciószerű *ad hoc* formáit vizsgáljuk meg, amelyeket akciószerű részvételnek neveztem el. Az akciószerű részvétel mérésével a szervezeti részvételnél is nagyobb nehézségekkel kell szembenéznünk. Három részvételi típust szinte minden kutatás megkérdezett, így elvileg 13 időpontban tudjuk vizsgálni a törvényes tüntetésen, demonstráción, bizonyos termékek bojkottjában vagy petíciók, aláírásgyűjtések aláírásában részt vevők arányát; a képet azonban rontja, hogy a kutatások egy része az elmúlt 12 hónapra, míg mások az elmúlt néhány évre vonatkozóan tették fel a kérdést, míg az EVS-nél egyáltalán nincs időintervallum a kérdésben (4. ábra).

Amennyiben a hosszabb időintervallumokra kérdezzük rá, az természetszerűleg megnöveli a részvételi arányokat, amint ez jól látszik a 2004-es állampolgárságra vonatkozó ISSP-vizsgálatban is, ahol egymás mellett szerepel az elmúlt évre és a korábbi időszakra vonatkozó kérdés. A válaszolók 8%-a az elmúlt 12 hónapban, míg 19,3%-uk a kérdezést megelőző évben és korábban vett részt a három részvételi forma valamelyikében.

4. ábra: Tüntetésben, bojkottban, petícióban, illetve az összes mért akciószerű participációs formában való részvétel az elmúlt évben és az elmúlt néhány évben (a 18 év feletti népesség %-ában)

Az 1998-as évre vonatkozó WWS kiugró adatai mögött az adatbázis már korábban jelzett torzító hatásai rejtőznek. Ettől eltekintve a stagnálás jellemző, pontosabban, az első évtizedbeli csökkenő tendenciát – a 2000-es évek közepének növekedése után – egy újabb csökkenő tendencia váltotta fel.

Kihagyva a politikai szervezetben vagy politikai mozgalomban való részvételre, illetve a kampányjelvények viselésére vonatkozó kérdéseket, arra találunk adatokat, hogy a válaszadó:

- kapcsolatba lépett-e politikussal vagy önkormányzati képviselővel?
- részt vett-e nem engedélyezett tiltakozó megmozduláson?
- részt vett-e törvényes sztrájkban?
- részt vett-e nem engedélyezett sztrájkban?
- részt vett-e bojkottban?
- elvi okokból vásárolt-e bizonyos termékeket?
- részt vett-e épület vagy gyár elfoglalásában?
- írt-e újságcikket vagy hozzászólást?
- telefonos rádióműsorba betelefonált-e?
- szavazott-e SMS-ben?
- adományozott-e pénzt politikai vagy társadalmi jellegű tevékenységhez?
- véleményt nyilvánított-e internetes politikai fórumokon, hírszobákon keresztül?

A 4. ábrán azt is láthatjuk, milyen kép rajzolódik ki, amennyiben a kutatásokban feltett összes vonatkozó kérdésre adott válaszok figyelembevételével létrehozzuk és összehasonlítjuk a részvétel összesített mutatóját.

Úgy tűnik, hogy a mért adat erősen függ a kérdésekben szerepeltetett szituációk számától, de az ábrán azt is látjuk, hogy a 2009-es kutatás még így is jelentős csökkenést regisztrált 2003-hoz és 2005-höz képest.

A különböző részvételi, érdekérvényesítési formák közül leggyakrabban rendszerint a petíció aláírását és az önkormányzati képviselővel, politikussal való kapcsolatteremtést választják. (6–7. táblázat)¹⁷ Ezen adat jól reprezentálja a kapcsolatokon alapuló érdekérvényesítés mechanizmusait, amelyek nem feltétlenül felelnek meg a nyilvánosságra épülő, együttműködésen alapuló civil logikának. Ugyanakkor, míg ez utóbbi arányaiban stabilitást mutat, addig a petíciók aláíróinak aránya a '90-es évekhez képest inkább csökkenni látszik. Demonstráción hosszabb távon 4–5, az elmúlt évre vonatkozóan 1,5–4,5% vett részt. Meglepően magas a bojkottban részt vevő állampolgárok aránya – legalábbis, a tágabb időintervallumot vizsgálva, a '90-es évekhez képest növekedést mutat. Hasonlóan magas arányú, 7–11% közötti az elvi okokból bizonyos árucikkeket vásárlók aránya.

6. táblázat: Az akciószerű részvétel formáinak alakulása 1990–2009 között a felnőtt népesség %-ában, tágabb időintervallum

<i>Az elmúlt néhány évben/korábban</i>	<i>1990 (EVS II.)</i>	<i>1998 (WVS)</i>	<i>1999 (EVS III.)</i>	<i>2003 (MVP)</i>	<i>2004 (ISSP-ÁP)</i>	<i>2008 (EVS IV.)</i>	<i>2009 (MVP)</i>
Kapcsolatba lépett politikussal, kormányzati vagy önkormányzati képviselővel				14,9	6,2		15,1
Aláírt petíciót	18	25,2	14,7	8,3	16,1	15	10,4
Részt vett törvényes demonstráción	4,4	9,2	4,5	4,2	5,5	4	4,6
Részt vett nem engedélyezett tiltakozó megmozduláson				0,9			1,3
Részt vett nem engedélyezett sztrájkban		1,7	0,8			0,4	
Részt vett bojkottban	2,2	3,2	2,8	6,3	5,2	2	7,5
Elvi okból vásárolt bizonyos árucikkeket				7,4			9
Épület, gyár elfoglalása	0,1	0,2	0,6			0,3	

¹⁷ A táblázatban csak azokat a részvételi formákat tüntettem fel, amelyek esetében legalább 2 adat rendelkezésre állt.

<i>Az elmúlt néhány évben/korábban</i>	<i>1990 (EVS II.)</i>	<i>1998 (WVS)</i>	<i>1999 (EVS III.)</i>	<i>2003 (MVP)</i>	<i>2004 (ISSP-ÁP)</i>	<i>2008 (EVS IV.)</i>	<i>2009 (MVP)</i>
Újságcikket vagy hozzászólást írt				1,8	2		1,9
Telefonos rádióműsorba betelefonált				3,3			2,5

7. táblázat: Az akciószerű részvétel formáinak alakulása 1990 és 2010 között, a felnőtt népesség %-ában, szűkebb időintervallum

<i>Az elmúlt évben</i>	<i>2002 (ESS I)</i>	<i>2004 (ISSP-ÁP)</i>	<i>2004 (ESS II)</i>	<i>2005 (MVP)</i>	<i>2006 (ESS III)</i>	<i>2008 (ESS IV)</i>	<i>2010 (ESS V)</i>
Kapcsolatba lépett politikussal, kormányzati vagy önkormányzati képviselővel	15,3	2,2	9,8	14,2	13,5	8,7	12,1
Aláírt petíciót	4,2	6,6	6,6	10,4	5,6	7	2,9
Részt vett törvényes demonstráción	3,8	1,5	1,7	4,45	3,8	1,5	2,8
Részt vett nem nekedélyezett tiltakozó megmozduláson	0,8			0,75			
Részt vett bojkottban	5	2,7	5,4	7,5	4,6	6	6,2
Elvi okból vásárolt bizonyos árucikkeket	10,4			7,75			
Újságcikket, vagy hozzászólást írt		1,9		1,3			

Összességében az a kép rajzolódik ki, hogy a kisebb energiabefektetéssel járó (petíció aláírása, SMS-ben való szavazás) vagy az egyéni, konkrét időponthoz és helyhez kevésbé kötött (bojkott, bizonyos árucikkek vásárlása, politikussal, önkormányzati képviselővel kapcsolatba lép) formák bizonyultak elterjedtebbnek. Különösebb szerkezeti változást nem tapasztalhatunk, legfeljebb a petíciókban, tüntetéseken részt vevők arányának kismértékű csökkenése detektálható.

Adományozás és a személyi jövedelemadó 1%-a

Csupán két, kifejezetten az adományozást és jótékonykodást célzó lakossági felmérés készült, 1993-ban és 2004-ben (a fentebb már idézett önkéntességgel is foglalkozó vizsgálatok). Ezek az önkéntességhez hasonlóan tágan értelmezik az adományozás, jótékonykodás fogalmát is: „*azokat a magánszemélyeket tekintettük adományozóknak, akik rokonságon és szűkebb baráti körükön kívül eső személyeket, alapítványokat, egyesületeket, egyházakat,*

állami intézményeket természetbeni (használt ruha, élelem, könyv, játék stb.) vagy pénzadományokkal támogattak” (Czike–Kuti 2006:78).

A két kutatás eredményeit összegző kötetben Kuti Éva (Czike–Kuti 2006) a KSH adataira támaszkodva állapítja meg, hogy a nonprofit szektorba érkezett lakossági adományok száma az ötszörösére nőtt a két vizsgálat között eltelt időszakban, így azt is feltételezi, hogy nőtt az adományozók száma is. Az adományozás különböző formái véleménye szerint nem versenyeznek egymással – azaz a koldusnak adott pénz nem váltja ki a civil szervezetnek juttatott adományt.

A kutatás szerint a nem adományozók száma 1993 és 2004 között jelentősen lecsökkent (42,3%-ról 25,7%-ra); jelentősebb a pénzben és természetben is adományt nyújtó állampolgárok aránya, mint a csak egyik vagy csak másik formát alkalmazóké, s az adományozás rendszeressége is növekedett valamelyest, bár az adományozók fele 2004-ben is alkalmilag adakozott.

Kuti a pénzbeni adományok gyűjtésének 3 formáját különíti el:

Közvetlen kérések, gyűjtőakciók: Ezen a módon 2004-ben majdnem 13 milliárd forintot sikerült összegyűjteni a lakossági felmérés adatai alapján történő becslés szerint. Ebben a típusban a templomi perselybe történő kis összegű adománytétel jelentette a leggyakoribb adakozási formát (30,6%), ezt követi a koldusoknak történő adakozás (27,5%). A fennmaradó részt a nyilvános helyen perselybe (17,5%), adományvonalon keresztül (14,4%) vagy SMS-küldéssel történő adakozással gyűjtötték (4,7%). 1993 óta a koldusoknak való adakozás növekedett leginkább (mintegy duplájára nőtt az így adakozók száma). A templomi és nyilvános helyen történő gyűjtés 3,5, illetve 5,3%-kal növekedett.

Jótekonysági vásárok: Leggyakoribb formái 2004-ben a képeslap (25,8%), illetve hajléktalanújság vásárlása (16%).

A szervezeteknek nyújtott pénzadományok: 2004-ben a pénzben nyújtott adományok tetemes hányada (38,2%) – a felnőtt lakosság 13,3%-ától – az egyház és az egyházi szervezetek felé érkezett. Második helyen az egészségügyi és szociális ellátás szerepelt, ahova a megkérdezettek 8,4%-a az adományok 31,3%-át adta. A többi terület¹⁸ osztozik tehát az adományok kevesebb mint 40%-án. 1993-ban – az egyházi területet leszámítva – az adományok fele érkezett az oktatás, kutatás és kultúra szervezeteihez, míg 2004-ben az egészségügy kapta az adományok 51%-át.

A három fenti adományszervezési forma közül a közvetlen, személyes gyűjtés mobilizálta leginkább a felnőtt lakosságot, annak 54,6%-ának mozgósításával. Ennél jóval kisebb mértékben vettek részt jótekonysági vásárokon és támogattak pénzben szervezeteket (39% és 21,4%) Ugyanakkor a szervezetekhez érkező adományok tették ki a pénzadományok majdnem felét (47,6%).

Természetbeni adományt a felnőtt lakosság mintegy fele (48%) nyújtott 2004-ben, elsősorban az egészségügyi és szociális területen (a lakosság 10,7%-a), és csak ezt követi az egyházi, vallási tevékenységhez kapcsolódó adakozás.

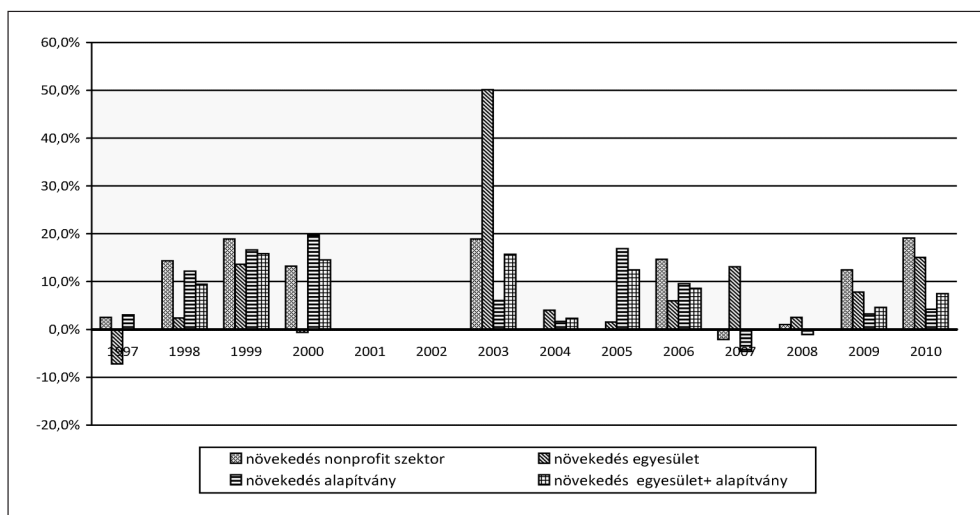
A KSH adatai szerint a nonprofit szektor szervezetei számára adott magánadományok értéke az 1996 és 2010 közötti időszakban több mint háromszorosára növekedett, körülbelül 50 milliárd forintról több mint 160 milliárd forintra, a kifejezetten az egyesületekhez és alapítványokhoz beérkező adományok értéke pedig több mint a duplájára (46 milliárdról majdnem 110 milliárdra). Ugyanakkor a 2000-es évekig az egyesületek támogatása nem igazán

¹⁸ Oktatás, kultúra, sport, pihenés, szabadidő, határon túli magyarok támogatása, környezet- és állatvédelem, politikai tevékenység, település- és gazdaságfejlesztés, közbiztonság védelme és polgárvédelem, állampolgári jogok, kisebbségek védelme, szakmai, gazdasági érdekképviselet, nemzetközi kapcsolatok.

nőtt, 13-14 milliárd forint körül mozgott. 2003-ra 22 milliárd forintra ugrott, majd 2006-ban indult növekedésnek, hogy 2010-re elérje a 35 milliárdos értéket. Ezzel szemben az alapítványoknak jutott pénzádományok a '90-es évek közepe óta emelkednek a 2006–2008 közötti időszak kivételével, és így az 1996-os 3,2 milliárd forintról 73 milliárdra nőttek. A 2006-os visszaesés után a magánadományok összege 2010-ben érte el újra a 2006-os szintet.

A növekedés mértékét (5. ábra) vizsgálva pontosabb képet kaphatunk a magántámogatások alakulásának üteméről. Az egyesületeké 1997-ben és 2000-ben, az alapítványoké 2007–2008-ban csökkent az előző évhez képest. Az eltérő szervezetszoptoknak címzett támogatások eltérő mértékben és trend szerint növekedtek, az egyesületeknél mintha egy hároméves ciklus rajzolódna ki: A növekedés üteme fokozódik, majd a negyedik évben visszaesés következik be. A 2003-as növekedés kiugró mértéke elsősorban annak köszönhető, hogy a 2003-as bevételeket a 2000-es adatokhoz tudjuk viszonyítani. Az alapítványok támogatása a '90-es években végig növekedett, azután azonban a növekedési ütem ingadozóvá vált, néhol csökkenést tapasztalunk, míg a teljes nonprofit szektorba érkező magántámogatások növekedési üteme ingadozó ugyan, de sokkal kisebb mértékben, az egyetlen nagy visszaesést a 2007–8-as évek jelentik. Ezt követően a növekedés üteme évente megduplázódott. Ez azonban 2009-ig inkább egy utolérő szakasznak tűnik. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy az ábrán a folyó áron számolt érték növekedési rátáit látjuk. Ezt figyelembe véve, a növekedés összességében infláció körülínek látszik, azaz az lehet a gyanúnk, hogy reálértéken egyelőre nem növekednek a magántámogatásból származó bevételek.

5. ábra: A nonprofit szektorba érkező magántámogatások növekedésének mértéke az előző évi bevétel %-ban 1996 és 2010 között évenként

Forrás: Saját számítás a KSH STADAT-ban¹⁹ és Bocz János dolgozatában (2009:295) közzétett adatok alapján.

¹⁹ A nonprofit szervezetek száma és bevétele szervezeti forma szerint 2005–2010. Elérhető: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qpg005a.html. [Letöltve: 2012-08-15].

A személyi jövedelemadó 1%-áról való rendelkezés

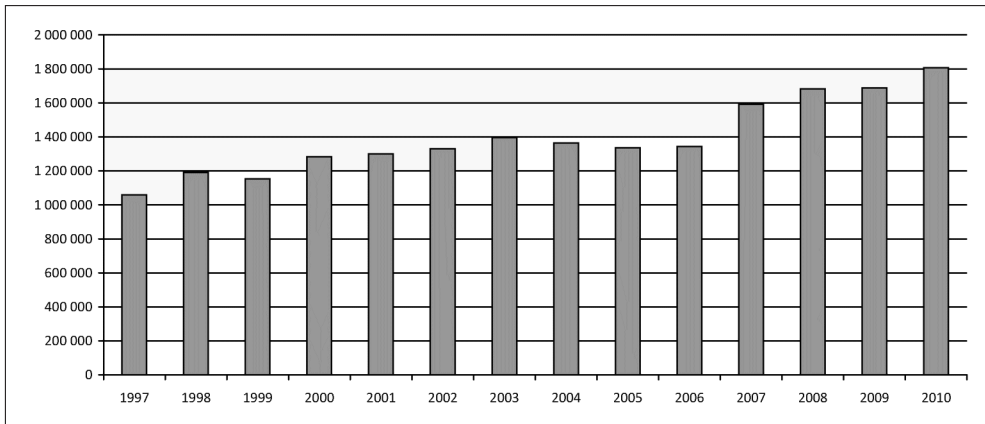
Annak a lehetőségnek a bevezetését, hogy az adózók a személyi jövedelemadójuk 1%-ával támogathassák a civil szervezeteket, nagy vita övezte, egyrészt a lehetséges címzettek (Mészáros–Sebestény 2000), másrészt a szakértők között zajlott. Mészáros és Sebestény azt a veszélyt jelezte, hogy az 1%-os rendszer bevezetésével csökken majd a támogatási hajlandóság, mivel az adózó rendelkezésével letudottnak véli az adományozást. Kuti és Vajda (2000) azonban azt feltételezte, hogy az 1% gyűjtésével járó kampány miatt erősödik a civilek és az állampolgárok kapcsolata, és utóbbiak tudatossága a civil társadalom szervezeteivel szemben.

Kuti Éva és Vajda Ágnes (2000) összegzi az intézmény első három évének tanulságait. 1996-ban a felnőtt lakosság 56%-a támogatta a rendszer bevezetését, 20% tartotta azt túl körülményesnek, negyedük (24%) pedig közömbösnek vagy érdektelennek bizonyult. 1999-ben már a felnőtt lakosság 94%-a tudott a lehetőségről, és 86%-uk egyet is értett vele. Az 1%-os rendszer tehát jól ismertté és elfogadottá vált.

A rendelkezés gyakorlata mögött leggyakrabban egy konkrét tevékenységi terület támogatása, a rászorulóknak védelme és a gyermekek támogatása állt. Azaz elsősorban a klasszikus játékonkodáshoz kapcsolódó motivációkkal találkozunk. Kiderült, hogy az 1% felajánlása nem váltja ki az egyéb adományokat, ugyanakkor a rendelkező nyilatkozat kitöltése magasabb azok körében, akik egyébként is adományoznak, vagy civil szervezetekben tagsággal, tisztségekkel rendelkeznek.

A Nemzeti Adó- és Vámhivatal által közzétett statisztikai adatok szerint 1997-ben 1 millió, majd 2010-ben – nem folyamatos növekedés után – már 1 800 ezer adózó rendelkezett személyi jövedelemadójának 1%-ról a civilek javára (6. ábra).

6. ábra: Érvényes rendelkező nyilatkozatok száma, 1997–2000

Forrás: Tájékoztató az Szja. 1+1%-os rendelkező nyilatkozatok feldolgozásának 2010. évi tapasztalatairól, 2. melléklet

A kedvezményezett szervezetek száma majnem lineárisan növekszik: 1997 óta duplájára, 15949-ről 30701-re nőtt. Ez a növekedés nagyobb, mint a nonprofit szektorba tartozó szervezetek

számának növekedése, ami az ezzel kapcsolatos tudatosság növekedéséről is árulkodik. A felajánlott összeg folyó áron 2 milliárd forintról 10 milliárdra nőtt az elmúlt 14 év alatt. Csupán két évben (2005 és 2010)-ben nem nőtt a felajánlott összeg az előző évihez képest.

Összegzés

A fentiekben azt próbáltam bemutatni, hogy a civil társadalom a rendszerváltás által meghirdetett újabb modernizációs és nyugatosodási programjának fényében milyen eredményeket produkált az elmúlt két évtizedben. Bibó, Szűcs és a civil társadalom generalista szerzőinek munkáira támaszkodva megállapítható, hogy a nyugati (civil) társadalom eszméjének központjában a politikai szabadságjogok állnak, így e modernizációs folyamat egyik fő kérdése is az, hogy mennyire terjedtek el, ágyazódtak be az ehhez kapcsolódó gyakorlatok a magyar társadalom működésébe. Ugyanakkor a modern társadalmak különböző alrendszerek szerinti szerveződése miatt indokolt a civil társadalomról egy elkülönült alrendszerként beszélnünk, amelynek ugyanakkor fontos szerepe van az egész társadalom integrációjában: a különböző csoportok közötti nexusok megteremtésében, a normatív integrációban és az alrendszerek közötti kapcsolatok működtetésében egyaránt.

A civil társadalom alakulásának folyamatait néhány indikátor alapján tekintettem át, különböző típusú adatbázisok – például lakossági és szervezeti felmérések – összevetésével. A helyszűke és a hasonló összevetések hiánya miatt ebben a tanulmányban az országos, aggregát adatokra koncentráltam – a civil társadalom folyamatainak, az ezt jellemző viselkedésminták a szervezetek tevékenység és területi megoszlás szerinti elemzése hasonlóan fontos, ám ez már egy következő elemzés feladata. Talán még ennél is fontosabb a civil viselkedés egyes társadalmi csoportokon belüli elterjedtségének vizsgálata, hiszen a fő kérdés tulajdonképpen az, hogy mennyire tudnak elterjedni a civil társadalomhoz köthető attitűdök és gyakorlatok a magyar társadalomban, vagy miképpen módosítja a strukturálisan meghatározott társadalomfejlődés a civil szervezetek működését, azaz hogyan jelennek meg annak „nem civil” gyakorlatai a civil szervezetekben. A trendek többsége a részvételre vonatkozóan általában csökkenő vagy stagnáló tendenciát mutat. Mind a lakossági felmérések, mind a KSH tagságra vonatkozó adatai ebbe az irányba mutatnak, még ha a mértékeket tekintve jelentős különbségek is adódhatnak.

Ugyanakkor az önkéntességre és jótékonyagra vonatkozó két vizsgálat 1993-ból és 2004-ből (Czike–Bartal, Czike–Kuti) mindkét területen jelentős növekedést jelez. Az egymásnak ellentmondó tendenciák mögött a '90-es évek kevésbé feltárt tendenciái és a vizsgálati definíciók különbözőségéből adódó eltérések egyaránt megbújhatnak.

Ugyanakkor a fentiekben tapasztalt jelentős különbségek (például a KSH és a lakossági felmérések szervezeti tagságra vonatkozó adatai között) és az önkéntességre vonatkozó ellentmondó tendenciák arra irányítják a figyelmet, hogy még azt sem tudjuk biztosan megállapítani, hányan és milyen módon vesznek részt a civil társadalomhoz kötődő tevékenységekben. Ennek pedig az az oka, hogy nincs igazán képünk arról, hogy a különböző eszközökkel mért és a civil társadalom körébe tartozó fogalmakkal megcímkézett tevékenységek, szerveződési formák vajon valóban civilnek nevezhető viselkedésmódokat takarnak-e Magyarországon.

A civil társadalom társadalmi integrációs szerepeinek vizsgálata azonban segíthet eldönteni, milyen mértékben nevezhetjük civilnek a fent bemutatott jelenségeket. A tanulmány elején tárgyalt generalista és minimalista elméletek egyaránt arról szólnak, miképpen lehet-

séges egy társadalom integrációja olyanképp, hogy az a „nyugati” vagy „európai” módon menjen végbe, tehát a politikai rendszer szempontjából demokratikus, a társadalomszerveződés szempontjából plurális, ethoszában és gyakorlatában a részvételre, a szabadságjogokra, esélyegyenlőségre építő társadalmat eredményezzen. A részvételi tendenciák önmagukban csupán a normatív integrációról adhatnak némi képet, hiszen ez többé-kevésbé kijelöli, a magyar társadalom mekkora szegmensére lehet hatással a civil társadalom. Ez a kép pedig az adatok jelentős része szerint nem túl biztató, nem elsősorban a pontos arányok miatt, hanem a tapasztalt csökkenés okán. Ráadásul a pontos gyakorlatok, az, hogy mire is szocializál ez a civil társadalom, csak az adatok mélyebb elemzésével, és más jellegű vizsgálatok – dokumentum-elemzés, médiaanalízis vagy interjúk kutatások – segítségével tárhatóak fel.

Hivatkozások

- Balogh B.–Mészáros G.–Sebestény I. (2003). *Módszer és gyakorlat: A nonprofit statisztika 10 éve 1992–2002*. Budapest: KSH.
- Bartal A. M. (2009). Önkéntesek és nem-önkéntesek jellemzői a 2008. évi Európai Érték Vizsgálat tükrében. [Online.] Elérhető: http://volunteermotivation.info/downloads/ONK_NEMONK_BAM2009.pdf. [Letöltve: 2012-10-2].
- Bibó I. (2004a). Az európai társadalomfejlődés értelme. In: Tibor H. (szerk.) *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Corvina. 152–219.
- Bibó I. (2004b). Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: Tibor H. (szerk.) *Válogatott tanulmányok I*. Budapest: Corvina. 123–150.
- Bíró E. (2002). *Nonprofit Szektor Analízis. Civil szervezetek jogi környezete Magyarországon*, Budapest: EMLA Egyesület.
- Bocz J. (1999). A nonprofit szervezetek statisztikája. *Statisztikai Szemle*, 8. 639–647.
- Bocz J. (2009). *A nonprofit szektor strukturális átalakulása Magyarországon. A magyar nonprofit szektor az 1990-es évek elejétől a 2000-es évek közepéig*. Corvinus Egyetem. PhD-értekezés. Elérhető: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/375/1/bocz_janos.pdf. [Letöltve: 2012-08-30].
- Cohen, J. L.–Arato, A. (1992). *Civil Society and Political Theory*. Cambridge: MIT Press.
- Czike K.–Bartal A. M. (2005). *Önkéntesek és nonprofit szervezetek – Az önkéntes tevékenységet végzők motivációi és szervezeti típusok az önkéntesek foglalkoztatásában*. Budapest: Civitalis Egyesület.
- Czike K.–Kuti É. (2006). *Önkéntesség, jótékonyosság, társadalmi integráció*. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport és Önkéntes Központ Alapítvány.
- Edwards, M. (2009). *Civil Society*. Cambridge: Politypress.
- Gellner E. (2004). *A szabadság feltételei. A civil társadalom és vetélytársai*. Budapest: Typotex.
- Gerő M.–Kopper Á. (2011). A civil és politikai társadalom megkülönböztetése és kapcsolata: A magyar civil társadalom gyarmatosításának egy folyamatáról. In: Dupcsik Cs.–Kovács I.–P.Tóth T.–Takács J. (szerk.) *Nézőpontok: Fiatal kutatók tanulmányai*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet. 54–69.
- Huszár Á. (2009). *A kritikai elmélet rekonstrukciója. Új osztály és civil társadalom elméletek a rendszerváltás időszakában*. Budapest: Napvilág.

- Kondorosi F. (1998). *Civil társadalom Magyarországon*. Budapest: Politika + Kultúra Alapítvány.
- Mészáros G.–Sebestény I. (2000). Gondolatok az 1% körül. In: Harsányi L. (szerk.) *1% Forintszavazatok civil szervezetekre*. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport. 6–10.
- Miszlivetz F. (1999). A civil társadalom nyomvonalai az új európai térben. In: Csefkó F.–Horváth C. (szerk.) *Magyar és európai civil társadalom*. Pécs: MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet–Baranyai Értelmiségi Egyesület (Ék sorozat). 178–193.
- Nonprofit szervezetek Magyarországon 2006*. (2008). Budapest: KSH.
- Nonprofit szervezetek Magyarországon 2008*. (2010). Budapest: KSH.
- Perez-Diaz, V. (1998). The Public Sphere and a European Civil Society. In: Alexander, J. C. (szerk.) *Real Civil Societies*. London: Sage. 211–237.
- Putnam, R. D. (1995). Bowling Alone, Revisited. *The Responsive Community*. 2. 18–34.
- Putnam, R. D.–Leonardi, R.–Nanetti, R. Y. (1993). *Making Democracy Work*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Sebestény I. (2005). Az alapítványok védelmében. In: Sebestény I. (szerk.) *Civil dilemmák – Kihívások és alternatívák a civil szektorban*. Budapest: Civitalis Egyesület. 19–23.
- Seligman, A. (1992). Érvek a civil társadalom ellen. *Szociológiai Szemle*, 1. 75–80.
- Seligman, A. (1997). *A civil társadalom eszméje*. Budapest: Kávé.
- Sik E. (1988). *Az „örök” kaláka*. Budapest: Gondolat.
- Sik E.–Czakó Á. (1987). A „megszemélyesült” szervezatközi csereügyletekről – a mezőgazdasági nagyüzemek példáján. *Közgazdasági Szemle*, 12. 1489–1495.
- Szűcs J. (2006). Vázlat Európa három történeti régiójáról. In: Domokos M. (szerk.) *A magyar esszé antológiája*. Budapest: Osiris. 31–80.
- Tocqueville, A. D. (1993). *Az amerikai demokrácia*. Budapest: Európa.
- Tóth A. (1995). Civil társadalom és szakszervezetek. *Szociológiai Szemle*, 3. 21–50.
- Vajda Á.–Kuti É. (2000). Állampolgári szavazás közpénzekről és civil szervezetekről. In: Harsányi L. (szerk.) *1% forintszavazatok civil szervezetekre*. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport. 29–99.

Felhasznált adatbázisok

European Values Study (EVS II, EVS III, EVS IV):

EVS (2011). European Values Study 2008: Integrated Dataset (EVS 2008). GESIS Data Archive, Cologne. ZA4800 Data File Version 3.0.0, doi:10.4232/1.11004. [2012-08-15].

International Social Survey Programme:

ISSP Vallás: ISSP Research Group, International Social Survey Programme (ISSP 1998): Religion II. 1998. Distributor: GESIS Cologne Germany ZA3190. [2012-08-15].

ISSP-ÁP: ISSP Research Group, International Social Survey Programme (ISSP 2004): Citizenship. 2004. Distributor: GESIS Cologne Germany ZA3950. [2012-08-15].

ISSP-Szabadidő: ISSP Research Group, International Social Survey Programme (ISSP 2007): Leisure Times and Sport 2007. Distributor: GESIS Cologne Germany ZA4850. [2012-08-15].

Magyar Választáskutatási Program (2003, 2005, 2009):

2003 MVP: Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés – TDATA G34: 2003 Ország” (DKMKA Választáskutatás 2003. Összesített 3016 fős adatbázis. [2012-08-15].

2005 MVP:

1. Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés – *TDATA-H45: Politikai attitűdök az EU csatlakozást követően Magyarországon, 2005 – Szonda Ipsos alminta*. Adatlap. Verzió: 2011-03-24. [2012-08-15].
2. Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés – *TDATA-H44: Politikai attitűdök az EU csatlakozást követően Magyarországon, 2005 – Medián alminta*. Adatlap. Verzió: 2011-03-18. [2012-08-15].

2009 MVP: Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés – *TDATA-H27: Magyar Választáskutatási Panel; 2008–2009 összevont teljes adatbázis*. Adatlap. Verzió: 2010-08-24. [2012-08-15].

European Social Survey (ESS I ESS II ESS III ESS IV ESS V):

ESS Round 1: European Social Survey Round 1 Data (2002). Data file edition 6.2. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data. [2012-08-15].

ESS Round 2: European Social Survey Round 2 Data (2004). Data file edition 3.2. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data. [2012-08-15].

ESS Round 3: European Social Survey Round 3 Data (2006). Data file edition 3.3. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data. [2012-08-15].

ESS Round 4: European Social Survey Round 4 Data (2008). Data file edition 4.0. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data. [2012-08-15].

ESS Round 5: European Social Survey Round 5 Data (2010). Data file edition 2.0. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data. [2012-08-15].

WVS 1998: WORLD VALUES SURVEY 1995 OFFICIAL DATA FILE v.3. World Values Survey Association (www.worldvaluessurvey.org) Aggregate File Producer: ASEP/JDS, Madrid.

AZ INTERPERSZONÁLIS KAPCSOLATHÁLÓZATI STRUKTÚRA ÁTRENDZŐDÉSE MAGYARORSZÁGON

Kulcsszavak: interperszonális kapcsolathálózat, barátság,
bizalmas kapcsolatok, informális ügyintézés

A társadalmi integráció szociológiai értelmezésében a társadalmi egység létrehozásával kapcsolatosan felmerülő kifejezések közül több (például: társadalmi kohézió, társadalmi tőke, társadalmi befogadás/kirekesztés) is arra utal, hogy a társadalom stabilitását, egységét, valamint a biztonságot elsősorban kapcsolatok, interakciók segítségével teremti meg (Utasi 2002:9).

Mára már szinte tudományos közhellyé vált, hogy az emberi kapcsolatok sem egyéni, sem kulturális értelemben nem statikusak. A tágabb környezet és társadalomszerkezet azokat a viszonyokat is jelentősen befolyásolja, amiket két személy alakít ki egymás között. Ez fordítva is igaz: az interperszonális viszonyok minősége és szerkezete, az egyének nagyobb társadalmi hálózatokban elfoglalt pozíciójának a jellemzői nemcsak az egyéni jól-létet, életesélyeket, életminőséget, hanem a társadalom működését is jelentősen befolyásolják (Christakis–Fowler 2010). A nemzetközi nagy mintás összehasonlító vizsgálatok (ISSP és WVS) mellett (pl. Höllinger–Haller 1990, Utasi 2004, Ruan et al. 1997) egyre több az interperszonális kapcsolatok változásának dinamikáját leíró tanulmány (pl. McPherson–Smith-Lovin–Brashears 2006, Tampubolon 2005; Magyarországon pl. Kopasz–Szántó–Várhalmi 2008), köztük számos kvalitatív esettanulmány (Pahl–Spencer 2004, Degenne–Lebeaux 2005, Bidart–Lavenu 2005).

A rendszerváltást megelőző vonatkozó magyar vizsgálatok (ld. Utasi 1990, Angelusz–Tardos 1991) azt mutatták, hogy a nyugati országokhoz képest nálunk a családi, rokonsági kötelékek aránya nagyobb volt a támogató hálózatokon belül, a kapcsolathálózatok átlagos mérete pedig kisebb, elsősorban a kevesebb családon kívüli kapcsolat miatt. Magyarországon a barátok kiemelkedően magas arányban kerültek ki a válaszadók munkatársai közül, illetve sok volt a barátokat egyáltalán nem említő válaszadó (Utasi 1990, 1991; Höllinger–Haller 1990). A rokonok és barátok aránya az urbanizáció fokának növekedésével toldott el a barátok javára (Angelusz–Tardos 1991). A magasabb iskolai végzettségű, jobb jövedelmi helyzetű, fiatalabb, illetve férfi válaszadók jobb helyzetben voltak az átlagnál mind a barátok számát, mind a barátot egyáltalán említők arányát tekintve. Különösen drámai – és nemzetközi összehasonlításban is kiugró – volt a barátok számának, illetve a barátokkal rendelkezők arányának csökkenése az életkor növekedésével (Höllinger–Haller 1990).

A rendszerváltozás óta eltelt időszakban többször vizsgáltuk hasonló módszerekkel az interperszonális kapcsolathálózatok, azon belül is kitüntetetten a baráti kapcsolatok alakulását (összefoglalóan lásd: Albert–Dávid 2007). A '90-es évek elején mért, az idősoros trendből kiugróan pozitív adatok, majd azok pár éven belüli, a '80-as évekre jellemző szintre visz-

szatérése után 2004-ig viszonylag változatlan kép tárult elénk a vizsgálatokból. A legutóbbi, 2011. évi adatfelvétel viszont minden általunk elemzett dimenzióban (bizalmas kapcsolatok a bizalmas beszélgetési hálózatok alapján, a barátok száma és a barátválasztás közösségei, valamint a személyes kapcsolatok használata az informális ügyintézés meghatározott területein) jelentékeny változásokat mutat.

Az interperszonális kapcsolathálózatok '90-es évekbeli szűkülését követő pozitív fordulatot először a *TÁRKI Magyar Háztartás Panel 2007.* évi adatfelvétele jelezte, s noha az adatok – a panel minta jellegéből adódóan – nem tekinthetők reprezentatívnak, Kopasz és szerzőtársai (2008) mégis felhívták a figyelmet a barátok számának erőteljes újbóli növekedésére. Emellett legfőbb következtetések a szociodemográfiai változókat figyelembe véve a következők voltak: „(1) *mindhárom vizsgált időpontban tanulók és a fiatalabb dolgozó férfiak számoltak be átlagosan a legtöbb barátról; (2) a legfontosabb szegmentáló dimenziók a munkaerő-piaci státusz, a nem és az életkor voltak; (3) a vizsgált időszakban a munkaerő-piaci státusz szerepe fokozatosan növekszik, a nemé pedig kismértékben csökken*” (Kopasz–Szántó–Várhegyi 2008:117).

Jelen tanulmányunk, részben terjedelmi korlátok, részben a későbbiekben alkalmazni kívánt módszertani megfontolások miatt, a személyes kapcsolathálózatok átrendeződésének főként a leírását, mintsem a magyarázatát kísérli meg.

Bizalmas kapcsolatok

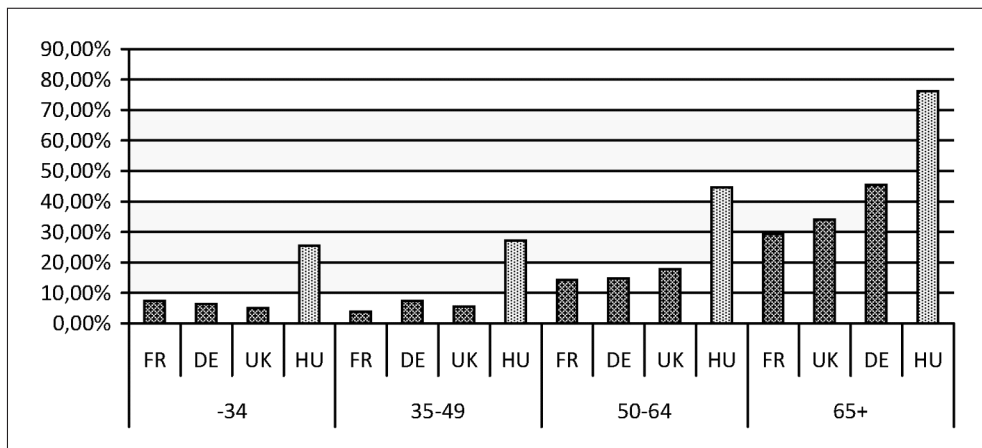
Az 1986-os – már hivatkozott – nemzetközi felméréshez hasonlóan, a 2006-os ISSP-vizsgálat szerint is mikrotársadalmi izoláció és az interperszonális kapcsolathálózatok szükségessége volt a jellemző Magyarországon (*1. ábra*). Ebben az időben a megkérdezettek 41%-a egy átlagos hétköznap 0–4 emberrel állt kapcsolatban,¹ beleértve azokat is, akikkel együtt él. A maximum 4 kapcsolatot említők aránya Franciaországban 12, Angliában 13,5 és Németországban 18% volt. A volt szocialista országokban szintén magasabb volt ugyan az elszigetelten élők aránya (Csehország 18%, Szlovénia 25%, Lettország 29%, Lengyelország 32%), de ezek az arányok még így is kedvezőbbek, mint a magyar adatok. Az életkor előrehaladtával a társas izoláció olyan drámaian nő, hogy a 65 év feletti magyar kérdezettek háromnegyedének alig van olyan kapcsolata (közeli családtagjait is beleértve), akihez problémáival fordulni tud.

Ugyanebben az évben McPherson, Smith-Lovin és Brashears (2006) publikálták széles körű társadalmi vitát kiváltott tanulmányukat, amiben az Egyesült Államokban a bizalmas kapcsolati hálók jelentős beszűkülését mutatták ki az 1985 és 2004 között eltelt időszakban. Ezen húsz év alatt az Egyesült Államokban a *General Social Survey* (GSS) adatai szerint két és félszeresére (10%-ról 24,6%-ra) nőtt azoknak az aránya, akik fontos dolgaikat senkivel sem tudják megbeszélni, míg a bizalmasok átlagos száma közel 1 fővel csökkent (az 1985-ös 2,94-ről 2004-ig 2,08-ra). A csökkenés főleg a nem családi – baráti, szomszédságbeli, önkéntes szervezetekből származó – kapcsolatok fokozottabb mértékű visszaszorulásának köszönhető. A változással összefüggésben a kapcsolatstruktúra nem szerinti jellegzetességei

¹ Az ezt vizsgáló kérdés így hangzott: „Egy átlagos hétköznapon hány olyan emberrel beszélget vagy beszél meg valamit akár személyesen, akár telefonon, levélben vagy interneten keresztül, akit legalább kicsit ismer, beleértve azokat is, akikkel együtt él?” Válaszkategóriák: 0–4, 5–9, 10–19, 20–49 vagy 50-nél több személlyel.

is átrendeződtek: az erősebb rokoni kötelékeknek köszönhetően a nőknek továbbra is szignifikánsan több a családon belüli bizalmasa, viszont a családon kívüli bizalmasok „eltűnésével” megszűnt a nemek közti különbség, azaz a férfiaknak számottevően nincs több nem rokon bizalmasa.

1. ábra: Mikrotársadalmi izoláció (átlagos hétköznap 0–4 emberrel beszélget) ISSP 2006 (%)

A magyar bizalmas kapcsolatokat – az amerikai GSS felvétellel azonos módon² – az 1999. évi *Háztartás Monitor* vizsgálat (Albert–Dávid 1999) keretében vizsgáltuk, majd 2004-ben és 2011-ben kisebb mintákon³ megismételtük a kérdéssort. Az amerikai adatokkal összehasonlítva Magyarországon kisebb a bizalmassal nem rendelkező emberek aránya. Még a legrosszabb hazai mutatóval jellemezhető 1999-ben is kicsit alacsonyabb, 9% volt az elszigeteltek aránya, szemben az amerikai 10%-kal. S míg nálunk ez a szám már 2004-re is jelentősen lecsökkent, tehát alig akadt olyan válaszadó, akinek nem volt legalább egy bizalmasa, addig az USA-ban 2004-re minden negyedik ember, legalábbis bizalmas beszélgetési hálózatait tekintve, elszigeteltté vált. A bizalmasok számának átlagát és szórását is figyelembe véve az amerikai társadalom ebben a tekintetben szélsőségesebb: sokan teljesen elszigetelődnek, míg másoknak számos bizalmasa van. Az utóbbi csoport a társadalmi kohéziót tekintve erősen beágyazott, biztos családi és családon kívüli támaszokkal rendelkezik. A magyar társadalom ezzel szemben egységesebb képet mutat: ha nem is sok, de legalább egy támasza szinte mindenkinnek van.

² Erre a nemzetközi kutatásokban elterjedt ún. névgenerátor kérdést használtuk fel: „Ha az elmúlt fél évre gondol, kik azok az emberek, akikkel ön a fontosabb dolgait, problémáit megbeszélte?”

³ Az 1999-es felvételnél N=3776, 2004-ben N=1019 és 2011-ben N=1011.

1. táblázat: A fontos beszélgetési hálózatok jellemzői Magyarországon
1999-ben, 2004-ben és 2011-ben (%)

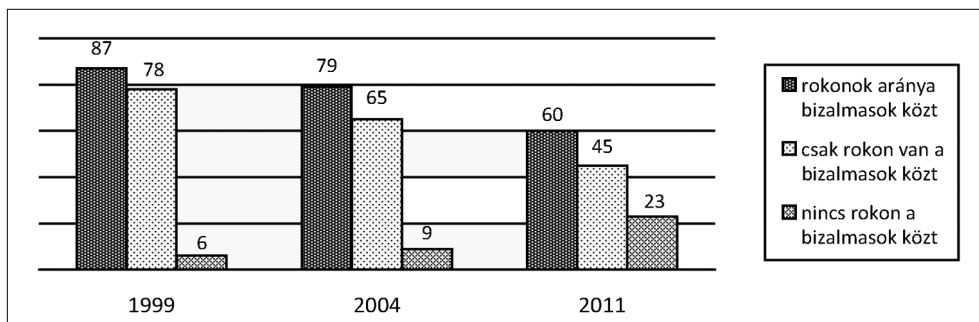
	Fontos beszélgetési hálózat								
	teljes			rokon			nem rokon		
	1999	2004	2011	1999	2004	2011	1999	2004	2011
Nincs bizalmas	9	2	2	14	11	24	80	66	46
1 bizalmas	46	34,5	35	50	43	42	14	21	24
2	24	27	24	21	25	21	4	8,5	15
3	14	21	21	11	15	10	1	3	10
4	5	7,5	6	3	4	2	0,5	1	2
5	2	8	12	1	2	1	0,5	0,5	2
Átlag	1,68	2,20	2,31	1,41	1,65	1,26	0,27	0,54	1,04
Medián	1	2	2	1	1	1	0	0	1
Módusz	1	1	1	1	1	1	0	0	0
Standard deviáció	1,11	1,26	1,36	1	1,12	1,05	0,64	0,91	1,24

Forrás: TÁRKI Háztartás Monitor 1999, TÁRKI Omnibusz 2004 és 2011.

Az 1. táblázat adatait szemügyre véve azonban más fontos változásokat is regisztrálhatunk. Úgy tűnik, hogy a bizalmas hálózatok több szegmensében tetten ért – igen jelentős – pozitív elmozdulás, ha különböző mértékben is, de a társadalom teljes spektrumát érinti. A bizalmasok száma az 1999-ben mért 1,68-ról 2004-re 2,31-re emelkedett. A növekedés csak és kizárólag a nem rokon típusú kapcsolatokat érintette; tíz év alatt a nem rokon bizalmasok átlagos száma közel négyszeresére (0,27-ről 1,04-re) nőtt. Míg 1999-ben a megkérdezettek mindössze 20%-ának volt legalább egy nem rokon bizalmasa, addig 2004-ben már több mint 50%-uknak. Miután a rokon bizalmasok átlaga jelentős mértékben sem nem csökkent, sem nem nőtt (inkább hullámzott), úgy véljük, hogy az elmúlt tíz év során a bizalmas kapcsolat-hálózatok „kitágulásának” és modernizációjának vagyunk tanúi. Azaz össztársadalmi szinten egyre elfogadottabb, hogy a családtagok mellett más, nem rokon is lehet az egyén számára fontos és erős támasz. A nem rokonok felértékelődése ugyanakkor – sajnos – a családon belüli bizalmas kapcsolatok labilitását, törékenységét és bizonytalanságát is jelentheti. Erre utalhat, hogy jelentősen megemelkedett azoknak a száma, akiknek nem szerepel rokona a bizalmas beszélgetési hálózatban (míg ez 1999-ben 14, addig 2011-re már 24%-ot tett ki).

A bizalmas beszélgetési hálózatok fent bemutatott átrendeződésének érdekes – és az amerikai tendenciával részben ellentétes – vonása, ahogy a nők és férfiak bizalmasainak száma változott. A nőknek az 1999-es és a 2004-es felvétel szerint is szignifikánsan több bizalmasa volt, mint a férfiaknak: 1999-ben 1,75 versus 1,59, míg 2004-ben 2,30 versus 2,09. 2011-ben, amikor a bizalmasok száma a nem rokon kapcsolatoknak köszönhetően megnőtt, a nemek közti különbség eltűnt. (Egyetlen nem túl erős, de szignifikáns különbség maradt: a nőknek továbbra is több bizalmasa van a családban.)

2. ábra: A bizalmas kapcsolathálózat struktúrája kapcsolattípus szerint

A 2. ábra jól mutatja a bizalmas kapcsolathálózat struktúrájának ártrendeződését a vizsgált években. 1999 és 2004 között a bizalmas hálózatokban átlag 27%-kal csökkent a rokonok aránya, 2011-ben a rokonság aránya 60%, vagyis a bizalmasok majdnem fele már nem családtag. 2011-ben a bizalmas hálózatok már kevesebb mint felében fordul elő, hogy csak családtag az egyén bizalmas és fontos támasza. Ezzel összefüggésben nő a nem rokon bizalmasok súlya, utolsó méréskor a hálózatok 23%-ánál már egyáltalán nincs rokon a bizalmasok közt. Mélyebb elemzést igényel annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy vajon a fentiek a bizalmas kapcsolathálózat kiegészülését jelentik a nem rokon bizalmasokkal, vagy inkább kicserélődését, részben a családstruktúra változásának következtében.

2. táblázat: A fontos beszélgetési hálózatok összetétele 1999-ben, 2004-ben és 2011-ben (%)

	Fontos beszélgetési hálózat összetétele								
	Teljes			Nő			Férfi		
	1999	2004	2011	1999	2004	2011	1999	2004	2011
Házaspár/élettárs	32	26	17	28	21	15	38	32	21
Szülő	17	14,5	12	15	14	17	20	15	12
Gyermek	21	19	13	27	24	12	13	13	9
Testvér	7	7	5	7	9	5	8	5	5
Egyéb rokon	6	9	8	6,5	10	9	5	9	4
Barát	14	15,5	39	13,5	14	35	14	18	43,5
Egyéb nem rokon	3	9	6	3	8	7	2	8	5,5
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Forrás: TÁRKI Háztartás Monitor 1999, TÁRKI Omnibusz 2004 és 2011.

Az eddigiek során a bizalmas beszélgetési hálózatok összetétele kapcsán nem részleteztük, hogy a különböző rokoni és nem rokoni kapcsolatokon belül az egyes kapcsolattípusok fontossága hogyan változott. A 2. táblázatban a bizalmas kapcsolathálózatok átlagos összetételét mutatjuk be a vizsgált években nemek szerinti bontásban is. A nem rokoni kapcsolatok közül igazán nagy mértékben a barátok kerültek előtérbe. Úgy tűnik – de szintén további kutatást igényel –, hogy az utóbbi 10 évben jelentősen felértékelődött a barátság, az interperszonális

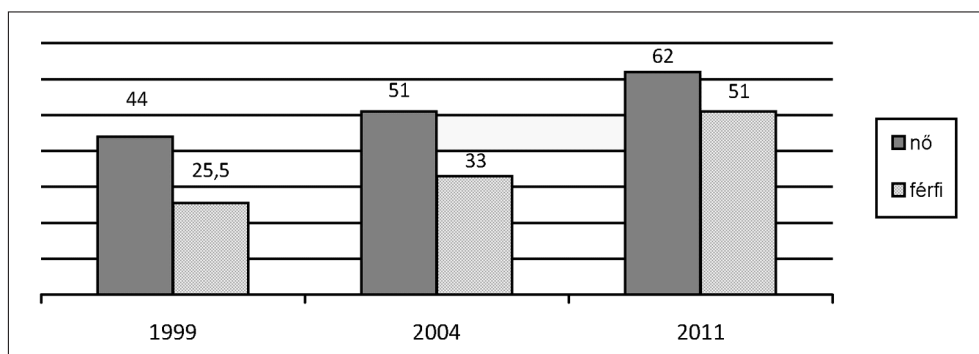
kapcsolatok közül egyre fontosabbá válik. Míg 1999-ben a bizalmas beszélgetési hálózatokban a barátok aránya nem érte el a 15%-ot, addig 2011-ben ez az arány 39% volt. A családi kapcsolatok közül a legnagyobb változás a házasság/élettárs kapcsolatban érhető tetten, az adatok alapján ez a kapcsolattípus bizalmasként már sokkal kevésbé fontos. Mivel a korábbi korszakokkal ellentétben a modern családok nagymértékben a párok közötti vonzalmon, emocionális kötéleken alapulnak, a fenti adat e kötélekeknek a gyengülését, instabilitását is jelezheti.

A társon kívül a gyermekek azok, akiket 2011-re a kérdezettek – főleg a nők – sokkal kevésbé kezelnek bizalmasokként. A vizsgált 10 év során bekövetkezett átrendeződés, úgy tűnik, fokozatosan történt: a családtagok mint bizalmasok és támaszok kevésbé fontosak, illetve egyre inkább kiegészülnek a barátokkal, akik a „fő” bizalmasokká és támaszokká válnak. Ez az átrendeződés és hangsúlyeltolódás különösen a férfiak kapcsolathálózatában érhető tetten: 1999-ben a bizalmasok 14%-a volt barát, míg 2011-ben 43,5%-a.

Pahl és más kutatók (Pahl–Spencer 2004:4) is felhívták a figyelmet arra, hogy egyfajta társadalmi eltolódás mutatható ki az adott – elsősorban, de nem kizárólag rokoni – kapcsolatoktól a választott kapcsolatok irányába, de ez utóbbi kategória is tartalmazhat rokoni és nem rokoni kapcsolatokat egyaránt. További fontos megkülönböztetést tesznek a magas, illetve alacsony elköteleződéssel jellemezhető kapcsolatok⁴ között. Véleményük szerint a családtagok, illetve barátok nagyon hasonló, de nagyon különböző szerepeket is betölthetnek. A korábban csak a barátok esetében jellemzőnek tekintett „választhatóság” egyre inkább a családi kapcsolatokban is megjelenik, azaz az emberek manapság – főként a távolabbi rokonok, de sokszor még a legközelebbi családtagok esetén is – csak azokkal tartják a kapcsolatot, akikkel saját akaratukból szeretnék. Noha bizonyos szerepeket a családnak tulajdonítunk (pl. baj esetén a családtagok kötelesek segíteni, szeretik és támogatják egymást), míg másokat a barátoknak (bizalmasok, kedvelik egymást, jól érzik egymással magukat, közös az érdeklődési körük), a valóságban ezek a választóvonalak elmosódnak, a szerepek keverednek. A családban sem feltétlenül kötelességeinknek kell eleget tennünk, hanem barátilag is jól érezhetjük magunkat egymással, illetve a barátaink iránt is érezhetünk felelősséget, sőt elköteleződést, kölcsönösen függhetünk egymás támogatásától és így tovább. De természetesen nagy az egyéni változatosság abban, hogy a családi és baráti kapcsolatok mennyire fedik át egymást. A sokszor egyetlen bizalmas – különösen a férfiak esetén – az eddigi mérések szerint a társ volt, vagy valamely egyéb női családtag (3. ábra). Ahogy a családi bizalmasok kiegészültek (vagy fel is cserélődtek) a barátokkal, a bizalmasok között megváltozott a nemek aránya is. Úgy tűnik, a bizalmas beszélgetési hálózatokban a barátságok is egyre inkább homogénekké válnak a nem tekintetében: a férfi egy másik férfit tekint bizalmas barátjának, míg a nőnek a barát-nője lett a bizalmasa. 2011-ben a nők bizalmasainak 62%-a szintén nő volt, míg a férfiak esetén még mindig 10%-kal kevesebb az azonos neműek aránya, azonban ez a szám 10 év alatt megkétszereződött.

⁴ Pahl és Spencer (2004) a kapcsolatok választott, illetve adott jellegén, valamint e kapcsolatokban az elköteleződés mértékén kívül a személyes kapcsolathálókat két további fogalom, a barátságrepertoár és a barátságmód alapján vizsgálta, amelyek többek között a barátok, illetve családtagok központi elhelyezkedését, számuk kiegyensúlyozottságát is magukban foglalják.

3. ábra: Nemi homofília: az azonos neműek aránya a bizalmas kapcsolathálózatban

A továbbiakban a bizalmas kapcsolathálózatok jelentős mértékű átrendeződésének megértését a megváltozott környezeti változók számbavételével, illetve a lehetséges magyarázó tényezők modellezésével kívánjuk folytatni.

Noha a bizalmas beszélgetési hálózatokban egyre fontosabb a barátok jelenléte, az egyének baráti köre nyilvánvalóan nem írható le egyetlen névgenerátor eszköz alapján. Hampton és szerzőtársai (2011:24) kutatásukban a bizalmas beszélgetési hálózatokra utaló kérdés után feltettek még egy kérdést arra vonatkozóan, hogy kik azok a személyek, akik nagyon fontosak a kérdezett számára. A mintába került amerikaiak 60%-a megnevezett legalább egy további ilyen személyt.⁵

Magyarországon a baráti kapcsolatok alakulását tekintve a legtöbb adattal a barátok számának alakulásáról rendelkezünk, az alábbiakban ennek változásait mutatjuk be.

A barátságok alakulása

Honnét hová, merre halad a barátság útja? Az elmúlt 25 évben a felnőtt magyar lakosság körében erősen ingadozott a barátok száma, amely azért összességében 1986-hoz képest lassan ugyan, de növekszik. 2011-ben a megkérdezetteknek átlagosan 5,5 barátja volt, ami majdnem megegyezik azzal, amit egy 2000-ben végzett hasonló kutatás mutat (Albert–Dávid 2007), ugyanakkor jócskán magasabb az 1986-os, de elmarad a 1993-as átlagtól (4. ábra).

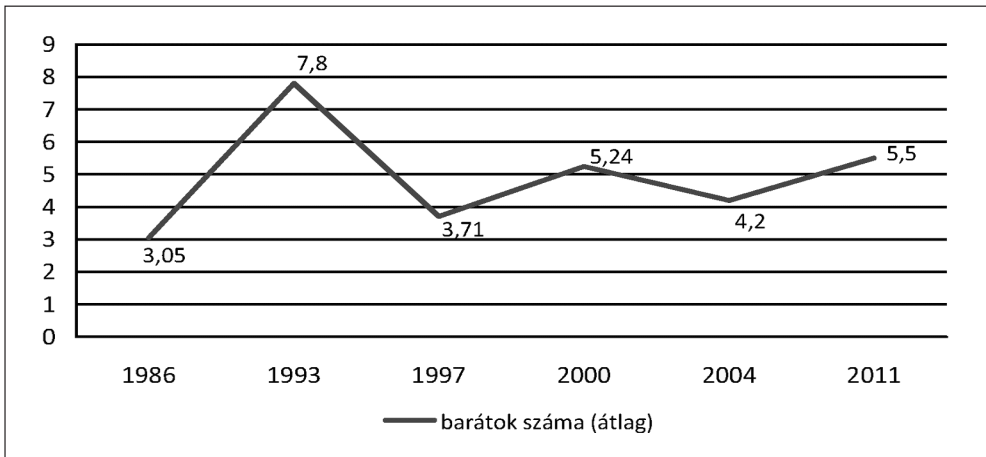
A TÁRKI Háztartás Panel adatain 1993 és 1997 között mért nagymérvű csökkenést korábban már több módszerrel is elemeztük (Albert–Bozsonyi–Dávid 2008). Az eloszlási paraméterek becslésével azt az eredményt kaptuk, hogy egyrészt volt egy mindenkit érintő enyhe beszűkülés, másrészt viszont jól beazonosíthatók azok a társadalmi csoportok, akik

⁵ A GSS kérdés: 1. A legtöbb ember időről időre megbeszéli fontos dolgait másokkal. Az elmúlt 6 hónapra visszatekintve kivel beszélgetett azokról a dolgokról, amelyek fontosak az Ön számára?

Ezután a GSS-től eltérően ezt a 2. névgenerátor kérdést alkalmazták: 2. Most más szempontból gondoljon az Ön által ismert emberekre. Az elmúlt 6 hónapra visszatekintve kik azon az emberek, akik különösen fontosak az Ön életében? (Hampton et al. 2011:15)

a bekövetkezett társadalmi változások valódi vesztesei voltak kapcsolati szempontból. Az eloszlási paraméterek drámai változásában a következő változók játszottak főszerepet: a településtípus, az egy főre jutó éves jövedelem, a jövőbe vetett bizalom, a jövedelemcsökkenés és az életkor.

4. ábra: A barátság útja: a barátok átlagos számának változása a felnőtt magyar lakosság körében 1986 és 2011 között

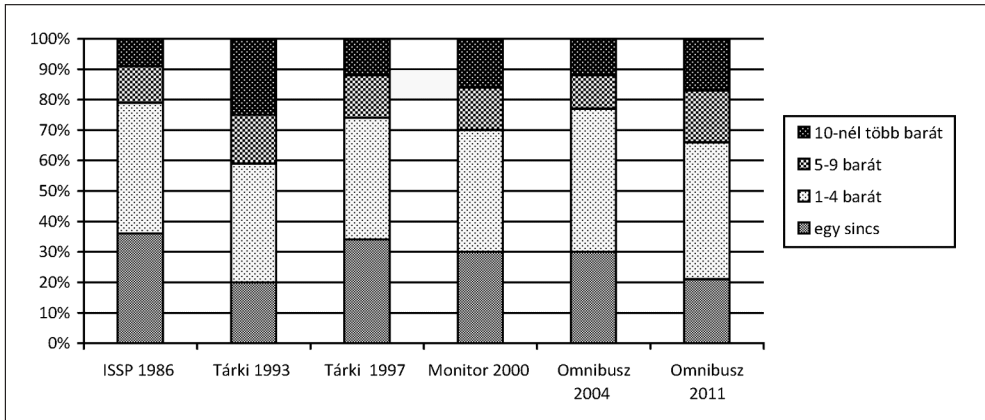

Forrás: ISSP 1986, TÁRKI Háztartás Monitor 1993, 1997 és 2000, TÁRKI Omnibusz 2004 és 2011.

2011-ben a magyar felnőttek ötöde (21%) nyilatkozott úgy, hogy egyetlen barátja sincs, és további közel felük (45%) is csak néhány, legfeljebb 4 barátról számolt be. Csak a magyarok egyharmada rendelkezik ennél több baráttal: 17-17%-uknak volt 5–9, illetve 10-nél több barátja a kutatás idején. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy 2011-ben a magyarok átlagosan 5,5 barátot tartottak számon (4. ábra). A helyzet egyértelműen javult az elmúlt évtizedben: a 2004-ben mérthez képest a felnőtt népesség körében közel 10 százalékponttal csökkent a barátot nélkülözők aránya 2011-re, és nőtt a több (5–9 barát), illetve a sok baráttal (10 és annál több) rendelkezők aránya. Közel húsz éve, 1993-ban volt utoljára ilyen alacsony (21%) az elszigetelt, egyetlenegy baráttal sem rendelkező emberek aránya (5. ábra).

A társadalomtól való elszigeteltség egyik jól bevált mérőeszköze a barátot nélkülözők aránya. 2011-ben baráti kapcsolata legkevésbé az időseknek, a nyugdíjasoknak és/vagy az alacsony iskolai végzettségűeknek volt. Az elszigeteltség esélyét növeli, ha valaki egyedül él, özvegy vagy elvált, illetve rossz anyagi helyzetben van. Az elszigeteltség ellentéte a „baráthalmazás”, vagyis amikor a válaszolónak az átlagnál legalább kétszer több (azaz minimum 10) barátja van. Ugyan a közvélekedéssel ellentétes, de baráthalmazás tekintetében „listavezetők” a gyese, gyeden, gyeten lévő anyák, de a tanulók körében is magas a sok baráttal rendelkezők aránya. A baráthalmazás és az anyagi helyzet is összefügg: a jómódúaknak, valamint a náluk kicsit kevésbé jól, de összességében gondok nélkül élőknek az átlagnál jelentősen több a barátja. A település típusa is meghatározó, a megyeszékhelyeken élők körében találjuk a legmagasabb arányban a sok baráttal rendelkezőket.

5. ábra: A barátok számának változása a felnőtt magyar lakosság körében 1986 és 2011 között (%)

Forrás: ISSP 1986, TÁRKI Háztartás Monitor 1993, 1997 és 2000, TÁRKI Omnibusz 2004 és 2011.

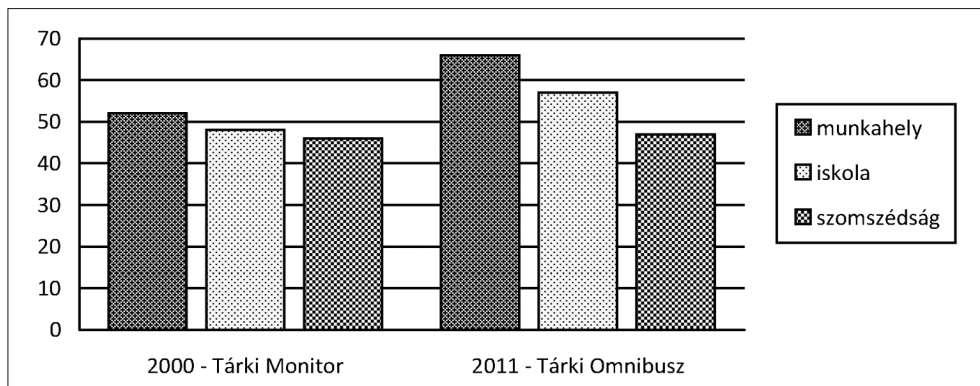
Elméletileg ugyan bárhol találkozhatunk olyan emberrel, aki barátunkká válik, mégis, az esetek nagy részében a barátkozás is nagymértékben az ún. strukturált alkalmakhoz, életünk színtereihez köthető. A 2000. és 2011. évi vizsgálatokban a barátválasztás három domináns közösségére vonatkozóan (iskola, munkahely és szomszédság) kérdeztük meg azt, hogy a válaszadónak hány barátja származik az egyes környezetekből. Mint az már a '80-as évek vizsgálatából is kiderült, legnagyobb arányban munkahelyről származó barátokat említettek a megkérdezettek, de nagyon fontos a tanulmányok ideje alatt, az iskolában szerzett barátok csoportja is. A három vizsgált színtér közül legkevésbé közvetlen lakókörnyezetünkben barátkozunk, s ez a sorrend napjainkra is megmaradt (6. ábra), noha az egyes színterekről származó barátok száma – a szomszédság kivételével – jelentősen megemelkedett.

A kérdezettek legnagyobb része, 66%-a említ munkahelyről származó barátokat, és a munkahelyi barátokat említők aránya emelkedő tendenciát mutat (összehasonlításképpen 1986: 53,6% [ld. Utasi 1990:486]; 2000: 52%). Legmagasabb arányban a szakmunkásoknak vannak munkahelyi barátaik.

A megkérdezettek második leggyakrabban (57%) iskolatársaikat említik barátként (összehasonlításképpen: 2000-ben 48%, 1986-ban 39%). A jelentős növekedés oka az iskolázottság szintjének emelkedése lehet, mivel többen és hosszabb ideig járnak iskolába, és ez növeli az oktatási intézményekben megismert barátok arányát. Az iskolában szerzett barátok aránya az iskolai végzettség emelkedésével erőteljesen növekszik (az általános iskolát végzettek között 37%, a felsőfokú végzettségűek körében 74%).

A szomszédságból származó barátok aránya az elmúlt évtizedben nemigen változott, a teljes mintában 47%. Szomszédokkal az iskolai végzettség szerinti csoportok közül leginkább az alacsony, legkevésbé a felsőfokú végzettségűek barátkoznak. A kizárólag a három fent leírt domináns közösségből származó barátok aránya az elmúlt 10 évben 53%-ról 59%-ra nőtt.

6. ábra: A barátválasztás domináns közösségei 2000-ben és 2011-ben (%)

Az internet hatása a kapcsolathálózatokra

Az internet és főként az utóbbi években az úgynevezett *social networking* oldalak (pl. az *Iwiw* vagy a *Facebook*) viharos gyorsaságú és tömeges elterjedése sokakban aggodalmat keltett: nem fogják-e az emberek hús-vér kapcsolataikat feláldozni a virtuális kapcsolatokért? Az első, borúlátó forgatókönyveket alátámasztó kutatások után, legalábbis az Egyesült Államokban (Wang–Wellman 2010), de Magyarországon is (Albert–Dávid–Molnár 2007) az adatok alapján úgy tűnik, hogy az internethasználat egyáltalán nem csökkenti az emberek kapcsolathálózatának méretét, sőt, inkább megkönnyíti a kapcsolattartást, kapcsolatfelvételt.⁶

A *World Internet Project* 2001–2003⁷ adatait elemezve azt találtuk, hogy az internethasználóknak átlagosan 1,3 olyan barátjuk van, akit a világháló révén ismertek meg, és akivel azóta is találkoztak, azaz az *online* ismeretségből „*offline*”, hús-vér ismeretség lett. Az olyan barátok száma, akiket a kérdezettek az interneten ismertek meg, de még nem találkoztak személyesen, átlag 3,2 fő. Az olyan barátok száma, akiket a válaszadók már ismertek személyesen, de inkább a weben keresztül tartják velük a kapcsolatot, átlag 1,8 fő (Albert–Dávid 2007:153). A 2011. évi adatok szerint a teljes népesség 4,8%-ának van átlagosan 3,2 olyan barátja, akit a világháló révén ismert meg, és találkoztak is azóta. Az olyan barátok száma, akiket a kérdezettek az interneten ismertek meg, de még nem találkoztak személyesen, átlag 6,9 fő (a 2003-es adat duplája), viszont csupán a megkérdezettek 2%-a említett ilyen barátokat. Az olyan barátok száma, akiket a válaszadók már ismertek személyesen, de inkább a weben keresztül tartják velük a kapcsolatot, átlag 6,6 fő, a 2003-ban mértnek szintén többszöröse, ilyen barátokkal viszont már minden tizedik megkérdezett rendelkezik.⁸ Noha a megkérdezettek viszonylag csekély arányánál érhető tetten internethasználatuk befolyása

⁶ A kapcsolatminőséget befolyásoló hatásra vonatkozóan viszont érdemes lenne célirányos vizsgálatokat folytatni.

⁷ Elérhető: http://www.tarki.hu/cgi-bin/katalogus/tarkiker_hun.pl.

⁸ A mediánértékek talán beszédesebbek: sorrendben 2, 3 és 2 a medián. A személyesen megismert, de inkább csak az interneten keresztül fenntartott barátok esetében a legnagyobb a terjedelem, 149. Ez szintén felveti persze a barátdefinícióval kapcsolatos, több korábbi írásunkban már taglalt problémákat.

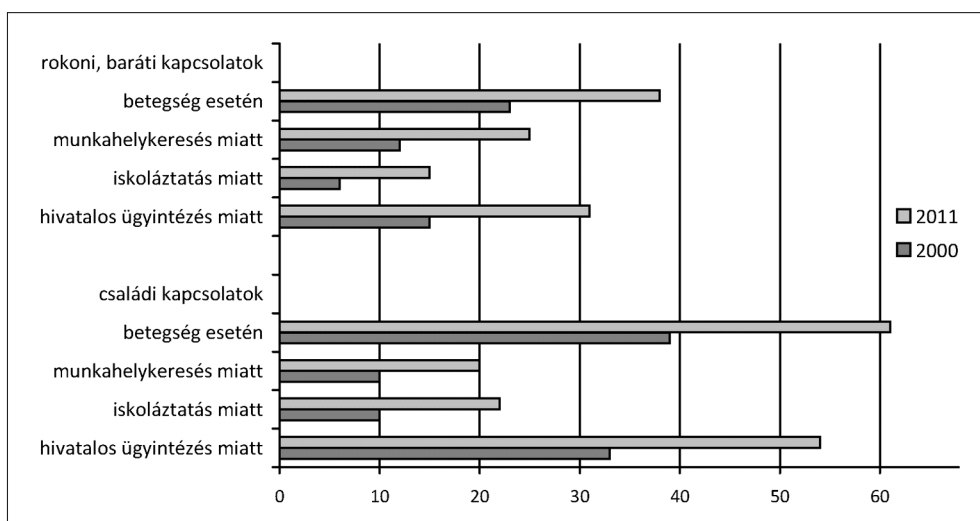
személyes kapcsolathálózatokra, mindazonáltal a még további elemzést igénylő adatok az amerikai adatokhoz hasonló jelenségre utalnak, tehát arra, miszerint az internethasználat pozitív hatással bír a kapcsolathálózatok méretére és diverzitására (Wang–Wellman 2010, Hampton et al. 2011).

Kapcsolatok használata az informális ügyintézésben

Magyarországon némi túlzással az országimázs része az „informális ügyintézés”, a „kapcsolatok” felhasználása mindennapi életünk számtalan területén: ebben a 20. század egymást váltó politikai rendszerei sem hoztak változást, és mindez a rendszerváltás óta sem szorult háttérbe. Az emberek kapcsolataikat használják fel olyan helyzetekben, amikor ezáltal valószínűbb a sikeres kimenet. Az elmúlt egy évtizedben minden vizsgált dimenzióban szinte megduplázódott a személyes (rokonai vagy baráti) kapcsolatokat, vagyis a kapcsolati tőkét mozgósítani tudók aránya (7. ábra).

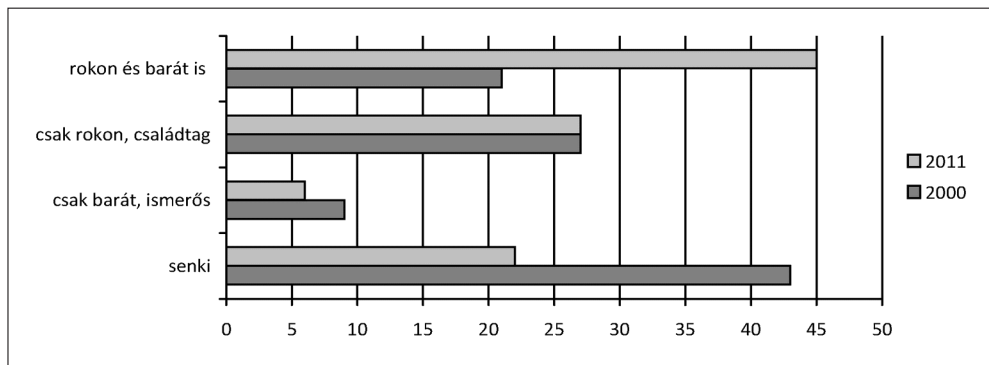
A legelterjedtebb a kapcsolati erőforrások bevetése az egészségügyben és a hivatalos ügyintézésben, például önkormányzati engedélyek, kölcsönök, hitelek megszerzésében: 2011-ben a felnőtt magyarok fele (54%) vett igénybe ilyen ügyek intézésében rokonai, közel harmada pedig (31%) baráti segítséget, míg ennél is egy kicsit magasabb arányban, 61%-uknak segítettek rokonok és 38%-uknak barátok betegség esetén, például jó orvos megszerzésében. Iskoláztatással, továbbtanulással kapcsolatban a magyarok ötöde (22%) számíthatott rokonai, hetede (15%) pedig baráti segítségre, de egy jó állás megszerzéséhez is minden ötödik (20%) magyar kért és kapott rokonai segítséget, minden negyediknek (25%) pedig barátai, ismerősei segítettek. A négy vizsgált élethelyzet közül a munkakeresés az egyetlen, ahol a baráti, ismerősi segítség jelentősebb mértékű, mint a rokonai (7. ábra).

7. ábra: Családi, rokonai, illetve baráti, ismerősi segítséget igénybe vevők aránya (%)

A kérdezettek ötödének (22%) a fent említett területeken sem rokoni, sem baráti segítség nem áll rendelkezésére. A magyarok negyede (27%) számíthat rokonai, de nem számíthat barátai, ismerősei segítségére (ezek aránya nem változott az elmúlt 10 évben), míg 6% csak barátaira számíthat. Összességében a magyarok csaknem fele (45%) számíthat a fenti helyzetek legalább egyikében rokoni és baráti segítségére is (8. ábra).

8. ábra: A kapcsolati tőke forrásai 2000-ben és 2011-ben (%)

Forrás: TÁRKI Monitor 2000 és TÁRKI Omnibusz 2011

Csak rokoni segítségre nagyobb hányadban számíthatnak az alacsony iskolai végzettségűek és az idősek. A mind rokonaira, mind barátaira, ismerőseire számítani tudók aránya az iskolai végzettség növekedésével emelkedik, és a 40 év alattiak körében, valamint a Budapesten, illetve megyeszékhelyeken élők között a legmagasabb, ugyanakkor a sem rokoni, sem baráti segítségre nem számító aránya is Budapesten kiugró.

Következtetések

A rendszerváltozás előtti kutatások (Angelusz–Tardos 1991, Utasi 1990) szerint a magyar társadalom kapcsolatrendszerére a tradicionalizmus, azaz a családi (rokon) kapcsolatok dominanciája volt a jellemző. A '90-es évek változásait figyelembe véve a személyes kapcsolatrendszerek összetételének módosulására legalább három „forgatókönyvet” lehetett elképzelni: (1) A rendszerváltozás nem változtatja meg az emberek kapcsolathálózatainak szerkezetét. (2) A rendszerváltozást követően a modernizáció fokának növekedésével a kapcsolatrendszerek is egyre „modernebbé” válnak, ami esetünkben a családi kapcsolatok mellett a nem rokoni alapú kapcsolatok számának növekedését, előtérbe kerülését, a kapcsolathálózatok kevésbé családcentríkussá válását jelentené. A nyugati társadalmakhoz hasonlóan a magyar kapcsolathálózatokban is megnő a nem családi kapcsolatok aránya. Integrációs szempontból ezt akkor tekinthetjük pozitív fejleménynek, ha a választott kapcsolatok előretörése nem a családi kapcsolatok rovására történik. (3) A modernizáció fokának növekedése nem szükségszerűen jelenti az egyéni kapcsolatrendszerek „modernizálódását”, és esetleg a bekövetkezett társadalmi változások kedvezőtlenül hatnak a társas kapcsolatokra.

Az új rendszerhez a kétezres évek elejéig, úgy tűnt, pont azok tudtak könnyebben alkal-

mazkodni, akiknek erős, dominánsan családi kapcsolatai voltak. A '90-es évek folyamatai, a bizonytalanság és bizalmatlanság légköre nem segítette elő a családon kívüli kapcsolatok számának növekedését, sőt még a létező kapcsolatok egy részét is meggyengítette. Az adatokból jól látszik, hogy a rendszerváltozás, főként a '90-es évek elején, az egyének személyes kapcsolataira kedvezőtlenül hatott: az emberek jelentős részét érintette a kapcsolathálózatok beszűkülése. Ennek a csökkenésnek az okai feltételezésünk szerint a megváltozott időfelhasználásban, megélhetési gondokban, a munkahelyek elvesztésében és – sajnos – a vagyon, illetve a politikai hovatartozás megnőtt kapcsolatformáló szerepében egyaránt keresendők.

A harmadik évezred első évtizedének közepétől tapasztalt, sokakat érintő, a kapcsolathálózatok kiterjedését eredményező folyamatok inkább a fentebb másodikként leírt folyamatra utalnak, a családi kapcsolatok mellett/helyett (?) a baráti kapcsolatok elterjedtebbé válására. Ennek a jelenségnek az okaira nézve is több hipotézist meg lehet fogalmazni. A mind hazai, mind nemzetközi szinten fokozódó bizonytalanság, a politikai döntéshozókba, az intézmények, nagy társadalmi ellátórendszerek hosszú távú működésébe vetett bizalom megrendülése, ha úgy tetszik, a makroszintű dezintegráció miatt a mikroszintű integráció kerül előtérbe. Emellett elképzelhető részleges magyarázat a barátdefiníció változása, lazább értelmezése, részben a közösségi oldalakon elterjedt terminológia miatt. Az új infokommunikációs eszközök pedig megkönnyítik a kapcsolatok (újra)felvételét, fenntartását, nagyobb méretű, földrajzilag is kiterjedtebb kapcsolathálózatok működtetését. Nem hagyható figyelmen kívül az adott, illetve a választott kapcsolatok közti határvonal elmosódása sem (Pahl–Spencer 2004). A továbbiakban az eddigi adatbázisok mélyebb elemzésével és új adatgyűjtéssel szeretnénk a kapcsolathálózati jellemzők változásának okait jobban megérteni.

Hivatkozások

- Albert F.–Dávid B. (1999). A bizalmas kapcsolatokról. In: Szivós P.–Tóth I. Gy. (szerk.) *Monitor 1999*. Budapest: Társi. 218–230.
- Albert F.–Bozsonyi K.–Dávid B. (2008). Scale-free properties and dynamics of large social networks. Előadás. *7th International Conference on Social Science Methodology*. Nápoly, 09. 1–5.
- Albert F.–Dávid B. (2007). *Embert barátjáról. A barátság szociológiája*. Budapest: Századvég.
- Albert F.–Dávid B.–Molnár Sz. (2007). Internethasználat és kapcsolati erőforrások időbeni alakulása Magyarországon. Egy longitudinális vizsgálat eredményei. *Szociológiai Szemle*, 3–4. 93–114.
- Angelusz R.–Tardos R. (1991). A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. In: *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet–MKI. 55–73.
- Bidart, C.–Lavenu, D. (2005). Evolutions of personal networks and life events. *Social Networks*, 4. 359–376.
- Christakis, N. A.–Fowler, J. H. (2010). *Kapcsolatok hálójában: mire képesek a közösségi hálózatok, és hogyan alakítják sorsunkat?* Budapest: Typotex.
- Degenne, A.–Lebeaux, M. O. (2005). The dynamics of personal networks at the time of entry into adult life. *Social Networks*, 4. 337–358.
- Hampton, K. N.–Sessions, L. F.–Her, E. J. (2010). Core networks, social isolation, and new media: Internet and mobile phone use, network size, and diversity. *Information, Communication, and Society*, 1. 130–155.

- Höllinger, F.–Haller, M. (1990). Kinship and social networks in modern societies: a cross-cultural comparison among seven nations. *European Sociological Review*, 6. 103–123.
- Kopasz M.–Szántó Z.–Várhalmi Z. (2008). A magyar háztartások tagjainak kapcsolatháló-dinamikája 1992 és 2007 között. In: Kolosi T.–Tóth I. Gy. (szerk.). *Újratervezés. Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben*. Budapest: Társi. 105–120.
- McPherson, M.–Smith-Lovin, L.–Brashears, M. E. (2006). Social Isolation in America: Changes in Core Discussion Networks over Two Decades. *American Sociological Review*, 71 (June), 353–375.
- Pahl, R.–Spencer, L. (2004). Personal Communities: Not Simply Families of 'Fate' or 'Choice'. *Current Sociology*, 2. 199–221.
- Ruan, D.–Freeman, L. C.–Dai, X.–Zhang, W. (1997). On the changing structure of social networks in urban China. *Social Networks*, 19. 75–89.
- Tampubolon, G. (2005). Fluxes and constants in the dynamics of friendships. *ESRC Research Methods Programme. Working Paper No 25*. Manchester: University of Manchester.
- Utasi Á. (1990). Baráti kapcsolatok. In: Andorka R.–Kolosi T.–Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1990*. Budapest: Társadalomkutató Informatikai Egyesülés. 475–487.
- Utasi Á. (1991). Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról. In: Utasi Á. (szerk.) *Társas kapcsolatok*. 169–193.
- Utasi Á. (2002). *A bizalom hálójá*. Budapest: Új Mandátum.
- Utasi Á. (szerk.) (2004). *Kapcsolatok nemzetközi metszetben*. Budapest: MTA PTI.
- Wang, W.–Wellman, B. (2010). Social Connectivity in America: Changes in Adult Friendship Network Size From 2002 to 2007. *American Behavioral Scientist*, 8. 1148–1169.

KÖZÖSSÉGKÉPEK

Kulcsszavak: közösség, identitás, inklúzió, változás

Írásunkban áttekintjük a közösség társadalomtudományokban megjelenő értelmezési lehetőségeit, s megkísérlünk olyan meghatározásokat adni, amelyek segítségével vizsgálhatóvá válnak a magyarországi integrációs-dezintegrációs folyamatok. Vajon milyen kép alakult ki a tudományos diskurzusokban a közösségekről különböző korokban, s mindez hogyan használható a közösségvizsgálatokban? Hogyan értelmezik ma a közösség fogalmát? Egyfajta dezintegrációs folyamat részeként a közösség felbomlására mutatnak rá? Vagy a régi, hagyományos formák eltűnéséről s újak megjelenéséről számolnak be, ami újfajta integrációs mechanizmusok, elképzelések felbukkanásához, kialakításához vezethet?

Tanulmányunk első felében összefoglaljuk a mára már a témában klasszikusnak számító szociológiai elméleteket és szakirodalmi definíciókat. E meghatározások nagy része a közösség funkcionális megközelítéséből indul ki, ami az alapján írja le a fogalmat, hogy különböző korokban milyen szerepe, funkciója van, lehet a közösségeknek az emberi együttélésben, társadalmakban. A közösség fogalmához többnyire pozitív értékkonnotáció kapcsolódik, jellemzően idealisztikus képet alkotnak a közösségről, s nem jelenik meg ezekben a leírásokban, hogy milyen esetleges diszfunkcionális, negatív hatásai, elemei lehetnek (kizárás, homogenizáció, bezáródás stb.) a közösségeknek.

A funkcionális megközelítésekkel összhangban különböző közösségkategóriák különböztethetőek meg, a hagyományos, lokális közösségektől kezdve az eszmei, imaginárius közösségeken át egészen a virtuális közösségekig, vagy, más megközelítésben, az eleve adott közösségektől a választott közösségekig. A definíciós kísérletek mindegyike magában hordozza az idő kérdését, mivel a meghatározások, jelentések az időben változnak, újradefiniálódnak a társadalomról alkotott képekkel párhuzamosan. Úgy tűnik, mintha az adott korra jellemző, domináns közösségprezentációk az adott társadalom és kor ideális társadalomképét tükröznék. Tanulmányunkban megkerülhetetlen tehát a közösség fogalmának történeti áttekintése: hogyan változott a társadalomtudományos diskurzusokban a domináns jelentés, mi okozta az értelmezésbeli átalakulásokat, s jelenleg hogyan határozódik meg a közösség a társadalomban, a társadalomtudományokban. Ezt követően megpróbáljuk áttekinteni a társadalomtudományi megközelítések alapján, hogy milyen kapcsolat lehetséges az egyén és a közösségek között.

Hogyan alakulhat, mit jelenthet az egyén identitása egy közösség tagjává válva? Egy a közösségben már régóta meglévő identitásideálnak kell megfelelnünk a közösség tagjaként, vagy mi magunk is részt vehetünk ezeknek a kereteknek a kialakításában, létrehozásában? Mennyire homogén, hierarchikus egy adott közösség, ahol csak egy kizárólagos módja, útja

van az integrációnak, a közösség tagjává válásnak? Mennyire lehet demokratikus egy közösség, s hogyan segítheti, illetve gátolhatja a társadalmi integrációt?

Tanulmányunk végén a társadalomtudományi diskurzusokban megjelenő reprezentációk összegzéseként felvázoljuk a közösségek ideáltípusait, s jellemzőiket. A társadalomtudományok által konstruált közösségdefiníciók, -reprezentációk (amelyek egyfajta, gyakran szélsőséges, képet adnak a társadalom működéséről) segítségével talán megfogalmazhatóvá, s bizonyos mértékig megválaszolhatóvá válnak az adott témával kapcsolatos kérdések, vizsgálhatóvá válik a közösségek működése, hatása énképünkre s a társadalomra, melyben élünk.

A tradicionális társadalmaktól a modern társadalmakig

A szociológiai irodalomban Ferdinand Tönnies *Közösség és társadalom* (1983) című klasszikus művét tekintik a közösségről szóló diskurzusok kiindulópontjának. Tönnies megkülönbözteti a közösségi, tradicionális társadalmakat – amelyek szerinte organikus módon jöttek létre – a modern társadalmaktól, amelyeket mesterségesen alkottak meg. A tradicionális társadalmakra a kis, helyi közösségek jellemzőek, melyek alapja a család. Az élet menetét, a hagyományokat Tönnies szerint a természet határozza meg, és egy közösen osztott, mindenki által elfogadott, kizárólagos és állandó világgép létezik csak. Az egyének ebbe a közösségbe beleszületve folyamatosan nőnek bele az őket körülvevő hagyományokba, normákba, amelyek csak külső kihívásokra, saját működésükkel összhangban, saját ritmusukban képesek a lassú, folyamatos, szerves, a régi normákból, értékekből természetesen következő átalakulásra. Ezekben a közösségprezentációkban az egyének helye előre kijelölt, az egyéni identitás a közösség által meghatározott, a kapcsolatok stabilak, kiszámíthatóak és közvetlenek. A modern társadalmak Tönnies szerint individuálisak, melyekre a változás, a szabályok folyamatos alakítása, az új értékek keresése jellemző, s ahol egymástól többé-kevésbé független egyének élnek egymás mellett. A társadalmak piaci alapon működnek, a megállapodások mindig újratárgyalhatóak, s az egyének folyamatosan választania, döntenie kell. Hiányzik a biztonság, a mindennapok részévé válnak a konfliktusok. Az egyének közötti kapcsolatok jellemzően önkéntesek, felületesek, a közös érdek és cél miatt jönnek létre, s gyakran változnak. Ez jellemzi szerinte a modern társadalmakban megjelenő közösségeket is.

Az egyén a tradicionális társadalmakban Durkheim (2001) elképzelése szerint közvetlenül kapcsolódik a közösséghez a kollektív tudat révén, ami az integráció alapját képezi. A modern társadalmakra az organikus szolidaritás jellemző, vagyis az integráció az egyének közötti munkamegosztásból, a kölcsönös függőségből, a közös érdekből ered. Az integráció mértékét a kapcsolatok sűrűsége jelzi. Az egyének közötti kapcsolat a társadalom működését irányító közös cél következtében születik. Az integráció kritériumai (1967) tehát szerinte a kollektív tudat, a sűrű kapcsolati háló és a kollektív célok léte.

A szociológiai értelmezések szerint a hagyományos közösségek az iparosodás és az ezzel párhuzamosan zajló individualizálódás eredményeként eltűntek, s új, az egyént középpontba helyező, az egyén köré épülő csoportosulások jelentek meg (pl. Utasi 2002). A helyi közösségekre jellemző erős kötelékeket, sűrű kapcsolathálót felváltották a rugalmasabb, gyenge kötésű kapcsolatok (Wellman 2001). Vajon hogyan egyeztethető össze a társadalomtudományokban egyre meghatározóbb értelmezési keretként szolgáló individualizálódás folyamata a klasszikus közösségmeghatározásokkal? Az egyéni szabadság megerősödéséről szóló tudományos narratívák vajon milyen hatással vannak a közösségképekre? Beck (2003) sze-

rint az emberek továbbra is közösségekben élnek, a hagyományos közösségi formák (család, munkahely, rokonság) meggyengülésével ugyanis újak jelennek meg (Beck 2003). Hankiss (1982) azonban azt állítja, hogy vannak olyan történeti-társadalmi események amikor ez a fajta folyamat megszakad, s bár a hagyományos közösségek felszámolódnak, helyükön nem jelennek meg újak. Vincze (2010) arra mutat rá, hogy a tradicionális értékek nem tűnnek el, ám sokkal kisebb szerepük van az újfajta közösségek kialakulásában.

Habermas (1994) az individualizáció következményének tartja, hogy elvesztek azok a keretek, amik az integrációhoz szükségesek, s ez az integrációs hiány identifikációs válságot okoz a társadalmakban. Mintha Habermas ebben az értelemben a hagyományos közösségképek biztonságát, állandó azonosulást, integrációt kínáló jellemzőit hiányolná a modern társadalomról szóló narratívákból. De vajon kell-e egyetlen helyes, mindenki által kötelezően elfogadott értékrend a közösségek működéséhez, vagy az integráció folyamata a modern társadalmakban, társadalomtudományi diskurzusokban éppen azt jelenti, hogy az egyének elfogadják a különböző értékrendeket, s közösen, állandóan újratárgyalják, újradefiniálják az adott pillanatban mindenki számára megfelelő szabályokat?

A kor, amiben élünk, mintha két egymásnak ellentmondó folyamattal válna leírhatóvá a társadalomtudományokban, ami tetten érhető a domináns társadalom- és közösségképekben is. Egyrészt egyfajta pluralizálódási folyamatról beszélnek, melynek eredményeként eddig biztosnak hitt kategóriák, keretek bomlanak fel, kérdőjeleződnek meg, mintha minden mozgásban lenne, folyamatosan újradefiniálódna, újabb és újabb értelmezések, nézőpontok, meghatározások bukkannak fel s válnak elfogadhatóvá, másrészt, talán részben épp erre a folyamatra válaszként, mintha egyre erősödne a bezárkózás is, az elzárkózás a változások, az ismeretlen, a bizonytalan elől. Bauman (2002) megfogalmazásában a biztonság áll szemben a szabad választással. A szabad választásért cserébe biztonsága egy részét fel kell adnia az egyéneknek, ami a félelem és aggodalom növekedéséhez vezethet. Ahogy Ulrich Beck fogalmaz, „*a közös szükség helyébe a közös szorongás lép*” (Beck 2003:73). A pluralizálódási folyamat az alternatívák gyarapodását, a választás lehetőségét jelenti, ahol nincs egy biztos válasz, magyarázat, ahol az eseményeknek, fogalmaknak több értelmezése, meghatározása is lehetséges, ahol egyszerre több közösséghez is tartozhat az egyén. A pluralizálódási folyamatban nem csupán a fogalmak, dolgok, kategóriák újraértelmezése zajlik, hanem eddig láthatatlan, kizárt csoportok, narratívák bukkannak fel, kapnak hangot és teret saját perspektívájuk, nézőpontjuk, igazságuk bemutatására s elfogadtatására. Ez, bár továbbra is fenntarthatja az egymással szemben álló, elzárkózó közösségek láncolatát, ugyanakkor lehetőséget adhat a másság megismerésére, megértésére, elfogadására is. A bezáródási folyamatban ezzel ellentétben ragaszkodnak bizonyos keretekhez, a világ változatlan rendjét fenntartó, ismert, biztonságos szabályokhoz, kategóriákhoz, amelyek örökkévalóságáról meg vannak győződve, s megpróbálják ignorálni mindazt, ami ezt veszélyeztetheti. Ebben a megközelítésben egy többségi közösség van, ami minden egyéntől megköveteli a közösségi szabályok, normák betartását, a közös világkép elfogadását. Bauman (2002) szerint a modern civilizáció egyik legnagyobb problémája, hogy nem kérdőjelezi meg önmagát, a saját fejlődésébe vetett hite töretlen, s kizárólagosságot követel. Ezek az adottnak vett, látszólagos biztonságot nyújtó kategóriák hozzásegítenek minket ahhoz, hogy könnyebben megérthessük világunkat, s eligazodhassunk benne, ugyanakkor sokakat láthatatlanná tehetnek, kizárhatnak a közösségből. Bauman szerint a félelemérzet folyamatosan erősödik az emberekben, a médiában egyre hangsúlyosabban jelennek meg a veszélyes világról sugárzott képek és a biztonság fontosságának üzenete, s mindennek természetes következményeként nő az igény az elzárkózásra,

a bezárkózásra a saját otthonunkba, a kisközösségünkbe való visszahúzóódásra, s a felügyelet és a rend kiterjesztésére. Ez a bezárkózás csökkentheti a sokféleség érzékelését, a személyes kapcsolatok helyére a közvetett ismeretségek és ismeretek lépnek, melyek torzíthatják a másokról, a világról alkotott képünket.

Az identitás változásai

Az identitásról alkotott reprezentációk változásai szintén szoros összefüggésben állnak a közösség- s a társadalomképek változásaival. Születésünk pillanatában egy társadalom, egy család, egy közösség tagjává válunk, s az általuk alkotott, róluk szóló történetek, emlékek alkotják identitásunk alapját, s jelölik ki helyünket a társadalomban, a világban. Folyamatos kölcsönhatás ez, melyben mi is alakítjuk, formáljuk környezetünket, miközben környezetünk is hat ránk, az egyén és a közösség kölcsönhatása folyamatos. A „hagyományos” közösségekben élve, az általuk, róluk alkotott konstrukciók között az egyénnek mindössze annyi volt a feladata, hogy *„elfoglalja előre meghatározott helyét a közösségben”* (Bauman 2001). Egy csoporthoz tartozás azonban úgy tűnik, többé már nem biztosítja teljes mértékben az egyén identitását, helyét a társadalomban. Bár a társadalomtudományi diskurzusokban az individualizáció folyamatával párhuzamosan, azzal összefüggésben változik a közösségek szerepe is, központi helyük az egyén életében mintha változatlan lenne. A minket körülvevő környezetről, a helyi közösségekről, az általunk választott csoportokról alkotott képek talán épp azáltal tudnak mai társadalmunkban is oly vonzóak lenni, mert továbbra is biztos identitást, a valahová tartozás élményét kínálják az egyén számára, egy olyan helyet, közeget, ahol otthon érezheti magát.

„A modernitás a társadalmi helyzet »meghatározottságának« helyébe a kényszerítő erejű és kötelező érvényű »önmeghatározást« állítja” – állapítja meg Bauman *Identitás és globalizáció* című írásában (2001:2). Míg régen az identitás a közösségben, a közösség által határozódott meg, mára kiszakadtunk az ismert, védett világ biztonságos, strukturált tér- és időfogalma által meghatározott, állandóságot sugárzó szilárd keretei közül, ahol mindenki számára egyértelmű volt, hogy mi az élet célja.

A nagy narratívák kora lejárt (Lyotard 1993), nincsenek többé olyan történetek, melyből megismerhető lenne az egész világ, mely által minden megtalálná a maga értelmét és helyét – állítják kortárs társadalomtudósok. Így az egyénnek élete végéig állandóan különböző mikronarratívák, mikroközösségek közül választva kell alakítania képét a világról, önmagáról; a közösség többé nem képes megszabadítani az elmúlás, az idegen világ terhetől. Saját magának kell megtalálnia a jelenében a folytonosságot a múltjával, és folyamatosan azon kell munkálkodnia, hogy lineáris, összefüggő, értelemmel bíró egészet alkosson a töredezett darabkákból. Úgy tűnik, ez vált meghatározó elemmé a mai kor domináns társadalom-, közösség- és egyénképében a társadalomtudományokban. Életünk eseményeinek feldolgozásához azonban továbbra is több szinten kaphatunk irányítást, támogatást a társadalomtól, amiben élünk. Anyanyelvünk, fogalmi kategóriáink segítenek abban, hogy értelmezzük múltunk történéseit. A megértésben továbbá befolyásolnak azok a történeti szervező elvek, amelyek kultúránk irodalmi, vallási, jogi és egyéb narratíváit meghatározzák. Saját bizonytalan identitásunk alakításakor mindannyian segítségül hívunk különböző kulturális termékeket, s a minket körülvevő közösséget, a környezetet, ami körülvesz minket. Az emberek manapság elsősorban a médiából: a televízióból, rádióból, internetről, filmekből merítik a „valós

világról” lévő ismereteiket, s alakítják a külvilág és önmaguk számára identitásukat. A kulturális termékek mint fikciók mindemellett sémákat, mintázatokat, forgatókönyveket nyújtanak az egyéni élettörténetek megalkotásakor.

Az identitás az emlékekből táplálkozik, és az emlékekből szelektálva jön létre élettörténetünk. Halbwachs (2000) alkotta meg a kollektív emlékezet fogalmát és elméletét, ő volt az első, aki rámutatott arra, hogy az emlékezet is társadalmi jelenség, melynek alapvető feltétele a közösség. Az emlékezet a közösség által teremődik, az emlékezéshez szükségünk van közös, az adott csoport által kidolgozott azonos értelmezési keretekre. Ugyanakkor, míg a hagyományos közösségekhez egyfajta felülről létrehozott, kényszerített, nem választható, kész identitásminták tartoznak, a választott közösségekben az egyén identitása sokféle identitásmintából, identitáselem segítségével alakul, az egyén saját feladatává válik énképe formálása. Ferencz (2010) szerint napjainkban az egyénekhez hasonlóan a közösségek is folyamatos öndefiníálási kényszerrel szembesülnek, s ehhez elengedhetetlen az állandó párbeszéd a közösség tagjai s az őket körülvevő környezet között. Ez ugyanakkor egyfajta folyamatos alakulást, változást is feltételez a közösségekben (pl. Horváth 2009).

Közösségmeghatározások

Bár a különböző közösségmeghatározások többé-kevésbé egyértelmű képet adnak arról, hogyan értelmeződik a fogalom, jellemzően olyan tágran kategorizálják – valahova a társadalom, a család és a civil szféra közé helyezve –, hogy sok esetben nem egyértelmű, mit is értenek közösség alatt. Talán épp ez a megfoghatatlanság, a konkrét meghatározás hiánya, az operacionalizálás nehézségei, a közösségek idealizált, pozitív, értékelt leírásaival¹ kiegészülve eredményezhetik (Vercseg 1993), hogy a társadalomtudományi kutatások többségében – a klasszikus elméletalkotók, mint pl. Tönnies, Weber, Parsons, Beck, Giddens kiemelkedő érdeklődése ellenére – a közösség mint a vizsgálat elsődleges tárgya háttérbe szorul, a kutatások középpontjában jellemzően a család és a civil társadalom áll. Magyarországon ez alól Utasi Ágnes munkássága, illetve a közösségfejlesztési írások jelentenek kivételt.

Milyen közösségmeghatározások vannak, s vizsgálhatóvá tehető-e a fogalom? Úgy tűnik, hogy napjainkban a közösségfogalom egyre fontosabbá válik a társadalomtudományi vizsgálatokban is. Nemzetközi kutatások kimutatták, hogy míg a civil szervezetekben részt vevők száma az utóbbi évtizedekben folyamatosan csökkent (Putnam 1995), a kisközösségek – ahol a definíció alapján valamilyen közös érdek nyomán cselekednek, ugyanakkor a közösségi összetartozás érzése is igen erős – hatékonysága, cselekvési potenciálja növekszik (Wuthnow 1994).

A meghatározások többségében megtalálható a közösségi érdek, a közös cél, a közös értékrend, a mi-tudat (pl. Hankiss 1982, Gorman 2002) és az identitás, mint a közösségek legfőbb jellemzői, amelyek kiegészíthetők az azonosság érzetével s a lokalitással. Kovács Éva (2007) kiemeli még a tagok közötti interakciónak, illetve annak a fontosságát, hogy a közösség kollektív cselekvőként tekintsen magára. A közösségek szocializáló és társadalmi részvételt lehetővé tevő, illetve ellenőrző funkciója is központi szerepet kap, a közösségben lesz az egyén önálló individummá a szociológiai elméletek szerint, miközben ezzel párhuz

¹ Pl. „Emberek közös és szabadon meghatározott tartalmú cselekvése önmaguk boldogulása, érvényesítése, helyzetük javítása érdekében, mely közvetve a közjót gyarapítja” (Vercseg–Varga 1998:289, lásd még Gorman 2002).

zamosan a társadalom tagjává válik. A közösség ilyen meghatározásai tehát elősegíthetik az egyén kiteljesedését, identitása megerősödését s társadalmi integrációját is. Ugyanakkor, mivel minden közösségnek vannak határai, ezért ebben az értelemben: míg saját tagjait befogadja, másokat kizárhat (pl. Gorman 2002). A közösség fogalmának megalkotásához, úgy tűnik, szükség van a *mi* és az *ők* megkülönböztetésére. Az elzárkózás, a kizárás, a másik megalkotásának s folyamatos megjelenítésének segítségével erősíthető a mi-tudat, az összetartozás érzése, a közösség egységessé válása. De vajon valóban elengedhetetlen-e az elzárkózáson alapuló egység a tényleges közösségek hatékony működéséhez?

Jelenkori kutatások (pl. Utasi 2010) szerint az egy közösséghez tartozók hasonlóan egymáshoz, s a közösségek törekednek a státusz-homogámiára. A magántársaságok, közösségek keretein belül Utasi szerint a résztvevők egyenlőnek tekintik egymást. Ehhez azonban elengedhetetlen a közösségbe való beengedés szigorú ellenőrzése, a közösség tagjává válásnak a feltételei tehát egyáltalán nem egyenlők. Vajon egy közösséget már létrejött pillanatában hasonló emberek alkotnak, vagy folyamatosan alakul ez a hasonulás? Csatlakozhatnak-e olyanok a közösséghez, akiket másoknak tart, ítél meg a közösség (hogyan jön létre ez az ítélet), s ha igen, megmaradhat-e ez a másság, vagy a közösség tagjává válva nekik is hasonulniuk kell a domináns értékekhez, normákhoz? S mi van, ha ez a többség által meghatározott másság nem megváltoztatható, nem képes a domináns normák elfogadására? Egy fogyatékos, egy örvült, egy roma részt vehet-e a többségi társadalomban működő közösségekben, még ha nem tudja is feladni a többség által benne azonosított másságot? Mit jelent valójában ez a társadalomtudományos diskurzusokban napjainkban oly gyakran megjelenő hasonlóság – másság? Létező valami, vagy pusztán csak egy konstrukció, mely szolgálhatja többek közt a közösség vagy az egyén működését?

A másság beengedése, a hasonlóság, a homogámia feladása a közösségek folyamatos átalakulásával, változásával járhat, aminek következtében elveszhet a tagok által vágyott biztonságérzet. Ahogy Utasi vizsgálataiban megállapítja, a bizalmatlanság továbbra is jelentős az idegenek, a különböző státuszúak, a más kultúrához tartozók között, de a nagyobb városokban inkább megjelenhetnek vegyes társaságok, érvényre juthat a pluralitás.

A meghatározások többségében a lokális, a hely és a közösség között szoros kapcsolatot feltételeznek (pl. Vercseg 1993, Gorman 2002), a közösségek a mostani meghatározásokban jellemzően helyhez kötöttek, egy adott helyen és időben alakulhatnak ki, jöhetnek létre és maradhatnak fenn. Niedermüller (1999) szerint azonban az egyének egy adott helyhez és kultúrához való kötöttsége a modern társadalmak konstrukciója, amibe beletartozik az is, hogy a közösséghez, csoporthoz való tartozás egy konkrét helyhez való tartozást is jelent. A hagyományos közösségek alapjának a lokális közösséget tartják, aminek segítségével az egyének s a csoportok egymás számára láthatóvá, beazonosíthatóvá, értelmezhetővé, kategorizálhatóvá válnak, miközben létrejön az otthon és a nem otthon, a bent és a kint, a mi és a másik csoportja. Így válnak a különböző invididuumokból álló csoportok homogén, zárt egységekké a külső megfigyelők számára, s válik a hasonlóság, az ismerőség, a biztonság, a kiszámíthatóság a főbb értékekké a fenyegető külvilággal szemben a közösségen belül. Ebben az értelemben a szegénység, a marginalitás, a kizárás is helyhez kötött, s így az ebből való kitörés lehetősége az egyén számára egy másik hely keresése lehetne. Niedermüller szerint ennek a felfogásnak az elhibázottságát éppen az jelzi, hogy ez nem így van, hiszen például a migránsok, a menekültek helyváltoztatása jellemzően nem eredményezi társadalmi pozíciójuk változását. Az etnicitásnak, a nemzeti és kulturális identitásnak ez a felfogása szerinte egyre inkább tarthatatlanná válik, hiszen, ahogy írja, ez a „*homogén, zárt kultúra*

konceptiója nem képes a társadalmi valóságban bekövetkezett változások leírására”. A különböző társadalmi csoportok között hatalmi harcok, diskurzusok zajlanak a társadalmi megjelenésért, amit az uralkodó csoportok irányítanak. A migránsok, akik elhagyták saját hazájukat, a helyet ahova tartoztak, s így a kultúrájukat is, csak úgy válhatnak a többségi társadalom, az új hely, közösség tagjává, ha elfogadják ennek a helynek a kultúráját, asszimilálódnak vagy integrálódnak a többségi társadalomba. Az asszimiláció azonban sok esetben csak látszólagos, a tényleges elfogadás, befogadás nem történik meg, a migráns-lét, az idegenségérzés, a másság, az elválasztóvonal mindig megmaradhat a mi és az ők, a többség és a kisebbség között. Niedermüller szerint azonban nem feltétlenül kell ezt elfogadni, hiszen az individualizáció folyamatában lehetőség van az egyéni cselekvésre, más alternatíva választására, illetve a saját eredeti kultúra megjelenítése is megvalósítható adott társadalmi térben. Ezek a társadalmi reprezentációért folyó küzdelmek azonban, úgy tűnik, még inkább megerősítik mind kívülről, mind belülről a csoportoknak az azonosságába, egységességébe, homogenitásába vetett hitét, miközben megpróbálnak saját helyeket, közösségeket teremteni a kinti, többségi társadalomban.

Összességében úgy tűnik, hogy a jelenkori közösségrepresentációk központi kérdései, hogy mi alkotja, tartja fenn a közösségeket: a mi és az ők megkülönböztetése, a másság meghatározása, a hasonlóság és a különbözőség megjelenése, megítélése és szerepe.

Az adott, a választott és az inkluzív közösségek, közösségképek a társadalomtudományi diskurzusokban

A fentebbi meghatározások alapján a közösségrepresentációk két fő típusa különböztethető meg, ami többé-kevésbé megfeleltethető Tönnies kategóriáinak is: az adott közösség és a választott közösség. Ezt a későbbiekben majd egy harmadik típusal egészítjük ki. Az alább felsorolt közösségi formák olyan ideáltípusok, amelyek tiszta formájukban nem léteznek, ugyanakkor a három típus jellemzőivel talán könnyebben leírhatóvá és vizsgálhatóvá válhatnak a létező közösségek, s az integrációt elősegítő, illetve gátló működésmódjaik.

A közvetlen vagy adott közösség a meghatározások alapján az, ami jellemzően a születésétől kezdve körülveszi az embert, s egy életen át elkíséri, ami egyfajta kész, felülről kialakított identitást, közös értékrendet s határozott mi-tudatot kínál, „azonosságot, homogenitást, biztonságot és hovatarozást sugall” (Van Rees 1991, idézi Gorman 2002), s ahol a legfőbb összetartó erő a bizalom és a szolidaritás, egymás kölcsönös segítése. Az elsődleges cél ebben az értelemben a közösség fenntartása, így az egyén, az individuum háttérbe szorul, a közösség szerepe, hogy szocializálja az egyént, aki alkalmazkodik a közösség bevett, régóta változatlan formában fennálló szabályaihoz, normáihoz, ami egy erős, zárt, meghatározott tagsággal rendelkező, hierarchizált szerkezetet eredményezhet, ahova a bekerülés feltétele az egyén identitásának alávetése a felülről megállapított, kijelölt közösségi identitásnak. Castells (2006) a hagyományos közösségképek által kínált kollektív identitást olyan konstrukciónak tekinti, aminek segítségével az egyén a közösséghez köthető, s ez egyfajta biztonságot, folytonosságérzetet nyújt számára. A közösség az egyén bizonytalan identitása helyett a közösség által elfogadott, támogatott énképet adhat, az érzést, hogy közéljük tartozom, olyan vagyok, mint ők. Ez a közösségrepresentáció tökéletesen illik a hagyományos társadalomfelfogáshoz, ahol egy igaz, nagy narratíva értelmezte, szevezte a világgépet, s ahol a haladásba vetett hit töretlen volt. A kizárólagos igazság megkérdőjelezésével

párhuzamosan azonban úgy tűnik, hogy ez a típusú közösségfelfogás is egyre kevésbé képes megragadni, leírni a társadalmak működését. Ebben a megközelítésben sokáig nem vált kérdésessé a közösségnek a környezethez való viszonya (pl. a közösségen belül kialakult erős integráció a környezettől való elzárkózást eredményezhet-e stb), illetve eleve adottnak veszi a kollektív identitás létét is.

A kollektív identitás, a mi-tudat a jelenlegi szakirodalom szerint jellemzően akkor válik láthatóvá, akkor kerülhet előtérbe, ha egy adott közösség egy másik, külső csoport által fenyegetve érzi magát, s szükségesnek érzi saját, egységes önképének megmutatását, hangsúlyozását (A. Gergely 1993). Ha egy közösség azonban eleve valamivel szemben határozza meg magát, akkor tevékenységük egyik legfontosabb elemévé válik az egységes, a közösség minden tagja által elfogadott, kívülről is jól látható önmeghatározás folyamatos, állandó újratermelése és kommunikálása.

Az eszmei vagy választott közösség az autonóm egyének szabad társulását jelenti, ahova az egyének saját akaratukból, valamilyen közös cél vagy érdek megvalósítása miatt csatlakoznak (Horváth 2009). Ezek a közösségek a meghatározások szerint gyakran multilokálisak, multikulturálisak, plurálisak, s egy egyén egy időben több közösség tagja is lehet (pl. Utasi 2010). Fő jellemzőik az átmenetiség, a nyitottság, a lazább kötelékek, s az egyén középpontba helyezése; a közös cél vagy érdek megszűnése, érdekelletét stb. esetén működésük felbomolhat. A közösségnek ez a típusa úgy tűnik, hogy alkalmazkodik a modern társadalom- és emberkép követelményeire, rugalmas, nyitott, könnyen alakítható, megszüntethető, elsődlegesen nem erős kötődéseken alapul, nincsenek megváltoztathatlan szabályok, felülről kialakított identitásminták, és az egyénnek lehetősége van arra, hogy hatékonyan formálja, alakítsa az adott közösséget, az egyén került a középpontba.

De vajon ez a fajta közösségkép mennyire elégíti ki az egyén igényeit a biztonságra, az otthonos környezetre? Bár első látásra jelentős ellentétek vannak a társadalomtudományi diskurzusban napjainkban dominánsnak tűnő két közösségtípus (adott és választott) között, úgy tűnik, mintha a változó társadalmi elképzelésekhez, igényekhez alkalmazkodva a közösségrepresentációk szerepe, funkciója bizonyos szempontból mindig változatlan maradna.

S mintha sok esetben ezekben az újonnan konstruált, választott közösségekben is megtalálhatóak lennének a hagyományos, adott közösségek funkciói: fontos összetartó szerepe lehet működésükben a közös értékrendnek, a mi-tudatnak, hosszú ideig fennmaradhatnak, s tagjaik számára kész identitást, biztonságot, s a valahová tartozás élményét kínálhatják (Vályi 2003).

A közösségek új megjelenési formái, mint például a közösségi iskolák, közösségi központok, közösségi rendőrségek² vagy a közösségi pszichiátriák³ – a leírások alapján úgy tűnik – épp azt nyújtják, ami a hagyományos közösségekben a szakirodalom szerint még megvolt: a kis, helyhez kötött közösségek megbízható, kölcsönös segítséssel, támogatással alapuló világának újrafelfedezését, ami sokak szerint háttérbe szorult a modern ipari társadalmakban. S bár a közösségi média vagy a virtuális közösségek nem köthetőek egy adott helyhez, lokalitáshoz, végső soron ők is egyfajta menedéket, védelmet, azonosulási lehetőséget kínálnak új formában és módon.

² A *Community Policing* azt jelenti, hogy a rendőrség mint szolgáltató jelenik meg, a helyi társadalom részeként működve célja, hogy a közösségek segítségére legyen problémáik megoldásában (ld. bővebben Krémer 2011).

³ A közösségen belül működő ellátási formák, amelyek a betegnek diagnosztizáltak társadalomban való megjelenését, láthatóvá válását, részvételét erősítik (ld. bővebben Harangozó et al. 1998).

Az egyénnek a közösséghez való viszonyát az őt körülvevő környezet, a közösségi tapasztalat, addigi élettörténete, értékrendje határozhatja meg. Az egyén és a közösség kölcsönösen függnek egymástól, s a közösségről, társadalomról alkotott képek is folyamatos interakcióban állnak az adott helyen, időben és módon működő közösségekkel, egyénnel. A közösség egyénekből jön létre, az egyének tartják fenn, működtetik, ugyanakkor a közösség biztonságot, identitást, a valahová tartozás érzését, célt és értelmet adhat az egyén számára.

Korunk társadalmában az adott, zárt, homogén közösségek középpontba állításával előtérbe került a társadalmak dezintegráltságának kérdése is. Míg a modern ipari társadalmak leírásaiban a társadalomtudományi diskurzusok szerint minden társadalmi csoportnak többé-kevésbé megvolt a kijelölt, állandó helye a hierarchiában, a ma társadalmában a zárt, homogenizált közösségek egyes megközelítések szerint egyre inkább egymással szemben, egymás közti hatalmi harcokban igyekeznek kivívni saját, minél kedvezőbb pozíciójukat a társadalmi szintéren. S mintha egyre többen lennének, akik kiszorulnak az érdekvéonyesítésre képes csoportokból, s kényszerközösségeket alkotnak, vagy egyénileg megpróbálnak valamilyen úton-módon beilleszkedni a kedvezőbb pozíciójú csoportokba. Ezeknek a folyamatoknak a leírására, kezelésére egyre meghatározóbbá válik a társadalomtudományokban az integráció, illetve az integráció kiüresedésével az inklúzió fogalma. Az inkluzív közösségek feltétele szakértők szerint az elfogadó, nyitott közösségek kialakítása, melyek az egyéni szükségletek figyelembevételén, a sokféleség elfogadásán, s az együttműködésen alapulnak, ahol az egyén nemcsak követi, de maga is formálja a saját közösségében érvényes szabályokat, a többiekkel közösen vitatja meg a felmerülő problémákat, határozza meg az érvényes szabályokat és normákat.

Az inklúzió fogalma először az oktatásban jelent meg mint a speciális nevelési igényű, fogyatékos, tanulási nehézségekkel küzdő, szociálisan hátrányos helyzetű vagy akár kivételes tehetségű gyermekekkel való foglalkozási mód. Az inklúzió nem kategorizál, nem alkot különböző, egymástól elkülönített, elzárt csoportokat, ebben a felfogásban nincsenek többé speciális nevelési igényű, fogyatékos stb. gyermekek, csak különböző lehetőségekkel rendelkezők, az inkluzív közösség definíciója szerint a különbözőség válik „normálissá”. Az inkluzív iskolákban mindenki – származásától, szociális, kulturális hovatartozásától, fogyatékoságától stb. függetlenül – együtt tanul, s mindenkinek az igényeire egyaránt odafigyelnek.

Az inklúzió tehát alapvetően éppen azoknak a gyerekeknek az iskolai közösségekben való megjelenését, be- és elfogadását jelenti, akik valamilyen szempontból mások, mint a többség, akik kilógnak a közösségből, akik nem képesek vagy nem akarnak alkalmazkodni a már meglévő szabályokhoz, követelményekhez, s akiket többnyire az adott, homogenitásra törekvő, homogenitást hirdető közösségek kivetnének magukból. Az inklúzió elve és gyakorlata azonban társadalmi szinten is érvényes lehet, az inkluzív, heterogén közösségrepresentációk, közösségek megjelenése és elterjedése növelheti a társadalmi integráció érzetét. (Hinz 2002, idézi Forray–Varga 2011). Az inklúzió meghatározása szerint nem különböző, egymással szemben álló, integrálandó csoportok vannak, hanem különböző képességű, identitású, lehetőségekkel rendelkező emberek, s az együttélés egymásnak, illetve egymás másságának kölcsönös elfogadását jelenti. Ez a meghatározás megegyezik a demokrácia alapelveivel, hiszen mindekinek egyforma hozzáférést, lehetőséget biztosít a részvételre (Forray–Varga 2011). Az inkluzív közösségképben minden személynek megvan a szabad választási joga és részvételi lehetősége az őt és a közösséget érintő kérdésekben (Forray–Varga 2011). Így próbál meg ez a megközelítés túllépni a különböző kisebbségi csoportok integrációs kényszerén, a másság és a hasonlóság kérdésén; a cél többé már nem az, hogy a kisebbség

alkalmazkodjon a többség által meghatározott, kijelölt s követett normákhoz, hanem az egyéni igényeket figyelembe véve alakulnak az együttélés normái. A különbözőséget nem hátránynak, hanem lehetőségnek tekintik, a sokféleség felismerése és értékékként való megélése, a másik megismerése és elfogadása jelentheti itt a közösségkép alapját. Ez a megközelítés, úgy tűnik, megpróbálja megjeleníteni a posztmodern értékeket: a különböző identitások és életmódok létezhetnek egy helyen és időben, egy közösségen belül, s a kölcsönös egymásra hatás egyáltalán nem jelenti önmagunk feladását, megszűnését, mindez nem veszélyezteti identitásunkat, önmagunkat.

A közösségi formák/reprezentációk ideáltípusai a társadalomtudományokban

<i>Jellemzők/Típusok</i>	<i>Adott közösség (hagyományos)</i>	<i>Választott közösség (eszmei)</i>	<i>Inkluzív közösség</i>
Bekerülés módja	beleszületés, társadalmi meghatározottság	egyéni választás	egyéni választás, társadalmi elvárás
Szerkezet	állandó vagy lassú átalakulás, alkalmazkodás nem jellemző, helyhez kötött	képes rugalmasan alkalmazkodni környezetéhez, de törekedhet az állandóságra, sok esetben helyhez kötött	rugalmasan alkalmazkodik környezetéhez, tagjaihoz, multilokális, plurális
Jellemző identitás	kész, felülről megalkotott, közösség által meghatározott, kollektív identitás, mi-tudat	egyén feladata kialakítása, folyamatosan alakuló egyéni identitás, de vannak kész identitásminták	egyén feladata kialakítása, folyamatosan alakuló egyéni identitás, sokféle identitásminta
Működés	állandó szabályok mentén, folyamatos működés, közös értékrend	sok esetben törekszik állandó szabályok kialakítására, folyamatos működésre, de sok esetben a szabályok, normák egy része újratárgyalható, a működés gyakran átmeneti	szabályok, normák folyamatosan újratárgyalhatóak, alakíthatóak, folyamatosan változó
Csoport	homogén, egységes, zárt, inkább hierarchikus	sok esetben homogenítésra törekszik, de lehet heterogén, nyitott	heterogén, nyitott sokféle
Funkció	azonosság, biztonság, hovatartozás érzésének biztosítása, a csoporton belül egymás segítése, támogatása	közös cél, feladat megvalósítása, de megjelenhet azonosság, biztonság, hovatartozás érzésének biztosítása	egymás kölcsönös segítése, támogatása, elfogadása, egyéni lehetőségek, képességek fejlesztése
Cél	közösség fenntartása	feladat megvalósítása, közösség fenntartása	egyéni lehetőségek, képességek kibontakoztatása

<i>Jellemzők/Típusok</i>	<i>Adott közösség (hagyományos)</i>	<i>Választott közösség (eszmei)</i>	<i>Inkluzív közösség</i>
Integráció mértéke	csoporton belül nagy, kifelé alacsony	változó	nagy
Az egyén helye	közösségnek alárendelt	egyénelapú, egyénközpontú, de lehet közösségnek alárendelt	egyénközpontú
Példák	család	zöld szervezet, politikai párt	inkluzív iskolai osztály

Hivatkozások

- A. Gergely A. lásd Gergely A., A.
Bauman, Z. (2001). Identitás és globalizáció. *Lettre*, 42. 11–13.
Bauman, Z. (2002). *Globalizáció – A társadalmi következmények*. Szeged: Szukits.
Beck, U. (2003). *A kockázat – társadalom Út egy másik modernitásba*. Budapest: Andorka
Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.
Castells, M. (2006). *Az identitás hatalma. Az információ kora: Gazdaság, társadalom és
kultúra II*. Budapest: Gondolat – Infonia.
Durkheim, E. (1967). *Az öngyilkosság: Szociológiai tanulmány*. Budapest: Közgazdasági és
Jogi.
Durkheim, E. (2001). *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.
Ferencz G. (2010). A demokratikus részvétel területi különbsége. In: Utasi Á. (szerk.) *Köz-
össég és közélet*. Politikatudományi tanulmányok. Budapest: MTA Politikatudományi
Intézet.
Forray K.–Varga A. (2011). Inklúzió a felsőoktatásban. Pécs: Pécsi Tudományegyetem BTK.
Elérhető: http://janus.ttk.pte.hu/tamop/tananyagok/inkluzio_a_felsooktatásban/index.html.
[Letöltve: 2012-07-09].
Gergely A., A. (1993). *Urbanizált méhkas, avagy a helyi társadalom*. Budapest: MTA Politi-
kai Tudományok Intézete – Akadémiai.
Gorman, M. (2002). „Közösség” Európában. *Parola*. 2 [Online.] Elérhető: [http://www.kka.
hu/_Kozossegi_Adattar/PAROLAAR.NSF/cimsz/C6680463D75B03CBC1256C4D00395
D74?OpenDocument](http://www.kka.hu/_Kozossegi_Adattar/PAROLAAR.NSF/cimsz/C6680463D75B03CBC1256C4D00395D74?OpenDocument). [Letöltve: 2012-07-09].
Habermas, J. (1994). *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantisz.
Halbwachs, M. (2000). A kollektív emlékezet III. fejezet. A kollektív emlékezet és az idő.
In: Felkai G.–Némedi D.–Somlai P. (szerk.) *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*.
Budapest: Új Mandátum.
Hankiss E. (1983). Közösségek válsága és hiánya. In: *Társadalmi csapdák – Diagnózisok*.
Budapest: Magvető. 226–227.
Hinz, A. (2002). Von der Integration zur Inklusion – terminologisches Spiel oder konzeptio-
nelle Weiterentwicklung. *Zeitschrift für Heilpädagogik*. 53. 354–361.
Horváth A. (2009). Egyén és közösség, avagy a fogalmak tartalomváltozásai. [Online.] OFI.
Elérhető: <http://www.ofi.hu/tudastar/egyen-kozosseg-avagy>. [Letöltve: 2012-07-09].

- Kovács É. (2007). A közösségtanulmányoktól a lokalitás megismeréséig. In: Kovács É. (szerk.) *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum–PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. 7–21.
- Liotard, J.-F. (1993). Posztmodern állapot. In: Bujalos I. (szerk.) *A posztmodern állapot. Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard, Richard Rorty tanulmányai*. Budapest: Századvég. 7–145.
- Niedermüller P. (1999). Etnicitás és politika a késő modern nagyvárosokban. *Replika*, 38. 105–120.
- Putnam, R. (1995). Bowling Alone. America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*, 6. 65–78.
- Tönnies, F. (1983). *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Utasi Á. (2002). *A bizalom hálója. Mikrotársadalmi kapcsolatok és szolidaritás*. Budapest: Új Mandátum.
- Utasi Á. (2010). Baráti közösségek és magántársaságok – a közélet iskolái. In: Utasi Á. (szerk.) *Közösség és közélet*. Politikatudományi tanulmányok. Budapest: MTA Politikatudományi Intézet.
- Van Rees, W. (1991). Neighbourhoods, the State, and Collective Action. [Online.] Elérhető: <http://cdj.oxfordjournals.org/content/26/2/96.full.pdf+html>. [Letöltve: 2012-07-09].
- Vályi G. (2004). Közösségek hálózati kommunikációja. [Online.] Elérhető: <http://www.mtapti.hu/mszt/20044/003.pdf>. [Letöltve: 2012-07-09].
- Vercseg I. (1993). KÖZÖSSÉG Eszme és valóság. Parola Füzetek. [Online.] Elérhető: http://www.kka.hu/_Kozossegi_Adattar/Azadatt.nsf/1c4dc4b986e230d1c1256a08003a235e/7a5b2b352c0caf4485256640006a09c3?OpenDocument. [Letöltve: 2012-07-09].
- Vincze A. (2010). A formalizált közösségekben való részvétel motivációi és a tényleges tagság ellentmondásai. In: Utasi Á. (szerk.) *Közösség és közélet*. Politikatudományi tanulmányok. Budapest: MTA Politikatudományi Intézet.
- Wellman, B. (2001). The Persistence and Transformation of Community: From Neighbourhood Groups to Social Networks. Report to the Law Commission of Canada. Elérhető: <http://homes.chass.utoronto.ca/~wellman/publications/lawcomm/lawcomm7.PDF>. [Letöltve: 2012-07-09].
- Wuthnow, R. (1994). *Sharing the Journey*. New York: Free Press. Idézi: Giddens, A. (1998). *A harmadik út*. Budapest: Agóra Marketing Kft. 94–95.

TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ ÉS CSALÁD

Kulcsszavak: család, házasság, élettársi kapcsolat, elváltak, látogató kapcsolat

A család fogalma

Egy a családdal kapcsolatos tanulmány elejére a fogalom meghatározása kívánkozik. A családok védelméről szóló 2011. évi CCXI. számú törvény határozott normatív állásfoglalást tartalmaz erről a kérdésről, mely szerint: „*A család létrejöttének biztos alapja a házasság, amely az egymás szeretetén és tiszteletén alapuló életközösség, ezért az mindenkor megkülönböztetett megbecsülést érdemel. A család akkor tölti be szerepét, ha az anya és az apa tartós és szilárd kapcsolata a gyermekek iránti felelősségben teljesedik ki*”.

A szociológus számára azonban a kérdés messze nem ilyen egyértelmű: a család definiálása napjainkban egyre több nehézségbe ütközik. Nem véletlen, hogy az európai család-szociológusok és a családdal foglalkozó civil szervezetek jelentős részét tömörítő *Family Platform* többéves eszmecsereinek egyik legfontosabb megállapítása az volt, hogy nem lehetséges egységes családfogalmat megalkotni, még Európában sem (Rupp et al. 2012). Ez a megállapítás aláhúzza azt a közhelyszerűnek tűnő, de mégis sokak számára nehezen elfogadható ténytet, hogy a család időben, kultúrában, szubkultúrában változó fogalmat takar – akárcsak egy adott közösség normarendszere, amely alapvetően befolyásolja azt, hogy mit tekintenek az emberek családnak, házasságnak. Jól szemlélteti ezt például Durst Judit (2001) kutatása tradicionális roma közösségekben, mely szerint Láposon a felnőtt lakosság összessége házasságban él a közösség normái szerint, de a hivatalos statisztika szerint nem. A 15-16 éves fiatalok összeköltöznek, hamar jön a gyerek is, s ez a közösség számára teljes értékű házasságnak számít. Ha a külső körülmények ezt kikényszerítik, akkor hivatalosan is összeházasodnak, de ez a jogi aktus a közösség szemében semmit sem változtat a pár megítélésén, státuszán.

Nem csupán a közösség sajátos normái befolyásolják a család fogalmát, illetve azt, hogy kiket sorolhatunk a család kötelékébe tartozónak: a család jelentheti – akár ugyanazon megszólalás keretében is – hol a párkapcsolatot, hol a nukleáris kiscsaládot (szülők és gyerekek), de magába foglalhatja a tágabb rokonságot is. Attól függően tehát, hogy melyik értelmezést használjuk, emberek és kapcsolatok egymástól igen eltérő sokaságát és jellegét érthetjük alatta. A sokféle családforma ráadásul olyan kapcsolati mintázatokat is kialakított, melyek valójában csak bonyolult körülírással jeleníthetők meg (a volt feleségem új férje, a volt anyósom, a férjem előző házasságából való gyerekek stb.). Családról beszélve tehát egyáltalán nem biztos, hogy a beszélők ugyanazt értik e fogalom alatt. Így az általánosító megállapítások gyakran nem közelítik, hanem éppen távolítják az eltérő véleményeket.

Amikor a demográfusok vagy az empirikus szociológusok családdal kapcsolatos elem-

zéseket készítenek, értelemszerűen igyekeznek jól mérhető változókat használni. Ez azonban egyre nehezebb, mivel a család egyre inkább „ellenáll” a mérhetőségnek, definiál(hat)atlansága, méretének és összetételének változása, valódi működésének rejtett lényege miatt. A kutatók kénytelen-kelletlen megragadnak a jól mérhető változók felhasználásánál: házasság vs. élettársi/registrált élettársi kapcsolatban él, elvált vs. házasságban él, párkapcsolatban él vs. nem él párkapcsolatban, nevel gyereket vs. nem nevel gyereket, egyszülős vs. teljes család. Ezek a kategóriák csak a párkapcsolat és a család jogilag leírható, dokumentumokkal igazolható *formáját* ragadják meg, de nem feltétlen tanúskodnak annak valódi, minőségi működéséről.

Sok esetben nem tudjuk az ok-okozati kapcsolat irányát sem feltárni. Vajon ha az elváltak esetében egy kutatás az integráció gyengeségét mutatja ki, az a válás következménye, netán az oka? Vajon a válás negatív hatásait elszenvedő gyerek valóban a válást mint jogi aktust szenved meg, vagy a szülők fokozatosan, esetleg évek óta fennálló, de egyre romló kapcsolatát, amely a válást megelőzte? További mérési problémának látom azt is, hogy bár tudjuk, hogy a megfigyelési egység lehet a család is, ugyanakkor legtöbbször mégis egyedi emberek (gyakran nem is ugyanazon családok tagjainak) megfigyeléséből próbálunk meg általános következtetéseket levonni – a családokra nézve is.

A család fogalmának összetettsége és változó mivolta egyúttal azt is jelenti, hogy a normatív megfogalmazások nem csupán a tudományosság próbáját nem állják ki, de a hétköznapi tapasztalatokkal, a demográfiai tényekkel sem mindig egyeztetethetők össze. Ugyanakkor nehéz túllépni ezen a normatív gondolkodáson, mert a család fogalma széles körben elfogadott, pozitív konnotációjú norma: még azok is tudják, hogy milyen az „igazi” család, akik maguk egészen másféle családban nőttek fel, vagy élnek jelenleg. Nekünk, magyaroknak Arany János tanította meg, hogy mit kell értenünk család alatt, még akik tudatosan nem gondolnak is rá, vélhetőleg azok is a *Családi kör* „idillizált” képét látják maguk előtt, amikor családról beszélnek.

Integrált család – dezintegrált család

A család fogalma nem csupán az ország aktuális törvényeiben, de sokszor még a szakemberek elemzéseiben is a nukleáris családdal azonosítódik, annak is a „hivatalos” formájával: a férfi és nő között házassággal megpecsételt tartós párkapcsolattal és a szülők közös gyerekekével, gyerekeivel. E felfogás mintegy origóként szolgál a családról szóló szakmai diskurzusokban is. Amikor a család változásairól, esetleg válságáról esik szó, az ezt bemutató állítások között első helyeken említődik a házasságok számának csökkenése és az élettársi kapcsolatok mind szélesebb körű elterjedése. A demográfusok úgy érvelnek, hogy a hagyományos házasság egyeduralmának elvesztése számos kedvezőtlen demográfiai tendencia eredője (S. Molnár 2011, Pongrácz 2011), így messze ható társadalmi válságjelenséggént fogható fel. Ebből vezethetők le a családdal kapcsolatos egyéb változások is, elsősorban a termékenység csökkenése. E logikát követve a házasságkötési életkor egyre feljebb tolódása, a tartós párkapcsolat nélkül élők számának növekedése, a válások magas száma és az alacsony termékenységi szinten belül a házasságon kívül születő gyerekek arányának növekedése nem csupán egyszerű változások, de összességében a házasság mint párkapcsolat gyengüléséből következő válságtünetekként írhatók le.

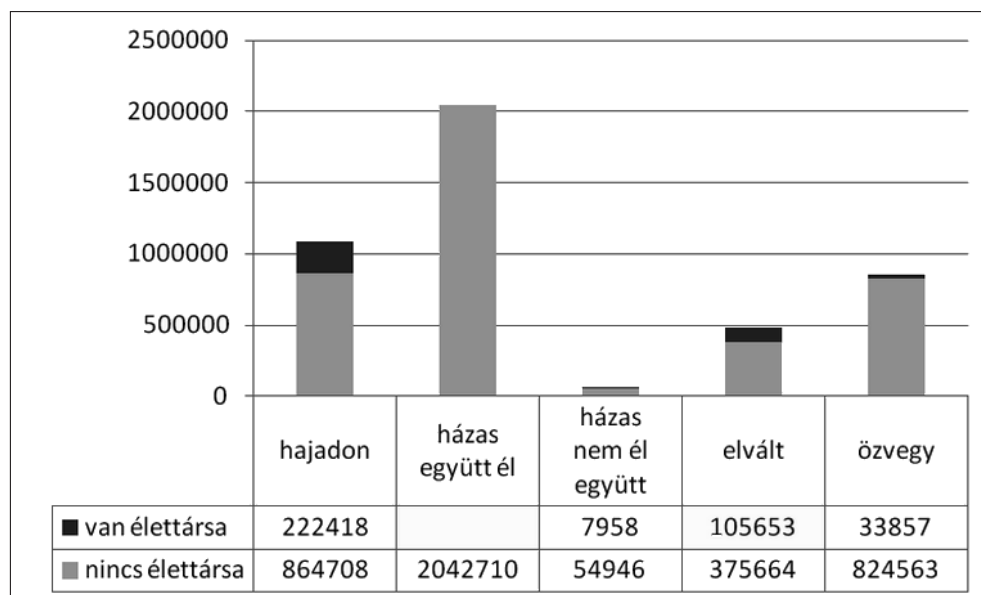
A fentiekben jelzett normatív családeértelmezés szociológiai tanulmányokban is megjele-

nik. A „csonka család” kifejezés szembeállítva az „ép családdal” az egyik fő differenciáló tényező például Csákö Mihály politikai szocializációról szóló tanulmányában (2011). Érdekes megfigyelni, hogy a módszertanilag jól felkészült új kutatógeneráció családdal kapcsolatos vizsgálatait is gyakran azoknak a tényezőknek megragadására irányulnak, melyek a hagyományos nukleáris család megvalósulását akadályozzák, vagy éppen segítik. A magyarországi családkutatók egy jelentős része számára tehát kimondva-kimondatlanul az a legfontosabb kérdés, hogy mi viszi az emberek egy jelentős részét arra az útra, hogy a „helyesnek” tartott családformától eltérően éljenek, illetve, hogy miképpen lehetne ezt a tendenciát megállítani, visszafordítani.

Számos jel utal arra, hogy a törvényekbe foglalt, a sémába beleillő nukleáris családokat tekinti ideálisnak, jól működőnek a széles közvélemény is. Az egy fedél alatt élő házaspár, akik „értelemszerűen” különmeműiek, kettő, de jobb esetben három gyermeket nevelnek, a férfi- és női szerepek hagyományosan osztoznak meg a férj és feleség között – ezek lennének „a” család jellemzői. Ebben az értelmezésben azok, akik nem kötnek házasságot, vagy más módon eltérnek ettől az ideáltól, valamiféle hibás, nem igazi családban élnek. *Ilyen értelemben nevezem integrált családnak a fenti sémának megfelelő családokat és dezintegráltak az ettől eltérőeket.*

Mindezek után jogosan merül fel az a kérdés, hogy a felnőtt lakosság mekkora hányada él ebben az „igazi”, integrált családformában? Mivel a 2011-es népszámlálás adatai még nem állnak rendelkezésre, a 2005-ös mikrocenzus adataiból, illetve egyéb demográfiai és szociológiai vizsgálatok adataiból próbálok meg választ adni erre a kérdésre. A terjedelmi korlátok miatt a nőkre vonatkozó adatokra koncentrálok.

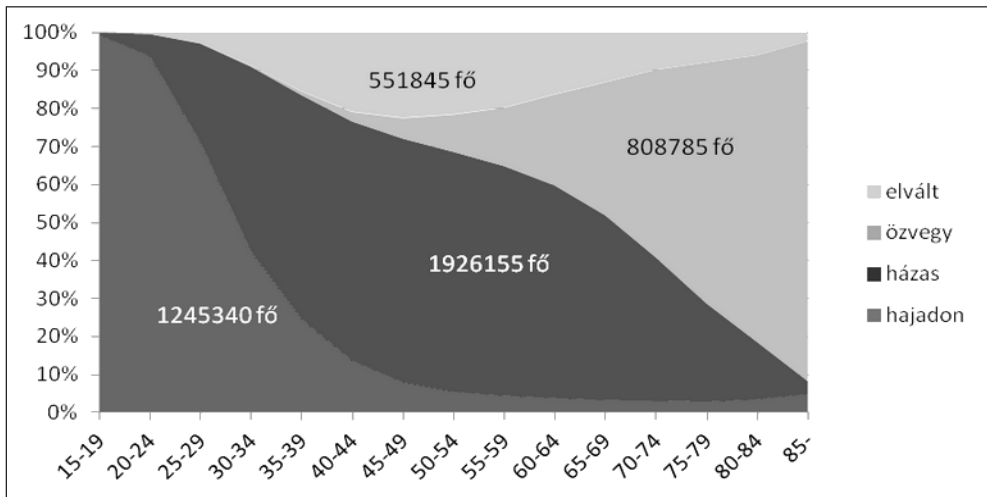
1. ábra: A 15 éves és idősebb nők száma családi állapot és élettársi kapcsolat szerint, 2005

Forrás: Mikrocenzus 2005

A 2005-ös adatok alapján Magyarországon 4 532 477 tizenöt évnél idősebb nő élt. Az 1. számú ábra adatai mutatják, hogy 45%-uk élt házasságban, 8%-uk pedig élettársi kapcsolatban. Az élettársi kapcsolatban élők kétharmada hajadon, ugyanakkor látható az is, hogy a házasság nélküli együttélés előfordul bármilyen hivatalos családi állapot mellett. Az élettársi kapcsolatok arányát az összes párkapcsolaton belül ennél az értéknél magasabbra, 15%-osra teszi a mikrocenzus alapján Pongráczné (2011:20).

2. ábra: A 15 éves és idősebb nők családi állapot szerinti megoszlása
2011. január 1-jén

Forrás: Demográfiai évkönyv 2010

A 2. ábra a 2010-es *Demográfiai évkönyv* adatai alapján készült. Eszerint 2011. január 1-jén 4 532 197 tizenöt éves és idősebb nő élt az országban, akiknek 42,5%-a házas, 27,5%-a hajadon, 17,8%-a özvegy és 12,2%-a elvált volt. A két mérés között eltelt időszakban tehát tovább csökkent a házasok, nőtt a hajadonok és elváltak száma, valamint részaránya is. Az évkönyv adatai az élettársi kapcsolatban élők arányát, sajnos, nem tartalmazza, feltevéseink szerint azonban számuk tovább nőtt.

A házasság

Ha szigorúan vesszük az integrált család korábban definiált fogalmát, akkor 2 millió körüli azon 15 év feletti nők száma, akik házasságban élnek, így az integrált családok számbavételekor egyáltalán szóba jöhetnek. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy 2011-ben még 18 év volt az általános tankötelezettség határa, tehát a 15–18 éves fiatal nők értelemszerűen hajadonok, többségük a szüleinél él, s nem várható még, hogy saját családot alapítson. Ha a 800 ezer özvegy nőre úgy tekintünk, mint akiknek házassága „önhibájukon kívül”, természetes úton szűnt meg, akkor őket is az integrált családtípusnál vehetjük számba. (Habár nem tudhatjuk, hogy mekkora hányaduk vált volna el, ha házastársuk tovább él.)

Ráadásul a házasságkötés önmagában még nem biztosítja azt, hogy a pár a már korábban vázolt integrált párkapcsolatot, családformát valósítja meg. Az évente kötött házasságoknak csak kb. kétharmada olyan, ahol mindkét félnek ez az első házassága. A többi esetben az egyik, vagy mindkét házасuló fél élt korábban házasságban, ami az esetek többségében válással szűnt meg. Vajon ezekben az esetekben beszélhetünk-e a normatív családmeghatározás szerinti integrált családról? Hiszen ilyenkor az egyik oldalon házassággal megpecsételt párkapcsolat jön létre, a másik oldalon azonban egyedül maradt, elvált fél, egyszülős család jöhet létre. A korábban még nem házas félnek egy régi család tagjaival is valamiféle viszonyt kell kialakítania. Különösen bonyolult lehet a korábbi házasságból született gyerekek helyzete. Változatos gyerekfelügyeleti formák jönnek létre, a válás után újrarahasodók kötelezettségei és érzelmi kötelekei jó esetben nem szakadnak meg. Az új házaspár közös gyereke(i) is az egy apa, egy anya és a közös gyerekeik formától eltérő családformában nőnek fel. Az így létrejövő mozaikcsaládokat alkotó felnőttek sem felelnek meg az integrált családban élők normatív fogalmának.

Az élettársi kapcsolat

A nők teljes első házasságkötési arányszámának¹ változása jól mutatja az integrált családformában élők számának fokozatos csökkenését. A '60-as, '70-es évek adataihoz képest, amikor a nők 94–95%-a férjhez ment életében legalább egyszer, napjainkra – változatlan házassadási adatokat feltételezve – ez az arány 39%-os lenne. Joggal mondhatjuk, hogy a házasság már nem tekinthető a párkapcsolat kizárólagosan elfogadott formájának. Egy 2000-ben készült közvélemény-kutatás adatait idézve jegyzi meg S. Molnár Edit, hogy kilenc kedvezőtlen demográfiai tendencia közül a házasságtól eltérő párkapcsolati formák megítélése volt a lakosság körében még viszonylag a leginkább elfogadott (2011:38).

A házasságkötést a kutatók egy része mégis hajlamos egy erkölcsileg magasabb rendű érték választásának láttatni, így az élettársakat olyanak, akik valamilyen okból ezt nem vállalják. Ahogy Pongráczné fogalmaz: az együttélés a párkapcsolat „...tartós kötelezettségvállalást elkerülő formája” (2011:20). E gondolatmenet szerint tehát egy néhány hónapja kötött házasság (melynek felbomlási esélyeiről későbbiekben lesz szó) pusztán a jogi megerősítés miatt elkötelezettebb kapcsolatnak számít, mint egy sok éve, esetleg évtizedek óta fennálló élettársi kapcsolat. S bár a demográfusok bomlékonyabbnak tartják az élettársi kapcsolatot, mint a házasságot, meglátásom szerint ennek megítélése hazai adatokon még korai, hiszen nálunk még nincs olyan hagyománya ennek az együttélési formának, hogy legalább egy nemzedék jelentős része ebben élte volna le felnőtt, párkapcsolatban töltött életét. Ráadásul az együttélések egy része éppenséggel azért „szűnik meg”, mert házassággá alakul, vagy pedig olyan fiatalok közötti kapcsolatról van szó, akik nem állnak készen tartós párkapcsolatra. Az élettársi kapcsolat megszűnése tehát az esetek egy részében egy esetleges későbbi válást előz meg.

Ahogy a házasság „aranykorának” tekinthető '70-es, '80-as években sem csupán érték-választás állt a házasságkötés háttérében, úgy napjainkban is összetettebb a helyzet. A '70-es

¹ Teljes első házasságkötési arányszám: azt mutatja, hogy a házassadási korba lépő 15 éves kort elért nők mekkora hányada kötne házasságot 49 éves korig, feltételezve, hogy ugyanolyan gyakorisággal fognak megházasodni, mint az adott naptári évben tették a megfelelő életkorúak (Demográfiai évkönyv 2010:36).

évekre a felnőtt társadalom elfogadta, hogy a fiatalok szexuális életre vonatkozó igényeiket ki is fejezzék, ugyanakkor együtt élni, tartós szexuális kapcsolatot létesíteni a házasság keretein belül volt elfogadott és lehetséges (Lőcsei 2008). Az úgynevezett szocialista erkölcs keretében – amely egyébként teljes mértékben a két háború közötti korszak erkölcsi elvárásaira épített, legalábbis a nők esetében – a házasság keretein kívüli párkapcsolatok valamiféle rendezetlenséget, devianciát jelentettek. De a lakáshoz jutás, és általában az egyre többek által vágyott életszínvonal elérése, illetve fenntartása is a kétkeresős háztartásra épült. A korabeli házasságkötőket tehát jól felfogott anyagi érdekeik is erre ösztönözték. Ráadásul a házasságon kívüli gyerekvállalás határozott megbélyegzésben részesült még a '80-as években is (Tóth 2010).

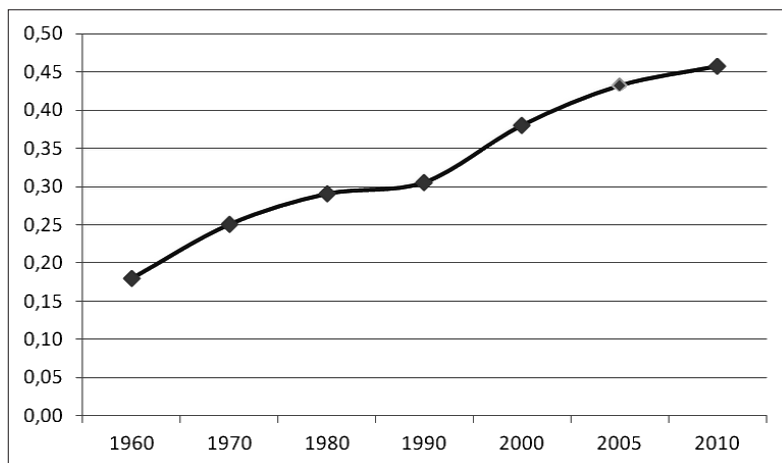
Napjainkra a társadalom többségének jelentősen megváltozott a szexualitáshoz mint a párkapcsolat fontos eleméhez való viszonya. Talán van, aki ezt nem helyesli, de széles körben elfogadott lett annak elismerése, hogy az egyedülálló fiatalok, a nők, az elváltak, a kihűlt házasságban élők, az idősebb emberek is vágnak intim kapcsolatra. A fiatalok első együttjárásai gyakran váltanak át rövidebb-hosszabb ideig tartó együttélésre. Vannak, akik számára az élettársi kapcsolat választás kérdése, és vannak, akiknek kényszer. A munkanélküliség, a hiányzó anyagi stabilitás sokakat például nem csupán a házasságtól, de a tartós párkapcsolattól is visszatart. Mások számára a környezet normáinak és saját elvárásaiknak megfelelő esküvő és lakodalom magas költségei akadályozzák a házasságkötést. Az élettársi kapcsolatban élők tehát igen vegyes csoportot alkotnak. A 2005-ös mikrocenzus adatai alapján legalább 600 ezer felnőtt ember párkapcsolati formája ez, s számuk a trendek alapján azóta valószínűleg csak gyarapodott. Különös, hogy létük még ma is dezintegrációnak számít sokak szemében.

Az elváltak

A válás a magyar társadalomban a házassági konfliktusok rendezésének elfogadott – és sokak által az egyetlen ismert – módja. A 3. ábra a teljes válási arányszám fokozatos növekedését mutatja az elmúlt ötven évre vonatkozóan. A házasságot stabil és elkötelezett párkapcsolatnak láttatni legalábbis kérdéses annak tükrében, hogy a 2010-ben kötött házasságok közel fele – változatlan válási szintek mellett – nagy eséllyel felbomlik. Figyelemreméltó, hogy az átlagos házasságtartam váláskor lassan, de fokozatosan emelkedik, s napjainkban már 12,9 év. Ez azt jelenti, hogy egyre több az olyan pár, akik hosszabb együttélés után teszik meg ezt a lépést. Napjainkban a felbontott házasságok több mint negyede 20 éve, vagy régebben kötöttet.

A házasságok mérlege is időben karakteresen változó képet mutat. 1980 óta házassági hiányról beszélhetünk, azaz több házasság szűnik meg összességében, mint amennyi kötöttük. (1980-ban ezer lakosra 7,5 házasságkötés és 9,2 házasságmegszűnés jutott.) Ez az arány összetett tényezők eredményeként alakul ki. A lakosság korösszetétele és a magas halálozási arány a középkorú férfiak körében a családdal kapcsolatos döntések szempontjából külső, adott tényezőnek tekinthető. A korábban összeházasodottak aránya részben adott tényező, de másrészt a házasság mint együttélési forma egy korábbi időszakban tapasztalt népszerűségét tükrözi. A '70-es évek Magyarországra jellemző korai és nagyarányú házasságkötés nem jelentette azt, hogy azok a párkapcsolatok egész életre szóltak.

3. ábra: Teljes válási arányszám 1960–2010²

Forrás: KSH Demográfiai évkönyv 2010.

Ugyanakkor a válások aránya, az újránházasságok mértékének csökkenése és általában a házasságkötések számának tényleges csökkenése és időben való halasztása már a házassággal kapcsolatos attitűdök változásáról tanúskodik. 2010-re 1000 házasságkötésre összességében 2001 házasságmegszűnés jutott, ennek egyharmada válás következtében. Épp ezért évente 142 ezer fővel csökken a házasságok száma (kb. 47 ezer fő meghal, 47 ezer özvegyen marad, 48 ezer elváltak), és csak 75-80 ezerrel gyarapodik. Az elváltak és (sokkal kisebb arányban) az özvegyek egy része rövidebb vagy hosszabb idő múlva újránházasságkötésbe lép, de azt is látjuk, hogy az újránházasságok abszolút számban csökkenőben vannak. Összességében tehát – ha a házasságkötési, a válási és a halálozási trendek nem változnak lényegesen – folyamatosan átrendeződik a lakosság családi állapota, és folyamatosan csökken az integrált párkapcsolatban élők száma és aránya.

A látogató kapcsolat

Ha bizonyos párkapcsolati formák, családformák dezintegráltságáról beszélünk, külön ki kell emelnünk a látogató (LAT) kapcsolatot³, ami egyre inkább terjedő párkapcsolati forma nálunk is főként a harminc év alattiak között. A KSH által végzett *Életünk fordulópontjai* kutatás adatai alapján mintegy 500 ezer főre becsülik a szerzők azokat, akik ilyen kapcsolatban élnek (Pongrácz 2011:22). Ez az életforma legalábbis „különös” az elemzők szemében, de nyilván a szélesebb közvélemény egy része számára is. Ráadásul – mint az adatokból megtudjuk – ezeknek a kapcsolatoknak jelentős részénél nincs is túl nagy földrajzi távolság

² A teljes válási arányszám azt mutatja, hogy a megfigyelt időszakban kötött házasságokból mekkora hányad végződik válással, ha az adott naptári év házasságtartam-specifikus válási arányszámait változatlanul fennmaradnának.

³ LAT = *Living Apart Together*; olyan párkapcsolat, ahol a felek elismerten és felvállaltan egymáshoz tartozó párt alkotnak, nem élnek azonban közös háztartásban.

a partnerek lakóhelye között, tehát azt sem lehet állítani, hogy a távoli munkahely kényszeríti ki a látogató kapcsolatot.

Az értetlenség alapvetően abból az értékválasztásból fakad, mely szerint egy férfi és egy nő házassága az egyetlen elfogadható, helyes, társadalmilag integrált párkapcsolat, minden más valamiféle negatív eltérés ettől. Itt tartom fontosnak, hogy legalább említést tegyek a magyar társadalomban élő LMBT⁴ emberekről, akiket a családdal kapcsolatos kutatások általában nem létezőként kezelnek. Magyarországon ugyan 2009 óta választható párkapcsolati forma a bejegyzett élettársi kapcsolat, de – ismerve a magyar társadalomban nyíltan jelentkező homofóbiát – nem meglepő módon ezt igen kevesen vállalják. Feltételezésem szerint a látogató kapcsolatban élők jelentős része közülük kerül ki, mivel kapcsolatuk felvállalása egy adott lakókörnyezetben még az élettársi együttélésig sem juthat el. Az LMBT emberek (akik aránya szakirodalmi becslések szerint 5%-ot kitesz egy ország lakosságában) párkapcsolata és családformája tökéletes megtestesítője a dezintegrált családnak ma Magyarországon.

Következtetések a dezintegrált családformában élőkről

A házasság, az élettársi kapcsolat, a látogató kapcsolat, az újrահázasodással létrejövő mozaikcsaládok mellett számos más párkapcsolati forma, családforma létezik a mai Magyarországon, akár csak a nyugati világ más országaiban. Némelyikre még nevet sem találtunk, némelyiket pedig nem akarjuk észrevenni, tudomásul venni. A számszerűsíteni, kategorizálni akaró kutató nehezen tudja besorolni mondjuk az elvált, de kényszerűségből továbbra is egy fedél alatt élőket; a formálisan házasságban élő, de egymással nem kommunikáló feleket, a randevúzós felnőtteket; a gyerekeik helyett unokáikat nevelő nagyszülőket stb.

Állításom tehát az, hogy a mai Magyarországon a fenti fogalom értelmében vett dezintegrált család – azaz nem a normatív módon meghatározott család – igen elterjedt. Pontos számukat esetleg a 2011-es népszámlás publikálására váró adataiból lehet majd kiszámolni, becslésem szerint azonban *a felnőtt lakosság körülbelül fele dezintegrált családtípusban él*. Sokak számára „problémát” jelent az, hogy ezek a családtípusok egyáltalán léteznek. Létük nem az ideálisról alkotott képet fejezi ki, létük maga a „normálistól” való eltérés.

Nem csak a nyilvános diskurzusok többsége, de még a kutatások egy része is annak megválaszolására irányul, hogy a dezintegrált családformában élőket mi akadályozza abban, hogy a család korábban jelzett formális kritériumainak megfelelő párkapcsolatot válasszák. Sokkal kevesebb kutatás irányul arra, hogy megismerjük azt, hogy melyek is a valódi, egymás mellett létező családformák, és hányan élhetnek ezekben. Úgy gondolom, a magyar társadalomnak lassan el kellene fogadnia a párkapcsolatok sokféleségét, nem pedig harcolni ellene.

Érdemes azon is elgondolkoznunk, hogy vajon a dezintegrált típusú családban élők hogyan élik meg saját dezintegráltságukat. Papp Zsolt szerint Habermas a társadalmi integráció kapcsán úgy érvelt, hogy „... a társadalom tagjai magukat a társadalomhoz tartozónak akarják megismerni” (1985:296–298). Vajon a családdal és a nemi szerepekkel kapcsolatos tradicionális attitűdök széles körű elfogadottsága mennyire törekvés annak a kognitív disszonanciának a feloldására, mely abból származik, hogy a válaszadók tudják: az elvárásoknak nem teljesen megfelelő családformában élnek?

⁴ LMBT – leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű emberek csoportjait összefoglaló rövidítés.

A család mint a társadalmi integráció eszköze

A család integráló szerepéről és erejéről szólva a kutatók általában Durkheim munkáiból indulnak ki. Durkheim érvelése szerint a család nagysága és a családtagok közötti kapcsolat-háló sűrűsége, a kommunikáció gyakorisága biztosítja a mechanikus szolidaritást, azt a közös tudatot és érzelmet, mely a családtagok számára védelmet jelent, és egyúttal megteremti a társadalmi integrációt. A házasság, a család – legalábbis a férfiak számára – védelmet jelent az öngyilkossággal szemben, „nemcsak a kollektív élet nagyobb intenzitása, hanem az »üdvös fegyelem« révén is” – írja Durkheim (idézi Némedi 2006). Kérdés persze az, hogy több mint 110 évvel Durkheim korszakos művének megírása után ma is ugyanazt értjük-e az állítás két kulcsfontosságú része (a házasság = kollektív élet nagyobb intenzitása, és a házasság = üdvös fegyelem) alatt. Meggyőződés szerint aligha. Ráadásul, mint Némedi Dénes megjegyzi: „A családok vonatkozásában Durkheim fenntartotta, hogy a nagyobb családok, mert sűrűbbek (= erősebb belső kommunikációval rendelkeznek), ezért integráltabbak is (ez az állítás a romantikus-érzelmes családmitológiának szívós – és egyáltalán nem Durkheimtől származó – eleme)” (2006). Ezen érvelés alapján egyrészt a csökkenő átlagos családlétszám, másrészt a tágabb családhoz tartozókkal való kapcsolattartás gyengülése a család integráló szerepének csökkenéséhez kellene hogy vezessen. Másik oldalról viszont a kommunikációs eszközök forradalmi változása felkínálja a legtávolabbi családtagokkal fenntartott érintkezés lehetőségét, ami viszont a család integráló szerepének növekedése irányába hathat. Tehát, miközben nyilvánvalónak látszik a család és az integráció szoros összefüggése, ennek működési módja, tartalma bizonyára sokat változott napjainkra.

A család és a társadalmi integráció szoros kapcsolata a szintén sokat idézett Granovetter (1973) munkásságában is megjelenik. Eszerint az erős kapcsolatok, melyek az egyén és közvetlen családtagjai (valamint legközelebbi barátai) között jönnek létre, a társadalmi integrációt a leginkább elősegítő tényezők. Ilyen értelemben használja a fogalmat Utasi Ágnes (2002) is, aki az erős kapcsolatokon belül is azokat a kapcsolatokat tartotta integráló erejűnek, ahol a felek között gyakori volt az érintkezés. Utasi azt is bemutatja, hogy Magyarországon a szülők és felnőtt gyerekeik között általában elég intenzív a kapcsolat. Ha nem laknak is egy fedél alatt, többnyire hetenként találkoznak, vagy telefonon beszélnek. Ez arra utalhat, hogy a családok Magyarországon elég jól betöltik társadalmi integráló szerepüket. Ugyanakkor számos jel arra utal, hogy ez igen sok ember életében mégsem valósul meg.

A 2012-ben összeállított *Happy Planet Index*⁵ kiszámításának egyik eleme a lakosság szubjektív jól-léte. A szubjektív jól-létet a Gallup Intézet egy reprezentatív mintán végzett kutatással mérte Magyarországon, csakúgy, mint az elemzésbe bevont többi országban is. A megkérdezettek egy 11 fokú skálán helyezték el magukat aszerint, hogy mennyire ítélik rossznak vagy jónak személyes életüket. Minél magasabb egy ország átlaga, annál jobbnak ítélik meg a megkérdezettek az életüket. A szubjektív jól-lét rangsorában a 157 ország közül a magyar lakosság a 97–104. helyre került, holtversenyben például Boszniával, Kínával, Mozambikkal. Az átlag értéke 4,7 volt nálunk, szemben például a lengyel 5,8-as vagy a szlovák

⁵ A *Centre for Well-being of nef* (www.happyplanetindex.org) 2012-ben harmadik alkalommal állította össze a világ országaira az úgynevezett *Happy Planet Index*-et (HPI). Az index létrehozásának az a célja, hogy a szokványos gazdasági és társadalmi mérőszámok mellett egy olyan összehasonlítható mutatószámot képezzen, mely egyrészt az egyes országok állampolgárainak életminőségéről tanúskodik, másrészt arról, hogy milyen mértékben zsákmányolják ki a Föld ökológiai lehetőségeit. Ebben a tanulmányban az egyik részmutatót, a szubjektív jól-lét mutatóját használjuk.

6,1-es értékkel. Mivel nem áll rendelkezésünkre a különféle családokban élő emberek átlaga, nem tudjuk az eltérő családformákban élőket összehasonlítani. Összességében azonban megállapítható, hogy Magyarországon a lakosság szubjektív jól-léte, elégedettsége, integráltsága meglehetősen alacsony fokú.

Integráló család – dezintegráló család

Durkheimtől napjainkig kutatások sora támasztja alá azt a tényt, hogy a család egyfajta védőfaktoraként működik, és a sikeres társadalmi integráció biztosítója. Az állítás gyakran fordítva is megfogalmazódik: az egyén dezintegráltsága mögött a család hiánya vagy nem megfelelő működése áll. Vajon mitől függ az, hogy egy család jól tölti-e be integráló szerepét? Számos kutatás keresi erre a kérdésre a választ, ezek egy része azonban beéri azzal, hogy bizonyos családformákban keresse a magyarázatot az integráció sikerességére. (Ez összefüggésben van a már korábban is említett ténnyel: a könnyen mérhető változók, mint például a családi állapot preferálásával.) Ilyenkor egyszerűen szembeállítják az integrált családot (= férj-feleség-gyerekek) az egyéb családformákkal, és úgy vélik, a normának megfelelő családforma a biztosítója a családtagok integráltságának, illetve a másfajta (dezintegrált) családformák akadályozzák az egyén társadalmi integrációját. Sok kutatás egyáltalán nem, vagy csupán másodlagosan foglalkozik a – véleményem szerint lényegesen fontosabb – valódi kérdésekkel: a család jó vagy rossz működésével, a családtagok közötti kapcsolat szorosságával, a családi élet minőségével.

Különösen gyakori ez a leegyszerűsítő megközelítés a gyerekekre, kamaszokra irányuló kutatásokban. A kamaszok dezintegrált viselkedésének (szerfogyasztás, bűnelkövetés, iskolai sikertelenség stb.) magyarázatául könnyen adódik a dezintegrált család, ezen belül is a jól dokumentálható kérdés, hogy a gyerek egyszülős, vagy teljes családban él. Az egyszülős család a kutatók egy része szemében a „dezintegrált gyerek” vagy kamasz egyértelmű és direkt előállítója. Jó példa erre az a fiatalok elítéltekkel foglalkozó kutatás (Ligeti 2008), amelybe a 2007-ben Magyarországon jogerősen elítéltektől fiatalok bűnelkövetők 10 százalékát, összesen 621 főt vontak be. Az igen kicsi elemszámú minta (végül 378 értékelhető kérdőív készült el) további problémája, hogy az elhúzódozó hazai bírói ítélethozatal miatt, bár a bűncselekmény elkövetésekor fiatalok voltak a megkérdezettek, de a jogerős ítélet megszületésekor már minden ötödik húszéves is elmúlt. A szerző ugyan a tanulmányban következetesen fiatalokról ír, de valójában a megkérdezéskor már csak egy részük volt az. A szerző számos szakirodalmi hivatkozás segítségével nyomatékosítja a család dezintegrációs szerepének fontosságát a bűnelkövetővé válásban, de saját maga csupán a családszerkezetben véli megtalálni ezt a hatást. A megkérdezettek 43,2%-a él együtt mindkét vér szerinti szülőjével, a többiek másfajta családformákban élnek; sőt 16,5%-uknak már élettársa, esetleg gyereke is van. Az, hogy a bűnelkövetés idején milyen volt a családösszetétel (pl. esetleg azért nem él jelenleg az apa a családdal, mert maga is börtönbüntetését tölti), hogy a család mennyire volt kriminogén, és hogy a család működése mennyire hatott a fiatal társadalmi integrációjára, vagy épp dezintegrációjára irányába, a kutatásban nem kap szerepet. A szerző a dezintegrált családformák normál népességnél nagyobb arányában véli megtalálni a magyarázatot a bűnelkövetéshez vezető útra, mert, mint leszögezi: „...a teljes család visszahúzó erőt jelent a devianciák felé vezető lejtőn” (Ligeti 2008:30).

Meggyőzően cáfolja ezt a vélekedést egy másik, szintén a fiatalok bünelkövetésével foglalkozó tanulmány (Ligeti 2007), amely a családösszetétel helyett sokkal inkább a család működésére helyezi a hangsúlyt.

Köztes megoldást alkalmaz Csákó Mihály már említett, a serdülők politikai szocializációjával foglalkozó tanulmánya (2011). A szerző azt vizsgálja többek között, hogy a budapesti hetedik osztályos gyerekek képzeletbeli szavazási hajlandósága és ezzel kapcsolatos tanácskérése hogyan függ össze a családformával és a szülőkhöz fűződő jó vagy rossz viszonyukkal. A szerzőt kissé meglepi, hogy a gyerekek inkább kérnének anyjuktól tanácsot, mint apjuktól, „pedig a politikával a férfiak szoktak foglalkozni”, s ezt az eredményt a „csonka családok” számlájára próbálja írni. Mellesleg az egész tanulmányban következetes a „csonka család” – „ép család” kifejezések használata, egyértelműen az értékmező két térfelére helyezve a családokat. Az, hogy a válás nem szükségszerűen jelenti az apával való kapcsolat megszakadását, s hogy szerencsére egyre több a megosztott gyerekelügyelet Magyarországon is, a szerző számára nem kérdőjelezi meg az egyszülős család dezintegrált jellegét. Mivel azonban a családforma nem bizonyul eléggé magyarázó erejűnek a politikai természetű tanácskérésben, a kutatás bekapcsol egy másik – valóban fontos – tényezőt: a gyerek jó vagy rossz viszonyát szüleivel. Ugyanakkor a gyerek és szülő közötti kapcsolat minőségének tisztázására vonatkozó kérdésben a kutatás egybemossa az apát és anyát („*Milyen a viszonyod szüleiddel?*” – Csákó 2011:198). Fel sem merül, hogy lehet valakinek eltérő a viszonya az apjával és az anyjával, sőt az esetleges újrահázasodás vagy az élettársi kapcsolatok miatt több apa- és/vagy anyafigura is lehet az életében. A kutatás egyrészt megerősíti azt a tudást, hogy a szülőkkel való jó viszony segíti az integrációt (itt a politikai részvételre való felkészítésben), másrészt viszont a családok sokféleségével nem tud mit kezdeni.

A család integráló-dezintegráló hatását sokoldalúan, több adatfelvétellel is vizsgálták Kopp Mária és munkatársai (pl. Kopp–Kovács 2006; Kopp 2008; Kopp–Skrabski 2009). Ők elsősorban a lakosság fizikai és mentális egészségi állapotának leírásával és az ezeket alakító tényezőkkel foglalkoztak. Az ismételt adatfelvételek, a nagy minták és az alkalmazott mérőeszközök sokfélesége lehetővé teszi, hogy a család hatását differenciáltan vegyék figyelembe, s ne csupán az integrált-dezintegrált családformák ellentétében gondolkodjanak.

Fontos eredményük például az, hogy az idő előtti egészségromlást a férfiak esetében a házastárs hiánya és/vagy gondoskodásának hiánya, a nők esetében viszont általában a személyes kapcsolatokkal való elégedetlenség generálja. Tehát a házasság, és általában a társ által nyújtott gondoskodás növeli a férfiak jól-létét, ellenben a nők számára több hozadékkal jár a tágabb személyes kapcsolatok építése. A gyereknevelés – számos pozitív érzelmi hozadéka mellett – negatív hatásokkal is járhat. A legutóbbi adatfelvételkor azt találták, hogy a 45 év alatti nők és férfiak körében is rosszabb volt a gyereket nevelők szubjektív életminősége, mint a gyereket nem nevelőké. A depressziós tünetegyüttes is gyakoribb volt a szülők körében: a 45 év alatti férfiaknál a depressziós tünetegyüttes gyakorisága 19%, a nőknél 22%, ezen belül a gyermekes nőknél 24% volt (Kopp–Skrabski 2009). Ezek az eredmények tehát jól mutatják, hogy miközben a család ténylegesen fontos szerepet játszik az emberek életminőségében, egészségi állapotában, társadalmi integrációjában, ugyanakkor túlzott leegyszerűsítés, ha csupán a családformával próbáljuk a különbségeket magyarázni.

Összefoglalás

Ebben a fejezetben csupán példákkal tudtam illusztrálni az eltérő megközelítéseket, de talán ebből is látható, hogy amikor a különféle kutatások a család integráló szerepét próbálják megragadni, ezt igen eltérő színvonalon teszik. Különösen a dezintegrált viselkedés magyarázatakor tapasztaljuk, hogy sok kutató megelégszik azzal, hogy a könnyen mérhető családi állapot mutatóval vagy a közös háztartásban élők összetételével magyarázza azt. Elég ritka Magyarországon a fordított megközelítés, amikor egy dezintegrált viselkedésforma a családra általában és a családtagokra külön-külön gyakorolt hatását próbálja meg vizsgálni. Nem lehet véletlen, hogy például az alkoholfogyasztás és a családon belüli erőszak összefüggéseinek irodalmát áttekintő közlemény (Bácskai–Gerevich 2006) szinte teljes egészében csak nemzetközi kutatásokat tudott bemutatni.

Szerencsére a hazai kutatások között vannak olyanok is (pl. a korábban idézett, Kopp Mária által vezetett kutatások), melyek törekednek arra, hogy ne csupán a családformákat használják fel az integráció magyarázatául, hanem a család mélyebb működésének feltárását, a családtagok közötti kommunikációt, érzelmi kapcsolatot is figyelembe vegyék. Kétségtelenül ez a nehezebb, több erőbefektetést igénylő, de egyúttal a mélyebb, alaposabb ismereteket is adó út.

A családszociológia adósságai

Megvalósítja-e a mai magyar család azt a szerepet, amit a felnőttek és gyerekek társadalmi integrálása tekintetében elvárnak tőle a szakemberek és a közvélemény egyaránt? Erről a kérdéstről nem született még átfogó kutatás, csak egyes részismeretelemeket rakhathunk egymás mellé. Keveset tudunk azokról a belső mechanizmusokról, melyek a családok életét mozgatják, nem tudjuk, milyen alkufolyamatok során alakul ki a családon belüli munkamegosztás, a gyerekek nevelése, nem tudjuk, hogyan születnek a döntések. Nem tudjuk, hogy a *valóban integráló* erejű családok lényegüket tekintve miben különböznek a többiekétől. Ferge Zsuzsa 1989-ben vetette fel, hogy vajon mennyire képes betölteni a munkanélküli, a végletesen leszakadó, a szegregált család a társadalmi integrációs szerepét (Ferge 1989). Ehhez két évtized múltán hozzátehetjük a munkával túlterhelt, az érzelmileg sivár, az erőszakot nap mint nap átélő családokat is. Van tehát adóssága a hazai családszociológiának ezen a téren is.

Ha a társadalmi integráció felől nézzük, van-e okunk aggódni a párkapcsolatok formáinak változásai miatt? Amennyiben kiemelkedő értékek tekintjük a jól belátható, mindenki számára követendő családalapítási utat, amennyiben a párkapcsolat egyetlen, vagy legalábbis preferálandó formájának tartjuk a házasságot, amennyiben a párkapcsolatot csak férfi és nő közötti kapcsolatként definiáljuk, valóban zavarba ejtő a párkapcsolati formák sokszínűsége napjainkban. Nem csupán arról van szó, hogy egyre nehezebb definiálni az emberek valós párkapcsolati formáját, de ráadásul ez egy ember életében is többször, akár gyakran változó lehet. Nincsenek megfelelő szakkifejezéseink, de a hétköznapi nyelv is küszködik ezek meghatározásával. Ha egy vizsgálatban mélységében akarjuk megismeri a párkapcsolati formákat, egyre több kérdéssel kell körbejárunk. A legtöbb vizsgálatban, melynek nem ez a téma a központi kérdése, gyakran megelégszünk azzal, hogy a meglévő kategóriákba betuszkoljuk a megkérdezetteket. A jogi aktusok a legkönnyebben megragadható társadalmi tények e területen, tehát beszélhetünk a házasságkötésről, a házasságbomlásról, a gyereket egyedül nevelő szülőről, és ezeket a kategóriákat megpróbáljuk valamiféle magyarázó változóként felfogni elemzéseink-

ben. Vagy épp ellenkezőleg: ezen állapotok létrejöttére keressük a magyarázatokat. Eközben azonban elsikkadnak azok a tények, amelyek az emberek valós életformáját alakítják. Fogalmi kereteink tágítására, a megszokottól teljesen eltérő új gondolkodásra lenne ezen a téren szükségünk, mert jelenleg éppen a valóság csúszik ki folyton a kezeink közül.

Érdeemes e tanulmány végén idézni Neményi Mária egy 2011-ben publikált, de már 1989-ben megszületett írását, amelyben a szerző – a családformák pluralizmusáról írva – így fogalmazott: „Amikor a családszociológia a modern társadalomban törvényszerű fejleményként tárja fel a családi együttélési formák változatosságát, semmiképpen sem eshet bele a hagyományos családi reprezentációk csapdjába, amelyek optikájából a teljes családon kívüli összes egyéb változat (egyszülős család, rekonstruált család, házasságkötés nélküli együttélés) csökkent értékűnek, deviánsnak tűnik. A családszociológia akkor tölti be társadalompolitikai feladatát, ha eredményeit oly módon interpretálja, hogy segítségével a családra vonatkozó reprezentációk társadalmilag kommunikált készletében teret nyer, elismerést kap a családi formák pluralizmusa” (Neményi 2011:95). Úgy tűnik, nincs új a nap alatt.

Hivatkozások

- Abdallah, S.–Michaelson, J.–Shah, S.–Stoll, L.–Marks, N. (2012). *The Happy Planet Index: 2012 Report. A global index of sustainable well-being*. Elérhető: www.happyplanetindex.org. [Letöltve: 2012-05-20].
- Bácskai E.–Gerevich J. (2006). Súlyos alkoholfogyasztással összefüggő, családon belüli erőszak. Irodalmi áttekintés. *LAM*, 1. 75–83.
- Csákó M. (2011). A mintakövetésről. Néhány adat és megfontolás a serdülő kori családi politikai szocializációhoz. In: Aczél Á. et al. (szerk.) *A társas szociológus*. Budapest: ELTE Eötvös. 193–208.
- Demográfiai évkönyv 2010*. Budapest: KSH.
- Durst J. (2001). „Nekem ez az élet, a gyerekek.” Gyermekvállalási szokások változása egy kiskisfalusi cigány közösségben. *Századvég. Új Folyam*, 22. 71–92.
- Ferge Zs. (1989). Variációk a társadalmi integráció témájára. Elérhető: http://www.fszek.hu/szociologia/szszda/ferge_varaciok.pdf. [Letöltve: 2012-05-20].
- Granovetter, M. S. (1973). The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 6. 1360–1380.
- Kopp M.–Kovács M. (szerk.) (2006). *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Budapest: Semmelweis.
- Kopp M. (szerk.) (2008). *Magyar lelkiállapot 2008*. Budapest: Semmelweis.
- Kopp M.–Skrabski Á. (2009). Nők és férfiak egészségi állapota Magyarországon. In: Nagy I.–Pongrácz T. (szerk.) *Szerepváltozások 2009*. Budapest: TÁRKI. 117–136.
- Ligeti K. (2008). *A fiatalok elítéltek áldozati minőségének vizsgálata különös tekintettel a családon belüli erőszakra*. Budapest: Országos Bünt megelőzési Bizottság. Elérhető: <http://hu.scribd.com/doc/18447888/Kutatas-A-fiatalok-eliteltek-aldozati-minsegenek-vizsgalata>. [Letöltve: 2012-05-05].
- Ligeti M. (2007). *Helyettesítheti-e a bűnmegelőzési stratégia a koherens ifjúságpolitikát?* Előadás. 2007. március 23-án Pécsen „Csellengő fiatalok – az ifjúságpolitika komplexitása” című szakmai rendezvényen.

- Lőcsei P. (2008). *Emberpár és család az államszocializmusban 1945–1985*. Budapest: Gondolat.
- Mikrocenzus 2005*. Budapest: KSH.
- Némédi D. (2006). *Durkheim*. Digitális Tankönyvtár. Elérhető: <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/durkheim-durkheim/ch07s02.html>. [Letöltve: 2012-07-01].
- Neményi M. (2011). A családi formák pluralizmusa. (Talált tárgy 1989-ből). In: Aczél Á. et al. (szerk.) *A társas szociológus*. Budapest: ELTE Eötvös. 78–96.
- Papp Zs. (1985). *Konszenzus és kihívás*. Budapest: Kossuth.
- Pongrácz T. (2011). A demográfiai értékrend változásában szerepet játszó főbb népesedési folyamatok. In: Pongrácz T. (szerk.) *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai*. Budapest: KSH. 17–36.
- Rupp, M.–Beier, L.–Dechant, A.–Haag, C. (2011). *Research Agenda on Families and Family Wellbeing for Europe. Final Report*. Elérhető: <http://www.familyplatform.eu/>. [Letöltve: 2012-06-15].
- S. Molnár E. (2011). Párkapcsolat létesítését/megszüntetését érintő magatartási normák változásának megfigyelése. In: Pongrácz T. (szerk.) *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai*. Budapest: KSH. 37–68.
- Tóth E. Zs. (2010). *Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
- Utasi Á. (2002). A társadalmi integráció és szolidaritás alapjai: a bizalmas kapcsolatok. *Századvég. Új Folyam* 24. 3–26.
2011. évi CCXI. Törvény a családok védelméről. Hatálybalépés: 2012. január 1. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.

AZ LMBT EMBEREK TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓJÁT SEGÍTŐ TÉNYEZŐK MAGYARORSZÁGON

Kulcsszavak: leszbikus, meleg, biszexuális és tranz (LMBT) emberek,
LMBT szervezetek, érdekérvényesítés, társadalmi integráció

Bevezetés

E tanulmány célja, hogy – elsősorban magyar empirikus adatok alapján – röviden áttekintse, hogyan tudnak hozzájárulni a leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű (LMBT) emberek társadalmi integrációjának megvalósításához az érdekképviselőket főlvállaló csoportok és szervezetek. A társadalmi integrációt (*social integration*) a rendszerintegrációtól (*system integration*) megkülönböztető klasszikus megközelítést (Lockwood 1964) alkalmazva tanulmányunkban elsősorban az LMBT emberek 21. század eleji magyarországi társadalmi integrációjának sajátosságaival foglalkozunk. Ebben az összefüggésben az LMBT emberek társadalmi integráltságának „jósa” annak alapján becsülhető meg, hogy az LMBT és más társadalmi csoportok közötti – a különböző társadalmi aktorok érdekérvényesítő stratégiáinak működését tükröző – kapcsolatokat harmonikus együttműködés vagy esetleg inkább konfliktusgerjesztő ellentétek jellemzik. (Eredményeink alapján ugyan bizonyára levonhatók lennének egyes, a rendszerintegráció szintjére vonatkozatható következtetések is arról, hogy a jelenlegi gazdasági, politikai, jogi, vallási és családi/rokonsági intézményekben uralkodó értékek és normák mennyire – avagy mennyire nem – harmonizálnak egymással, de e kérdésekkel itt most mi nem foglalkozunk.)

Az LMBT emberek mint társadalmi kisebbségi csoportok tagjai számára az érdekérvényesítés több korlátja azonosítható a mai magyar társadalomban, ahol számtalan társadalmi, gazdasági és kulturális igazságtalanság elszenvedőivé válhatnak és válnak. Az LMBT emberek társadalmi megkülönböztetésének magyarországi tényeit az utóbbi években több magyar empirikus kutatás is dokumentálta (Solymár–Takács 2007; Takács et al. 2008, Dombos et al. 2011, Takács et al. 2012).

Nancy Fraser (1997) az elismeréspolitikai küzdelmek kontextusában azt hangsúlyozza, hogy a melegeket és leszbikusokat a heteroszexizmus, azaz a heteroszexualitást privilegizáló és annak kizárólagosságát előíró társadalmi normák működése sújtja, mely együtt jár a homoszexualitás kulturális leértékeléseként értelmezett homofóbiával. Fraser szerint „*a melegek és a leszbikusok súlyos gazdasági igazságtalanságoktól is szenvednek: rövid úton elbocsáthatják őket a munkahelyükről, és a családok támogatására szánt szociális és jóléti juttatásokból szintén kizárják őket. Mindez azonban nem közvetlenül a gazdasági szerkezettel függ össze, hanem sokkal inkább egy igazságtalan kulturális értékstruktúra terméke*” (Fraser 1997:18). Ugyanakkor egy adott társadalomban a kulturális értékstruktúra igazságtalan működésének és az ennek következtében kialakuló társadalmielismerés-hiánynak nagyon is gyakorlati következményei lehetnek az érintettek életében, akik számára mindennapi

életük során tulajdonképpen érdektelen, hogy mi okozza az általuk elszenvedett társadalmilag kódolt hátrányokat. Az LMBT emberek társadalmi érdekképviselőként fővállaló civil szervezetek és politikai csoportok szempontjából azonban alapvető fontosságú az érintettek sikeres társadalmi integrációját segítő vagy gátló tényezők szétszálazása és a kiváltó okok azonosítása. Össztársadalmi szempontból is releváns kérdés az LMBT emberek társadalmi kirekesztettségének felszámolása, hiszen óriási luxus lemondani egész társadalmi csoportok boldogulási lehetőségeinek megteremtéséről, különös tekintettel azokra az egyébként elkerülhető költségekre, melyek a társadalmi megkülönböztetés káros hatásainak következtében az elmaradt – például iskolai vagy munkaerő-piaci – integrációból adódhatnak.

A homofóbiához erős szálakkal kötődik a transzfóbia, azaz a kétpólusútól eltérő – vagy „pólusközi” – vagy a születéskori biológiai nemtől eltérő nemi önkifejezés lehetőségeinek megkérdőjelezése és kulturális leértékelése,¹ hiszen a konvencionális nemi szerepekkel való inkompatibilitást a transznemű embereken kívül többen többféle módon – átmenetileg vagy tartós jelleggel – megtapasztalhatják. A nemi határátlépések kérdésköre így egyrészt fórumot biztosíthat a transz és a „nemileg – valamilyen formában – kritikus” nem transz emberek számára egyaránt a közös fellépésre, másrészt viszont belső frontot nyithat a „nemileg konvencionális” önelgondolás és önmegvalósítás tengelye mentén az LMBT emberek társadalmi csoportján belül (és persze azon kívül is).

Egy meglehetősen heterogén LMBT – vagy akár LMBTQBI² – népeesség érdekeinek képviselője azonban a „képlékeny modern éra identitásainak” (*identities of the liquid modern era* – Bauman 2000:199) sajátosságai mögött, illetve azokon túl is fellelhető gyakorlati problémákat vehet fel. A közös fellépés a többeket együttesen érintő ügyek rendezése érdekében legalábbis átmeneti koalícióba terelheti az érintetteket, és – talán – ebbe az irányba hathat a kiszolgáltatottság különböző formáinak megtapasztalásából adódó szolidaritás érzete is. Emellett azonban megnőhet az igény a szűkebb közösségek méretére szabott és speciális igényeiket autentikusabban megjelenítő érdekképviselői arcukat kialakítására.

Milyen témakörökkel kellene foglalkozniuk a magyar LMBT szervezeteknek?

Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy milyen elvárásoknak kell(ene) megfelelniük azoknak a csoportoknak és szervezeteknek, melyek a mai Magyarországon az LMBT emberek érdekképviselőként vállalkoznak. Vizsgálatunk empirikus alapja egy 2010-ben a Háttér Társaság a Melegekért által az MTA Szociológiai Kutatóintézetével együttműködésben végzett kérdőíves kutatás, mely összességében több mint 2000 önmagát LMBT emberként azonosító magyar válaszadót ért el.³ Itt most elsősorban a szervezeti prioritások kérdéskörével

¹ Wilchins (2004) szóhasználatával élve a transzfóbia és a homofóbia közös eredője a dzsenderfóbia (*gender-phobia*). Az angol „gender” kifejezésnek a magyar kiejtést követő dzsender formájú – egyelőre talán elég szokatlan, de a „társadalmi nemre” utaló körülírásnál valószínűleg praktikusabb – alkalmazását Hadas Miklóstól (2011) lestük el.

² Az „LMBTQBI” – az angol nyelvterületen használt LGBTQQI rövidítés nyomán – a leszbikus, meleg, biszexuális, transz, queer, bizonytalan (*questioning*) és interszexuális emberekre utalhat.

³ A kutatásban alkalmazott módszerekről és a kutatás klasszikus közösségi mintájának sajátosságairól korábban már részletesen beszámoltunk a *Homofóbia Magyarországon* című kötetben (Dombos et al. 2011), mely 2012 decemberétől szabadon hozzáférhetővé válik a Magyar Elektronikus Könyvtárban (www.mek.oszk.hu).

foglalkozunk,⁴ melyben a válaszadóknak 15 előre megadott témakört⁵ kellett külön-külön elhelyezniük egy-egy tízfokú skálán a szerint, amilyen fontosságot tulajdonítottak annak, hogy a magyar LGBT szervezetek az adott témákkal foglalkozzanak. A felsorolt témakörök a következők voltak: *Azonos neműek közti házasság lehetővé tétele; Bejegyzett élettársi kapcsolat közelítése a házassághoz; Gyermekvállalás megkönnyítése; Munkahelyi diszkrimináció felszámolása; Iskolai diszkrimináció felszámolása; Nemi átalakító beavatkozások tb-finanszírozása;*⁶ *Nemváltás jogi feltételeinek tisztázása;*⁷ *Erőszakos támadások elleni fellépés; Gyűlöletbeszéd elleni fellépés; HIV/AIDS elleni küzdelem; Egészségudatosság fejlesztése; Általános társadalmi elfogadás növelése; Önellfogadás segítése; LGBT közösségen belüli sokszínűség; Melegbarát szabadidős programok biztosítása.*

Az I. ábra és az I. táblázat a válaszadók szexuális irányultsága szerint mutatja be az eredményeket, azaz: azoknak az arányát, akik kiemelt fontosságot tulajdonítottak az adott témaköröknek.⁸ Szexuális irányultság szerint négy csoportot alkottak a válaszadók: közülük a legnépesebb csoportot a meleg és leszbikusok képezték (n=1652), akiknek átlagban 70%-a válaszolt a 15 prioritáskérdésre. Őket követték a biszexuálisok (n=513), akiknél átlagosan 60%-os volt a válaszadási arány, majd a szexuális irányultságuk tekintetében bizonytalanok csoportja következett (n=152) 58%-os átlagos válaszadási aránnyal. A legkisebb csoport a heteroszexuálisoké volt (n=40; átlagosan 57%-os válaszadási aránnyal), akik – jellemzően transzszexuális vagy egyéb transz- – nemi identitásuk miatt kerültek heteroszexuálisokként LGBT válaszadóink közé.

⁴ A „Prioritások” című kérdésblokk a kérdőív civil szervezetekkel foglalkozó tematikus részéhez tartozott. Emellett a következő kilenc másik fő témakörrel foglalkozott a kutatás: Szexuális irányultság és nemi identitás megélése; Család és barátok; Partnerkapcsolat, gyermekvállalás; Munkavállalás; Iskola; Egészségügy; Vallás; Diszkrimináció és erőszak; Politika. A kutatási eredmények egy részét korábban publikáltuk (Dombos et al. 2011).

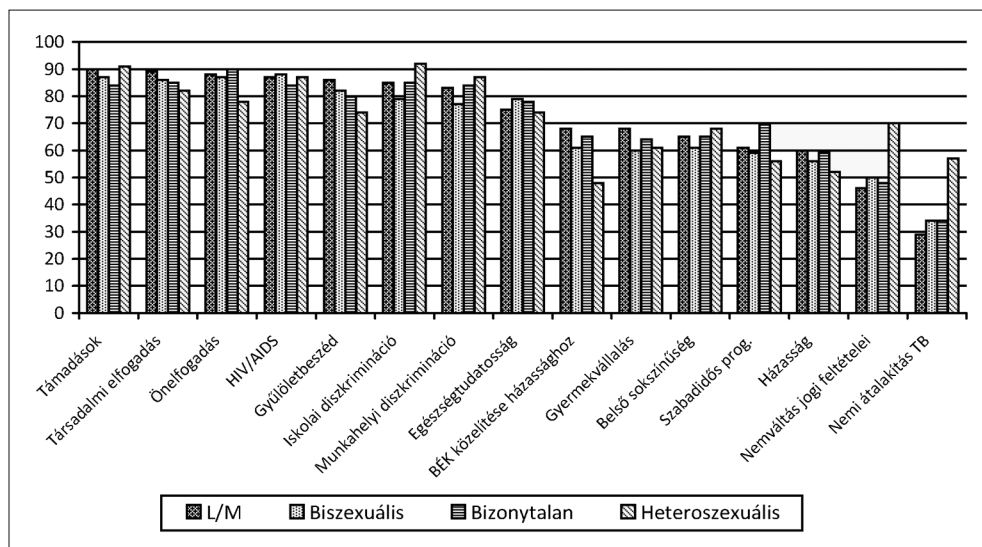
⁵ A témakörök kialakítása során a magyar és a nemzetközi LGBT szervezetek működési jellemzőit, valamint a korábbi magyar LGBT diszkrimináció tematikájú kutatási eredményeket vettük figyelembe.

⁶ A nemi átalakító műtétek elvégzése Magyarországon jogi akadályba nem ütközik, ám az ilyen beavatkozások társadalombiztosítási finanszírozása nem megoldott. A jelenlegi szabályozás 2006 decembere óta van hatályban: a kötelező egészségbiztosítás ellátásairól szóló 1997. évi LXXXIII. törvény 23. §-a szerint: „A biztosított részleges térítés mellett jogosult (...) külsődleges nemi jellegek megváltoztatására irányuló beavatkozásra, kivéve, ha fejlődési rendellenesség miatt a genetikailag meghatározott nem külsődleges jegyeinek kialakítása a cél.” A részleges térítés mértékéről a térítési díj ellenében igénybe vehető egyes egészségügyi szolgáltatások térítési díjáról szóló 284/1997. (XII. 23.) Kormányrendelet rendelkezik, ennek 1. sz. mellékletében szereplő 6. pontja szerint: „Az Ebtv. 23. §-ának k) pontja alapján a külsődleges nemi jellegek megváltoztatására irányuló beavatkozásért fizetendő részleges térítési díj mértéke annak az összegnek a 90 százaléka, amely az ellátásért a külön jogszabályban foglaltak szerint az egészségbiztosító felé elszámolható.” A hatályos szabályozás tehát egyrészt törvényi szinten rögzíti, hogy szemben az orvosi beavatkozások túlnyomó többségével, a nemi átalakító műtétek a biztosítottak számára nem ingyenesek, másrészt kormányrendeleti szinten példátlanul alacsony támogatást íté meg az ilyen beavatkozások esetében. A helyzetet tovább nehezíti, hogy mivel nem állnak rendelkezésre a nemi átalakító beavatkozások hivatalos orvosszakmai protokolljai, szinte lehetetlen megállapítani, pontosan minek a 90%-át kellene kifizetnie a páciensnek, illetve mi az a 10%-os rész, aminek a költségeit a tb fedezheti.

⁷ Magyarországon jelenleg jogszabályi szinten nincsenek szabályozva a nemváltás feltételei.

⁸ A tízfokú skálán (ahol 1=nem fontos és 10=nagyon fontos) a 9-es és 10-es értéket választókat soroltuk ide.

1. ábra: LGBT prioritások szexuális irányultság szerint

1. táblázat: LGBT prioritás-sorrendek szexuális irányultság szerint

<i>Leszbikus/Meleg</i>	(%)	<i>Biszexuális</i>	(%)	<i>Bizonytalan</i>	(%)	<i>Heteroszexuális</i>	(%)
1. Támadások	90	1. HIV/AIDS	88	1. Önellfogadás	90	1. Iskolai diszkrimináció	92
2. Társadalmi elfogadás	89	2–3. Támadások	87	2–3. Iskolai diszkrimináció	85	2. Támadások	91
3. Önellfogadás	88	2–3. Önellfogadás	87	2–3. Társadalmi elfogadás	85	3. Munkahelyi diszkrimináció	87
4. HIV/AIDS	87	4. Társadalmi elfogadás	86	4–5–6. Munkahelyi diszkrimináció	84	4. HIV/AIDS	87
5. Gyűlöletbeszéd	86	5. Gyűlöletbeszéd	82	4–5–6. Támadások	84	5. Társadalmi elfogadás	82
6. Iskolai diszkrimináció	85	6–7. Iskolai diszkrimináció	79	4–5–6. HIV/AIDS	84	6. Önellfogadás	78
7. Munkahelyi diszkrimináció	83	6–7. Egészségtudatosság	79	7. Gyűlöletbeszéd	80	7–8. Gyűlöletbeszéd	74
8. Egészségtudatosság	75	8. Munkahelyi diszkrimináció	77	8. Egészségtudatosság	78	7–8. Egészségtudatosság	74
9–10. B. É. K.-házasság	68	9–10. B. É. K.-házasság	61	9. Szabadidős programok	70	9. Nemváltás jogi feltételek	70

<i>Leszbikus/ Meleg</i>	(%)	<i>Biszexuális</i>	(%)	<i>Bizonytalan</i>	(%)	<i>Heteroszexuális</i>	(%)
9–10. Gyermekvállalás	68	9–10. Belső sokszínűség	61	10. B. É. K.-házasság	65	10. Belső sokszínűség	68
11. Belső sokszínűség	65	11. Gyermekvállalás	60	11. Belső sokszínűség	65	11. Gyermekvállalás	61
12. Szabadidős programok	61	12. Szabadidős programok	59	12. Gyermekvállalás	64	12. Nemi átalakítás tb	57
13. Házasság	60	13. Házasság	56	13. Házasság	59	13. Szabadidős programok	56
14. Nemváltás jogi feltételek	46	14. Nemváltás jogi feltételek	50	14. Nemváltás jogi feltételek	48	14. Házasság	52
15. Nemi átalakítás tb	29	15. Nemi átalakítás tb	34	15. Nemi átalakítás tb	34	15. B. É. K.-házasság	48

Az eredmények értelmezése során azt feltételezzük, hogy az LMBT szervezeti prioritások – itt szexuális orientációs kategóriák szerint – eltérő fontossági sorrendjei tükrözik az adott kategóriához tartozó válaszadók személyes tapasztalatait és elvárásait. Vagyis például a leszbikus/meleg válaszadók körében az erőszakos támadások elleni fellépés kiemelt fontossága (90%-uk szerint ez egy olyan téma, amivel feltétlenül foglalkoznia kell a magyar LMBT szervezeteknek) azt jelzi, hogy az ilyen támadások reális veszélyként jelennek meg a számukra akár az általuk megélt közvetlen vagy közvetett tapasztalatok, akár a támadásoktól való félelem alapján. Ugyanakkor a leszbikus/meleg válaszadók kevesebb mint fele gondolta úgy, hogy a nemváltás jogi feltételeinek tisztázása (46%) vagy a nemi átalakítás tb-finanszírozása (29%) olyan témakörök, melyekkel feltétlenül foglalkoznia kellene a szervezeteknek, ami ez esetben a megélt tapasztalatok hiányára utalhat. A leszbikus/meleg válaszadók legfontosabb témaprioritásai⁹ között a támadások elleni fellépés mellett az általános társadalmi elfogadás növelése (89%), az önfogadás segítése (88%), a HIV/AIDS elleni küzdelem (87%), a gyűlöletbeszéd elleni fellépés (86%), valamint az iskolai (85%) és a munkahelyi (83%) diszkrimináció felszámolása szerepelt.

Nemek szerinti megoszlás alapján a leszbikus/meleg kategórián belül elkülöníthetjük a nőket (n=322), a férfiakat (n=793) és azokat, akik nem kívánták magukat se férfiként, se nőként besorolni (n=27).¹⁰ Mindhárom – férfi, női és „egyéb” – alcsoport prioritáslistájának részleteit a 2. táblázat tartalmazza. A legszembeütőbb különbségek egyike, hogy a leszbikus nők prioritáslistáján a gyermekvállalás 87%-kal a 7. helyen szerepel, míg a meleg férfiaknál ez a témakör a 9–10. helyre csúszott 68%-kal. Eredményeink szerint az azonos neműek közti házasság lehetővé tétele is nagyobb jelentőséggel bír a nők (10–11. hely, 72%), mint a férfiak számára (13. hely, 54%). Az iskolai diszkrimináció felszámolását szintén fontosabb témakörként ítélik meg a leszbikus nők (2. hely, 91%) és az egyéb kategóriába tartozók (1–2. hely, 96%), mint a meleg férfiak (6. hely, 83%). Ugyanakkor az önfogadás segítségét mind a leszbikus nők (3–4. hely, 90%), mind a meleg férfiak (4. hely, 87%) jóval előbbre sorolták, mint az egyéb kategóriába tartozók (7–8. hely, 85%). A lista végén mindhárom alcsoport tagjainál a két nemváltással kapcsolatos témakör szerepelt: ám míg a nemváltás jogi feltételeinek tiszt-

⁹ Legfontosabb témaprioritásként az adott kategóriába tartozó válaszadók legalább 80%-a által nagyon fontosnak ítélt témaköröket soroljuk fel.

¹⁰ Ezek az elemszámok a 15 témakörválasztás átlagos elemszámai.

tázását az egyéb kategóriába tartozók 70%-a tartotta nagyon fontosnak, a leszbikus nőknél ez az arány 57% volt, a meleg férfiaknál pedig 40%. A nemi átalakítás tb-finanszírozásának kérdéskörét azonban az egyéb kategóriába tartozóknak is csak alig több mint fele (52%) tekintette kiemelt jelentőségűnek, míg a leszbikus nőknek csupán alig több mint harmada (36%), a meleg férfiaknak pedig mindössze a negyede (25%).

2. táblázat: Leszbikus és meleg prioritás-sorrendek

<i>Prioritások</i>	<i>L/M (%)</i>	<i>L/M nő (%)</i>	<i>L/M férfi (%)</i>	<i>L/M egyéb (%)</i>
Támadások	1. 90	1. 93	1. 89	1–2. 96
Társadalmi elfogadás	2. 89	3–4. 90	2–3. 88	3–4–5. 93
Önellfogadás	3. 88	3–4. 90	4. 87	7–8. 85
HIV/AIDS	4. 87	8. 85	2–3. 88	6. 89
Gyűlöletbeszéd	5. 86	6. 88	5. 85	3–4–5. 93
Iskolai diszkrimináció	6. 85	2. 91	6. 83	1–2. 96
Munkahelyi diszkrimináció	7. 83	5. 89	7. 80	3–4–5. 93
Egészségtudatosság	8. 75	12–13. 69	8. 77	7–8. 85
B.É.K. közelítése házassághoz	9–10. 68	9. 78	9. 63	13–14. 70
Gyermekvállalás	9–10. 68	7. 87	11. 59	11–12. 74
Sokszínűség	11. 65	10–11. 72	10. 62	10. 75
Szabadidős programok	12. 61	12–13. 69	12. 57	9. 76
Házasság	13. 60	10–11. 72	13. 54	11–12. 74
Nemváltás jogi feltételei	14. 46	14. 57	14. 40	13–14. 70
Nemi átalakítás tb	15. 29	15. 36	15. 25	15. 52

A biszexuálisok számára a legfontosabb témakörök a HIV/AIDS elleni küzdelem (88%), a támadások elleni fellépés és az önellfogadás segítése (mindkét témakört egyaránt a válaszadók 87%-a tartotta nagyon fontosnak), valamint az általános társadalmi elfogadás növelése (86%) és a gyűlöletbeszéd elleni fellépés (82%) voltak. Vagyis a HIV/AIDS elleni küzdelem első, illetve negyedik helyre kerülésétől eltekintve a biszexuális és a leszbikus/meleg csoportok tagjai által legfontosabbnak választott témák sorrendje megegyezett. E prioritás-sorrendbeli hasonlóságok megnehezíthetik a speciálisan a biszexuálisok csoportjához köthető sajátságok azonosítását, illetve felvetik annak a lehetőségét, hogy a biszexuálisok legalábbis az általuk legfontosabbnak tartott érdekérvényesítési elvárásaik mentén nem válnak el élesen a leszbikusoktól és a melegektől.

A biszexuális és a leszbikus/meleg válaszadókat nemi megoszlás, korcsoportok és iskolai végzettség szerint összehasonlítva sem találunk jelentős eltéréseket (lásd a 4–6. táblázatokban bemutatott adatokat a *Mellékletben*), bár a biszexuális csoportban a férfiak és a nők aránya valamennyivel kiegyenlítettebb (39,6% nő és 60% férfi), mint a leszbikusok és melegek körében (29,4% nő és 70,5% férfi). Ugyanakkor a leszbikus/meleg válaszadókhöz képest jóval több (18,6% – 9%) a 40 éves vagy annál idősebb, és némileg kevesebb (43,3% – 52,1%) a 20–29 éves biszexuális válaszadó. A biszexuális válaszadók csoportjának egyik jellegzettsége, hogy csak 10,6%-uk él azonos nemű partnerrel egy háztartásban, míg ez az arány 27,2% a leszbikusok és melegek körében; ugyanakkor a biszexuálisok 23,1%-a eltérő nemű

partnerrel él együtt, míg ez az arány 0,6%-os a meleg és leszbikusok esetében. A biszexualisok csoportján belül a férfiak 51%-a és a nők 55%-a számolt be arról, hogy van állandó partnere: közülük a férfiak 57%-ának és a nők 51%-ának eltérő nemű, míg a férfiak 43%-ának és a nők 49%-ának azonos nemű az állandó partnere. A meleg és leszbikusok csoportjával összehasonlítva a biszexualisok nagyobb arányban létesítenek állandó partnerük mellett más-sal is szexuális kapcsolatot: a biszexualisoknak kevesebb mint fele (45,3%-a: a biszexualis nők 70%-a és a biszexualis férfiak 33%-a) hűséges állandó partneréhez, míg a melegéknél és a leszbikusoknál ez az arány a háromnegyedet is meghaladja (76,4%: a leszbikus nőknél 92%-os és a meleg férfiaknál 68%-os). Az eltérő nemű állandó partnerrel rendelkező biszexualisok közül csak 22,5% hűséges állandó partneréhez, az azonos nemű párral rendelkezők közül viszont 73%. A biszexualis férfi válaszadók legtöbbször (40%) állandó partnere mellett kizárólag férfitartnerrel „lép félre”, míg 22%-uk férfival és nővel is; a biszexualis nők esetében sokkal alacsonyabb a „félrelépők” aránya: 15%-uk csak nővel, 11%-uk pedig nővel és férfival is folytat szexuális kapcsolatot állandó partnere mellett.

A szexuális irányultságuk tekintetében bizonytalanok között az önfogadás segítése vezetett a prioritáslistát (90%), míg második helyre került az iskolai diszkrimináció és az általános társadalmi elfogadás növelése (egyaránt 85-85%-kal). Ezeket követték a munkahelyi diszkrimináció, az erőszakos támadások elleni fellépés és a HIV/AIDS elleni küzdelem (mindhárom 84%-kal), majd a gyűlöletbeszéd elleni fellépés (80%-kal). Az önfogadás segítségének és az iskolai diszkrimináció elleni fellépésnek kiemelt igénye magyarázható életkori sajátosságokkal, mivel ebben a szexuális orientációs csoportban a legmagasabb (19%) a húszévesnél fiatalabbak aránya. Ugyanakkor az önfogadás segítségének igénye a társadalmi elutasítás internalizációjára is utalhat, hiszen leszbikus és meleg válaszadóinkhoz hasonlóan – akik számára szintén a legfontosabb prioritások közé tartozott e téma – egy ellenségesként vagy nem éppen támogatóként érzékelt társadalmi környezetben az önfogadás terén várnak megerősítést az LMBT szervezetektől.

A kisszámú heteroszexuális csoport számára az iskolai diszkrimináció témája került az első helyre (92%), másodikra az erőszakos támadások elleni fellépés (91%), majd ezt követte a munkahelyi diszkrimináció és a HIV/AIDS elleni küzdelem (87%), valamint az általános társadalmi elfogadás növelése (82%). Az előző három csoporttal ellentétben, ahol ezek a témakörök mindenütt az utolsó két helyen szerepeltek (a válaszadók maximum felének, illetve harmadának támogatásával), a heteroszexuális irányultságú válaszadók 70%-a számára nagyobb jelentőségű kérdés a nemváltás jogi feltételeinek tisztázása és 57%-uk szerint a nemi átalakítás tb-finanszírozása is az. E csoportban a lista utolsó három helyén a melegbarát szabadidős programok biztosítása (56%), az azonos neműek közti házasság lehetővé tétele (52%) és a bejegyzett élettársi kapcsolat közelítése a házassághoz (48%) témaköröket találjuk. Ezek az eredmények is azt illusztrálhatják – különösen egyrészt a nemváltás, másrészt pedig a bejegyzett élettársi kapcsolat, illetve az azonos neműek házassága témakörök megítélése tekintetében –, hogy a személyes érintettség nagy szerepet játszott a prioritáslisták kialakításában.

A 3. táblázat nemi identitás alapú kategóriák szerint mutatja be az eredményeket. A nemi identitáshoz való viszony alapján négyféle kategóriát képeztünk.¹¹ A transzszexuális nőknek születtek és férfinak érzik magukat vagy fordítva (n=75; 63%-os átlagos válaszadási

¹¹ A négyféle kategóriát kétlépcsős módszerrel képeztük. Először azt kérdeztük, hogy „Jellemző-e Önre, hogy nem azonosul azzal a nemmel, amelybe született?”. Ha igen volt a válasz, a következő kérdéseket tettük meg föl:

arányal); a transzszexuális válaszadók egyharmada volt – nőként született – transzférfi, két-harmaduk pedig – férfiként született – transznő. Az „egyéb transzneműek” kategóriájába azok kerültek, akik mindkét nemmel vagy egyik nemmel sem azonosultak, illetve valamilyen egyéb formában határozták meg magukat (n=91; 57%-os válaszadási aránnyal); e csoporton belül többségbe (56%) kerültek a születés szerinti nők (a születés szerinti férfiak aránya 41% volt). A „dzsender diszkonform” kategóriába tartozók esetében a születési és a preferált nemük megegyezett, és a hagyományos nő-férfi bináris rendbe illeszkedett, ám mégsem azonosultak teljesen azzal a nemmel, amelybe születtek (n=143; 46%-os válaszadási aránnyal); fő demográfiai jellemzőik tekintetében nem tértek el a teljes LMBT minta többi tagjától, és a transzspecifikus elemzésekből is kimaradtak, mivel a nemváltás lehetősége körükben egyáltalán nem merült föl. A nem transzneműek kategóriájába a többi válaszadó került (n=2188; 63%-os válaszadási aránnyal). Az egész LMBT minta tekintetében a válaszadók 3%-a tekinthető transzszexuálisnak, 4%-a egyéb transzneműnek és 5%-a dzsender diszkonformnak.

3. táblázat: Prioritás-sorrendek a transzszexuális, a transznemű, a dzsender diszkonform és a nem transznemű sokaságokon belül

<i>Transzszexuális</i>	(%)	<i>Egyéb transznemű</i>	(%)	<i>Dzsender diszkonform</i>	(%)	<i>Nem transznemű</i>	(%)
1. Iskolai diszkrimináció	98	1–2. Támadások	94	1. HIV/AIDS	89	1. Támadások	89
2–3. Munkahelyi diszkrimináció	96	1–2. Társadalmi elfogadás	94	2. Támadások	83	2–3. Társadalmi elfogadás	88
2–3. Támadások	96	3–4. Gyűlöletbeszéd	92	3–4. Munkahelyi diszkrimináció	82	2–3. Önellfogadás	88
4–5–6. Nemváltás jogi feltételek	89	3–4. Önellfogadás	92	3–4. Társadalmi elfogadás	82	4. HIV/AIDS	87
4–5–6. Társadalmi elfogadás	89	5. Iskolai diszkrimináció	91	5. Önellfogadás	80	5. Gyűlöletbeszéd	85
4–5–6. Önellfogadás	89	6–7. Munkahelyi diszkrimináció	89	6–7. Iskolai diszkrimináció	77	6. Iskolai diszkrimináció	84
7. Gyűlöletbeszéd	87	6–7. HIV/AIDS	89	6–7. Egészségtudatosság	77	7. Munkahelyi diszkrimináció	81
8. Nemi átalakítás tb	85	8. Egészségtudatosság	87	8. Gyűlöletbeszéd	74	8. Egészségtudatosság	75
9. HIV/AIDS	83	9. Belső sokszínűség	78	9. Gyermekvállalás	66	9–10. B. É. K.-házasság	66

„Ön milyen neműnek született?” és „Ön milyen neműnek érzi magát?”. A transzválaszadók adatainak kiértékelése során a „Nem” kategóriáját ez utóbbi szerint értelmeztük.

<i>Transzszexuális</i>	(%)	<i>Egyéb transznemű</i>	(%)	<i>Dzsender diszkonform</i>	(%)	<i>Nem transznemű</i>	(%)
10. Egészség-tudatosság	81	10–11. Házasság	74	10. B. É. K.-házasság	64	9–10. Gyermek-vállalás	66
11. Gyermek-vállalás	80	10–11. Szabadidős programok	74	11–12. Házasság	63	11. Belső sokszínűség	64
12. Belső sokszínűség	74	12–13. Gyermek-vállalás	70	11–12. Szabad-idős programok	63	12–13. Házasság	60
13. B. É. K. – házasság	72	12–13. Nemváltás jogi feltételek	70	13. Belső sokszínűség	57	12–13. Szabad-idős programok	60
14–15. Házasság	66	14. B. É. K.-házasság	69	14. Nemváltás jogi feltételek	48	14. Nemváltás jogi feltételek	45
14–15. Szabad-idős programok	66	15. Nemi átalakítás tb	53	15. Nemi átalakítás tb	20	15. Nemi átalakítás tb	29

A nem transzneműek témaprioritás-listái szinte teljesen megegyeznek a leszbikus/meleg szexuális orientációjú válaszadók preferenciáival, és sok ponton hasonlítanak a biszexuálisok listájához. Mindez természetesen összefügghet azzal, hogy a nem transzneműek majdnem háromnegyede (73%-a) szexuális irányultsága alapján leszbikus nőként vagy meleg férfiként azonosította magát (19%-uk biszexuálisként, 5%-uk pedig bizonytalanként).

A dzsender diszkonform kategóriába tartozók által legfontosabbnak tartott témakörök között a következőket találjuk: HIV/AIDS elleni küzdelem (89%), az erőszakos támadások elleni fellépés (83%), munkahelyi diszkrimináció és az általános társadalmi elfogadás növelése (egyenként 82–82%), illetve az önfogadás segítése (80%). Érdemes megjegyezni, hogy a HIV/AIDS elleni küzdelemre és a támadások elleni fellépésre fordítandó kiemelt figyelem a biszexuális válaszadókat is jellemezte. A dzsender diszkonform válaszadóknak azonban csak kevesebb mint a negyede (24%) azonosította magát biszexuálisként, míg kétharmaduk (66%) leszbikusként vagy melegként, 4%-uk bizonytalanként, 2%-uk pedig heteroszexuálisként.

Az egyéb transznemű kategórián belül kialakult témaprioritás-sorrend szintén több hasonlóságot mutat a leszbikus/meleg csoport válaszaival: például a lista elejére itt is az erőszakos támadások elleni fellépés és az általános társadalmi elfogadás növelése került (94-94%-kal). Ezeket követte a gyűlöletbeszéd elleni fellépés és az önfogadás segítése (92-92%), valamint az iskolai diszkrimináció felszámolása (91%). Ezután következett a munkahelyi diszkrimináció felszámolása és a HIV/AIDS elleni küzdelem (89–89%), majd pedig az egészség-tudatosság fejlesztése (87%). A többi nemi identitás alapú kategóriával összehasonlítva az egyéb transzneműek azonosították magukat a legnagyobb arányban biszexuálisként (31%) és szexuális irányultságuk tekintetében bizonytalanként (15%), leszbikusnak vagy melegnek viszont az e kategóriába tartozó válaszadóknak kevesebb, mint fele (48%) vallotta magát, míg heteroszexuálisnak senki sem.

A transzszexuális válaszadók által nagyon fontosnak tartott témakörök listája a leghosszabb. Ezen a következők szerepelnek: iskolai diszkrimináció (98%); munkahelyi diszkrimináció és az erőszakos támadások elleni fellépés (egyenként 96-96%); a nemváltás jogi feltételeinek tisztázása, az általános társadalmi elfogadás növelése és az önfogadás segí-

tése (mindhárom esetben 89%), a gyűlöletbeszéd elleni fellépés (87%); a nemi átalakítás tb-finanszírozása; a HIV/AIDS elleni küzdelem (83%) és az egészségudatosság (80%). Az összes eddig vizsgált kategória közül egyedül a transzszexuálisok számára mutatkozott kiemelt jelentőségűnek a nemváltás jogi feltételeinek a tisztázása (89% – 4–5–6. hely), illetve a nemi átalakítás tb-finanszírozásának kérdésköre (85% – 8. hely), mely kérdéseket a többi válaszadó a legkevésbé fontosak közé sorolta. A nemváltással kapcsolatos kérdések kiemelt fontossága ez esetben is a személyes tapasztalatokat tükrözi. Bár – itt közelebről nem vizsgált – kutatási eredményeink arra utalnak, hogy a transzszexuális csoport legtöbb tagja számára a nemváltás nem bináris folyamat: mindössze ötödük él teljesen a választott neme szerint, 43%-ukra ez csak bizonyos helyzetekben jellemző, 27%-ukra pedig egyáltalán nem. Az iskolában és a munkahelyen a transzszexuális válaszadók közel fele nem választott neme szerint él, családjuk körében a harmaduk, míg a barátok előtt csak 15%-uk nem választott neme szerint jelenik meg a mindennapokban. Jelentős eltérés tapasztalható a nemváltási tervek között is: az egyáltalán nem választott nemük szerint élők közül a transzszexuális válaszadók döntő többsége (15-ből 11 ember) tervezi a nemváltást (míg az egyéb transzneműek közül 28-ből csak 7). A transzszexuális válaszadók csupán ötöde nem szeretne hivatalosan nemet váltani, ezzel szemben a műtéti beavatkozásokat csak az érintettek kevesebb mint fele szeretné elvégeztetni (az egyéb transzneműek esetében az orvosi beavatkozások elutasítottsága még magasabb: több mint 80%-uk elzárkózik a műtétektől, kétharmaduk pedig a hormonkezeléstől is). Az orvosi beavatkozások elutasításának okai között a transzszexuális válaszadók 40%-a a pénzhiányt nevezte meg, 15%-uk pedig az orvosi beavatkozásoktól való félelmet, és mindössze 30%-uk jelezte, hogy az adott beavatkozást nem tartja szükségesnek (ezzel szemben az egyéb transzneműek 71%-a nem tartja szükségesnek a beavatkozásokat).

A nemi identitáskategóriák alapján képzett transzszexuális csoport és a szexuális irányultság szerinti heteroszexuális csoport tagjai között mutatkozó prioritásbeli átfedések (lásd a listák első három helyén szereplő témakörök – iskolai diszkrimináció, erőszakos támadások, munkahelyi diszkrimináció elleni fellépés – egyezését) csak részben magyarázhatók a két kategória válaszadóinak (részleges) azonosságával. A transzszexuális válaszadók ugyanis szexuális irányultságuk tekintetében igen heterogén csoportot alkotnak:¹² 31%-uk lesbikusként vagy melegként, 28%-uk biszexualisként, 22%-uk heteroszexuális-ként, 14%-uk pedig szexuális irányultsága alapján bizonytalan-ként azonosítja magát; míg a heteroszexuálisok csoportjában találunk néhány dzsender diszkonform és nem transznemű választót is.

Ugyanakkor a transzszexuális válaszadók személyes tapasztalataira jellemző, hogy munkaerő-piaci helyzetük jelentősen eltér az egész LMBT minta átlagától, melyhez képest kétszeres arányban (12%) számoltak be jelenlegi munkanélküliségükről; valamint a 39%-os mintaátlagot szintén jóval meghaladva 62%-uk számolt be arról, hogy élete során 3 hónapnál hosszabb ideig volt munkanélküli. Emellett az erőszakos támadások személyes tapasztalata is jóval nagyobb mértékben jellemzi őket (26%), mint az LMBT minta többi tagját (16%).

¹² A transzszexuális válaszadók esetében nem derült ki pontosan, hogy szexuális irányultságukat születéskori vagy választott nemük szerint határozták meg.

Következtetések a szexuális irányultság és a nemi identitásformák metszeteiben

A bemutatott eredmények alapján a szexuális irányultság metszetében a társadalmi megkülönböztetés szempontjából a heteroszexuálisokhoz képest potenciálisan kiszolgáltatottabb lesbikus/meleg, biszexuális és bizonytalan (LMBB) csoportok az LMBT érdekképviselőket főlvállaló szervezetektől leginkább az önellfogadás segítségét, az általános társadalmi elfogadás növelését, az erőszakos támadások elleni fellépést, a HIV/AIDS elleni küzdelmet és az iskolai diszkrimináció felszámolását várják.¹³ A legkevésbé fontosnak tartott témaköröknek pedig mindhárom esetben ugyanazok – az azonos neműek közti házasság lehetővé tétele, a nemi átalakító beavatkozások tb-finanszírozása és a nemváltás jogi feltételeinek tisztázása – mutatkoztak.

Az önellfogadás segítségének kiemelt igénye, mely a társadalmi elutasítás internalizációjára is utalhat egy sokak által kifejezetten ellenségesként érzékelt társadalmi környezetben, arra is ráirányítja a figyelmet, hogy az LMBB csoportok tagjai pontosan észlelik, hogy Magyarországon milyen identitásfenyegetéseknek (Breakwell 1986) vannak kitéve. Azaz: tisztában vannak azzal, hogy a társadalmi többségtől eltérő szexuális irányultságukhoz – és esetenként nemi önkifejezőmódjukhoz – kapcsolódó identitásuk felvállalása diszkriminatív következményekkel járhat. Az önellfogadás tehát „egyedül nem megy”, vagy legalábbis csak nehezen, így a fenyegetett identitások felvállalásának folyamatában az egyénnek külső – például közösségi – megerősítésre lenne szüksége.

Ugyanakkor az LMBT közösségeken belüli elfogadás- és szolidaritáshiány nyomai szintén megmutatkoztak kutatási adatainkban: például a teljes LMBT minta 32%-a véli úgy, hogy a „*biszexuálisok valójában olyan melegek, illetve lesbikusok, akik nem merik főlvállalni melegségüket, lesbikusságukat*”. 17%-uk szerint a „*transzneműek rossz fényt vetnek az LMBT közösségre*”, 41%-uk pedig egyetért azzal, hogy a „*szemlátomást nőies homoszexuális férfiktől kényelmetlenül érzem magam*”. A társadalmi távolságmutatók is hasonló tendenciát tükröztek: a minta 48%-a inkább ellenzi, hogy roma költözzön a szomszédjába, 15%-uk a transzszexuálisok és 20%-uk a transzvesztiták kapcsán is ekként nyilatkozott. A válaszadók 19%-a nem szeretne transzszexuális barátot, 23%-a transzvesztitát; 20%-a pedig AIDS-beteget. A baráti kapcsolatokra vonatkozó kérdésekből kiderült, hogy csupán 55%-uknak van személyes kapcsolata fogyatékos személyekkel, 63%-uknak romákkal, s mindössze 35%-uknak van transznemű barátja. A közösségen belüli szolidaritás hiánya mutatkozik meg abban is, hogy a nemváltással kapcsolatos prioritások a legtöbb esetben a legkevésbé fontosnak tartott témakörök közé kerültek, és a válaszadók 54%-a kifejezetten elutasította azt a kijelentést, hogy a „*nemi átalakító beavatkozásokat a társadalombiztosításnak teljes mértékben finanszírozni kellene*”. A szolidaritáshiány azonban nem tükröződik a válaszadók önmagukról formált véleményében, hiszen 79%-uk szerint az „*LMBT emberek a többséghez képest elfogadottabbak a más társadalmi kisebbségi csoportokkal szemben*”,¹⁴ és ezt támasztja alá, hogy a prioritáslistákon az LMBT közösségen belüli sokszínűség csak a 9–13. helyeken

¹³ A vizsgált kategóriákon belül a prioritáslisták első három helyén mindhárom csoportnál szerepelt az önellfogadás segítése és két csoportnál az erőszakos támadások elleni fellépés. A többi témakör egy-egy alkalommal került az első három hely egyikére.

¹⁴ Itt említhető, hogy míg az LMBT minta 40%-a szerint a „*bűnözési hajlam a cigányok vérében van*”, 2008-as adatok alapján ugyanezzel a kijelentéssel az össznépszerűség 60%-a értett egyet (Bernát 2010).

tűnik föl 57–78%-os preferenciaarányokkal (viszonylag legfontosabbként az egyéb transzneműeknél szerepel).

Az LMBB emberek által észlelt társadalmi elutasítás internalizációjával összefüggésben logikusan kapcsolódik az önfelfogadás segítéséhez az általános társadalmi elfogadás növelésének és az erőszakos támadások elleni fellépésnek az igénye, ami a strukturális elnyomás koncepcióját alkalmazva (Young 1990) fölfogható az LMBT embereket sújtó heteronormatív kulturális imperializmus és rendszerszerű erőszak tüneteként, és amelynek megalapozottsága alátámasztható korábbi kutatási eredményekkel (pl. Takács et al. 2008, Takács–Szalma 2012). A HIV/AIDS elleni küzdelem jelentősége, a gyakorlati egészségmegőrző és életmentő lehetőségeken túl, szintén értelmezhető a homoszexualitás és a HIV/AIDS tematikáját összerosó társadalmi stigmatizáció mérséklése iránti igényként.

Az iskolai diszkrimináció felszámolásának sürgetése pedig azt mutatja, hogy a fenyegetett identitás(elem)ként megélt szexuális irányultság megértő figyelmet kívánna az iskolai környezetben, mely hozzájárulhatna az általános társadalmi elfogadás növeléséhez is. A magyar iskolarendszer társadalmi kisebbségek iránti általános „süketségét” jelzi azonban, hogy amit Szalai Júlia e kötetbeli tanulmányában a cigány gyerekek iskolai (le)értékelése kapcsán megfogalmaz, ismerős élménye lehet sok LMBT diáknak (vagy volt diáknak): *„A hallgatás az elhallgatás erejével fonja körbe ezt a másságot, amelyet egyszersmind elleplezni való »furasaságnak«, »zavaró disszonanciának« tüntet fel; s miközben az iskola mindezzel csaknem lehetetlenné teszi a cigány identitás egészséges és magától értődő vállalását, aközben elvárja, hogy a le- és megtagadottak otthonukként üdvözöljék és lakják be a teret, amelyben éppen róluk nem vétetik tudomás, vagy »másságuk« lekicsinylés tárgya.”* (ld. jelen kötet 281. oldalán).

A heteronormatív iskolai gyakorlatok és az LMBT létformákat övező hallgatás nagymértékben hozzájárul az LMBT fiatalok iskolai és társadalmi elszigeteltségének kialakulásához, melynek egyik következménye, hogy sokan már az iskolában elsajátítják az LMBT identitás titkolására épülő rejtőzködő életformát. Az LMBT emberek iskolai diszkriminációja elleni fellépés szükségességére többen többféle módon felhívták már a figyelmet Magyarországon (legutóbb például Uitz 2011, Lányi 2011, Mészáros 2011). E témakör gyakorlati jelentőségét mutatja, hogy az eredetileg az Európai Unió PHARE Demokrácia Projektje keretében a Labrisz Leszbikus Egyesület által indított *Melegség és megismerés* című iskolai LMBT antidiszkriminációs érzékenyítő program 2000 óta megszakiítás nélkül működik.¹⁵

Mindemellett az eltérő szexuális irányultsági kategóriák közelebbi vizsgálata egyes csoport-specifikus elvárásokra is rámutatott: ilyen volt például a leszbikus nők esetében a gyermekvállalás megkönnyítése (valamint megemlíthető, hogy az azonos nemű párok házasságának lehetővé tétele is jóval hangsúlyosabb prioritásként jelent meg a leszbikus nők, mint a meleg férfiak számára). E csoportspecifikus igények esetenként specializáltabb érdekképviseleti arculat kialakítására ösztönözhetik az érintetteket.

A nemiidentitás-kifejezési kategóriák metszetében vizsgálódva azt találjuk, hogy a társadalmi megkülönböztetés szempontjából a nem transzneműekhez képest potenciálisan kiszolgáltat-

¹⁵ A programról további részletek itt olvashatók: <http://www.labrisz.hu/mm> vagy: <http://melevagyok.hu/mm> [Letöltve: 2012-09-01]. 2002-ben a Labrisz Leszbikus Egyesület megjelentetett egy a programhoz kapcsolódó tanári kézikönyvet is Sándor Bea szerkesztésében *Már nem tabu. Kézikönyv tanároknak a leszbikusokról, melegekről, biszexuálisokról és transzneműekről* címmel.

tatottabb transzszexuális, egyéb transznemű és dzsender diszkonform csoportok az LMBT érdekképviselőket föl vállaló szervezetektől leginkább az erőszakos támadások elleni fellépést, a munkahelyi és az iskolai diszkrimináció felszámolását, az önfogadás segítését, az általános társadalmi elfogadás növelését, valamint a gyűlöletbeszéd elleni fellépést várják.¹⁶ A legkevésbé fontosnak tartott témaköröknek a bejegyzett élettársi kapcsolat közelítése a házassághoz, a nemi átalakító beavatkozások tb-finanszírozása és a nemváltás jogi feltételeinek tisztázása, valamint az azonos neműek közti házasság lehetővé tétele, a melegbarát szabadidős programok szervezése és a belső sokszínűség témakörei mutatkoztak.¹⁷

Azt is láthattuk, hogy a nem transzneműek témaprioritás-listáinak szinte teljes egyezése a leszbikus/meleg szexuális orientációjú válaszadók preferenciáival nagyrészt annak köszönhető, hogy a nem transzneműek majdnem háromnegyede szexuális irányultága alapján leszbikus nőként vagy meleg férfiként azonosította magát. A dzsender diszkonform és az egyéb transznemű kategóriákhoz tartozók választásai szintén több ponton mutattak átfedést az LMBT válaszadók által kialakított prioritásokkal, ami felveti annak a lehetőségét, hogy e csoportok tagjai közül többeket a – társadalmi többség által – elvárt nemiidentitás-kifejezési formák irányában kritikus LMBT identitásváltozatok jellemzik.

A transzszexuális válaszadók prioritásai azonban jelentősen eltértek a többiek választásaitól, különös tekintettel a nemváltás jogi feltételeinek a tisztázását és a nemi átalakítás tb-finanszírozását érintő témakörökre. Az összes korábban vizsgált csoport választásait áttekintve az is elmondható, hogy a transzszexuális válaszadók által kiemelt fontosságúnak – azaz legalább a válaszadók 80%-a által nagyon fontosnak – tartott prioritások listája tartalmazta a legtöbb témakört, ami többoldalú fokozott kiszolgáltatottságuk jeleként is értelmezhető.

Tanulmányunkban az LMBT érdekképviselői szervezetektől LMBT válaszadóink által elvárt tevékenységi körök vizsgálata alapján arra kívántunk rávilágítani, hogy milyen tényezők segíthetik, illetve akadályozhatják a leszbikus, meleg, biszexuális és transz (LMBT) emberek társadalmi integrációját ma Magyarországon. A témaprioritásokon keresztül megfogalmazható igényekből egy sokkal inkább ellenségesként és kirekesztőként, mint támogatóként és befogadóként érzékelt társadalmi környezet rajzolódik elő, amit nem kifejezetten az LMBT emberekkel való harmonikus együttműködési készség jellemez. Az LMBT szervezetek érdekképviselői munkájának az LMBT válaszadók elvárásait tükröző tartalmi ugyan jobban illusztrálták a társadalmi integrációt gátló tényezőket, ugyanakkor föl hívták arra is a figyelmet, hogy az LMBT emberek hatékonyabb társadalmi integrációjának elősegítésében milyen jelentős szerepet játszhatnak az LMBT szervezetek – különösen, ha meg tudnak felelni a tőlük elvárt igényeknek.

¹⁶ A vizsgált kategóriákon belül a prioritáslisták első három helyén mindhárom csoportnál szerepelt az erőszakos támadások elleni fellépés, két csoportnál pedig a munkahelyi diszkrimináció felszámolása. A többi témakör egy-egy alkalommal került az első három hely egyikére.

¹⁷ A bejegyzett élettársi kapcsolat közelítése a házassághoz, a nemi átalakító beavatkozások tb-finanszírozása és a nemváltás jogi feltételeinek tisztázása témakörök a vizsgált három közül két-két csoportnál jelentek meg a prioritáslisták utolsó három helyének egyikén, a többi említett témakör pedig csak egy-egy csoportnál került az utolsó helyek egyikére.

Melléklet

4. táblázat: Négy LGBT sokaság nemek szerinti megoszlása (%)

	<i>Biszexuális</i> N=467	<i>Bizonytalan</i> N=133	<i>L/M</i> N=1555	<i>Heteroszexuális</i> N=24	<i>Összes</i> N=2352
Férfi	60,0	52,6	70,5	58,3	67,2
Nő	39,6	46,6	29,4	41,7	32,5
Egyéb	0,4	0,8	0,1	0,0	0,3

5. táblázat: Négy LGBT sokaság korcsoportok szerinti megoszlása (%)

	<i>Biszexuális</i> N=462	<i>Bizonytalan</i> N=136	<i>L/M</i> N=1558	<i>Heteroszexuális</i> N=39	<i>Összes</i> N=2252
20 év alatti	11,3	19,1	11,9	15,4	12,1
20–29	43,3	52,9	52,1	46,2	50,1
30–39	26,8	14,0	27,0	17,9	26,2
40–49	10,8	9,6	6,7	10,3	7,9
Legalább 50 éves	7,8	4,4	2,3	10,3	3,7

6. táblázat: Négy LGBT sokaság iskolai végzettség szerinti megoszlása (%)

	<i>Biszexuális</i> N=502	<i>Bizonytalan</i> N=148	<i>L/M</i> N=1603	<i>Heteroszexuális</i> N=39	<i>Összes</i> N=2352
Befejezetlen általános iskola	0,2	0	0,2	0	0,2
Általános iskola	4,2	7,4	5,2	5,1	5,0
Szaktanárs- képző, szakiskola	8,0	10,1	7,9	5,1	8,2
Középiskola	27,7	31,8	23,5	28,2	25,0
Szakközép- iskola, technikum	13,1	10,1	12,5	28,2	12,7
Felsőfokú szakképzés	9,0	6,8	9,5	0,0	9,0
Főiskola/ egyetem	35,3	31,8	39,2	30,8	37,7
Tudományos (doktori) fokozat	2,6	2,0	1,9	2,6	2,1

Hivatkozások

- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Bernát A. (2010). Integráció a fejekben: a romák társadalmi integrációjának érzékelése és megítélése a lakosság körében. In: Kolosi T.–Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2010*. Budapest: TÁRKI. 312–326.
- Breakwell, G. (1986). *Coping with Threatened Identities*. London: Methuen és Co.
- Dombos T.–Takács J.–P.Tóth T.–Mocsonaki L. (2011). Az LMBT emberek magyarországi helyzetének rövid áttekintése. In: Takács J. (szerk.) *Homofóbia Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan. 35–54.
- Fraser, N. (1997). *Justice Interruptus. Critical Reflections on the „Postsocialist” Condition*. New York–London: Routledge.
- Hadas M. (2011). A kulturális fordulat és a férfikutatások. In: Hadas M. (szerk.) *Férfikutatások*. Budapest: BCE. p. 1–9. Elérhető: <http://publikaciok.lib.uni-corvinus.hu/publikus/643014.pdf>. [Letöltve: 2012-09-01].
- Lányi K. (2011). Homofóbia főiskolások körében és egy előítéletesség csökkentő program hatásai. In: Takács J. (szerk.) *Homofóbia Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan. 165–174.
- Lockwood, D. (1964). Social integration and system integration. In: Zollschan, G. K.–Hirsch, W. (szerk.) *Explorations in Social Change*. London: Routledge and Kegan Paul. 244–256.
- Mészáros Gy. (2011). Tanári szerepvállalás a homofóbia elleni küzdelemben: pedagógus hallgatók és LMBT emberek értelmezései. In: Takács J. (szerk.) *Homofóbia Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan. 175–188.
- Solymár B.–Takács J. (2007). Wrong bodies and real selves – Transsexual people in the Hungarian social and health care system. In: Kuhar, R.–Takács J. (szerk.) *Beyond the Pink Curtain. Everyday life of LGBT people in Eastern Europe*. Ljubljana: Mirovni Institut. 143–168.
- Szalai J. (2012). A cigány gyerekek iskolai (le)értékelése. E kötetben: 275–292.
- Takács J.–Mocsonaki L.–P.Tóth T. (2008). A lesbikus, meleg, biszexuális és transznemű (LMBT) emberek társadalmi kirekesztettsége Magyarországon. *Esély*, 3. 16–54.
- Takács J.–Dombos T.–Mészáros Gy.–P.Tóth T. (2012). Don't Ask, Don't Tell, Don't Bother: Homophobia and the Heteronorm in Hungary. In: Trappolin, L.–Gasparini, A.–Wintemute, R. (szerk.) *Confronting Homophobia in Europe. Social and Legal Perspectives*. Oxford: Hart Publishing. 79–105.
- Takács, J.–Szalma I. (2012). Homofóbia és az azonos nemű partnerkapcsolatok intézményesítettsége Európában. *Szociológiai Szemle*, 1. 61–88.
- Uitz R. (2011). Emberi jogokon innen – büntetőjogon túl: A homofóbia enyhébb formái elleni fellépés lehetőségeiről. In: Takács J. (szerk.) *Homofóbia Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan. 107–117.
- Young, I. M. (1990). *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press.
- Wilchins, R. (2004). *Queer Theory, Gender Theory*. Los Angeles: Alyson Books.

A HIV-POZITÍVOK TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓS ESÉLYEI MAGYARORSZÁGON

Kulcsszavak: HIV/AIDS, stigma, homoszexualitás,
társadalmi láthatatlanság, társadalmi integráció

Figyelembe véve, hogy az e kötetben tárgyalt témák a társadalmi integráció meghatározásának sokféleségét teszik lehetővé s egyben szükségessé, elengedhetetlennek tartom bevezetés-képpen röviden kifejtetni, hogy jelen tanulmányban az alábbiak értelmében tárgyalom a társadalmi integrációt. A *United Nations Research Institute for Social Development* (UNRISD 1994) meghatározása szerint a társadalmi integráció értelmezésének legalább három lehetséges útja és módja van.

Néhányak számára ez egy társadalmi befogadást elősegítő (inkluzív) cél, mely magában foglalja a minden ember számára biztosítandó egyenlő esélyeket és jogokat. Ebben az esetben a társadalmi integráció érdemi javulása az életminőség javulását eredményezi. Mások számára a társadalmi integráció negatív konnotációval bír, s azt sugallja, hogy a fogalommal jellemzett – asszimilációs – folyamat nem kívánt egységesülést (*uniformity*) eredményez. Megint mások számára a kifejezés nem szükségszerűen tartalmaz negatív vagy pozitív üzenetet: egyszerűen csak egy módszerre utal, amellyel az emberi kapcsolatok mintázatai bármely adott társadalomban leírhatóvá válhatnak.

E három nézőpont közül a harmadikat és az elsőt – szándékosan fordított sorrendben – kívánom figyelembe venni.¹ Egyrészt: szükségünk van arra, hogy deskriptív módon feltérképezzük egy-egy társadalmi csoport helyzetét, e nélkül tárgyalni sem tudnánk őket. Másrészt ezt követően – illetve részben már azzal időbelileg párhuzamosan² – értelmezzük azokat az információkat, melyeknek birtokába jutottunk. Az értelmezés teszi lehetővé, hogy megérthessünk társadalmi jelenségeket, folyamatokat; feltárhassuk a társadalmi kirekesztődés mechanizmusait. E mechanizmusok megismerése előfeltétele a társadalmi integrációnak.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy amikor társadalmi integrációról beszélünk, akkor a fogalom tárgyalásának minden esetben van egy szakpolitikai (*policy*) vetülete, áthallása is: a társadalmi integráció egyértelmű és artikulált célja a társadalmi feszültségek csökkentése, a kirekesztődési folyamatok visszaszorítása, az egyenlő esélyek és jogok, valamint a szolgáltatásokhoz való azonos hozzáférés biztosítása. Éppen e szakpolitikai vetület miatt szinte lehetetlen pontosan definiálni a társadalmi integrációt, kivitelezése pedig, mint *cselekvés*, nem követhet egyetlen „receptet”, hiszen e szakpolitikák időben és térben igencsak

¹ A nem kívánt egységesülés (*uniformity*) megközelítéssel nem szándékozom foglalkozni, mivel a társadalmi integrációt nem mint mindenki számára kötelezően előírt autoriter politikai aktust értelmezem, hanem a mindenki számára egyenlő esélyeket és jogokat biztosító szabadon *választható* lehetőséget.

² Az információ rögzítése, leírása, annak kontextusa és a közlésben részt vevők személye már önmagában interpretációs aktus.

különbözőek lehetnek. Az integrálandó csoportoktól vagy személyektől függően kell tehát megválasztanunk minden esetben többdimenziós értelmezési (és ha szükséges, mérési) módszereinket ahhoz, hogy – figyelembe véve az adott társadalmi, kulturális, gazdasági stb. tényezőket – az kézzelfogható társadalmi haszonhoz vezessen (Jeannotte 2008).

A társadalmi integráció lehetősége(i)

Mielőtt az elemzésbe kezdenénk, röviden tekintsük át a HIV-pozitív emberek társadalmi helyzetét nagymértékben meghatározó jelenlegi magyarországi tényeket. Szükségesnek tartom ezt az integráció – e téren Magyarországon egyelőre nem túl kiterjedt – közpolitikai (*policy*) vetületének jelentősége miatt (is).

Magyarországon az újonnan kiszűrt HIV-pozitív esetek száma évről évre nő (OEK 2011, OEK 2012). Magyarország a statisztikai adatok tanúsága szerint a mérsékelten fertőzött országok közé tartozik, a szűrések száma azonban az Európai Unió országai között nálunk az ötödik legalacsonyabb. 2008-ban a lakosság 0,9%-a vett részt HIV-szűrésen (HIV/AIDS Surveillance 2009:60).

A kiszűrt fertőzöttek jelentős részét későn, AIDS stádiumban diagnosztizálják. Ilyen esetekben magas, 35–40% a halálozás kockázata. 1986-tól 2012 márciusáig (OEK 2012) 2165 HIV-fertőzöttet szűrtek ki, 666 AIDS stádiumú beteget vettek nyilvántartásba, közülük 330-an már meghaltak. A számokból nem derül ki, hogy összesen hány beteg él az országban, mert a nem AIDS okozta halálozás, a migrációs adatok, valamint a kifejezetten HIV-szűrésre érkező turisták külön nem részei a nyilvántartásnak. Ma körülbelül 1500³ HIV-fertőzött került az ellátórendszer látókörébe (OEK 2012), a valós esetek száma pedig ennek 3–5-szöröse is lehet.

Az egészségügyi ellátórendszer által számításba vett terjedési módok közül az intravénás droghasználat következtében fertőzöttek száma csupán 22 fő. Közülük is 20-an „importált”, azaz külföldi esetek (OEK 2012). A kiszűrt esetekre alapozva a 20–40 éves korosztály a leginkább veszélyeztetett: 2006 és 2012 márciusa közötti időszakban e korosztály alkotta a fertőzöttek háromnegyedét. A kiszűrt esetek legnagyobb része⁴ a homoszexuális és biszexuális „rizikócsoportként” azonosított körből származik (OEK 2011, OEK 2012). Ahogy erre *Az LMBT⁵ emberek társadalmi kirekesztettségé 2010* című, több mint 2000 fős közösségi mintán alapuló kérdőíves felmérés eredményei is rámutattak,⁶ a válaszadó – önmagukat többségében melegként meghatározó – férfiak 43%-a még soha nem volt HIV-szűrésen, és csupán 14%-uk végeztet rendszeresen HIV-tesztet (Dombos et al. 2011, P.Tóth 2011).

Az MSM populáció célzott egészségügyi szükségleteit az ellátórendszer még kevésbé azonosította Közép-Kelet-Európában. Biztonságos szexszel kapcsolatos kampányokat, felméréseket az MSM populáció számára főként meleg, lesbikus, biszexuális és transznemű (LMBT) civil szervezetek folytatnak. Az egészségügyi ellátás mellett a HIV-pozitív és AIDS-beteg emberek számára létezik néhány intézményesített támogató hálózat. Általános jelen-

³ A regisztrált, azaz kiszűrt esetek száma.

⁴ A 2011. december 1-jén közölt adatok szerint 2075 volt a regisztrált HIV-fertőzöttek száma, közülük 1577 esetben „rizikócsoportból” (OEK 2011:532).

⁵ Lesbikus, meleg, biszexuális és transznemű.

⁶ Elemszám: 2775.

ségeként megállapítható, hogy van néhány civil szervezet, informális csoport és aktivista, akik törekszenek arra, hogy naprakész információkat szolgáltatassanak a témában, valamint pszichológiai támogatást is nyújtsanak az érintetteknek. Mind anyagi, mind humán erőforrásaik azonban végesek: főként a fővárosban és az interneten elérhetőek, és a szolgáltatásaikhoz való hozzáférés nem mindenki számára biztosított.

Magyarországon a HIV-pozitívok ART (*Antiretroviral Therapy*)⁷ kezelése a társadalombiztosítás által finanszírozott, és megbízható módon hozzáférhető a társadalombiztosítással rendelkező érintettek számára. E kezelés bevezetése – mintegy 15 éve – jelentős mértékben javította a fertőzöttek egészségügyi helyzetét, s akadályozta meg számos HIV-pozitív korai elhalálását.⁸

Felvetődhet a kérdés, hogy ebben a kontextusban miért van szükség a HIV-pozitívok társadalmi integrációjára, mit jelent integrációjuk, ösztársadalmi szinten miként fedezhető fel e marginális csoport társadalmi inklúziójának hasznossága. Egyáltalán kivitelezhető-e a HIV-pozitívok társadalmi integrációja? A kérdésre őszintén válaszolva: nem tud(hat)juk, mert a HIV-pozitivitásban rejlő betegségstigma és a morális elutasítás összefonódása ezt eddig nem tette lehetővé (pl. Sontag 1990, Herek 1990, 2004 stb.). HIV-pozitívok társadalmi integrációjáról beszélni bonyolult kérdés, s számos tényezőt kell(ene) figyelembe venni ahhoz, hogy a téma összetettségét tisztelve vázolhassunk fel értelmezési kereteket, melyekre e tanulmányban terjedelmi okokból nincs lehetősége. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a HIV-pozitivitás betegség, a HIV-pozitív emberek pedig vírushordozók: azaz a HIV-pozitívok társadalmi integrációjakor arról is beszélünk, hogy egy betegség vírushordozóit szándékozunk integrálni. A tágabb betegségdiskurzussal és a betegségstigmával sem tudunk részletesen foglalkozni, azt azonban figyelembe kell vennünk, hogy az HIV-pozitívokkal kapcsolatos integrációs kérdésfeltevés csak a közelmúlt vonatkozásában értelmezhető. A HIV/AIDS csak 30 éve foglalkoztatja a világot, s eleinte szó szerint halálos kórként volt jelen: aki HIV-vírussal fertőződött, rövid időn belül meghalt. Azaz a kérdésfeltevés megalapozottsága időben igencsak leszűkíthető: az ART megjelenése (1996), illetve elterjedése utáni időszakra. Ahogy néhány bekezdéssel ezelőtt említettem, Magyarországon az ART a társadalombiztosítással rendelkezők számára a tb által finanszírozott, így ebből a szempontból szerencsés a magyarországi helyzet ellentétben más – akár európai – országokkal (lásd pl. Szerbia esetét: Bernays et al. 2010). Magyarországon, az ART megjelenésétől kezdődően, az kell(ene) legyen napjainkban a legfőbb integrációs törekvés, hogy HIV-pozitívok és HIV-negatívok „békésen tudjunk egymás mellett élni”. Ez főképp azon múlik, hogy a többségi HIV-negatív társadalom milyen mértékben rekeszti ki, bélyegzi meg a HIV-pozitív embereket (vö. Takács 2004:109, Takács et al. 2008:41).

Jelen tanulmányban a HIV-pozitívok társadalmi kirekesztettségére, stigmatizációjára kívánok koncentrálni mint az integrációt gátló tényezőre.

⁷ A HAART (*Highly Active Antiretroviral Therapy*) nagy hatékonyságú antiretrovirális terápia rövidítése. Napjainkban az ART (*Antiretroviral Therapy*) antiretrovirális terápia, esetleg a cART (*combination Antiretroviral Therapy*) kombinációs antiretrovirális terápia elnevezéssel találkozunk. Lényege, hogy a HIV életciklusa során egyszerre több helyen avatkoznak bele a HIV szaporodásába illetve működésébe. A gyógyszerek nem tudják elpusztítani a vírust, de jelentősen lassítják a szaporodását, így a betegség kialakulása is lelassul. A HAART módszer csak 1996 óta létezik. (Bővebben magyar nyelven: http://pozitiv.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=42&Itemid=104.)

⁸ Az ART elhalálózásra gyakorolt hatásairól s annak a fertőzés korai vagy kései szakaszában való alkalmazásáról Kitahata és szerzőtársai (2009) longitudinális kutatáson alapuló tanulmányában olvashatunk részletesen.

A HIV-pozitívok társadalmi integrációja csökkent(het)i a kirekesztés okozta közvetlen és közvetett ártalmakat. Közvetlen ártalomnak elsődlegesen a HIV-pozitívok mentális, pszichikai és fizikai egészségmegőrzésének akadályait látom, valamint a rejtőzködés, titkolózás okozta kockázatos szexuális magatartásformákat, melyeken keresztül a továbbfertőzés kockázata is növekszik. Közvetett ártalomnak a HIV/AIDS téma (el)hallgatását, valamint az ezzel kapcsolatos téves információknak és tévhiteknek a terjedését és fennmaradását tartom, melyek következtében szintén növekszik a HIV terjedésének kockázata (lásd pl. a következő „érveket”: „ez kizárólag a meleget érintő betegség”, „én nem folytatok szexuális viszonyt olyanokkal, akik ki lehetnek téve a fertőzésnek” stb.). Tanulmányom célja, hogy HIV-pozitív interjúalanyaink önképének, motivációinak, diszkriminációs tapasztalatainak, rejtőzködési attitűdjeinek és stratégiáinak áttekintésével felvázoljak egy lehetséges keretet a HIV-pozitívok társadalmi integrációjához. Ennek társadalmi relevanciáját az adja, hogy a társadalmi kirekesztő mechanizmusok feltárása révén megtudjuk: az internalizált stigmák és a stigmatizáló beszédmódok inkorporálása⁹ olyan viselkedés- és attitűdmintázatokat eredményez, amely a HIV-pozitív emberek rejtőzködéséhez vezet; a fertőzés szempontjából rizikós magatartást tanúsító egyének pedig a stigmától való félelem miatt rejtőzködnek, éppen ezért nem járnak HIV-szűrésre és nem tájékozódnak arról, hogyan védjék meg magukat (és partnereiket) a HIV-fertőzéstől (ld. P.Tóth 2011). A stigmák kialakulásának és működésének a megértése nélkülözhetetlen előfeltétele a hatékony(abb) társadalmi HIV-prevenációs stratégiák folytatásának (pl. Social Integration in Action 2009).

A HIV-pozitívok társadalmi integrációjának lehetséges módjairól akkor beszélhetünk, ha képesek vagyunk őket marginalizált, kirekesztett társadalmi csoportként azonosítani, akik pozitív HIV-státuszuk okán stigmatizáltak. Kiindulásként a stigmát Goffman (1963) nyomán nem kívánt (és nem választott) különbözőségként határozom meg, stigmatizáló hitek pedig egy adott, meghatározható tulajdonság mentén társadalmi csoportot alkotó személyekkel szemben alakulnak ki. Amikor a személy azzal szembesül, hogy társadalmilag stigmatizálják, azaz egy stigmatizált csoport tagjaként jelenik meg mások előtt, akkor énképének potenciálisan jelentéstartó és releváns részévé válnak az adott csoportot – s benne őt magát is – érintő stigmatizációs hitek. E folyamat következményei lehetnek a stigmatizáció internalizációja révén kialakuló negatív én-koncepciók és élettapasztalatok.

A HIV-státusszal – például a homoszexualitással összefüggésben – gyakran együtt járó egymásra rétegzett stigmák elmélyítik a HIV-stigmát (ld. Herek 1990, Takács 2004, P.Tóth 2011), s ezáltal a HIV-pozitív emberek akár halmozott diszkriminációnak lehetnek kitéve, mely társadalmi kirekesztéshez és a *strukturális elnyomás* (Young 1990) többirányú elszenvedéséhez vezethet, különös tekintettel a kulturális imperializmus és a rendszerszerű erőszak áldozatává válás veszélyeire (Takács et al. 2008, 2012).

⁹ A *stigmatizáló beszédmódok inkorporálása* kifejezést abban az értelemben használom, ami nem a pszichológiai jelentéssel bíró internalizációt jelenti, hanem a stigmatizált személy által használt én-elbeszélő diskurzust átszövő, abban nyelvileg tetten érhető szövegrétegeket.

(El)hallgatás

A HIV-pozitív emberek diszkriminációjának vizsgálata többoldalú megközelítést igényel, amit csak akkor végezhetünk el, ha néhány lehetséges interpretációs keretet (is) figyelembe veszünk.

Nehéz – majdhogynem lehetetlen – vállalkozás társadalmilag láthatatlan szereplők érdekeit artikulálni vagy jogaikat biztosítani, védeni, mivel a társadalmi láthatóság kihagyhatatlan előfeltétele bármiféle társadalmi integrációnak. A társadalmi láthatatlanság eredményeképp e marginalizált csoportok kirekesztődnek olyan szolgáltatásokból és megfosztatnak olyan jogoktól, melyek a többségi társadalmi csoporttagság automatikus velejárói. Másrésztől nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a társadalmi láthatóság akár a HIV-pozitív emberekkel szembeni diszkrimináció és a társadalmi kirekesztettség előidézőjeként is szolgálhat, melyek megnyilvánulhatnak erőszakos cselekményekben egyes társadalmi csoportok (pl. egyes vallásos fundamentalisták, szélsőjobboldali csoportok) vagy hivatalos szervek (pl. az egészségügy, a rendőrség, a közsféra) részéről. Mindezeket belátva, mégis leszögezhetjük, hogy a speciálisan e marginalizált csoportról szóló társadalmi diskurzus még nem igazán képezi részét a közbeszédnek. Ami HIV/AIDS témaként egyáltalán helyet kap a társadalmi diskurzusban, az többnyire nem a HIV-pozitív emberekről szól, hanem magáról a kórról; ezt támasztja alá a jellemzően a betegségről – s közvetetten így a HIV-pozitívokról – szóló epidemiológiai megközelítés is: azaz leginkább betegségdiskurzusként jelenik meg a HIV/AIDS a közbeszédben. Ám általánosan inkább az mondható, hogy az egész témát a hallgatás jellemzi.

Az AIDS-stigma mind a HIV-fertőzésnek kitett embereket, mind az egész társadalmat veszélyezteti. A stigma következtében fokozódik a témát övező hallgatás. Mivel félnek, a fertőzésnek kitett emberek nem mennek el HIV-szűrésre, nem szereznek információt a HIV-ről, emiatt nem ismerik meg a rizikó csökkentésének lehetőségeit. Sok ember eltávolítja magától a fertőzés lehetőségét, s nem vesz tudomást saját potenciálisan kockázatos magatartásáról sem az AIDS-stigma miatt. E tagadás bármiféle preventív törekvés komoly akadályát jelenti. Ahhoz, hogy visszaszoruljon a HIV-fertőzés terjedése, elengedhetetlen, hogy szembenézzünk az AIDS-stigmával, és megértsük annak működését (P.Tóth 2011).

Jelen tanulmány célja, hogy HIV-pozitív férfiakkal készült mélyinterjúk vizsgálata alapján felfedjen olyan mintázatokat, amelyek segítenek megérteni a kérdezettek társadalmi integrációjának lehetséges útjait – többek között annak érdekében, hogy hatékony(abb) HIV-prevenziós eljárások váljanak kidolgozhatóvá a jövőben.

A jelen tanulmányban elemzett interjúk férfiakkal szexelő férfiakkal készültek, azaz az angol nyelvterületen MSM-ként (*men having sex with men*)¹⁰ azonosított populáció tagjaival. Epidemiológiai jellegű HIV/AIDS-prevenziós kutatásokban – amilyen az általunk végzett ISN-kutatás is volt – elterjedt gyakorlat a minta összeállítása során az MSM kategóriatagságból való kiindulás: ebben a kontextusban ugyanis a kutatásban részt vevők – esetenként titkolt vagy éppen nyíltan felvállalt – szexuális irányultsága mint identitás meghatározó tényező kevesebb jelentőséggel bír, mint a valós szexuális tapasztalatok. A köztudatban azonban az MSM tapasztalatokat gyakran automatikusan a homoszexualitáshoz, illetve a meleg-identitás meglétéhez társítják. Az MSM szexuális gyakorlat azonban járhat biszexuális vagy

¹⁰ Az MSM populáció és a meleg férfiak halmaza részben átfedheti és legtöbbször át is fedi egymást, ugyanakkor az MSM a szexuális gyakorlat alapján kialakított kategória, míg a melegség önazonosság-alapú.

akár heteroszexuális identitással is,¹¹ illetve a szexuális gyakorlat megléte vagy hiánya nem befolyásolja, hogy valaki melegként azonosítja magát. Ugyanakkor – ahogy erre még részletesebben is visszatérek a tanulmány későbbi részében – nem hagyható figyelmen kívül, hogy a homoszexualitás mint identitáskategória¹² és a HIV/AIDS látszatkorrelációja egymásra rétegzett stigmákat eredményezhet, melyek tovább erősíthetik egymás hatását. Korábbi magyar kutatási eredményeink is azt mutatták, hogy például gyermekük otthoni előbújása (*coming-out*) során a szülők hajlamosak összekapcsolni a HIV-fertőzéstől való félelmüket a homoszexualitással kapcsolatos ellenérzéseikkel. Erről egyik meleg férfi interjúalanyunk például így számolt be: „Édesanyám nagyon nehezen fogadta. ... Megrémült. Semmit sem tudott szinte a homoszexualitásról. Aggódott, hogy ő rontott el valamit, hogy rosszul nevelt, hogy pszichológushoz kellene mennem, és hogy biztos HIV-fertőzött vagyok” (Takács et al. 2008:32). Emellett a homoszexualitás és a HIV/AIDS tematika „összemosása” a közvélekedésben felerősítheti azt a tévhitet is, hogy egy „átlag heteroszexuális” egyáltalán nincs kitéve a HIV-fertőzés veszélyének – vagy ha mégis, akkor csak elenyésző mértékben.

Módszertan és minta

Tanulmányom alapjául 28 HIV-pozitív énelbeszélés szolgál. Az interjúk felvétele Budapesten történt 2007 áprilisa és 2012 júniusa között a *HIV Prevention within High-Risk Social Networks – International Social Network Study II.*¹³ kutatás keretében. A HIV-pozitív MSM (*men having sex with men*) alanyokkal elsősorban civil szervezetek és HIV-aktivisták segítségével vettük föl a kapcsolatot, majd hólabdamódszerrel folytatódott a rekrutálás. Emellett online fórumokon és egy melegmagazinban is meghirdettük a kutatásban való részvétel lehetőségét.

A 28 résztvevő átlagéletkora 37 év, a legfiatalabb 22 éves volt, a legidősebb 67. Iskolázottságukat tekintve 18 résztvevőnek felsőfokú, 6-nak középfokú és 4-nek alapfokú végzettsége volt. 14 rendelkezett állással, 6 volt munkanélküli, 6 volt rokkantnyugdíjas a HIV státusza miatt, egy volt nyugdíjas és egy fő volt diák. A minta összes férfi résztvevője melegként határozta meg magát, és közülük 16 számolt be róla, hogy egy másik férfival áll kapcsolatban. 9 esetben az interjúalanyok fő partnere (*main partner*) szintén HIV-pozitív volt. Az interjúk felvételének időpontjában a legtöbb résztvevő Budapesten élt, ahol a Magyarországon létező egyetlen HIV-kezelésre szakosodott kórház található. A legtöbb résztvevő, ha nem élt eleve Budapesten, akkor HIV státusza miatt költözött a fővárosba, s csupán három volt közülük, aki még mindig vidéken élt. 11 férfi együtt élt azonos nemű partnerével, 9 egyedül egy háztartásban, 3 hajléktalanszállón, 2 a szüleivel, 1 résztvevő egy barátjával bérelt lakásban közösen, 1 fő egy albérlőjével és 1 fő egy nővérszállón. Etnikai hátterüket tekintve egy fő határozta

¹¹ Jelenleg folyó vizsgálatunk – Budapesti Esély 2. nemzetközi HIV/AIDS prevenciók kutatás (*International Social Network Study II.*), melynek keretében eddig megközelítőleg 500 magyar férfi adatait gyűjtöttük össze – kérdőíves felmérések alapján igazolja, hogy MSM szexuális gyakorlat esetén is változatosak lehetnek a szexuális orientációs identitáskategóriák.

¹² Ismételtlen megjegyezve, hogy a kockázatos szexuális magatartásformák állnak összefüggésben azzal, hogy mekkora a HIV-fertőzés veszélye, s nem különböző identitáskategóriák.

¹³ A nemzetközi kutatást Jeffrey A. Kelly, az amerikai *Medical College of Wisconsin, Center for AIDS Intervention Research* igazgatója vezeti. A magyarországi kutatásvezető Takács Judit (MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet).

meg magát romaként, és ketten voltak külföldi állampolgárok, akik tartózkodási engedéllyel élnek Magyarországon. 22 résztvevő sohasem nősült meg, 1 házas volt, de külön élt a feleségétől, 5 elvált; a korábbi házások közül háromnak volt gyermeke. HIV-pozitív státuszáról 1 hónapja tudott a legrövidebb ideje értesült és 17 éve a legrégebbi.

Az interjúk átlagosan 90–120 percesek volt. A félig strukturált mélyinterjúk elkészítéséhez egy nyitott kérdésekből álló kérdőívet használtunk, mely a következő fő témakörökre koncentrált: kapcsolati jellemzők, HIV-fertőzés percepciók, szexuális gyakorlat, társadalmi kapcsolatok sűrűsége és *social network* beágyazottság, intézményi támogatás, valamint stigmatizációs és diszkriminációs tapasztalatok. A résztvevők aláírtak egy tájékoztatáson alapuló beleegyezési nyilatkozatot (*informed consent*). Minden meginterjúvott személy álnévet választott magának, amit a felhasználáskor a felvétel időpontjában érvényes életkorával együtt használok az azonosításra. Az interjúk azzal a megegyezéssel kerültek magnószalagra, hogy az átírás után megsemmisítjük a hangfelvételeket.

A felvett hanganyag szöveghűen le lett gépelve. A leírások a kutatás céljának megfelelően és az interjúk felvétele során meghatározott főbb témakörök szerinti kódkönyvbe kerültek kódolásra: a releváns adatok az adott főbb témaköröknek és altémáknak megfelelő kódok szerint lettek rendezve. A kvalitatív elemzés e kódkönyv tartalma alapján készült.

Kirekesztetten:

láthatatlanság, diszkriminációtól való félelem, énvédelem

A HIV-pozitív státusz legtöbb esetben eltitkolható, családban, barátok közt, munkahelyen, iskolában; erre azonban legkevesbé az egészségügyi ellátórendszerben van lehetőség. Orvosokkal, nővérekkel nem osztanak meg legtöbbször a státuszukra vonatkozó információt, bár az egészségügyi ellátórendszerben ezt nehezen titkolhatják el. A pozitív státusz ismeretében orvosok, nővérek sokszor megalázzák a HIV-pozitív embereket, visszaélve ezzel a bizalmas információval: „*Visszarendelt két hétre rá [az orvos a kórházba] egy másik vizsgálatra, de mondta, hogy a főnővér fogja tudni azt, hogy nekem milyen betegségem van. Odamegyek, a főnővérrel kezdek kommunikálni, és azt mondta, ja, maga az az AIDS-es buzi, és, hogy miért nem a László Kórházba megyek, és miért oda megyek vissza. Hát azért nem, mert visszarendelt a főorvos. És akkor mondja, hogy megmosakodtam, és tiszta vagyok? Tehát annyira... ő mintha nem lenne tisztában azzal, hogy terjed ez a betegség. [...]. Elégge futószalagszerűen működött a dolog. Nem kezelték ott az ember lelkét egy pillanatig sem. Jó, közölték ez van, vizslát, jöhet a következő ember*” (Krisztián 37).

Egyes helyzetekben, szakrendeléseken eltitkolható (lenne) a HIV-pozitív státusz, interjúalanyaink jellemzően ezt mégsem tették meg, így azonban diszkriminálták, elutasították őket. Ahogy a következő idézetben ezt részletesen kifejti egyik interjúalanyunk, egy-egy szakrendelésen teljes elutasítást tapasztalt, és/vagy megalázták emberi mivoltában: „*Naponta, naponta érzem azt, hogyha orvoshoz kell mennem [hogy diszkriminációnak vagyok kitéve az egészségügyben]. Én úgy gondolom, hogy HIV-pozitív vagyok, el kell mondanom annak az orvosnak, aki engem kezel. Egy-egy orr-fül-gégész, vagy egy-egy fogorvos. Mert ezt én így tartom fair-nek, hogy nekem ez a betegségem. Nagyon sok olyan orvossal, illetve nővérrel találkozom, akik elutasítanak... nem kezelnek, vagy pedig irányítanak a László Kórházba, vagy pedig úgy kezelnek, hogy az embert a földbe döngölik*” (Krisztián 37).

Általános tendenciaként figyelhető meg interjúinkban, hogy a megkérdezettek jelentős része eltitkolja környezetében HIV-pozitív státuszát; érvényes ez az azonos neműekkel folytatott szexuális kapcsolataikra is. A pozitív státusz eltitkolását mint az én-védelem gyakorlatias stratégiai lépését élék meg, még azok az interjúalanyok is, akik egyébként nyíltan felvállalják melegidentitásukat (ld. Takács et al. 2012). A következő idézetben az egyik nyíltan meleg interjúalanyunk arra mutat rá, hogy miként próbálja elkerülni a HIV-fertőzéssel kapcsolatos társadalmi kirekesztési folyamatokat úgy, hogy HIV-pozitív státuszát nem osztja meg környezetével: *„Ez egy ilyen önvédelmi mechanizmus: ha a HIV-fertőzés valami olyasmí lenne, mint melegnek lenni, akkor elmondanám... De HIV-pozitívnek lenni, az valami egészen más, mert ez ugye egy ilyen fertőző betegség, ami terjedhet, a melegség meg ugye nem fertőző. A melegséggel kapcsolatban fel tudok hozni érveket, hogy miért van ez rendben, miért OK melegnek lenni, de ezt nem tehetem meg a HIV-pozitivitással kapcsolatban. Nem mondhatom, hogy HIV-pozitívnek lenni nem rossz, mert tényleg rossz annak lenni: mindannyian tudjuk, hogy sokkal jobb HIV-fertőzés nélkül élni, mint HIV-fertőzéssel... Ha az egész város tudná a HIV-státuszomat, akkor nem fogadna a fogorvos, és még az utcán is elkerülnének az emberek. ...Ezért soha senkinek nem árulom el a HIV-státuszomat, és még ha valaki egyenesen rá is kérdezne, akkor sem tájékoztatnám őket, mert semmi közük hozzá”* (György 30).

Egy másik interjúalany a pozitív státusz énvédelmi célú titokban tartása mellett azzal is érvel, hogy az egészségügyi ellátórendszer dolgozói is ezt tanácsolták neki: *„Hogy miért nem mondom el? Az szóba sem jöhetne. Egyébként a László Kórházban az az első, hogy ne mondjam el senkinek. A nővér is, meg az orvos is [ezt mondja]”* (Rudolf 29).

A társadalmi kirekesztettség érzete nem jár feltétlenül együtt személyes diszkriminációs tapasztalatokkal. HIV-pozitív interjúalanyaink esetében ennek legfőbb oka, hogy a diszkriminációtól való félelem megakadályozza őket abban, hogy környezetükben felfedjék pozitív státuszukat, így az eltitkolt státusz „megóvja” őket a diszkriminációtól.¹⁴ Társadalmi diszkriminációt éppen ezért legtöbbször személyesen nem tapasztaltak, azonban ennek az az oka – mint erre eddigi interjúrészleteink is rámutattak –, hogy titokban tartják HIV-pozitív státuszukat. Egyik interjúalanyunk így fogalmazza meg a diszkriminációs tapasztalat hiányának és a HIV-pozitív státusz eltitkolásának összekapcsolódását: *„Azért mert HIV-pozitív vagyok nem ért semmi hátrány. ... Jó, persze nem reklámozom magam, hogy én az vagyok”* (Herki 32).

Mivel a pozitív státusz „láthatatlan stigma” – azaz, csak akkor tudható valakiről, hogy HIV-pozitív, amennyiben ezt az információt megosztja velünk, illetve vélt vagy valós HIV-pozitív státusza válik ismertté akár az egészségügyi ellátórendszer dolgozóin keresztül vagy között, akár pletykákon keresztül –, látható testi megjelöltséggel (legtöbbször) nem jár, így a státusz titokban tartása megóvhatja a HIV-pozitív személyeket attól, hogy automatikusan, „ránézésre” e marginalizált és stigmatizált csoport tagjaként azonosítsák őket: *„Nem mondom el, hogy... HIV-pozitív vagyok, mert elfordulnának”* (Zolcsi 26).

Természetesen a pozitív státusz az AIDS-betegség stádiumában már nehezebben eltitkolható, amikor megjelennek a testen a betegség szemmel látható tünetei. A mai fejlett(ebb)

¹⁴ Jelen tanulmányban, terjedelmi korlátok miatt, nincs rá lehetőség, hogy bővebben foglalkozzunk azzal, hogy a mechanizmus azon előfeltételezés alapján működőképes, miszerint HIV-negatívnak tekintünk mindenkit, amíg nincs ellenkező előjelű információ: azaz míg nem válik felfedetté számunkra valaki HIV-pozitív státusza. E kollektív előfeltételezésnek bővebb vizsgálata különösen fontos lehet HIV-prevenációs szempontból.

kezelési módszerek mellett azonban a HIV-pozitivitás hosszú évekre-évtizedekre meghoszszabbíthatja a tünetmentes állapot fenntarthatóságát. 28 HIV-pozitív interjúalanyunk közül csupán 3 volt AIDS-stádiumban az interjúk felvételekor, de ők sem számoltak be testi megjelöltséggel kapcsolatos stigmatizációs tapasztalatról, bár ahogy arra egyik interjúalanyunk rámutatott, testi tulajdonságokat pozitív státuszra utaló jelként azonosíthat környezetük: „*Ha jóképű és sovány, akkor mindjárt rámondják, hogy biztos AIDS-es, vagy ha hullik a haja...*” (Gyuri 37).

Az elutasítástól és a diszkriminációtól való félelem megakadályozza az interjúalanyokat abban, hogy elárulják pozitív státuszukat környezetükben, ideértve barátait és szexuális partnereiket is. Vegyük sorra, hogy melyek azok a (jellemző) esetek, amikor eltitkolják HIV-pozitív státuszukat. A család és a barátok körében szerzett tapasztalatokra a következő néhány interjúrészlet ad példát: „*Van, aki nem áll velem szóba azóta [hogy megtudta: HIV-pozitív vagyok], van, aki tud velem találkozni azóta is. Tehát ennek is a 80%-a úgy lemorzsolódik. Vagy halogatja, hogy ezen a héten nem, majd a jövő héten, a következő héten, tehát mindig próbál valamit. Tehát azt veszem észre, hogy azért hárítja, mert még nem készült fel arra, hogy találkozzon velem, hogy szembenézzon egy olyan emberrel, aki HIV-pozitív. Az emberek úgy hiszik, hogy akkor a homlokomra, a kabátomra, mindenhol már ki van írva, hogy HIV-pozitív, és ezzel az emberrel nem lehet mozogni, nem lehet megjelenni*” (Edömér 38). Egon (40) sem közvetlen családi környezetében, sem baráti körében nem fedte fel státuszát: „*Se anyámnak, se öcsémnek – akikkel együtt laktam – nem mondtam el. Sem a többi testvéremnek. Meleg barátainak sem*”.

Ahogy arra a következő idézet rámutat, a státusz felfedése átrendezheti a baráti kapcsolatok hálózatát: „*A meleg barátaim közül egyes érzelmekkel fogadták, akkor le tudtam szűrni, hogy kik voltak az igazi barátok, sokan eltűntek*” (Feri 44). A barátok, bizalmasok elvesztése kockázatának felvállalását a mikrokörnyezet típusa befolyásol(hat)ja, hiszen e kapcsolati hálózat átrendeződése néhány esetben nem pusztán érzelmi-baráti következményekkel jár, hanem jelenthet egzisztenciális veszélyt is: „*A munkahelyi [általános iskola] barátainak nem fogom elmondani, mert tartok a következményektől: az összes gyereket elvinnék a kezem alól*” (Etele 52). A munkahelyi környezetre jellemző veszélyforrásokra utal Herki (32) is: „*Ha az ember rossz személynek mondja el, vagy egy olyan személy tudja meg, az olyan lenne, mintha a TV-be mondanánk be. Most már annyira nem érdekelne a dolog, hogy mit mondanának. Akkor kicsit jobban érdekelt. Ha bizonyos helyeken kitudódik, mint például a munkahelyen, az sem egy jó dolog. ... Ott [a munkahelyemen] még azt sem tudják, hogy meleg vagyok*”.

(Alkalmi) szexuális partnereiknek olykor elmondják, de sok esetben nekik sem: „*Nem befolyásolt [a HIV-státuszom]. Persze, szexeltem. Ha ők bevállalták, akkor óvszer nélkül. De csak a pozitív partnerekkel nem használtam gumit. Illetve az előző kettő nem pozitívval csak azért, mert ők így döntöttek.*” (Alex 35). Legtöbbjük nem mondta, nem mondja el (alkalmi) szexuális partnerének, hogy HIV-pozitív a státusza. Következő interjúrészletünk zárómondata jól példázza, hogy bár általánosságban azt hallhattuk interjúalanyainktól, hogy felfedik pozitív státuszukat szexuális partnereik előtt, de mindig vannak „kivételes” esetek, amikor mégsem. Ez lehet alkoholos befolyásoltság, droghasználat miatt, vagy szexpartin való részvétel közben, vagy akár meghatározhatja egyszerűen a szexuális kapcsolat futó kaland volta is: „*A legutóbbi barátomnak (4 évvel ezelőtt) még mielőtt szexuális kapcsolatra került volna*

a sor [elmondtam, hogy HIV-pozitív vagyok], amikor látszott, hogy alakul valami. De akkor már ő tudta a »jóindulatú« emberektől, hogy HIV-pozitív vagyok. Akkor nem mondom meg, ha csak alkalmi kapcsolatnak néz ki” (Ödön 42). Az elutasítástól való félelem sok esetben kockázatos szexuális magatartásformákat eredményez. Előző két interjúrészletünk arra mutatott rá, hogy alkalmi szexuális partnereiknek nem árulták el HIV-pozitív státuszukat; ezzel kockáztatnák a szexuális aktus létrejöttét. További kockázatos szexuális magatartásformaként jelenik meg a szexpartikon való részvétel, ami legtöbbször (nem intravénás) droghasználattal, alkoholfogyasztással, stimuláló szerekkel társul: „Próbáltam, de nem szeretem a túlhasználatot. Sokan, akik az ilyen vadabb dolgokat szeretik, használnak tüket. ... A másik, ami veszélyforrás, az a könnyűdrogok használata. ... Ezek használatával sokkal több mindent enged meg magának az ember. Ezek a szerek felfokozzák azt az érzelmi állapotot, amit az ember kíván. Miután nekem érzelmi szinten kapcsolat-vágyam, szerelemvágyam volt, ha ezeket a szereket használtam, hiába voltam olyan közegben, ahol keményebb szexről volt szó, megvolt a tudatalattimban, hogy én mást is szeretnék. Többet gondolkoztam a nem biztonságos szexről, engedékenyebb lettem volna, de mindig tartottam magam előtt egy határt, amit nem akartam átlépni. Ilyen anyagokkal sok minden eszébe jut, amit normál körülmények között elutasít” (Ákos2 22).

Az énvédelem érdekében legtöbb esetben igyekeznek megelőzni a státuszfelfedéssel járó elutasítást, kirekesztődést, így sokszor „preventív módon” – a lehetőségeikhez képest – újrastrukturálják társadalmi kapcsolataikat: azaz kénytelenek új barátokat szerezni, akik szintén HIV-pozitívak: „Döntő többségüket [a barátaimnak] a HIV-pozitívtság révén [ismertem meg]. [...] a meleg barátaim döntő többsége is HIV-pozitív” (Janó 49). A társadalmi kapcsolatok újrastrukturálása legtöbb esetben nem tudatos stratégia, inkább a vélt vagy valós kirekesztettség – illetve az attól való félelem – elkerülésére irányuló sorstárs-keresés. Emiatt sok esetben elszigeteltté vál(hat)nak – redukálódik a HIV-negatívokkal fenntartott kapcsolati háló sűrűsége, illetve nem kezdeményeznek új ismeretségeket HIV-negatívokkal. Ugyanez érvényes a tágabb ismeretségi körre is, ahogy erre Feri (44) is rámutat: „Most már a HIV-pozitívak vannak többen az ismerőseim között”. Ezek az új társadalmi kapcsolatok, azaz HIV-pozitív barátok, ismerősök egyfajta informális önszolgáltató körként is működnek, működhetnek. Egymás előtt nem kell titkolózniuk, mivel sorstársak: „Én, mióta tudom, én csak olyanokat keresek, akik szintén pozitívak” (András 34).

Az egymás közti őszinteségre vonatkozóan leginkább a szexuális gyakorlatokkal összefüggésben találtunk megnyilvánulásokat. A szex – és különösen a szexuális úton terjedő betegségek – témájában leplezetlenebbül beszélgetnek egymás között a pozitív státuszúak. Ahogy a következő interjúrészletben olvashatjuk, kialakul a „mi-tudat”. A csoportidentitás megtelítődik értékekkel, generalizál – azaz: induktív logikát alkalmazva az egyes (ismert) személyek tulajdonságait a csoport általános jellemzőjeként érzékeli –, „jó tulajdonságokkal” ruhazza fel a HIV-pozitívokat, általánosítva a személyes tapasztalatok alapján. „Pozitívoktól kevésbé kell félni azoknak, akik egészségesek. Mi [HIV-pozitívak] 3 havonta megjelenünk és megcsináltatjuk a tesztet. Ilyenkor megcsináltatunk mindent. Ha valaki netalán összeszed egy szifilisz, akkor azok, akik pozitívak és egymásról tudják, hogy pozitívak, kicsit őszintébben állnak ilyenekhez. A pozitívak ilyen szempontból nyitottabbak és őszintébbek. Ha negatív lennék, akkor valószínűleg nehezebben mondanám el. Mi megmondjuk hamarabb, hogy beesett egy ziccer” (Miki 42).

Ugyanakkor a félelem, hogy a pozitív státusz felfedése a meglévő barátok, ismerősök el-

vesztésével jár(hat), s e félelem megakadályozza őket abban, hogy környezetükben felfedjék pozitív státuszukat, s e már korábban meglévő kapcsolati hálóban inkább az eltitkolást választják.

Ez az önvédelmi mechanizmus – azaz a pozitív státusz eltitkolása – megóvhatja őket attól, hogy diszkrimináció érje őket. Ugyanakkor e hasznos hozadék – a diszkrimináció elkerülése – mellett, épp ez az oka annak, hogy társadalmilag láthatatlanok maradnak.

A társadalmi láthatatlanság velejárója, hogy számos előítélet és tévhit él a HIV-pozitívokkal szemben. Egon (40) arról számol be, hogy annak idején, még a '80-as években, amikor ő először találkozott a HIV/AIDS-témával – s megfertőződésének ideje is csupán pár évvel későbbi –, az úgy jelent meg a közbeszédben, mint egy csak a melegeket érintő, „célirányos” betegség. Így nem is nagyon vették komolyan a dolgot, hiszen nem lehet olyan vírus, ami szexuális orientáció alapján válogatja meg áldozatait: „*Nekem nem volt bajom ezzel az AIDS-szel kapcsolatban, mert amikor ezt az egész AIDS dolgot bedobták a köztudatba [a '80-as években], nagyon otromba módon tették. Ez csak a melegeket érinti, azon belül is csak a férfiakat. Teljesen negatívan állították be, morális kérdésként kezelték. Akkor ezt a korosztályomban senki sem vette komolyan, vagy alig. Igazából azt hittem, hogy tiszták a partnereim, és akkor nem is lehet semmi baj.*” A vírus terjedéséhez kapcsolódó hiedelmek nem csupán a vírus „célközönsége” tekintetében jelentek meg, hanem annak terjedési módjaira vonatkozóan is: „*Úgyhogy anno a leprás betegséggel egyenlő ez a HIV-pozitív státusz... Volt egy vidéki meleg ismerősöm, aki annyira buta, hogy nem tudta, hogy a HIV-pozitívágot még nem kaphatja meg, hogy kommunikálok vele, vagy ránézek, vagy kézfogással. Hisztizett, hogy nem akar a közelembé kerülni, mert esetleg átugranak a vírusok a bőrömon keresztül*” (Edömér 38).

Így két irányból is tovább épülhet a HIV-stigma: egyrészt a melegséggel mint identitáskategóriával való összemosása révén, melyet a kórról szóló diskurzus eredendően morálisan elítélt, másrészt a vírus terjedésével kapcsolatos teljes információhiány rettegést és elutasítást váltott ki a HIV-pozitívokkal szemben (vö. Sontag 1990, P.Tóth 2011): „*És hát utána hirtelen kiderült, hogy én meleg vagyok, és akkor bekategorizáltak abba, hogy meleg, és bekategorizáltak abba, hogy HIV, illetve AIDS. Az édesanyám azt az útravalót adta nekem, hogy ebben fogok megdöglenni*” (Krisztián 37).

Korábbi tanulmányok már rámutattak arra, hogy az internalizált homofóbiához hasonlóan az internalizált HIV-stigma is öngyűlölethez vezethet (Herek 1990, Lee et al. 2002, Herek 2004, Takács et al. 2012). E jelenség összefügg a látszatkorrelációval is, miszerint a homoszexualitás és a HIV/AIDS elválaszthatatlan egymástól (P.Tóth 2011, Takács et al. 2012). Következő interjúrészletünk e komplex jelenség működését illusztrálja: „*Nekem az AIDS-től való félelmem, az összetett eléggé. A homoszexualitást és a HIV-fertőzést azonosítottam eléggé. Amikor szép lassan ezt sikerült szétválasztani, akkor megkaptam. [...] az AIDS-től [féltem] elsősorban. És ez már a kezdetektől így volt. A legeslegeső férfitkapcsolatom után három hétig nem tudtam aludni, mert meg voltam győződve arról, hogy én most AIDS-es vagyok. Így kezdődött. ... Én már az első pasinál is besokalltam. [...] tehát hogy mondjam, tehát ez még egy pluszbüntetés nekem, hogy még jobban előítéletesen gondolkodom ezekről, a HIV-pozitív emberekről általában. [Magamról is.] Mert éltem szexuális életet, aktív szexuális életet éltem, tehát ilyen voltam. ...a lényeg az, hogy szexuális életet éltem különböző emberekkel – gumival, de éltem*” (Rudolf 29). Ahogy erre interjúalanyunk rá is mutatott: ebben a konkrét esetben még a melegség felvállalását is akadályozta a HIV/AIDS stigma,

ami az interjúalanyt melegségének felvállalása idején még személyesen nem is érintette – illetve áttételesen mégis. A melegidentitást és a biztonságos szexuális aktust (óvszerrel való közösülés) is összekapcsolta a HIV-fertőzéssel még az első (meleg) szexuális élményét megelőzően. A HIV-fertőzést pedig mint a melegséggel együtt járó egyfajta önsorsrontást értelmezi, büntetéképpen identitása miatt.

A jelen tanulmány korlátai és összegzés

Jelen tanulmánynak több és többféle korláttal kellett számolnia. Ennek egyik fő oka a közösségi alapú mintavétel, mely nem engedi meg, hogy általánosítsuk megállapításainkat, s azokat kiterjesszük a Magyarországon élő HIV-pozitív MSM népeiségre sem. Interjúalanyaink jelentős többsége aktív szereplője egy-egy melegközösségnek és/vagy HIV/AIDS önszolgáltató csoport(ok)nak, így az MSM populáción belül is inkább a tudatosabb szereplőket tudtuk elérni. A másik jelentős korlátozó tényező, amivel számolnunk kell, hogy az interjúzás közben számos érzékeny és bizalmas témát érintettünk – például szexuális gyakorlat, a társadalmi kirekesztődés személyes szintű megéltsége stb. –, így gyakran ütköz(het)tünk pszichológiai és érzelmi falakba, melyek egyes esetekben megakadályoz(hat)ták interjúalanyainkat abban, hogy tapasztalataikat szavakba öntsék. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy egy-egy interjúalany eltérő mértékű önreflexiós szinttel jellemezhető, eltérő szintű a mikroközösségi beágyazottsága, támogató rendszere, így különböző magyarázatokkal is szolgálnak magatartásformáik motivációinak megnevezésekor. Mindezen korlátok ellenére jelen tanulmány hozzájárulhat ahhoz, hogy jobban megértsük a HIV-pozitív emberek társadalmi kirekesztettségének okait, s hogy miként dolgoznak ki stratégiákat arra, hogy elkerüljék a stigmatizációval járó hátrányokat egy stigmatizáló társadalmi közegben (ld. Takács et al. 2012).

A fentiekben bemutatott eredmények arra hívták föl a figyelmet, hogy a HIV-pozitívok társadalmi kirekesztettségének csökkentése és a HIV-stigma megszüntetése előfeltétele a HIV-pozitívok társadalmi integrációjának; így egyúttal a hatékony(abb) HIV-prevenációs stratégiák kidolgozásának és megvalósításának is. A HIV-stigma társadalmi kirekesztettséghez vezet, s ezért a stigmatizált csoport tagjai az elutasítástól és diszkriminációtól való féltelmükben inkább választják a rejtőzködést, ami negatív én(re)konstruálással és kockázatos magatartásformák választásával jár(hat). Mindemellett a HIV-stigma azokra az emberekre is káros hatással van, akik nem vesznek tudomást esetleges kockázatos magatartásformáikról, s nem mennek el HIV-szűrésre, így HIV-státuszuk nem is válik ismertté számukra, és továbbra is HIV-negatívként tekintenek magukra. Összegzőképpen kimondható, hogy a HIV-stigma hozzájárul a HIV-fertőzés terjedéséhez.

Írásom arra igyekezett rámutatni, hogy a HIV-pozitív embereket miként lehetséges integrálni szélesebb társadalmi kontextusban. A HIV-pozitív emberek társadalmi integrációja – azaz a társadalmi kirekesztés, az előítéletek és a diszkrimináció visszaszorítása – csak akkor lehetséges, ha társadalmi láthatóságuk növekszik. Ahogy erre már korábban is utaltunk, mivel a HIV-pozitivitással járó stigma nem jár testi megjelöltséggel, pozitív státuszuk legtöbbször csak úgy válhat ismertté, ha ők maguk felfedik. Ennek azonban előfeltétele, hogy jó okuk legyen minderre. Mivel marginalizált és stigmatizált csoporttagként azonosíthatóak – s azonosítják magukat is –, erre jelen társadalmi helyzetben nincs megfelelő indok. A társadalmi láthatósághoz elengedhetetlen, hogy csökkenjen stigmatizáltságuk. Mivel a HIV-pozitivitáshoz, AIDS-hez, homoszexualitáshoz kötődő egymásra rétegződő stigmák

javarészt abból táplálkoznak, hogy különböző hiedelmek élnek az érintettekről szóló – előítéletekkel bőven terhelt – társadalmi diskurzusban, csak úgy „számolhatjuk fel” e stigmákat, ha a HIV/AIDS-hez kötődő témák (az eddigieknél nagyobb) részét képezik a közbeszédnek (vö. Takács 2004:109), s ezáltal jobban megismerhetővé válnak mind a HIV/AIDS témakör (miként terjed, miként nem, miként kezelhető, rizikós magatartásformák azonosítása stb.), mind pedig a HIV-pozitív emberek életkörülményei.

A stigmatizáció csökkentése fontos állami és közösségi érdek is: jelenleg Magyarországon még mindig alacsony a fertőzöttségi szint, így időben elkezdhető azoknak a prevenciók stratégiáknak a kidolgozása és megvalósítása, melyek segítségével megakadályozható a betegség további térnyerése, s a fertőzöttség a lehetséges legalacsonyabb szinten tartható.

A társadalmi kirekesztés és stigmatizáció figyelembevétele elsődleges szempont kell legyen, amikor HIV/AIDS prevenciók stratégiák kidolgozására kerül sor, különös tekintettel az MSM populációt célzóknál. A stigmától való félelem arra késztet(het)i az embereket, hogy kockázatos szexuális vagy egyéb magatartásformákat (pl. intravénás droghasználat) kövessenek, s ez vezethet akár kettős élet megéléséhez is. Tehát az MSM populációt célzó hatékony HIV/AIDS prevenciók programoknak elsődleges feladatai közé tartozik, hogy felszámolják a HIV/AIDS-hez és a homoszexualitáshoz kötődő stigmákat (P.Tóth 2011, Takács et al. 2012). Ebben a kontextusban a stigmatizáció csökkentése azzal is elősegíthető, hogy a különböző HIV-szűrészt szolgáltatató intézmények és szervezetek a lehető legtöbb potenciálisan fertőzött vagy fertőzés veszélyének kitett embernek biztosítsák a szűréshez (és szükség esetén a kezeléshez) való társadalmi megkülönböztetés nélküli hozzáférést.

Magyarországon napjainkban tehát az egyik legfőbb integrációs törekvésnek kellene lennie, hogy HIV-pozitívok és HIV-negatívok egymást elfogadva és ismerve tudjanak békésen egymás mellett élni. Ennek legfőbb akadálya a mai Magyarországon (is), hogy a többségi HIV-negatív társadalom megbélyegzi és kirekeszti a HIV-pozitív embereket.

Hivatkozások

- Bernays, S.–Rhodes, T.–Terzic, K. J. (2010). „You should be grateful to have medicines”: continued dependence, altering stigma and the HIV treatment experience in Serbia. *AIDS Care*, 22 (1). 14–20.
- Dombos T.–Takács J.–Mocsonaki L.–P.Tóth T. (2011). *Az LMBT emberek magyarországi helyzetének rövid áttekintése*. In: Takács J. (szerk.) (2011). *Homofóbia Magyarországon*. Budapest: L’Harmattan. 35–54.
- Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes On The Management of Spoiled Identity*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Herek, G. M. (1990). Illness, Stigma, and AIDS. In: Costa, P. T. Jr.–Vanden Bos, G. R. (szerk.) (1990). *Psychological Aspects of Serious Illness: Chronic Conditions, Fatal Diseases, and Clinical Care*. Washington, D. C.: American Psychological Association. 103–150.
- Herek, G. M. (2004). Beyond „Homophobia”: Thinking About Sexual Prejudice and Stigma in the Twenty-First Century. *Sexuality Research & Social Policy*, 1. 6–24.
- HIV/AIDS Surveillance in Europe 2008*. European Centre for Disease Prevention and Control, 2009. [Online]. Elérhető: http://ec.europa.eu/health/sti_prevention/docs/ecdc_hiv_aids_surveillance_in_europe_en.pdf. [Letöltve: 2012-09-02].

- Jeannotte, M. S. (2008). *Promoting Social Integration – A Brief Examination of Concepts and Issues*. Előadás. Experts Group Meeting, July 8–10, Helsinki, Finland. Elérhető: http://www.un.org/esa/socdev/social/meetings/egm6_social_integration/documents/Jeanotte_Concepts.pdf. [Letöltve: 2012-08-17].
- Kitahata, M. M. et al. (2009). Effect of Early versus Deferred Antiretroviral Therapy for HIV on Survival. *The New England Journal of Medicine*, 360. 1815–1826. Elérhető: <http://www.nejm.org/doi/full/10.1056/NEJMoa0807252#article>. [Letöltve: 2012-09-07].
- Lee R. S.–Kochman A.–Sikkema K. J. (2002). Internalized stigma among people living with HIV-AIDS. *AIDS and Behavior*. 6:4 p. 309–319.
- OEK [Országos Epidemiológiai Központ] (2011). HIV/AIDS Magyarország. *Epinfo*. (18) 46 p. 532–536. Elérhető: <http://www.oek.hu/oek.web?to=839&nid=41&pid=11&lang=hun>. [Letöltve: 2011-11-27].
- OEK [Országos Epidemiológiai Központ] (2012). HIV/AIDS Magyarország. *Epinfo*. (19) 28 p. 333–336. Elérhető: <http://www.oek.hu/oek.web?to=839,1572,1991&nid=41&pid=12&lang=hun>. [Letöltve: 2012-09-02].
- P.Tóth T. (2011). HIV-pozitív önmeghatározási stratégiák. In: Dupcsik Cs.–Kovács I.–P.Tóth T.–Takács J. (szerk.) *Nézőpontok – Fiatal kutatók tanulmányai*. Szociológiai Tanulmányok 1. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet. 24–34. Elérhető: http://www.socio.mta.hu/dynamic/st_soc_1_1.pdf. [Letöltve: 2012-09-02].
- Social Integration in Action: Stories from the Grassroots*. (2009). NGO Committee for Social Development, UN. Elérhető: http://www.ifa-fiv.org/attachments/059_January%2010%20Report%20of%20NGO%20Committee%20on%20Social%20Integration.pdf. [Letöltve: 2012-08-02].
- Sontag, S. (1990). *Az AIDS és metaforái*. Budapest: Európa.
- Takács, J. (2004). *Homoszexualitás és társadalom*. Budapest: Új Mandátum. Elérhető: <http://www.mek.oszk.hu/07000/07076/07076.pdf>. [Letöltve: 2012-09-02].
- Takács J.–Mocsonaki L.–P.Tóth T. (2008). A leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű (LMBT) emberek társadalmi kirekesztettsége Magyarországon. *Esély*, 19(3). 16–54. Elérhető: <http://www.policy.hu/takacs/pdf-lib/Esely-LMBT-kirekesztes.pdf>. [Letöltve: 2012-09-02].
- Takács, J.–Kelly, J. A.–P.Tóth, T.–Mocsonaki, L.–Amirkhanian Y. (2012). Effects of stigmatization on gay men living with HIV/AIDS in a Central-Eastern European context: A qualitative analysis from Hungary. Megjelenés alatt, a szerzők hozzájárulásával.
- UNRISD, *Social Integration: Approaches and Issues*. Briefing Paper No. 1. World Summit for Social Development, March 1994. Elérhető: <http://www.scribd.com/doc/56048956/Social-Integration-Approaches-and-Issues-UNRISD-publication-1994>. [Letöltve: 2012-08-04].
- Young, I. M. (1990). *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press.

INFOKOMMUNIKÁCIÓ

A tartós gondozást igénylő idősök társadalmi integrációjának új eszközei

Kulcsszavak: infokommunikáció, tartós idősgondozás, önkéntesség, Skype

Bevezetés

Az EU 27 tagországában 2010-ben a születéskor várható élettartam férfiaknál 67,5 és 79,8 év, nőknél 77,4 és 85,6 év között mozgott.¹ Ugyanakkor a születéskor vagy a 65. életév betöltésekor várható „egészséges évek” (HLY, *healthy life years*),² vagy *disability-free life expectancy*, azaz a „fogyatékoságmentes évek” ennél sokkal alacsonyabb értékeket képviseltek. Az egyes tagországok közötti különbségek jelentősek: 2010-ben a 65 éves férfiak Norvégiában 14,5, Svédországban 14,1, Izlandon 13,4, Máltán 12 évre számíthattak betegség nélkül. Összehasonlításképpen: a 65 éves férfiak Magyarországon 5,4, Észtországban 5,3, Lettországon 4,9, Szlovákiában pedig 3,3 fogyatékoságmentes évre számíthattak. A nők hosszabb ideig élnek, de hosszabb időt töltenek el valamilyen egészségügyi problémával.³ Magyarországon például 2010-ben a nők várható élettartama 7,9 évvel, 65 évesen várható egészséges éveik száma pedig 0,5 évvel volt magasabb, mint a férfiaké.

A valamilyen fogyatékosággal, funkcióvesztéssel élő idős emberek száma pl. az előrejelzések szerint Németországban a közeljövőben csaknem 60%-kal nőhet, megduplázódhat Hollandiában, míg Spanyolországban és Lengyelországban akár 125%-os növekedésre is lehet számítani. (ANCIEN 2009–2012).⁴

A tartós gondozás különösen nagy jövőbeni problémája lesz a demencia, az időskori mentális leépülés. A demens betegséggel élő idősök száma rohamosan nő, a világon 2012-ben közel 35,6 millió ember élt demenciával. Ez a szám 2030-ra 65,7 millióra emelkedik, és 2050-re eléri a 115,4 milliót. Arányuk közel 40 év alatt több mint háromszorosára nő, és a trend alól Európa sem kivétel. A demens idősök éves kezelési költsége – az egészségügyi kiadásokat,

¹ Elérhető: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=tps00025&language=en>. [Letöltve : 2012-09-24].

² Ezt az indikátort az *Eurostat* a halálzási arány és a fogyatékoság szubjektív értékelés alapján számítja ki. A halálzási arányra vonatkozó adatokat saját bázisából meríti, míg az önértékelést a Minimum Európai Egészségügyi Modulból, amelyet az EU statistics on income and living conditions (EU-SILC) felméréshez kapcsolt.

³ Elérhető: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Healthy_life_years_statistics; <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=tps00025>, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tsdph100>. [Letöltve : 2012-09-24].

⁴ ANCIEN (Assessing Needs of Care in European Nations), <http://www.ancien-longtermcare.eu>; <http://www.ancien-longtermcare.eu/publications>. [Letöltve : 2012-09-24].

a szociális kiadásokat, a demens emberek jövedelmének és a gondozóik jövedelmének csökkenését is beleértve – a WHO számításai alapján a világon 604 milliárd dollár.⁵ Az önállóság csökkenését okozó betegségek, a rosszabb egészségi állapot az egyén kirekesztettségével jár együtt. A problémát súlyosbítja az eddig természetes gondozóforrásnak tekintett informális, több okkal összefüggő⁶ családi gondozók számának várható csökkenése.

Mindez az egészségügyi és szociális ellátórendszerre is óriási terheket ró. Az előrejelzések szerint az Unióban 2060-ra a közzsféra idősokkal kapcsolatos GDP-n belüli kiadásai 4 százalékponttal nőnek. Az eurózónán belüli növekedés még erőteljesebb: 5 százalékpont, amelyből 2,4% a nyugdíjra, 1,5% az egészségügyi kiadásokra, 1,4% pedig a tartós gondozásra fordított összeg (Ageing Report 2009).

2011-ben a *European Foundation* beszámolójában jelezte, hogy a fogyatékkal élők vagy idősök gondozására fordított idő 80%-át a családtagok (vagy egyéb informális gondozók) végzik (Anderson 2012).⁷ Becslések szerint 100–125 millió családtag gondozó tölt hetente 20 órát vagy annál többet gondozással.⁸ A legtöbb országban a 65 év alattiak több mint felének egyszerre kell megoldania a gondozást és a munkavégzést, és ez stresszel, a gondozó családtag megbetegedésével, munkahelyi távolléttel jár, rosszabb anyagi helyzetet teremt, hátráltatja az előrelépést és a karrierlehetőséget (Anderson 2012). Ugyanakkor a munkaerőpiac és a nyugdíjrendszer fenntarthatósága szempontjából uniós irányelv a nyugdíjkorhatár emelése, illetve a nők foglalkoztatási arányának emelése. Az Unióban 2007-ben a nők 58,4%-a dolgozott. 2020-ra, néhány év múlva ez a mutató 63,4%-ra nő (2060-ban elérheti a 65,1%-ot). Az 55–64 éves nőknél a munkaerő-piaci jelenlét 2007-ben 44,7% volt, ez 2020-ra 54%-ra változik, az eurózónában pedig 60%-ra (Ageing Report 2009). Az egyik oldalon pozitív trend azonban tartós gondozással összefüggő problémát is indikál. A tartós gondozást igénylő idősök számának növekedése, a rendelkezésre álló emberi erőforrások – gondozói munkaerő, illetve az informális gondozók – és a gondozás iránti szükséglet között jelenleg is meglévő olló így rendkívül nagygyá válik. Nemcsak az idősök, de a gondozó családtagok többsége jelenleg is hátrányos helyzetben van – éppen a gondozás miatt. A gondozott és a gondozó problémáját ezért együttesen kell kezelni. A második *European Quality of Life Survey: Family Life and Work Survey* (Európai életminőség-kutatás: családi élet és munka) (European Foundation 2010) feltárta, hogy a teljes munkaidőben dolgozó és egyben gondozási kötelezettséget is vállalni kénytelen nők rendkívül leterheltek, és kevésbé elégedettek életükkel. Csaknem mindig elérnek egy olyan szintet, amikor ápolási „tudásuk” vagy megromlott pszichés állapotuk miatt már nem képesek hozzátartozóikat ellátni. A családtag számára lelkileg megterhelő a leépülés folyamata csakúgy, mint az idősgondozás és a mun-

⁵ Elérhető: http://www.who.int/mediacentre/news/releases/2012/dementia_20120411/en/index.html. [Letöltve: 2012-09-24].

⁶ A nyugdíjkorhatár fokozatos emelése, a nők későbbi munkaerő-piaci kivonulása miatt már jelenleg is egyre kevesebb nő tudja idős szüleit gondozni, ápolni. A családstruktúra változása, a növekvő arányú válás, a 30–34 éves, illetve a 35–39 éves korban történő első szülések emelkedő tendenciája romló termékenységű mutatót eredményez (2011-ben 1,3). A gyermekek számának csökkenése egyre kevésbé teszi lehetővé a jelenlegihez hasonló gondozást a jövő idős generációja számára (pl. amikor egy család 2–6, esetenként 10–12 tagja összehangoltan segítette, gondozta az időst. Elérhető: <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/szulermeu.pdf>, <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepmozg/nepmoz11.pdf>. [Letöltve : 2012-09-24].

⁷ Elérhető: <http://www.eurofound.europa.eu/publications/htmlfiles/ef1093.htm>. [Letöltve : 2012-09-24].

⁸ Ebbe a számba nemcsak az idősök gondozása értendő.

kavégzés összehangolása (Keck–Saraceno 2009, Hamblin–Hoff 2010, EUROFAMCARE 2004). A hosszabb időt igénylő (családtag által végzett) gondozást nem, vagy csak nehezen lehet a munkaerő-piaci jelenléttel összehangolni, míg a formális gondozás nem megfelelően vagy egyáltalán nem képes ezt a szükségletet megoldani.

A tartós idősgondozás a napi életvitelhez kis segítséget igénylő gondozástól kezdve az ágyban fekvők gondozásáig széles skálán mozog. A fent vázolt trendek miatt így uniós szinten is megfogalmazódtak a kérdések: ki fog gondozni, hogyan lehet az idősek hátrányos helyzetét csökkenteni, hogyan lehet a kieső informális gondozói forrást pótolni, a gondozók és gondozottak életminőségét növelni, és nem utolsósorban hogyan lehet az egészségügyi és szociális ellátórendszerek kiadásait csökkenteni.⁹

Új lehetőség: Infokommunikációs eszközök a tartós idősgondozásban

Az egyik járható út az infokommunikációs eszközök beépítése a gondozásba. A technika lehetséges felhasználása az idősgondozásban már a '90-es évek elején kutatások tárgya volt (COST A5). Ezek Kelet-Közép-Európában is lehetővé tették modellprogramok kidolgozását és azok integrálását (pl. Csehországban a Zivot 90, Magyarországon a vészjelző rendszer), de szerepük kiegészítő volt, nem helyettesítették a gondozást. Az erőteljes öregedési trend következtében azonban a közelmúltban megjelentek az idősek életét segítő, a gondozók munkáját teljesen vagy részben helyettesítő infokommunikációs (IKT) eszközök. Kanadában és az Amerikai Egyesült Államokban kiemelt kutatási terület az idősgondozással összekötött technika (Marziali 2004, 2005; Chiu et al. 2009). Az Unió is kiemelten kezeli a problémát (a *Joint Research Centre – Institute for Prospective Technological Studies* ezen irányú kutatásain – *ICT & Ageing* – keresztül):¹⁰ kutató-fejlesztő projekteket, programokat támogat (*Ambient Assisted Living Joint Programme*), illetve azt vizsgálja, hogy miként lehet a gondozottat és a gondozót technikai megoldásokkal segíteni, valamint finanszírozza a technikára vonatkozó kutatásokat, jó példák feltérképezését, sok esetben előírva azok hatásainak feltárását. Az ilyen innovációs kutatásokban az Unió egészségügyi és szociális kiadásokat csökkentő hatékonysági mutatókat keres, míg a „fiatal” innovatív megoldásoknál ezt nem, vagy nem eléggé igazoltan lehet mérni. Az elérni kívánt cél, az idősek társadalmi leszakadásának megakadályozása technikai innováció segítségével éppen a megoldás újszerűsége miatt (eredményessége statisztikailag, fiskálisan nem mérhető) nem mindig mutatható ki. Ugyanakkor a feltérképezett példák valóban segítséget jelentettek, jelentenek az időseknek és/vagy a gondozóknak, rámutatnak a technika fontosságára, arra a tényre, hogy különféle IKT eszközökkel egy-egy gondozási problémát ki lehet váltani, vagy a gondozáshoz szükséges emberi erőforrást csökkenteni, a gondozott vagy a gondozó életminőségét növelni, hátrányos helyzetüket megszüntetni. Olyan kezdeményezésekről, olyan innovatív példákról van szó, amelyeket maguk az érintettek, az érdekvédelmi közösségek, a mikro-környezet, a helyi közösségek, illetve azok döntéshozói, nonprofit szervezetek, kutatások, továbbá a piac alakítottak ki.

⁹ Elérhető: <http://ipts.jrc.ec.europa.eu/publications/pub.cfm?id=3299>. [Letöltve : 2012-09-24].

¹⁰ Elérhető: www.ict-ageing.eu.

Demencia

A demencia kiemelten kezelendő jövőbeni probléma lesz az ilyen betegséggel élő idősök számának igen erőteljes növekedése miatt, így ennek a kihívásnak a tanulmány külön figyelmet szentel. A demencia ellen ma még nincs orvosság. A gondozás szempontjából legnagyobb problémát a kognitív leépülés késői stádiumai okozzák: a beteg pszichiátriai állapota elér egy kritikus szintet, amikor a saját lakóköznyezetében már *ön- és közveszélyessé* válik (elkóborlás, baleset, tűz-, víz-, gázkatasztrófa kockázata, lakás- és vagyonbiztonság), ezért nem hagyható felügyelet nélkül; fizikai funkciói kontrollálatlanná válnak; illetve az idős személy „*önpusztító*” lesz (elfelejt enni és inni). Így az idős ember, a család és a gondozórendszer számára legfontosabb a megelőzés, illetve a folyamat lassítása.¹¹

Azokban az országokban, ahol magas az élettartam (EU15, Japán, USA, Kanada, Ausztrália stb.) már régóta kutatások tárgya, hogy miképpen lehetne a demenciával összefüggő problémák sokaságát IKT eszközökkel kezelni. A feltérképezésnek ebben fontos szerepe van. Egy 22 weboldalt és 46 publikációt elemző tanulmány (Lauriks et al. 2007) kimutatta, hogy az internetes oldalakon található ismeretek segíthetnek a gondozóknak, de – személyre szabott információ hiányában – a gondozottnak kevésbé. A tanulmány arra is rámutatott, hogy az enyhe vagy közepes demenciával élők képesek a memóriával kapcsolatos, a napi életvitelükben jelentkező problémáikat egyszerűbb technikai eszközökkel kompenzálni, felelősségüket ellensúlyozni. Kiderült, az IKT eszközök alkalmazásával megnőtt a demens idős ember biztonságérzete, ön-bizalma, csökkent a felejtéstől való félelme, szorongása, meg tudta őrizni kapcsolatait, kevésbé érezte magát kirekesztettnek. A vizsgált tanulmányok hangsúlyozták az állapot korai felismerésének¹² és a technikai megoldások továbbfejlesztésének szükségességét. A megoldások kidolgozásánál a gondozottat, a gondozót és az egészséges időst is célcsoportnak tekintik, és nagy hangsúlyt fektetnek a megelőzésre. A korai stádiumban lévő demens idős emberek még képesek olvasni, látni, hallani, „csak felelőkenyek”, nem emlékeznek, például arra, hogy mit kellene aznap csinálniuk. Számukra fejlesztették ki azt a szoftvert, ami naponta vagy ennél gyakrabban frissítve jelzi az aktuálisan végzendő feladatokat, és amely üzenetek fogadására is alkalmas. Mindössze egy számítógépet, internetkapcsolatot és olvasási képességet igényel. A családgondozó betáplálja az aznapi feladatok elvégzésére vonatkozó információt, amely a számítógép képernyőjén „tudatja” az idős ember aznap végzendő teendőit: pl. 10-kor bevásárlás, 12-kor ebéd, 5-kor születésnap parti az unokánál.¹³ A gyakorlat azt bizonyította, hogy a család gondozási terhei csökkentek, a gondozás miatt kialakult stresszes állapot megszűnt. Ugyanakkor a gondozott demens idős magabiztossá vált, családi és szociális kapcsolatai megmaradtak (pl. részvétel unokája születésnapján). Ez a korai stádiumú demens problémát teszi kezelhetővé. Ehhez hasonló megoldások azokban az országokban jelentek meg, ahol az idősebb generáció

¹¹ Elérhető: http://videoklinika.hu/video/kiss_demencia_tunetek. [Letöltve : 2012-09-24].

¹² A demencia korai szakasza nagyon hasonló az időskorban gyakran bekövetkező pszichés változások tüneteivel, pl. fáradékony, nem örül dolgoknak, depressziós, nehezen tud témát váltani. Ezért különösen figyelni kell az olyan jelekre, mint az összpontosítás hiánya, amikor az idős beszélgetés közben elveszti a fonalat, folyton visszatér ugyanahhoz a témához, fáradékony, korábbi kedvtelése már nem okoznak örömet, közönyös lesz, fontos dolgokat is gyorsan elfelejt, a szavak olykor nehezen jutnak eszébe. A demencia először nem folyamatosan jelenik meg, vannak „rosszabb” és „jobb” napok.

¹³ Elérhető: http://www.socialwork-socialpolicy.tcd.ie/livingwithdementia/assets/pdf/Inger_Hagen_CT%20for%20PlanPleasure.pdf. [Letöltve : 2012-09-24].

már régóta használ számítógépet, internetet, így mindez a demens állapotba került idős számára sem volt idegen.

Mára kialakult az a felfogás is,¹⁴ amely szerint a mások által használt és elterjedt technika (pl. TV, távirányító) használatát a demens idősök számára is biztosítani kell felhasználóbarát programokkal (más utasítás, rövidítések eltörlése, az általuk kedvelt formák, megfelelő ikonok alkalmazása stb.). Rájöttek, hogy a család idősre vonatkozó ismerete nagyon fontos a fejlesztésnél. Tudni kell, mi az, amit a demens idősök általában kedvelnek (pl. rövid vicces történetek, természetfilmek a TV-ben, zene a rádióban stb.), s mi az, amitől félnek, amit elutasítanak, továbbá azt, hogy ezeket a felismeréseket miként lehet az egyénre szabni. Egy olaszországi példa (Genova) komplex csomagja képzést, internetes weboldalon elérhető információkat, tréningeket is magában foglalt a korai demens stádiumban lévő idősök, a családgonozók, illetve az egészséges idősök számára. A többnyelvű weboldal a demencia különböző fokozatainak jellemzőit ismertette. Az idősök így képessé váltak saját tüneteiket felismerni, és a felejtés lassítását megcélzó programokban részt venni.¹⁵ A tréningek tudományos orvosi elemzése egyértelműen bebizonyította, hogy a résztvevők tanulási készsége jelentősen javult. A weblap a családtagoknak és az idős környezetében lévőknek is segítséget nyújt egy „jelzőrendszer” kiépítésére, hogy képesek legyenek a környezetükben élő demens emberek viselkedése alapján az időskori felejtést a demencia első fokozataitól megkülönböztetni, így őket a különböző tréningek felé „irányítani” (Costa 2011).¹⁶ Egy másik jó példa a német *Alzheimer Blog*, mely a demenciával élő embereket és családtagjaikat, szomszédait, barátait segíti. Bemutatja, hogy a napi életvitelük változásához kitől milyen anyagi és egyéb segítséget kaphatnak. A blog lehetőséget ad arra is, hogy az ilyen betegségben szenvedők megosszák tapasztalataikat más korai stádiumban lévő vagy a probléma iránt érdeklődő társaikkal, illetve gonozóikkal (CARICT 2011).

A komoly demens tüneteket mutató idősök életminőségét is javítják az infokommunikációs eszközök. Érzékelőkkel jelzik pl. a kóborlást, a veszélyes szituációkat. Egy finn demens idősök számára kialakított bentlakásos otthonban (Kemi város)¹⁷ a kóborlást figyelő IKT visszaadta az idősök szabadságát, a rendszer viszonylag nagy területen lehetővé tette a mozgást, az idősök mozgásteret nőtt. Nem várt módon ez nemcsak az elkóborlást akadályozta meg, de a gonozók szerint az idősök jobban ettek és aludtak, szükségtelemné váltak a nyugtatók, altatók, így a gyógyszerfogyasztás is 90%-kal csökkent. Japánban a demensek bentlakásos intézeteiben több helyen robotkutyák szórakoztatják a gonozottakat, és részben helyettesítik a szociális kapcsolatokat.

¹⁴ Pl. Alzheimer Társaságok, az Uninó családok, kutatók, fejlesztők, http://www.alzheimers.org.uk/site/scripts/documents_info.php?documentID=109, <http://www.dementiatechnology.org.au/>. [Letöltve: 2012-09-24].

¹⁵ A város egyik parkjában létesített, ún. „Memória kert” a fizikai és a szellemi fejlesztést segítő, felejtést lassító 10 állomása is egyfajta tréning. Sajátossága a fiatal és az idős generációk közti kapcsolat erősítése, mivel az egyes stációk a gyermekek számára is lehetővé teszik a fizikai és kognitív fejlődést.

¹⁶ Costa (2011). Elérhető: <http://q-ageing.eu/presentations/>. [Letöltve: 2012-09-24].

¹⁷ A jó példa megismerését egy 2010-es tanulmányút tette lehetővé.

Gondozottak és gondozók

Az idősök integrálásának tárgyalásakor nem lehet eltekinteni az őket gondozó informális gondozóktól. A CARICT¹⁸ projekt (2011) 52 innovatív jó példa elemzésével kereste a választ arra, hogy miként lehet a családtagok (vagy egyéb informális gondozók) által végzett gondozást innovatív technikai megoldással segíteni. A projekt egy rendkívül sok szempontot figyelembe vevő eszkörendszerrel dolgozott ki, amely többek között magában foglalta a technika típusát, integrációs szintjét, alkalmazásának időtartamát, finanszírozásának jellegét, célcsoportját, a gondozóra háruló terhet. Az innováció mikro-, mezo- (intézményes) és makroszintű hatásainak mérése szintén a projekt követelménye volt.

E tanulmánynak nem célja a projekt vagy az IKT eszközök különböző hatásainak koncepcionális és metodológiai elemzése. Fontosnak érezzük viszont példákkal szemléltetni, hogy azok miben segíthetik a gondozók és a gondozottak életét. A CARICT projekt alábbi példáinak bemutatása azért is szükséges, mert az uniós tagországok közül a kelet-európai új tagországokban tudatosítják a legkevésbé ezeket a lehetőségeket.

Az innovációs megoldások jó része a hagyományos és az idősök által megszokott eszközökhöz kapcsolódik, mint a TV, telefon, karóra, mobiltelefon; tehát amelyek egyáltalán nem vagy alig igényelnek speciális IKT-tudást. A megoldások közül már régóta ismert és elterjedt a vészhelyzetek jelzése. A *Vitaphone Telecare* például egy 24 órás *telecare* (táv-gondozás) központhoz kapcsolódó, vezetékes vagy mobiltelefonon kérhető segélyhívás. A szolgáltató központban dolgozó nővérek és orvosok a beérkezett hívás problémájának megfelelő segítséget nyújtanak. Az osztrák *Hilfswerk-Notruftelefon* segélyhívó telefonja egészségügyi és/vagy szociális szolgáltatást nyújt egy nyaklánc- vagy karóraszerű, a központba befutó jelzőkészülék révén. A svéd *AMIGO* az idősnek és gondozó családjának egy TV-hez csatlakoztatható elektronikus postaláda révén megkönnyíti az SMS és az MMS küldését. Az osztrák *Salveo* zsinór nélküli szenzorokra épül, és a mozgások elemzésével felméri az idős tevékenységét, kimutatja a jelentős eltérést a megszokott tevékenységhez képest, és jelzi az eséseket. Hőérzékelővel méri a testhőmérséklet változását, az ajtóra szerelt érzékelővel jelzi a szokásostól eltérő távollétet, és képes a betörés érzékelésére is. A telefonon küldött jelzések automatikus feldolgozása bármilyen veszélyes helyzetet megjelenít a központban, amelynek munkatársai ennek alapján értesítik a családtagot vagy más gondozót.

A megoldások másik része egy „rég” (telefon, TV) és egy új elemet (számítógép, internet adta lehetősége) kombinál. A finn (Espoo) *Hyvinvointi TV – The Caring TV* (Jól-léti TV – Gondozó TV) eredeti célja egy hagyományos televízióon keresztül történő szolgáltatás nyújtása volt a távoli településeken élőknek. Ezt az elgondolást továbbfejlesztették különböző interaktív TV-programokkal, illetve interneten keresztül elérhető szolgáltatásokkal, információval, online videokonferenciákkal, platformmal, speciális tanulási elemmel, amelyben az idősök mellett gondozók, családtagok, magáncégek, egyetemi hallgatók vesznek részt. Az angol *myJoyce TV-telefon*, *myJoyce TV-videophone*, tehát a tévékészülékhez csatlakoztatott videofon, telefon alkalmas lehet az idős vagy rokkant ember és a családtagja, a gondozója közti kommunikációra. A gondozó webkamerás, mikrofonos számítógéppel rendelkezik. Az idős ember egy a gondozók, családtagok fényképével ellátott távirányítóval tudja őket felhívni. A szolgáltatás új eleme, hogy a házi gondozásban dolgozók virtuálisan tudják a gondozottat „meglátogatni”, csökkentve ezzel a gondozáshoz, a tényleges látogatásához

¹⁸ A projektben az Egyesült Királyság, Olaszország, Ausztria, Németország, Svédország és Magyarország vett részt.

szükséges időt, és – az idős engedélyével – rendszeresen, virtuálisan ellenőrzik őt. Az „alapstruktúrához” további elem is kapcsolódik, egy webalapú információs és egy elektronikus tréning kézikönyv. A francia *Maison Vill'Âge* programban integrált informatikai rendszerrel, tele-információval, tele-segítséggel olyan lakásokat terveztek, amelyekben az idősek függetlenül és biztonságosan élhetnek. A különböző funkciókat, mint pl. a villany fel- és lekapcsolása, ajtónyitás, egy távirányítóval aktivizálhatják. Minden lakó videotelefonon tud kommunikálni egy központtal, de családtagokkal és barátokkal is. A fejlesztés során különösen nagy hangsúlyt fektettek az egyszerű használatra és az ergonómiára. Ezzel elkerülhető a rosszabb egészségi állapotú idősek izolációja, nem szükséges ápolóotthoni elhelyezésük. Az innovatív megoldások újabb típusa alapvetően a számítógéphez, az internethez kapcsolódik. A német *Webnapperon* kísérleti projekt a Rajnai Régióban az időseknek, illetve a valamilyen fogyatékkal élőknek alakította ki az érintett személy *bútorához* illeszkedő megoldást, így az képes számítógépet használni, és családjával, a közösséggel kommunikálni.

Gondozó

A gondozót érintő infokommunikációs eszközök legtöbbje az internet nyújtotta lehetőségekhez kapcsolódik, és a gondozók nagyobb mértékű internetes tudására épít. Általában ismeretanyagot nyújt, segít mások problémáinak megismerésében, alkalmas önsegítő csoportok kommunikációjára, tanácsadást, terápiát, élethelyzetre szabott megoldást ad. A *PflegeWiki* (gondozó Wikipédia) a gondozókat informálja a különböző betegségekről, azok gyógyszeres kezeléséről; ehhez hasonló a német *SEKIS* is.¹⁹ Az Osztrák Alzheimer-hozzátartozók Weboldala – *Website für Alzheimer Angehörige Österreich* – a betegséggel kapcsolatos információon túl annak *jogi és pénzügyi* vonatkozásairól (pl. ápolási díj) is tájékoztat, de egyben *tanácsadási* fórum is, és a témára vonatkozó irodalmat is közzétesz. A felső-ausztriai *n@tzwerk pflege* (netes gondozás) a családtagoknak kialakított weblap, ahol a tanácsadás mellett tapasztalatcserére is lehetőség nyílik. A német *Plattform für pflegende Angehörige* (a gondozó hozzátartozók fóruma) a fent említett szolgáltatásokon túl az otthoni gondozástól kezdve a *hospice* szolgálattal összefüggő, továbbá *finanszírozási* kérdésekre is (társadalombiztosítás, ápolási díj stb.) kitér, és önsegítő csoportok kezdeményezéseit is lehetővé teszi. Fontos eleme a megoldásnak az átadhatóság, a *szlovák* nyelvű elérhetőség (a gondozók közt nagyarányú a szlovák jelenlét). A svéd *Angehörigstödportalen a gondozás koordinációját* segíti elő a gondozó *családtag* és a formális gondozó között egy részletesen megírt elektronikus naplón keresztül. A portál használata ingyenes, és megvannak továbbfejlesztésének feltételei. A francia *Forum Aidants*²⁰ (Informális Segítők Fóruma) weblapon a gondozó családtag (vagy szomszéd), barát sokirányú kérdéseket tehet föl, és az oldalhoz két másik link is kapcsolódik²¹ (sokirányú szolgáltatás, internet magazin, képzés, tanácsadás, információ). Az IKT az idősek integrációjában Magyarországon is fontos szerepet játszik.

¹⁹ Elérhető: www.sekis-berlin.de.

²⁰ Elérhető: <http://forums.agevillage.com/viewforum.php?f=11>. [Letöltve : 2012-09-24].

²¹ agevillage.com; agevillagepro.com

Vészjelzőrendszer

Magyarország modellmegoldásai a kelet-közép-európai régióban fontos szerepet játszanak. Az 1993–1994 közt modellként kidolgozott vészjelzőrendszert a '90-es évek elején elindult COST A5 nemzetközi kutatás keretében megalakult Kelet-Európai Network résztvevői vitatták meg az akkor formálódó hasonló cseh megoldás tapasztalataival együtt. A '90-es évek második felében a magyar minta alapján Szentpéterváron is bevezették a vészjelzőrendszert. Magyarországon az innovatív modell „jelzőrendszeres házi gondozás” néven bekerült a Szociális Törvénybe is, a házi gondozáshoz kapcsolható kiegészítő szolgáltatásként.²² Azóta számos kutatás-fejlesztés indult el (pl. az Unió támogatásában az önálló életvitelt segítő AAL programok), különböző innovatív megoldások születtek, illetve vannak alakulóban. Az alábbiakban két ilyen kerül bemutatásra: az egyik az informális gondozók terheit enyhíti, a másik az idősek társadalmi integrálását segíti elő.

Webnővér

A hamarosan bevezetésre kerülő (a Magyar Máltai Szeretetszolgálat által kidolgozott) *Webnővér* programot közép-európai vonatkozása miatt szükséges részletesebben elemezni. Struktúrája két fő pillérre épül: egy nemzetközi csomag, és egy speciálisan a magyar körülményekre szabott csomag. A magyar csomag többek között az érvényes jogszabályokat, egy településekre, régióikra lebontott szolgáltatási „térképet” (mely településen milyen szolgáltatás található), online segítséget, sokféle fórumot, betegségekre kidolgozott modern diétás könyvet tartalmaz. A nemzetközi vonatkozású anyagban egy általános gondozási rész található (pl. mi a teendő eltört láb esetén), további elemei elsősorban a gondozóknak különösen nagy nehézséget okozó betegségecsoportok szerint strukturálódnak: demencia, Alzheimer-kór, inkontinencia, korlátozott mobilitás. A különféle online tréningeken az ezzel kapcsolatos anyagokon túl videókon keresztül mutatják meg a problémamegoldásokat. (Pl. hogyan lehet egy ágyban fekvő beteget megfordítani, kiemelni anélkül, hogy a gondozó maga is belerokkanna.) A csomag teljesen új eleme az azonnali, széles körű disszemináció, transzferálás, a magyaron kívül a cseh, szlovák, szlovén, lengyel, román, továbbá olasz és német nyelvű hozzáférhetőség. A kelet-közép-európai országokban az informális gondozók így egyidejűleg ugyanazon ismeretanyag birtokosai lehetnek. Ezáltal kiküszöbölhető a régóta meglévő kelet-nyugat szakadék és a nyelvi nehézségek okozta tudáshiány. A kelet-európai országok idegen nyelvet nem beszélő gondozói (ez általános jelenség) hátrányos helyzetben vannak azokkal az országokkal szemben, ahol az adott nyelvet (elsősorban az angolt) beszélik, vagy legalábbis értik,²³ így az interneten lévő információk hozzáférhetőek a gondozók számára.

²² 2004-től a Szociális Törvénybe építve a házi gondozáshoz kapcsolták házi jelzőrendszeres szolgáltatásként normatív támogatással. 2009-től a támogatás jellege pályázatra változott.

²³ A modellprogram anyagi feltételeit a Magyar Máltai Szeretetszolgálat és egy kisvállalkozó biztosította (számítógép, internet).

A *Skype Care* 2011-ben zajló egyéves modellprogram – amelynek ötletgazdája, kidolgozója és megvalósítója a szerző volt (Széman 2012) – az idős beteg házi gondozottakra irányult. Az akciókutatás hipotézise szerint az idősek magányossága megszüntethető a Skype használatának megtanításával. A magyar idősebb korosztály alacsony számítógépes tudásának ismeretében – 2007-ben a 65–74 évesek 10%-a, 2008-ban 20%-a használt számítógépet, az internetezők aránya pedig alig volt több, mint 5% (KSH 2009:55,58) – a modellprogram sikerében így sokan kételkedtek.²⁴ A mintában szereplő 15 fő²⁵ ugyanis intenzív fizikai és/vagy mentális gondozásra szorult, magányos vagy depressziós volt, ketten öngyilkosságot kíséreltek meg. Az átlagosan 80 év feletti idősek egyike sem ismerte a számítógépet, többen nagyon félték tőle.²⁶ A modellprogram ugyanakkor bebizonyította, hogy a családdal való hosszabb beszélgetés és a „látás” iránti vágy nagyon erős motiváló tényező. E cél érdekében a legügyetlenebbek, legbátortalanabbak is megtanultak, a vártnál hamarabb, a hatodik hónapra skype-olni. A gondozók segítségével (pl. egér használata előtt kézi torna), illetve technikai megoldásokkal legyőzték a tipikus, funkcióromlásból fakadó nehézségeket – rosszul lát, nehezen fog, mozgatja a kezét.²⁷ A Skype nyújtotta lehetőség az interperszonális kapcsolatok megtartását, bővülését eredményezte időben három egymás után következő fázisra épülve. Az első kommunikációs lépcsőt a család jelentette. Az idős kizárólag a családdal akart skype-olni: velük beszélni, őket látni, mindenki más elől elzárkózott. A második fázisban megjelent a barátok, ismerősök felé fordulás. A harmadik fázisban az idős a kortárs csoport felé fordult, illetve az azonos problémájú gondozottakkal lépett kapcsolatba. Az egyes lépcsőfokok az interperszonális kapcsolatok szempontjából más tartalommal bírnak: 1. a családi kapcsolatok megtartása; 2. a korábbi interperszonális kapcsolatok megőrzése, aktivizálása, intenzívebbé tétele; 3. intragenerációs, illetve új kapcsolatok keresése.

A 16 éves önkéntesek rendszeres segítségével (heti 2 alkalom) a Skype megtanulásának sikerélménye katalizátorként szolgált az internet használatának elsajátításához. A program második felében a gondozottak már „profi módon” használták az internetet, cseteltek, e-maileztek, rendszeresen olvastak újságot, TV-műsort, filmeket, fotókat néztek, egyesek virtuálisan templomba jártak, egyikük családfakutatást is végzett. Szókincsük infokommunikációs szavakkal bővült, egyrészt teljesen újakkal: drive, szörfözés, mobilinternet, billentyűzet, rendszergazda, e-mail, chat, Facebook, weboldal, virtuális, Google, kereső, telepítés, YouTube; másrészt már ismert, de infokommunikációs tartalommal kibővülő szavakkal: egér, ablak, könyvtár, vírus. Az új tartalommal megjelenő, régi szavak hatására eltűnt a számítógéptől való idegenkedés, félelem, magányosságuk és depressziójuk teljesen megszűnt. A pozitív hatás legszemléletesebben két korábban öngyilkosságot megkísérlő idősnél volt érzékelhető. Egyikük,

²⁴ A telepítést végző 25–30 évesek „hülyeségnek” tartották a kutatást. „*Szeretném látni, mit csinálnak majd az idős emberek ezzel, majd csipketerítőt tesznek rá és arra egy vázát, és azt nézik.*”

²⁵ Két helyszínen került be a mintába: Budapest III. kerülete, (MMSZ házi jelzőrendszeres gondozásából 10 idős személy) és Székesfehérvár (önkormányzati gondozási központból 5 idős személy).

²⁶ Az egyik idős valamit hallott a számítógépes vírusról, azt gondolta, attól influenzát kap, és oltást kért ellene. Egy másik idős az egérről hitte, hogy az megeszi, megrágja az enivalóját.

²⁷ Az egér érzékenységet leverték, a piktogramokat láthatóbbakká tették az általánosozhoz képest 30%-kal nagyobb, 1024×768 helyett 880×600-as bontással.

egy 89 éves, különféle online letöltésekkel szórakozott, zenét hallgatott, a többszöri öngyilkosságot megkísérlő, lakásához kötött idős nő pedig virtuális társat talált magának.²⁸

Az idők mindegyikének nemcsak a szókincse változott, de a fiatalabbakéval azonos szokások birtokosaivá is váltak (pl. internetes vásárlás). A többórás elfoglaltság kitöltötte napjaikat, az új utáni vágy és az érdeklődés életcél adott nekik. A fiatalabb generációk számára sokszor függőséget okozó internetezés számukra pozitív droggá vált, személyiségük rövid idő alatt pozitív irányba változott, „*A. bácsi* (korábbi mentális gondozott) *kinyílt, mint egy rózsza*” (a gondozási központ vezetője). A depresszió megszűnésével számos, a magány okozta „produkált” betegség is eltűnt.

Nem várt eredmény lett a tinédzser és a legidősebb korosztály közti infokommunikációs tudáshiány teljes eltűnése, és e kapcsolatokban bekövetkezett szerepcseré: az idős tanulóvá vált, a fiatal tanítóvá. A szerepcserét mindkét generáció nemcsak egyszerűen elfogadta, hanem azt örömmel fogadta el. Különösen figyelemreméltóak a fiatalok visszajelzései:

„*O. sokat fejlődött, érdemes volt vele foglalkozni. Nagyon lelkesen és odaadóan figyelt. Mindent megfogadott, amit mondtunk neki. A jó tanácsokat is megfogadta. Öröm volt vele foglalkozni. Sokat segítettünk az internet, a monitor, a webkamera használatával és kezelésével*” (16 éves önkéntes lány/fiú).

„*K. néninek internetezést tanítottunk. Megtanulta a gépet ki- és bekapcsolni, egerezni. A port.hu-t megnézni, e-mail címet csinálni és még sok tervem van vele, ezért én K. nénival erőteljesen folytatnám az önkéntes munkámat*” (16 éves önkéntes lány/fiú).

A házi gondozottak társadalmi integrációját legszemléletesebben saját szavaik tükrözik:

„*Ha azt kérdezed: mit adott nekem a számítástechnika? Kitérta az ismeretszerzés kapuját tágasra! Nagy segítség és állandó kíváncsiság költözött a géppel az otthonomba. ...Családfakutatást végzek az interneten. 1311-től napjainkig ágas-bogas utak vezetnek. Néhány részletes életrajzot már sikerült megszerkesztenem. Lesz mit átadni az unokáknak. Élénk levelezést folytatok a családtagjaimmal, baráti körömmel. Fotókat, videókat váltunk*” (76 éves nő).

A sikeres integráció legjobb bizonyítékát maguk az idők adták: a program végén mindegyikük vállalta az addig ingyenesen kapott internet előfizetését.

Kérdés persze, hogy a hátrányos vagy többszörösen hátrányos helyzetűek (a szegény, fejletlen régióban élők, a rossz infrastruktúrájú helyeken élők) esetében hogyan lehetne ezt a pozitív folyamatot elindítani; milyen más jellegű problémákra és az ezekből fakadó intervencióra kell felkészülni. Ezekre a kérdésekre egy 2012 őszén induló új akciókutatás kíván válaszolni.

Lakás, lakókörnyezet

A társadalmi integráció szempontjából lényeges az idők fizikai és/vagy szellemi állapotának megfelelő környezet kialakítása. Olaszországban a szellemi leépülés enyhe stádiumában lévőek számára a konyha megtervezésénél figyelembe veszik a demens idők problémáit, és stimulálni kívánják megmaradt képességeiket.²⁹ Az északi országok az élen járnak, a környezet teste szabott átalakításában éppúgy, mint az IKT eszközök alkalmazásában. Svédor-

²⁸ Rendszeresen követett el öngyilkossági kísérletet, összesen 15 alkalommal, az orvos ezért zárt intézményes ellátását kérte.

²⁹ Elérhető: <http://q-ageing.eu/presentations/>.

szágban már 1992 óta törvény írja elő a csökkent funkciókkal rendelkező idős lakásainak akadálymentesítését. Az új lakásokat a szabványoknak megfelelően kell építeni, a régebben épülteket egy – a lakás paramétereire alapszabványon kidolgozott – 128 pontos szempontrendszer, és az idős funkcionális állapotát figyelembe vevő mérőeszköz alapján át kell alakítani (beleértve a külső környezetet is, ENABLE-AGE 2002–2004). A mérést a magyarul csak nevében egyező ún. foglalkoztatás-terapeuták (*occupational therapist*) végzik, és az eredményt jelzik az átalakítást finanszírozó önkormányzatnak.

Magyarországon 2003-ban kezdődött el egy 3 éves modellprogram, amely különböző településeken és régiókban 50 funkcionálisan csökkent képességű idős lakását akadálymentesítette. A program igazolta, az egyénre szabott akadálymentesítéssel³⁰ növelhető az idős ember biztonsága (Széman–Pottyondy 2006). A korábbi életciklus „akadálymentes” lakása a funkcióvesztések következtében ugyanis akadályokkal teliítetté vált, s az esések 40%-át ezek okozták. Az átalakítás után az esések megszűntek, vagy számuk jelentősen csökkent, megelőzve a kórházba vagy szociális intézménybe kerülést. Az idős ember közérzete, elégedettsége, életminősége javult. Az akadálymentesítésnek a makrogazdasági szintű hatása is jelentős: az egyszeri átalakítás összege egy átlagos combnyaktörés egyhetes kórházi költségének fele volt, és kevesebb, mint a fele egy bentlakásos otthoni elhelyezés egyévi költségének.

A „sikerre” való tekintettel 2009-ben minisztériumi pályázati forrással 700 lakás átalakítása vált megoldhatóvá.³¹ Az idősök társadalmi integrálása a környezet révén, és annak egészségügyi és szociális kiadásokat csökkentő hatása kezd – ha lassan is, de – beépülni a köztudatba és a döntéshozói szemléletbe. Az egyik önkormányzat már 2 éve pénzügyi keretet különít el az idősök lakásainak átalakítására.

Időskori fogyatékoság, közszolgáltatás – IKT

Az idősök sokszor a fogyatékosokhoz hasonló problémákkal szembesülnek. Lakókörnyezetük, lakásuk és a középületek akadálymentesítése mellett fontos így a közszolgáltatásokhoz való egyenlő esélyű hozzáférés megteremtése, és ebben az infokommunikációs eszközök alapvető szerepet játszanak (Pandula 2009). A fogyatékos/idős emberre szabott esélyegyenlőségi paraméterek rendkívül egyszerűek, de ismerni és tudatosan alkalmazni kell ezeket. Van IKT eszközt nem igénylő,³² illetve kizárólag az IKT eszközökhöz kapcsolt paraméterrendszer. A közszolgáltatásokhoz való egyenlő esélyű hozzáférés megteremtéséhez egyre inkább

³⁰ A kád cseréje zuhanyozóra, a kűszöbök megszüntetése, a konyhában a munkaasztal, a polcok magasságának megváltoztatása stb.

³¹ Az igény ennél jóval nagyobb volt. Az egy hónapos pályázati határidő alatt a meghatározott célcsoportból – házi gondozottak – beérkezett pályázatok száma négyszerese volt a nyertesekének, de egy kombinált szigorú szempontrendszert figyelembe véve mindegyik pályázó jogosult volt, azonban forráshiány miatt csak a leghátrányosabbak részesültek támogatásban.

³² Ezek a megoldások is egyszerűek, logikusak: egyféle típusú és jól olvasható betűtípus, minimum 12-es méret, másfél soros sortávolság, balra zárt szöveg, fehér alapon fekete betű, minden fontos gondolat új sorban, jól látható képek, egy oldalon rövid mondatok szóelválasztás nélkül, idegen szavak, római számok, szakszavak, többértelmű kifejezések, rövidítések, feltételes mód használatának kizárása, könnyen érthető és követhető, de nem primitív nyelv, számok kiírása betűk helyett, csak egyszerű írásjelek alkalmazása.

elengedhetetlen az interneten elérhető szolgáltatások akadálymentesítése, amihez a weboldal szerkesztőinek rendkívül sok szempontot figyelembe kell venniük; többek között:

- a szöveges-nem szöveges információk odaillo alkalmazását;
- a hang- és videóanyagok megfelelő tartalmát;
- színválasztást;
- feliratozást;
- a betűméretet;
- külön figyelmet kell fordítani az oldal állandóságára (az oldal folyamatos változtatása még az internetet használó fiatalabb korúak számára is zavaró);
- a szöveg az adott korosztálynak kialakított nyelvet és fogalmi³³ rendszert használja.

A paraméterek tovább sorolhatók, a weboldalak szerkesztőinek számos szabványt kell figyelembe venni. Ám már a fentiekből is világos, hogy a kritériumoknak alkalmazkodniuk kell a funkcióvesztésekhez: fontos, hogy az információ, a szolgáltatás könnyen értelmezhető legyen, lehetővé téve az online ügyintézését és más szolgáltatások igénybevételét.

Önkéntesség – infokommunikáció

Az önkéntesség egyre nagyobb jelentőséget kap mind az egyes országok, mind az Unió politikájában. A legfrissebb empirikus kutatások nem, kor, iskolai végzettség, életúttal való elégedettségi faktorok mentén elemezték az önkéntesség társadalmi szerepét (McCloughan et al. 2011), illetve azt kívánták feltárni, hogy maguk az idősök miként akadályozzák meg társadalmi leszakadásukat más idősöknek nyújtott önkéntes tevékenységgel (Ehlers–Naegel–Reichert 2011). Az előbbi kutatás a 18 éven felüliek, az utóbbi a 65, illetve 60 éven felüliek körében tapasztalható önkéntességet vizsgálta, ahol a megoldandó problémák közt markánsan jelentkezett a magány, az izoláltság, a céltalanság, különösen a beteg idősök körében. A kizárólag a fiatalabb korosztályra fókuszáló *Youth for Action* (Cselekvési Program a Fiatalok számára) egyik alprogramja a *European Voluntary Service* (Európai Önkéntes Szolgálat) 18–30 évesek önkéntes tevékenységével összefüggő kompetenciák és tudás fejlesztésére irányult a nem iskolai jellegű képzésben, és kivételesen 16–17 évesek esetében is (1996–2006 közt 30 ezer fiatal vett részt a programokban, 2007–2013 közt évi 10 ezer fős növekedést kívánnak elérni; [Kucharczyk–Lada–Pazderski 2011:6]).

A CARICT projektben kiderült, hogy a gondozott/gondozó életét segítő infokommunikációs eszközök egyben az önkéntes tevékenység számára is új lehetőségét jelentettek a kortárs csoportnak, valamint a közép- és a fiatalabb generációknak egyaránt. A fiatalok segítségével jelentős volt az IKT eszközök használatának megtanításában. A Skype-program kifejezetten a tinédzser önkéntesek bevonását tartotta elengedhetetlennek, a következők miatt: e korosztály naponta rendszeresen használja az internetet, könnyen tudja követni és elsajátítani a technikai fejlődést, innovatív, és nem utolsósorban a modellprogramba bevont gimnazista fiatalok tananyagában szerepelt az önkéntesség, így lehetővé vált egy állandó segítőforrás

³³ A *Happy Ageing* (2009–2011) kutatás is igazolja e kritérium helyességét. A kifejlesztendő készülék jelrendszérének megfelelő kialakítása érdekében az idős használók véleményét is megkérdezték. Számukra egy a fiatalabb generáció által szépen tartott, de az idősöket a nyilaskeresztre emlékeztető jel kifejezett ellenérzést keltett, és a jelet másra kellett változtatni.

létrehozása. Jelenlétük hiánya a program kudarcát jelentette volna, mivel ők biztosították a folyamatos „élethosszig tartó” tanulást, az időseknek sikerélményt, lehetőséget adva, hogy ezzel maguk az idősek legyenek képesek társadalmi leszakadásukat kiküszöbölni. Minden korosztályt lehet tehát mozgósítani az idősek integrálása érdekében. Sőt az IKT eszközökkel kapcsolatos önkéntesség gyors, rövid idő alatt bekövetkező társadalmi integrációt is eredményez. A Skype-program feltárta az önkéntes tevékenység kettős nyertesét: a beteg, gondozott idős számára napi tevékenységet, új kihívást, célt biztosít, oldja a magányt. A fiatalok megismerik az idősödéssel együtt járó problémákat, empátikusakká válnak egy tőlük korban nagyon távol lévő generáció iránt. Ezáltal az önkéntesek jelenléte hozzájárulhat az idősek-re vonatkozó társadalmi vélekedés megváltoztatásához is: az időskorhoz társított 5 negatív elem (fizikai és szellemi hanyatlás, betegség, függőség, depresszió és elesettség) 5 pozitív tényezővé való átalakulását (megújulás, újjászületés, új generációvá válás, újjáéledés és újrafiatalosodás) (Sadler 2000).³⁴

Összegzés

A tanulmányban leírtak szemléltetni kívánták, hogy a funkcionális problémákkal élő vagy tartós gondozásban részesülő idős emberek társadalmi integrálásában már most nagy szerepet kapnak az infokommunikációs eszközök és a nekik megfelelő környezet kialakítása, átalakítása. A társadalmak gyors öregedése és a rendelkezésre álló családi és intézményes gondozói források jövőbeni csökkenése ezeknek az új „idősgondozási módoknak” az alkalmazását még inkább felerősítik. Ám nemcsak a beteg, a mások által „leírt” idősök kirekesztettsége, de az őket gondozó családtagok hátrányai is mérsékelhetők vagy megszüntethetők. A megoldások IKT eszközökre épülnek, de ezeknek csak kis része alapul teljesen új technológián. Jelentősek az olyan „ötletek”, amelyeket egy már meglévő technikára építve fejlesztettek ki. Ezek közül is kiemelkedik az internet, ami már eddig is számtalan innovációs megoldást tett lehetővé, de sok közülük nem lett volna sikeres a civil szervezetek és a különböző korosztályokba tartozó önkéntesek nélkül. A fiatal önkéntesek szerepe igen jelentős: számítógépes, internetes tudásuk átadásával – amiben ők a legjobbak – nemcsak erősítik az intergenerációs kapcsolatokat, de nagymértékben hozzájárulnak a beteg, hátrányos helyzetű idősök társadalmi integrálásához. Az infokommunikáció és a környezetátalakítás mellett az eddig számításba nem vett tényező, a fiatalok önkéntessége is segítheti a jövőben indirekt módon az idősgondozást, számítógépes és internetes tudásuk átadása a legelesettebb és legidősebb korosztályok számára egyben erősíti az intergenerációs kapcsolatokat.

³⁴ Az angol ezt D–R változásnak nevezi. Az angol nyelvben a negatív állapotot jelölő szavak mindegyike *d* betűvel (*decline, disease, dependency, revitalization, depression, decrepitude*), a pozitív állapotot jelező szavak mindegyike *r* betűvel kezdődik (*renewal, rebirth, regeneration rejuvenation*).

Hivatkozások

- ANCIEN (Assessing Needs of Care in European Nations). Elérhető: <http://www.ancien-long-termcare.eu>, <http://www.ancien-longtermcare.eu/publications>. [Letöltve: 2012-09-24].
- Ageing Report (2009). Ageing Report: Economic and budgetary projections for the EU-27 Member States (2008–2060). Luxembourg: European Commission Economic and Financial Affairs. Elérhető: http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/publication_14992_en.pdf. [Letöltve: 2012-07-30].
- Anderson, R. (2012). Company initiatives for workers with eldercarer responsibilities: developments in the EU. Symposium on ‘Working Later’, 29 May 2012. Prague: IFA Conference.
- CARICT (2011). ICT based solutions for caregivers: Assessing their impact on the sustainability of long term care in an Ageing Europe. European Centre for Social Welfare Policy and Research–IPTS–JRCP European Commission.
- Chiu, T.–Marziali, E.–Colantonio, A.–Carswell, A.–Gruneir, M.–Tang, M.–Eysenbach, G. M. (2009). Internet-Based Caregiver Support for Chinese Canadians Taking Care of a Family Member with Alzheimer Disease and Related Dementia. *Canadian Journal on Aging / La Revue canadienne du vieillissement*. 4. 323–336.
- Costa, M. G. (2011). Qq-Ageing in an urban quality ageing environment: „the memory garden”. Municipality of Genoa. Q-Ageing conference. Vienna March.
- Ehlers, A.–Naegele, G.–Reichert, M. (2011). *Volunteering by older people in the EU*. Dublin: European Foundation. Elérhető: <http://www.eurofound.europa.eu/pubdocs/2011/34/en/1/EF1134EN.pdf>. [Letöltve: 2012-07-30].
- ENABLE-AGE (2002–2004). Enabling Autonomy, Participation and Well-Being in Old Age: The Home Environment as a Determinant for Healthy Ageing. 5. Framework.
- EUROFAMCARE (2004). *Services for Supporting Family Carers of Elderly People in Europe: Characteristics, Coverage and Usage*. (within the 5th Framework Programme of the European Community, Key Action 6: The Ageing Population and Disabilities, 6.5: Health and Social Care Services to older People, Contract N° QLK6-CT-2002-02647).
- European Foundation (2010). Second European Quality of Life Survey: Family life and work, Eurofound.
- Hagen, I.–Boye, L. T.–Melby, G.–Hellman, R.–Rødevand, GM. ICT for Plan & Pleasure. [Online]. Elérhető: http://www.socialwork-socialpolicy.tcd.ie/livingwithdementia/assets/pdf/Inger_Hagen_CT%20for%20PlanPleasure.pdf. [Letöltve: 2012-07-08].
- Hamblin, K. A.–Hoff, A. (2010). *Carers@Work. Carers Between Work and Care – Conflict or Chance? Results of Interviews with Working Carers in the UK*. Oxford: Oxford Institute of Ageing.
- Keck, W.–Saraceno, C. (2009). Balancing elderly care and employment in Germany. Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB).
- KSH (2009). *Ezüstkor. Időskorúak Magyarországon, 2008*. Budapest: KSH.
- Lauriks S.–Reinersmann A.–Van der Roest H. G.–Meiland F. J.–Davies R. J.–Moelaert F.–Mulvenna M. D.–Nugent C. D.–Dröes R. M. (2007). *Review of ICT-based services for identified unmet needs in people with dementia*. Amsterdam: Regional Mental Health Institute GGZ-Buitenamstel Geestgronden/Alzheimer Center, VU Medical Center. Elérhető: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/17869590>. [Letöltve: 2012-07-08].
- Marziali, E. (2004). Virtual support group: Helping caregivers cope. *Rehab and Community Care Medicine*. p. 13–36.

- Marziali, E. (2005). Virtual Support Groups for Family Caregivers of Persons with Dementia. *Geriatrics and Aging*. 8–74.
- McCloughan, P.–Batt, W. H.–Costine, M.–Scully, D. (2011). *Participation in volunteering and unpaid work. Second European Quality Life Survey*. Dublin: European Foundation. Elérhető: <http://www.eurofound.europa.eu/pubdocs/2011/02/en/1/EF1102EN.pdf>. [Letöltve: 2012-08-04].
- Pandula, A. (2009). *Segédlet a közszolgáltatásokhoz való egyenlő esélyű hozzáférés megteremtéséhez*. Budapest: Komplex Akadálymentesítés. Fogyatékos Személyek Esélyegyenlőségért Közalapítvány.
- Sadler, W. (2000). *Third Age: Six Principles for Personal Growth and Renewal After Forty*. New York: Perseus Publisher.
- Széman Zs.–Pottyondy P. (2006). *Idősek otthon*. Budapest: MMSZ–MTA Szociológiai Intézet.
- Széman Zs. (2012). Skype az idősgondozásban. Egy akciókutatás tapasztalatai. *Esély*, 2. 38–53.

A hivatkozott online anyagok elérhetősége

- http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/images/9/95/Healthy_life_years_at_age_65%2C_females%2C_2007-2010_%28years%29.png. [Letöltve: 2012-06-17].
- http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Healthy_life_years_statistics. [Letöltve: 2012-06-20].
- <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=tps00025>. [Letöltve: 2012-06-20].
- <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/refreshTableAction.do?jsessionid=9ea7d07e30ee026e55533ddc42bc809abf73fb39a35a.e340a>. [Letöltve: 2012-06-21].
- <http://www.eurofound.europa.eu/publications/htmlfiles/ef1093.htm>. [Letöltve: 2012-06-17].
- http://videoklinika.hu/video/kiss_demencia_tunetek. [Letöltve: 2012-06-14].
- <http://q-ageing.eu/presentations/>. [Letöltve: 2012-07-17].
- www.ict-ageing.eu. [Letöltve: 2012-07-10].
- EU statistics on income and living conditions (EU-SILC). [Letöltve: 2012-07-06].
- http://www.who.int/mediacentre/news/releases/2012/dementia_20120411/en/index.html. [Letöltve: 2012-06-28].
- <http://ipts.jrc.ec.europa.eu/publications/pub.cfm?id=3299>
- <http://forums.agevillage.com/viewforum.php?f=11>. [Letöltve: 2012-07-20].
- <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=tps00025&language=en> [Letöltve: 2012-06-20].
- <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/szultermeu.pdf> [Letöltve: 2012-09-20].
- <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepmozg/nepmozg11.pdf> [Letöltve: 2012-09-20].
- http://www.alzheimers.org.uk/site/scripts/documents_info.php?documentID=109, [Letöltve: 2012-09-20].
- <http://www.dementiatechnology.org.au/> [Letöltve: 2012-09-20].

EGYEDÜL ÉLŐ BUDAPESTI IDŐSEK TÁRSAS ÉS KÖZÖSSÉGI RÉSZVÉTELÉT GÁTLÓ SZUBJEKTÍV OKOK

Kulcsszavak: idősök, társas és társadalmi részvétel, integráció, közösséghez tartozás érzése, szubjektív életminőség

Problémafelvetés

A társas és társadalmi integráció észlelt szintje a szubjektív, megélt életminőség egyik fő befolyásoló tényezője. Az idősök alkotják az egyik olyan társadalmi alcsoportot, ahol az integráció nyújtotta lehetőségeknek és erőforrásoknak egy sajátos kompenzációs jelentősége is van, egy olyan életszakaszban, amelyben általában már jelentkeznek bizonyos, a szubjektív életminőséget tipikusan rontó, és nemritkán az élet több területét is érintő változások. Az idősök ugyanakkor generációs összehasonlításban hátrányos helyzetben vannak, mert alacsony – s az idősebbé válással egyre csökkenő – a mikrotársadalmi integrációjuk (Utasi 2002), mert viszonylag kevés – egyre kevesebb számú – barátról tudnak beszámolni (Albert–Dávid 2007), és mert gyakori közöttük az egyedül élő úgy, hogy többségük idősebb korára válik egyedül élővé.

Társas- és mikroközösségi szinten az integráció főleg a támogatás és a részvétel aktusain keresztül hat az életminőségre; e tanulmány keretei között a részvételle, ezen belül is a részvétel akadályaira fókuszálok.

Mikroközösségi szinten (család, barátok, szomszédság stb.) az idősök integrációja a társas részvételük lehetőségeit sokszínűen segíti elő. Az életminőséget, ezen belül is a pszichológiai jól-létet – a másokkal végzett cselekvésekben lévő örömforrásként önmagában is, de a beágyazottság és a valakihez vagy valakikhez tartozás érzetének erősítésén keresztül is – javító részvétel erős és kétirányú kölcsönhatásban van az integráltság szintjével. Az okozati viszonyt azért nehéz meghatározni, mert az idősök integráltságának egyszerre következménye és oka is a társas és közösségi részvételük: egy jobban integrált személynek nagyobb lehetőségei vannak a társas részvétel különböző formáinak gyakorlására, ugyanakkor a társas részvétel egyúttal a kapcsolat ápolásán keresztül a társas integrációt erősítő tevékenység is. Általában pozitív befolyást tulajdoníthatunk az integrációnak – különösen, ha azt az izolációval vagy a kirekesztettséggel állítjuk szembe –, de fontos megjegyezni, hogy negatív hatással is bírhat az életminőségre és pszichológiai jól-létre, például azokban az esetekben, ahol az integráció alapját képező kapcsolatok konfliktusokkal és feszültségekkel (is) terhelték, vagy egy adott társas részvételi helyzet stresszokozó, negatív következményű az idős személy számára.

Makroközösségi léptékben az idősök integrációja úgy értendő, hogy mennyire részesei a társadalom egészének. Ennek szubjektív megélése szintén befolyásolja életminőségüket,

például a közérzetjavító „társadalomhoz tartozás”, a „társadalom részének lenni” érzésén, az észlelt intergenerációs szolidaritáson keresztül, vagy ezzel összefüggésben a társadalmi (közpolitikai) támogatási forrásokhoz és formákhoz való viszonyulásuk függvényében.

Tanulmányom fő kérdésfelvetése, hogy melyek azok az idők perspektívájából beazonosítható tényezők, amelyek a társas és közösségi részvétel megvalósulását gátolják, valamint – ezzel összefüggésben – az, hogy melyek azok a tényezők, amelyek a társadalomhoz tartozásuk szubjektív érzését gyengítik, erodálják.

Adatforrás, módszertan

A tanulmány 30 fő, 76–86 éves egyedül élő budapestivel felvett 32 mélyinterjú alapján készült, azaz elmondható, hogy a kutatás résztvevői az integrációjukat tekintve általában erősen deprivált helyzetben vannak még a tágan értelmezett idők csoportján belül is: idősebb korok, budapesti (nagyvárosi) és egyedül élő életformájuk miatt. Az idők integrációjával foglalkozó kutatások az integráció egyik indikátorának gyakran éppen a családi állapotot (háztartás-összetételt) szokták tekinteni, az egyszemélyes háztartások ebben az értelemben a gyenge integráltságnak, az izoláció veszélyének való kitettségre utalnak (Utasi 2002).¹ A mélyinterjúk 2003-ban és 2004-ben készültek egy az Európai Unió támogatásával készült kutatás (ENABLE AGE) keretében. Az intézményi háttér az MTA Szociológiai Kutatóintézete biztosította, a kutatást Széman Zsuzsa vezette, a mélyinterjúk felvétel szakmai-módszertani irányítása és az adatok elemzése Kucsera Csaba feladata volt. A mélyinterjúk fókuszában az egyedül élő budapesti idők szubjektív életminősége állt (Kucsera 2008a), és ennek a komplex témakörnek az egyik vetülete a társas és közösségi részvételük volt. Ez a módszertanában kvalitatív kutatás az egyéni tapasztalatok sokszínűségét és komplexitását kívánta feltárni, megérteni és interpretálni. Az adatfelvételhez és -elemzéshez a Kathy Charmaz (2006) nevéhez köthető konstrukcionista megalapozott elmélet módszertani apparátusa (Kucsera 2008b) nyújtotta a keretet.

Társas és közösségi részvétel

A kutatók érdeklődését régóta felkeltette az idők társas és közösségi részvételének változása, az életkor előrehaladtával az ilyen irányú tevékenységekbe való bevonódásuk csökkenése. Sőt az idősődéssel kapcsolatos első átfogó szociálgerontológiai elméletnek (a Cumming–Henry-féle strukturalista-funkcionalista „*disengagement theory*”, Cumming 1963, Cumming–Henry 1961) is az egyik központi kérdése az idők társas/társadalmi részvételének általános visszaesése. Az elmélet lényege, hogy minden társadalomban (azaz kultúrafüggetlen módon) nagyjából az egyén középkorú életszakaszától kezdve elkezdődik az az elkerülhetetlen, visszafordíthatatlan – és végső soron mindkét félnek előnyös – folyamat, melynek során kölcsönösen visszahúzódik (elszakad) az idősödő személy a társadalmi funkcióitól

¹ A nyolcvanéves, és annál idősebb magyarok 42,1%-a él egyszemélyes háztartásban (Lakatos 2000). Különösen velük kapcsolatban merül fel gyakran a társas érintkezéseik szubjektív elégtelenségéből fakadó magányérzetük kialakulásának veszélye, melynek megéléséről és a vele való megküzdési stratégiák sokszínűségéről ugyanennek a kutatásnak az adatbázisát felhasználva másutt már írtam (Kucsera 2011).

és a társadalom tagjaitól; és ezzel párhuzamosan a társadalom is az idősödőtől. A ma már túlhaladottnak számító elméletet komoly kritikával illették más kutatók (pl. Rose 1964 vagy Hochschild 1975).

Az idősek életminőségének fontos tényezője a társas és közösségi részvétel (Jang et al. 2004, Losonci 1995), Rowe és Kahn „Sikeres idősödés” modelljében (1997) pedig – az életbe való aktív bevonódás részeként – kiemelt helyen szerepel. A minél teljesebb időskori részvétel az időssekkel kapcsolatos közpolitikai célokban is hangsúlyosan szerepel (WHO 2002). A részvételt mindazonáltal nem könnyű definiálni, jelen dolgozatban az Utz és szerzőtársai (2002) formális és informális dimenziókhöz közelítő fogalmát használom. Eszerint a társas részvétel fogalma alatt azt a – gyakorlati megvalósulásában rendkívül sokszínű – magatartást értem, amivel az idős személy az informális társas kapcsolatait fenntartja, pl. személyes találkozásokon vagy valamilyen kommunikációs csatornán, eszközön keresztül. Közösségi vagy társadalmi részvételnek pedig azt a tevékenységet nevezem, amely a közösségi/társadalmi szinten e – formális – csoportokhoz való tartozás érzetének fenntartását célozza, pl. formális szervezeti tagsággal, önkéntes munkával, vagy a – talán kevésbé magától értetődően részvételnek tekinthető – közügyek, társadalmi ügyek iránti érdeklődéssel, azaz a társadalomhoz való tartozás és a beágyazottság érzetének karbantartásával.

A kutatás résztvevőinek életében az időssé válással együtt járó változások egyik legmarkánsabb vonulata éppen a társas és közösségi részvételük átalakulása. A változás jellemzően az egykor gyakrabban végzett részvételi tevékenységek visszaszorulásában vagy visszaszorításában, nemritkán teljes feladásában manifesztálódik. Ezzel párhuzamosan az interjúkban az aktív kapcsolatrendszerük zsugorodásáról is beszámoltak. Az idős emberek részvételének története azonban nem csupán a vissza- vagy kiszorulás története – megjelennek új részvételi formák is.

A részvétel akadályai

Az elemzés során beazonosított, a társas és közösségi részvételt gátló tényezők közül általában egyszerre egynél több is jelen van az egyén életében. Sőt egy személy életében a részvételt akadályozó és – az itt nem tárgyalt – támogató tényezők közül egyszerre több is jelen lehet, és ezeknek a gyakran szituációként eltérő relevanciájú tényezőknek az „eredője” formálja a részvételt, sokszor szituációról szituációra változó hangsúlyokkal, konstellációban és eredménnyel.

A részvétellel szembeni főbb akadályokat először „belülről”, az egyén szintjétől tekintem át, majd pedig a „külső”, a társas-fizikai környezet befolyással bíró tényezőit elemzem.

Az egyén szintjén jelentkező okok közül a legfontosabbnak az egészségi állapottal összefüggő okok bizonyulnak: a rossz egészségi állapot akadály a részvételnek. A beszámolók alapján például a szív- és érrendszeri betegségekben szenvedőknek fárasztó a fizikai megterhelés (így a lépcsőzés, a gyaloglás), de a vérnyomás-ingadozás is ájuláshoz vezethet az utcán. Ők, valamint a légzőszervi problémákkal küzdők különösen kiszolgáltatottnak tartják magukat a környezeti ártalmaknak, a pornak és egyéb légszennyező anyagoknak, valamint a szervezetüket megviselő nyári kánikulának. A havas-jeges járda is veszélyes terep a nehezebben mozgók számára. E tényezők fennállása esetén nemigen hagyják el a lakás által nyújtott biztonságot; legfeljebb csak rövid időre és a legszükségesebbek miatt. Priorizálják tehát azokat a tevékenységeket, amelyek végrehajtásához el kell hagyniuk otthonukat. Ezek

között a prioritások között a részvétel (pl. kapcsolatok személyes ápolása, találkozó, közösségi eseményen való részvétel) hátrányt szenved például az ételkészítés-beszerezés vagy az orvoslátogatás nagyobb kényszerítő erejéhez képest.

A 85 éves Paulinát többféle betegség is sújtotta, de ezek közül is az érszűkülete akadályozta a legközvetlenebbül a részvételben, melyről az alábbi szavakkal számol be:

Paulina: „*Nagyon sokat olvasok. Most is. És most pedig, most már miért nem járok sehova? És miért nincs társadalmi munkám? Azért, látja a lábam [mutatja]. Úgy tönkre ment a 38 év [tanítás] után, hogy nem megy. Alig tudom most már magam ellátni, mert jönnek ezek az irgalmatlan fájdalmak [közben mutatja a nagyon visszeres lábát]. [...] Úgyhogy alig tudok elmenni valamiért, amit be kell vásárolnom. [...]*”

Int.: „*Nehezebbé vált az élet, nehezebben tud mozogni?*”

Paulina: „*Egészségi szempontból olyan nehezzé vált az élet, hogy én nem tudok menni közösségbe se. Mert oda menni kell. Az egyik. A másik, pedig hát fárasztó, mert így is nagyon elfáradok egész nap, amíg itt mindent, hát ahogy tudok... [rendet tartok].*”

Paulina tudja, érzi, hogy közösségbe „*menni kell*”, de ő már képtelen erre. Számára azért is nehéz ezt az állapotot elfogadni, mert tanítónőként egész életében közösségben volt; sőt úgy érzi, hogy a közösségért élt. A közösségért még önkéntes munkával is tenne, de ebben is megakadályozza a betegsége. A fizikai terhelés fájdalmakat és fáradékonytágot generál, és ezért a tevékenységeit a mindenképpen elvégzendő feladatokra szorítja, az önellátásra és a környezete rendben tartására.

Több kutatási résztvevő életében erőteljesen jelen van valamely érzékszervének (pl. látás, hallás) romlása, amely szintén hátráltatja a részvételt. Például a gyengén látók már nem tudnak magabiztosan közlekedni. A rossz látásképesség más, közvetettebb módon is gátolja a részvételt, mint például azon személy esetében, aki nem tud már a barátaival közösen rejtvényt fejteni, pedig nagy örömeiket lelték ezekben az együttes tevékenységekben. Többeket gátol a látásromlás az apró betűs napilapok olvasásában, amely sajátos társadalmi részvételként a közügyek iránti érdeklődésük fenntartásán és kielégítésén keresztül e makroközösséghez való tartozásuk érzését erősítené. Ehhez hasonló problémákat okoz a kialakuló nagyothallás is.

A társas környezet gátló tényezői közül elsőként a részvételben potenciálisan szóba jöhető társak (házastárs, kortárs barátok) csökkenő számát tárgyalom.

Fontos szerepe van a házastárs halálának a közelmúltban özvegyen maradt² idős személy társas részvételének csökkenésében. Ők az idősödés folyamata során is fenntartott vagy újként kialakított részvételi formák jelentős részét a házastársukkal együtt végezték, ezért a házastárs halála a közösen kialakított és fenntartott részvételi formák kiüresedését is magával hozta. Sokan számoltak be arról, hogy az akkor még élő házastársukkal néhány évvel korábban aktív társasági életet éltek, közösen jártak moziba, színházba, túrázni vagy utazni. A házastárs halála után, egyedül nem volt már kedvük ugyanezekhez a tevékenységekhez, ezek ugyanis társas programok voltak, és legalább annyira szóltak a társsal való együttlétről, a közös élményszerzésről, mint a programról magáról (pl. egy színházi darab vagy egy műemlék templom megtekintéséről). Volt, aki arról számolt be, hogy a felesége halála után eladta a még szinte új autóját, amit csak kirándulásra használtak, míg mások a hétvégi házukat

² A 10–20 évvel korábban özvegyé váltak esetében egyrészt már részben begyógyultak a gyász sebei, másrészt alkalmazkodni tudtak megváltozott körülményekhez, és az eltelt hosszabb idő alatt ki tudtak alakítani számukra megfelelő részvételi formákat.

adták el a házastársuk halála után, mert nem akartak egyedül kijárni a telekre (és pl. ezáltal a régóta ismert telekszomszédokkal is lényegében megszakadt a kapcsolatuk).

Ezeknek az egykori társas tevékenységeknek a feladásában az is szerepet játszott, hogy a tevékenységek – és az azok során használt ingóságok és ingatlanok – az elhunyra emlékeztették őket. Emellett a társ elvesztésének feldolgozatlansága a frissen megözvegyültek egy része számára a részvételt önmagában is negatívan befolyásolhatja, ami sok esetben egyfajta befelé fordulást, a külvilágtól való elzárkózást és az ápolat kapcsolatrendszernek a családtagokra, közelebbi ismerősökre való visszaszorulását vonta maga után.

Erzsébet (77 éves) hat éve özvegyült meg, ami után eladta az egykor férjével közösen birtokolt és használt nyaralójukat, mert egyedül már nem használta volna. Az interjú során néha többes számban beszélt (mintha néhai férjével együtt cselekedtek volna), és erre reflektív módon ki is tért.

Erzsébet: *„Az igazság az, hogy nekünk volt Szigetmonostoron egy nyaralónk, azt eladtuk, mert hát már én adtam el, mert hát annak nem volt semmi teteje [értelme]. Mert én úgysem mentem volna oda ki. Így hát ez az anyagi háttér megvolt, tehát azt [egy lakást Budapesten belül] meg tudtuk venni, meg tudtam. Mindig többes számban beszélek. De hát egyes számban kell hogy gondolja.”*

A másik jelentős társas-környezeti akadályt a részvétel számára a kortárs csoport zsugorodása jelenti. Miért van ilyen kitüntetett szerepe a kortársaknak? Régóta ismert rokonokról, barátokról, volt iskolatársakról és kollégákról van szó, akikkel közös múltjuk és élményeik bázisán – ideértve a közös nemzedéki szocializációs élményeket is (Somlai 1997) – közösen szerveznek társas programokat, keresik egymás társaságát, pl. kirándulnak, utaznak, baráti-lag összejárnak, együtt elevenítik fel az emlékeket stb. A sorsközösség, az egymás élet- és családtörténetének ismerete, és ezzel párhuzamosan a hasonló – pl. a nyugdíjas vagy éppen a nagyszülői – státuszok olyan alapot teremtenek a személyes kapcsolatok ápolására, ahol már félszavakból is megértik egymást (egyikük reflektív szavaival: „*belterjes*” a társalgásuk). A fontos kortársakkal rendszerint hasonló az érték- és normarendjük, vagy ha nem az, akkor sem kell a kényes témákkal kapcsolatos véleményeket feltétlenül megvallani (pl. az eltérő politikai nézeteket), az nem akadály a barátkozás folyamatosságának, mint lehetne például új barátságok kialakításának. Emellett az is fontos körülmény, hogy maga az idősödés-élmény is közös, így az esetleges fizikai vagy kognitív kapacitáscsökkenés is, és emiatt ennek látható vagy érzékelhető jegeit kevésbé kell takargatniuk, ha az zavarja őket: könnyebben felvállalhatják magukat, és feszelenebbül viselkedhetnek egymás között, szolidárisak egymással. Ezek miatt van – lenne – kiemelt szerepe a kortárs csoport fontos tagjainak, de egyre kevesebben élnek közülük. Nem csak a kortársak halála jelent akadályt a társas részvételben, hanem a kortársak egészségi állapotának romlása is akadályozó tényező például a személyes találkozásban.

Károly (78) egykori barátai, ismerősei, sakkpartnerei is vagy elhunytak már, vagy nagyon betegek, ezért nincs már lehetősége velük sakkozni, erről-arról információkat cserélni, a tapasztalatokat megosztani.

Int.: *„Szokott ön vendégeket fogadni itt?”*

Károly: *„Megmondom, én amúgy, hogy úgy mondom, sakkozok, most már nem, de sakkoztam. Valamikor réges-régen versenyeztem is, Bronsteinnel, meg ezekkel játszogattam. Sajnos az van, hogy azok a barátok szinte mind meghaltak. Vagy nagyon beteg, ha él is. Hát például a... [nevet nem mond], ő ugyan 2-3 évvel nyolcvanon túl van, ő aztán tényleg ápolásra szorul.”*

Nagyon fontos a társadalmi integráció, a közösségi részvétel fenntartásában a szomszédok szerepe, de ha a szomszédosági közösség felbomlott – az elköltözések és halálozások miatti fluktuáció miatt –, akkor az nem tudja támogatni a részvételt. Az aktív szomszédos közösség fontosságát egyébként növelné az a tény, hogy az idősök egy része már kevésbé mobil, az életvitelük térben jórészt a lakásra és annak környékére fókuszálódik. Van olyan résztvevője a kutatásnak, akinek valódi közösséggé kovácsoló szomszédosága soha nem is volt, de van olyan is, akinek a szomszédosága már lecserélődött. Az egyik résztvevő megfogalmazásában: ő maradt „*sereghajtó*”-nak a szomszédoságban.

A környezet társas vetülete mellett a környezet fizikai kiépítése is hatással van a részvételi esélyekre. A fizikai környezet kapcsán gátló tényezőként elsősorban az akadályokkal tüzdelte közlekedési útvonalakat emelték ki, de említést kaptak a környezet térszemantikai vetületei is.

A lakás elhagyásához kötött részvételi formák környezeti feltételei között az akadálymentes környezetnek nagyon fontos szerepe lenne, mert az akadályokkal terhelt környezet sokaknak problémát jelent. Ilyen akadályként jelentkezik például a felszerelt kapaszkodók hiánya a lépcsőházban, a liftek hiánya vagy időszakos üzemképtelensége. A lakókörnyezettől távolabb a sok lépcső (pl. aluljáróknál), vagy az egyenetlen járda, magas járdaszigetek egyaránt problémát okoznak. A tömegközlekedési járművek sem a mozgásukban korlátozottak számára készültek: fellépni a járművekre sokszor problémás, és ez néha kiszámíthatatlan, váratlan (stressz)helyzeteket produkál. Volt, aki arra panaszkodott, hogy a busz néha távol áll meg a járdától, és ezért az úttestről (és nem az annál magasabb járdaszigetről) kellene fellépni rá, ami viszont már túl nagy szintkülönbséget jelent, különösen csomaggal.

Erzsébet (77) példája a tömegközlekedésnek az akadályokkal tüzdelte realitását mutatja be.

Erzsébet: „*Ami a legrosszabb a számomra az a közúti jármű. Arra a fölszállás, ugye? Mert még az első lépcső megy, a második lépcső már olyan nagy, hogy én, aki nem szoktam meg, hogy segítséget kérjek, most a múltkor pedig hát úgy... Nem is megyek gyakorlatilag, csak ha nagyon muszáj. [...] Szóval ez, ez mondjuk nem csak az én gondom, ez egy nagyon nagy probléma. Úgyhogy itt nem csak azokról van szó, akik kerekesszékekkel járnak. Nem csak azokról. Egyszerűen az idős emberek, akik nem tudják megtenni ezt a lépcsőfokot. És ezen nem lehet segíteni? Ez, ez, ez nem megy a fejembe. Tudniillik ez iszonyatosan problémás. És ez mindenhol így van. A troli is így van, a villamoson is így van.*”

Int.: „*Milyen gyakran szeretne utazni? Gondolom, hogy ezáltal kevesebbszer utazik.*”

Erzsébet: „*Lényegesen kevesebbet utazom. Lényegesen kevesebbet. [...] Van egy nagyon jó barátnőm, akivel együtt dolgoztam. Hát itt lakik a Teréz körúton, nincs messze, hát a hatos villamossal. Még itt talán fel tudnék szállni, de visszafelé szóval ezt nem tudom vállalni. Szóval ezek a problémák, az utazással, ezek a problémák. De azért nem, mert a családom az »Csak szólj, és akkor jövünk!« Mindig ez van, hát ugye mindig ez van. »Csak szólj, és majd elviszlek!«. Nem is akarják, hogy egyedül menjek. Nehéz egy olyan embernek, aki megszokta, hogy egyedül intézi a dolgait, és mindenben egyedül vállalja, és amit csinál – csinál. Nagyon nehéz.*”³

A környezet kialakítása nem csak a közlekedési akadályok meglétén vagy hiányán keresztül lehet hatással a részvételre. A kutatás egyes résztvevőinek meglátása szerint például a szomszédoság építészeti adottságai pszichológiai relevanciával bírnak, és hatással vannak a helyi

³ Az Erzsébet által említett körúti villamos az interjú elkészítése óta akadálymentesítve lett az új, alacsony padlós Combino villamosokkal, és a megemelt megállósínnel. Vannak a budapesti közlekedésben új, alacsonypadlós buszok is, de azért a járműpark többségére (pl. az összes többi villamosvonalra) nem ez a jellemző (és pl. a 2. metróvonalon 2007-ben befejezett felújítási munkái során sem volt szempont az akadálymentesítés).

(szomszédsági) kapcsolatrendszer formálására és fenntarthatóságára (Forgács 1997). A kutatás résztvevői közül többen is fejtegették ennek az intimitásszabályozási lehetőségnek (Düll 1995) az összefüggését a tér kialakításával. Említést kapott például a panelépületek zártsága a körfolyosós házak nyitottságával, vagy más közösségi terek is.

Miklós (76) például panelban lakik, és neki a szomszédsági kapcsolatok életben tartásának a helyszíne a garázsok környéke.

Miklós: „*Nagyon szűk az ismeretségi kör, és ebben barátkozás nincsen. Van körülbelül 4-5 ismerős, akivel hébe-hóba elbeszélgetünk, találkozunk lent a garázsoknál. Barátság nincs különösebben, de megértjük egymást. Nem annyira, mint az ilyen kis kertes házakban ez általában van. Nagyobb a visszavonulás.*”

Nem meglepő a garázs kitüntetett szerepe a férfiak életében, azt gyakran a férfiszerepekkel és -identitással összefüggő eszközök (járművek, szerszámok stb.) tárolására, és az általuk gyakran ott végzett hobbijellegű tevékenységek helyszínéeként (autószerelés és -büttykölés, háztartási eszközök összeszerelése és javíthatása stb.) használják.

Gyakran a lakótelepi tömbházak között – éppen a valamiféle közösségi élet helyszínének szánva – kialakított parkos-pados terek is a társas részvétel terepévé válhatnak. Ez azonban az interjúk alapján elsősorban a nőkre jellemző, ők azok, akik otthonosabban mozognak ezekben a terekben, ők számoltak be az ilyen tereken zajló beszélgetésekről, a szomszédokkal való összefutásokról. A legjobban azonban – kívülállóként – Zoltán (79) fogalmazta meg a lakóházak közötti terület „feminizált tér” voltát:

Int.: „*Itt is van egy ilyen közösség [mint a telekszomszédoké]? Ide is lejár?*”

Zoltán: „*Itt nem járok le. Nem szeretek. A feleségem, míg élt szegény, az mindig lejár, mert akkor már rákja volt neki, hasnyálmirigy-daganata volt, aztán abban is halt meg. Ő le szokott menni, itt az asszonyokhoz, itt vannak padok, elbeszélgetett velük. Aztán mikor látta, hogy hazajöttem, kinyitottam az ablakot, akkor már jött föl, tudta, hogy megjöttem a telekről.*”

Int.: „*Őn miért nem szeretett?*”

Zoltán: „*Ide lemenni?*”

Int.: „*Igen.*”

Zoltán: „*Hát nézze azért, mert jobbára itt asszonyok vannak, nem szeretem az asszonyi pletykákat. Így szoktam meg, nem szokok lemenni.*”

A férfiak közösségi terepe inkább a hétvégi kert, a telek, a garázsok környéke vagy esetleg egy vendéglátóhely, de a lakótömbök között nem érzik magukat otthonosan.

Az elesettség, a törékenység, a védtelenség, az idegenség, a kirekesztettség, az elértéktelenedés vagy éppen a halál közelségének érzete elbizonytalaníthatja a személyt, és passzivitásra, a részvételtől való aktív visszahúzódásra készítheti. Ez a „proaktív visszavonulás” azt jelenti, hogy a csökkentett részvétel közvetlenül nem a gátló fizikai kapacitáscsökkenésnek vagy valamilyen környezeti tényezőknek (pl. a társak elvesztésének), hanem a cselekvő idős személy döntésének a következménye. A döntés nem mindig jelent tudatos és explicit elhatározást, az eddig elemzett akadályok miatti csökkenő részvétel és a proaktív visszavonulás közötti határok sokszor elmosódtak.

Az interjúkból kirajzolódó kép szerint jellemzően a nyugdíjba vonulással kezdődött a részvétel – mennyiségi és minőségi jellemzőket egyaránt érintő – leépülése, ami a rendszeres munkatevékenységek megszűnéséből (és egyúttal a „munkavégzés” és a „közösség felé hasznosnak lenni” domináns társadalmi normáitól való elszakadásból), a bennük fenntar-

tott kollegiális-baráti kapcsolatrendszer⁴ átalakulásából, illetve az „interakciós tér” radikális (Cseh-Szombathy 1973) lecsökkenéséből adódik.

Miklós számára a nyugdíjba vonulással nem csak a munkája szűnt meg, hanem ennek következtében az élete szervező- és hajtóereje, vagy ahogy ő a legtömörebben megfogalmazta: élete értelme. Egykedvű, közönyös ember benyomását keltette, ahogy önmagát is jellemezte „*már olyan magamnak való vagyok*”, és ezzel indokolta, hogy most már annak ellenére nem jár „*kirándulgatni*” sem, hogy csak fel kellene szállni az ingyenes tömegközlekedés járműveire, pedig korábban még el-eljárt. Az interjú egy más pontján, az akadálymentesítő lakásátalakítás lehetőségére vonatkozó kérdés kapcsán pedig azt válaszolta, hogy annak nincs értelme, mert már 76 éves, és „*majd csak jön egyszer már a Kaszás*”.

Miklós: „*'87-ben mentem nyugdíjba.*”

Int.: „*És milyen? Nagyon másnak érzi az életét azóta?*”

Miklós: „*Hát egy kicsit más. Persze, hát azért nem volt rossz, de azért az életnek értelmet ad. Csak a munka adja. Fene tudja, elvagyok itthon, nem kell munkába járni... [...] Jó, jól érzem magamat. Csak várom a nyugdíjat, aztán nem kell semmit csinálni.*”

Úgy tűnik, hogy Miklósnak nemigen sikerült a nyugdíjas léthez szocializálnia. Kohli (1990) szavaival az életút ezen átmenete után nem tud mit kezdeni az addigi életét irányító ethosz, a kenyérkereső munka diszkontinuitásával.

A nyugdíjba vonulás másoknak is éles cezúrát jelentett a részvételben. Zsófia (78) ma már csak az évente egyszer esedékes szakszervezeti díj befizetése miatt jár be a régi munkahelyére – formális közösségi tagságát fenntartandó –, bár ritkán meghívják egy-egy ünnepségre is.

Zsófia: „*Én nem vagyok oda bejárós, mert az a véleményem, hogy egy nyugdíjas az ne mászkáljon vissza a régi munkahelyére, mert az a következő felvonásokat tükrözi: az ember először bemegy, és akkor mindenki nagyon örül. Aztán bemegy másodszor, még akkor is örülnek. Mikor harmadszor bemegy, akkor azt mondják: »Az isten verje meg, miért jött ide ez a vénasszony, mikor annyi dolgunk van.« Tetszik érteni?*”

Zsófia szívesen ment volna vissza gyakrabban is a volt munkahelyére. Az interjúban többször utalt arra, hogy milyen nagyszerű hely volt, emberileg kitűnő, szakmailag nagy presztízsű személyek, „*csodálatos agyvelők*” társaságát élvezhette ott. Úgy érezte azonban, hogy az ő megváltozott szerepe (nyugdíjassá válása) erre már nem „*jogosítja fel*”, a formális szerepek (aktív vs. nyugdíjas) elvárásai erősebbek az informális személyközi kapcsolatoknál.

Amikor egy számára fontos, primér mikroközösségtől távolodik el léleekben, érzésben az idősödő személy (mint pl. Zsófia az iménti példában), az egy elidegenedési folyamatnak az egyik állomása. Egy másik állomása lehet a makroközösségtől való elidegenedés is, például ha azzal szembeül az idősödő személy, hogy a gyerekkorában neki tanított és később általa vallott – és annak idején, az „*ő korában*” esetleg általánosnak is észlelt – érték- és

⁴ Utasi Ágnes vizsgálata szerint a '80-as évek közepén – tehát akkoriban, amikor e kutatás résztvevői még az aktív munkavállalói pályájuk utolsó szakaszában jártak – Magyarországon nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedő volt a munkahelynek a baráti kapcsolatok kialakításában játszott szerepe; jöllehet a munkahely elsősorban az instrumentális jellegű barátságok terepe volt akkor, és ezért könnyebben el is szakadoztak azok a kötelékek a nyugdíjba vonulás után (Utasi 1991).

normarendszer devalválódott és érvényét veszítette, mint például az alábbi interjúidézetben a 77 éves Orsolya.⁵

Orsolya: „*A tévében állandóan beszélnek arról, hogy a prostituáltak küzdenek azért, hogy ilyen területeket kapjanak a városokban, meg dolgozni tudjanak, milliószor kihangsúlyozzák, hogy »dolgoznak«. Én már nem merem kimondani, hogy 23 évig a Ganzban dolgoztam, mert azt hiszik, hogy sarki kurva voltam. Semmi nem érvényes, amire tanítottak engem gyerekként vagy fiatalként. Pedig én utáltam mindenféle izmust, nem voltam se ilyen, se olyan párttag, de most semmi nem érvényes.*”

Már Zsófia korábban idézett szavaiban is tetten érhető volt egyfajta vélt, a munkahelyi közössége fiatalabb tagjainak tulajdonított negatív sztereotípiá, ellenséges attitűd az idősekkel szemben. De Paulina (85) még erősebb szavakat használ az általa észlelt, idősekkel szembeni előítéletességéről; az értékeik, normáik és végső soron a korosztálya tagjainak a személyükben való elértéktelenedéséről, az intergenerációs kapcsolatokból kiveszett szolidaritásról.

Paulina: „*Teljesen kiborult helyzet a mi számunkra, mert semmibe se vesznek bennünket, semmibe. Egyszerűen nullák vagyunk. Képesek fölborítani, képesek úgy elmenni előttem, és most a legfiatalabbakra gondolok, de nem sok különbség van, tisztelet a kivételnek, a második generációhoz sem, hogy vagy a lábamra lép, úgy cikázik keresztbe, az orrom előtt, dacára, hogy látja, nehezen járok. Mert annyit nem tud, hogy egy idősebb embernél nem az orra előtt kell elmenni, hanem a háta mögött. Mi régi, buta, konzervatív, öreg tyúkok vagyunk. Mert most én nő vagyok, és magamra mondom. Aki annyit sem érdemel meg, hogy tiszteletből a háta mögött menjen el, vagy tisztelettel köszönjön. Nyög egyet, meglóbbálja a fejét, hogy lehet, hogy egy olyanak, aki nálam fiatalabb, és aki mondjuk, az idősebbet, aki nem ismeri azt a módot, ami azelőtt volt divat, és aki nem élt egy faluban, ahol a legnagyobb tiszteletet és szeretetet kapta. De én is tiszteltem és szerettem őket, mert lehet, hogy az idősebb generációban is van hiba, és egész biztos, hogy van. Mert nincs ember hiba nélkül. Amikor elmentem a háza előtt, és kint ült a kapu előtt, akkor én köszöntem neki, mert ő volt ott otthon, és én jöttem.*”

Csepeli György (2001) Goffman nyomán az idősek „nem személyként” való, dehumanizált észlelésének nevezi azt a jelenséget, amiről Paulina beszámolt. De az említett résztvevőn kívül is mondták néhányan, hogy a fiatalabbak nincsenek tekintettel arra, hogy egy idős embernek a mozgáskoordinációjával, az állóképességével komoly baja lehet; olyan, ami egy egyébként mindennapi – a fizikai kapacitásában nem korlátozott ember számára veszélytelen – situációban könnyen veszélybe sodorhatja őt. Van, aki például arra panaszkodott, hogy a tömegközlekedési eszközökön nem adják át a helyet, és nem segítenek a sokszor problémát jelentő fel- és leszállásban.

A legtöbben a rendszerváltás során kialakult új helyzettel voltak elégedetlenek, és ez el is idegenítette őket a mai társadalomtól. Nem a képviseleti demokrácia vagy a piacgazdaság elveivel volt bajuk, hanem az átalakulás általuk észlelt negatív társadalmi hatásaival („*Mi lett ebből az országból?*”): a vagyoni különbségek felerősödésével; az emberek önzésével, befelé fordulásával; a közösségi élet, a bizalom, a szolidaritás és a szeretet megszűnésével; és mindezek következtében a társadalmi kohézió meggyengülésével.

Ennek egyik közvetlen következménye például rájuk nézve, hogy idősként nem feltétlenül számíthatnának segítségre az utcán, ha rosszul lennének, mert a vélt részegségüknek tu-

⁵ A „76–86 éves”-ként leírt kutatási résztvevőkkel kapcsolatban a tapasztalataik értelmezési kontextusához fontos megjegyezni azt, hogy ők 1917 és 1927 között születtek. Élettörténetük sajátos társadalomtörténeti, politikai, gazdasági és kulturális kontextusai, valamint az ezekben formálódó szocializációs mintázataik, kulturális referenciáik és identitásuk egyes jegyei ezért olyan egyedi sajátosságokkal ruházzák fel ezt a generációt, amelyek nem bukkanhatnak fel más generációk hasonló életkort megélő időseinek tapasztalataiban.

lajdonítanak az elesésüket, bizonytalan járásukat. Boglárka (85) például részben emiatt nem tud egyedül lemenni az utcára, közösségbe járni, vagy csak „egyszerűen” sétálni, nézelődni, azaz a közösséghez tartozása érzését erősíteni.

Int.: *„És a lakásból ki szokott menni valamennyire egyedül, tehát mondjuk a lépcsőházig?”*

Boglárka: *„Most egyedül nem megyek már le. De ez csak egy pár hete van így. Mert szédülök, és ezáltal bizonytalan a járásom, tehát nem szeretnék az utcán rosszul lenni, vagy összeesni, vagy nekiesni a falnak, és mondják azt, hogy: »Na a részeg öregasszony, nekiesik bezzeg a falnak!« Hát ez nekem nem kell.”*

István (78) pedig a bizalom hiányával – annak az emberi kapcsolatokból való kiveszésével – magyarázta, hogy nem is akar most már új barátságot kötni, a még régről meglévő utolsó barátja pedig már elhunyt.

Int.: *„És Ön szerint mit nevezünk barátságnak? Mert mondja, hogy az embernek nagyon kevés barátja van.”*

István: *„Igen. Ahhoz, hogy barát legyen, egész közvetlen barát. Azt nehéz megtalálni. Most meg pláne már. Mert egy... valamikor még lehetett találni, de most már nehéz. Mert félnek az emberek. Nincs bizodalomuk, nem bízik a másikba’. Mer ’-mer ’-mer’ mittudomén, elidegenkedtek az emberek egymástól. Elfordultak meg mittudomén, más környezet, vagy más... Változtak a dolgok és el-el-el... idegenkedtek egymástól. És most meg pláne, ilyen korban nehéz találni.”*

Int.: *„Pont ezt akartam kérdezni, hogy hogyan függ ez össze az életkorral?”*

István: *„Elég nehéz. Elég nehéz. Elég nehéz.”*

Int.: *„Melyik a fő ok Ön szerint? Az, hogy idősebbé vált, vagy az, hogy ezzel párhuzamosan volt ez a társadalmi változás?”*

István: *„A társadalom változott. És elég rossz irányba. Rossz irányba. Mert mindig várta, hogy jobb lesz, meg-meg szorosabban összehozza a dolgokat az emberek, és így mindig... Családon belül is vannak viták meg egyéb ilyen dolgok, ami... Széthúzások. És ezt nehéz összekovácsolni. Ahhoz hosszabb idő kell, hogy ez összekovácsolódjon, szerintem. Nekem legalábbis ez a meglátásom.”*

Az idősek elértéktelenedésének, a generációk közötti párbeszéd és megértés hiányának érzékelik többen is azt, hogy meglátásuk szerint nem kíváncsiak a fiatalabbak már az idősek élettapasztalatára, tudására. Úgy vélik, hogy csak leintenéek őket, ha tanácsokat adnának, vagy ha a tapasztalataikról mesélnének.

Benedek (86) is távol tartja magát a társasági léttől, sőt kimondottan zárkózott, visszahúzódo. Minden idejében a kertjében tenne-venne, barkácsolna, kiségeket butykolna – ez elégíti ki. Kapcsolata nemigen van, és ennek részben generációs konfliktus áll a háttérben, amely a legközvetlenebbül a családi, mikroközösségi szinten csapódik le. Ő az önként vállalt visszavonulásáról így mesél.

Int.: *„Mennyire értékeli a társadalom az idős embereknek pl. a szaktudását, vagy egy csomó dolgot, amit az idős emberek tudnak?”*

Benedek: *„Akik idősek, és még élnek, az én korosztályom mondjuk számításba veszik, hogyha valaki tud valamit. Kicsereélik a tapasztalatokat. De a fiatalság... Mindig többet akarnak tudni, mint az idősek. Pedig az idősek tapasztaltak. Én például tudom, hogy ha valamire azt mondom, hogy ez így van, tudom tapasztalatból, hogy az úgy van. De a fiam sose fogadja el. Másképp tanulnak. [...] Nem szeretek velük vitatkozni, mindig csak fölmérgesítenek. Mert tudom, hogy nekem igazam van, de ők úgy gondolják, hogy nekik van igazuk.”*

Szintén a részvételt gátló negatív társadalmi folyamatok közé sorolják a közbiztonság erőteljes romlását. Az idősek úgy érzélik, hogy ők sokkal jobban ki vannak téve a bűncselekmény áldozatává válás veszélyének, mint a fiatalabbak. Szerintük a bűnözők egy része

kimondottan az „*idősekre utazik*”, akiket védtelenebbnek gondolnak – és az idősök védtelenebbnek is érzik magukat. Többen számoltak be arról, hogy a hozzájuk hasonló korú ismerősük, vagy akár ők maguk váltak bűncselekmény áldozatává. A legtöbben azonban a rádióból és a tévéből, valamint az ismerőseiktől, „*innen-onnan*” értesülnek ilyen hírekről. A közterületen való áldozattá válástól való félelmükben nemigen mozdulnak ki szívesen az esti szűrület után akkor, ha nem sikerül megoldani az autós közlekedést (szállítást).

Csilla (85) az egyike azoknak, akik a rossznak gondolt közbiztonság miatt nem járnak már színházba, pedig ez egykor fontos társas esemény volt a számukra.

Csilla: „*Én most már évek óta nem járok színházba. Mégpedig azért hagytam abba, és nem vettem tovább bérletet, mert az egyik kolléganőmnek a fejéről lekapták, mielőtt beért volna a hatos [villamos], a téren, lekapták a rókakucsmát a fejéről. Nem biztonságos már; különösen télen egy ilyen idős nőnek fél 11-kor az utcán egyedül menni, vagy akár a villamoson is. Olyankor már kevesen vannak a villamoson. Ezért hagytam abba.*”

A következő tényező, ami az idős embert proaktív kivonulásra készítheti a közösségből, a társas részvétel több formájából, az a romló egészségi állapot egy sajátos vetülete. Egy idős személy saját egészségi állapotára – fizikai vagy kognitív kapacitására – vonatkozó képe nem feltétlenül találkozik azzal, ahogyan az ő egészségi állapotát a másik személy észleli interakciójuk során. Az ilyen eltérő ítéletek nem kívánt feszültséget kelthetnek, például az idős személy számára az ő látható „betegségi tünete” – stigmája (Goffman 1998) – stresszhelyzetet kelthet, amit a másik fél félreérthet. Például az egyik résztvevő interjú közben is zavartan fogdosta egy elesés után eltört, majd rosszul összeforrt csuklóját, tenyerét, kérdezve, hogy nem zavarja-e az interjúkészítőt a látvány (sic!). Az önmagát stigmatizálni érző személynek kellemetlen, ha mások nem jól reagálnak „tüneteikre”, például ha elkerülik őt, vagy éppen hiperkorrekt módon próbálnak meg hozzá alkalmazkodni és/vagy segíteni.

Problémát generálhatnak azok a betegségek, kapacitáscsökkenések is, amelyek nem feltétlenül észlelhetők vagy felismerhetők (pl. hallás, látás, kognitív képességek romlása). A stresszel fenyegető situációktól való szorongás pedig, sajátos megküzdési stratégiaként (Susánszky-Szántó 2003) proaktív visszavonulásra, az ilyen situációk kerülésére készíthet.

Lajos (85) nemrégiben kórházban volt, ahol problémája akadt a betegtársakkal való kommunikációban. A számára addig ismeretlen betegtársak, ha tudták is róla, hogy nagyothalló, nem biztos, hogy azzal a megértéssel és türelemmel beszélgettek vele, mint azok a barátai, ismerősei, akiket a természetes közegében régóta ismert.

Int.: „*És milyen a tapasztalata a kórházzról?*”

Lajos: „*Szóval lényegében gyógyszereket kaptam, nagyon rendesen bántak velem, az volt a helyzet, hogy jó dolgom volt ottan. Az volt a baj, hogy nem nagyon hallottam, mint most se [nagyothalló készüléket viselt az interjú alatt], és nem nagyon tudtam beszélgetni eleget az emberekkel, azt hitték, hogy nem akarok beszélgetni. És a legrosszabb az, hogy kétszer [kell vissza-] kérdezni vagy háromszor. Pedig szeretek beszélgetni, unatkozna az ember ugye máskülönben.*”

Lajos inkább visszahúzódott a társas kapcsolatoktól, mint hogy ismétlődően zavarba hozza magát a nagyothallása okozta kellemetlen helyzetekkel. Neki egyébként meglenne a motivációja a kapcsolatépítésre, beszélgetésre, próbálkozott is, de valószínűleg negatívnak vagy nem kellően konstruktívnak értékelt visszajelzéseket észlelt.⁶

⁶ A beszélgetésre, kommunikációra való igényét mutatja az is, hogy vállalta a kutatásban való részvételt. Feltételezhetően nem számított hasonló negatív visszajelzésre az interjúkészítőtől, hiszen az kifejezetten az ő véleményére, gondolataira volt kíváncsi.

A látásképeség romlása nem csak a korábban említett környezeti akadályok felismerésében okozhat problémát, hanem a személyközi interakciókban is. Stressz forrása már az is, ha problémájuk van az ismerősök beazonosításával bizonyos látótávolságon túl, ezért inkább visszafogják az ilyen szituációk előfordulásának esélyét, tehát kevesebbet járnak közösségbe.

Zoltánt (79) a szemének betegsége, valamint az életkora (azaz a társadalomból vélt kiöregedése) bizonytalanította el, „zökkenetete ki”.

Zoltán: *„Szóval. Az a helyzet, hogy most már új barátokra nehéz szert tenni, nem vagyok olyan jól barátkozó. Nem szeretek. Most már kizökkenem, a koromnál fogva is, meg a szemem miatt is. Úgyhogy aztán én szépen itthon így elvagyok.”*

A kognitív kapacitás csökkenésének megtapasztalása is a részvétel visszafogására készítheti az idős embert. László (84) például a fizikai teljesítőképességének csökkenése miatt kevesebbet jár ugyan teniszezni (ami neki társasági esemény is, nem csak sport), de azt könnyen feldolgozza mentálisan, természetesnek tartja az állóképesség romlását. Kognitív képességének romlása azonban – bár azt is természetesnek, elkerülhetetlennek tartja – bizonyos szituációkban zavarja, és az alábbi sajátos szituációban – számára speciális referenciapontként szolgáló emberek társaságában – már inkább nem is vesz részt.

László: *„Volt kollégáim hívtak engem kártyázni, bridzsezni, de annyira..., nem tud-e?”*

Int.: *„Nem tudok.”*

László: *„Annak a lényege, hogy fejben kell tartani a lapokat, amik kimentek, és meg kell jegyezni. Hát én most már képtelen vagyok 52 lapot megjegyezni.”*

Int.: *„Most már?”*

László: *„Hát annak idején még ment, de most már nem megy. Úgyhogy inkább nem megyek el, mert hülyeségeket csinál az ember.”*

Kognitív képességének romlása – ahogy az interjú egy más pontján keserű iróniával fogalmaz, az „*öregkori elhülyülés*” – valószínűleg azért zavarja jobban, mint a fizikai, mert korábban magas színvonalú szellemi munkát végzett, amiben akadémiai doktor tudományos fokozatot is szerzett. Itt ráadásul volt kollégái előtt kellene memóriájának teljesítőképességét demonstrálni, de ezt elöztük inkább – az általa fenntartott homlokzat leomlását elkerülendő (Goffman 1990) – nem vállalja.

Konklúzió

Az idősök életében társas részvételük csökkenése a tipikus mintázat, melyet belső, az egyén szintjén eredő akadályok mellett változatos külső tényezők is gátolnak. A rossz egészségi állapot mellett a társas részvételben potenciális társak – különösen a néhai házastárs – elvesztése mellett egy sor környezeti (fizikai akadályok), illetve társadalmi-kulturális (embertársak közönye, bűncselekmények áldozatává válás esélye, valamint a közösségi terek pszichológiai vetületei) akadály is csökkenti az idősök részvételi kedvét és esélyeit.

Különösen figyelemre méltó a „proaktívként” jellemezhető visszavonulás a társas interakcióktól, melynek jellemzője, hogy egyfajta elidegenedési folyamat eredménye, amit gyakran a környezet valamilyen negatív visszacsatolása vált ki. Ezek a tényezők változatosak, köztük van az „uralkodó”-nak észlelt értékek megváltozása és feldolgozhatatlansága, az intergenerációs kapcsolatok hiányosságai, az idősokkal szemben érzett negatív előítéletek. Különböző betegségek testi jegyei, az érzékszervek romlásának és a kognitív kapacitás csökkenésének identitást kikezdő tulajdonságai is gyakran a társas interakciók kerülésére készítetik az idős személyeket.

A részvételt gátló tényezők egyes elemei analitikusan gyakran oppozícióba állíthatók az ebben a tanulmányban nem tárgyalt, a részvételt támogató tényezőkkel, például a rossz egészségi állapot a jóval; vagy az élő és aktív közösségként funkcionáló szomszédság hiánya azzal, ha egy ilyen közösség tagja az idős személy.

Az idős személyek részvételének javításában komoly új lehetőséget rejt az IKT eszközök használata. A fizikai mobilitásban korlátozott személyek számára segítséget nyújthat a számukra fontos személyekkel való kapcsolattartásban (Széman 2012), de lehetőséget nyújt a közéleti/társadalmi információigényük kielégítésére, a velük hasonló helyzetben lévőkkel való kommunikációra, az élettapasztalataik megosztására stb. Ezek mind erősíthetik beágyazottság-érzetüket, szubjektív integráltságuk szintjének növelését.

Az Európai Unió döntéshozói, felismerve az EU összességére jellemző, bár a tagállamok társadalmait eltérő mértékben érintő előregedést – melynek egyik látványos és nagy horderejű eseménye a háború után születő generációk most zajló nyugdíjba vonulása –, stratégiai kérdésként kezelik az idősödő generációk társadalmi integrációjának megtartását és javítását, melynek egyik terepe éppen a részvételi lehetőségeik erősítése. Az intergenerációs szolidaritás növelésének célja hangsúlyos helyen szerepel az EU Lisszaboni Stratégiájában, a 2012. évet pedig az EU „*A tevékeny idős kor és a nemzedékek közötti szolidaritás európai éve*”-nek nyilvánította. A tevékeny idős kor három fő összetevője a minél további munkavégzés, az aktív közösségi és társadalmi részvétel és harmadikként az egészségben való idősődéssel megtámogatott autonóm életmód (European Commission 2012). E célok támogatásával az idősebb generációk gazdasági és társadalmi hozzájárulásának lehetőségeit akarják elősegíteni, a gazdaság szintjén például a teljes vagy részmunkaidős foglalkoztatottsággal, vagy a különböző gondozói tevékenységek (pl. az unokák gondozásában való részvétel segítheti a „szendvics-generáció” munkaerő-piaci lehetőségeit) támogatásával. Társadalmi szinten az idősebbek önkéntes munkába vagy egyéb közösségi részvételi formákba vonása szintén előnyös, amely a társadalmi kohéziót és bizalmat, azaz a társadalmi tőkét növelő tényező lehet. Az egyén szintjén az integráció elősegíti jól-létének és önértékelésének javulását, a kirekesztődéssel járó negatív lelki és fiziológiai hatások elkerülését.

Hivatkozások

- Albert F.–Dávid B. (2007). *Embert barátjáról. A barátság szociológiája*. Budapest: Századvég.
- Charmaz, K. (2006). *Constructing grounded theory. A practical guide through qualitative analysis*. London: Sage Publications.
- Cumming, E. (1963). Further thoughts on the theory of disengagement. *International Social Science Journal*, 3. 377–393.
- Cumming, E.–Henry, WE. (1961). *Growing old. The process of disengagement*. New York: Basic Books.
- Cseh-Szombathy L. (1973). Az elméletek jelentősége a családon belüli intergenerációs kapcsolatok vizsgálatában. *Szociológia*, 2. 170–186.
- Csepeli Gy. (2001). *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris.
- Dúll A. (1995). Az otthon környezetpszichológiai aspektusai. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 5–6. 345–377.

- European Commission. (2012). *The EU Contribution to Active Ageing and Solidarity Between Generations*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Elérhető: <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=8710&langId=en>. [Letöltve: 2012. 09. 01.].
- Forgács J. (1997). *A társas érintkezés pszichológiája*. Budapest: Kairosz.
- Goffman, E. (1990). A homlokzatról. A rituális elemek analízise a társas interakcióban. In: Síklaki I. (szerk.) *A szóbeli befolyásolás alapjai II*. Budapest: Tankönyvkiadó. 3–30.
- Goffman, E. (1998). Stigma és szociális identitás. In: Erős F. (szerk.) *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Budapest: Új Mandátum–Wesley János Lelkészképző Főiskola. 263–295.
- Hochschild, AR. (1975). Disengagement theory: a critique and proposal. *American Sociological Review*, 5. 553–569.
- Jang, Y. et al. (2004). The role of social engagement in life satisfaction: Its significance among older individuals with disease and disability. *Journal of Applied Gerontology*, 3. 266–278.
- Kohli, M. (1990). Társadalmi idő és egyéni idő. Az életút a modern társadalom szerkezetváltozásában. In: Gellériné Lázár M. (szerk.) *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest: Akadémiai. 175–212.
- Kucsera Cs. (2008a). *Egyedülálló, idős budapestiek szubjektív életminősége*. Doktori disszertáció. Kézirat. Budapest: ELTE TáTK.
- Kucsera Cs. (2008b). Megalapozott elmélet: egy módszertan fejlődéstörténete. *Szociológiai Szemle*, 3. 92–108.
- Kucsera Cs. (2011). Egyedül élő budapesti idősek magányhoz való viszonya. In: Dupcsik Cs.–Kovács I.–P.Tóth T.–Takács J. (szerk.) *Nézőpontok. Fiatal kutatók tanulmányai*. Szociológiai Tanulmányok 1. 11–23. Elérhető: http://www.socio.mta.hu/dynamic/st_soc_1_1.pdf. [Letöltve: 2012-08-25].
- Lakatos M. (2000). A családi kapcsolatok és a fizikai aktivitás szerepe az időskorúak életében. In: Szűcs Z. (szerk.) *Az időskorúak helyzete a kilencvenes években Magyarországon*. Budapest: KSH. 67–82.
- Losonczi Á. (1995). Az öregek sorsa a váltakozó múltak jelenidejében. In: Lévai K. (szerk.) *Kötet az idősekről. Esély füzetek 2*. Budapest: ESÉLY Közösségfejlesztő és Családsegítő Szolgálat. 9–46.
- Rose, AM. (1964). A current theoretical issue in social gerontology. *The Gerontologist*, 1. 46–50.
- Rowe, J. W.–Kahn, R. L. (1997). Successful aging. *The Gerontologist*, 4. 433–440.
- Somlai P. (1997). *Szocializáció. A kulturális átörökítés és a társadalmi beilleszkedés folyamata*. Budapest: Corvina.
- Susánszky É.–Szántó Zs. (2003). Szociokulturális környezet, megküzdési stratégiák, életminőség. *Szociológiai Szemle*, 2. 84–102.
- Széman Zs. (2012). SKYPE az idősgondozásban: egy intervenciós kutatás tapasztalatai. *Esély*, 2. 38–53.
- Utasi Á. (1991). Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról. In: Utasi Á. (szerk.) *Társas kapcsolatok*. Budapest: Gondolat. 169–193.
- Utasi Á. (2002). *A bizalom hálójája. Mikrotársadalmi kapcsolatok, szolidaritás*. Budapest: Új Mandátum.
- Utz, RL. et al. (2002). The effect of widowhood on older adults' social participation: An evaluation of activity, disengagement, and continuity theories. *The Gerontologist*, 4. 522–533.
- WHO. (2002). *Active ageing: A policy framework*. Geneva: WHO.